

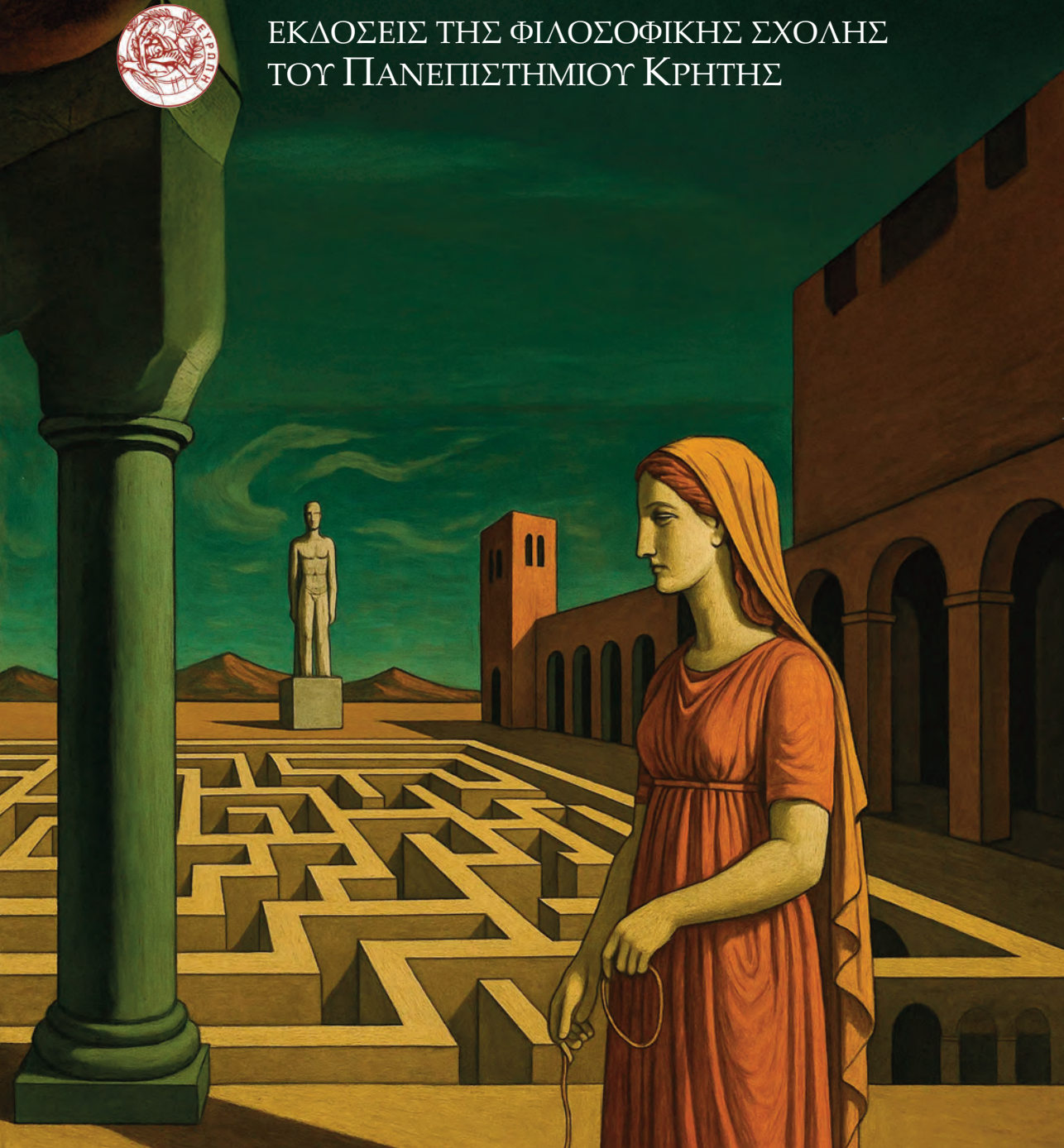
Αριάδνη

Τόμος τριακοστός πρώτος

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Α Ρ Ι Α Δ Ν Η

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Ariadne

The Journal of the School of Letters
of the University of Crete

Τ Ο Μ Ο Σ
ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

Volume 31

2024 – 2025

Εξώφυλλο: «Ο μίτος της Αριάδνης». Ψηφιακή σύνθεση του Δημήτρη Καλοκύρη
(*Hommage στον Ντε Κίρικο*, 2025).

Αριάδνη Επιστημονικό Περιοδικό της Φιλοσοφικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 1983 –
Ariadne The Journal of the School of Letters
of the University of Crete

T. 31 (2024 – 2025)

ISSN 1105-1914

e-ISSN 2653-9594

1. Κρήτη (Ελλάδα) – Περιοδικά
2. Ελληνική Φιλολογία – Περιοδικά. I. Τίτλος

Σελιδοποίηση, διορθώσεις, ηλεκτρονικά ανάτυπα
Κωστής Ψυχογιός (*k.pezanos@gmail.com*)

Μακέτα εξωφύλλου
Αριάδνη & Δημήτρης Καλοκύρης (*dkalokiris@gmail.com*)

Εκτύπωση & βιβλιοδεσία
ΑΛΦΑΒΗΤΟ ΑΕΒΕ Γραφικές Τέχνες (*info@alphabet.gr*)
Βριλησσού 80, 114 76 Αθήνα
τηλ. 210-6466086

Το περιοδικό παράλληλα δημοσιεύεται στον ιστότοπο
της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης
<<https://ejournals.lib.uoc.gr/Ariadne>>

Επιμέλεια ανάρτησης
Μανόλης Κουκουράκης (*manolis@uoc.gr*)

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΑΡΙΑΔΝΗ

EDITORIAL BOARD

ARIADNE
ACADEMIC JOURNAL
OF THE SCHOOL OF LETTERS

ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ
*Κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής
Καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας*

ANGELA KASTRINAKI
*Dean of the School of Letters
Professor, Department of Philology*

ΑΓΓΕΛΑ ΓΙΩΤΗ
*Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Τμήμα Φιλολογίας*

ANGELA GIOTI
*Associate Professor
Department of Philology*

ΜΕΡΚΟΥΡΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ
*Επίκουρος Καθηγητής
Τμήμα Ιστορίας
& Αρχαιολογίας*

MERKOURIOS GEORGIADIS
*Assistant Professor
Department of History
& Archaeology*

ΧΛΟΗ ΜΠΑΛΛΑ
*Καθηγήτρια
Τμήμα Φιλοσοφίας*

CHLOE BALLA
*Professor
Department of Philosophy*

*Η έκδοση χρηματοδοτείται
από το Κληροδότημα
ΙΩΑΝΝΑΣ ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗ
στη Φιλοσοφική Σχολή του
Πανεπιστημίου Κρήτης*

*The publication of ARIADNE
is sponsored by the endowment
IOANNA SFAKIANAKI
granted to the School of Letters
of the University of Crete*

Αριάδνη

Ετήσιο Επιστημονικό Περιοδικό
της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης

Εκδίδεται από Συντακτική Επιτροπή στην οποία προεδρεύει ο/η εκάστοτε Κοσμήτορας και μετέχουν μέλη που ορίζονται από τα τρία Τμήματα της Φιλοσοφικής Σχολής, δηλαδή τα Τμήματα Φιλολογίας, Ιστορίας και Αρχαιολογίας, και Φιλοσοφίας.

Δημοσιεύει μετά από κρίση πρωτότυπες μελέτες πάνω σε θέματα των γνωστικών αντικειμένων των τριών Τμημάτων, συγκεκριμένα Φιλολογία, Ιστορία, Αρχαιολογία, Ιστορία της Τέχνης, Γλωσσολογία, Θεατρολογία, Κινηματογράφο, Φιλοσοφία. Δημοσιεύει επίσης βιβλιοκρίσεις, βιβλιοκριτικά άρθρα και εξελίξεις στα σχετικά επιστημονικά πεδία.

Όροι υποβολής εργασιών προς κρίση

Οι εργασίες που υποβάλλονται προς κρίση κατατίθενται σε ηλεκτρονική μορφή (MS Word και PDF), συνοδευόμενες από σύντομο βιογραφικό σημείωμα, στη Γραμματεία της Κοσμητείας της Φιλοσοφικής Σχολής, στη διεύθυνση dean@phl.uoc.gr. Η Συντακτική Επιτροπή δεν δέχεται εργασίες οι οποίες έχουν υποβληθεί συγχρόνως σε άλλα περιοδικά.

Η υποβολή κειμένων προς δημοσίευση είναι ανοιχτή στη διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα. Οι εργασίες που υποβάλλονται αποστέλλονται ανώνυμα από τη Συντακτική Επιτροπή σε κριτές, για την ταυτότητα των οποίων επίσης τηρείται αυστηρή ανωνυμία. Η Συντακτική Επιτροπή ενημερώνει τους/τις συγγραφείς για την αποδοχή ή μη των εργασιών τους σε εύλογο χρονικό διάστημα. Η Συντακτική Επιτροπή διατηρεί το δικαίωμα να κοινοποιεί τις ανώνυμες κρίσεις στους/στις συγγραφείς εν όλω ή εν μέρει, αυτούσιες ή επεξεργασμένες. Η υποβολή εργασίας συνεπάγεται αυτονοήτως την αποδοχή εκ μέρους των συγγραφέων των όρων δημοσίευσης του περιοδικού *Αριάδνη*.

Οι συγγραφείς λαμβάνουν ηλεκτρονικό ανάτυπο (σε μορφή PDF) της δημοσιευμένης εργασίας τους. Ο τόμος εκτυπώνεται σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων για τις ανάγκες της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Για την προετοιμασία των δοκιμίων, βλ. τις «Οδηγίες προς συγγραφείς» στο τέλος του τόμου.

Ariadne

Scholarly Journal published annually
by the School of Letters of the University of Crete

Editorial terms and policies

Ariadne publishes original research, book reviews and review articles written in Modern Greek, English, French, and German in all the research fields covered by the School of Letters of the University of Crete: Classical Studies, Byzantine Studies, Modern Greek Philology, Linguistics, History, Archaeology, History of Art, Philosophy, Drama and Cinema studies.

Original articles, book reviews and review articles are submitted in electronic form (MS Word and PDF) by email to the Secretariat of the School of Letters: *dean@phl.uoc.gr*.

Submission of a paper automatically implies acceptance by the author of the editorial terms and policies of *Ariadne*.

The Editorial Board does not accept papers, book reviews or review articles that have been simultaneously submitted to other journals.

Ariadne welcomes submissions by members of the international academic community who specialize in the fields mentioned above.

Ariadne follows a strict anonymous reviewing policy: the Editorial Board sends anonymised submissions to re-

viewers who also remain anonymous. The review process does not exceed the period of six months maximum.

The Editorial Board notifies authors of their decision to accept or reject their submission and retains the right to communicate the anonymous reviews to the authors *verbatim*, abridged, or edited.

Authors are personally responsible for the content and form of their submissions. They are expected, for instance, to acknowledge their debts and sources, to have secured the rights for publication of photos and all other illustrative material, etc.

Authors are asked to adhere to the guidelines and points of style outlined at the end of this volume. At proof-reading stage only limited changes will be accepted.

Upon publication authors receive an electronic offprint of their contribution in PDF form. The volume will be published in printed form only for the needs of the University of Crete Library. For the preparation of the proofs please see 'Guidelines for Authors' at the end of the volume.

Περιεχόμενα

Άρθρα / Articles

Νικόλας Δημάκης

The Burial Landscape of Kos: From the Neolithic to the Roman Period (*Abstract*)

Το ταφικό τοπίο της Κω:

από τη Νεολιθική έως τη Ρωμαϊκή περίοδο 17–44

Peter Agócs

Τραγουδοποιοί και κείμενα στην πρώιμη αρχαιοελληνική ποίηση (*Περίληψη*)

Songmakers and Texts in Early Greek Poetry 45–65

Δημήτρης Περοδασκαλάκης

The Ecology of Erotic Passion: The Case of *Trachiniae* (*Abstract*)

Η οικολογία του ερωτικού πάθους:

Η περίπτωση των *Τραχινίων* 67–93

Αγγελική Παππά

Homopatric Half-Brothers in Litigation: The Rhetoric

of Fraternal Bonds in Antiphon 1 and Demosthenes 39 (*Abstract*)

Ομοπάτρια αδέρφια σε αντιδικία: η ρητορική

του αδελφικού δεσμού στον Αντιφ. 1 και Δημ. 39 95–114

Vasileios Liotsakis

Ο Αλκιβιάδης και η θουκιδίδεια ματιά: Μια επανεξέταση

της ηγεσίας και της στρατηγικής πέρα από τη γοητεία (*Περίληψη*)

Alcibiades and the Thucydidean Gaze:

Rethinking Leadership and Strategy Beyond Charm 115–36

Lee Fratantuono

Η πλατωνική Αταλάντη: Η ψυχή ενός αθλητή στον μύθο του Ηρός (*Περίληψη*)

Plato's Atalanta: The Soul of an Athlete in the Myth of Er 137–51

Λία Θεοδωρούδη

Αγωνιζόμενοι and *διαλεγόμενοι*:

Dramaturgy in the First Part of Plato's *Theaetetus* (*Abstract*)

Αγωνιζόμενοι και *διαλεγόμενοι*: Δραματολογία

στο πρώτο μέρος του πλατωνικού *Θεαιτήτου* 153–74

Κατερίνα Παναγοπούλου

Mercenaries in the Hellenistic Age: Social and Economic Aspects of Cretan
Mercenaries' Participation in the Troops of Hellenistic Rulers (*Abstract*)

Η μισθοφορά στην ελληνιστική εποχή: κοινωνικές και
οικονομικές όψεις της συμμετοχής των Κρητών μισθοφόρων
στα στρατεύματα των ελληνιστικών ηγεμόνων 175–212

Παναγιώτης Καρανίκας

Namque canebat (ecl. 6.31): the song of Silenus in Virgil's *Eclogue 6*
and the pantomime of Silenus in Nonnus' *Dionysiaca* (19.263-286) (*Abstract*)

Namque canebat (ecl. 6.31): το τραγούδι του Silenus
στην 6η *Εκλογή* του Βιργιλίου και ο παντόμιμος
του Σιληνού στα *Διονυσιακά* του Νόννου (19.263-286) 213–30

Γιάννης Πίσσης

“[...] the Monstrous System of Laokiu:”

Kant and the Eastern Philosophies of Unity (*Abstract*)

«[...] το τερατώδες σύστημα του Λαοκιούν»:
Ο Καντ και οι ανατολικές φιλοσοφίες της ενότητας 231–48

Βαρβάρα Σπίνουλα

Lord Byron and Dionisios Solomos:

Searching for the ‘Before’ and ‘After’ of a Poetical Dialogue (*Abstract*)

Lord Byron και Διονύσιος Σολωμός: Αναζητώντας
το πριν και το μετά ενός ποιητικού διαλόγου 249–77

Χρήστος Τσιτσιριδάκης

Orient, Colonialism and the Other in Marcel Proust (*Abstract*)

Η Ανατολή, η Αποικιοκρατία, ο Άλλος του Μαρσέλ Προυστ 279–306

Μαγδαληνή Καλοπανά

Marios Varvoglis, Alekos Xenos, Mikis Theodorakis:

Three Musical Approaches to Greek Revolution on Stage (*Abstract*)

Μάριος Βάρβογλης, Αλέκος Ξένος, Μίκης Θεοδωράκης.
Τρεις μουσικές προσεγγίσεις της Ελληνικής Επανάστασης
στη θεατρική σκηνή 307–27

Παναγιώτης Μηλιώνης & Μαρία Κτωρή

The International Factor and the Missing Persons of Cyprus:

Humanitarian Identification Programmes as a Path to Investigation
and Rendering Historical Justice (*Abstract*)

Ο διεθνής παράγοντας και οι αγνοούμενοι της Κύπρου:

τα ανθρωπιστικά προγράμματα ταυτοποίησης ως οδός
διερεύνησης και απόδοσης ιστορικής δικαιοσύνης 329–66

Βαγγέλης Αθανασόπουλος

Sculpture, Video, Performance. A Dialogue Between Harun Farocki
and Bruce Nauman About the Image of the Artist as a Worker (*Abstract*)

Γλυπτική, βίντεο, performance. Ένας διάλογος
μεταξύ Harun Farocki και Bruce Nauman
γύρω από την εικόνα του καλλιτέχνη εν ώρα εργασίας 367–84

Αλεξάνδρα Σίμου

Édouard Louis: The ‘enfant terrible’
of French Literature on the Greek Stage (*Abstract*)

Εντουάρ Λουί: Το ‘enfant terrible’ της γαλλικής λογοτεχνίας
στην ελληνική σκηνή 385–401

Τελετή Αναγόρευσης Επίτιμης Διδάκτορα Honorary Doctorate Award Ceremony

Τελετή αναγόρευσης της Α.Ε. Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας
Κατερίνας Σακελλαροπούλου σε Επίτιμη Διδάκτορα του Τμήματος
Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης
(Katerina Sakellaropoulou’s Honorary Doctorate Award Ceremony) . . . 403–19

Σταυρούλα Τσινόρεμα

Έπαινος 406–15

Κατερίνα Σακελλαροπούλου

Αντιφώνηση 416–19

Αναγορεύσεις Ομοτίμων Καθηγητών Conferment of Emeritus Professorships

Αναγόρευση της Καθηγήτριας Λουκίας Αθανασάκη σε Ομότιμη Καθηγήτρια
Κλασικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Κρήτης & Επίδοση Τιμητικού Τόμου (27/11/2024)
(Conferment of Emeritus Professorship on Lucia Athanassaki
and Presentation of Honorary Volume) 421–60

Αγγέλα Καστρινάκη

Προσφώνηση 424

Έλενα Αναγνωστοπούλου	
Προσφώνηση	425
Κωνσταντίνος Σπανουδάκης	
Έπαινος (<i>laudatio</i>) της καθηγήτριας Λουκίας Αθανασάκη	427–31
Λουκία Αθανασάκη	
ΑΝΤΙΦΩΝΗΣΗ: Δίνοντας λύσεις σε ένα τρομακτικό αδιέξοδο: γυναικεία ηγεσία και κύρος στη <i>Θηβαΐδα</i> (;) του Στησιχόρου (222 b <i>PMGF</i>) και η επίδρασή της στις <i>Φοίνισσες</i> του Ευριπίδη	432–45
Επίδοση τιμητικού τόμου <i>Lux: Studies in Greek and Latin Literature, in Honor of Lucia Athanassaki</i> (επιμ. Α. Αυγουστάκης & Μ. Αλούμπη). Χαιρετισμοί – παρουσιάσεις ..	446
Μελίνα Ταμιωλάκη	
Χαιρετισμός	447
Αντώνης Αυγουστάκης	
Στη Λουκία Αθανασάκη	448–49
Μυρτώ Αλούμπη	
Στη Λουκία Αθανασάκη	450
Γεώργιος Ξενής	
Για τη Λουκία Αθανασάκη	451–52
Jenny Strauss Clay	
To Lucia Athanassaki με αγάπη	453
Georgia Nugent	
Remarks upon Lucia's Retirement	454–55
Αναστασία-Ερασμία Πεπονή	
Lucia, or, better, Lux	456–57
Λουκία Αθανασάκη	
Coda of gratitude	458–60
Ονοματοδοσία Αίθουσας Συγκλήτου σε «Αίθουσα Γρηγόρη Σηφάκη» Naming University Senate's Chamber as "Gregory Sifakis Chamber"	461–89
Μελίνα Ταμιωλάκη	
Χαιρετισμός	463
Μιχάλης Τζεκάκης	
Για τον Γρηγόρη Σηφάκη (1935–2022) όπως τον γνώρισα και τον έζησα στο Πανεπιστήμιο Κρήτης	464–71
Μαρίνος Σαρηγιάννης	
Το όραμα του Γρηγόρη Σηφάκη για τη δημιουργία του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών	472–73

Διονυσία Δασκάλου

Η συμβολή του Γρηγόρη Σηφάκη στην ίδρυση και τον προσανατολισμό
των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης 474–77

Κωνσταντίνος Αποστολάκης

Η προσφορά του Γρηγόρη Σηφάκη στην κλασική φιλολογία
και στην καταγραφή της παραδοσιακής μουσικής 478–80

Αθηνά Καβουλάκη

Μνήμη Γ. Μ. Σηφάκη. Όψεις του έργου του, αποτιμήσεις, εμπειρίες . 481–87

Θεανώ Κοκκινάκη

Εντυπώσεις από τη συναναστροφή μου με τον αείμνηστο
Γρηγόρη Σηφάκη 488–89

In Memoriam

Ελένη Κωβαίου

Μη μου το πεις οι παλιοί μας φίλοι για πάντα φύγαν...
Αποχαιρετισμός στον δάσκαλο και φίλο Αλέξη Πολίτη 491–98

Οδηγίες προς Συγγραφείς / Guidelines for Contributors

Οδηγίες προς Συγγραφείς 500–2

Guidelines for Contributors 503–4

ΑΡΧΑΙΑ

ΑΡΧΑΙΑ

Το ταφικό τοπίο της Κω: από τη Νεολιθική έως τη Ρωμαϊκή περίοδο

Νικόλας Δημάκης

Abstract _ Nikolas Dimakis | The Burial Landscape of Kos:
From the Neolithic to the Roman Period

This study provides an overview of the burial landscape of Kos from the Neolithic to the Roman period, highlighting key transformations in funerary practices and their cultural influences. The island's strategic location facilitated interactions with neighboring regions, which shaped its evolving mortuary customs. In the Early Bronze Age, burial traditions included pit graves and pithos burials, transitioning to Mycenaean chamber tombs in the Late Bronze Age. During the Geometric period, both inhumation and cremation were practiced, with evidence suggesting cremation was linked to higher social status. By the Classical period, inhumation became dominant, and cemetery organization reflected urban planning principles. The Hellenistic period saw further expansion of cemeteries, with cist graves and rich funerary offerings, including figurines symbolizing rebirth, pointing to evolving beliefs in the afterlife. In the Roman era, burial architecture became more elaborate, with chamber tombs and loculi, reflecting increased social stratification. Despite external influences, local burial traditions persisted, demonstrating a blend of continuity and adaptation. The study underscores the importance of systematic archaeological publication and interdisciplinary research to fully understand the complex mortuary landscape of Kos within the broader ancient Mediterranean context.

Η ΚΩΣ, ένα από τα μεγαλύτερα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου, αποτέλεσε ήδη από την αρχαιότητα έναν σημαντικό κόμβο εμπορίου και πολιτισμικών ανταλλαγών λόγω της στρατηγικής της θέσης. Η έκταση και η γειτνίασή της με τα μικρασιατικά παράλια συνέβαλαν καθοριστικά στην ανάπτυξή της. Οι εύφορες εκτάσεις και ο ορυκτός της πλούτος την καθιστούσαν αυτάρκη,¹ ενώ η γεωγραφική της θέση την καθιστούσε ασφαλές λιμάνι για τα πλοία που ταξίδευαν μεταξύ Μαύρης Θάλασσας, Βορείου Αιγαίου, Ρόδου και ανατολικής Μεσογείου ήδη από την Εποχή του Χαλκού.²

¹ Π.χ. Στράβων, *Γεωγραφικά* 14.2.19. SHERWIN-WHITE 1978, 226.

² SHERWIN-WHITE 1978, 30–31. ΝΤΟΥΜΑΣ 2001, 22. ΜΠΟΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 2020, 662–63. Για την

Μέσα στους αιώνες, η Κως δέχθηκε πολιτισμικές επιρροές από ποικίλες περιοχές, από τη Βόρεια Ελλάδα έως τη Συροπαλαιστίνη και την Αίγυπτο, καθώς και από τη Δυτική Ευρώπη έως τη Μεγάλη Ελλάδα. Αυτή η πολιτισμική ώσμωση καταγράφεται τόσο στα αρχαιολογικά ευρήματα του νησιού όσο και στις ιστορικές μαρτυρίες. Το εμπόριο της Κω υπήρξε ακμαίο, με φημισμένα προϊόντα, όπως το κρασί και το μετάξι.³ Αργότερα, το Ασκληπιείο της ανέδειξε την Κω ως κέντρο ιατρικής γνώσης, με θεραπευτές της να υπηρετούν σε βασιλικές αυλές, ενισχύοντας την αίγλη, το κύρος και την επιρροή της.⁴

Ωστόσο, η παρούσα μελέτη δεν εστιάζει στην ιστορική εξέλιξη του νησιού ή στη διασπορά των προϊόντων του, αλλά στην προκαταρκτική επισκόπηση και (ανα)σύνθεση του ταφικού της τοπίου. Εδώ δηλαδή δεν εξετάζεται το τοπίο του θανάτου στην ευρύτητά του (*deathscape*),⁵ αλλά εντοπίζονται και συζητούνται οι υλικές αποτυπώσεις της ανθρώπινης απώλειας στον χώρο. Παρά τις προκλήσεις, όπως η έλλειψη συστηματικών δημοσιεύσεων και η ετερογένεια της ταφικής ορολογίας που χρησιμοποιείται στη βασική πηγή προέλευσης των δεδομένων της επισκόπησης, τα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* (ΑΔ),⁶ η μελέτη επιχειρεί μια πρώτη χαρτογράφηση των ταφικών χώρων του νησιού,⁷ δηλαδή εκείνων των τόπων που νοηματοδοτούνται από την ταφική χρήση τους όπως είναι οι θέσεις των μεμονωμένων τάφων και ταφών, οι συστάδες τάφων και τα νεκροταφεία, από τη Νεολιθική έως τη Ρωμαϊκή περίοδο.

Από τη Νεολιθική περίοδο στην Εποχή του Χαλκού: πρώιμη κατοίκηση και ταφικές πρακτικές (Χάρτης 1)

Τα πρώτα αρχαιολογικά δεδομένα σχετικά με την κατοίκηση της Κω χρονολογούνται στην Τελική Νεολιθική περίοδο. Οι πρώτες εγκαταστάσεις φαίνεται πως εντοπίζονται κυρίως σε αγροτικές περιοχές και όχι απαραίτητα στις μεταγενέστερες κύριες οικιστικές θέσεις του νησιού.⁸ Τα αρχαιολογικά ευρήματα

πληθυσμιακή σύνθεση της Κω, SHERWIN-WHITE 1978, 245–53.

³ Ειδικά για το κρασί, SHERWIN-WHITE 1978, 378–83.

⁴ BOSNAKIS 2014, 66.

⁵ Βλ. σχετ. ΔΙΜΑΚΗΣ 2015.

⁶ Π.χ. ο όρος «ελεύθερη ταφή» που συναντάται sporádην στη βιβλιογραφία φαίνεται να περιγράφει λακκοειδή τάφο τα όρια και κάλυψη του οποίου δεν είναι –αρχαιολογικά– ορατή στους ανασκαφείς. Ακόμα ο όρος «πήλινη σαρκοφάγος» χρησιμοποιείται εξίσου για να περιγράψει κεραμοπερικλειστούς τάφους αλλά και πήλινους λουτήρες. Ίδια ασάφεια συναντάται και στην περιγραφή της κεραμικής της Ελληνιστικής περιόδου, π.χ. ο τύπος αγγείου που αντιστοιχεί σε ανοιχτό σχήμα αγγείου πόσεως μικρού μεγέθους με δύο οριζόντιες λαβές αποκαλείται αδιακρίτως στη βιβλιογραφία δίωτο κυάθιο, σκυφίδιο ή φιαλίδιο. Για αποφυγή σύγχυσης του αναγνώστη, στην παρούσα μελέτη γίνεται χρήση των όρων έτσι όπως αυτοί εμφανίζονται στη βιβλιογραφία, εκτός και αν σημειώνεται διαφορετικά.

⁷ Οι θέσεις των ταφικών χώρων στους Χάρτες είναι ενδεικτικές και κατά προσέγγιση, ώστε να απεικονιστεί η σχετική διασπορά και η διάρκεια χρήσης τους. Τα τοπωνύμια αναγράφονται όπως στη βιβλιογραφία.

⁸ ΜΑΡΚΕΤΟΥ 2004, 17, ειδικά σημ. 2.

αυτής της περιόδου προέρχονται από το σπήλαιο της Άσπρης Πέτρας, το Τσιλημπίρι, την περιοχή του Ασκλούπη κοντά στο Ασκληπιείο, τον Άγιο Φωκά, τη θέση Τρουλί, και το Μαστιχάρι.⁹ Πρόκειται κυρίως για κινητά ευρήματα, τα οποία δεν συνδέονται άμεσα με κάποιο οργανωμένο νεκροταφείο ή μεμονωμένες ταφές, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι ταφικές πρακτικές βρισκόνταν ακόμη σε διαδικασία διαμόρφωσης.

Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, τα δεδομένα εμπλουτίζονται με τα πρώτα οργανωμένα ταφικά σύνολα, τα οποία έχουν εντοπιστεί στην περιοχή του Ασκληπιείου,¹⁰ την Αντιμάχεια, τη Μεσαριά, και πιο πρόσφατα στο Τιγκάκι.¹¹ Οι ταφικές πρακτικές περιλαμβάνουν κυρίως ταφές σε πίθους, είτε μεμονωμένους είτε τοποθετημένους σε συστάδες, που εναποτίθενται πλαγιαστά μέσα σε λάκκους, οι οποίοι στη συνέχεια σφραγίζονται με πλακοειδείς ή αργούς λίθους. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι πίθοι καλύπτονται με αγγεία και τοποθετούνται σε οπή στο έδαφος, συνήθως με προσανατολισμό στον άξονα Ανατολή–Δύση. Επιπλέον, στην περιοχή του Ασκλούπη έχουν βρεθεί κυκλικό κτιστοί τάφοι, που υποδηλώνει διαφοροποιήσεις στις ταφικές πρακτικές.¹²

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο είναι η ύπαρξη πολλαπλών ταφών μέσα σε έναν πίθο, πιθανώς οικογενειακού χαρακτήρα, με τους νεκρούς τοποθετημένους σε συνεσταλμένη στάση και το κεφάλι στραμμένο προς το στόμιο.¹³ Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν πήλινα αγγεία, όπως πρόχους, αμφορίσκους, φιάλες και τριποδικά σκεύη, τα οποία φέρουν ίχνη χρήσης πριν την απόθεσή τους στον τάφο. Σπανιότερα συναντώνται όπλα, εργαλεία ή κοσμήματα.¹⁴ Δύο πίθοι από τη Μεσαριά ξεχωρίζουν για την προσεγμένη κατασκευή τους και τον πλούτο των κτερισμάτων, πιθανώς υποδηλώνοντας κοινωνική διαστρωμάτωση ή ευμάρεια.¹⁵

Στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ., παρατηρείται συρρίκνωση της διασποράς των οικισμών, με τους κατοίκους του νησιού να συγκεντρώνονται σταδιακά στην περιοχή της σύγχρονης πόλης της Κω. Αυτό επιβεβαιώνεται από τα προϊστορικά κατάλοιπα που έχουν εντοπιστεί στη θέση Σεράγια.¹⁶ Ο οικισμός αυτός συνέχισε να κατοικείται αδιάλειπτα κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού,

⁹ ΜΑΡΚΕΤΟΥ 2004, 17–18.

¹⁰ Οι θέσεις πλησίον του Ασκληπιείου είναι δύο: στα ΝΑ του Ασκλούπη (ανασκάφηκε το 1943 από τον G. Lazarga) και ανατολικά του Ιπποκράτειου Ιδρύματος (ανασκάφηκε 1962 από τον Μ. Νικολαΐδη).

¹¹ HOPE-SIMPSON και LAZENBY 1970, 55–61 για αναλυτική περιγραφή των θέσεων. Επίσης, ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ 2017.

¹² ΜΑΡΚΕΤΟΥ 2004, 23. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ 2017, 136, σημ. 10. VITALE 2013. Εξάιρεση αποτελεί μια «ελεύθερη ταφή» από τη Μεσαριά, βλ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ 2017, 137–38.

¹³ MORRIGONE 1950, 324–25. 1975, 261–70. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ 2017, 138–39.

¹⁴ Για ορισμένα ευρήματα από τον Ασκλούπη βλ. VITALE 2013, ο οποίος μάλιστα επισημαίνει και τα σαφή ίχνη χρήσης στα αγγεία πριν την τοποθέτησή τους στον τάφο. Επίσης, VITALE 2019.

¹⁵ HOPE-SIMPSON και LAZENBY 1970, 58 πίν. 19c. ΜΑΡΚΕΤΟΥ 2004, 20–21.

¹⁶ ΜΑΡΚΕΤΟΥ 2004, 25–27. VITALE και HANCOCK VITALE 2013.

εξελίσσοντας σταδιακά χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στον μυκηναϊκό πολιτισμό.¹⁷ Αν και δεν έχουν εντοπιστεί οργανωμένα νεκροταφεία της Μέσης Εποχής του Χαλκού, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού οι ταφικές πρακτικές περιλαμβάνουν μυκηναϊκούς θαλαμοειδείς και θολωτούς τάφους.¹⁸ Αυτοί εντοπίζονται κυρίως στις θέσεις Ελαιώνας και Λαγκάδα, κοντά στο Εβραϊκό Νεκροταφείο της Κω.¹⁹ Επιπλέον, ταφές έχουν βρεθεί στην Καρδάμαινα, τον Ηρακλή, το Γιαπιλί, το Ασκληπιείο, καθώς και πιθανώς στην Αντιμάχεια, όπου υπάρχουν ενδείξεις ταφικής δραστηριότητας.²⁰ Οι περισσότερες ταφές περιλαμβάνουν κτερίσματα, κυρίως πήλινα αγγεία, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις συναντώνται και μεταλλικά όπλα, εργαλεία ή κοσμήματα, στοιχεία που πιθανώς αντανakλούν κοινωνικές διαφοροποιήσεις.²¹

Από τη Γεωμετρική στην Κλασική περίοδο (Χάρτες 2 και 3)

Η μετάβαση στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου παραμένει ένα ασαφές κεφάλαιο στην αρχαιολογία της Κω. Οι πιο αξιόπιστες πληροφορίες για τη Γεωμετρική περίοδο προέρχονται από τα νεκροταφεία, καθώς οι θέσεις των οικισμών παραμένουν ασαφείς, με εξαίρεση εκείνη των Σεραγιών.²² Μετά την εγκατάλειψη μέρους του μυκηναϊκού οικισμού που υπήρχε στην περιοχή, το χαμηλότερο τμήμα του λόφου χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Ο οικισμός, αν και διατηρήθηκε, φαίνεται πως περιορίστηκε σημαντικά.²³ Οι ανασκαφές της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας²⁴ και οι μεταγενέστερες σωστικές έρευνες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας αποκάλυψαν ένα εκτεταμένο νεκροταφείο,²⁵ παρέχοντας σημαντικά στοιχεία για τα ταφικά έθιμα της εποχής. Από το μέγεθος των τάφων, ο ταφικός χώρος των Σεραγιών ενδέχεται να ήταν αφιερωμένος κυρίως σε παιδικές ταφές.²⁶ Οι τάφοι

¹⁷ Βλ. σχετ. VITALE 2016. Επίσης, για αναλυτικότερη παρουσίαση των επιρροών βλ. VITALE και TRECARCHI 2015. VITALE και HANCOCK VITALE 2013, και VITALE 2013.

¹⁸ VITALE 2016, 84. Αναλυτικά στο GEORGIADIS 2003, 40–41, 50–67, 73–74, 82–83, 92–93, 101–3.

¹⁹ MORRICONE 1950, 323–24: 23 τάφοι εντοπίστηκαν στον Ελαιώνα και 61 στην περιοχή της Λαγκάδας· 1965–1966 του ίδιου για την αναλυτική παρουσίαση των νεκροταφείων. Επίσης, VITALE 2011. VITALE κ.ά. 2016. McNAMEE και VITALE 2020.

²⁰ Για τις ταφές της ΥΕΧ εκτός των νεκροταφείων του Ελαιώνα και της Λαγκάδας: HOPE-SIMPSON και LAZENBY 1962, 171. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1981. GEORGIADIS 2003, 40–41 με αναλυτική βιβλιογραφία.

²¹ VITALE 2017, 257. GEORGIADIS 2003, 83, 103 με επισήμανση της διαφοράς των ευρημάτων στα νεκροταφεία του Ελαιώνα και της Λαγκάδας.

²² PALMIERI 2017, 176, σημ. 9.

²³ MORRICONE 1982, 45.

²⁴ MORRICONE 1975. 1982. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 2001, 223–40.

²⁵ Στη βιβλιογραφία αποκαλείται συστηματικά ως «νεκρόπολη», όρος που αποφεύγεται στην παρούσα μελέτη ως αναχρονιστικός και αδόκιμος για τα νεκροταφεία της Κω. Για την ύστερη χρήση του όρου *νεκρόπολις* και τις αντιλήψεις για την οργάνωση των νεκροταφείων, βλ. ενδεικτικά WALTER-KARYDI 2003.

²⁶ MORRICONE 1975. 1982. PALMIERI 2017.

στο νεκροταφείο περιλαμβάνουν ενταφιασμούς και καύσεις. Ενταφιασμοί και καύσεις φαίνεται δηλαδή πως συνυπάρχουν. Οι ενταφιασμοί πραγματοποιούνται σε σαρκοφάγους και κιβωτιόσχημους τάφους από τοπικό λευκό ασβεστόλιθο, ενώ οι εγχυτρισμοί σε μικρούς αμφορείς, πίθους, πιθοειδή και χύτρες αφορούν βρέφη και παιδιά έως πέντε ετών.²⁷ Οι καύσεις φαίνεται να συνδέονται με ενηλίκους και ανώτερα κοινωνικά στρώματα.²⁸ Καύσεις εντοπίστηκαν επίσης σε περιοχές όπως η Καρδάμαινα²⁹ και το Ασκληπιείο,³⁰ υποδεικνύοντας πρόσθετους ταφικούς χώρους της περιόδου.

Η παρουσία καύσεων ανατρέπει την παλαιότερη άποψη περί αποκλειστικής χρήσης του ενταφιασμού στην Κω.³¹ Το ταφικό τελετουργικό φαίνεται να περιλάμβανε και τελετουργικά δείπνα και χοές, όπως υποδηλώνουν τα ευρήματα θραυσμάτων αγγείων (οινοχόων, σκύφων).³² Οι νεκροί δεν ακολουθούν κοινό προσανατολισμό, κάτι που υποδεικνύει μια ευελιξία στα ταφικά έθιμα, ενώ η κτέριση διαφοροποιείται μεταξύ ενταφιασμών και καύσεων, με τις παιδικές ταφές να είναι συχνά πλουσιότερα κτερισμένες.³³ Τα κτερίσματα ποικίλλουν τόσο σε αριθμό όσο και σε είδος ενώ ειδικά στις καύσεις φαίνεται πως απουσιάζει ένα αυστηρά οργανωμένο τυπικό στην ίδια τη διαδικασία όσο και στην προσφορά των κτερισμάτων.³⁴ Αγγεία τοποθετούνται εντός ή εκτός των τάφων,³⁵ ενώ πολύτιμα αντικείμενα, κοσμήματα και όπλα, αντανακλούν την κοινωνική θέση των νεκρών.³⁶

Τα διαθέσιμα δεδομένα για την Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο δεν επιτρέπουν πλήρη ανασύνθεση του ταφικού τοπίου της Κω, καθιστώντας αναγκαία τη συνεξέταση των δύο περιόδων. Υπάρχουν όμως ενδείξεις για χωροταξικές ανακατατάξεις τόσο στην περιοχή της σύγχρονης πόλης όσο και στα νότια του νησιού: προς το τέλος της Γεωμετρικής–αρχές Αρχαϊκής περιόδου παύει η χρήση του νεκροταφείου στον λόφο των Σεραγιών όπου πλέον φαίνεται να δημιουργείται ένας οικισμός (Κως–Μεροπίς;).³⁷ Η κλασική περίοδος ανιχνεύεται σε έναν μικρό αριθμό τάφων στην περιοχή του Μαρμαρωτού, ενώ το κύριο κλασικό νεκροταφείο πιθανότατα βρισκόταν στους χαμηλούς λόφους νότια του Μαρμαρωτού,³⁸ το οποίο σταδιακά θα επεκτείνεται και θα χρησι-

²⁷ PALMIERI 2017, 177.

²⁸ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 2001, 255. Για τις «ελεύθερες ταφές» η Palmieri θέτει το ζήτημα των «άωρων» ή των δούλων (PALMIERI 2017, 180).

²⁹ ΣΚΕΡΛΟΥ 2001.

³⁰ ΑΔ 60 (2005), 1161.

³¹ MORRICONE 1982, 47, 49. ΑΔ 39 (1984), 331. ΜΕΛΑΣ 2001, 16–17. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 2001, 254–55. PALMIERI 2017, 176.

³² Βλ. ΣΚΕΡΛΟΥ 2001, 269. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 2001, 244, 254.

³³ PALMIERI 2017.

³⁴ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 2001, 253–54.

³⁵ PALMIERI 2017, 178.

³⁶ Πρβλ. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 2001, 254.

³⁷ MORRICONE 1950, 316 κ.ε.

³⁸ ΑΔ 42 (1987), 650.

μποιείται έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Μεταξύ των νεκροταφείων της υπαίθρου, το πιο γνωστό ως σήμερα είναι το νεκροταφείο του δήμου της Αντιμάχειας, που βρισκόταν στην περιοχή του σημερινού αεροδρομίου της Κω. Στο μαλακό έδαφος της περιοχής λαξεύτηκαν απλοί λακκοειδείς τάφοι, αλλά και μεγάλοι τάφοι με κλίμακα και θαλάμους για πολλαπλές ταφές. Το νεκροταφείο ήταν ήδη σε χρήση από τα τέλη του 5ου – αρχές του 4ου αι. π.Χ. και συνέχισε να χρησιμοποιείται έως τη Ρωμαϊκή περίοδο. Παράλληλα, στα νότια του νησιού, όπου δεν έχουν εντοπιστεί ως σήμερα ταφικοί χώροι,³⁹ αναδύεται η Κως-Αστυπάλαια, το νέο κέντρο του νησιού έως τον συνοικισμό του 366 π.Χ. Αυτές οι μικρές ομάδες κλασικών τάφων που εντοπίζονται στην ύπαιθρο του νησιού φαίνεται να αντανακλούν την κατοίκηση του νησιού σε μικρούς οικισμούς, οι οποίοι μετά την πολιτική ενοποίηση του 366 π.Χ. θα εξελιχθούν σε δήμους, των οποίων η θέση προσδιορίζεται κυρίως από τα νεκροταφεία.⁴⁰

Η κατανόησή μας των ταφικών πρακτικών της Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου στην Κω παραμένει περιορισμένη λόγω της έλλειψης σχετικών δημοσιεύσεων. Τα διαθέσιμα στοιχεία αφορούν κυρίως την τυπολογία των τάφων και τις μεθόδους ταφής, χωρίς να υπάρχει ξεκάθαρη ερμηνεία των επιλογών αυτών. Όπως προκύπτει από τις αποσπασματικές πληροφορίες που ανιχνεύονται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, οι τάφοι είναι διαφόρων ειδών: πήλινες σαρκοφάγοι, εγχυτρισμοί σε διάφορα αγγεία, κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς, κτιστοί κιβωτιόσχημοι. Φαίνεται ότι για τις πρωιμότερες ταφές προτιμάται η καύση, ενώ σταδιακά υπερισχύει ο ενταφιασμός, ενώ δεν διακρίνεται κάποια διαφορετική χωροθέτηση στις ταφές ενηλίκων και παιδιών, όπως αυτό παρατηρήθηκε κατά τη Γεωμετρική περίοδο. Τα κτερίσματα, που περιλαμβάνουν κυρίως αττικά, κορινθιακά και ανατολικοϊωνικά αγγεία, καθώς και αντικείμενα τοπικής παραγωγής, σπανίως καταγράφονται λεπτομερώς.⁴¹ Παρότι ορισμένα επιτύμβια ανάγλυφα υψηλής ποιότητας έχουν εντοπιστεί, η διασύνδεσή τους με συγκεκριμένες κοινωνικές ή θρησκευτικές πρακτικές παραμένει ασαφής.⁴²

Ελληνιστική περίοδος: οργάνωση και ενοποίηση των ταφικών χώρων (Χάρτης 4)

Η ίδρυση της νέας πόλης της Κω, μετά τον συνοικισμό του 366 π.Χ.,⁴³ συνοδεύτηκε από την κατασκευή οχυρωματικών τειχών, που διαχώρισαν τις κατοικημένες περιοχές από τον ταφικό χώρο. Ο ταφικός χώρος της πόλης της Κω φαίνεται πως εκτείνεται σε μεγάλη έκταση ανάμεσα στην ίδια την πόλη και το Ασκληπιείο, συμπεριλαμβάνοντας τις περιοχές του Μαρμαρωτού, της Μεσα-

³⁹ Βλ. όμως ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ 2001, για ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με ανάγλυφο διάκοσμο.

⁴⁰ SHERWIN-WHITE 1978, 30–40. ΚΑΝΤΖΙΑ 1994, 330–31.

⁴¹ ΑΔ 38 (1983), 397, οικ. Α. Κουτούζη. ΑΔ 39 (1984), 335, οικ. Α. Κουτούζη. ΑΔ 56–59 (2001–2004), 306, οικ. Τάταρη. ΑΔ 62 (2007), 1367.

⁴² ΤΣΟΥΛΗ 2004, 135 και σημ. 6. 2013, 66–78. Για επιτύμβια στήλη σπλίτη από ακτέριστη ταφή στο Μαρμαρωτό, βλ. ΣΚΕΡΛΟΥ 2004.

⁴³ Αναλυτικά για τον συνοικισμό, SHERWIN-WHITE 1978, 40–72.

ριάς και του Ασκληπιείου (Πλατάνι), ενώ ένας μικρός αριθμός τάφων έχει βρεθεί στις περιοχές του Αμπάβρη και του Αγίου Βασιλείου. Η επαναλαμβανόμενη χρήση των τάφων και η καταστροφή των παλαιότερων ταφών από νεότερες αποδεικνύουν τη συνεχή και εντατική λειτουργία του νεκροταφείου κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο. Ταυτόχρονα, και οι υπόλοιπες περιοχές του νησιού αναπτύσσουν τα δικά τους νεκροταφεία, εντοπιζόμενα στις θέσεις της Αντιμάχειας, του Μαστιχαρίου και του Πυλίου, αντανακλώντας τη διαμόρφωση των δήμων της Κω.⁴⁴ Κατά την περίοδο αυτή, το νησί εδραιώνεται ως ισχυρός πολιτικός και πολιτιστικός κόμβος, ενταγμένος στη σφαίρα επιρροής της Ρόδου, της Καρίας και της Αιγύπτου.

Η περίοδος ακμής της Κω δεν αποτυπώνεται με σαφήνεια και στα ταφικά της σύνολα. Η ομοιογένεια των ταφικών πρακτικών είναι εμφανής σε όλα τα νεκροταφεία του νησιού, με επικρατέστερο τύπο τάφου τον κιβωτιόσχημο από τοπικούς λίθους, στον οποίο ο νεκρός τοποθετείται συνήθως κατά τον άξονα Α-Δ. Ακόμα συναντώνται λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, εγχυτρισμοί και σποραδικά «ελεύθερες ταφές». Ελάχιστες τεφροδόχοι με λείψανα καύσεων έχουν βρεθεί, γεγονός που καταδεικνύει τη σχετικά περιορισμένη πρακτική της καύσης. Μετά την εκταφή του νεκρού, τα οστά συγκεντρώνονταν σε οστεοθήκες ή στοιβάζονταν στα πλάγια των τάφων πριν από μια νέα ταφή.

Πολλοί από αυτούς τους τάφους σημαίνουν με μια μεγάλη ποικιλία επιτύμβιων μνημείων (στηλών, αναγλύφων και βωμών),⁴⁵ ορισμένα από τα οποία επαναχρησιμοποιούνται σε μεταγενέστερες ταφές.⁴⁶ Οι επιτύμβιες στήλες ακολουθούν μια ευρεία τυπολογία με σταθερούς κανόνες δήλωσης της ταυτότητας του νεκρού, σημαίνοντας ατομικούς τάφους,⁴⁷ με την ποικιλομορφία τους να αποτελεί ίσως τον μοναδικό τρόπο διάκρισης στον θάνατο.

Παρόλο που η παρούσα μελέτη δεν εστιάζει στην ανίχνευση κοινωνικών διακρίσεων στις ταφικές πρακτικές, είναι αξιοσημείωτο ότι στην ελληνιστική Κω οι ταφικές πρακτικές προβάλλουν μια τάση άμβλυνσης των κοινωνικών διαφοροποιήσεων. Τα εκτεταμένα νεκροταφεία του Μαρμαρωτού και του Πλατανιού έχουν ερμηνευθεί ως χώροι ταφής για τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα,⁴⁸ ωστόσο μια τέτοια υπόθεση είναι εξαιρετικά δύσκολο να επιβεβαιωθεί στην παρούσα φάση της έρευνας. Σε κάθε περίπτωση η συνέπεια χρήσης του ίδιου ταφικού χώρου, ειδικά στο Μαρμαρωτό, από τους Αρχαϊκούς έως τους Ρωμαϊκούς χρόνους, έχει ως συχνό αποτέλεσμα την αναμόχλευση, διατάραξη έως και καταστροφή προγενέστερων ταφών, αντικατοπτρίζοντας αλλαγές στον τρόπο μεταχείρισης των καταλοίπων παλαιότερων νεκρών.

⁴⁴ SHERWIN-WHITE 1978, 59–63. Για τις θέσεις των νεκροταφείων βλ. ΤΣΟΥΛΗ 2013, 18–33.

⁴⁵ Για την τυπολογία και την εικονογραφία των επιτύμβιων μνημείων βλ. ΤΣΟΥΛΗ 2004. 2013. 2020.

⁴⁶ ΤΣΟΥΛΗ 2009. ΤΣΟΥΛΗ 2013, 320–34.

⁴⁷ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 2008, 21–151. 2013, 258–60.

⁴⁸ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 2013, 257–61. Η Σκέρλου θεωρεί ότι το νεκροταφείο στο Μαρμαρωτό αποτελεί χώρο ταφής για τις ανώτερες κοινωνικά τάξεις, τουλάχιστον κατά την περίοδο πριν τον συνοικισμό (ΑΔ 62 (2009), 990).

Παρά τις όποιες ανισότητες υπήρχαν στην κωακή κοινωνία,⁴⁹ οι ταφές φαίνεται να ακολουθούν ένα γενικά ομοιογενές τυπικό, με μικρές διαφοροποιήσεις στον τρόπο κτέρισης των νεκρών που όμως δεν φαίνεται να σχετίζονται με το βιολογικό φύλο τους. Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν από απλά αγγεία έως χάλκινα κάτοπτρα, εγχειρίδια, αλάβαστρα, κοσμήματα και χρυσά στεφάνια.⁵⁰ Ακολουθώντας μια παράδοση της οποίας η πρώιμη μορφή ανιχνεύεται σε τάφους της Κλασικής περιόδου,⁵¹ οι νεκροί κτερίζονται συστηματικά με δύο ή τέσσερα δίωτα σκυφίδια (στη βιβλιογραφία και ως φιαλίδια ή κυάθια), τα οποία εμφανίζονται μαζί με αμφορίσκους στους παλαιότερους ή μυροδοχεία στους νεότερους τάφους, καθώς και με όλπες που τοποθετούνται εξωτερικά των τάφων.⁵²

Το ταφικό μνημείο του Χαρμύλου στο Πυλί, το μνημείο κάτω από το εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη του Χωστού, και ίσως και ένα ακόμα στα ΝΑ του Ασκληπιείου, αποτελούν τα μόνα γνωστά έως σήμερα στο νησί,⁵³ και φαίνεται πως χρησιμοποιούνται για πολλαπλές ταφές, χωρισμένα σε επιμέρους χώρους. Ίσως δηλαδή απηχούν μια επιπρόσθετη προσπάθεια για προβολή συλλογικής ταυτότητας και δεσμών,⁵⁴ ενταγμένης στο γενικότερο πλαίσιο του κωακού ταφικού τελετουργικού. Άλλωστε επιγραφές από την Κω αναφέρονται στην ύπαρξη συγκεκριμένων περιοχών για την ταφή θιάσων, κοινωνικών ομάδων ή ακόμα και οικογενειών ιδιωτών. Οι ομάδες αυτές βασιζόνταν κυρίως σε δεσμούς συγγένειας, θρησκευτικές πεποιθήσεις, κοινή καταγωγή ή επαγγελματικές δραστηριότητες (κοινά ή θίασοι), και θάβονταν στο ίδιο τμήμα του νεκροταφείου, πρακτική που μαρτυρείται ήδη από την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο.⁵⁵ Ταφικοί όροι επισήμαιναν τις εκτάσεις που ανήκαν σε κάθε ομάδα, ενώ η εύρεση ενός όρου στην περιοχή του Μαρμαρωτού⁵⁶ ερμηνεύθηκε ως ο επίσημος όρος ολόκληρου του ταφικού χώρου που προοριζόταν για τα κοινά.

Κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους στην Κω διαμορφώνεται ένα πολυσύνθετο θρησκευτικό τοπίο, με έντονη την παρουσία των αιγυπτιακών λατρειών, ενώ ίσως δεν είναι τυχαίο ότι η κεραμική σε τάφους της Κω πολύ συχνά βρίσκει παράλληλα της στην Αλεξάνδρεια, στη Ρόδο και στην Κνίδο.⁵⁷ Μεμονωμένα ευρήματα, όπως ένα χάλκινο κάτοπτρο με παράλληλα στην Αλεξάν-

⁴⁹ SHERWIN-WHITE 1978, 245. Οι κάτοικοι της Κω διακρίνονται σε πολίτες με πλήρη πολιτικά δικαιώματα, ξένους, πάροικους και δούλους. Ειδικά για τους ξένους που ενταφιάζονται στην Κω, ΗÖGHAMMAR 2021.

⁵⁰ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ 2001.

⁵¹ ΑΔ 60 (2005), 1161–62. ΑΔ 49 (1994), 793. ΑΔ 62 (2007), 1366–67. ΑΔ 68 (2013), 834–35.

⁵² ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ, ΠΑΤΣΙΑΔΑ και ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ 2000. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ και ΣΚΕΡΑΟΥ 2004.

⁵³ SCHAZMANN 1934. ΤΣΟΥΛΗ 2013, 33–46. Για το μνημείο ΝΑ του Ασκληπιείου, ΤΣΟΥΛΗ 2013, 45–46.

⁵⁴ Ενδεικτικά, CAMPANELLI 2017.

⁵⁵ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 2003, 271–72.

⁵⁶ HERZOG 1899, αρ. 38, *ὄρος τόπου θηκαίου*.

⁵⁷ Βλ. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ, ΠΑΤΣΙΑΔΑ και ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ 2000. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ και ΣΚΕΡΑΟΥ 2004.

δρεια, στη Ρόδο και στον Κεραμεικό,⁵⁸ δύο αλάβαστρα⁵⁹ και ένας σκαραβαίος από φαγεντιανή σε παιδική ταφή,⁶⁰ υποδηλώνουν επαφές, χωρίς να τεκμηριώνεται εκτεταμένη υιοθέτηση αιγυπτιακών στοιχείων. Επιγραφικές μαρτυρίες αναφέρουν τη λατρεία θεοτήτων όπως η Ίσιδα, ο Όσιρις και ο Αγαθός Δαίμων, γεγονός που υποδηλώνει την υιοθέτηση αιγυπτιακών στοιχείων στη λατρεία και την αντίληψη περί μεταθανάτιας ζωής.⁶¹ Η παρουσία σε τάφους ειδωλίων θεοτήτων που συμβολίζουν την αναγέννηση, όπως ο Άττις, ή Ερώτων, παρέχει ενδείξεις για αντιλήψεις που σχετίζονται με τη μεταθανάτια ύπαρξη και την απολύτρωση του νεκρού.⁶² Σε κάθε περίπτωση το γεγονός ότι το 288 π.Χ. η Κως εντάχθηκε στην πτολεμαϊκή επικράτεια μετά από μια περίοδο ουδετερότητας απέναντι στους ανταγωνισμούς των Διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, και η γέννηση του Πτολεμαίου Β΄ του Φιλάδελφου στο νησί της Κω που αποτέλεσε μάλλον ένα τυχαίο γεγονός, ίσως σχετιζόμενη με την ύπαρξη εκεί του Ασκληπιείου, δεν φαίνεται να είναι άσχετα με το ότι διατήρησε την εύνοια των Πτολεμαίων τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 1ου αι. π.Χ.⁶³

Ρωμαϊκή περίοδος: μνημειακή αρχιτεκτονική και κοινωνικές διαφοροποιήσεις (Χάρτης 5)

Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, το τοπίο της Κω μεταβάλλεται και πάλι σημαντικά. Παρότι η πτολεμαϊκή δυναστεία καταλύεται, το νησί διατηρεί ένα είδος αυτονομίας και ασυλίας, κυρίως λόγω της ύπαρξης του Ασκληπιείου.⁶⁴ Η σταθερότητα που προσφέρει η Pax Romana συμβάλλει στην ανάπτυξη του εμπορίου και της οικονομίας της Κω, με τα προϊόντα της να αποκτούν ευρεία διάδοση στη Ρώμη.⁶⁵ Η αυξανόμενη ευμάρεια αντικατοπτρίζεται στα νεκροταφεία, τα οποία επεκτείνονται σημαντικά, κυρίως στις περιοχές γύρω από την πόλη της Κω. Παράλληλα, η περαιτέρω οργάνωση των εκτεταμένων νεκροταφείων, η οποία είχε λάβει συστηματικό τρόπο ήδη από την προηγούμενη περίοδο, φαίνεται να λαμβάνει υπόψη την προσβασιμότητα και τη λειτουργικότητά τους, καθώς πλέον παγιώνονται ευρείες οδοί κυκλοφορίας και προσέγγισης των νεκροταφείων διευκολύνοντας την προσέγγισή τους από την πόλη της Κω.⁶⁶

⁵⁸ Τάφος 11, Νέο Αεροδρόμιο Αντιμαχείας, ΑΔ 27 (1972), 684.

⁵⁹ Τάφος 1, Μεσαριά, ΑΔ 34 (1979), 457 και πίν. 243α. Τάφοι στη Μεσαριά, οικ. Δ. Γεωργαρά, ΑΔ 51 (1996), 691 και πίν. 226β.

⁶⁰ Πήλινη σαρκοφάγος στο Μαρμαρωτό, οικ. Πέρου-Ζωΐδη, ΑΔ 62 (2007), 1367.

⁶¹ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 1998, 57–59. Οι αναφορές για τους όρους του θιάσου «*Αγαθοδαίμονιαστάν*» στα ΑΔ 38 (1983), 397–98. ΑΔ 50 (1995), 805–6.

⁶² ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 2009, 35 και σημ. 1, 38 κ.ε. για τον Άττη και τη λατρεία της Κυβέλης. Επίσης, ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 2014, 172. Αναλυτικά για τις αιγυπτιακές θεότητες στην Κω, βλ. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 1998, 55 κ.ε.

⁶³ SHERWIN-WHITE 1978, 82–90, κυρίως 90 κ.ε.

⁶⁴ Τουλάχιστον ανά περιόδους, SHERWIN-WHITE 1978, 145–52.

⁶⁵ Ειδικά για το μετάξι, βλ. SHERWIN-WHITE 1978, 152 και 378–83. Για τον κωακό οίνο και τη διάδοσή του, βλ. MOORE 2010.

⁶⁶ Ενδεικτικά: ΑΔ 42 (1987), 648. ΑΔ 52 (1997), 1113. Κυρίως βλ. ΑΔ 56–59 (2001–2004), 310,

Ο κορεσμός ορισμένων ταφικών χώρων οδηγεί στη δημιουργία νέων, όπως αυτός στην περιοχή του Ψαλιδιού, στα νοτιοανατολικά της πόλης. Παράλληλα, η έλλειψη χώρου οδηγεί σε συχνότερη επανάχρηση παλαιότερων τάφων, γεγονός που μαρτυρά την εξέλιξη των ταφικών πρακτικών. Οι ρωμαϊκές ταφές βρίσκονται συχνά μαζί με τις ελληνιστικές, ως συνέχεια της φαινομενικά αδιάκοπης χρήσης των ίδιων νεκροταφείων. Αναπόφευκτα, η τοποθέτηση των νέων νεκρών στη Ρωμαϊκή περίοδο πολλές φορές οδηγεί στην αναμόχλευση ή πλήρη καταστροφή προγενέστερων ταφικών συνόλων.

Οι επιγραφές και οι επιτύμβιες στήλες επιβεβαιώνουν την παρουσία Ρωμαίων, οι οποίοι φαίνεται να ακολουθούν τις τοπικές ταφικές πρακτικές, αν και παρατηρείται διαφοροποίηση στον τρόπο που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται πλέον τον Άδη, ως δηλαδή έναν χώρο διαμονής των ευσεβών και όχι ως μια σκοτεινή ανυπαρξία.⁶⁷ Ορισμένοι αγοράζουν εκτάσεις γης για οικογενειακές ταφές ή κατασκευάζουν μεγαλύτερα ταφικά μνημεία με θήκες ή ακόμα και με την τοποθέτηση τάφων σε συστάδες που ορίζονται από περίβολο.⁶⁸ Οι επιτάφιοι βωμοί, κοινοί κατά την Ελληνιστική περίοδο, εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται από πολίτες διαφόρων κοινωνικών καταβολών, από ελεύθερους πολίτες και μετοίκους έως πολιτογραφημένους Ρωμαίους, καθώς και μέλη κατώτερων ομάδων.⁶⁹

Το ταφικό τελετουργικό χαρακτηρίζεται από ποικιλία τύπων ταφής, χωρίς αυστηρούς κανόνες. Εκτός από τους κιβωτιόσχημους τάφους, που συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται, εμφανίζονται λακκοειδείς, θαλαμωτοί, καμαροσκεπείς, κεραμοσκεπείς-καλυβίτες, εγχυτρισμοί και «ελεύθερες ταφές», καθώς και υπόγεια και υπέργεια ταφικά μνημεία. Τα περισσότερα ταφικά μνημεία κατασκευάζονται από τοπικά υλικά, όπως ασβεστόλιθο και τραβερτίνη, αλλά πλέον η χυτή τοιχοποιία καθίσταται δημοφιλής, επιχρισμένη με κονίαμα εσωτερικά. Όπως προκύπτει από τα έως σήμερα δεδομένα, τα ταφικά μνημεία της περιόδου δεν φαίνεται να επικεντρώνονται σε μια συγκεκριμένη περιοχή της Κω αλλά να κατανέμονται περιμετρικά της. Αν και τα περισσότερα δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά, η μορφή και το μέγεθός τους μαρτυρά επιλογές των χρηστών τους που μπορεί να υπαγορεύονται από την ίδια την επιδιωκόμενη λειτουργία των μνημείων ή/και από την κοινωνικοοικονομική ή και θρησκευτική διαφοροποίηση των νεκρών.⁷⁰ Παρόλα αυτά, η θέση (εκτός του πυρήνα

για οδό (β' μισό του 2ου αι. π.Χ. έως 3ος-4ος αι. μ.Χ.) διερχόμενη από τα δυτικά νεκροταφεία της πόλης προς το Ασκληπιείο.

⁶⁷ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 2004, 154.

⁶⁸ Ενδεικτικά ΑΔ 26 (1971), 548-49. ΑΔ 38 (1983), 398, αλλά και το υπέργειο ταφικό μνημείο στο Μαρμαρωτό, *ό.π.* σημ. 111.

⁶⁹ ΤΣΟΥΛΗ 2020, 717.

⁷⁰ Π.χ. ταφικό μνημείο με περίβολο στο Μαρμαρωτό (ΑΔ 42 (1987), 649), θαλαμοειδές ταφικό μνημείο στη Μεσαριά (ΑΔ 34 (1979), 457), καμαροσκεπείς τάφοι στην περιοχή του Αμπάβρη (ΑΔ 39 (1984), 335), καμαροσκεπές οικοδόμημα ΒΑ του Ασκληπιείου (ΑΔ 44 (1989), 507. Βλ. και ΤΣΟΥΛΗ 2013, 45-47, η οποία εντοπίζει αρχιτεκτονικό μέλος ενδεχομένως ανήκον σε ταφικό

του ταφικού χώρου αλλά διατηρώντας λειτουργική σχέση με αυτόν), το μέγεθος, η μορφή (καμαροσκεπή, με μία ή περισσότερες εισόδους, ερυθρό κονίαμα εσωτερικά σε τοίχους και δάπεδα), και η πολλαπλή χρήση τους φαίνεται πως επιδεικνύουν την ίδια ροπή προς μνημειακότητα.

Σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, τα κτερίσματα φαίνεται να διαφοροποιούνται. Τα πιο κοινά αντικείμενα αποτελούν πήλινα και γυάλινα μυροδοχεία διαφόρων τύπων (βολβόσχημα, κωνικά, κωδωνόσχημα, τύπου candlestick),⁷¹ πήλινοι λύχνοι,⁷² και αρκετά συχνά νόμισμα κοντά στο κρανίο του νεκρού. Παράλληλα, εμφανίζονται περισσότερα πολύτιμα κτερίσματα, όπως κοσμήματα, άτοπτρα, αντικείμενα καλλωπισμού,⁷³ γυάλινες χάντρες και αστράγαλοι.⁷⁴

Συζήτηση

Το ταφικό τοπίο της Κω παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη συνέχεια και εξέλιξη από τη Νεολιθική έως τη Ρωμαϊκή περίοδο, αντανακλώντας τόσο τις τοπικές παραδόσεις όσο και τις εξωτερικές πολιτισμικές επιρροές. Η έρευνα ανέδειξε σημαντικά ζητήματα που σχετίζονται με την οργάνωση του ταφικού χώρου. Παρά τις δυσκολίες που θέτει η αποσπασματική φύση των δεδομένων ιδίως σε μια διαχρονική και υπερτοπική προσέγγιση, διαγράφονται σημαντικές τάσεις που μας επιτρέπουν να εμπλουτίσουμε τις γνώσεις μας για τη διαχείριση της ανθρώπινης απώλειας στην Κω.

Η θεματική μελέτη των ταφικών χώρων της Κω αποκαλύπτει πως από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού οι ταφικές πρακτικές χαρακτηρίζονται από ποικιλία τύπων, από πίθους και κυκλικούς τάφους έως μυκηναϊκούς θαλαμωτούς και θολωτούς τάφους. Κατά τη Γεωμετρική περίοδο συνυπάρχουν ενταφιασμοί και καύσεις, ενώ στην Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο η καύση φαίνεται να υποχωρεί υπέρ του ενταφιασμού. Η υιοθέτηση του κιβωτιόσχημου τάφου στην Ελληνιστική περίοδο και η ανάδειξη μνημειακών ταφικών κατασκευών κατά τη Ρωμαϊκή εποχή υποδεικνύουν μια σταδιακή εξέλιξη προς περισσότερο οργανωμένες και κοινωνικά διαφοροποιημένες ταφικές πρακτικές.

Ο συνοικισμός της Κω το 366 π.Χ. αποτέλεσε σημείο καμπής στην οργάνωση του ταφικού τοπίου. Μετά από αυτόν, τα νεκροταφεία απέκτησαν σαφείς

μνημείο ΝΑ του Ασκληπιείου), υπόγειο ταφικό μνημείο με μνημειώδη είσοδο (ΑΔ 45 (1990), 502), υπόγειο καμαροσκεπές ταφικό μνημείο με περίβολο προς το Πλατάνι (ΑΔ 46 (1991), 490–92), ταφικά μνημεία στο Μαρμαρωτό (ΑΔ 48 (1993), 551–53. ΑΔ 49 (1994), 791, 792, 793. ΑΔ 50 (1995), 805. ΑΔ 55 (2000), 1158–60. ΑΔ 56–59 (2001–2004), 306–9), ταφικό μνημείο στην περιοχή Κρητικά στο Πλατάνι (ΑΔ 51 (1996), 690), ταφικό μνημείο ανατολικά της Πόλης της Κω (ΑΔ 56–59 (2001–2004), 305), ταφικό μνημείο στο Ψαλίδι (ΔΙΜΑΚΗΣ και ΧΡΗΣΤΟΠΟΥΛΟΥ 2020).

⁷¹ Τάφος 3, Στενή Αντιμαχίας, ΑΔ 26 (1971), 547–48. Τάφος στο Μαρμαρωτό, ΑΔ 47 (1992), 657.

⁷² ΧΡΗΣΤΟΠΟΥΛΟΥ κ.ά. 2018.

⁷³ Βλ. ενδεικτικά γυναικείες ταφές στο Ψαλίδι, ΑΔ 66 (2011), 1032. Τάφος 2, Στενή Αντιμαχίας, ΑΔ 26 (1971), 546–47.

⁷⁴ Παιδική ταφή σε κιβωτιόσχημο τάφο δυτικά του Ασκληπιείου, ΑΔ 37 (1982), 396.

γεωγραφικές ζώνες και επεκτάθηκαν σημαντικά. Η τυποποίηση των κιβωτιόσχημων τάφων, η επαναλαμβανόμενη χρήση συγκεκριμένων τύπων κτερισμάτων, καθώς και η ομοιομορφία των ταφικών μνημείων υποδηλώνουν την ύπαρξη σταθερών τελετουργικών πρακτικών και κοινών θρησκευτικών αντιλήψεων για τη μετά θάνατον ζωή.

Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο παρατηρείται μια έντονη κοινωνική διαστρωμάτωση, η οποία αντικατοπτρίζεται στις ταφικές πρακτικές. Η εισαγωγή νέων τύπων ταφικών μνημείων, όπως οι καμαροσκεπείς και θαλαμωτοί τάφοι, καθώς και η διάδοση της χρήσης επιτύμβιων βωμών, μαρτυρούν μια αυξανόμενη τάση προβολής κοινωνικού κύρους μέσω των ταφών. Παράλληλα, η συνύπαρξη ρωμαϊκών και τοπικών στοιχείων στο ταφικό τελετουργικό υποδηλώνει την ενσωμάτωση των Ρωμαίων στο τοπικό κοινωνικό και θρησκευτικό περιβάλλον.

Η γεωγραφική θέση της Κω, ως κόμβου εμπορίου και πολιτιστικών επαφών, αποτυπώνεται στις ταφικές πρακτικές. Οι επιρροές από τη Ρόδο, τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο είναι εμφανείς ήδη από τους Κλασικούς χρόνους, αλλά γίνονται πιο έκδηλες στην Ελληνιστική περίοδο, όταν αντικείμενα και τελετουργίες που σχετίζονται με την Ίσιδα, τον Όσιρι και άλλες θεότητες αρχίζουν να ενσωματώνονται στο ταφικό σύνολο. Ωστόσο, παρά την ένταξη της Κω στην πτολεμαϊκή επικράτεια, δεν φαίνεται να υιοθετούνται σε μεγάλο βαθμό αιγυπτιακές ταφικές πρακτικές, γεγονός που ενδέχεται να οφείλεται στη διατήρηση ισχυρών τοπικών παραδόσεων.

Η ελλιπής δημοσίευση πολλών ταφικών ευρημάτων και η αποσπασματική καταγραφή των αρχαιολογικών δεδομένων αποτελούν σημαντικό εμπόδιο στην πλήρη κατανόηση του ταφικού τοπίου της Κω. Η συστηματική μελέτη των ανασκαφών, η χρήση διεπιστημονικών προσεγγίσεων και η εφαρμογή τεχνολογικών μεθόδων (π.χ. GIS, γεωφυσικές διασκοπήσεις, ανάλυση DNA) μπορούν να συμβάλουν ουσιαστικά στην καλύτερη κατανόηση των κοινωνικών, θρησκευτικών και πολιτικών παραμέτρων που διαμόρφωσαν ή επηρέασαν τις ταφικές πρακτικές της Κω στην αρχαιότητα. Το ταφικό τοπίο του νησιού αποτελεί έναν μικρόκοσμο των πολιτισμικών αλληλεπιδράσεων και των κοινωνικών μεταβολών που έλαβαν χώρα στον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου. Οι ταφικές πρακτικές στην Κω εξελίχθηκαν μέσα από την αλληλεπίδραση τοπικών και εξωτερικών επιρροών, διαμορφώνοντας μια μοναδική ταυτότητα που αντανακλά τόσο τη διατήρηση παραδόσεων όσο και την προσαρμογή στις νέες πολιτισμικές συνθήκες. Η μελλοντική έρευνα μπορεί να ρίξει φως σε άγνωστες πτυχές αυτής της μακραίωνης ταφικής παράδοσης, ενισχύοντας την κατανόηση του θανάτου και της μνήμης στην αρχαιότητα.

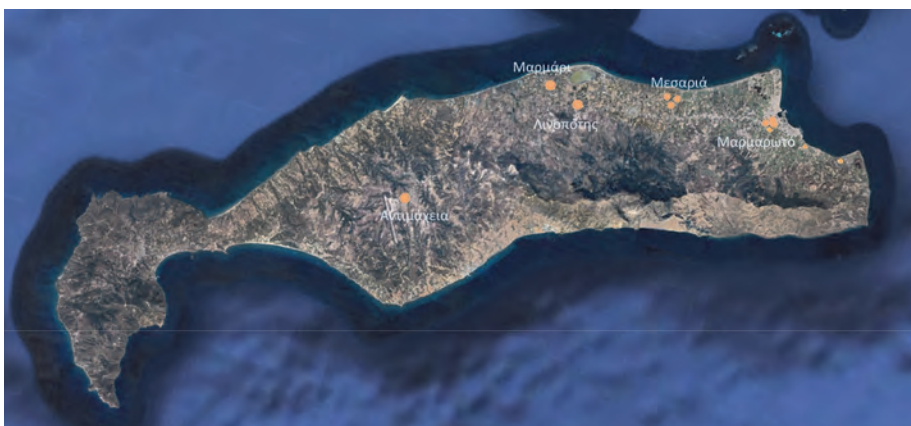

Χάρτης 1 : Διασπορά οικισμών και ταφικών χώρων της Προϊστορικής περιόδου (υπόβαθρο χάρτη Google Earth)

- Οικισμοί Τελικής Νεολιθικής και ΠΕΧ
- Ταφικοί χώροι ΠΕΧ
- Ταφικοί χώροι ΥΕΧ

Χάρτης 2 : Διασπορά ταφικών χώρων της Γεωμετρικής περιόδου (υπόβαθρο χάρτη Google Earth)

Χάρτης 3 : Διασπορά ταφικών χώρων της Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου (υπόβαθρο χάρτη Google Earth)

Χάρτης 4 : Διασπορά ταφικών χώρων της Ελληνιστικής περιόδου
(υπόβαθρο χάρτη Google Earth)

Με ▲ τα ταφικά μνημεία: Χαρμούλου, Αγ. Ιωάννη Χωστού, ΝΑ Ασκληπείου

Χάρτης 5 : Διασπορά ταφικών χώρων της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου
(υπόβαθρο χάρτη Google Earth)

ΤΑΦΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΤΗΣ ΚΩ

(Γεωμετρική περίοδος – Γ, Αρχαϊκή περίοδος – Α, Κλασική περίοδος – Κ, Ελληνιστική περίοδος – Ε, Ρωμαϊκή περίοδος – Ρ)

Αμνιού	Morricone 1982	κατάλοιπα τάφων / Γ περιόδου
Αμτάβρης	ΑΔ 31 (1976), 388	κιβωτιόσχημοι κεραμοσκεπείς / Ε
Αμτάβρης	ΑΔ 46 (1991), 490	πώρινοι κιβωτιόσχημοι, απλοί λάκκοι, κεραμοσκεπείς / Ε
Αμτάβρης	ΑΔ 56-59 (2001-2004), 310	κιβωτιόσχημος / Ε
Αμτάβρης (οικ. Κ. Κουλιά)	ΑΔ 39 (1984), 335	επιτύμβιες στήλες, καμαροσκεπείς τάφοι / Ε + Ρ
Αντιμάχεια	Georgiadis 2003, 41	ΥΕ ΙΙΒ/Γ τάφος;
Αντιμάχεια (Αεροδρόμιο)	ΑΔ 27 (1972), 683-685	πώρινοι κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς, θαλαμωτοί, πήλινη τεφροδόχος υδρία / Κ + Ε + Ρ
Αντιμάχεια (Αεροδρόμιο)	ΑΔ 44 (1989), 507-508	λακκοειδείς και υτόγειοι λαξευτοί θαλαμωτοί, περιβόλος / Κ + Ε
Αντιμάχεια (Κατσαμπά)	ΑΔ 56-59 (2001-2004), 314	πώρινοι κιβωτιόσχημοι και λίθινη σαρκοφάγος / Ε
Αντιμάχεια (λόφος Τάβλα)	Μαρκέτου 2004, 19 σημ. 18 Χριστοπούλου 2017, 136 σημ. 9	ταφικός πίθος ΠΕΧ ΙΙ
Αντιμάχεια (Στενή)	ΑΔ 26 (1971), 545-549	πώρινοι και πλίνθινοι κιβωτιόσχημοι, και κτιστός θαλαμωτός / Ρ
Αντιμάχεια (Στενή)	ΑΔ 61 (2006), 1306-1307	τάφοι και επιτύμβιες στήλες / Ε
Αντιμάχεια (Στενή, προς Μαστιχάρι)	ΑΔ 61 (2006), 1339	ταφικός χώρος / Κ + Ε + Ρ
Παπλί	Morricone 1975, 271. Georgiadis 2003, 40	τάφος ΥΕ ΙΙΙΓ;
Ζητάρι	ΑΔ 68 (2013), 831-839	κιβωτιόσχημος τάφος και αγγείο εγχυτρισμού; / Ε
Κακό Πρινάρι, ρέμα Πλατύς Ποταμός	ΑΔ 45 (1990), 503	τάφοι και ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη / Ε

Καρδάμαινα (Ελαιώνας)	ΑΔ 50 (1995), 807. Σκέρλου 2001	πρωτογενείς καύσεις / Γ
Καρδάμαινα (Ελαιώνας)	Georgiadis 2003, 41. Hope-Simpson – Lazenby 1962, 171	τάφοι; χρονολόγηση;
Καστέλλες	ΑΔ 34 (1979), 458-459	κιβωτιόσχημοι τάφοι / Ε
Καστέλλες	ΑΔ 34 (1979), 459. Παπάτσολου 1981. Georgiadis 2003, 40	θαλαμοειδής τάφος ΥΕ ΙΙΒ
Καστέλο Ψαλιδίου	ΑΔ 56-59 (2001-2004), 312	πλήληνη σαρκοφάγος / Α ή Κ
Κέφαλος, περιοχή Καμάρι	Λυμπεράκη 2001	επιτύμβια στήλη
Λαγκάδα, Ελαιώνας	Morricone 1950, 323-324. Hope-Simpson – Lazenby· 1970, 55. Vitale 2011. 2016. 2017. Vitale κ.ά. 2016. Georgiadis 2003, 40	ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 – ΥΕ ΙΙΙΓ
Λινοπότης, Πυλί	ΑΔ 68 (2013), 831 κ.ε., 834-835	κιβωτιόσχημος παιδικός τάφος και κιβωτιόσχημος με πλήληνη σαρκοφάγο / Γ + Κ
Λινοπότης, Πυλί	ΑΔ 60 (2005), 1161-1162	εγχυτρισμοί σε πίθους, παιδικές ταφές σε πλήληνους λουτήρες, κεραμοσκεπής τάφος / Κ
Λινοπότης-Πυλί (περιοχή Αγίας Παρασκευής)	Hope-Simpson – Lazenby 1970, 60. Georgiadis 2003, 41	θαλαμοειδής τάφος, ΥΕ ΙΙΙΑ2 – ΥΕ ΙΙΙΒ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 37 (1982), 396. Παπαχριστοδούλου και Κάντζια, 1980	τάφοι / Ε + Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 38 (1983), 397	πλήληνες σαρκοφάγοι, εγχυτρισμοί, κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς, κτιστοί κιβωτιόσχημοι / Α + Κ

Μαρμαρωτό	ΑΔ 39 (1984), 335	τάφοι (κυρίως εγχυτρισμοί) / Α
Μαρμαρωτό	ΑΔ 42 (1987), 647-648	κιβωτιόσχημοι τάφοι / Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 42 (1987), 648-649	ταφικό οικοδόμημα, κιβωτιόσχημοι τάφοι, κάθση, επιτύμβιες στήλες / Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 42 (1987), 650	πήλινες σαρκοφάγοι, εγχυτρισμοί, κιβωτιόσχημοι, καύσεις, ταφικός περίβολος / Α + Κ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 45 (1990), 502	κιβωτιόσχημοι και υπόγειο ταφικό μνημείο / Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 47 (1992), 657	κεραμοσκεπείς καλυβίτες και πώρινος κιβωτιόσχημος / Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 47 (1992), 658	κεραμοσκεπείς κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς καλυβίτες / Ε + Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 48 (1993), 551-552	λίθινη και πήλινες σαρκοφάγοι, καλυβίτες και πώρινοι κιβωτιόσχημοι, πυρολιθικοί κιβωτιόσχημοι και ταφικό μνημείο / Α + Κ + Ε + Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 49 (1994), 790-791	κεραμοσκεπείς καλυβίτες και κιβωτιόσχημοι, εγχυτρισμοί, πήλινες σαρκοφάγοι, ταφικό μνημείο / Κ + Ε + Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 49 (1994), 791-792	κεραμοσκεπείς καλυβίτες, εγχυτρισμός, πώρινος κιβωτιόσχημος / Ε
Μαρμαρωτό	ΑΔ 50 (1995), 804-805	ταφικό οικοδόμημα, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, θαλαμωτοί, επιτύμβιες στήλες / Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 50 (1995), 805-806	πήλινη σαρκοφάγος, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, απλοί κεραμοσκεπείς και πώρινοι κιβωτιόσχημοι, εγχυτρισμοί, καύσεις, μαρμάρινη σαρκοφάγος, πήλινες σαρκοφάγοι και «ελεύθερες ταφές», ταφικά μνημεία, επιτύμβιες στήλες / Α + Κ + Ε + Ρ + ΥΡ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 50 (1995), 806	κεραμοσκεπείς, απλοί λάκκοι, εγχυτρισμοί / ΥΡ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 52 (1997), 1113	πρωτογενείς καύσεις, κιβωτιόσχημος, κεραμοσκεπείς / Γ + Ε + Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 52 (1997), 1113-1114	εγχυτρισμοί, κεραμοσκεπείς και κιβωτιόσχημοι, κτιστό ταφικό μνημείο / Α + Κ + Ε + Ρ + ΥΡ

Μαρμαρωτό	ΑΔ 54 (1999), 952-953	ταφικός περίβολος / Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 55 (2000), 1158	κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, κεραμοσκεπείς λάκκοι, απλοί λακκοειδείς, τεφροδόχος οινόχοη, ταφικά μνημεία / E + P
Μαρμαρωτό	ΑΔ 56-59 (2001-2004), 306	κεραμοσκεπείς καλυβίτες, λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι, και σαρκοφάγοι, εγχυτρισμοί, πίθιοι / A + K + E + P
Μαρμαρωτό	ΑΔ 56-59 (2001-2004), 306-307	καμαροσκεπές ταφικό μνημείο και κιβωτιόσχημος / Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 56-59 (2001-2004), 307-308	ταφικά μνημεία / Ρ + ΥΡ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 61 (2006), 1306	πλήλινες σαρκοφάγοι, εγχυτρισμοί, κεραμοσκεπείς καλυβίτες / A + K + E
Μαρμαρωτό	ΑΔ 62 (2007), 1366-1367	καύσεις, κτιστός κιβωτιόσχημος, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, πήλινες σαρκοφάγοι, εγχυτρισμοί και λακκοειδείς / A + K + E
Μαρμαρωτό	ΑΔ 63 (2008), 1311	πώρινος κιβωτιόσχημος / E ή Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 64 (2009), 989-991	εγχυτρισμοί, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, λακκοειδείς, λίθινη σαρκοφάγος / E + P
Μαρμαρωτό	ΑΔ 65 (2010), 1752-1753	εγχυτρισμοί / Ρ
Μαρμαρωτό	ΑΔ 34 (1979), 457-458	πώρινοι κιβωτιόσχημοι / E
Μαρμαρωτό	ΑΔ 36 (1981), 409	κιβωτιόσχημοι / E
Μαρμαρωτό	ΑΔ 38 (1983), 397-398	κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς λάκκοι. επιτύμβιες στήλες, κτιστοί, καμαροσκεπείς / E + P
Μαρμαρωτό (Μαρμαρωτό-Πλατάνι, οδός Ασκληπιού)	ΑΔ 49 (1994), 792-793	πώρινοι κιβωτιόσχημοι, ταφικά μνημεία, μαρμάρινη σαρκοφάγος / Ρ
Μαρμαρωτό (οδός Ασκληπιού)	ΑΔ 55 (2000), 1158-1159	πώρινοι κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, λίθινες σαρκοφάγοι, περίβολος / E + P

Μαρμαρωτό (οδός Ασκληπιού)	ΑΔ 55 (2000), 1159-1160	κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς λάκκοι, οστεοθήκες, επιτύμβιες στήλες, ταφικό μνημείο / E + P
Μαρμαρωτό (οδός Ασκληπιού)	ΑΔ 56-59 (2001-2004), 308-309	πώρινοι κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, λίθινη σαρκοφάγος, εγχυτρισμός, ταφικά μνημεία / E + P
Μαρμαρωτό (οδός Ασκληπιού)	ΑΔ 56-59 (2001-2004), 309-310	σαρκοφάγοι, πώρινοι κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, μολυβδίνη τεφροδόχος κάλυψη / E + P
Μαρμαρωτό (οδός Ασκληπιού)	ΑΔ 66 (2011), 1031-1032	πώρινος κιβωτιόσχημος, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, λακκοειδής / E
Μαρμαρωτό (οικ. Μωρέ)	ΑΔ 31 (1976), 386	τάφοι / E
Μεσαριά	ΑΔ 34 (1979), 458. Georgiadis 2003, 41	θαλαμοειδής τάφος ΥΕ ΙΙΙΒ – ΥΕ ΙΙΙΓ ή ΥΕ ΙΙΑ2 – ΥΕ ΙΙΒ
Μεσαριά	Hope-Simpson – Lazenby 1970, 58 αρ. 6, Μαρκέτου 2004, 18 σημ. 10 Χριστοπούλου 2017, 136 σημ. 8	ταφικός πίθος ΠΕΧ ΙΙ
Μεσαριά	ΑΔ 63 (2008), 1311-1312. Χριστοπούλου 2017	εγχυτρισμοί σε πίθους, λακκοειδής, ΠΕΧ ΙΙ
Μεσαριά	ΑΔ 34 (1979), 457	ταφικό μνημείο / P
Μεσαριά	ΑΔ 49 (1994), 793	πώρινοι κιβωτιόσχημοι, σαρκοφάγοι, εγχυτρισμοί / E
Μεσαριά	ΑΔ 51 (1996), 690-692	πώρινοι κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, λίθινη σαρκοφάγος / E + P
Μεσαριά	ΑΔ 65 (2010), 1753	τάφοι / A + K
Μεσαριά	ΑΔ 66 (2011), 1035-1037	κιβωτιόσχημοι και οστεοθήκη / E
Μεσαριά	ΑΔ 45 (1990), 503	πώρινος κιβωτιόσχημος / E
Μεσαριά	ΑΔ 42 (1987), 650	κεραμοσκεπείς κιβωτιόσχημοι / E

Μεσαριά	ΑΔ 61 (2006), 1307	εγχυτρισμός σε πίθο / Α;
Μεσαριά «Γεωργαράς»	ΑΔ 51 (1996), 691-692. Georgiadis 2003, 40	θολωτός τάφος ΥΕ ΠΙΑ2, ΥΕ ΠΙΓ
Παναγία Συντριανή	ΑΔ 39 (1984), 335	πώρινοι κιβωτιόσχημοι / Ε
Παραδείσι	ΑΔ 42 (1987), 651	πήλινες σαρκοφάγοι και κιβωτιόσχημοι / Α + Κ
περιοχή Ασκληρπείου	ΑΔ 60 (2005), 1161	τάφοι και καύση πρώιμων ιστορικών χρόνων;
περιοχή Ασκληρπείου	Morricone 1975, 253. Georgiadis 2003, 40	κατάλυπα κατεστραμμένου τάφου ΥΕ ΠΙΑ2
περιοχή Ασκληρπείου (θέση Ασκούπης)	Μαρκέτου 2004, 18 σημ. 9, 20, 22-32. Vitale 2013. Χριστοπούλου 2017, 135 σημ. 6. Vitale 2019	ταφικοί πίθοι, κυκλικός κτιστός τάφος, εγχυτρισμός ΠΙΕΧ ΙΙ
περιοχή Ασκληρπείου (Άγιος Βασίλειος, Δ. του Ασκληρπείου)	ΑΔ 65 (2010), 1754-1755	κεραμοσκεπής καλυβίτης / Ε
περιοχή Ασκληρπείου (ΒΑ. του Ασκληρπείου)	ΑΔ 44 (1989), 507	καμαροσκεπές ταφικό μνημείο / Ρ
περιοχή Ασκληρπείου (Πτοκράτειο Ίδρυμα)	Hope-Simpson – Lazenby 1970, 58. Μαρκέτου 2004, 18 σημ. 10. Χριστοπούλου 2017, 136 σημ. 7	ταφικοί πίθοι ΠΙΕΧ ΙΙ
περιοχή Ασκληρπείου (ποταμός Ζίουλας, Δ.)	ΑΔ 37 (1982), 396	λακκοειδείς, κτιστοί κιβωτιόσχημοι / Ε + Ρ
περιοχή Ασκληρπείου (ποταμός Ζίουλας, Δ.)	ΑΔ 42 (1987), 650	κιβωτιόσχημοι / Ε

περιοχή Ασκληπιείου (Τσιλιμπίρι, ΝΔ.)	ΑΔ 51 (1996), 690	πώρινοι κιβωτιόσχημοι, πώρινη σαρκοφάγος, κεραμοσκεπής καλυβίτης, επιτύμβια στήλη / Ε
περιοχή Βουρίνας	ΑΔ 42 (1987), 651	κιβωτιόσχημοι / Ε
περιοχή Κρητικά-Πλατάνι (Β. πλατείας Πλατανίου)	ΑΔ 42 (1987), 650	πώρινος κιβωτιόσχημος / Ε ή Ρ
περιοχή Κρητικά-Πλατάνι (Β. πλατείας Πλατανίου)	ΑΔ 51 (1996), 690	ταφικό οικοδόμημα, πώρινος κιβωτιόσχημος / Ρ
περίχωρα Πόλης Κω	ΑΔ 60 (2005), 1160	κεραμοσκεπείς κιβωτιόσχημοι, πώρινοι κιβωτιόσχημοι / Ε
Πλατάνι	ΑΔ 42 (1987), 650	κεραμοσκεπείς κιβωτιόσχημοι, ταφικά μνημεία, πώρινος κιβωτιόσχημος / Ρ
Πλατάνι	ΑΔ 45 (1990), 503	κιβωτιόσχημος / Ρ
Πλατάνι	ΑΔ 45 (1990), 503-504	πώρινοι κιβωτιόσχημοι / Ρ
Πλατάνι	ΑΔ 64 (2009), 991	κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, πήλινη σαρκοφάγος, οστεοθήκη, επιτύμβιες στήλες / Ε + Ρ
Πλατάνι (οδός Ασκληπιού και πλατεία)	ΑΔ 54 (1999), 953	κεραμοσκεπείς καλυβίτες, κεραμοσκεπείς λάκκοι, πώρινοι κιβωτιόσχημοι, επιτύμβια στήλη / Ε + Ρ
Πλατάνι (οδός Ασκληπιού και πλατεία)	ΑΔ 55 (2000), 1160-1161	πώρινοι κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς, οστεοθήκη, εγχυτρισμός / Ε
Πλατάνι (οδός Ασκληπιού και πλατεία)	ΑΔ 60 (2005), 1160	κεραμοσκεπείς και εγχυτρισμός / Ρ
Πλατάνι (οδός Ασκληπιού και πλατεία)	ΑΔ 64 (2009), 991	οστεοθήκη, κιβωτιόσχημοι, καλυβίτες, πήλινη σαρκοφάγος, επιτύμβιες στήλες / Ε + Ρ
Πλατάνι (οδός Ασκληπιού)	ΑΔ 56-59 (2001-2004), 310	κιβωτιόσχημοι / Ε

Πλατάνι (οδός Ασκληπιού)	ΑΔ 52 (1997), 1114	κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, λακκοειδείς / E + P
Πλατάνι (οικ. Παπαχρή- στου, οδός προς Πλατάνι- Ασκληπιείο)	ΑΔ 46 (1991), 490-492	ταφικό μνημείο και επιτύμβιες στήλες / P
Πλατάνι (πλατεία και οδός Ασκληπιού)	ΑΔ 60 (2005), 1157-1159	κιβωτιόσχημος / E
Πλατάνι (πλατεία και οδός Ασκληπιού)	ΑΔ 52 (1997), 1114-1115	κιβωτιόσχημοι / E + P
Πλατάνι (πλατεία)	ΑΔ 36 (1981), 409	κιβωτιόσχημοι / E
Πλατάνι (πλησίον ελληνι- στικού νεκροταφείου)	ΑΔ 46 (1991), 492	πύρινοι κιβωτιόσχημοι / P
πόλη Κω (Α. τομέας)	ΑΔ 56-59 (2001-2004), 305	ταφικό μνημείο / P
πόλη Κω (ΒΔ., οδός Κανάρη και Αλικαρνασσού)	ΑΔ 48 (1993), 551	ταφικό μνημείο / P
πόλη Κω (Δ. αρχαίου τείχους)	ΑΔ 51 (1996), 689	κεραμοσκεπής καλυβίτης / P
πόλη Κω (Δ. της πόλης, θέση Γκαράχτερ)	ΑΔ 36 (1981), 409	κιβωτιόσχημοι / E + P
πόλη Κω (Δ. τομέας)	ΑΔ 49 (1994), 793	λίθινη σαρκοθάφος / E
πόλη Κω (Δ. τομέας)	ΑΔ 52 (1997), 1112-1113	κεραμοσκεπείς καλυβίτες, κεραμοσκεπείς λάκκοι, λακκοειδείς / P
πόλη Κω (Δ. τομέας)	ΑΔ 52 (1997), 1113	εγχυτρισμός, λακκοειδής / E

πόλη Κω (Δ. τομέας)	ΑΔ 54 (1999), 951-952	ταφικό οικοδόμημα, κεραμοσκεπείς καλυβίτες / Ρ
πόλη Κω (Δ. τομέας)	ΑΔ 64 (2009), 987-988	κεραμοσκεπής καλυβίτης / Ρ
πόλη Κω (Δ. τομέας)	ΑΔ 60 (2005), 1151-1152	ταφικά μνημεία / Ρ
πόλη Κω (δυτικός τομέας)	ΑΔ 52 (1997), 1111	θολωτός τάφος
πόλη Κω (κεντρικός τομέας)	ΑΔ 68 (2013), 830	κιβωτιόσχημος / Γ
πόλη Κω (ΝΔ. τομέας)	Κantzia 1988. Μποσνάκης 2001, 223 κ.ε.	πρωτογενείς καύσεις / Γ
πόλη Κω, Γιαπιλί (θέση Ραχίδια)	ΑΔ 66 (2011), 1037	κιβωτιόσχημος / Ε
Πυλί (Αγία Κλαυδία)	ΑΔ 50 (1995), 806	κιβωτιόσχημοι και επιτύμβιες στήλες / Ε
Σεράγια (ανώτερο επίπεδο λόφου)	ΑΔ 38 (1983), 396	τάφος / Γ
Σεράγια (Β. πλευρά λόφου Χαβαζιά, πλησίον Αγίου Παντελεήμονα)	ΑΔ 42 (1987), 621, 624, 625	εγχυτρισμοί, λακκοειδής, κιβωτιόσχημος / Γ
Σεράγια (Β. πλευρά λόφου)	ΑΔ 45 (1990), 493-495, 495-496. Μποσνάκης 2001, 240 κ. ε.	καύσεις, κιβωτιόσχημοι, λακκοειδής, εγχυτρισμός σε πύθο / Γ
Σεράγια (Β. πλευρά λόφου)	ΑΔ 55 (2000), 1153-1154	πρωτογενείς καύσεις, κιβωτιόσχημος, εγχυτρισμός / Γ
Σεράγια (Β. πλευρά λόφου)	ΑΔ 39 (1984), 329-331	εγχυτρισμός και καύση / Γ

Σεράγια (ευρύτερη περιοχή)	Morricone 1975, 1982	τάφοι;
Σεράγια (ζώνη Pizzoli)	ΑΔ 35 (1980), 552-553	κιβωτιόσχημος / Γ
Σεράγια (Χαλβαζιά)	ΑΔ 46 (1991), 487	εγχυτρισμοί, λακκοειδής, κιβωτιόσχημος / Γ
Σεράγια (Χαλβαζιά)	ΑΔ 47 (1992), 649	τάφοι / Γ
Τγκάκι (περιοχή Φούσκωμα-Παχιά Οργιά)	ΑΔ 68 (2013), 835-836	ταφικός πύθος ΠΕΧ ΙΙ
Ψαλίδι	Χριστοπούλου κ.ά. 2018. Dimakis και Christopoulou 2020	πύρρινο κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, πήλινες σαρκοφάγοι, λακκοειδείς, εγχυτρισμός, ταφικό μνημείο / E + P

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ, Α., ΠΑΤΕΙΑΔΑ, Β., & ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Μ. 2000. Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου. Στο: *Α' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*. Ρόδος, 63–116.
- ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ, Ν. 2001. Χρυσά κτερίσματα από τις νεκροπόλεις της Κω. Στο: Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ, Α. Α. ΛΑΙΜΟΥ, & Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ (επιμ.), *Ιστορία – Τέχνη – Αρχαιολογία της Κω: Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2-4 Μαΐου 1997*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 471–72.
- ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ, Ν. & ΣΚΕΡΛΟΥ, Ε. 2004. Ελληνιστική κεραμική από τα ταφικά σύνολα της Κω. Στο: *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*. Αθήνα, 311–26.
- ΚΑΝΤΖΙΑ, Χ. 1994. Ένα κεραμικό εργαστήριο αμφορέων του πρώτου μισού του 4ου αι. π.Χ. στην Κω. Στο: *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*. Αθήνα, 323–54.
- ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ, Ε. 2001. Επιτύμβια ανάγλυφη ενεπίγραφη στήλη από την Κέφαλο της Κω. Στο: Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ, Α. Α. ΛΑΙΜΟΥ & Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ (επιμ.), *Ιστορία – Τέχνη – Αρχαιολογία της Κω: Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2-4 Μαΐου 1997*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 145–51.
- ΜΑΡΚΕΤΟΥ, Τ. 2004. Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην Κω. Στο: Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ (επιμ.), *Χάρης Χαίρε: Μελέτες στη Μνήμη της Χάρης Κάντζια*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.Α. / Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, 17–46.
- ΜΕΛΑΣ, Μ. 2001. Καύσεις νεκρών – Προς μια Αρχαιολογία του φόβου. Στο: Ν. Χρ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Ρόδος 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης & ΚΒ' ΕΠΚΑ, 15–29.
- ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ, Δ. 1998. Οι αιγυπτιακές θεότητες στη Ρόδο και στην Κω από τους ελλη-

- νιστικούς χρόνους μέχρι και τη ρωμαιοκρατία. ΑΔ 49-50 (1994-1995), *Μέρος Α' - Μελέτες*: 43-74.
- _____, 2001. Καύσεις νεκρών από την πόλη της Κω. Στο: Ν. Χρ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Ρόδος 29 Απριλίου - 2 Μαΐου 1999*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης & ΚΒ' ΕΠΚΑ, 232-57.
- _____, 2003. Ανέκδοτες επιγραφές από την Κω. *ΗΟΡΟΣ* 14-16: 269-76.
- _____, 2004. Δύο επιτύμβια επιγράμματα από την Κω. Στο: Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ (επιμ.), *Χάρης Χαίρε: Μελέτες στη Μνήμη της Χάρης Κάντζια*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.Α./Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών, 151-59.
- _____, 2008. *Ανέκδοτες επιγραφές της Κω. Επιτύμβια μνημεία και Όροι*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού/Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών.
- _____, 2009. *Lumen in tenebris - Φως μέσα στο σκοτάδι. Μια προσέγγιση του Έρωτα από την επικράτεια του Θανάτου*. Στο: Ν. Χρ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ και Γ. ΤΑΣΣΟΥΛΑΣ (επιμ.), *Έρωτ. Από τη Θεογονία του Ησιόδου στην Ύστερη Αρχαιότητα*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 35-39, λ. αρ. 113 (Έρωτ και Ψυχή), 124 (Άττις).
- _____, 2013. Επιτύμβιες στήλες από ένα «εξοχικό νεκροταφείο» της Κω. Στο: Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ (επιμ.), *Όλβιος Άνερ. Μελέτες στη μνήμη του Γρηγόρη Κωνσταντινόπουλου*. Ρόδος, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, 247-63.
- _____, 2014. Συμβολή στη μελέτη της ύστερης ελληνιστικής κοροπλαστικής της Κω: ταφική τελετουργία και εικονογραφία (η τοπική παραλλαγή της γυνής καθιστής γυναικείας μορφής με περιστέρι). Στο: Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.Α. / Επιτροπή Στερέωσης-Αναστήλωσης Μνημείων Ακρόπολης Λίνδου / Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Τόμ. 1, 149-76.
- ΜΠΟΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ, Γ. 2020. Φοινικικές ενδείξεις στην Κω των Γεωμετρικών και Αρχαϊκών χρόνων. Στο: Κ. ΚΟΠΑΝΙΔΗΣ & Γ. ΔΟΥΛΦΗΣ (επιμ.), *Τέχνης έμπειρία. Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Καρδαμίτσα, 661-74.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χ. Γ. 2001. Η Κως και η συμβολή της στην Πρώιμη εποχή του Αιγαίου. Στο: Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ, Α. Α. ΛΑΙΜΟΥ, & Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ (επιμ.), *Ιστορία - Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω: Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2-4 Μαΐου 1997*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 21-24.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Λ. 1981. Μυκηναϊκός θαλαμωτός τάφος στο Καστέλλο της Κω. *ΑΑΑ* 14: 62-75.
- ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Ι. & ΚΑΝΤΖΙΑ, Χ. 1980. Νέα ευρήματα σχετικά με την τοπογραφία της αρχαίας Κω. *ΑΑΑ* 13: 102-5.
- ΣΚΕΡΛΟΥ, Ε. 2001. Καύσεις νεκρών από την Καρδάμαινα της Κω. Στο: Ν. Χρ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ρόδος, 29 Απριλίου - 2 Μαΐου 1999*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης & ΚΒ' ΕΠΚΑ, 259-84.
- _____, 2004. Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη με εγχάρκτη παράσταση οπλίτη. Στο: Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ (επιμ.), *Χάρης Χαίρε: Μελέτες στη Μνήμη της Χάρης Κάντζια*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.Α. / Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών, 47-61.
- ΤΣΟΥΛΗ, Χ. 2004. Η τυπολογία των επιτύμβιων αναγλύφων της Κω. Στο: Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ (επιμ.), *Χάρης Χαίρε: Μελέτες στη Μνήμη της Χάρης Κάντζια*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.Α. / Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών, 135-50.

- _____, 2013. Ταφικά και επιτάφια μνημεία της Κω. Συμβολή στη μελέτη της τυπολογίας και της εικονογραφίας των επιτάφιων μνημείων των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Αθην. Διδ. Διατριβή, ΕΚΠΑ (<http://hdl.handle.net/10442/hedi/33274>).
- _____, 2020. Ο τύπος του επιτάφιου πεσσόσχημου βωμού στην Κω: συμβολή στη μελέτη του επιτάφιου βωμού. Στο: Κ. ΚΟΠΑΝΙΔΗΣ & Γ. ΔΟΥΛΦΗΣ (επιμ.), *Τέχνης έμπειρία. Νέα Αρχαιολογικά Ευρήματα και Πορίσματα. Τιμητικός τόμος για την Καθηγήτρια Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα, 703–23.
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Β. 2017. Νεκροταφείο της Πρωτοχαλκής ΙΙ περιόδου στη Μεσαριά της νήσου Κω. Στο: *Το Αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος 27 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 2013, Πρακτικά*. Μυτιλήνη: ΥΠ.ΠΟ.Α./ Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου / Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής, 135–50.
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Β., ΔΗΜΑΚΗΣ, Ν. & ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. 2018. Ένας Μνημειακός Τάφος των Αυτοκρατορικών Χρόνων στο Ψαλίδι της Πόλης Κω: αρχιτεκτονική μορφή, χρήση και έθιμα ταφής. Στο: V. DI NAPOLI, F. CAMIA, V. EVANGELIDIS, D. GRIGOROPOULOS, D. ROGERS, & S. VLIZOS (επιμ.), *What's New in Roman Greece? Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period*. Μελετήματα 80. Αθήνα: Ε.Ι.Ε., 537–53.
- BOSNAKIS, D. 2014. Asklepieion and Physicians. A preferential tool of Koan diplomacy. Στο: Ν. Χρ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ & Γ. ΤΑΣΣΟΥΛΑΣ (επιμ.), *Hygeia: Health, Illness, Treatment from Homer to Galen*. Αθήνα: Museum of Cycladic Art – Hellenic Ministry of Culture and Sports, 60–75.
- CAMPANELLI, S. 2017. Family cult foundations in the Hellenistic Age. Family and sacred space in a private religious context. Στο: Μ. HILGERT (επιμ.), *Understanding Material Text Cultures*. Βοστώνη: De Gruyter, 131–202.
- DIMAKIS, N. 2015. Ancient Greek Deathscapes. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 3: 27–41.
- DIMAKIS, N. & CHRISTOPOULOU, V. 2020. Burial monumentality and funerary associations in Roman Kos. Στο: Ν. DIMAKIS & Μ. ΔΙJKSTRA (επιμ.), *Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece. Studies on Ancient Greek Death and Burial*. Οξφόρδη: Archaeopress, 162–75.
- GEORGIADIS, M. 2003. *The South-Eastern Aegean in the Mycenaean Period. Islands, Landscape, Death and Ancestors*. BAR International Series 1196. Οξφόρδη: Archaeopress.
- HERZOG, R. 1899. *Koische Forschungen und Funde*. Λειψία: Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung.
- HÖGHAMMAR, K. 2021. The moving movers. Foreigners buried on Kos in the Hellenistic period. Στο: Β. POULSEN, P. PEDERSEN, & J. LUND (επιμ.), *Karia and the Dodekanese. Cultural Interrelations in the Southeast Aegean*, Τόμ. ΙΙ: *Early Hellenistic to Early Byzantine*. Ηνωμένο Βασίλειο: Oxbow books, 89–108.
- HOPE-SIMPSON, R. & LAZENBY, J. F. 1962. Notes from the Dodecanese. *BSA* 57: 154–75.
- _____, 1970. Notes from the Dodecanese II. *BSA* 65: 47–77.
- KANTZIA, Ch. 1988. Recent archaeological finds from Kos. New indication for the site of Kos-Meropis. Στο: S. DIETZ & I. PAPAΧRISTODOYΛΟΥ (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese*. Κοπεγχάγη: National Museum of Denmark, 175–83.

- MCNAMEE, C. & VITALE, S. 2020. Langada revisited: construction practices, space, and socio-cultural identity in the Koan burial arena during the Mycenaean Palatial and Postpalatial periods. Στο: J. M. A. MURPHY (επιμ.), *Death in Late Bronze Age Greece*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 214–47.
- MOORE, J. 2010. When not just any wine will do...? The proliferation of Coan-type wine and amphoras in the Greco-Roman world. *Marburger Beiträge zur Antiken Handels-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 28: 89–122.
- MORRICONE, L. 1950. Scavi e ricerche a Coo (1935–1943). Relazione preliminare (III). *Bollettino d'Arte* XXXV, serie IV, n. III: 316–31.
- _____, 1965–1966. Eleona e Langada: Sepolcreti della tarda Età del Bronzo a Coo. *ASAtene* XLIII–XLIV, n.s. XXVII–XXVIII: 5–312.
- _____, 1975. Scavi e scoperte nel “Seraglio” e località Minori (1935–1943). *ASAtene* L–LI, n.s. XXXIV–XXXV (1972–1973): 139–396.
- _____, 1982. Sepolture della prima Età del Ferro a Coo. *ASAtene* LVI, n.s. XL (1978): 9–428.
- PALMIERI, M. G. 2017. Age categories in the burials of the “Serraglio” necropolis in Cos. Some preliminary observations. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στα Νησιά του Αιγαίου, Ρόδος 27 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 2013*. Μυτιλήνη: ΥΠ.ΠΟ.Α. / Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου / Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής, 175–86.
- SCHAZMANN, P. 1934. Das Harmyleion. *JdI* 49: 110–27.
- SHERWIN-WHITE, S. M. 1978. *Ancient Cos: An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period*. Γκέτιγκεν: Vandenhoeck & Ruprecht.
- TSOULI, Ch. 2009. The Koan banquet reliefs: Parallels in the Aegean region. Στο: G. DELIGIANNAKIS & Y. GALANAKIS (επιμ.), *The Aegean and its Cultures: Proceedings of the first Oxford–Athens graduate student workshop organized by the Greek Society and the University of Oxford Taylor Institution, 22–23 April 2005*. Οξφόρδη: Archaeopress, 95–108.
- VITALE, S. 2011. Serraglio, Eleona, and Langada Archaeological Project (SELAP): Report on the results of the 2009 and 2010 seasons. *ASAtene* LXXXVII: 1233–52.
- _____, 2013. The Asklepis reconsidered: a preliminary report on the chronology and burial practices of an Early Bronze Age 2 cemetery on Kos. *Aegean Archaeology* 10: 1–17.
- _____, 2016. Cultural entanglements on Kos during the Late Bronze Age: a comparative analysis of ‘Minoanisation’ and ‘Mycenaeanisation’ at the ‘Serraglio’, Eleona and Langada. Στο: E. GOROGIANNI, P. ΠΑΥΪΚ, & L. GIRELLA (επιμ.), *Beyond Thalassocracies. Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*. Οξφόρδη: Oxbow books, 75–93.
- _____, 2017. Oggetti d’ornamento, gioielli ed altri reperti mobile dalle necropoli miconnee di Eleona e Langada a Kos. Στο: *Dromoi. Studi sul mondo antico offerti a Emanuele Greco Dagli allievi della Scuola Archeologica Italiana di Atene* (Τόμ. I). Paestum: Pandemos, 257–75.
- _____, 2019. Some Unpublished Small Finds from the Asklepis on Kos. Στο: *Αγωγή. Atti della Scuola de Specializzazione in Beni Archeologi* X–XI, 2013–2014. Πίζα: Pisa University Press, 7–23.
- VITALE, S. & HANCOCK VITALE, T. 2013. The Minoans in the southeastern Aegean? The evidence from the ‘Serraglio’ on Kos and its Significance. Στο: M. E. ALBERTI &

- S. SABATINI (επιμ.), *Exchange Networks and Local Transformations. Interactions and Local Change in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age*. Οξφόρδη: Oxbow, 44–59.
- VITALE, S., MARKETOU, T., McNAMEE, C., BALLAN, E., BLACKWELL, N. G., ILIOPOULOS, I., MANTELLO, C., MORRISON, J. E., MOULO, K., MOUTAFI, I., PASSA, K.-S., & VIKI, E. 2016. The Serraglio, Eleona, and Langada Archaeological Project (SELAP): Report on the results of the 2011 to 2015 study seasons. *ASAtene* XCIV, s. III, 16: 225–85.
- VITALE, S. & TRECARCHI, A. 2015. The Koan tradition during the Mycenaean Age: a contextual and functional analysis of local ceramics from the “Serraglio”, Eleona and Langada. Στο: Ν. Χρ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ç. MANER, & Κ. ΚΟΠΑΝΙΑΣ (επιμ.), *Nostoi. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age*. Κωνσταντινούπολη: Κοç University Press, 311–35.
- WALTER-KARYDI, E. 2003. Gräber ohne Friedhof. Στο: Δ. ΔΑΜΑΣΚΟΣ (επιμ.), *EPIITYMBION*, Gerhard Neumann. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 123–31.

Νικόλας Δημάκης

Αναπληρωτής Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

nikdimakis@arch.uoa.gr

Songmakers and Texts in Early Greek Poetry*

Peter Agócs

Περίληψη_ Peter Agócs | Τραγουδοποιοί και κείμενα
στην πρώιμη αρχαιοελληνική ποίηση

Η παρούσα μελέτη εξετάζει την πρώιμη ιστορία των αρχαίων ελληνικών ποιητικών κειμένων υπό το πρίσμα όσων γνωρίζουμε για την ταυτόχρονη προφορική και γραπτή τους παράδοση. Υποστηρίζεται (επί τη βάση και συγκριτικών στοιχείων κυρίως από τον χώρο των μεσαιωνικών σπουδών) ότι αυτά τα δεδομένα θα πρέπει να επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε θεμελιώδεις έννοιες, όπως 'ποιητικό κείμενο' και 'έργο', στην ερμηνεία της αρχαιοελληνικής ποίησης.

AS STUDENTS of literature, we sometimes still treat the texts we read, however old they may be and whatever culture they happen to have originated in, as though they were the inevitable and self-evident products of a familiar literary process that led them from creation to publication and then, in certain cases, on to canonization. The history of literature from Gilgamesh to Sally Rooney can on this view be best illustrated by the systematic order of a library catalogue. All one must do to write that history is to read everything (or at least the handbook summaries) and connect the dots. Academic literature curricula are constructed in a roughly similar way: some texts may be added and others removed according to the political and aesthetic fashions of the day, but the overall framework is essentially that of a library. To paraphrase Gertrude Stein, a text is a text is a text, and if every interpretation is essentially equal, there is no reason, except perhaps antiquarianism, for us to regard the historical or cultural circumstances in which any given text was produced and consumed as important to its meaning. This is partly thanks to a disciplinary orthodoxy that has held the field, at least in Anglo-Saxon literary studies, since the 1950s, and which has tended to emphasise the form, language and autonomy of the

---

* This piece originated in an online lecture delivered on the 7th of December 2022, to the first-year class at the University of Crete's Department of Philology, as part of their "Introduction to Classical Philology" course: the lecture was also opened up to the general public. The atmosphere, questions and discussion were very memorable for me. I would like to express my deep thanks to Lucia Athanassaki and Athena Kavoulaki for the invitation and the opportunity to publish it in *Ariadne*.

given work or genre over its context, and to view and write the history of literature as a dialogue between such closed, autonomous genres and works. Where this broad formalist consensus has come under attack, as it increasingly has in academic English departments over the two decades, the result most often seems to be a return to even older styles of biographically-focused interpretation—a mode of exegesis grounded in an appreciation of the circumstances and intentions of an author—or, alternatively, to an anything-goes, free-floating ahistorical comparativism. Any methodologically compelling awareness of the fact that texts have a history is restricted to the relatively specialised and increasingly esoteric fields of textual criticism and the history of the book.

Classics, and Greek lyric studies in particular, have in recent years begun to experience a modest reaction of this kind against historicizing and contextualised readings of literary texts.¹ While such scholarship naturally does not wholly reject contextualized approaches to Greek poetry, it does express some dissatisfaction with what it sees as the field's overemphasis on social and anthropological interpretation over form, beauty and 'poetic effects'. Focusing on the social use of ancient song-texts and their production of social meaning is, on this account, only one less-important strand in the critic's total endeavour. It disregards the formal and aesthetic qualities of the poems and, finally, the pleasure they generate—a pleasure that is without doubt as significant for us as it was for the putative original audience. As well, it takes us away from the primary field in which we, as literary critics, are supposed to be experts. This, however, relies on two underlying and largely unspoken assumptions: first, that the social and anthropological aspects of verbal art can somehow be separated from its underlying aesthetics and in particular from the primary, self-evident givenness of individual experience, and second, that the 'work' is something stable and unchanging across readings and even cultures. Both assumptions are unquestionably true, in the trivial sense that your reading of a Pindar fragment, or any text, will not necessarily be identical to mine, and that we may, in fact, offer two quite contrasting interpretations of the same verbal formulae. We need intersubjective dialogue and a common language ('criticism' in its simplest natural form) in order to establish a common ground of aesthetic experience and meaning. It is also however equally self-evidently true that the basic assumptions and axioms of aesthetic experience, including the concept of the 'work' itself, and even the nature and experience of the pleasures it gives, are by necessity historically contingent and linked to the cultural assumptions that underlie each and every 'literary system'. That is to say, following the brilliant Soviet literary theorist Yury Nikolaevich Tynyanov (1894–1943),² the total range of social, economic, and cultural factors that de-

¹ For a sensible articulation of the claims and challenges inherent in such a position, see the introduction to BUDELMANN and PHILLIPS 2018.

² On the importance of Tynyanov and the so-called Russian Formalists, TYNANOV 2019, and

fine the production, dissemination and consumption of literary works, which in our case, as will become clear, includes of course the very notion of a ‘work concept’ itself.³

For Tynyanov, the work of the literary historian becomes, in its broadest definition, a labour of comparing individual systems in order to define the immanent laws that govern the ‘system of systems’ over its historical development. The literary system in which modern academic criticism took shape and flourished, marked most notably by a particular association of capital, technologies of mechanical reproduction, a mass-market for published texts, the growth of mass literacy in industrializing countries, and intellectual property rights (all of which are arguably today reshaping themselves, if not collapsing, under the simultaneous hammer-blows of social change, deregulation and technological progress), has existed in England arguably since about the second quarter of the 18th century, emerging later in many other countries (a good century later in Hungary, for example, and in Africa only in the 20th century). It is by no means universally dominant, in a global sense, even today. Nor is it, from a historical perspective, any more pre-ordained or natural than the manuscript cultures of the European Middle Ages or the papyrus roll and wax tablet literary system of the high Roman Empire. And just as the broader cultural systems of literary life can change, so too can the place and meaning of individual works and textual corpora within them. This historical and cultural contingency of literary value and the work itself should, I think, be of interest to a classical scholar interested in recovering experience other than his or her own (which, for me, has always been the most interesting aspect of our trade), not least because the traditions and disciplinary identity of our field, if not today its everyday practice, are so strongly bound up with the interpretation, editing, and guardianship of texts. It is on this latter question—the status and meaning of text, and the status of the poetic work—that I want to focus here, within the broader context of archaic and early classical Greek poetry, the textual corpus within which these problems present themselves most pressingly. I will argue that the concepts of text and work revealed in a close reading of the archaic Greek sources are different from our own, and that these differences are in fact important to our understanding of these texts, especially within the context of a critical approach that values and enables meaningful cultural comparison.

When we read the text of an archaic or classical Greek poet—Homer, Sappho, or Pindar—what, exactly, are we reading? What kind of thing is it? What sort of object? What kind of object was it in the immediate circumstances of

---

TODOROV 1965 (a classic anthology of important texts). The idea of the ‘literary system’ was formulated in his essay “The Literary Fact”, published in 1924. For recent works that use his theory in ways helpful to classical scholars, see MASLOV 2015, and MASLOV and KLIGER 2016.

³ For ‘work concept’, see GOEHR 1992.

its creation? Was it an object (or a work) at all? How did it come to be in the state in which we possess it today, and how did its status and meaning change over the course of that two thousand-year story? And how do its ancient forms of existence compare with our modern ideas of ‘text,’ ‘work,’ ‘poetic oeuvre’ and ‘poem’? It’s worthwhile reminding ourselves that an ancient text, even in a modern printed edition, differs in many of its basic traits and underlying assumptions from a modern one. Here is a page from the Anglo-American poet T.S. Eliot’s poem *The Waste Land*, which is understood to be a foundational moment of Modernism in 20th-century English literature. You see Eliot’s original draft, typed by a secretary from his first fair copy, with corrections by his friend Ezra Pound in black pencil on the typescript (Fig. 1). On the right-hand side of the sheet, you can see the words “Perhaps’ be damned”:

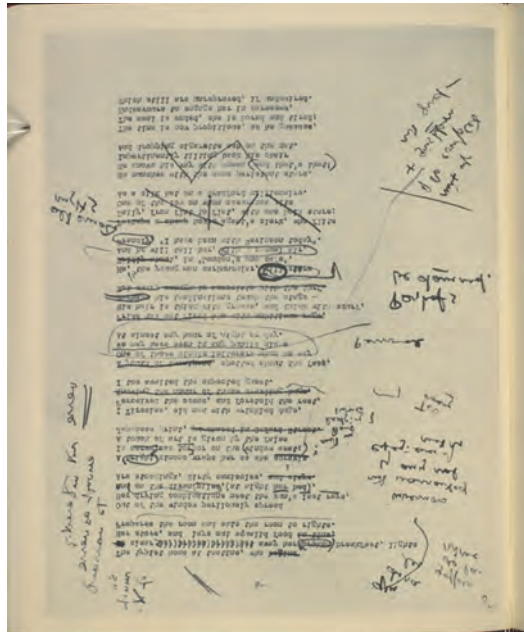

Fig. 1 : Manuscript of T.S. Eliot’s poem *The Waste Land*, with annotations by Ezra Pound. Berg Collection, New York Public Library, Cup. 410 g. 63.

On the right-hand side of the sheet, you can see the words “Perhaps’ be damned”: Pound was nothing if not slashingly aggressive in his criticism of his brother poet’s work. He famously cut the first draft of Eliot’s poem down from roughly 800 to just over 400 lines, producing a much more fragmentary and discontinuous text. Thanks to the preserved manuscripts, typescripts, printed editions and facsimiles, we can trace the genesis of Eliot’s text and also establish it with almost total clarity, since unlike the final stages of a human life, and apart from fragments and other *ephemera*, we can assume that the final stage of a modern poem’s development reflects the final intention of its author. There are of course instances where this finally-expressed intention may not reflect the consensus of readers: W.H. Auden, for example, is widely thought to have ruined some of his brilliant early poems by revising them in old age, when his political and aesthetic views had markedly changed.

But this is *not* the case with any poetic text that we possess from the ancient world. As with a modern poet, we can point there too to a whole chain of manuscript and print evidence in constituting the text. But unlike a modern poet, we do not have access to the authorial copy, or, as in the case of *The*

Fig. 2 : Venetus A manuscript of Homer's *Iliad*, with text and scholia. Bibliotheca Marciana, Venice: Marcianus Graecus Z. 454 (=822).

Waste Land, to a series of authorial drafts that allow us precisely to follow the decisions Eliot made in composing his final text, and to measure the decisive impact of Pound's revisions on the work. With a classical poet like Homer or Sophocles, we base our text mainly on a tradition of mediaeval, that is to say, Byzantine Greek manuscripts (each of which has its own particular history, and which belongs to a particular strand or lineage of its tradition) sometimes supplemented by the evidence of papyri excavated from Egyptian sites over the last two centuries, and from quotations in later authors that can attest an earlier state of the tradition than is attested in the direct, mediaeval tradition (Fig. 2). These latter, often fragmentary sources for classical texts, like the famous Oxyrhynchus Papyrus no. 801 (published in 1908)

that contains much of the text of Pindar's *Paeans*, make it possible for us to trace the history of the text back to the high Roman empire, or—if we are lucky—to Ptolemaic Egypt. With certain important lyric poets such as Sappho of Mytilene, we are almost entirely dependent on the papyri and the secondary tradition. In neither case can we get within even 200 years of the poet's lifetime.

If establishing the text of a modern author can be difficult, and can require the editor to take account of multiple variants in manuscripts, typescripts and printed editions, the textual criticism of older manuscript traditions is even more complicated. The interrelationships between manuscripts are complex and hard to understand, and are often best understood through close study of variants and errors. Often this history (or rather genealogy) can be interpreted in different ways. The modern edition of any classical author reflects the editor's understanding of the text's history—its development over time. We are used to the shape of such a critical edition. Above is the 'main text', the text that is assumed, judged or (in the best cases) argued to be correct by the modern editor; immediately below it are the so-called 'testimonia': quotations in later authors, or similar passages that can be assumed to attest the state of the text at a particular point in Antiquity by citing, playing with, or parodying it. Then at the bottom we have the 'apparatus criticus': essentially a list of the variant

readings revealed by a careful comparative study of the manuscript tradition, combined with the various proposals suggested by critics, often over centuries, to ‘heal’ real or perceived difficulties, or points of incomprehensibility or grammatical or other error in the text.

The use of this kind of conjectural criticism is indeed a remarkable fact about how textual critics of Classical authors work. It is not, for example, a very common practice in the editing of medieval vernacular, or modern texts, where editors most often choose to produce a record of a single important manuscript (often admittedly *the* single important manuscript—the example here is *Beowulf*, the oldest complete epic poem in the English language, which survives in the Nowell Codex, a parchment manuscript dating to about 1000 AD that survived burning in the fire that destroyed much of the Cotton Library in 1731 [Fig. 3]). Some mediaevalists have defended the application of conjectural emendation to mediaeval texts, but the overwhelming

consensus in that field is against it.⁴ The assumption is that the words of an old manuscript, or the alternative variants of a corrupt written tradition, however corrupt and hard to understand they may be, are better than the creative hypotheses of even the most brilliant modern critic. Classicists are perhaps more used to the idea that an ancient text, however fragmentary, needs to be perfect, perhaps by its own simple (perceived) virtue of being ancient and a product of a culture defined by us as Classical, and thereby paradigmatic. The need to recognise the importance, and social or anthropological significance of various types of textual coherence and variation is really only beginning to emerge in Classical studies. In the early days of oral poetry studies, in the immediate aftermath of Lord’s paradigm-changing book *The Singer of Tales* (1960), it was quite often argued that simply establishing the relative proportion of formulaic to non-formulaic text in an early Greek poem would allow us to define how oral it is. But more recent work has largely falsified this theory, most notably through refer-

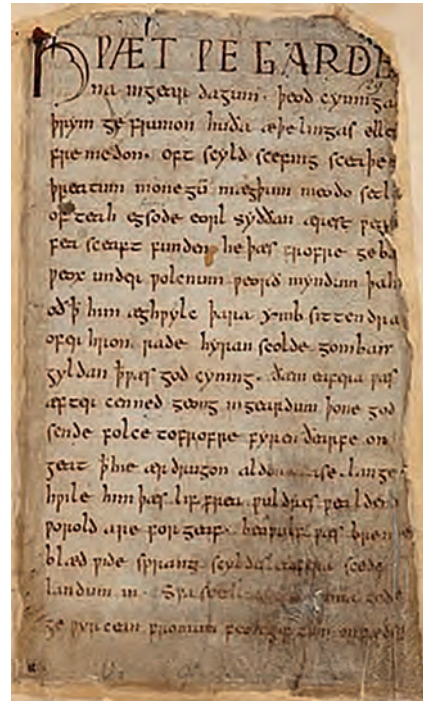

Fig. 3 : Manuscript of Cotton MS Vitellius A XV, ff. 94r-209v, f 132r containing the opening lines of *Beowulf*. Copyright British Library.

⁴ See for example LAPIDGE 1991.

ence to *bona fide* oral traditions that are entirely or partly non-formulaic.⁵ We are gradually learning to think about orality and literacy not as opposed states, mentalities or mutually-exclusive phases of cultural development, but rather as systems of social practice that can co-exist and even influence one another. This is easily confirmed by reference to the work of anthropologists working on oral and written traditions and how they co-exist and support one another in Africa today. But the work of mediaevalists—particularly those active on early mediaeval vernacular poetic traditions—also provides valuable parallels with which we can begin through comparison to stretch and interpret the evidence preserved for us in our very thin ancient Greek sources.⁶

These comparisons are useful to me because they help me think about what it is, as a scholar, that I am doing. It is also useful to be reminded that there are different ways to think about the history of texts and the importance of that history for us. This is especially true, as we will see, of what we call early Greek literature, poetry and prose: essentially the transmitted literary expressions of the pre-Hellenistic period of ancient Greek culture. Classical scholars, especially, tend to bear the marks of hundreds of years of arrogant and somewhat complacent scholarly tradition, and it is good for us to remind ourselves that things can in fact be different, and often are, even in disciplines relatively close to ours. Since at least the 16th century, but certainly since the methods of modern comparative textual criticism and text-history were worked out in 19th-century Germany, where the work of Karl Lachmann, who formulated a set of rules scholars still follow today, comes to mind,⁷ Classical scholarship has grown accustomed to seeing the Classical text as something with a history—a text in motion, where variants accumulate, and the final result—the edited and printed text—is essentially a collaborative product: the product of all the hands, hearts and minds that went into making it. But we also, paradoxically, tend to think of the Classical text as the product of a single hand and mind—the author’s—, and we tend to conceive the editor’s task as one of bringing us, as readers, back to the state the text was in on the day it left its author’s hand. This is especially true of English textual criticism, which, for cultural reasons which are hard to understand because they are so little interrogated, tends even today to endorse a 19th-century model of conjectural criticism that puts the modern critic second only to the Classical author. The editor’s task is seen as one, primarily, of *eliminating* textual variation, rather than asking what it might be able to tell us about the use and social meaning of a text in a given phase of its historical development.

---

⁵ The literature is enormous, and has overflowed into related fields (e.g. mediaeval studies). For a clear-sighted critique of the evidence, see FINNEGAN 1992 and THOMAS 1992.

⁶ See, on Africa, the work of Karin Barber, especially BARBER 2007, and Paul ZUMTHOR (1972 and 1990).

⁷ See TIMPANARO 2005.

This, I think, is one of the most paradoxical aspects of traditional Classical philology's relationship to what it has always defined, since at least the Hellenistic scholars of Alexandria, as one of its most important natural tasks, that of healing, nursing and restoring texts—a task which, in turn, is still often (and quite interestingly) understood as somehow separate from the work of interpreting them. As is often the case, scholars of mediaeval vernacular literatures, especially in France and Italy, have been much more interested in what critics like Paul Zumthor and Bernard Cerquiglini have called the 'movement' of the early manuscript text: the play of variants that ensure that no two manuscripts are exactly the same.⁸ They ascribe this type of variation—which in the mediaeval vernacular traditions can often be extreme, to the point that the text can often become in effect the shared authorial possession of whoever rewrites it—to the particular position the societies that produced these texts occupied between what we like to think of as the opposed cultures of orality and literacy. Script and text, they argue, meant different things in a society that was characterised by large-scale illiteracy and a natural bias towards the oral performance of texts—in which all texts, prose works included, were at least read out loud, and in which the variegated genres of poetry were still largely understood as 'song' (a kind of 'heightened voice', marked out by its various formal, dialectal and performative features as a distinct mode of utterance). Much the same is true, or even more so, of the Hellenic literature of the 6th to 4th centuries BCE.

This is clear first of all from the culture's terminology for 'text', 'literature' and 'poem'. The familiar concept of 'literature' did not yet exist, even if the culture had various words for 'written text' (terms that tended to refer to particular contexts, types and materials in which text could be produced and consumed).⁹ The book (or papyrus roll imported from Egypt) was simply known by the material medium on which it was inscribed (*byblos*, named after the Phoenician trading port of Gebal (Jebel) in northern Lebanon, or *deltoi*, another Phoenician term, for wooden tablets covered in wax). 'Poetry' (and its related terms *poiesis* and *poiema*) were, as Andrew Ford and others have shown, quite simply absent from the language of the song culture, whose 'poets' describe themselves and, in the case of choral poetry, their performers, as 'singers' and their texts as 'songs'. These terms appear for the first time in prose writers, especially Herodotus, who mention poets and their works, and tell anecdotes that clearly derive from and interpret certain songs in the tradition. They also describe the writing and sending of lyric songs in written form to their addressees, much as one would send a letter.¹⁰ The poets, on the other

⁸ For Zumthor see n.6 above; CERQUIGLINI 1989.

⁹ See FORD 2001.

¹⁰ See Hdt. 2.134-35 (ἐν μέλει Σαπφῶ πολλά κατεκερτόμησέ μιν); and 5.95, where direct reference is made to the poem as a means of mediated communication between sender and addressee: ταῦτα δὲ Ἄλκαϊος ἐν μέλει ποιήσας ἐπιτιθεῖ ἐς Μυτιλήνην ἐξαγγελλόμενος τὸ ἐωυτοῦ

hand, do not refer to themselves as writers or to their song-texts as written, even though the survival of those texts is impossible to imagine without some form of writing or inscription. While the Hellenistic poet, like Callimachus, sets to work stylus in hand with his wax tablet on his knee, thinking as it were through the medium of writing, and correcting or rewriting his work as he goes, the Archaic poet sings or speaks, presenting his utterance as though it were something actually composed in performance.¹¹

The notion of a ‘literary work’, as opposed to a performance—a form of artistic creation, a type of aesthetic object whose form and meaning could be grasped, enjoyed and even potentially exhausted on the basis of the words alone—becomes indisputably evident only in that strange moment in Aristotle’s *Poetics* where he declares that tragedy, as an art-form, can be effectively judged by the critic and reader on the basis of the written text alone.¹² There is nothing really like this in any of the texts that form the pre-Aristotelian tradition of Greek poetics or literary theory. For Plato in the *Republic*, it is precisely the power of poetry, as a medium of mass communication and entertainment, to reach a wide audience, the majority of whom are probably quite unprepared to deal with its moral and political provocations, that explains the need to censor and limit it to genres that naturally extol, and never criticise, the essential values of his imaginary utopia: “hymns for the gods and encomia for good men”.¹³ I think it is also helpful if we consider for a moment the Greek terminology of writing and reading. From Aeschylus onward, poets and prose-writers alike describe writing as a sort of artificial memory, and memory as a kind of writing or inscribing of words, or a stamping of images, in the wax tablets of the soul.¹⁴ This way of connecting writing and memory has a long tradition in Greek culture. It continues in the fourth-century debates, most notably in Socrates’ famous pseudo-myth of Thoth and Ammon in the *Phaedrus*, about the relative value of writing as a form of ‘artificial memory’.¹⁵ Even in Plato, the superiority or ubiquity of writing is by no means taken for granted. We can expand this picture by thinking about Greek culture’s way of talking about the act of reading. Even under the Roman Empire, when written texts and the so-called ‘book culture’ were apparently much more common and natural, the basic vocabulary of ancient reading remained quite strongly connected to the concept of reading aloud (or voiced reading, as I like to call it). That is to say, the act of reading was also always in a sense a *performance* of the text, and great

---

πάθος Μελανίππῳ ἀνδρὶ ἑταίρῳ.

¹¹ Call. *Aet.* fr. 1 Pfeiffer, 21–24. For a view of what is involved in composition in performance, see LORD 1960.

¹² *Ar. Poet.* 6, 1450b15–20.

¹³ *Pl. Rep.* 607a.

¹⁴ This material is collected in AGÓCS 2019.

¹⁵ *Pl. Phaedr.* 274c5–276e.

emphasis was placed in Greek and Roman education on students' acquisition of the proper methods of *hypokrisis*, reading or voicing texts—the methods, I mean, of 'acting out' that were appropriate to different genres and styles of poetry and prose.¹⁶

This idea—the cultural primacy of voiced reading—is one of the great themes of 20th-century classical scholarship, and even if people have correctly disputed the older, rather dogmatic view put forward, for example in József Balogh's work *Voces paginarum* (1921), the first systematic monograph on the topic, that silent reading was unknown in Antiquity, it is clear that most ancient reading was in fact voiced.¹⁷ Even most strictly private reading was on some level vocalised—at least as a low murmur; and ancient and later mediæval rhetorical writers make it clear that this sort of sub-vocalisation while reading was understood as a necessary and convenient tool for readers striving to internalise and memorize the text and its meaning.¹⁸ A necessary consequence of the primacy of voiced reading, at least in the early period (i.e. the 6th–5th centuries BC) is that people understood written texts, whether prose or poetry, as a record of someone's living utterance, or as a voice that had to be re-animated (read out) by a reader.¹⁹ A famous inscriptional (votive) epigram from Halicarnassus (Bodrum) in Caria (*CEG* 429) expresses this idea clearly. It is cut into the stone base of a lost bronze athlete—or Apollo—statue dedicated in his youth by Panamyes son of Kasbollis, a member of the local Greek-Carian élite who seems to have gone on to hold the post of *mnemon* ('living remembrancer': apparently some kind of archivist and legal expert) in his native city.²⁰ The text is as follows:

αὐδῆ τεχνήεσσα λίθο, λέγε τίς τόδ' ἄ[γαλμα]
 στήσεν Ἀπόλλωνος βωμὸν ἐπαγλαί[σας].
 Παναμύης υἱὸς Κασβώλλιος, εἴ μ' ἐπ[οτρύνεις?]
 ἐξειπῆν, δεκάτην τήνδ' ἀνέθηκε θε[ῶι].

- You artful voice of the stone, tell me, who was it that set up this statue, in adornment of the altar of Apollo?
- Panamues, son of Kasbollis, if [you bid] me tell you, dedicated this to the god as a tithe.

¹⁶ The bibliography on this problem of voiced versus silent reading is immense. Here is a very narrow selection: KNOX 1968; SCHENKEVELD 1992; SVENBRO 1993, 160–86; GAVRILOV 1997, and JOHNSON 2000 and 2010, 17–31. On *hypokrisis* and its roots in the mimetic performances of rhapsodes and actors, see GONZÁLEZ 2013.

¹⁷ See n. 16 above. For Balogh, an influential scholar of Jewish origin who was murdered in 1944 at the age of 51, see BALOGH 1927.

¹⁸ Subvocalisation: CARRUTHERS 2008, 214–15 and 427–28.

¹⁹ See on this SVENBRO 1993 and DAY 2010.

²⁰ See LAVIGNE 2011.

The inscription scripts a dialogue: the reader (who addresses his voice to the ‘masterful/artistic/articulate voice of the stone’) asks who made the attached votive dedication. The stone then answers, not in the voice of the dedicator, but in its own voice, which is of course brought to life by the voice of the interlocutor, who also happens (at this moment at least) to be the reader. In the complexity of its game, this inscription seems precociously to evoke some strategies of Hellenistic epigram, but it is in fact much older: it dates to Pindar’s active working life, about 500–475 BC, perhaps a little before the birth of Herodotus, Halicarnassus’ most famous son. All of the mentioned themes and ideas point to a society quite different, in its attitude to writing, reading and textuality, from our own: one in which writing (although already by the early 5th century it had been a well-established part of Greek life for at least three centuries) still held a different place in a culture whose natural ways of thinking and traditions were overwhelmingly defined by the protocols and ideology associated with oral tradition. These ideas are not somehow more ‘primitive’ than our own; they are simply different. In the world of this epigram, literacy and literature adapt to oral culture; not vice versa. Our theories of the early history of Greek texts should reflect this.

Thus, I think we can say, of early epigrams and written texts alike, that one of their most salient features is what we might call their *vocality* (a term pioneered by Ursula Schaefer, a German scholar of mediaeval literature in Old English).²¹ The text encodes an utterance expressed in its own internal time by a speaker whose voice is brought to life in the present time by the reader’s voice. This idea, put forward most forcefully in Jesper Svenbro’s book *Phrasikleia*, has been applied not only to epigram but to lyric texts as well. It is, I think, clear that this vocality is one central part of how early Greek culture defined its notion of text and textuality. I would even go so far as to say that for Pindar as for Plato, a text is first of all an *entextualised voice*: a human voice rendered at least notionally fixed and permanent through the use of writing.²² “At least notionally,” since of course we have to be aware of the systematic and ongoing action on the text of the processes of textual variation which are typical, and indeed essential to, any manuscript culture. I think that this is in fact compounded and made more complex in 6th and 5th-century Greek literary traditions by the fact that writing co-existed with older, oral modes of cultural transmission. Early Greek texts, and especially poetic texts—prose was largely different, since from the very beginning it tended to define itself as something *essentially* written—were almost inevitably transmitted *simultaneously* in oral performance and as scripts for such performance. Prose oratory at first sight looks closer to poetry in the sense that it too was intended for performance,

---

²¹ SCHAEFER 1992.

²² I have explained this in detail in AGÓCS 2022.

and in fact most ancient Greek and Roman speeches seem to have been composed and published *after* the fact with an eye to posterity; it is clear that their writtenness was not primary in the same way it is, for example, to Herodotus' prose work—whose prose texts were, it is clear, also designed with voiced public reading in mind.²³ What defines poetry's relationship to its own textuality is a simultaneous effective transmission in oral and written form. This applies to parts of poems as much as it does to complete works, and as Gennaro Tedeschi has observed, it was a defining feature of the Greek poetic tradition within its literary system well into the fifth century BC.²⁴

It is also important to recognise that the vast majority of poetic compositions, authored and anonymous, produced in the early song culture were never written down at all. In assessing what remains to us from the 6th and 5th centuries BC, we have to remember that what was written down was, even in Hellenistic times, the very small tip of an enormous iceberg of lost oral song. Indeed, wherever we are lucky enough to have a text, it's incumbent on us to explain why, in the circumstances of contemporary culture, it was inscribed at all. Already in 1900, in his "Textual History of Greek Lyric Poetry," Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, the mortal god of early 20th-century German classical philology, said that we can take it as proven that the reason the Alexandrians had only nine canonical lyric poets is because that was exactly the number of important textual corpora that they possessed.²⁵ I don't think things were anywhere near as simple, even when we consider the written record alone, but it is clear that the vast bulk of archaic and classical song was never ever transcribed. It didn't have to be: it was socially embedded in practices, rituals and traditions. These songs, and indeed whole corpora of songs mentioned but not quoted in our sources, were performed, re-performed and transmitted within specific oral traditions, and most often associated with certain communities, sanctuaries or rituals. This is true, I think, even of substantial amounts of song and poetry ascribed in the later tradition to named poets, whose texts did not survive—artists like Terpander of Lesbos, the great early archaic composer of *nomoi*, or Xenokritos of Epizephyrian Locri, famous for his paeans, or Tynnichos of Chalcis, a supposedly illiterate and talentless poet mentioned in Plato's *Ion*, who composed one song for Delphic Apollo so beautiful that Aeschylus declared himself unwilling to try to match it.²⁶ Or if a song or corpus of songs was transcribed and transmitted in writing, this was done within its

---

²³ One might say somewhat flippantly that oratory is prose aspiring to the condition of speech: text that pretends it, like Moliere's Monsieur Jourdain, has been speaking prose all its life without knowing it.

²⁴ TEDESCHI 2020.

²⁵ WILAMOWITZ 1900.

²⁶ On Tynnichus: Pl. *Ion* 534d = fr. 707 PMG and Aesch. T114 Radt; the others: Ps.-Plut. *De Mus.* 1131f–1135a.

own local frameworks of consumption and use, and perhaps on media other than papyrus, rather than within the Panhellenic networks of papyrus manuscript consumption and distribution that flowed into the Alexandrian canon. Theodora Hadjimichael's recent book *The Emergence of the Lyric Canon* is especially helpful in its description of these processes.²⁷

It is natural that very little of this material survives.²⁸ A handful of fragments in Page's *Poetae Melici Graeci* (PMG), most of them in fact very late, preserve small pieces of these anonymous traditions—these are classified by modern scholars as *carmina popularia* ('folksongs') or *carmina convivalia* ('drinking songs'). The song of the Elean women to Dionysus is one such piece (871 PMG); the famous 'Harmodios song' (893–896 PMG), a drinking song from early fifth-century Athens, another. Very little work has really been done on this material in comparison with its importance, partly because of the attraction most professional scholars trained in literary approaches feel towards works that carry a stamp of authorial attribution, and hence a powerful added cargo of date, context and authenticity. But these fragments are an important piece of proof that the oral tradition, the unwritten song culture, continued down to the Roman world and beyond. This, of course, should be no surprise to living Greeks, knowing as they do the continuity of Greek folkways from Antiquity to the present as evidenced, for example, in the much-studied funeral laments of traditional village culture: but it is important to remind foreigners, and foreign classical scholars especially, of these facts. It was not, as folksong cultures in Europe today are, either a product of conscious preservation by cultural nationalists or a walled-in isolate preserved by illiteracy and deprivation within a larger culture of literacy. Rather (to put it somewhat brazenly) I think the creation of 'literature' in its modern sense, as a defined corpus of authoritative and canonical texts, to form eventually the basis of the autonomous academic discipline of literary criticism, begins with the separation of a canonized body of texts out of this enormous background of what was, essentially, an undifferentiated folk culture or at least a shared culture of the Greek states, in which social elites and the common people participated equally, even if of course often differently. Aristotle's *Poetics*, as I have already said, offers us our first real hint of this new world where literary and popular culture function on different levels.

It is hard, though, to find direct evidence in the archaic and classical sources for the kind of simultaneous transmission that I'm talking about. To a great extent, this is because the processes of canonization had by at least the middle of the Hellenistic period (the second century BCE—the time we think of as the age of Aristarchus and the Golden Age of textual and literary criticism

²⁷ HADJIMICHAEL 2019.

²⁸ For an introduction to this unwritten element in the Greek song culture, see John HERINGTON 1985, YATROMANOLAKIS 2009 and LAMBIN 1992.

in the Alexandrian Mouseion) been far too efficient and successful in creating the body of carefully-policed and mediated written texts transmitted to us through the long Roman and Byzantine manuscript tradition. But this very success is also a historical mirage of a kind that occurs often enough in our Classical sources, and which obscures earlier states of the text in which variation played a much more pronounced role. This is perhaps easiest to grasp if we approach it through the textual tradition of the Homeric poems. The *Iliad* is particularly well-attested on papyri beginning in the early third century, around the time when the Greek kingdom in Egypt was being established by the first Ptolemies in the aftermath of Alexander's conquests. But there is a striking difference between the early or (as they are called) the 'wild' papyri, and the later, post-Aristarchan so-called Vulgate texts, as the Oxford scholar Stephanie West showed in her brilliant first book.²⁹ The early papyri are especially rich in what papyrologists call 'plus-verses'. These are generally highly formulaic additions to what we think of as the main or Vulgate text familiar from the mediaeval tradition, often drawn from what for us are other parts of the same poem—precisely what we would expect if we were reading a text transcribed multiple times in a variety of different places and performance traditions. In these traditions, the scribes or copyists themselves seem to have been able to function creatively, or at least additively, within the traditional epic diction, the *Kunstsprache*, of the poems.

We can take the levels of variation found in the early Homeric papyri as evidence for the mnemonic function of an oral formulaic style even in a period when the poems had already been transmitted in writing for centuries. This was after all a culture, like some Islamic cultures today, in which the memorisation of culturally-authoritative text (there the Qu'ran, in ancient Greece the Homeric epics) was an everyday phenomenon: a cultural achievement that intelligent and educated people might be expected to achieve as a foundation-stone of their acquired cultural knowledge. So we have to take account of memorized and internalized text as well as written text. A variety of different texts, rhapsodic, memorized and so on, thus seem to have been worked together by the scholars of the Alexandrian Mouseion to form a single canonical text. And by the time we reach the late second century BC, the textual variation has largely ceased. What we have instead is pretty much the Homer text transmitted to us in the mediaeval Homeric Vulgate. In this later tradition, the variants, most often ascribed to named Alexandrian scholars, are relegated to the scholia: the marginal notes that survive as excerpts from the grand *hypomnemata*, 'commentaries', in which the Hellenistic textual critics and their successors expressed their doubts about certain passages.

These scholiasts talk about what the Poet can and cannot, could or could not have 'written', as though there were a real possibility of getting back to

---

²⁹ WEST 1967.

Homer's original intention. But there was evidently no autograph or even very early copy of either of the monumental Homeric epics in circulation, at this time or earlier. There was literally nothing for the Alexandrians to go back to, except the complexity of a highly developed manuscript tradition, made even more complicated and variable by the impact of an existing performance tradition. And this is what I most want to emphasise here—the fact that, typologically speaking, the variation seen by us in these early or 'wild' Homeric papyri is quite different, in its quantity and its nature, from *both* the creative reworking of epic themes we find in a tradition based on composition and recomposition in performance—where each performance of an epic song is essentially a different text—and from the characteristic variation based on scribal error and misreading of older scripts familiar, for example, from the mediaeval traditions of the classical Greek and Roman authors. What we find in the early Homer papyri, as, for example, in some early manuscripts of mediaeval vernacular poetry, seems to reflect a situation where frameworks and modes of oral, performed diffusion were still for some time having a direct effect on the state of the written text.

This apparent dynamic of expansion or interpolation—that is to say, the creative re-working of the text within the bounds of its own compositional and poetic tradition—is what stops, then, as the post-Aristarchan period begins in the history of Homer's text. I have of course spoken about Homer in the modern way as the fictional poet of the *Iliad* and the *Odyssey*: a poet who, since he didn't exist, had, like Voltaire's God, to be invented. These epics clearly emerged, perhaps in the late 8th to early 7th centuries, out of much older traditions of sung epic storytelling. Some other products of this tradition were also transcribed at a later date: these were originally ascribed to Homer in the tradition, but later reattributed to become the poems of the Epic Cycle. The process of restriction and canonization was already clearly underway by the time of Herodotus, who in book II makes an argument about how the *Cypria* ascribed to Homer could not have been 'written' by him, on the grounds that it contrasts the *Iliad's* narrative on a relatively minor detail of Paris' abduction of Helen.³⁰ I am a firm believer in the theory put forward by Milman Parry's collaborator Albert Lord, and later defended by Richard Janko among others, that the Homeric poems cannot have been transmitted orally for any very long period of time, and that each epic must go back to a single early act of transcription that established the basis for the rest of the tradition.³¹ But these in turn, being subjected to the stresses of a semioral, semiliterate transmission and constant rhapsodic reperformance, began rapidly to acquire variants and to develop traditions of their own: locally-based traditions that could at the same

---

³⁰ Hdt. 2, 116–117.

³¹ LORD 1960.

time be recognised as forming part of the broader Panhellenic tradition of epic ascribed to Homer, a figure who emerges, as Barbara Graziosi has argued, as the father or patron saint of epic song in the sixth century BC.³² Why the epics were ever transcribed in the first place, when they are clearly too long ever to have been performed in public on a single occasion even by squads of skilled rhapsodes, is a question we will probably never really be able to answer.³³

In any case, it is clear that no modern editor, however brilliant, will ever be able to reconstruct a state of the Homeric text that corresponds to the one true authorial text. By the 5th century BC, we can be sure that no such text existed, except perhaps as an ideal type at the very distant origins of the song tradition. The nearest sensible goal is to try to restore the text more or less to its Alexandrian state, which is perfectly possible on the basis of the Vulgate and the commentary tradition, while trying our best to feel our way towards a vague understanding of the pre-Hellenistic tradition that will always be overshadowed by the impenetrable ‘fog of war’ in our sources. In that period ideas of authenticity and authorship were in any case very different and more flexible, and no one then would have felt the lack of such an archetype. The boundaries of authorship and of works were by no means fixed then, or were differently fixed, and the whole notion of textuality was also subtly different in its emphases and significance.

We can arguably see this in the ruins of the large corpus of epic song from mainland Greece that was transmitted to the Hellenistic under the name of Hesiod. The *Works and Days* in particular reads like a kind of primordial miscellany cobbled together from passages of hymn, argument, allegory, beast-fable, *gnome* and instruction. The apparent loose associativeness of its construction would perhaps be seen as typical of the early wisdom poetry if we had a larger corpus of similar poems. But the most interesting evidence for this kind of simultaneous written and oral transmission of early Greek poetic texts comes from the traditions we moderns call ‘lyric’ (to the archaic and classical Greeks, they were of course nothing of the kind). In closing, I want to share a few examples, all of which touch simultaneously on the interconnected questions of textual variation and authorship.

The first example I would like to mention is the *Theognidea*: the two books of elegies ascribed to the 6th-century poet Theognis of Megara. Theognis, famously, is one of the earliest poets to proclaim the authorship and authenticity of his own work, in the famous poem (lines 19–38 in the corpus) in which he declares that a mysterious ‘seal’ (*sphragis*) lies on ‘these verses’ (the elegy itself, or the whole collection?) which will guarantee their textual stability and his lover Kyrnos’ future fame—no one, he says, will be able to add anything or take anything away, and all will see that the verses are his own:

---

³² GRAZIOSI 2002.

³³ See FORD 2007.

Κύρνε, σοφίζομένωι μὲν ἔμοι σφρηγίς ἐπικείσθω
 τοῖσδ' ἔπεσιν, λήσει δ' οὔποτε κλεπτόμενα, 20
 οὐδέ τις ἀλλάξει κάκιον τοῦσθλοῦ παρεόντος·
 ὧδε δὲ πᾶς τις ἔρεϊ· “Θεύγνιδός ἐστιν ἔπη
 τοῦ Μεγαρέως· πάντας δὲ κατ' ἀνθρώπους ὀνομαστός”.
 ἄστοῖσιν δ' οὔπω πᾶσιν ἀδεῖν δύναμαι.

Kyrnos, by my cleverness let a seal lie
 upon these couplets, and any theft will immediately become apparent,
 nor will any man add anything worse to the good that is present here,
 and all will say: “These here are the couplets of Theognis,
 the Megarian: he’s famous throughout the whole world.”
 But I can’t even win the liking of all my fellow Megarians.

This ‘seal’, whether a physical wax seal on a papyrus roll or set of tablets, or a metaphorical marker of authenticity, did not, however, stop Theognis’ corpus from later acquiring a vast quantity of other material. Many, most recently Ewen Bowie,³⁴ argue that perhaps the first 300 or so lines of the *Theognidea* preserved for us in the Byzantine manuscript tradition reflect the work of the Megarian singer; the rest is a combination of traditional material with re-used quotations from known authors, including the Athenian sage Solon, five passages from whose elegies, which are known from quotations in other authors, are re-attributed to Theognis, sometimes with subtle grammatical modifications that make them more general. The tone and content of Theognis’ verses are overwhelmingly gnomic and ethical—and it is just this sort of material that we find the Theognidean corpus has ingested from other traditions. We have many examples of *gnomai* or proverbs taken from the archaic and classical lyric poets going on to live their own lives in the tradition quite independently of their original poetic contexts. And while Theognis’ corpus is famously, and rightly, seen as voicing the resentments and class prejudices of sixth-century Megarian aristocrats, it is also interesting to find that his corpus includes so much Solonian material. As we imagine it today, archaic Greek elegy was mainly a form of sympotic poetry, and it is easy to imagine a large body of material floating free in the oral tradition, carried easily from place to place by visiting friends from out of town, and ready for collection and ascription in any number of various local textual corpora which could then be transcribed or copied into larger anthologies, and eventually, as Theognis’ were, into authorial corpora. It seems clear that the complex corpus of short elegies ascribed to Theognis formed itself gradually in this way, with gradual accretions

³⁴ See BOWIE 2022. On Solon and his text, see BLOK and LARDINOIS 2006 and NOUSSIA-FANTUZZI 2010.

of Megarian and non-Megarian material. In fact, it seems likely that the decisive finalisation of our Theognidean corpus took place not in sixth-century Megara, but in late fifth or early fourth-century Athens, where the aggressively aristocratic voice of these elegies probably appealed to wealthy and highly literate Athenians opposed to what they saw as an overly-radical local form of democracy. Here, however, I want to emphasise how easily lines, couplets and even whole songs could slip from one textual corpus to another in the elegiac tradition. Simultaneous oral transmission was the vehicle that made such striking textual mobility possible.

A second example is a fragment of Alcaeus preserved in Athenaeus' *Deipnosophistae* (fr. 891 *PMG*), a collection of sympotic lore that dates to the 3rd century BC, preserves an anthology of so-called *carmina convivalia* or 'Attic skolia' (drinking-songs, essentially) that contains a wide variety of material, and which seems to date again from the mid- to late 5th century. Much of the material it contains is older, and a lot of it is directly relevant to Athens and its historical memory. But some of it comes from other lyric traditions. The symposium was a great melting-pot of songs and song-traditions: a place where all sorts of different songs could be performed. Aristotle mentions the singing of 'skolia' by 'Alcaeus and Anacreon' at Attic symposia, by which he must mean whole songs, many of which must have been transmitted orally. One of Athenaeus' skolia, in fact, consists of a single Alcaic strophe. A papyrus from Oxyrhynchus (P. Oxy. 2298) has revealed that this text in fact belonged to a lost song of Alcaeus. Separated from its original poem, it survived, somewhat modified but without losing all its Aeolic characteristics, as a separate Attic skolion. Much the same thing seems to have happened with another of Athenaeus' skolia, which seems to transpose the opening of Pindar's famous lost *Hymn to Pan* into a slightly different metrical and contextual frame.³⁵

These examples provide rare but suggestive clues to a reality that is for the most part hidden from us, not because it was somehow esoteric, but because the frames of reference that characterised it were so natural as to require no ulterior commentary. The frames of reference and underlying principles that defined it were for the most part implicitly, rather than explicitly defined in theoretical discourse. I think we should heed these suggestions, and press them in our reading of the sources, as much as we are able. They point to a world in which the production, diffusion and consumption of poetry (or 'song') was still largely dominated and determined by the exigencies and occasions of an oral performance culture about which we know very little, and also in which the underlying aesthetic and cultural principles expressed in particular poetic choices are accessible to us only through the poems themselves in the traditional language of bardic or lyric self-reflexivity.³⁶ The image of that culture

³⁵ *Hymn to Pan*: see 887 *PMG*. For detailed discussion see FABBRO 1992 and 1995. On the *Hymn to Pan* see LEHNUS 1979.

³⁶ On the emergence of 'poetics' as a discipline concerned with poetry, but necessarily external

reflected in our interpretations is largely owed to our corpus of surviving poetic texts. We can read them in isolation, or according to the terms of our own literary system, but it makes sense, extrapolating from the evidence we have with the help of comparative material drawn from mediaeval and modern oral and semi-oral cultures, to try at least to interpret them on their own terms, according to the poetics, sometimes openly expressed but often implied, of the texts themselves. Here we have mostly addressed the differences between their textual culture and our own. We have seen that, for Pindar and his predecessors and contemporaries, the written text did not in any way constitute the fullness or plentitude of the poetic work, which by nature had to be interpreted in performance, through the media of music, voice and dance (the visual and auditory experience of the choral spectacle being at the heart of the work's social function and meaning); that the written traditions of early Greek lyric poetry were themselves part of a living performance culture and drew upon the present and past of that song culture when they set about defining their place in poetic tradition; and that written poetry both interacted constantly with the oral tradition and was acted upon in significant ways. All of this raises a whole range of questions about how we can and should read these texts that need to be taken account of if we are to make any progress in really understanding how they communicate and what they are trying to tell us. The question, I suppose, is finally whether there is any value in trying to understand the (often only implied) aesthetic beliefs and experience of past cultures, and whether these dead worlds have anything still to teach us. It is my feeling that they do.

Bibliographical References

- AGÓCS, Peter 2019. Speaking in the Wax Tablets of Memory. In: L. CASTAGNOLI & P. CECARRELLI (eds), *Greek Memories. Theories and Practices*. Cambridge: Cambridge University Press, 68–90.
- _____, 2022. Message-Stick of the Muses: Lyric Epistolarity and Textuality in Pindar and Bacchylides. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 62(4): 385–416.
- BALOGH, József 1921. *Voces Paginarum : Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez*. Budapest: Franklin-Társulat.
- _____, 1927. *Voces Paginarum: Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens*. *Philologus* 82: 202–40.
- BARBER, Karin 2007. *The Anthropology of Texts, Persons and Publics: Oral and Written Culture in Africa and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BLOK, Josine & LARDINOIS, A.P.M.H. (eds) 2006. *Solon of Athens: New Historical and Philological Approaches*. Leiden and Boston: E.J. Brill.
- BOWIE, Ewen 2022. Solon and Theognis. In: Laura SWIFT (ed.), *A Companion to Greek Lyric Poetry*. Oxford: Blackwell, 303–16.

---

to, and distinct from, the craft of poetry-making, see FORD 2001 and LANATA 1963.

- BUDELMANN, Felix & PHILLIPS, Tom (eds) 2018. *Textual Events: Performance and the Lyric in Early Greece*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- CARRUTHERS, Mary 2008. *The Book of Memory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CERQUIGLINI, Bernard 1989. *Éloge de la variante : Histoire critique de la philologie*. Paris: Seuil.
- DAY, Joseph 2010. *Archaic Greek Epigram and Dedication: Representation and Reperformance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FABBRO, Elena 1992. Sul riuso di carmi d'autore nei simposi attici: *Carm. conv.* 8 P. E Alc. fr. 249 V. *QUCC* 70: 29–38.
- _____, 1995. *Carmina convivalia Attica / I carmi conviviali attici*. Lyricorum Graecorum quae exstant, 11. Pisa: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.
- FINNEGAN, Ruth 1992. *Oral Poetry: Its Nature, Significance and Social Context*, 2nd edn. Bloomington: Indiana University Press.
- FORD, Andrew 1997. The Inland Ship: Problems in the Performance and Reception of Homeric Epic. In: Egbert BAKKER & Ahuvia KAHANE (eds), *Written Voices, Spoken Signs: Tradition, Performance and the Epic Text*. Cambridge, MA, and London: Harvard University Press, 83–109.
- _____, 2001. *The Origins of Criticism: Literary Culture and Poetic Theory in Classical Greece*. Princeton: Princeton University Press.
- GAVRILOV, A.K. 1997. Techniques of Reading in Classical Antiquity. *Classical Quarterly* 47: 70–73.
- GOEHR, Lydia 1992. *The Imaginary Museum of Musical Works: An Essay in the Philosophy of Music*. Oxford: Clarendon Press.
- GONZÁLEZ, José M. 2013. *The Epic Rhapsode and His Craft: Homeric Performance in a Diachronic Perspective*. Hellenic Studies Series 47. Washington, DC: Center for Hellenic Studies.
- GRAZIOSI, Barbara 2002. *Inventing Homer: The Early Reception of Epic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HADJIMICHAEL, Theodora 2019. *The Emergence of the Lyric Canon*. Oxford: Oxford University Press.
- HERINGTON, John 1985. *Poetry Into Drama. Early Tragedy and the Greek Poetic Tradition*. Sather Classical Lectures, 49. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- JOHNSON, W.A. 2000. Toward a Sociology of Reading in Classical Antiquity. *American Journal of Philology* 121: 593–627.
- _____, 2010. *Readers and Reading Culture in the High Roman Empire. A Study of Elite Communities*. Oxford: Oxford University Press.
- KNOX, Bernard 1968. Silent Reading in Antiquity. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 9: 421–35.
- LAMBIN, Gérard 1992. *La chanson grecque dans l'antiquité*. CNRS Littérature. Paris: CNRS Éditions.
- LANATA, Giuliana 1963. *Poetica pre-platonica. Testimonianze e frammenti*. Firenze: La Nuova Italia.
- LAPIDGE, Michael 1991. Textual Criticism and the Literature of Anglo-Saxon England. *Bulletin of the John Rylands University Library* 73: 17–45.

- LAVIGNE, Donald 2011. The Inscription is a Machine Designed to Produce Kleos. In: *Centre for Hellenic Studies Research Bulletin* (<https://research-bulletin.chs.harvard.edu/2011/02/16/the-inscription-is-a-machine-designed-to-produce-kleos/>).
- LEHNUS, Luigi 1979. *L'inno a Pan di Pindaro*. Testi e documenti per lo studio dell'antichità, 64. Milan: Cisalpino-Goliardica.
- LORD, Albert 1960. *The Singer of Tales*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- MASLOV, Boris 2015. *Pindar and the Emergence of Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MASLOV, Boris & KLIGER, Ilya (eds) 2016. *Persistent Forms: Explorations in Historical Poetics*. Verbal Arts: Studies in Poetics. New York: Fordham University Press.
- NOUSSIA-FANTUZZI, Maria 2010. *Solon the Athenian. The Poetic Fragments*. Mnemosyne Supplements 326. Leiden and Boston: Brill.
- SCHAEFER, Ursula 1992. *Vokalität: Altenglische Dichtung zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit*. ScriptOralia 39. Tübingen: Gunter Narr.
- SCHENKEVELD, D.M. 1992. Prose Usages of AKOYEIN, 'To Read'. *Classical Quarterly* 42: 129–41.
- SVENBRO, Jesper 1993. *Phrasikleia: An Anthropology of Reading in Ancient Greece*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- TEDESCHI, Gennaro 2020. La Musa incontra la scrittura. La trasmissione testuale nell'antica Grecia. In: Franco CREVATIN (ed.), *Incontri della scrittura*. Trieste: EUT, 13–50.
- THOMAS, Rosalind 1992. *Literacy and Orality in Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TIMPANARO, Sebastiano 2005. *The Genesis of Lachmann's Method*. Chicago: University of Chicago Press.
- TODOROV, Tzvetan 1965. *Théorie de la littérature : textes des formalistes russes*. Paris: Seuil.
- TYNYANOV, Y.N. 2019. *Permanent Evolution: Selected Essays on Literature, Theory and Film*, translated and edited by Ainsley Morse & Philip Redko. Boston: Academic Studies Press.
- WEST, Stephanie 1967. *The Ptolemaic Papyri of Homer*. Papyrologica Coloniensia, iii. Cologne: Westdeutscher Verlag.
- WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, von, Ulrich 1900. *Die Textgeschichte der griechischen Lyriker*. Abh. der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-Hist. Kl. N.F. Bd. IV, nr.3. Berlin: Weidmannische Buchhandlung.
- YATROMANOLAKIS, D. 2009. Ancient Greek Popular Song. In: Felix BUDELMANN (ed.), *Cambridge Companion to Greek Lyric*. Cambridge: Cambridge University Press, 263–76.
- ZUMTHOR, Paul 1972. *Essai de poésie médiévale*. Paris: Seuil.
- _____, 1990. *Oral Poetry, An Introduction*. Twin Cities, MN: University of Minnesota Press.

Peter Agócs

Associate Professor in Classics
Department of Greek & Latin
University College London

p.agocs@ucl.ac.uk

Η οικολογία του ερωτικού πάθους: Η περίπτωση των *Τραχινίων*

Δημήτρης Περοδασκαλάκης

Abstract _ Dimitris Perodaskalakis | The Ecology of Erotic Passion:
The Case of *Trachiniae*

Undeniably, erotic passion in *Trachiniae* is symbolized in the context of not only ritual practices (transitional marriage ceremonies) but also natural places, and therefore natural forces, which seal the tragic discourse as fields of reference with a mythological background and an interpretatively open historical and political horizon.

In this paper I focus on the way in which references to natural places and natural imagery in general acquire additional ecocritical, ecotheological and ultimately political connotations in the historical time of the work's writing and performance, if this is connected to Pericles and his legendary love passion for Aspasia. We will therefore be concerned with the way in which the mythical ecology of the dramatic landscape is highlighted in its connections with tragic passion and in its echoes of the historical events of the era.

Εισαγωγή

ΑΝΑΝΤΙΡΡΗΤΑ το ερωτικό πάθος στις *Τραχίνιες* αναπαρίσταται δραματικά στο πλαίσιο όχι μόνον τελετουργικών πρακτικών (διαβατήριες τελετές γάμου) αλλά και φυσικών τόπων, άρα και φυσικών δυνάμεων, που σφραγίζουν τον τραγικό λόγο ως πεδία αναφορών με μυθολογικό υπόβαθρο και ανοιχτό ερμηνευτικά ιστορικό και πολιτικό ορίζοντα. Η εμβληματική ανάγνωση του Segal (1977) για τη σύγκρουση του οίκου και του πολιτισμού με την αγριότητα της φύσης είναι πάντα ενδιαφέρουσα, ωστόσο η δική μας προσέγγιση εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο οι αναπαραστάσεις της φύσης και των δυνάμεών της εμφιλοχωρούν στον δραματικό λόγο και υποβάλλουν ένα οικοκριτικό πλαίσιο προσέγγισης, πρόσληψης και ερμηνείας του τραγικού πάθους όχι μόνον της Δηϊάνειρας, όπως έχει δειχθεί μέχρι τώρα (Parca 1992) αλλά κατά προέκταση και του Ηρακλή, με οικοθεολογική μάλιστα δυναμική και πολιτικές συνδηλώσεις στον ιστορικό χρόνο παράστασης του έργου, αν αυτό συνδεθεί με τον Περικλή και το θρυλούμενο ερωτικό πάθος του για την Ασπασία, ζήτημα το

οποίο και θα θέσουμε. Υπό την έννοια αυτή, θα χρειαστεί να ανιχνεύσουμε τη σύνδεση του τραγικού πάθους με εικόνες και μεταφορές από τη φύση για να καταδείξουμε ότι ο συσχετισμός των πασχόντων με τη φύση και τις δυνάμεις της δεν είναι μόνον στιλιστική επιλογή του Σοφοκλή, όπως έχει ήδη δείξει ο Wagener (1931), αλλά και δραματική αναγκαιότητα για ένα έργο, το οποίο εμφορείται από τη φυσική ορμή του έρωτα, η οποία μπορεί να συμπαράσφρει τους πάντες, προβεβλημένα δημόσια πρόσωπα (μυθικά και ιστορικά) και πόλεις που αναζητούν ζωτικό γεωστρατηγικό χώρο. Ο ποιητής, επομένως, βρίσκει τον τρόπο να μιλήσει για το τραγικό πάθος σε ένα πλαίσιο οικοθεολογικό και πολιτικό, και τούτο προσδίδει ευρύτερη δυναμική στην ερμηνεία του τραγικού μύθου.

Κρίνεται επίσης σκόπιμο να αναφέρουμε ότι τον όρο «οικολογία του πάθους» τον οφείλουμε στην Ella Haselswerdt, η οποία στο άρθρο της «Mythic Landscapes and Ecologies of Suffering in Sophocles' *Philoctetes*» (2023) επιχειρεί μια διασταλτική ωστόσο, κατά τη γνώμη μας, ερμηνεία του σοφόκλειου *Φιλοκτήτη* υπό το πρίσμα του οικοκριτικού φεμινισμού, χωρίς ευτυχώς να παραβλέπει τη δραματική δυναμική του φυσικού τοπίου της Λήμνου. Είναι ανάγκη ακόμη να αποσαφηνίσουμε για την ορολογία και τη μεθοδολογία της έρευνάς μας ότι η οικοκριτική μελέτη των λογοτεχνικών κειμένων επικεντρώνεται γενικά στη σχέση τους με το φυσικό περιβάλλον (Glotfelty & Fromm 1996), στη σχέση επομένως του ανθρώπινου με μη ανθρώπινα στοιχεία των κειμένων (χλωρίδα, πανίδα, φυσικά τοπία).¹ Αυτή η σχέση στις αρχαίες ειδικά κοινωνίες είναι έντονη, καθώς δεν έχει σημειωθεί ρήξη με το φυσικό περιβάλλον, όπως συμβαίνει αργότερα στις νεωτερικές και μετανεωτερικές κοινωνίες με το πρόταγμα της βιομηχανικής και τεχνολογικής ανάπτυξης. Υπό την έννοια αυτή, οι θεατές μιας δραματικής παράστασης του 5ου αιώνα δεν είναι αποκομμένοι ως άνθρωποι και ως πολίτες, ακόμη και αν ζουν στο άστυ της Αθήνας, από φυσικά περιβάλλοντα με τα οποία διαδρούν σωματικά, ηθικά και θεολογικά, αφού η αίσθησή τους τόσο για τους εαυτούς τους όσο και για τους πάσχοντες ήρωες είναι ότι ζουν, κινούνται και εντάσσονται σε μια ευρύτερη πραγματικότητα από την οποία δεν απουσιάζει το θείο. Η διασταύρωση μάλιστα του θείου με τη φύση είναι γνωστή με τον όρο «οικοθεολογία»,² και με αυτή τη σημασία χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία. Κατά τούτο η προβολή του τραγικού πάθους δημοσίων προσώπων σε αναπαραστάσεις και συμβολισμούς φυσικών τόπων και στοιχείων τέμνεται με θρησκευτικές αντιλήψεις συγκροτώντας έτσι οικοθεολογικές και πολιτικές συνδηλώσεις, αφού ένα δραματικό κείμενο λειτουργεί μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, όπου διασταυρώνονται οι ανθρώπινες υπάρξεις με φυσικά στοιχεία και θεϊκές οντότητες.

¹ GARRARD 2014, x· LOVE 2003, 11· SLOVIC 2008, 27.

² Για τον όρο «οικοθεολογία» και τη χρήση του βλ. την εισαγωγή των HUNT & MARLOW 2019, 1–12, ιδιαίτερα 2–4.

1. Η κονίστρα της σκηνής και η αφήγηση για τον Αχελώο³

Το έργο ως εκ του τίτλου του και της σκηνικής απεικόνισης καλεί τους θεατές να μεταφερθούν στην πόλη και τη χώρα της Τραχίνιας, η γεωμορφία της οποίας, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (7.199,1), έχει έντονα χαρακτηριστικά άγριας φύσης, καθώς βρίσκεται ανάμεσα σε βουνά και θάλασσα· το βουνό μάλιστα που περικλείει τη γη της Τραχίνιας σχίζεται από φαράγγι, στο οποίο έχει την κοίτη του ο Ασωπός ποταμός (*ταύτη δὲ καὶ εὐρύτατόν ἐστι πάσης τῆς χώρας ταύτης ἐκ τῶν ὀρέων ἐς θάλασσαν, κατ' ἃ Τρηχίς πεπόλισται [...] τοῦ δὲ ὄρεος τὸ περικληίει τὴν γῆν τὴν Τρηχινίην ἐστὶ διασφάξ πρὸς μεσαμβρίην Τρηχίνος, διὰ δὲ τῆς διασφάγος Ἀσωπὸς ποταμὸς ῥέει παρὰ τὴν ὑπώρειαν τοῦ ὄρεος*). Βεβαίως στο σοφόκλειο έργο δεν γίνεται λόγος για όλα αυτά τα γεωμορφικά στοιχεία της Τραχίνιας (η λέξη ωστόσο δηλώνει τόπο τραχύ), δεν γίνεται όμως και επίμονος λόγος για αστικά γνωρίσματά της. Σε μια μόνον περίπτωση χρησιμοποιείται ο «αστικός» όρος «αγορά», όταν ο Άγγελος ομολογεί την αλήθεια στη Δηάνειρα για την άλωση της Οιχαλίας και αναφέρει ότι την αρχική αφήγηση του Λίχα την άκουσαν πολλοί από τους Τραχίνιους μέσα στην αγορά (*καὶ ταῦτα πολλοὶ πρὸς μέσῃ Τραχινίων/ ἀγορᾷ συνεξήκουον ὡσαύτως ἐμοί* 371–372). Αλλά ο ίδιος Άγγελος αναφέρει σε πρότερο σημείο της τραγωδίας ότι άκουσε από τον Λίχα μπροστά σε πολλούς, σε λιβάδι που βόσκουν τα βόδια, τα νέα της επιστροφής του Ηρακλή (*ἐν βουθερεῖ λειμῶνι πρὸς πολλοὺς θροεῖ/ Λίχας ὁ κῆρυξ, ταῦτα*. 188–189). Τα δύο χωρία φαίνεται να έρχονται σε σύγκρουση για τον φασματικό δραματικά τόπο της Τραχίνιας, εντούτοις όπως επισημαίνει η Easterling, το *πρὸς μέσῃ Τραχινίων ἀγορᾷ* δεν έρχεται υποχρεωτικά σε σύγκρουση με το *ἐν βουθερεῖ λειμῶνι πρὸς πολλοὺς* καθώς «αγορά μπορεί να σημαίνει τόσο το μέρος όπου συναντώνται οι άνθρωποι όσο και τον ίδιο τον συγκεντρωμένο κόσμο».⁴ Σε κάθε περίπτωση η Τραχίνα φαντάζει ως «μια κατεξοχήν αόριστη πολιτική οντότητα», όπως διατείνεται ο Segal.⁵ Αν η αγορά της, επομένως, προβάλλεται *ἐν βουθερεῖ λειμῶνι*, τότε στην αίσθηση των θεατών η Τραχίνα συγκροτείται περισσότερο με «φυσικούς» παρά με «αστικούς» όρους.⁶ Αυτήν την αίσθηση επιτείνει μάλιστα ο τρόπος με τον οποίο η Δηάνειρα παρουσιάζει τον εαυτό της αφού τον αντιλαμβάνεται, όσο καιρό απουσιάζει ο Ηρακλής, σαν ένα απόμακρο χωράφι που ο γεωργός–πατέρας επισκέφθηκε μόνον δύο φορές, μια κατά τη σπορά και μια κατά τον θερισμό (*κάφύσαμεν δὴ παῖδας, οὐς κείνός ποτε,/ γήτης ὅπως ἄρουραν ἔκτοπον λαβῶν,/ σπείρων μόνον προσεῖδε κάξαμῶν ἅπαξ*. 31–33).

³ Τα σχετικά χωρία που παρατίθενται στο άρθρο είναι με βάση τη στερεότυπη έκδοση της Οξφόρδης (LOYD-JONES & WILSON 1990).

⁴ EASTERLING 1996, 167 ad 371–372.

⁵ SEGAL 1981, 62.

⁶ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 2021, 98. Για μια γενικότερη συζήτηση για την ιστορική Τραχίνα και τη σχέση της τραγωδίας *Τραχίνιες* με τον Πελοποννησιακό πόλεμο, βλ. ΑΝΤΟΝΟΠΟΥΛΟΣ 2022.

Αλλά πέρα από την όποια σκηνική κονίστρα του έργου, το πάθος των ηρώων συμπλέκεται εξυπαρχής με την αγριότητα της φύσης στην εικονοποιία της αφήγησης του προλόγου, με τη Δηιάνειρα να εστιάζει στη γαμήλια διεκδίκηση της από τον Αχελώ, ο οποίος εμφανίζεται με τρεις διαδοχικές μορφές, άλλοτε σαν ταύρος, άλλοτε σαν ερπετό και άλλοτε σαν πλάσμα με ανθρώπινο σώμα και κεφάλι βοδιού (9–14).⁷ Αυτή η τρομακτική εικονοποιία της φύσης του Αχελώου ποταμού στην αρχή κιάλας της τραγωδίας σφραγίζει το έργο με τη φυσιοκρατική–κοσμογονική και τερατική δύναμη του έρωτα,⁸ και «συμβολοποιεί», όπως έχει ορθά παρατηρηθεί, «τις τρομοκρατημένες φαντασιώσεις μιας παρθένου για την ανδρική σεξουαλικότητα».⁹ Η φυσική εικόνα με τον Αχελώο ασφαλώς δεν είναι ειδυλλιακή και δεν παραπέμπει, αν θέλουμε να επιχειρήσουμε μια διακειμενική ανάγνωση με ένα άλλο περί έρωτος και όχι μόνον έργο, τον *Φαίδρο*, στη λυρική περιγραφή του Πλάτωνα στην αρχή του διαλόγου, με τον Σωκράτη και τον μαθητή του που οδηγούνται στον Ιλισσό και κάθονται κάτω από έναν πλάτανο, σε σημείο με πηγή και ιερό αφιερωμένο στις Νύμφες και στον Αχελώο (230 b-c). Σε κάθε περίπτωση πάντως παρά το διαφορετικό είδος και τη στόχευση του *Φαίδρου* και των *Τραχινίων*, η σκηνοθεσία αμφοτέρων των έργων διαλαμβάνει τον Αχελώο στο πλαίσιο μιας συζήτησης επί της ουσίας για τον έρωτα.¹⁰

Όστόσο, για να επιστρέψουμε στην τραγωδία, η αφήγηση για τον Αχελώο μετά την εισαγωγική αναφορά της Δηιάνειρας εστιάζει εκ νέου στον ποτάμιο θεό και στη σφοδρή σύγκρουσή του με τον έτερο διεκδικητή της κόρης του Οινέα, τον Ηρακλή. Η εστίαση τώρα γίνεται στο πρώτο στάσιμο με λυρικούς όρους που θυμίζουν επινίκια ωδή με διαιτητή της μονομαχίας την ίδια τη θεά του έρωτα, την Αφροδίτη. Η σκηνή ενέχει όλον αυτόν τον πρωτογονισμό και τη βιαιότητα του ερωτικού πάθους.¹¹ Τα χτυπήματα δίνουν και παίρνουν, χωρίς να διακρίνεται ο νικητής, ενώ το πρόσωπο του πόθου, η Δηιάνειρα, παρουσιάζεται στο τέλος της επωδού σαν ένα «έρημο δαμάλι» που έχει φύγει από τη μάνα του (*κάπο ματρὸς ἄφαρ βέβαχ' / ὥστε πόρτις ἐρήμα* 529–530). Η αγριότητα της σύγκρουσης συμπλέκει και τους τρεις πρωταγωνιστές (Αχελώο – Δηιάνειρα – Ηρακλή) σε μια απεικόνιση που δείχνει τι ακριβώς συμβαίνει, όταν θριαμβεύει η βία της επιθυμίας και δη της ερωτικής επιθυμίας με όρους

⁷ Για έναν ενδιαφέροντα συσχετισμό του τρίμορφου μοτίβου του Αχελώου με τη μυθολογική παράδοση βλ. CLARKE 2004. Γενικά για τα υβριδικά τέρατα στον κλασικό κόσμο και τη σχέση τους με τον πολιτισμό στον οποίον δημιουργήθηκαν, βλ. POSTHUMUS 2011.

⁸ Για την τερατική δύναμη του έρωτα και εν γένει για την «τερατολογία» του Σοφοκλή στις *Τραχίνιες*, βλ. DUTRA 2009· SORUM 1978.

⁹ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 2021, 107.

¹⁰ Για τη λυρικότητα της περιγραφής και τις λογοτεχνικές οφειλές του Πλάτωνα στο λυρικό είδος και ιδιαίτερα στη Σαπφώ και τον Ανακρέοντα, βλ. PENDER 2007, 36–55. Για τον τρόπο γενικότερα με τον οποίο ο Πλάτωνας δομεί τον χώρο στον *Φαίδρο*, βλ. ΚΟΚΚΙΟΥ 2024. Ειδικά για τον στενό δεσμό της Κύπριδος με τον Αχελώο, βλ. MOLINARI 2018, 9–10.

¹¹ EASTERLING 1996, 181–82.

που αναφέρονται στη φύση. Έτσι, με το επεισόδιο του Αχελώου ολοκληρώνεται ένας πρώτος κύκλος σε συμβολικό επίπεδο με τη στοιχειακή δύναμη του ύδατος¹² και τις ερωτικές συνδηλώσεις ενός ποταμού που υποβάλλει εκτός των άλλων και την παντοδύναμη αίσθηση της συνεχούς ροής των πραγμάτων σε έναν κόσμο που ούτως ή άλλως μεταβάλλεται και περιστρέφεται διαρκώς, όπως συμβαίνει με την ουράνια τροχιά της άρκτου (*ἀλλ' ἐπὶ πῆμα καὶ χαρὰν/ πᾶσι κυκλοῦσιν, οἶον ἄρκτου στροφάδες κέλευθοι* 129–131), ζήτημα που τονίζεται στην πάροδο του έργου ως μεταφορά για το «πήγαινε-έλα» της ζωής του Ηρακλή που έρχεται και φεύγει για τους άθλους του.¹³

2. Το επεισόδιο με τον Νέσσο

Αυτόν τον πρώτο υδάτινο θα έλεγα κύκλο με τον Αχελώο διαδέχεται αμέσως στο δεύτερο επεισόδιο ένας δεύτερος υδάτινος κύκλος τερατικής βίας με τον Κένταυρο Νέσσο, ο οποίος αναλαμβάνει τη διαπόρθηση της Δηϊάνειρας μετά τον γάμο της, από τον πατρικό στον συζυγικό οίκο μέσω του ποταμού Ευήνου. Στο μέσον της διαδρομής ο Νέσσος προσπαθεί να βιάσει την κόρη του Οινέα και ο Ηρακλής τον τοξεύει στο στήθος με τα βουτηγμένα στο δηλητήριο της Λερναίας Ύδρας βέλη του.¹⁴ Αυτό το δηλητήριο καλείται να μαζέψει ως μαγικό φίλτρο από την πληγή του Κενταύρου η Δηϊάνειρα, προκειμένου να το χρησιμοποιήσει στην περίπτωση που ο άνδρας της ερωτευτεί άλλη γυναίκα. Είναι εντυπωσιακό πώς δένει ο Σοφοκλής αυτούς τους δύο υδάτινους κύκλους στο πλαίσιο της ερωτικής επιθυμίας σε προγαμιαίο και γαμήλιο επίπεδο υπό το πρίσμα βεβαίως της τελετουργικής, γαμήλιας πομπής για το πέρασμα της κόρης από την παρθενική ζωή εντός του πατρικού οίκου στον συζυγικό βίο.¹⁵

Αυτή η τελετή όμως πραγματοποιείται όχι με τους όρους ενός αστικού περιβάλλοντος αλλά μέσα σε ένα άγριο φυσικό περιβάλλον και μάλιστα χωρίς πομπή, με νυμφαγωγό ένα τέρας.¹⁶ Δεν πρόκειται απλώς για μετατόπιση των όρων της γαμήλιας πομπής αλλά για «θεαματική διαστρέβλωση» αυτού του μοτίβου.¹⁷ Μια διαστρέβλωση που εκλύει την τραγική δυναμική της στην ίδια τη Δηϊάνειρα, αφού από παθητική και φοβισμένη κόρη των δύο πρώτων «υδάτινων» κύκλων γίνεται διεκδικητική ερωτική παρτενέρ λόγω του υγρού που συνέλεξε από την πληγή του Νέσσου (568–577). Αυτό το «μαγικό» υγρό που

¹² ΚΟΤΤ 1993, 120· ΜΟΛΙΝΑΡΙ 2018, 2–6.

¹³ EASTERLING 1996, 21 και 106 για την ιδέα της «μεταβλητότητας» και το «φρυθμικό μοντέλο» με «τα πήγαινε-έλα» του Ηρακλή. Για τους αρχαίους αστερισμούς, βλ. ROGERS 1998, ειδικά σ. 84 για την Άρκτο. Αναφορικά με τον ρόλο της Άρκτου στις *Τραχίνιες* του Σοφοκλή, βλ. DE ARAÚJO & DA SILVA 2014, 30–31.

¹⁴ Για τις μυθολογικές εκδοχές της σχέσης του Νέσσου με τον Ηρακλή και τη Δηϊάνειρα καθώς και για την ανεξέλεγκτη σεξουαλική επιθυμία του Κένταυρου, βλ. BREMMER 2012, 38–40.

¹⁵ SEAFORD 2003, 470–78· CALAME 2006, 144–45.

¹⁶ Για τη σχέση των Κενταύρων με το φυσικό περιβάλλον, βλ. BREMMER 2012, 26–31.

¹⁷ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 2021, 104.

φέρει μέσα στο σπίτι της αντιστοιχεί, θα λέγαμε, σε ένα τρίτο στάδιο με «υγρό πρόσημο» κατά το οποίο τελικώς θα πνιγούν ομού, η ίδια με την αυτοκτονία της και ο Ηρακλής με τον δηλητηριασμένο χιτώνα που του αποστέλλει η σύζυγός του. Υπό την έννοια αυτή, η εικονοποιία της φύσης και των δυνάμεών της συμπλέκεται άρρηκτα με το τραγικό, ερωτικό πάθος σε μεταφορικό και κυριολεκτικό τελικώς επίπεδο, αφού το φυσικό «εισβάλλει» στον δόμο και το σώμα των ηρώων καταστρέφοντάς τους, καθώς ο πιο φυσικός χώρος του έρωτα είναι το ίδιο το ανθρώπινο σώμα.

3. Οι «φυσικές» μεταφορές της Δηιάνειρας

Η Δηιάνειρα ήδη στον πρόλογο –είδαμε– παραβάλλει τον εαυτό της, στο πλαίσιο της στερεότυπης κατά την αρχαιότητα αντίληψης, με απόμερο χωράφι (32), το οποίο επισκέπτεται ο Ηρακλής δύο φορές τον χρόνο, μια στη σπορά και μια στον θερισμό, αφού συστηματικά απουσιάζει για την επιτέλεση των άθλων του. Ο Σοφοκλής συνεχίζει διά στόματος Δηιάνειρας να συγκρίνει τις ανθρώπινες διαδικασίες με τον φυσικό κόσμο επιλέγοντας αυτή τη φορά να παρουσιάσει τη νεανική ηλικία και την παρθενία της με γλώσσα που υποδηλώνει νεαρό φυτό, το οποίο μεγαλώνει σε συνθήκες ασφάλειας, χωρίς έγνοιες και προβλήματα που ταλανίζουν την έγγαμη ζωή. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτά τα προβλήματα αποδίδονται με φυσικούς όρους (*οὐ θάλλπος θεοῦ, οὐδ' ὄμβρος, οὐδὲ πνευμάτων*), ενώ η διαβάθμιση της παραβολής με ζωντανό οργανισμό, και δη ανθρώπινο, γίνεται με τη χρήση των όρων *βόσκειται* και *ἡδοναῖς ἄμοχθον* (144–147).¹⁸ Αυτή η διαβάθμιση μας προετοιμάζει και για την αντίστοιχη σκηνική διαβάθμιση με την άφιξη της νεαρής Ιόλης που ο Ηρακλής στέλνει ως λάφυρο στην Τραχίνα.

Ωστόσο η αναφορά της Δηιάνειρας στην παρθενία και τη νεανική ηλικία ποικίλλει με τη χρήση και άλλων όρων από τον φυσικό κόσμο με τους οποίους οι θεατές είναι ήδη από την αρχαϊκή ποίηση εξοικειωμένοι· οι λειμώνες στους ποικίλους συμβολισμούς τους είναι γνωστό μοτίβο τόσο για τις φαντασιώσεις των ερωτευμένων όσο και για τις συναντήσεις τους¹⁹ και αφορούν ως σκηνικά πεδία στην αρχαιοελληνική γραμματεία όχι μόνον τους θνητούς αλλά και τους θεούς.²⁰ Η σύζυγος του Ηρακλή μαθαίνοντας από τον Άγγελο ότι ο άνδρας της ζει και θα γυρίσει σύντομα κοντά της (185–186) απευθύνεται στον Δία, που προστατεύει τον απαραβίαστο λειμώνα της Οίτης (*ὦ Ζεῦ, τὸν Οἴτης ἄτομον ὃς λειμῶν' ἔχεις*, 200). Το έργο κάνει λόγο πρώτη φορά για την Οίτη, ένα σημαδιακό βουνό στη ζωή του Ηρακλή, όπως ο Κιθαιρώνας για τον Οιδίποδα.²¹ Η επιλογή της αναφοράς στον *ἄτομον λειμῶνα* της Οίτης με αποστροφή προς τον ὕψιστο των θεών (200) και μάλιστα από μία έγγαμη γυναί-

¹⁸ EASTERLING 1996, 127 ad 144–147.

¹⁹ CALAME 2006, 191–215.

²⁰ MOTTE 1973, 208–212.

²¹ EASTERLING 1996, 140 ad 200.

κα συμφύρει με ειρωνικό τρόπο τη νόμιμη σύζυγο Δηιάνειρα, την αιχμάλωτη κόρη Ιόλη που προορίζεται για ερωμένη και τον ακόρεστο ερωτικά Ηρακλή στον ιερό χώρο του ερωτομανούς ούτως ή άλλως Δία, όπου πρόκειται να καεί ο ήρωας.²² Υπό την έννοια αυτή, η ερωτική λειτουργία του λειμώνα της Οίτης εκτός από τον συμβολισμό της διαβατήριας μετάβασης από την εφηβεία στη σεξουαλική ωριμότητα υποβάλλει, παρά την ειδυλλιακή και βουκολική εικόνα της φυσικής-νυφικής κλίνης, και τον θανάσιμο τόπο όπου θα εκβάλει αυτή η ερωτική ζέση.

Αλλά δεν είναι μόνον η εικόνα του ειδυλλιακού λειμώνα που χρησιμοποιεί η Δηιάνειρα· στη σύγκρισή της με τη νεαρά Ιόλη ζηλεύει τα νιάτα της κόρης και την παρομοιάζει με λουλούδι ανθισμένο σε αντίθεση με τον εαυτό της που βλέπει να έχει πλέον «εξανθίσει» και «μαραθεί». Τη στενοχωρεί λοιπόν που ο ανθρώπινος οφθαλμός μοιραία επιπίπτει στο άνθος της ηλικίας και αποφεύγει το μαραμένο λουλούδι (*ὄρῳ γὰρ ἤβην τὴν μὲν ἔρπουσαν πρόσω,/ τὴν δὲ φθίνουσαν· ὣν ἀφαρπάξιν φιλεῖ/ ὄφθαλμὸς ἄνθος, τῶν δ' ὑπεκτρέπει πόδα* 547–549). Η εικόνα του ανθισμένου λουλουδιού έρχεται να συμπληρώσει και να διασαλεύσει συγχρόνως την εικόνα του απαραβίαστου λειμώνα, αφού η κόρη –το διορθώνει η ίδια η Δηιάνειρα που την αποκάλεσε αρχικά κόρη– είναι πια γυναίκα καθώς την έχει κοιμηθεί ο Ηρακλής (*κόρην γάρ, οἶμαι δ' οὐκέτ', ἀλλ' ἐξευγμένην* 536). Στη φυσική μάλιστα εικονοποιία του Σοφοκλή προστίθεται σε αντίθεση με τη χερσαία εικόνα ενός άνθους η θαλάσσια εικόνα ενός ναυτίλου –έτσι αισθάνεται η Δηιάνειρα–²³ που είναι υποχρεωμένος να δεχτεί ένα εμπόρευμα (*φόρτον*) που δεν θέλει, καθώς αυτό είναι βλαβερό για τον ίδιο (*παρεσδέδεγμαι, φόρτον ὥστε ναυτίλος,/ λωβητὸν ἐμπόλημα τῆς ἐμῆς φρενὸς* 537–538).

Με αυτόν τον τρόπο παρουσιάζει την Ιόλη η σύζυγος του Ηρακλή, αφού θα είναι υποχρεωμένη να την έχει στο σπίτι της και στο ίδιο κρεβάτι με τον άνδρα της (*καὶ νῦν δὲ οὔσαι μίμνομεν μιάς ὑπὸ/ χλαίνης ὑπαγκάλισμα* 539–540). Ο φακός του Σοφοκλή με τον ναυτίλο–Δηιάνειρα εστιάζει ξανά από τους λειμώνες στην αμιγώς υγρή φύση, όπως έγινε στις περιγραφές με τον Αχελῷο και τον Νέσσο στον Εὐήνο. Τα υγρά εξάλλου είναι το προνομιακό στοιχείο της τραγωδίας με κορωνίδα το δηλητήριο της Ὑδρας.²⁴

4. Από το άνθος της Ιόλης στο άνθος του Ηρακλή

Στο δεύτερο επεισόδιο η Δηιάνειρα χαρακτήρισε την όμορφη και νεαρή Ιόλη ως άνθος που έχει ξετρελάνει τον άνδρα της και αποκαλύπτει το σχέδιό της

²² Πρβλ. PARCA 1992, 181.

²³ Ο ΜΙΣΤΡΙΩΤΗΣ 1901, 128 ad 53, σχολιάζει ότι «η Δηιάνειρα ως κουριδίη άλοχος είχε την διεύθυνσιν του οίκου, ως ο ναύκληρος έχει την του πλοίου».

²⁴ ΚΟΤΤ 1993, 112–27 για την «κυκλοφορία» των υγρών στην εν λόγω τραγωδία. Για τη σύνδεση του δηλητηρίου του Ηρακλή με τους Κενταύρους και την Ὑδρα υπό το πρίσμα της δερματικής παθολογίας (ψωρίασης) σε ερωτικά συμφραζόμενα, βλ. BLANCO 2020, 31–33.

με τον χιτώνα και το φίλτρο του Νέσσου, προκειμένου να φουντώσει ξανά τον πόθο του Ηρακλή για εκείνη (547–549). Ο σύζυγός της πλησιάζει και θέλει να τον έχει κατ' αποκλειστικότητα. Έχει δώσει τον χιτώνα στον Λίχα με ρητές οδηγίες για την έκθεσή του στο φως του ήλιου και τον χρόνο κατά τον οποίο θα πρέπει ο Ηρακλής να τον φορέσει. Η επιθυμία της Δηιάνειρας επί της ουσίας είναι να φαντάζει η ίδια και όχι η νεαρή Ιόλη, μέσω του μαγικού φίλτρου, ως «άνθος» για τα μάτια του Ηρακλή – έτσι είχε χαρακτηρίσει η ώριμη πια κόρη του Οινέα τη νεαρή κόρη του Εύρυτου. Ο Σοφοκλής δεν έχει ξεχάσει τη φυσική εικόνα που δημιουργεί με το άνθος στο δεύτερο επεισόδιο και αποφασίζει να την αναδημιουργήσει με άλλα συμφραζόμενα στην έξοδο της τραγωδίας. Ο Ηρακλής τελειώνει ήδη εν οδύνη και στην αποστροφή του προς τους Κηναίους βωμούς και τον Δία εύχεται να μη ζούσε την αθεράπευτη συμφορά που βιώνει – αυτό είναι το νόημα (993–997)· αλλά ο ποιητής χρησιμοποιεί εκ νέου τη λέξη «άνθος» την οποία συνυφαίνει με τη λέξη «μανία» και το ισχυρό για τη σημασία του ρήμα *δέρκομαι* (*μανίας ἄνθος καταδερχθῆναι* 999) στο πλαίσιο μιας μεταφοράς. Η μεταφορά του Ηρακλή, αν προσέξουμε, είναι ομολογη στα φορτία της με τη μεταφορά της Δηιάνειρας για την Ιόλη (547–549). Παραθέτω το σχετικό χωρίο:

ὄρῳ γὰρ ἤβην τὴν μὲν ἔρπουσαν πρόσσω,
τὴν δὲ φθίνουσαν· ὣν <δ'> ἀφαρπάζειν φιλεῖ
ὄφθαλμὸς ἄνθος, τῶν δ' ὑπεκτρέπει πόδα (547–549)

Γιατί βλέπω τα νιάτα της ν' ανθίζουν όλο και περισσότερο,
ενώ τα δικά μου μαραίνονται. Το μάτι προτιμάει να βλέπει
το λουλούδι μόλις ανθήσει, κι αποφεύγει το μαραμένο.

(μτφρ. Ηλ. Ανδρεάδη)

Στην περίπτωση, λοιπόν, του Ηρακλή το άνθος δηλώνει τον παροξυσμό της μανίας, αντιθέτως για την Ιόλη είναι ο τρόπος να ειπωθεί η νεότητα (ήβη) και το κάλλος. Και στις δύο περιπτώσεις η «φυτολογική» αυτή μεταφορά πλαισιώνεται από ρήματα και ουσιαστικά όρασης (*προσιδεῖν* 997, *ὄσσοις* 998, *καταδερχθῆναι* 999, *ὄρῳ* 547, *ὄφθαλμὸς* 549). Ο οφθαλμός του Ηρακλή «αρπάξει» το άνθος της Ιόλης ως θύτης εραστής και «αρπάζεται» συγχρόνως ως θύμα ανιάτως από το *ἀκήλητον ἄνθος* (998–999) της μανίας· αυτήν την έννοια του πάθους δηλώνει εξάλλου η χρήση της παθητικής φωνής για το ρήμα *δέρκομαι* (*καταδερχθῆναι*). Ποια είναι αυτή η μανία που ανθίζει; Η νόσος από την οποία πάσχει ο Ηρακλής διά του ερωτικού φίλτρου, επομένως ο ίδιος ο έρωτας, του οποίου είναι πάντοτε μόνιμος θύτης και θύμα εν ταυτώ. Η μεταφορά του Σοφοκλή είναι εντυπωσιακή. Το εύθραστο άνθος που εύκολα μαραίνεται και αποφυλλίζεται γίνεται νόσος (1084) που διαπερνά και κατατρώγει (*δαίνυται* 1088) ως οιοinei σαρκοβόρο φυτό το σώμα του πάσχοντος.

Αν σκεφτούμε δε ότι το ρήμα *δαίνυται* χρησιμοποιείται στην ποίηση και για γαμήλιο γεύμα με τους όρους της ευωχίας σε τράπεζα και για γεύμα των αιμοσταγών Ερινύων που κατασπαράσσουν το άνομο θύμα τους,²⁵ τότε με ειρωνικό τρόπο υποβάλλεται το όλο τελετουργικό ενός γάμου ατελέσφορου με την Ιόλη –αφού πρόκειται για παρασυζυγική σχέση– και προβληματικού με τη νόμιμη κατά τα άλλα σύζυγο Δηιάνειρα. Ο επαμφοτερισμός αυτής της χρήσης του άνθους αποδίδει όχι μόνον την παραφθορά των γαμήλιων τελετών, όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω, αλλά και την ερωτική παθολογία του Ηρακλή με βάση την οποία το εύθραυστο άνθος τρέπεται σε άγριο πλάσμα που ασκεί ανυπέβλητη σωματική βία.

Ο Σοφοκλής προϊόντος του δράματος και για να κάνει ακόμη πιο έκτυπη τη «φυτική» εικόνα του πάθους επιμένει στη χρήση του άνθους, το οποίο και υποκαθιστά με το ρήμα *ήνθηκεν* (1089) έτσι ώστε να καταδείξει τη συντέλεια μιας οξείας ρηματικής ενέργειας που βρίσκει τον αναπτυξιακό της βιότοπο δίκην ανέγγιχτου και πλούσιου *λειμώνος* (πρβλ. *τὸν Οἴτης ἄτομον λειμῶνα*, 200) στο γονιμικό ερωτικά σώμα του ήρωα.

Αυτή μάλιστα την «ανθισμένη» ρηματική ενέργεια της νόσου πλαισιώνει, εκτός από το ρήμα *δαίνυται* για το οποίο κάναμε ήδη λόγο, ακόμη ένα ρήμα έντονης κίνησης σε ένα *tricolon crescendo*, το ρήμα *εξώρμηκεν* (1089). Η σύνδεση του άνθους με την κίνηση στο πλαίσιο αυτής της προσωποποιητικής σχέσης που δημιουργεί ο τραγωδός και με πρόσωπα επιτέλους του μύθου δεν μας βρίσκει απροετοίμαστους· στην πρώτη κιόλας χρήση του άνθους για την ήβη της Ιόλης, ο ποιητής χρησιμοποιεί, εκτός από το ρήμα *ἀφαρπάζειν*, το ρήμα *ἔρπουσαν* (*ὄρῳ γὰρ ἤβην τὴν μὲν ἔρπουσαν πρόσω* 547) που επί της ουσίας σημαίνει αυτήν την προοδευτική άνθιση της ήβης μέχρι να συντελεστεί πλήρως η ακμή της. Αυτήν ακριβώς την πληρότητα σημαίνουν οι παρακαείμενοι *ήνθηκεν* και *εξώρμηκεν* (1089).

Αλλά ο ποιητής δεν σταματάει εκεί· για τη διαστρεβλωμένη εξομίωση των περιπτώσεων της Ιόλης–άνθους με τον Ηρακλή–άνθος χρησιμοποιεί και για τον άσχοντα ήρωα το ρήμα *ἔρπω*, τη στιγμή όμως που ο ίδιος ο ήρωας ανήμπορος πια δεν μπορεί ούτε να έρπει ούτε καν να κουνιέται, διότι είναι σαν να μην υπάρχει (*κἄν τὸ μηδὲν ὦ/ κἄν μηδὲν ἔρπω* 1107–1108). Σε κάθε περίπτωση, η σύνδεση του παντοδύναμου έρωτα με το ρήμα *ἔρπω* είναι γνωστή ήδη στους θεατές από το διαβόητο εκείνο σαπφικό απόσπασμα (*γλυκύπικρον ἀμάχανον ὄρπετον*, LP 130)²⁶ και υποβάλλει, εκτός από την «ερπετική» τρόπον τινά φύση του έρωτα, και την τερατική, υγρή φύση της Ύδρας που μοιραία έρπει η ίδια με το δηλητήριο της μέσα στο σώμα του Ηρακλή.

²⁵ Βλ. *Λ. 1.70: δαίνυ δαίτα γέρουσιν*, *Τ. 299: δαίσειν δὲ γάμον μετὰ Μυρμιδόνεσσι*, *Αισχ. Ευμ. 305: καὶ ζῶν με δαίσεις*.

²⁶ CALAME 2006, 29–59· KAPSON 2019, 15–23 τη σχετική συζήτηση για τη φυσιολογία του έρωτα στη μελική ποίηση.

Η χρήση του ρήματος *ἔρπω* στην καταφατική και την αρνητική μορφή για τις περιπτώσεις της Ιόλης και του Ηρακλή αντιστοιχώς δηλώνει τη συνθετότητα και την παράλλαξη μιας σχέσης που αντιμετωπίζει και συγχρόνως συγχωνεύει στοιχεία. Αυτό είναι ιδίον των τραγικών προσώπων και των σχέσεων που αναπτύσσουν, όταν βρίσκονται στη δίνη ισχυρών δυνάμεων που τα υπερβαίνουν. Υπό την έννοια αυτή, οι θεατές παρακολουθούν, με πυξίδα τη χρήση των λεξιλογικών όρων, τον παθογενή τρόπο με τον οποίον ο Ηρακλής ταυτίζεται τόσο πολύ με το άνθος-Ιόλη, ώστε όχι μόνον να «ανθίζει» ο ίδιος μέσα στη νόσο του αλλά και να εκθληνύεται τελικώς μέσα στην πλήρη «εξάνθιση» και αδυναμία του, αφού κλαίει σαν κόρη (*ὥστε παρθένος/ βέβρυχα κλαίων* 1071–1072).²⁷ Κατά τούτο, η λεξιλογική εξίσωση (άνθος Ιόλης ↔ άνθος Ηρακλή) προοικονομεί και δομεί τελικώς και την ηθολογική εξίσωση (θήλυ Ιόλη ↔ θήλυ Ηρακλής), και μάλιστα με την ειρωνική χρήση του όρου «παρθένος»: έτσι, όπως είδαμε (1071–1072) χαρακτηρίζει ο Ηρακλής τον κλαίοντα εαυτό του, τη στιγμή που η Ιόλη δεν είναι πια παρθένος, αφού κοιμήθηκε μαζί της (*κόρην γάρ, οἶμαι δ' οὐκέτ', ἀλλ' ἐζευγμένην* 536).

5. Το μαλλί του προβάτου, ο καυτός μούστος και ο χιτώνας των Ερινύων

Ο Σοφοκλής πριν από την έξοδο του έργου, όπου διευρύνει και παραλλάσσει, όπως είδαμε, τη φυσική εικόνα του τρυφερού άνθους για την Ιόλη με τη σκληρή εικόνα του Ηρακλή που «ανθίζει» στη μανία του, δομεί στο φαντασιακό των θεατών στο τρίτο επεισόδιο και άλλες φυσικές εικόνες που επί της ουσίας προοικονομούν την έκτυπη σκηνική παρουσία του πάσχοντος στο τέλος του έργου.²⁸ Η Δηιάνειρα εξομολογείται στον χορό τον φόβο της για το σχέδιό της με το μαγικό φίλτρο του Νέσσου. Λέγει λοιπόν ότι η τούφα το μαλλί από πρόβατο που χρησιμοποίησε για να αλείψει το ύφασμα του χιτώνα, διαλύθηκε μόλις το άφησε στο δάπεδο της αυλής κάτω από τις ακτίνες του ήλιου, έγινε τρίμματα, δίνοντας μάλιστα την εντύπωση ότι αυτό που απέμεινε είναι στάχτη από πριονίδια ξύλου (674–678, 695–700).

Η περιγραφή της Δηιάνειρας είναι εντυπωσιακή για την ακρίβειά της και απηχεί, όπως επισημαίνει ο Kott, τους όρους μιας χημικής αντίδρασης.²⁹ Από την άλλη υιοθετεί ηχηρότατους ειρωνικούς τόνους, αφού η δραματική αφήγηση υποβάλλει την οδυνηρή σωματική συρρίκνωση ενός τεράστιου ήρωα με τους παραβολικούς όρους μιας τούφας οικόσιτου αρνιού (*κτησίου βοτοῦ* 690). Ποια σχέση μπορεί να έχει πραγματικά ο Ηρακλής της λεοντής και των τεράτων με ένα οικόσιτο ζώο, και δη πρόβατο; Ή για να το θέσω με τους αισθαντικούς όρους του Kott: «τι κινδύνους μπορεί να αποπνέει μια τούφα μαλλί;».³⁰

²⁷ BLANCO 2020 για τη «διαβάθμιση» της νόσου του Ηρακλή και την εκθληνύσή του.

²⁸ Γενικά για το θεατό και αθέατο πάθος του πάσχοντος Ηρακλή, βλ. ΠΕΡΟΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ 2012, 99–104.

²⁹ KOTT 1993, 121.

³⁰ KOTT, ό.π.

Είναι όντως συγκλονιστικό να σκέφτεται κανείς τον συσχετισμό, ωστόσο είναι ο τρόπος του Σοφοκλή να συνδέσει το νοητό με το αδιανόητο, σε έναν κόσμο που είναι εύθραυστος και ευμετάβολος, αφού τον κυβερνούν στοιχειακές, φυσικές, δομικές δυνάμεις. Το μαλλί έρχεται σε επαφή με το *πυρ* και το *υγρό* του Νέσσου – η τραγωδία έχει εξάλλου αυτούς τους δύο πυλώνες, το υγρό στην αρχή της με τον Αχελώο και τον Εύηνο, και τη φωτιά στο τέλος με τη σχετική συζήτηση για την πυρά στην Οίτη, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι τα στοιχεία αυτά (υγρό και πυρ) ατονούν στα επιμέρους διαρθρωτικά μέρη της τραγωδίας. Για παράδειγμα, το δεύτερο στάσιμο ανοίγει με τις θειούχες πηγές των Θερμοπυλών και κλείνει με την ευχή να επιστρέψει ο Ηρακλής «εμποτισμένος με» (*συγκραθείς*) ή «λιωμένος από» (*συντακείς*) το φίλτρο με το οποίο αλείφτηκε ο χιτώνας.³¹ Σε όλη τη «γεωγραφία» της τραγικής αφήγησης και δράσης, είτε αυτή αφορά τον πιο εσωτερικό χώρο του έργου, τον μυχό του δόμου, είτε το Κήναιο ακρωτήριο είτε την υψηλή κορυφή της Οίτης είτε τελικώς το ίδιο το σώμα του ήρωα που φλέγεται στον πύρινο ιδρώτα του και στον θανάσιμο χιτώνα καθώς τελεί τις νενομισμένες θυσίες, τα δύο στοιχεία, το *υγρό* και το *πυρ*, σφραγίζουν την οικολογία του πάθους.

Τη δυναμική αυτών των στοιχείων συμπυκνώνουν οι στίχοι 697–700, που αφορούν στην εμπειρική παρατήρηση της Δηιάνειρας για την τύχη του αλειμένου με το φίλτρο προβατίσιου μαλλιού, που το είδαν οι ακτίνες του ήλιου, εικόνα που προοικονομεί, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, όσα θα συμβούν με το σώμα του Ηρακλή:

ὥς δ' ἑθάλπεται,
 ῥεῖ πᾶν ἄδηλον καὶ κατέψηκται χθονί
 μορφῇ μάλιστα' εἰκαστὸν ὥστε πρίονος
 ἐκβρώμαθ' ἄν βλέψεις ἐν τομῇ ξύλου. (697–700)

Και καθώς το ζέσταιναν,
 ἔλιωσε ολόκληρο και χάθηκε και διαλύθηκε
 πάνω στο χῶμα, και θα νόμιζες ότι ἔβλεπες
 πριονίδια ἀπὸ κομμένο ξύλο.
 (μτφρ. Η. Ανδρεάδη)

Και τα τρία ρήματα είναι χαρακτηριστικά, το *ἐθάλπεται* για το *πυρ*, το *ῥεῖ*, παρότι μεταφορικό, για τη ροή που έχουν πάντοτε οι ευμετάβολες, «υγρές» καταστάσεις, και το *κατέψηκται* για την τελική αποσύνθεση ενός υλικού, που έχει πριονιστεί όπως ένα ξύλο, τα τρίμματα του οποίου βλέπεις πάνω στο χῶμα, όπου αυτό βρισκόταν πριν. Ο συνδυασμός μάλιστα του *ἐθάλπεται* με το *ξύλο* προτυπώνει τη σκηνική εικόνα με τις οδηγίες του Ηρακλή προς τον γιο

³¹ EASTERLING 1996, 211 ad 661–662 για τη διαφορετική γραφή *συγκραθείς* ή *συντακείς*.

του στην έξοδο του έργου, όταν ο Ύλλος θα κληθεί από τον πατέρα του να κόψει σωρό ξύλα στην Οίτη για να κάψει το σώμα του (1193–1199).

Οι ερωτικές έννοιες της θερμότητας, της υγραποίησης και του έντονου σωματικού πάθους αποτυπώνονται εξαιρετικά επίσης στη συνέχεια της περιγραφής από τη Δηιάνειρα γι' αυτό που υπέστη τελικώς η τούφα από αρνίσιο μαλλί. Τη φυσική εικονοπλασία με τα πριονίδια του κομμένου ξύλου διαδέχεται η εικόνα με τους θρομβώδεις αφρούς που αναπηδούν κοχλάζοντας στο έδαφος, καθώς παραβάλλονται με τον «γαλαζοπόρφυρο» μούστο ώριμου σταφυλιού, για να υποδηλωθεί «το χρώμα του δηλητηρίου».³²

ἐκ δὲ γῆς, ὄθεν
 προύκειτ', ἀναζέουσι θρομβώδεις ἀφροί,
 γλαυκῆς ὀπώρας ὥστε πίνος ποτοῦ
 χυθέντος ἐς γῆν Βακχίας ἀπ' ἀμπέλου. (701–704)

Και από το χῶμα
 όπου βρισκόταν βγαίνουν ζεστοί πυκνοί αφροί,
 ὅπως από τον παχύ μούστο του λευκού καρπού
 του βακχικού αμπελιού που έχει χυθεί στο χῶμα.
 (μτφρ. Η. Ανδρεάδη)

Η επιλογή του ποιητή να συσχετίσει το φονικά ερωτικό πάθος του Ηρακλή με τον οίνο ανακαλεί ασφαλώς ὅλη αυτήν τη γνωστή παράδοση με τον Φόλο για τη σχέση του ήρωα με τον οίνο και τους Κενταύρους, ενώ από την άλλη ηχεί ειρωνικά καθώς η παραβολή με τον μούστο γίνεται διά στόματος της κόρης του Οινέα, του ανθρώπου δηλαδή που για πρώτη φορά διδάξε στους ανθρώπους το κρασί, αφού και ο ίδιος το διδάχτηκε από τον Διόνυσο.³³ Η εικόνα της βακχικής αμπέλου για την οποία κάνει λόγο το προαναφερθέν χωρίο αποδίδει έναν άλλο φυσικό χώρο για την εξέλιξη της προβληματικής σχέσης των δύο ηρώων· η Δηιάνειρα στην αρχή της τραγωδίας μιλούσε για τους φόβους της εστιάζοντας στον ποταμό Αχελώο και στην εικόνα ενός απόμερου χωραφιού για να δηλώσει την εγκατάλειψή της, το οποίο επισκέπτεται δύο φορές τον χρόνο ο γεωργός του. Τώρα η εικόνα είναι για το αμπέλι και τον μούστο που χύνεται στη γη (*χυθέντος ἐς γῆν Βακχίας ἀπ' ἀμπέλου* 704).

Και στις δύο περιπτώσεις το πάθος ως προβληματική κατάσταση προβάλλεται με τους ὄρους φυσικής εικονοπλασίας οι οποίοι και συνέχονται από την αρχή με τα πρόσωπα που τους εκφέρουν, σε ένα πλέγμα μυθολογικών βάθρων και υποβάθρων. Εξηγούμαι: Η Δηιάνειρα είναι η κόρη του Οινέα, ο Αχελώος,

³² EASTERLING 1996, 219 ad 702-704.

³³ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ 1986, 75–78 για τη σχέση του Ηρακλή με τους Κενταύρους και το κρασί· ΚΑΚΡΙΑΪΗΣ 1986, 202 για τη σχέση Οινέα–οίνου και Διόνυσου. Ειδικά για τη συνάντηση του Ηρακλή με τον Φόλο, βλ. BREMMER 2012, 40–42· RIVA 2017, 252.

που σημειωτέον είναι το πρώτο φυσικό περιβάλλον με το οποίο συμπλέκεται στην τραγική αφήγηση το πάθος, συνδέεται με τον Οινέα και τον οίνο, αφού το νερό αυτού του ποταμού για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε στην ιστορία της ανθρωπότητας για τη μείξη του με το κρασί,³⁴ ο δε Ηρακλής στην έξοδο του έργου με τον φονικό χιτώνα πάνω του αναφέρεται στη Δηιάνερα με τον όχι τυχαίο, κατά τη γνώμη μου, προσδιορισμό: *ή δολῶπις Οινέως κόρη* (1050).

Η αναφορά στην κόρη του Οινέα δεν είναι αδρανής για τη μυθική οικολογία του δράματος ούτε για τη «φαρμακολογική» ανάγνωση του έργου. Η επιλογή, επίσης, των φράσεων *θρομβώδεις αφροί* και *ύφαντὸν ἀμφίβληστρον* (1052) για τον χιτώνα μάς παραπέμπουν στην αισχύλεια περιγραφή για τον μέλανα αφρό και τους αιμάτινους θρόμβους των Ερινύων που ξεσχίζουν τα θύματά τους αλλά και στον φόνο του Αγαμέμνονα, που τυλίχτηκε σαν ψάρι στο δίχτυ της Κλυταιμνήστρας (*Ευμ.: ἀνῆς ὑπ' ἄλγους μέλαν' ἀπ' ἀνθρώπων ἀφρόν,/ ἐμοῦσα θρόμβους οὖς ἀφείλκυσας φόνου* 183–184, *Αγ.: ἄπειρον ἀμφίβληστρον, ὥσπερ ἰχθύων,/ περιστιχίζω* 1382). Η χρωματική μάλιστα αντίθεση του μέλανος αισχύλειου αφρού με τη σοφόκλεια γλαυκή οπώρα προσδίδει περισσότερη ειρωνική ένταση στον σοφόκλειο προσδιορισμό, καθώς υποβάλλεται μέσα στο γλαυκό του χρώματος το μαύρο κεντρί του Νέσσου, κάτι που αργότερα, στο τρίτο στάσιμο δηλώνεται ρητά (837–840): ο ποιητής κάνει λόγο για τον *μελαγχαιίτη Κένταυρο* και τα *ὑπόφωνα δολόμυθα κέντρα* του, σε ένα δραματικό παιγνίδισμα όχι μόνον χρωμάτων αλλά και λέξεων (*Κένταυρος – κέντρα*).³⁵

Την αφαίρεση μάλιστα του λευκού και του φωτός εν γένει επιτείνει η φυσική εικόνα της νεφέλης που είναι όμως φονική, αφού παραπέμπει στον δηλητηριασμένο χιτώνα που κεντά τα πλευρά του Ηρακλή (*Κενταύρου φονία νεφέλα/ χρίει δολοποιὸς ἀνάγκα/ πλευρὰ προστακέντος ἰοῦ* 831). Η εικόνα του «ματωμένου σύννεφου» δημιουργεί ὄντως ποικίλους συνειρμούς στους θεατές, καθώς κάτι ουράνιο και αιθέριο σχετίζεται με τη θνητότητα ενός υπερανθρώπινου ἔστω, πλην πάσχοντος σώματος· αλλά οι θεατές γνωρίζουν ότι αυτό το σώμα πρόκειται να αναληφθεί καιόμενο στην Οίτη. Εκτός τούτου, νεφέλη ονομαζόταν και το δίχτυ με το οποίο παγίδευαν πουλιά (Αριστ. *Όρν.* 194) ενώ το μαύρο σύννεφο του θανάτου στον Όμηρο (*Ιλ.* 20.417) και η φονική νεφέλη στον Πίνδαρο (*Νεμ.* 9.37, *Ισθμ.* 7(6).27) κάνουν δυνατή την αναλογία μεταξύ του θανάτου στο πεδίο της μάχης και του θανάσιμου μαρτυρίου του Ηρακλή. Παράλληλα, η νεφέλη ίσως υποβάλλει την εικόνα του ήρωα μέσα στον καπνό από τις τελετές του στο θυσιαστήριο.³⁶

Όλη αυτή η φυσική εικονοποιία, από το μαλλί του προβάτου και τα πριονίδια του ξύλου μέχρι τους θρόμβους του καυτού μούστου και τη φονική νεφέλη, αφορούν το *ἀμφίβληστρον ὑφαντὸν* των Ερινύων (1052) στους ὄμους

³⁴ ΚΕΡΕΝΥΪ 2012, 360.

³⁵ ΕΑΣΤΕΡΛΙΝΓ 1996, 243 ad 837–840.

³⁶ ΕΑΣΤΕΡΛΙΝΓ 1996, 240–41 ad 831–833.

του ήρωα, αφορούν δηλαδή το ίδιο το σώμα του ήρωα ως οιονεί φυσικό τοπίο, το οποίο ούτως ή άλλως εμφορείται από φυσικές δυνάμεις.³⁷

Έτσι το σώμα του Ηρακλή γίνεται ο δραματικός καμβάς για να κεντηθεί όλο αυτό το φυσικό καλειδοσκόπιο του τραγικού πάθους, το οποίο μας επιτρέπει να δούμε στο βάθος του με τη ρηματική χρήση του *ἀμφιβλήστρου ὕφαντοῦ* αισχύλειες απηγήσεις για την «Ερινύα του οίκου», η οποία επίσης προέρχεται από την καταστροφή μιας πόλης, της Οιχαλίας. Υπό την έννοια αυτή, οι φυσικές εικόνες, η ανάπτυξή τους και η ρηματική τους πύκνωση στο υφαντό των Ερινύων δραματοποιούν όχι μόνον τις καταστροφικές παρορμήσεις του Ηρακλή έναντι των τεράτων και του εαυτού του τελικώς αλλά και έναντι μιας ολόκληρης πόλης, έναντι δηλαδή του ίδιου του πολιτισμού, τον οποίο ο ίδιος κατά τα άλλα προστατεύει.³⁸

Κατά συνέπεια, τόσο η φυσική όσο και η θεσμική τάξη, θυμίζει ο Σοφοκλής με αισχύλειο τρόπο, είναι εύθραυστες και η διασάλευσή τους προκαλεί την αντίδραση των Ερινύων. Όσο μάλιστα πιο ισχυρός είναι ένας δημόσιος άνδρας που ερωτεύεται, όπως είναι ο Ηρακλής, τόσο πιο ισχυρός είναι και ο κίνδυνος γι' αυτή τη διασάλευση, αφού η φυσιοκρατική δύναμη του έρωτα απειλεί όχι μόνον τους φορείς της αλλά και ευρύτερα πολιτικά σύνολα. Έτσι όμως ο εν λόγω ερωτικός μύθος αποκτά ευρύτερη πολιτική διάσταση για τα χρόνια της παράστασής του υπό το πρίσμα μάλιστα του ερωτευμένου ισχυρού άνδρα των Αθηνών, του Περικλή, ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε σε επόμενο κεφάλαιο.

6. Η οικοθεολογική σημειολογία της Οίτης

Από πολύ νωρίς στο έργο, στο πρώτο επεισόδιο (στίχ. 200) γίνεται λόγος για το ψηλότερο βουνό της Μαλίδας, την Οίτη, και μάλιστα από τη Δηιάνερα, για να κλείσουν οι αναφορές με τον ίδιο τον Ηρακλή στην έξοδο, όταν δίνει οδηγίες στον γιο του, προκειμένου να τελέσει τη λυτρωτική πυρά για τον ίδιο (1191–1202). Το μοτίβο της Οίτης είναι από κάθε άποψη σημαντικό στο έργο, όπως ο Κιθαιρώνας στον *Οιδίποδα Τύραννο*, σημειώνει η Easterling,³⁹ μόνο που το ένα βουνό, ο Κιθαιρώνας, έχει καταβολική διασύνδεση με τον γιο του Λαίου, ενώ η Οίτη έχει διασύνδεση προοπτικής για τον γιο του Δία.

Η Οίτη σε κάθε περίπτωση «αρχίζει» με τη Δηιάνερα και «κλείνει» με τον ήρωα, και τούτο συνιστά ασφαλώς έναν εξωτερικό και συγχρόνως εσωτερικό δείκτη της συζυγικής σύνδεσης, τη στιγμή που ο λατρευόμενος του όρους είναι ο ίδιος ο Δίας, εμβληματικός θεός για τις παρασυζυγικές σχέσεις του. Η γονική εξάλλου σχέση του υψίστου των θεών με τον υψιστο των ανθρώπων

³⁷ HEIDEN 2019, 217 για τη σχέση του Ηρακλή και της Δηιάνερας με τη φυσιοκρατία.

³⁸ RYZMAN 1993· GERLACH 2017, 90. Για τη σχέση του ίδιου του Ηρακλή με την τερατική βία υπό το πρίσμα του πολεμιστή–θηρευτή σε μια συνεξέταση με το χολυγουντιανό μοντέλο του «θηρευτή» (Predator) Σβαρτσενέγκερ, βλ. TRALAU 2016.

³⁹ EASTERLING 1996, 140 ad 200.

–η οποία και δεν αποσιωπάται στο έργο, καθότι πρωταρχικής σημασίας⁴⁰ πιστώνει τόσο γονιδιακά όσο και γεωγραφικά τον ήρωα, με τους αποσιωπημένους όμως στην εν λόγω τραγωδία όρους της αθανασίας και αποθέωσής του, οι οποίοι ωστόσο, οικειοί από την παράδοση, πιθανότατα ρευστοποιούνται στον νου των θεατών.⁴¹

Η σιωπή του Σοφοκλή για την αποθέωση είναι περισσότερο από ό,τι φανταζόμαστε εύλαλη· το βουνό μπορεί να είναι σιωπηλό και εξισώνεται με τον θεό του, όπως διατείνεται ο Kott,⁴² αλλά ο θεός όπως και η πολύγλωσσος Δωδωναία δρυς του έχουν ήδη μιλήσει (1159, 1164–1172) και ο ήρωας, επίσης, όχι μόνον ομιλεί αλλά και *φρονεί* (1145) ανακαλώντας τους ξεχασμένους χρησμούς ενώπιον της προοπτικής της ανάβασής του. Ο ποιητής έχει ένα μοναδικό τρόπο προ του τέλους να συνθέτει νοητώσ στην πρόσληψη των θεατών τα μη συνθέσιμα: τη μανία με τη φρόνηση, το σκοτάδι με το φως, την ανάβαση με την κατάβαση, τη θνητότητα με την αθανασία, τον Άδη με τον Όλυμπο, με ενδιάμεσο σταθμό την Οίτη. Ωστόσο φροντίζει να δώσει στους θεατές ενόψει της Οίτης γενναίες δόσεις για την ανθρώπινη έλλειψη απέναντι σε αυτό που υπερβαίνει πάντοτε τον ίδιο τον άνθρωπο, το κοσμικό όλον.

Εξάλλου πάνω και από την Οίτη περιπολεί στην κυκλική τροχιά της η Μεγάλη Άρκτος, για την οποία έχει κάνει ήδη λόγο ο χορός στην πάροδο.⁴³ Η προοπτική του *ύψους* όμως, παρότι το έργο «παίζει» με αυτήν, όπως και της αλλαγής των καταστάσεων η οποία δηλώνεται από την αρχή με την αναφορά στην Άρκτο, δεν φαίνεται να είναι στον συνειδησιακό ορίζοντα του Ηρακλή. Βεβαίως ο ποιητής επιλέγει την κορυφή της Οίτης βάσει της παράδοσης, για να αφήσει ανοιχτή την προοπτική του *ύψους* αλλά αυτό που τον ενδιαφέρει περισσότερο είναι να τονίσει ρητώς τη θνητότητα του ήρωά του. Γι' αυτό και επιλέγει στο φόντο της συζήτησης για την Οίτη να προβάλλει τη βέβαιη προοπτική του βάθους που έχει η θνητότητα, τη σχέση της δηλαδή με το χθόνιο στοιχείο. Υπό την έννοια αυτή, ο Σοφοκλής ενώ μας αίρει στο ύψος της κορυφής της Οίτης (*οἶσθ' οὖν τὸν Οἴτης Ζηνὸς ὑψίστου πάγον*; 1191)⁴⁴ βάζει τον ήρωά του να μιλάει για τον κάτω κόσμο στον γιο του Ἰλλο και την κατάρα που θα εκπέμψει από εκεί σε αυτόν, αν δεν πραγματοποιήσει στο ακέραιο τις εντολές του (1201–1202).

⁴⁰ Η EASTERLING 1996, 239 ad 826–827 παρατηρεί ότι «το θέμα της συγγένειας του Ηρακλή με τον Δία επαναλαμβάνεται επίμονα».

⁴¹ Για μια συζήτηση σχετική με την πυρά στην Οίτη και την αποθέωση του Ηρακλή, βλ. ETMAN 1974, 163–204· LEVETT 2004, 108–13· ΠΑΝΟΥΣΗΣ 2012· HEIDEN 2019, 220–23.

⁴² KOTT 1993, 130.

⁴³ Πρβλ. KOTT 1993, 133–34 γι' αυτήν τη νοητή σκηνοθεσία.

⁴⁴ EASTERLING 1996, 301 ad 1191 τη σχετική συζήτηση αν το επίθετο *ὑψίστος* θα πρέπει να γραφεί σε γενική και να αποδοθεί στον Δία, όπως στην έκδοση LLOYD-JONES & WILSON 1990, ή σε αιτιατική και να αποδοθεί στη λέξη *πάγον*, όπως έχουν οι κώδικες. Συμφωνώ με την Easterling ότι θα πρέπει να αποδοθεί στη λέξη *πάγον* διότι «από δραματική άποψη σημαντικότερο είναι η έμφαση να δοθεί στην κορυφή του βουνού: αυτός είναι ο ιδιαίτερος ιερός τόπος όπου ο Ἰλλος πρέπει να πάει τον Ηρακλή».

Όλη αυτή η συζήτηση για την υπαγωγή του Ηρακλή στο χθόνιο στοιχείο χτίζεται τεχνηέντως από τον Σοφοκλή με την αναφορά όχι μόνον στον Κένταυρο, που μολονότι νεκρός θα σκοτώσει τον ζωντανό (*ὁ θῆρ Κένταυρος [...]* ζῶντά μ' ἔκτεινεν θανῶν 1162–1163) αλλά και με την αναφορά σε δύο δρυς, την *πολύγλωσσον* της Δωδώνης (1168) και την *βαθύρριζον* της Οίτης (1195), οι οποίες επί της ουσίας ανακλούν η μία την άλλη. Τόσο το σκιερὸ δάσος των Σελλῶν ιερῶν, οι οποίοι σύμφωνα με την παράδοση κοιμούνται χάμω (*χαμαικοιτῶν* 1166) και αποφεύγουν το πλύσιμο των ποδιῶν τους πιθανότατα για να διατηροῦν με τον τρόπο αὐτὸν τὴ σύνδεσή τους με τὴ γῆ⁴⁵ –εκεῖ ἄκουσε τὴν *πολύγλωσσον δρῦν* ὁ ἦρως– ὅσο και ἡ *βαθύρριζος δρῦς*, κυρίως αὐτή, υποβάλλουν τις χθόνιες δυνάμεις τοῦ ἔργου.⁴⁶ Εκπρόσωπες ἐξάλου δυνάμεις τοῦ χθόνιου στοιχείου στον μῦθο εἶναι οἱ Ερινύες για τις οποίες ἔχουμε ἤδη κάνει λόγο, σχολιάζοντας τὸ *ἀμφίβληστρον ὕφαντὸν* (1052) που περισφίγγει θανάσιμα τὸ σῶμα τοῦ ἦρωα. Ἡ τραγωδία –να προσθέσω– ἐξαρχῆς μάλιστα, στην πάροδο (133), ἀναφέρεται στις *Κῆρες*, σε πνεύματα δηλαδή τιμωρίας και θανάτου, γνωστά ἤδη ἀπὸ τον Ὅμηρο και τον Ησίοδο, που διασυνδέονται με τις Ερινύες, τὸ κακό, τὴν τιμωρία και τὸν θάνατο.⁴⁷

Ἄξιο ἐπίσης προσοχῆς για τὸν ἐρμηνευτικὸ ὀρίζοντα τοῦ ἔργου εἶναι ὅτι ἡ ἀναφορά στις *Κῆρες* συνδυάζεται, διαζευκτικά ἔστω, με νύξη στον πλοῦτο και τὴ νύχτα που δεν κρατοῦν για πάντα σε αὐτὴν τὴν αἰώνια ἀνακύκλιση τοῦ κόσμου (132–135). Ὑπὸ τὴν ἐννοια αὐτή, ἡ ἀναφορά στο χθόνιο στοιχείο τοῦ ἔργου με τὸν τρόπο που γίνεται, μας υποχρεώνει, εἰδικά αν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν πρῶμη χρονολόγηση τοῦ ἔργου –ἀμέσως δηλαδή μετὰ τὴν παράσταση των αἰσχύλειων *Ευμενίδων*– να συζεύξουμε αὐτὸ τὸ στοιχείο, αξιοποιώντας τις ἐπισημάνσεις τῆς Βακολα για τὸν ρόλο τοῦ στην *Ορέστεια*, με τὴν ἀπόδοση δικαιοσύνης καθὼς αὐτὸ διασυνδέεται ἀρρηκτα με τὴ φυσική και κοσμική τάξη.⁴⁸

Αὐτὴν τὴν τάξη ὁ Ηρακλῆς, παρότι φύλακας τοῦ πολιτισμοῦ, τὴν ἔχει διασαλεύσει στη σχέση του με τὸν Εὐρυτο και τὴν κατάληψη τῆς Οἰχαλίας· δεν πρέπει να τὸ ξεχνούμε αὐτό. Μπορεῖ τὸ ἔργο ἐν πολλοῖς να περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸ ἐρωτικὸ μοτίβο τῆς ἀπατημένης γυναίκα που διεκδικεῖ τὸν ἐρωτὺλο ἄνδρα τῆς και τῆς συμφορᾶς που ἐπιφέρει αὐτὴ ἡ διεκδίκηση ἀλλὰ στο σηματολογικὸ βάθος τοῦ δράματος δεν εἶναι μόνον δύο γυναῖκες (Δηιάνειρα – Ιόλη), εἶναι μια ολόκληρη πόλη που καταστρέφεται ἀπὸ τὴν ἐρωτικὴ ἀπληστία τοῦ ἦρωα, και θα πρέπει να συνυπολογίσουμε ὅτι ἡ Ερινύα και οἱ Κῆρες κινητοποιοῦνται ἀκριβῶς γιατί αὐτὴ ἡ ἀπληστία προξενεῖ, ὅπως συμβαίνει με ὅλους τὸς πολέμους, φυσικὲς καταστροφές, ἀπώλεια ἀνθρώπων ζῶν και

⁴⁵ EASTERLING 1996, 297–98 ad 1166–68· ΖΟΛΟΤΝΙΚΟΒΑ 2019, 94–95· για τὴ σχέση των ἀρχαίων Ἑλλήνων τῆς κλασικῆς και ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς με τὸ μαντεῖο τῆς Δωδώνης, βλ. FRANK 2021.

⁴⁶ ΠΑΝΟΥΣΗΣ 2012, 164 για τὴν ἐπισήμανση τοῦ χθόνιου στοιχείου ὑπὸ ἄλλο ὄμως πρίσμα, τῆς ἀπόδειξης για τὴν ἠρωική φύση τοῦ πάσχοντος Ηρακλή ἀκόμη και τὴν ὕστατη ὥρα.

⁴⁷ SOMMERSTEIN 2000, 31.

⁴⁸ ΒΑΚΟΛΑ 2019, 105–12.

αφαίμαξη των πλουτοπαραγωγικών πηγών της γης. Ο Σοφοκλής, επομένως, με τη *βαθύρριζον δρῦν* αποδίδει τη δικαιοσύνη του χθόνιου στοιχείου στο πλαίσιο μιας οικοθεολογικής αντίληψης με αισχύλειους απόηχους.

Έτσι η πυρά στην κορυφή της Οίτης διασυνδέεται με τον κάτω κόσμο· να το πω διαφορετικά, ο ποιητής διασυνδέει υπόρρητα το ολύμπιο με το χθόνιο στοιχείο – και τούτο είναι επίσης αισχύλεια κληρονομιά.⁴⁹ Είναι πραγματικά εντυπωσιακό το οικοθεολογικό *ύψος* και *βάθος* του έργου, με την έννοια που προσπαθώ να το εξηγήσω· εξάλλου –και τούτο με πολύ λεπτό τρόπο απηχείται στον Σοφοκλή που ούτως ή άλλως λειτουργεί όπως κάθε δραματουργός υπό το φορτίο της μυθολογικής παράδοσης– ο Ηρακλής είναι η μοναδική ανθρώπινη μορφή που «βρίσκεται ταυτόχρονα στην κορυφή του αρχαιοελληνικού κόσμου και ταυτόχρονα στον πάτο του, στον Όλυμπο και στον Τάρταρο».⁵⁰

Αυτό το «γεωγραφικό οξύμωρο» ο ποιητής το γνωρίζει και επενδύει σε αυτό. Οι θεατές «ατενίζουν» την Οίτη ενώ γίνεται λόγος για τον κάτω κόσμο, αφού πρώτα έχουν «διαπλεύσει» τη ροή του έργου, από τον Αχελώο και τον Εύηνο μέχρι τη δραματική «προτύπωση» του σκοτεινού κόσμου των νεκρών, όπως αυτή υποβάλλεται με τον αδιαπέραστο για τις ακτίνες του ήλιου *μυχό* του δόμου, όπου φυλάσσεται το φάρμακο του Νέσσου και ενεργείται κρυφά η επάλειψη του χιτώνα (685–692). Σε αυτόν εξάλλου τον δόμο, επισημαίνει ο χορός, γεννιέται η Ερινύα του σπιτιού, ο θάνατος όχι μόνον του Ηρακλή αλλά και της Δηϊάνειρας (893–895).

Υπό την έννοια αυτή, η *βαθύρριζος δρῦς* της Οίτης φτάνει μέχρι τον μυχό, τα υπόγεια του δόμου της Τραχίνας, και τον ξεθεμελιώνει με σφοδρότητα. Είναι αυτή η ίδια σφοδρότητα του ερωτικού πάθους που «τινάσσει» τα ανθρώπινα φρένα όπως τις δρυς της Σαπφώς, όταν πέφτει πάνω τους άνεμος (απ. 47 Lobel-Page: *Έρος δ' ἐτίναξέ μοι/ φρένας, ὡς ἄνεμος κατ' ὄρος δρύσιν ἐμπέτων*). Αυτή η εικόνα αλλά και τούτο το θέμα της φυσικής δύναμης του έρωτα, σε μια διακειμενική αναλογία με τη λυρική ποιήτρια, ανακαλείται με την εμμονή του Σοφοκλή στη δρυ του Διός, η δε βιαιότητα της σύγκρουσης του Ηρακλή με τον ερωτικό αντίζηλό του Αχελώο αποδίδεται στο πρώτο στάσιμο, όπου ιστορείται το *μέγα τι σθένος* της Κύπριδος (497) με το σαπφικό ρήμα «τινάσσω» σε τύπο μετοχής: *τόξα και λόγχας ρόπαλόν τε τινάσσων, παῖς Διός* (512–513).

Όλη αυτή η οικοθεολογική συζήτηση για τους όρους του *ύψους* και του *βάθους* (ολύμπιου και χθόνιου στοιχείου αντιστοίχως) με τους οποίους δομείται το τέλος του Ηρακλή στην Οίτη, σφραγίζεται με την *πυρά* που ο ίδιος ο ήρωας, όπως ο Κροίσος κατά βακχυλίδειο τρόπο (*Επίνικοι* 3,23-62), επιβάλλει στον εαυτό του ερμηνεύοντας τις προβλέψεις του πατέρα του Δία, σε ένα έργο που ούτως ή άλλως μπορεί να χαρακτηριστεί «φυσιοκρατικό», αφού κατά την

⁴⁹ WINNINGTON-INGRAM 1999, 287–301 για τις Ερινύες στον Σοφοκλή και τις οφειλές του στον Αισχύλο.

⁵⁰ ΚΟΤΤ 1993, 96. Για τη «διπλή» φύση του Ηρακλή στον μύθο και τη λατρεία, βλ. SHAPIRO 1983· DUNN 2017· LARSON 2021.

επισήμανση του Heiden «οι προσωπικές θεότητες του μύθου δεν εμφανίζονται παρά μόνο ως ονόματα, και οι θνητοί χαρακτήρες έχουν εμμονή με τη φύση και την απρόσωπη αναγκαιότητα».⁵¹ Ενδιαφέρον επίσης είναι να σκεφτόμαστε, υπό τους αισχύλειους απόηχους για το ολύμπιο και χθόνιο στοιχείο του δράματος, ότι στην ανοιχτή προοπτική του τέλους του Ηρακλή το φως των λαμπάδων για την πυρπόληση του ήρωα (1198–1199) ανακαλεί όλη αυτήν την πυρφόρο πομπή, κατά την έξοδο της *Ορέστειας*, της υπογείωσης των Ερινύων στα σπλάχνα της αττικής γης για τη νέα δικαιοσύνη του Δία.

Και εδώ υπόρρητα από το έργο τίθεται το ερώτημα για τους θεατές: η Οίτη και η πυρά τι μπορεί να συμβολίζουν; Την παράδοση του Ηρακλή στη σκληρή δικαιοσύνη των Ερινύων ή την πράξη χάριτος με την επικείμενη αποθέωση του την τελευταία στιγμή;⁵² Ή μήπως την απόδειξη ότι ο δρόμος του είναι μέχρι τέλους ηρωικός και δεν αφήνει περιθώρια δόλιας νίκης στον δόλιο αντίπαλο Νέσσο;⁵³ Ή την καθαρά ανθρώπινη επιθυμία να θέσει διά πυρός τέρμα στον μαρτυρικό βασανισμό του, θυμίζοντάς μας την ανάλογη απελπισία του πάσχοντος επί έτη πολλά Φιλοκτήτη στη Λήμνο, ο οποίος και ήθελε επίσης να καεί στο ηφαίστειο της νήσου για να λυτρωθεί (799–801); Εκτός και αν υποθέσουμε, όπως ο Gerlach με βάση τις απόψεις του Segal (1981, 101), ότι με την πυρά στην Οίτη «civilisation can reassert itself, paving the way for the modern world and enabling its survival free from the risk of destruction by Heracles and his brutality».⁵⁴

Πέρα ωστόσο από όλες αυτές τις επιμέρους υποθέσεις θεωρώ ότι το σημαντικότερο είναι το ανοιχτό τέλος του έργου με τη διπλή κατεύθυνση προς την «άνω» και «κάτω οδό» (ύψος Ολύμπου – βάθος χθόνιου κόσμου), που είναι επιτέλους ίδια, για να θυμηθούμε το γνωστό ηρακλείτιο απόσπασμα (*ὁδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὠντή* 60, IX. 10 Diels-Kranz). Οπωσδήποτε υπάρχει ένα νόημα στον τρόπο και τον τόπο του θανάτου του Ηρακλή, πέρα από τις απηχίσεις της γνωστής λατρείας του ήρωα στην Οίτη, και το νόημα τούτο, θα συμφωνήσω με την Easterling, θα πρέπει να ανιχνευτεί «σε μια ευρύτερη τάξη πραγμάτων, στην οποία η βουλή του Δία εκπληρώνεται με τρόπο ανεξήγητο».⁵⁵ Και τούτο το ανεξήγητο είναι που κρατά τον Ηρακλή συγχρόνως ανθρώπινο και ημίθεο.

7. Μυθική οικολογία και πολιτικές συνδηλώσεις: Ο Περικλής και ο Ηρακλής

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι *Τραχίνιες* απαιτούν «να παρουσιαστεί ο Ηρακλής ως ένα εξαιρετικά σημαντικό δημόσιο πρόσωπο»,⁵⁶ η φήμη του οποίου

⁵¹ HEIDEN 2019, 221. Για την αναλυτική σύγκριση των πυρπολήσεων του ηροδότειου και βακχολιδείου Κροίσου με τον σοφόκλειο Ηρακλή των *Τραχινίων*, βλ. 220–23.

⁵² Πρβλ. HEIDEN 2019, 222–23.

⁵³ ΠΑΝΟΥΣΗΣ 2012, 162.

⁵⁴ GERLACH 2017, 65.

⁵⁵ EASTERLING 1996, 31.

⁵⁶ EASTERLING 1996, 37.

έχει πανελλήνια εμβέλεια – έτσι καταθέτει ο τραγικός μύθος (1112). Έχει μάλιστα δειχθεί, παρά τις σχετικές αντιρρήσεις της Easterling, ότι οι *Τραχίνιες* προσφέρουν ερεθίσματα για τη σύνδεσή τους με σύγχρονα ιστορικά γεγονότα, απηχώντας είτε την αθηναϊκή εκστρατεία εναντίον της Θάσου (τέλη δεκαετίας 460 π.Χ.) είτε την επιστροφή των αιχμαλώτων της Πύλου στους Σπαρτιάτες (421) είτε την άλωση της Εύβοιας από τον Περικλή (446–445).⁵⁷ Ειδικότερα έχει επίσης δειχθεί,⁵⁸ μέσω του βίου του Πλούταρχου για τον Περικλή βάσει κωμικών αποσπασμάτων που συμφύρουν την Ασπασία με την Ομφάλη και τη Δηάνειρα, ο προφανής αναλογικός συσχετισμός του Ηρακλή με τον γνωστό, ανά το πανελλήνιο και όχι, μόνον αθηναίο πολιτικό για τη διαβόητη ερωτική σχέση του με την εταίρα Ασπασία.⁵⁹ Ο Πλούταρχος συγκεκριμένα σημειώνει (24.9), και τούτο παραδίδεται επίσης στα αδέσποτα αποσπάσματα των αττικών κωμικών, ότι η Ασπασία *ἐν δὲ ταῖς κωμωδίαις Ὀμφάλη τε νέα καὶ Δηάνειρα καὶ πάλιν Ἥρα προσαγορεύεται* (adesp.63 CAF III 63). Επιπροσθέτως, στα σχόλια του πλατωνικού *Μενέξενου* (235E) η Ασπασία προσαγορεύεται από τον Κρατίνο και τον Εύπολη Ομφάλη και Ελένη: *Κρατίνος δ' ἐν δὲ ταῖς κωμωδίαις Ὀμφάλη τε νέα καὶ Δηάνειρα καὶ πάλιν Ἥρα προσαγορεύεται. Ὀμφάλη τύραννον αὐτήν (Ασπασίαν) καλεῖ Χείρωσιν* (249 K), *τύραννον δὲ Εὐπολις Φίλοις· ἐν δὲ Προσπαλτίοις* (249K) *Ἑλένην αὐτήν καλεῖ* (Schol. Platon. 391 Bekk).

Αυτόν ακριβώς τον συσχετισμό του Ηρακλή με τον Περικλή φιλοδοξούμε να διευρύνουμε, εστιάζοντας εκ νέου σε στοιχεία της πλουτάρχειας βιογραφίας του Περικλή, υπό το πρίσμα όμως τώρα όχι των ερωτικών υπαινιγμών αλλά των οικοκριτικών, οικοθεολογικών και πολιτικών συνδηλώσεων, όπως αυτές προκύπτουν από τον διάλογο της βιογραφίας του ιστορικού Περικλή με τη μυθολογία του Ηρακλή των *Τραχινίων*.

Είναι αλήθεια ότι η δημοσιότητα του Ηρακλή «χωροθετείται» για την αξία του όχι μόνον στο πλαίσιο γενικών διατυπώσεων (*πάντων ἄριστον ἄνδρα τῶν ἐπὶ χθονὶ* 811) αλλά και της χρήσης του φορτισμένου για αθηναϊκό ακροατήριο, ειδικά τα χρόνια του Περικλή, ὀρου «Ἑλλάς» (1112). Πραγματικά στην έξοδο του έργου γίνεται λόγος (1012, 1059–1061, 1112–1113) για το ευρύ γεωγραφικό φάσμα της δραστηριότητας του ἥρωα, η οποία ανακλά και τους ὀρους της δυναμικής κίνησής του στον χώρο.⁶⁰ Οι θεατές του Σοφοκλή της αυτοκρατορικής Αθήνας έχουν οὕτως ἢ ἄλλως έντονη την αίσθηση της δύναμης που ασκεί η πόλη τους σε πανελλήνια κλίμακα· ο Περικλής στον περίφημο *Επιτάφιο* απλώς το επισφραγίζει, χαρακτηρίζοντας την Αθήνα ευεργέτιδα δύναμη των αδυνάμων και *παίδευσιν* της Ελλάδας (Θουκ. 2.40–41), ενώ σε άλλα σημεία του λόγου γίνεται αναφορά σε ευρύτερα της Ελλάδας γεωγραφί-

⁵⁷ EASTERLING 1996, 47–48. Για μια σχετικώς πρόσφατη συσχέτιση των *Τραχινίων* με τον Πελοποννησιακό πόλεμο, βλ. ANTONOPOULOS 2022.

⁵⁸ ΠΕΡΟΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ 2014.

⁵⁹ Για τις πηγές του πλουτάρχειου *Περικλή*, βλ. STADTER 1989, lviii–lxxv.

⁶⁰ Για τη σχέση του Ηρακλή με τον γεωγραφικό χώρο, βλ. MARÍN 2021.

κά πλαίσια, αφού οι Αθηναίοι μπορούν να εισάγουν *ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα* (2.38) και να καταλείπουν παντού ίχνη της παρουσίας τους (*πᾶσαν μὲν θάλασσαν καὶ γῆν ἐσβατὸν τῇ ἡμετέρᾳ τόλμῃ καταναγκάσαντες γενέσθαι, πανταχοῦ δὲ μνημεῖα κακῶν τε κάγαθῶν ἀΐδια ξυγκατοικίσαντες* 2.41).

Η ισχυρή αυτή αίσθηση της αυτομυθοποίησης της πόλης και του αρχιτέκτονα της μπορούμε να σκεφτούμε ότι διαπερνούσε την ψυχολογία τους και όριζε τις γεωγραφικές αναζητήσεις τους.⁶¹ Αυτές τις γεωγραφικές αναζητήσεις των Αθηναίων και τον ισόρροπο κατά τα άλλα τρόπο με τον οποίον τις διαχειριζόταν ο Περικλής, ιστορεί ο Πλούταρχος στη βιογραφία του αθηναίου πολιτικού, κάνοντας παράλληλα λόγο για τον θαυμασμό που προξενούσαν οι στρατηγικές επιχειρήσεις του σε πανελλήνια κλίμακα (*Περικλής* XVII–XXIII).

Μια από τις επιχειρήσεις αυτές θα μπορούσαμε να πούμε ότι απηχείται στον συσχετισμό του μυθολογικού υλικού της τραγωδίας με το ιστορικό υλικό και τον πρωταγωνιστή του Περικλή. Στην αρχή κιάλας του δράματος γίνεται λόγος για τη φοβερή σύγκρουση του Ηρακλή με τον Αχελώο που διεκδικούσε την κόρη του Οινέα. Ο ήρωας τελικά κέρδισε τη μάχη και την κόρη του Οινέα. Ο Περικλής, επίσης, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος (XIX), παρέπλευσε τον Αχελώο, επιτέθηκε στη χώρα των Ακαρνάνων, έκλεισε τους κατοίκους της πόλης του Οινέα στα τείχη τους, λεηλάτησε τη γη τους και επέστρεψε στην Αθήνα. Υπό την έννοια αυτή, η μυθική οικολογία του έργου, αφού και ο Ηρακλής και ο Περικλής σχετίζονται με τον Αχελώο, συναντά την εμπράγματη πολιτική με τους όρους μάλιστα και της ψυχολογίας, καθώς και τις δύο συγκρούσεις περιβάλλει το στοιχείο του φόβου. Η Δηϊάνειρα παρακολουθεί έντρομη τη μάχη (22–24), ο δε Πλούταρχος επισημαίνει ότι μετά τη νίκη αυτή ο Περικλής αναδείχτηκε *φοβερός* για τους εχθρούς (*φοβερός μὲν φανείς τοῖς πολεμίοις*, XIX).

Στη σύγκρουση μάλιστα του Ηρακλή με τον Αχελώο, στην αρχή δηλαδή της τραγωδίας, τονίζεται η καταγωγική σχέση του Ηρακλή με τον πατέρα του τον Δία. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και στην αρχή της πλουτάρχειας βιογραφίας, επισημαίνονται δηλαδή οι παραβολικοί όροι με τους οποίους αποδιδόταν και ερμηνευόταν η σύνδεση του Περικλή με το γένος του Ολύμπου. Ο βιογράφος καθώς αναφέρεται στη σωματική διάπλαση του Περικλή και στην ασύμμετρη και επιμήκη κεφαλή του, επικαλείται τα αποσπάσματα του Κρατίνου από τις κωμωδίες του *Χείρονες* και *Νέμεσις*, όπου λέγεται αντιστοίχως ότι «η Διχόνοια και ο πρωτογέννητος Κρόνος ενώθηκαν μεταξύ τους και γέννησαν ένα μέγιστο τύραννο, τον οποίον οι θεοί ονομάζουν κεφαληγερέτην» γι' αυτό

⁶¹ Για τον τρόπο με τον οποίον συγκροτήθηκε η «ιδεολογία της ακμής» του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού υπό την ηγεσία του Περικλή κατά την πεντηκονταετία από τους Περσικούς πολέμους μέχρι τον Πελοποννησιακό, με βάση την αφήγηση του Θουκυδίδη για την καθυπόταξη της Σάμου από τους Αθηναίους, βλ. WECOWSKI 2013. Για μια ενδιαφέρουσα επίσης συζήτηση για την ουτοπία της Αθήνας του Περικλή, βλ. GREENWOOD 2018, 59–60.

και τον προτρέπουν ως εξής: «Έλα Ζευ ξένιε και κεφάλα» (*Περικλής* III, μτφρ. Θ. Παπακωνσταντίνου).

Η σύνδεση με τον Όλυμπο και τον ύψιστο των θεών γίνεται ακόμη πιο άμεση, όταν ο Πλούταρχος εξηγεί τους λόγους για τους οποίους ο Περικλής προσαγορεύθηκε «Ολύμπιος» (VIII).⁶² Έμφαση δίνεται στη ρητορική του δεινότητα, αφού οι πύρινοι λόγοι του προσομοίαζαν με βροντές και κεραυνούς που είχε στη γλώσσα του. Αυτές οι οιονεί θεϊκές ιδιότητες δημιουργούν ένα πλαίσιο συσχετισμού στη σκέψη και φαντασία των θεατών για δύο οπωσδήποτε ξεχωριστές προσωπικότητες (Ηρακλής – Περικλής) που δρουν για την ανθρώπινη κοινότητα και τις ανάγκες της, υπό το πρίσμα μιας διπλής οικολογικής συνθήκης, μυθικής και ιστορικής, η οποία και διασταυρώνεται κατ' ανάγκη στις δράσεις αυτών των προσώπων με την ίδια τη φύση και τη φυσική φιλοσοφία – ζήτημα το οποίο ούτως ή άλλως απασχολούσε τους Αθηναίους με ιδιαίτερη ένταση όλον τον 5^ο αιώνα.⁶³

Ο Πλούταρχος μάλιστα παρουσιάζει τον Περικλή ως μαθητή του Αναξαγόρα να έχει ενστερνιστεί σε τέτοιο βαθμό τις θεωρίες για τη φιλοσοφία της φύσης ώστε να δομεί τη σκέψη του, τον τρόπο της ζωής του και τη ρητορική τέχνη του με στοιχεία από αυτήν τη φιλοσοφία (VIII). Υπό την έννοια αυτή, η φυσιοκρατία των *Τραχινίων*, με τον Ηρακλή να διακηρύττει εμμονικά τη βιολογική σχέση του με τον Δία (*Ζηνός... γόνος*, 1106· *Διός... τοῦ με φύσαντος*, 1185),⁶⁴ προσδίδει ειρωνικό τόνο στον συσχετισμό με τον εμπειριστή κατά τα άλλα Περικλή. Η δε προσομοίωση του αθηναίου πολιτικού με *λέοντα* –έτσι τον ονειρεύτηκε η μητέρα του Αγαρίστη λίγο πριν τη γέννησή του (III)–⁶⁵ όπως και η κατά κράτος νίκη του στη Νεμέα έναντι των Σικυωνίων (XIX) δημιουργούν έναν ακόμη κρίκο σε αυτόν τον οικολογικό συσχετισμό του μυθικού ήρωα, μέσω της λεοντής και του λέοντος της Νεμέας,⁶⁶ με τη βιογραφική αποτύπωση του ιστορικού Περικλή.⁶⁷

Αλλά και η αναφορά του Πλουτάρχου, μέσω αποσπάσματος από τον κωμικό Πλάτωνα, ότι ο Χείρων, ο γνωστός Κένταυρος, ήταν παιδαγωγός του Περικλή (IV), διευρύνει ακόμη περισσότερο το πεδίο των συσχετισμών επί τη

⁶² Για το επίθετο *Ολύμπιος* και την πιθανή σύνδεσή του με την επιρροή του Περικλή στην αθηναϊκή πολιτική «as something of a radical, upstart successor to the Cronus-like era of Peisistratus and his sons», βλ. GREENWOOD 2018, 59–60. Για τη λειτουργία γενικά των ψευδώνυμων στους *Παράλληλους Βίους* του Πλουτάρχου, βλ. FERRARI 2014.

⁶³ TUSSAY 2024, τη σχετική συζήτηση για τη σχέση του φυσικού δικαίου με το άγραφο δίκαιο στην ελληνική σκέψη της κλασικής περιόδου. Για την έννοια της «Φύσης» στην πρώιμη ελληνική φιλοσοφία, βλ. NADDAF 2005.

⁶⁴ HEIDEN 2019, 217.

⁶⁵ Για το μοτίβο του Πλουτάρχου και τις αναφορές σε μητέρες που γεννούν διάσημους γιους, βλ. MYSZKOWSKA-KASZUBA 2017.

⁶⁶ NABILOU 2014, 877.

⁶⁷ ULANOWSKI 2015, για τη μεταφορική χρήση του *λέοντος* στον πολιτισμό της Μεσοποταμίας και της αρχαίας Ελλάδας.

βάσει της μυθικής οικολογίας και της διασύνδεσής της με την πολιτική.⁶⁸ Ο βιογράφος για την ακρίβεια καταλήγει στον κωμικό Πλάτωνα και τον παιδαγωγό Χείρωνα, αφού προηγουμένως αναφέρει ότι οι περισσότεροι θεωρούσαν πως δάσκαλος του Περικλή στη μουσική ήταν ο σοφιστής Δάμων, ο οποίος με το πρόσχημα της μουσικής εκπαίδευε τον νεαρό Αθηναίο στα πολιτικά πράγματα, όπως ο *ἀλείπτης* έναν αθλητή (*τῷ δὲ Περικλεῖ συνῆν καθάπερ ἀθλητῆ τῶν πολιτικῶν ἀλείπτης καὶ διδάσκαλος*, 4.2).⁶⁹

Η αναλογική εξομοίωση ωστόσο του Δάμωνα με τον Χείρωνα στην κωμική εκδοχή για τον βίο του Περικλή μάς παραπέμπει στον ρόλο των Κενταύρων για τη ζωή του Ηρακλή, και ειδικότερα στους δύο Κενταύρους Νέσσο και Χείρωνα, για τους οποίους ούτως ή άλλως γίνεται λόγος στην τραγωδία. Αν μάλιστα προσέξουμε την πληροφορία του Πλουτάρχου ότι κάποιιοι θεωρούν πως πρέπει το όνομα «Δάμων» να προφέρεται ως «Δαμών» (εκ του *δαμάω*: *δαμάζω*, *ημερώνω*), τότε υποβάλλεται ο ειρωνικός συνειρμός ότι ο οιονει Κένταυρος *Δαμών* δάμασε τον Περικλή, σε διαφορετικά ασφαλώς συμφραζόμενα, όπως τελικά ο Κένταυρος Νέσσος δάμασε τον Ηρακλή με τον αλειμμένο από το μαγικό του φίλτρο χιτώνα.

Η ειρωνική αναλογία γίνεται ακόμη πιο χτυπητή με την κυριολεκτική επάλειψη του χιτώνα από τη σύζυγο του Ηρακλή (παρότι ο Σοφοκλής χρησιμοποιεί το ρήμα *χρίω* 689, όχι το *αλείφω*) και τη μεταφορική από τον Πλούταρχο, αφού ο Δάμων γίνεται *διδάσκαλος* και *αλείπτης* του αθλούμενου στα πολιτικά Περικλή. Σε κάθε περίπτωση πάντως το μοτίβο του *μανθάνειν*⁷⁰ διασυνδέεται με τους Κενταύρους τόσο για τον αθηναίο πολιτικό όσο και για τον τραγικό Ηρακλή· ο ήρωας των άθλων μόνον όταν ακούει το όνομα «Νέσσος» (1141) αρχίζει να καταλαβαίνει πως ένας νεκρός μπορεί να σκοτώσει έναν ζωντανό. Υπό την έννοια αυτή, η γνώση διασυνδέεται με τη φύση, αφού οι Κένταυροι εκπροσωπούν τον φυσικό κόσμο και τη γνώση που υπάρχει σε αυτόν,⁷¹ η οποία μπορεί να μην είναι ανιχνεύσιμη αμέσως από την ανθρώπινη συνείδηση παρά μόνον στο πλαίσιο οριακών συνθηκών που διευρύνουν την ανθρώπινη αντιληπτικότητα. Ολοκληρώνοντας αυτή τη συζήτηση για τον μυθικό Ηρακλή και τις αμοιβαίες ανακλάσεις του στον ιστορικό Περικλή, θα έλεγα ότι οι πολίτες θεατές μέσα από τη συλλογική ιστορική και θεατρική εμπειρία ζουν διπλά, ιστορικά και φαντασιακά, τον δημόσιο ρόλο τους και είναι σε θέση να αντιληφθούν τον πασίγνωστο Ηρακλή πέρα από τους κλειστούς όρους μιας οικογενειακής-προσωπικής τραγωδίας, ακριβώς διότι το κείμενο «απαιτεί» να δουν τους εαυτούς τους αλλά και τον Περικλή σε έναν διευρυμένο φυσικό και

⁶⁸ BREMMER 2012, 31–35· SEARS-TAM 2013, 24–36 για τον δάσκαλο Χείρωνα.

⁶⁹ Για τη σχέση του Περικλή με τα διανοητικά και καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής του και τους εκπροσώπους τους, βλ. STADTER 1991. Ειδικά για τον Δάμωνα και τον τρόπο με τον οποίο επηρέασε την αθηναϊκή δημοκρατία, βλ. WALLACE 2015.

⁷⁰ EASTERLING 1996, 21–22

⁷¹ BREMMER 2012, 26–31.

γεωγραφικό χώρο, με όλους τους κινδύνους που ενέχει ο διευρυμένος αντίστοιχα ρόλος μιας εμμονικά ερωτευμένης με τον ιμπεριαλισμό Αθήνας.

Συμπερασματικά, το ερωτικό πάθος στις *Τραχίνιες* ως φυσική δύναμη σπονδυλώνεται και συνδηλώνεται με το φυσικό τοπίο και τις δυνάμεις του, την ανθρώπινη φυσιολογία και τη μυθική οικολογία του δράματος, απασφαλίζοντας εν γένει όχι μόνον τη φυσική αλλά και την κοινωνική και ευρύτερα πολιτική και ιστορική δυναμική του. Υπό την έννοια αυτή, με την αποστροφή του δραματικού λόγου στο φυσικό περιβάλλον και τις δυνάμεις του, το τραγικό πάθος δομείται, αναπαρίσταται και ερμηνεύεται στο πλαίσιο όχι απλώς μιας στιλιστικής επιλογής του δραματουργού αλλά και στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πραγματικότητας όπου τίθενται υπό διερώτηση «τα πορώδη όρια»⁷² ανάμεσα στο ανθρώπινο και το μη ανθρώπινο, το δημόσιο και το ιδιωτικό, το άρρεν και το θήλυ, το αστικό και το φυσικό, το μυθικό και το ιστορικό. Αυτήν ακριβώς την ψυχολογική, διανοητική, ηθική, πολιτική, διαφυλική και θεολογική διάδραση αποκαλύπτει η οικολογία του ερωτικού πάθους των *Τραχινίων*.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Γ. 1986. Ηρακλής. Στο: Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ (γενική εποπτεία), *Ελληνική Μυθολογία*, 4. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 15–125.
- ΑΝΔΡΕΪΔΗ, Η. (εισαγωγή–μετάφραση–σημειώσεις) 2016. *Σοφοκλέους Τραχίνιαι*. Βιβλιοθήκη αρχαίων συγγραφέων, 46. Αθήνα: Στιγμή.
- ANTONOPoulos, A. P. 2022. Sophocles' *Trachiniae* and the Peloponnesian War: A New Perspective. Στο: Μ. CHRISTOPOULOS, Α. ΡΑΡΑΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, & Α. Ρ. ΑΝΤΟΝΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Myth and History: Close Encounters*. MythosEikonPoiesis, 14. Berlin & Boston: De Gruyter, 221–44.
- ΒΑΚΟΛΑ, Ε. 2019. Reconsidering the Chthonic in Aeschylus' *Oresteia*: Erinyes, the Earth's Resources and the Cosmic Order. Στο: Α. HUNT & Η. MARLOW (επιμ.), *Ecology and Theology in the Ancient World. Cross-Disciplinary Perspectives*. London / New York / Oxford / New Delhi / Sydney: Bloomsbury Academic, 103–18.
- BLANCO, C. 2020. Heracles' Itch: An Analysis of the First Case of Male Uterine Displacement in Greek Literature. *The Classical Quarterly* 70(1): 27–42.
- BREMMER, J. N. 2012. Greek Demons of the Wilderness: the Case of the Centaurs. Στο: L. FELDT (επιμ.), *Wilderness in Mythology and Religion: Approaching Religious Spatialities, Cosmologies, and Ideas of Wild Nature*. Religion and Society, 55. Boston & Berlin: De Gruyter, 25–54.
- CALAME, C. 2006. *Ο έρωτας στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Α. Α. Στέφος. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- CAMPBELL, L. 1907. *Paralipomena Sophoclea: Supplementary Notes on the Text and Interpretation of Sophocles*. London: Rivingtons.
- CLARKE, M. 2004. An Ox-Fronted River-God. Sophocles, *Trachiniae* 12–13. *Harvard Studies in Classical Philology* 102: 97–112.

⁷² ΝΑΤΣΙΝΑ 2023, 25.

- DE ARAÚJO, O. L. & DA SILVA, F. A. R. 2014. A natureza como metáfora: um estudo comparativo dos fragmentos, de Heráclito, e d'As *Traquíniás*, de Sófocles. *Ipotesi – Revista de Estudos Literários* 18(2): 25–33.
- DIELS, H. & KRANZ, W. (έκδ.) 2005. *Οι Προσωκρατικοί. Οι Μαρτυρίες και τα Αποσπάσματα*, τ. Α', μτφρ. – επιμ. Β. Α. Κύρκος, συνεργασία: Δ. Γ. Γεωργοβασιλίας, φιλολογική εποπτεία: Γ. Α. Χριστοδούλου. Αθήνα: Παπαδήμας.
- DUNN, J. 2017. *Civilization and Duality in the Heracles Myth*. Diss., La Trobe University (Bundoora, Victoria).
- DUTRA, L. M. de C. S. 2009. Monstros e monstruosidades em *As traquíniás* de Sófocles. *Nuntius Antiquus* 3: 96–105.
- EASTERLING, P. E. 1996. *Σοφοκλέους Τραχίνιαι*. Εισαγωγή–σχόλια, μτφρ. Π. Μ. Φαναράς. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- ΕΤΜΑΝ, Α. Μ. 1974. *Το Πρόβλημα της αποθεώσεως του Ηρακλέους εν ταις Τραχινίαις του Σοφοκλέους και εν τω Hercules Oetaeus του Σενέκα. Συγκριτική μελέτη περί του τραγικού και του στωικού νοήματος του μύθου*. Διατριβή επί Διδακτορία. Αθήνα.
- FERRARI, A. 2014. Names as Portraits. The Function of Nick-names in Plutarch's *Parallel Lives*. Στο: J. T. DONADA (επιμ.), *Els noms en la vida quotidiana. Actes del XXIV Congrès Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques: Annex. secció 7 (Barcelona, 2011)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1559–1568, <<https://www.gencat.cat/llengua/BTPL/ICOS2011/161.pdf>>.
- FRANK, K. B. 2021. *Oracular Inquiries and Daily Life. The Oracle of Dodona in the Classical and Hellenistic Period*. Diss., University College London.
- GARRARD, G. (επιμ.) 2014. *The Oxford Handbook of Ecocriticism*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- GERLACH, O. 2017. Savagery and Civilisation: Changes in Literary Depictions of Heracles. *Aisthesis* VI: 59–94.
- GLOTFELTY, C. & FROMM, H. (επιμ.) 1996. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Athens, Georgia & London: The University of Georgia Press.
- GREENWOOD, E. 2018. Pericles' Utopia: A Reading of Thucydides and Plato. Στο: D. ALLEN, P. CHRISTESEN, & P. MILLETT (επιμ.), *How to Do Things with History: New Approaches to Ancient Greece*. New York: Oxford University Press, 55–80.
- HASELSWERDT, E. 2023. Mythic Landscapes and Ecologies of Suffering in Sophocles' *Philoctetes*. *Classical Antiquity* 42(1): 87–120.
- HEIDEN, B. 2019. *Τραχίνιες*. Στο: Α. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ (επιμ. πρωτότυπης έκδοσης), Χ. ΤΣΑΓΓΑΛΗΣ (επιμ. ελληνικής έκδοσης), *Σοφοκλής. Τριάντα δύο μελέτες*, μτφρ. Κ. Δημοπούλου. Brill's Companion to Sophocles. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 213–24.
- HUNT, A. & MARLOW, H. (επιμ.) 2019. *Ecology and Theology in the Ancient World. Cross-Disciplinary Perspectives*. London & New York: Bloomsbury Academic.
- ΚΑΚΡΙΑΪΣ, Ι. Θ. 1986. Ο Διόνυσος. Στο: Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΑΪΣ (γενική εποπτεία), *Ελληνική Μυθολογία, 2: Οι Θεοί*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 200–206.
- ΚΑΡΣΟΝ, Α. 2019. *Έρως ο γλυκόπικρος. Δοκίμιο για το παράδοξο του έρωτα στην κλασική παράδοση*, μτφρ. Ανδρονίκη Μελετιδίου. Αθήνα: Δώμα.
- ΚΕΡΕΝΪΪ, Κ. 2012. *Η Μυθολογία των Ελλήνων*, μτφρ. Δ. Σταθόπουλος. Αθήνα: Εστία (15^η ανατύπ.).

- ΚΟΤΤ, J. 1993. *Θεοφαγία: Δοκίμια για την αρχαία τραγωδία*, μτφρ. Α. Βερυκοκάκη-Αρτέμη, 2^η έκδοση. Νήματα. Αθήνα: Εξάντας.
- ΚΟΚΚΙΟΥ, C. 2024. The Construction of Space in Plato's *Phaedrus*: A Phenomenological Approach. Στο: Μ. ΑΛΟΥΜΠΙ & Α. ΑΥΓΟΥΣΤΑΚΙΣ (επιμ.), *LUX: Studies in Greek and Latin Literature. In Honor of Lucia Athanassaki*. Berlin & Boston: Walter de Gruyter, 521–38.
- LARSON, J. 2021. The Greek Cult of Heracles. Στο: D. OGDEN (επιμ.), *The Oxford Handbook of Heracles*. New York: Oxford University Press, 447–63.
- LEVETT, B. 2004. *Sophocles: Women of Trachis*. Duckworth Companions to Greek and Roman Tragedy. London: Duckworth.
- LOVE, G. A. 2003. *Practical Ecocriticism. Literature, Biology, and the Environment*. Charlottesville & London: University of Virginia Press.
- LLOYD-JONES, H. & WILSON, N. G. (έκδ.) 1990. *Sophocles Fabulae*. Oxford Classical Texts. Oxford: Clarendon Press.
- ΜΙΣΤΡΙΩΤΗΣ, Γ. 1901. *Τραγωδίαι Σοφοκλέους, εκδιδόμεναι μετά σχολίων: Τραχίνιαι*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου.
- MARÍN, A. I. M. 2021. Heracles and the Mastery of Geographical Space. Στο: D. OGDEN (επιμ.), *The Oxford Handbook of Heracles*. New York: Oxford University Press, 409–17.
- MOLINARI, N. J. 2018. Sophocles' *Trachiniae* and the Apotheosis of Herakles: The Importance of Acheloius and Some Numismatic Confirmations. *Koinon: The International Journal of Classical Numismatic Studies* 1: 1–29.
- ΜΟΤΤΕ, A. 1973. *Prairies et jardins de la Grèce antique. De la Religion à la Philosophie*. Bruxelles: Académie Royale de Belgique.
- MYSZKOWSKA-KASZUBA, M. 2017. The Roman Mother Like the Spartan Mother: Remark on a Cross Cultural Notion of the Mother(hood) in Plutarch. *Hermes* 145(4): 480–87.
- NABILOU, A. 2014. Analyzing the Labours of Hercules. *American Journal of Educational Research* 2(10): 876–82.
- NADDAF, G. 2005. *The Greek Concept of Nature*. SUNY series in ancient Greek philosophy. Albany, NY: State University of New York Press.
- ΝΑΤΣΙΝΑ, Α. 2023. *Η φύση τόσο μακριά, τόσο κοντά: Μια οικοκριτική μελέτη για τη νεοελληνική πεζογραφία*. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοιχτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, <<http://dx.doi.org/10.57713/Kallipos-339>>.
- ΠΑΝΟΥΣΗΣ, Γ. Α. 2012. Ο θάνατος του Ηρακλή στις *Τραχίνιες* του Σοφοκλή. *Παράβασις: Επιστημονικό Περιοδικό Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών* 11: 157–67.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Ε. 2021. Η δραματουργία του Εαυτού: το τραγικό υποκείμενο «on the couch and on the grid». Η περίπτωση της Δηιάνειρας. *Σκηνή: Το περιοδικό του Τμήματος Θεάτρου του ΑΠΘ* 13: 90–121.
- PARCA, M. 1992. Of Nature and Eros: Deianeira in Sophocles' *Trachiniae*. *Illinois Classical Studies* 17(2): 175–92.
- PENDER, E. E. 2007. Poetic Allusion in Plato's *Timaeus* and *Phaedrus*. *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 10: 21–57.
- ΠΕΡΟΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Δ. Ε. 2012. *Σοφοκλής. Τραγικό θέαμα και ανθρώπινο πάθος*. Αθήνα: Gutenberg.

- _____, 2014. Πολιτικές και ερωτικές συνδηλώσεις στις *Τραχίνιες* του Σοφοκλή. Στο: Λ. ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ, Τ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, & Δ. ΣΠΑΘΑΡΑΣ (επιμ.), *Ιδιωτικός βίος και δημόσιος λόγος στην ελληνική αρχαιότητα και στον διαφωτισμό. Μελέτες αφιερωμένες στην Ιωάννα Γιατρομανωλάκη*. Ηράκλειο & Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 45–66.
- POSTHUMUS, L. 2011. *Hybrid Monsters in the Classical World: The Nature and Function of Hybrid Monsters in Greek Mythology, Literature and Art*. Diss., Stellenbosch: University of Stellenbosch.
- RIVA, C. 2017. Wine Production and Exchange and the Value of Wine Consumption in Sixth-century BC Etruria. *Journal of Mediterranean Archaeology* 30(2): 237–61.
- ROGERS, J. H. 1998. Origins of the Ancient Constellations: II. The Mediterranean Traditions. *Journal of the British Astronomical Association* 108(2): 79–89.
- RONNET, G. 1969. *Sophocle, poète tragique*. Paris: Éditions E. de Boccard.
- RYZMAN, M. 1993. Heracles' Destructive Impulses: A Transgression of Natural Laws (Sophocles' *Trachiniae*). *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 71(1): 69–79.
- SALOWEY, C. A. 2017. Rivers Run Through It: Environmental History in Two Heroic Riverine Battles. Στο: G. HAWES (επιμ.), *Myths on the Map: The Storied Landscapes of Ancient Greece*. Oxford: Oxford University Press, 159–77.
- SEAFORD, R. 2003. *Ανταπόδοση και Τελετουργία. Ο Όμηρος και η τραγωδία στην αναπτυσσόμενη πόλη-κράτος*, μτφρ. Β. Λιαπής. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- SEGAL, C. 1977. Sophocles' *Trachiniae*: Myth, Poetry, and Heroic Values. *Yale Classical Studies* 25: 99–158.
- _____, 1981. *Tragedy and Civilization: An Interpretation of Sophocles*. Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press.
- SEARS-TAM, L. L. 2013. *Didaskalos: The Invention of the Teacher in Classical Athens*. Diss., Cornell University.
- SHAPIRO, H. A. 1983. *Hērōs Theos: The Death and Apotheosis of Herakles*. *The Classical World* 77(1): 7–18.
- SLOVIC, S. 2008. *Going Away to Think: Engagement, Retreat, and Ecocritical Responsibility*. Reno: University of Nevada Press.
- SOMMERSTEIN, A. H. 2000. *Αισχύλου Ευμενίδες. Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*, μτφρ. Ν. Γεωργαντζόγλου. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- SORUM, C. E. 1978. Monsters and the Family: the Exodos of Sophocles' *Trachiniae*. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 19(1): 59–73.
- STADTER, P. A. 1989. *A Commentary on Plutarch's Pericles*. Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press.
- _____, 1991. Pericles Among the Intellectuals. *Illinois Classical Studies* 16(1/2): 111–24.
- TRALAU, J. 2016. A Portrait of the Warrior as a Beast: Hunter, Man, and Animal in Sophocles' *Trachiniae* and Schwarzenegger's *Predator*. Στο: P. HALDÉN & P. JACKSON (επιμ.), *Transforming Warriors: The Ritual Organization of Military Force*. London: Routledge, 19–35.
- TUSSAY, Á. 2024. Natural Law and Unwritten Law in Classical Greek Thought. *Hungarian Journal of Legal Studies* 65(1): 114–34.
- ULANOWSKI, K. 2015. The Metaphor of the Lion in Mesopotamian and Greek Civilization. Στο: R. ROLLINGER & E. VAN DONGEN (επιμ.), *Mesopotamia in the Ancient*

- World: Impact, Continuities, Parallels*. Melammu Symposia 7. Münster: Ugarit-Verlag, 255–84.
- WAGENER, A. P. 1931. Stylistic Qualities of the Apostrophe to Nature as a Dramatic Device. *TAPhA* 62: 78–100.
- WALLACE, W. R. 2015. *Reconstructing Damon: Music, Wisdom Teaching, and Politics in Perikles' Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- WECOWSKI, M. 2013. In the Shadow of Pericles: Athens' Samian Victory and the Organisation of the *Pentekontaetia* in Thucydides. Στο: Α. ΤΣΑΚΜΑΚΙΣ & Μ. ΤΑΜΙΟΛΑΚΙ (επιμ.), *Thucydides Between History and Literature*. Berlin & Boston: Walter de Gruyter, 153–66.
- WINNINGTON-INGRAM, R. P. 1999. *Σοφοκλής. Ερμηνευτική προσέγγιση*, μτφρ. Ν. Κ. Πετρόπουλος & Χ. Π. Φαράκλας. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- ZOLOTNIKOVA, O. A. 2019. The Sanctuary of Zeus in Dodona: Evolution of the Religious Concept. *Journal of Hellenic Religion* 12: 85–132.

Δημήτρης Περοδασκαλάκης
ΕΔΠΠ, Τμήμα Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
perodaskalakis@gmail.com

Ομοπάτρια αδέρφια σε αντιδικία: η ρητορική του αδελφικού δεσμού στον Αντιφ. 1 και Δημ. 39*

Αγγελική Παππά

Abstract _ Angeliki Pappa | Homopatric Half-Brothers in Litigation:
The Rhetoric of Fraternal Bonds in Antiphon 1 and Demosthenes 39

In classical Athens, although society regarded fraternal friendship and cooperation as moral ideals, forensic speeches often reveal cases of intense confrontation. Antiphon's Speech 1 (*Against the Stepmother for Poisoning*) and Demosthenes' Speech 39 (*Against Boeotus Concerning the Name*) are two representative cases of litigation between paternal half-brothers and highlight the way in which fraternal relations could break down due to personal or property conflicts. This article examines the rhetorical use of the fraternal bond in these speeches. In Antiphon's speech, the speaker accuses his stepmother of murdering his father and clashes with his half-brother, who defends his own mother. The plaintiff presents himself as morally superior, a defender of his father's honour, while portraying his brother as a traitor to the family. In contrast, in Demosthenes' speech, the conflict between Mantitheus and Boeotus concerns the right to use the name "Mantitheus". Mantitheus refuses to recognize Boeotus as his brother and attempts to undermine his legitimacy by portraying him as a foreigner who, through deceit, has intruded into the paternal household. In both cases, rhetorical strategy aims at the deconstruction of the fraternal bond, in order to strengthen the speaker's moral and legal position.

1. Εισαγωγή

Στην κλασική Αθήνα ενυπήρχε έντονα στη συνείδηση των πολιτών η αντίληψη ότι οι σχέσεις μεταξύ των αδελφών θα πρέπει να διακρίνονται από φιλία, αλληλεγγύη, αμοιβαία υποστήριξη και συνεργασία. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Golden (1990, 115), οι στενοί και εγκάρδιοι δεσμοί ανάμεσα στα αδέρφια συνιστούν ένα ευρέως αναγνωρισμένο πρότυπο στην Αθήνα. Προς αυτό

* Το άρθρο βασίζεται σε κεφάλαιο της διδακτορικής διατριβής μου (ΕΚΠΑ, 2024) με τίτλο «Η ρητορική του αδελφικού δεσμού στην αττική δικανική ρητορεία» (<https://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/58031>). Το περιεχόμενο έχει αναθεωρηθεί, εμπλουτιστεί και επικαιροποιηθεί στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στη Ροζαλία Χατζηλάμπρου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, για τα σχόλια και τις επισημάνσεις της, στο Ίδρυμα Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού για την ευγενική υποστήριξή του, καθώς και στον ανώνυμο κριτή του περιοδικού για τις ουσιώδεις παρατηρήσεις του.

το συμπέρασμα συνηγορεί και η θέση του Αριστοτέλη στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1161b11–1162a33), όταν πραγματεύεται το θέμα της φιλίας ανάμεσα σε συγγενικά πρόσωπα.¹ Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, τα αδέρφια είναι δημιούργημα της ίδιας ουσίας, αν και χωρισμένα σωματικά, και αγαπιούνται, επειδή προέρχονται από τους ίδιους γονείς (1161b28–1162a2).² Εν συνεχεία, μνημονεύει ότι η αγάπη και η στοργή μεταξύ των αδελφών προκύπτει επιπλέον από το γεγονός ότι τράφηκαν και ανατράφηκαν μαζί και με τον ίδιο τρόπο, ενώ υπογραμμίζει ότι ο χρόνος συνιστά την πιο αποφασιστική και βέβαιη δοκιμασία ως προς την εξέλιξη των αδελφικών σχέσεων (1162a10–1162a15).

Οι στενοί αδελφικοί δεσμοί καλλιεργούνταν ήδη από την παιδική ηλικία, όταν τα τέκνα μιας οικογένειας –ανεξαρτήτως φύλου– ανατρέφονταν στον ίδιο χώρο και λάμβαναν μέρος σε κοινές δραστηριότητες και ιδιωτικά γεγονότα θρησκευτικής κυρίως φύσεως. Κατά την ενηλικίωση, οι άρρενες αδελφοί συνεργάζονταν και υποστήριζαν ο ένας τον άλλον τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική σφαίρα, ειδικά όταν διακυβεύονταν περιουσιακά ζητήματα που έθιγαν κοινά οικονομικά τους συμφέροντα. Αν και ο ηθικός κώδικας των Αθηναίων προέκρινε την αμοιβαία φιλία, αλληλεγγύη και στήριξη μεταξύ των αδελφών, δεν εξέλειπαν φαινόμενα αδελφικών συγκρούσεων, οι οποίες ενείχαν ως εφελτήριο τον ανταγωνισμό των αδελφών για την πατρική περιουσία.³ Στους δικανικούς λόγους εντοπίζονται αναφορές σε διαφωνίες μεταξύ αρρένων αδελφών, οι οποίες εμπεριείχαν ακόμα και βιαιοπραγίες, για τον διαμερισμό των περιουσιακών στοιχείων (Ισαί. 9.16-17) είτε για απόπειρα πώλησης ή εκμίσθωσης μέρους της πατρικής περιουσίας (Ισαί. 2.28).

Όπως έχει υποστηριχθεί,⁴ η σύνθεση των αρχαίων ελληνικών οικογενειών και το κληρονομικό σύστημα ενθάρρυναν διενέξεις και αντιπάθειες μεταξύ των ετεροθαλών ομοπατρικών αρρένων αδελφών. Όλοι οι γνήσιοι άρρενες γιοι ενός Αθηναίου, που είχαν αποκτηθεί από διαφορετικές νόμιμες συζύγους, δικαιούνταν ίσο μερίδιο επί της περιουσίας του πατέρα τους μετά τον θάνατό του⁵ και στην πλειονότητα των περιπτώσεων επεδείκνυαν απροθυμία ως προς τον διαμερισμό της περιουσίας σε πολλά μικρά μερίδια (Ισαί. 6.5, Δημ. 48.20).⁶ Οι φιλονικίες των ομοπατρικών αδελφών ακολουθούσαν ενίοτε τη δικαστική οδό.⁷ Πεδίο αντιδικίας μεταξύ ομοπατρικών αδελφών μπορούσαν να

¹ COOPER 1980, 301. Η φιλία μεταξύ αδελφών επανέρχεται και στα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα (2.3), ενώ αποτελεί ένα από τα κεντρικά μοτίβα στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή (στ. 73, 94, 99).

² Βλ. WILGAUX 2011, 220.

³ GOLDEN 1990, 199. COX 1998, 109. COX 2006, 153. Τα παραδείγματα ρήξης ανάμεσα στα αδέρφια για την πατρική κληρονομιά αφθονούν στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ησιόδου και του αδελφού στο έργο του *Έργα και Ημέραι* (στ. 33–41).

⁴ GRIFFITH-WILLIAMS 2020, 34.

⁵ HARRISON 1968, 130-132.

⁶ COX 1998, 112. GRIFFITH-WILLIAMS 2020, 34.

⁷ Αντίθετα, δεν παρατηρούνταν ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ των ομομήτριων αδελφών και η βασική αιτία έγκειται στο γεγονός ότι δεν ανήκαν στον ίδιο οίκο και, ως εκ τούτου, είχαν

καταστούν οι προίκες των μητέρων τους (Δημ. 40), το όνομά τους (Δημ. 39)⁸ ή ακόμα και κατηγορίες περί ανθρωποκτονίας του πατέρα από τη δεύτερη σύζυγό του και μητέρα του ενός αδελφού (Αντιφ. 1). Οι δικαστικές διαμάχες μεταξύ αδελφών για ενδοοικογενειακές διαφορές, αν και δεν ήταν ασυνήθιστες, εκλαμβάνονταν από το δικαστικό σώμα ως κάτι επαίσχυντο και επονειδιστο,⁹ το οποίο θα έπρεπε να αποφευχθεί και να επιλυθεί εξωδικαστικώς μέσω της καταφυγής στην ιδιωτική διαιτησία¹⁰ (Ισαί. 2.27-37). Γι' αυτό οι αντίδικοι κατά την εκφώνηση των λόγων τους αισθάνονταν την ανάγκη να αιτιολογήσουν την προσφυγή τους στο δικαστήριο κατά των αδελφών τους (Αντιφ. 1.1-2, Δημ. 39.1).

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται σε δύο υποθέσεις αντιδικίας μεταξύ ομοπάτριων αρρένων αδελφών (Αντιφ. 1 και Δημ. 39).¹¹ Θα πρέπει να επισημανθεί πως δεν θα επιχειρηθεί μια συνολική ανάλυση των λόγων, της επιχειρηματολογίας τους και των επιμέρους ζητημάτων τους. Το πεδίο μελέτης θα εστιαστεί στο πώς οι αγορητές αντιμετωπίζουν σε ρητορικό επίπεδο την αντιδικία με τα αδέλφια τους και στο πώς αναδεικνύουν ή αποσιωπούν την αδελφική σχέση μαζί τους.

2. Φαρμακείας κατά τής μητριᾶς (Αντιφ. 1)

Ο πρώτος λόγος του Αντιφώντα συνιστά μια μη συνήθη περίπτωση αντιδικίας μεταξύ των ομοπάτριων αδελφών μιας αθηναϊκής οικογένειας, καθώς δεν αφορά κάποια περιουσιακή διαφορά αλλά το ζήτημα της δολοφονίας του πατέρα τους. Ειδικότερα, ο ενάγων και εκφωνητής του λόγου κατηγορεί τη μητέρα των ετεροθαλών αδελφών του¹² και σύζυγο του πατέρα του ότι τον

κληρονομικές αξιώσεις σε διαφορετικές πατρικές περιουσίες.

⁸ Στον συγκεκριμένο λόγο (Δημ. 39) τα δύο αντίδικα ομοπάτρια αδέλφια διεκδικούν το όνομα του εκ πατρικής πλευράς παππού τους επικαλούμενοι και οι δύο το δικαίωμά τους να το φέρουν ως πρωτότοκοι.

⁹ CHRIST 1998, 164.

¹⁰ COHEN 1995, 163–80. CHRIST 1998, 165. HUMPHREYS 1983a, 241 και 1983β, 7–8. HUNTER 1994, 55–67. SCAFURO 1997, 117–41. WOHL 2010a, 245.

¹¹ Στο δικανικό corpus δεν μαρτυρείται κάποιος λόγος που να εκφωνήθηκε στο πλαίσιο αντιδικίας μεταξύ αμφιθαλών αδελφών. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο λόγος *Πρός Σπουδῖαν ὑπὲρ προικός* (Δημ. 41), ο οποίος παρουσιάζει την εξής ιδιαιτερότητα: αφορά τη διένεξη δύο θυγατέρων ενός Αθηναίου για οικονομικά ζητήματα του πατρικού οίκου τους και την συνακόλουθη εκπροσώπησή τους στο δικαστήριο από τους δύο συζύγους τους. Επομένως, κατ' ουσίαν οι δύο σύζυγοι θεωρούνταν αντίδικοι και όχι οι αδελφές.

¹² Στον λόγο δεν αποσαφηνίζονται η σειρά και οι συνθήκες γέννησης του ομιλητή και των ετεροθαλών αδελφών του. Έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς διάφορα σενάρια. Ενδεικτικά, σύμφωνα με τον WILLAMOWITZ (1887, 194) ο ομιλητής αποτελεί νόθο τέκνο του πατέρα του με μια παλλακίδα, ενώ εκείνος είχε ήδη αποκτήσει γνήσια τέκνα από τη νόμιμη σύζυγό του. Την ίδια άποψη ασπάζονται ο GAGARIN (1997, 104) και ο DILLON (2004, 21). Στο πόνημά τους για τους λόγους του Αντιφώντα (EDWARDS και ΛΕΝΤΑΚΗΣ 2024, 26–27), ο Λεντάκης δεν αποκλείει την αντιστροφή του σεναρίου του Willamowitz, την πιθανότητα δηλαδή τα ετεροθαλή αδέλφια του

δηλητηρίασε. Σύμφωνα με τον ομιλητή, ο πατέρας του λίγο πριν τον θάνατό του κάλεσε τον ίδιο μόνο του και κατονόμασε τη γυναίκα του ως δολοφόνο, ενώ ταυτόχρονα του ζήτησε να πάρει εκδίκηση. Πράγματι, μετά την ενηλικίωσή του ο ομιλητής οδήγησε τη μητριά του στο δικαστήριο, της οποίας την υπεράσπιση ανέλαβε ως κύριός της ο πρεσβύτερος γιος της και ταυτόχρονα ομοπάτριος αδελφός του αγορητή, με αποτέλεσμα τα δύο αδέρφια να βρεθούν αντιμέτωπα στη δικαστική αίθουσα.¹³ Η πλειονότητα των μελετητών έχει τονίσει την απουσία απτού αποδεικτικού υλικού αναφορικά με τη σύνδεση της κατηγορουμένης με όσα έλαβαν χώρα το βράδυ της «δηλητηρίασης» στον Πειραιά. Ο ρήτορας υπερκεράζει την ένδεια τεκμηρίων και άτεχνων *πίστεων* (κυρίως μαρτυριών) με την ενάργεια και παραστατικότητα της *διηγήσεως*, με την απεικόνιση των χαρακτήρων όλων των εμπλεκόμενων προσώπων, με την αξιοποίηση της απόρριψης της *προκλήσεως εις βάσανον* από την αντίδικη πλευρά και την εμβόλιμη τοποθέτηση στοιχείων που παραπέμπουν σε τραγωδία και συγκροτούν την κατάλληλη συναισθηματική και ηθική ατμόσφαιρα.¹⁴

Ο λόγος αποκτά εξαιρετικό ρητορικό ενδιαφέρον ως προς τον τρόπο με τον οποίον ο ομιλητής παρουσιάζει την αντιδικία με τα ετεροθαλή αδέρφια του και σκιαγραφεί τον χαρακτήρα και τον ρόλο τους ως ευσεβών και πιστών γιων. Ήδη στο *προοίμιον* ο ομιλητής καταφεύγοντας στον γνωστό ρητορικό τόπο εκδηλώνει τη δυσχέρεια στην οποία έχει περιέλθει εξαιτίας της δικαστικής έριδας με τους ομοπάτριους αδελφούς του και τη μητέρα τους (§1: *δεινῶς δὲ καὶ ἀπόρως ἔχει μοι...ἀδελφοῖς ὁμοπατρίοις καὶ μητρὶ ἀδελφῶν*) και επισημαίνει πως μοναδικό κίνητρο της αγωγής του συνιστά η υλοποίηση της ιερής υπόσχεσης προς τον πατέρα του να οδηγήσει τη δολοφόνο του στο δικαστήριο. Η χρήση του ρήματος *ἠνάγκασαν* (§2) και του *ἐπισκήπτω* τόσο στην αρχή (§1) όσο και στο τέλος (§30) της ομιλίας του, μέσω του οποίου δηλώνεται η τελευταία επιθυμία/εντολή του εκλιπόντος, καταδεικνύει την προσπάθεια του αγορητή να αποσοβήσει εύλογες υπόνοιες ότι πίσω από την κατηγορία

ομιλητή να είναι πρεσβύτερα αλλά προερχόμενα από εξωσυζυγικό δεσμό του πατέρα τους με την Αθηναία μητέρα τους. Ο Edwards, όπως και οι OGDEN (1996, 191) και CAREY (1997, 36), θεωρούν πως ο κατηγορος ήταν ο μεγαλύτερος από τους ομοπάτριους αδελφούς του και γνήσιος γιος από τον πρώτο γάμο του πατέρα του.

¹³ Δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών αναφορικά με την κατηγορία και το δικαστήριο στο οποίο εκδικάστηκε η υπόθεση. Οι JEBB (1893, 64), GERNET (1923, 33–34) και πρόσφατα οι EDWARDS και ΛΕΝΤΑΚΗΣ (2024, 30) θεωρούν πως η μητριά αντιμετώπισε την κατηγορία της *φαρμακείας* και δικάστηκε στον Άρειο Πάγο. Ο MACDOWELL (1963, 62–63) διατείνεται ότι η κατηγορία είναι για *βούλευσιν* εκουσίου φόνου, αδίκημα που ενέπιπτε στην αρμοδιότητα του Παλλαδίου, άποψη που υιοθετούν οι WALLACE (1989, 101), THÜR (1991, 65) και ο PLASTOW (2020, 7–8). Αντίθετα, για τους MAIDMENT (1941, 11–12) και GAGARIN (1990, 94–95–1997, 104) η υπόθεση εκδικάστηκε στον Άρειο Πάγο για *φόνον ἐκ προνοίας*. Η τελευταία άποψη έχει τύχει μεγαλύτερης αποδοχής και επαναδιατυπώθηκε σχετικά πρόσφατα από τους HARRIS (2006, 398–99) και EIDINOW (2016, 35–36).

¹⁴ DUE 1980, 20. GAGARIN 1997, 105. CAREY 1997, 41–42. USHER 1999, 28. APOSTOLAKIS 2007, 181. KAPPARIS 2021, 148. EDWARDS και ΛΕΝΤΑΚΗΣ 2024, 20–21.

για ανθρωποκτονία υποβόσκει κάποια ενδοοικογενειακή, κληρονομική έριδα.¹⁵ Στη συνέχεια του *προοιμίου*, ο ενάγων εστιάζει με τη χρήση επαναλήψεων και αντιθέσεων (§2: *οὔτοι ~ ἐγώ*, §2: *τιμωρούς...βοηθούς ~ ἀντίδικοι καὶ φονῆς*) στην εκ διαμέτρου αντίθετη στάση και ρόλο που επιτελεί ο ίδιος και τα αδέρφια του απέναντι στο ηθικό και συνάμα νομικό καθήκον τους για εκδίκηση και καταδίωξη του δολοφόνου του πατέρα τους. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι ενώ θα ήταν λογικό να καταστούν εκδικητές του νεκρού και αρωγοί του στη μήνυση, αυτοί ενεργούν παντελώς ανακόλουθα: έχουν γίνει αντίδικοί του στον παρόντα δικαστικό αγώνα και συνένοχοι στον φόνο του πατέρα τους.¹⁶ Ο χαρακτηρισμός *φονῆς* είναι ιδιαίτερα αιχμηρός και έχει σαφώς μεταφορική λειτουργία. Ο κατηγορος δεν εγκαλεί τα αδέρφια του ότι συμμετείχαν ως συνεργοί στη δολοφονία του πατέρα τους, αλλά ότι κατέστησαν μεταγενέστερα «δεύτεροι φονιάδες» του λόγω της σύνταξής τους με το πλευρό της αδιάτακτης και δολοπλόκου φόνισσας-μητέρας τους ως υπερασπιστές της και της μη εκπλήρωσης του ηθικού χρέους τους απέναντι στον νεκρό πατέρα τους.¹⁷ Σε μια προσπάθεια να συγκινήσει και να εξασφαλίσει τη συμπαράσταση των δικαστών, απευθύνεται με αποστροφή προς αυτούς, τονίζει πως έχει μείνει μόνος στον αγώνα του για απονομή δικαιοσύνης (§3: *μοὶ μόνῳ ἀπολελειμμένῳ*) και τους ζητά να τον υποστηρίξουν λαμβάνοντας τη θέση και τον ενδεδειγμένο ρόλο που όφειλαν να διαδραματίσουν τα αδέρφια του. Αξίζει να επισημανθεί ότι ενώ στη συνέχεια του λόγου ο αγορητής επικεντρώνεται μόνο στον αδελφό του που έχει επωμιστεί την υπεράσπιση της φόνισσας, στο *προοίμιον* επικαλείται σκοπίμως το σύνολο των ετεροθαλών αδελφών του των οποίων ο αριθμός δεν διευκρινίζεται. Θεωρώ πως με αυτό τον τρόπο ο λογογράφος αναδεικνύει ακόμα περισσότερο τη δική του αυτενέργεια και απομόνωση στον δικαστικό αγώνα και συνάμα τη συσπείρωση των αδελφών γύρω από τη φόνισσα-μητέρα τους.

Στην *προκατασκευήν*¹⁸ του λόγου (§§5–13), δηλαδή στο τμήμα όπου παρεμβάλλεται μια προκαταρκτική, νομική επιχειρηματολογία, ο κατηγορος αρχικά διατυπώνει την απορία του σχετικά με την απόφαση του αδελφού του να μην εγκαταλείψει και προδώσει τη μητέρα του. Αξιολογεί ως ανοσιότερη πράξη του αντιδίκου την παραίτησή του από το καθήκον εκδίκησης για τη

¹⁵ EDWARDS και ΛΕΝΤΑΚΗΣ 2024, 25, 50.

¹⁶ Οι γιοι του αποθανόντος ήταν εκείνοι που είχαν το καθήκον να εκδικηθούν για τη δολοφονία του πατέρα τους. Ο νόμος ενθάρρυνε την από κοινού συνεργασία των στενότερων και ευρύτερων συγγενικών κύκλων για τη δίωξη του δολοφόνου. Ο McHARDY (2017, 71) υποστηρίζει πως στην παρούσα δίωξη της μητριάς δεν εμπλέκεται κανένας άλλος συγγενής πλην του ενάγοντος.

¹⁷ EDWARDS και ΛΕΝΤΑΚΗΣ 2024, 50.

¹⁸ Η *προκατασκευή* τοποθετείται κανονικά μετά τη *διήγησιν*. Εδώ επέχει τη θέση των *πίστεων* και μέσω αυτής ο λογογράφος επιχειρεί να προκαταλάβει το ακροατήριο κατά του αντιδίκου και να καλύψει το ασθενέστερο σημείο της υπόθεσής του, την έλλειψη μαρτύρων. Βλ. USHER 1999, 28. EDWARDS και ΛΕΝΤΑΚΗΣ 2024, 50–51.

δολοφονία του πατέρα τους (§5). Στη συνέχεια, επικεντρώνεται στην άρνηση της αντίπαλης πλευράς να αποδεχτεί την πρόκληση για βάσανο των δούλων,¹⁹ ώστε να αποδειχτεί η αθωότητα ή μη της μητέρας του ομοπατρίου αδελφού του (§6–10). Η απροθυμία του αδελφού επισημαίνεται διαρκώς μέσω επαναλήψεων (§§6, 7, 8: *οὐκ ἠθέλησεν*) και αντιπαραβάλλεται με τη δίκη του επιθυμία για διενέργεια του βασανισμού των δούλων (§§9, 10, 11: *ἠθέλησα*). Ισοδυναμεί με ισχυρότατη απόδειξη ενοχής της κατηγορουμένης, καθώς, σύμφωνα με τους πιθανολογικούς συλλογισμούς του αγορητή, αν η μητριά του δεν είχε ουδεμία εμπλοκή στη δηλητηρίαση του πατέρα του, τα αδέρφια του θα έσπευδαν να αποδεχθούν τη βασανιστική ανάκριση των δούλων.²⁰ Μάλιστα, με ειρωνικό τόνο ο ομιλητής εξαπολύει προς τον αδελφό του ακόμα και την έγκληση της συνειδητής επιορκίας, καθώς γνώριζε πως η μητέρα του είχε αποπειραθεί να δηλητηριάσει τον πατέρα του ξανά στο παρελθόν και αυτός δήλωσε ενόρκως την απόλυτη βεβαιότητα για την αθώωσή της (§§ 8, 9, 13).²¹ Στις *πίστεις* (§§21–30) που έπονται της *διηγήσεως* (§§14–20), στην οποία παρουσιάστηκαν τα εμποτισμένα με τραγικά στοιχεία²² γεγονότα που

¹⁹ Αν και οι ρήτορες απηύθυναν πολλές φορές στους λόγους τους προκλήσεις για βασανισμό των δούλων, στο σώμα των δικανικών λόγων δεν μαρτυρείται καμία διενέργεια βασάνου. Αυτή η πραγματικότητα έχει οδηγήσει τον THÜR (1977) στην άποψη ότι η πρόκληση σε βάσανο αποτελούσε ένα ρητορικό τέχνασμα, καθώς οι ρήτορες ανέμεναν ότι αυτή δεν θα γινόταν αποδεκτή από την αντίπαλη πλευρά. Ο MIRHADY (1996) αντιτείνει ότι η απουσία μαρτυρίας για διενέργεια βασάνου από τα δικανικά κείμενα υποδεικνύει πως σε κάποιες περιπτώσεις η αντιδικία είχε επιλυθεί πριν εκδικαστεί η υπόθεση στο δικαστήριο με την αποδοχή της πρόκλησης. Στην υπόθεσή μας, οι EDWARDS και ΛΕΝΤΑΚΗΣ (2024, 51) θεωρούν πως ο ενάγων μπλόφαρε όταν απηύθυνε την πρόκληση στον αντίπαλό του, καθώς γνώριζε ότι δεν θα γινόταν αποδεκτή. Πιθανώς ο γιος της εναγόμενης ήταν ενήμερος για το ότι ο ετεροθαλής αδελφός του δεν διέθετε μάρτυρες και έτσι δεν ήθελε να ρισκάρει τη ζωή της μητέρας του παραχωρώντας του ένα τέτοιο αποδεικτικό στοιχείο. Για τη διαδικασία, τη σημασία και τη ρητορική χρήση της *προκλήσεως εις βάσανον* στη δικανική πρακτική βλ. HARRISON 1971, 147–50. THÜR 1977, 233–61. HUNTER 1994, 89–94. GAGARIN 1996. MIRHADY 1996. JOHNSTONE 1999, 70–92.

²⁰ USHER 1999, 29.

²¹ EDWARDS και ΛΕΝΤΑΚΗΣ 2024, 21. Ο ομιλητής επανέρχεται στη φράση *εὖ οἶδεν* (§6) και σε άλλα σημεία του λόγου (§§8, 28). Ο GAGARIN (1997, 109–10· 2002, 146 σημ.34) πιθανολογεί ότι ο ενάγων μεταφέρει αυτούσια τον όρκο του αδελφού του κατά την *άντωμοσίαν*.

²² Η *διήγησις* έχει παραλληλιστεί με αγγελική ρήση μιας τραγωδίας. Οι μελετητές έχουν επισημάνει και αναδείξει αρκετά τραγικά στοιχεία στο συγκεκριμένο τμήμα του λόγου, όπως λεξιλόγιο, εικόνες και μεταφορές, που ανακαλούν την *Ορέστεια* και δημιουργούν το κατάλληλο δραματικό κλίμα. Η ιστορία έχει αρκετές αναλογίες με εκείνη της Κλυταιμνήστρας, του Αγαμέμνονα και του Ορέστη. Η μητριά αποκαλείται μεταφορικά Κλυταιμνήστρα και εκπροσωπεί την απόλυτη μοχθηρότητα, ο πατέρας του ομιλητή ανακαλεί τον Αγαμέμνονα που πεθαίνει άδικα, η παλλακίδα τη Δηάνειρα του Σοφοκλή και ο ομιλητής θυμίζει εν μέρει τον Ορέστη που καλείται να εκδικηθεί τη δολοφονία του πατέρα του. Σε αντίθεση με τον τραγικό ήρωα, ο ομιλητής δεν καλείται να επιλέξει ανάμεσα στον πατέρα και τη μητέρα του. Αυτό το ηθικό δίλημμα το αντιμετωπίζει ο ετεροθαλής αδελφός του. Για τη χρήση τραγικών στοιχείων στον λόγο βλ. DUE 1980, 20. GAGARIN 1997, 116. APOSTOLAKIS 2007. WOHL 2010α, 90–98· 2010β. EDWARDS 2017. EDWARDS και ΛΕΝΤΑΚΗΣ 2024, 22–23. Για τα επίπεδα αφήγησης στον λόγο βλ. EDWARDS 2004.

οδήγησαν στην ανθρωποκτονία του πατέρα, ο ενάγων επανέρχεται –ελλείπει αποδεικτικών στοιχείων– στον ηθικά κατακριτέο ρόλο του αδελφού του ως συμπαραστάτη και υποστηρικτή της φόνισσας αντιπαραθέτοντάς τον με την αρμόζουσα στάση που επιδεικνύει ο ίδιος ο ομιλητής ως αρωγός του θύματος. Επικαλείται διαρκώς το αίσθημα δικαίου των δικαστών και τους απευθύνει έκκληση να μην εισακούσουν τις δεήσεις του ετεροθαλούς αδελφού του για οίκτο και αθώωση της κατηγορουμένης, πράγμα ανόσιο και παράνομο. Στην §28 ο λογογράφος επαναφέρει με τη μορφή ρητορικής ερώτησης το ζήτημα της σίγουρης γνώσης της υπεράσπισης για όσα έλαβαν χώρα την ημέρα της δηλητηρίασης και για την αθωότητα της ενάγουσας. Σύμφωνα με τον Gagarin,²³ η πλευρά της υπεράσπισης θα μπορούσε κάλλιστα να αντιστρέψει την ερώτηση για τον κατηγορο. Στον βραχύ *ἐπίλογον* που ακολουθεί αξίζει να παρατηρηθεί πως ο ομιλητής δεν προβαίνει σε καμία μνεία ή αιχημηρή νύξη προς τον αδελφό του ή την κατηγορούμενη και υπενθυμίζει στους δικαστές την ευθύνη τους απέναντι στους θεούς που θέσπισαν τους νόμους για την ανθρωποκτονία.

Συμπερασματικά, ο κατηγορος σε διάφορα σημεία του λόγου συγκρίνει τον εαυτό του με τον αδελφό του επιχειρώντας να αναδείξει την ηθική υπεροχή του. Όπως επισημαίνει ο Gagarin,²⁴ ο αγορητής μερικές φορές προσδίδει στον αδελφό του χαρακτηριστικά κατηγορουμένου. Μέρος της στρατηγικής του λογογράφου στην παρούσα υπόθεση είναι η σκιαγράφηση δύο εντελώς διαφορετικών χαρακτήρων και πόλων συμπεριφοράς των δύο γιων απέναντι στον δολοφονημένο πατέρα τους. Ο ομιλητής, σαν ένας άλλος Ορέστης, αναλαμβάνει το ηθικό χρέος απέναντι στον νεκρό πατέρα του που ζητά από τον τάφο εκδίκηση για τη δολοφονία του. Αντίθετα, ο ετεροθαλής αδελφός του ηθογραφείται ως ένας «άπιστος» γιος, ο οποίος συντάχθηκε με τη δολοφόνο και όχι με την πλευρά του θύματος. Ο λογογράφος φροντίζει καθ' όλη τη διάρκεια της ομιλίας του να συντηρεί και να τονίζει μέσω επανειλημμένων αντιθέσεων την ίδια βασική ιδέα που διατρέχει τον κατηγορητήριο λόγο του: τη διάκριση μεταξύ της άσβεστης και πηγαίας επιθυμίας του ενάγοντος για μεταθανάτια δικαίωση του πατέρα τους και της παντελούς αδιαφορίας του ομοπάτριου αδελφού του για εκδίκηση που «μεταφράζεται» ως μια δεύτερη δολοφονία του νεκρού από τον ίδιο του τον γιο.²⁵ Ένα τέτοιο επιχείρημα προσέβλεπε στο αίσθημα ευσέβειας απέναντι στη μνήμη του νεκρού, στην επιδοκιμασία του ομιλούντος ως αφοσιωμένου γιου και στον αντίστοιχο ψόγο του αδελφού του. Επιπλέον, αναμενόταν να επηρεάσει συναισθηματικά τους δικαστές που ως πατεράδες θα προσδοκούσαν, σε περίπτωση δικής τους δολοφονίας, τη συστράτευση και την υιοθέτηση κοινής γραμμής από όλους τους

²³ GAGARIN 2002, 147.

²⁴ GAGARIN 2002, 146–47.

²⁵ GAGARIN 1997, 105. EDWARDS και LENTAKHS 2024, 61.

γίους τους στη δικαστική δίωξη του φονιά. Δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η υπερασπιστική γραμμή της αντίδικης πλευράς. Πιθανόν, ο ετεροθαλής αδελφός, εκτός της ένδειας βασικών ενοχοποιητικών στοιχείων, θα πρότασε πως οι αιτιάσεις του ενάγοντος δεν είναι παρά γέννημα της φαντασίας του, απότοκο του μίσους του προς τη μητέρα του και εν γένει προς τη δεύτερη οικογένεια που δημιούργησε ο πατέρας τους. Δεν αποκλείεται μάλιστα να απέδιδε στην αγωγή και οικονομικά κίνητρα συνδεδεμένα με κληρονομικές διαφορές μεταξύ των ομοπάτριων αδελφών οι οποίες εσκεμμένα αποκρύπτονται στο κείμενό μας.²⁶ Αν μια τέτοια υπόθεση ισχύει, ενδεχομένως ο ενάγων ήλπιζε πως μια νίκη του στη δίκη θα ενδυναμώνε τις δικές του περιουσιακές αξιώσεις.

3. Πρὸς Βοιωτὸν περὶ τοῦ ὀνόματος (Δημ. 39)

Στον συγκεκριμένο λόγο καταγράφεται μια άλλη περίπτωση αντιδικίας μεταξύ δύο ετεροθαλών, ομοπάτριων αδελφών, του ενάγοντος Μαντίθεου και του Βοιωτού. Το επίδικο ζήτημα αφορά την απαγόρευση της χρήσης του ονόματος «Μαντίθεος» από τον Βοιωτό ως παράνομης.²⁷ Ειδικότερα, ο Μαντίθεος εγκαλεί τον Βοιωτό, τον οποίον ο πατέρας του Μαντίας είχε αναγνωρίσει ετεροχρονισμένα ως γνήσιο τέκνο του,²⁸ πως έχει ιδιοποιηθεί το όνομά του και εκμεταλλεύομενος τον θάνατο του Μαντία ενεγράφη ως «Μαντίθεος» στο ληξιαρχικό γραμματείο του δήμου.²⁹

²⁶ GAGARIN 1997, 106. EDWARDS και ΛΕΝΤΑΚΗΣ 2024, 24.

²⁷ Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα τον τύπο της υποβληθείσας αγωγής. Μερικοί μελετητές βασίζονται στα αποσπάσματα §§1, 5, 7–18 προτείνουν ως επικρατέστερη πιθανότητα τη *δίκη βλάβης*. Βλ. GERNET 1957, 13–14. CAREY και REID 1985, 166. TODD 1993, 281–82. HARRIS 2006, 57–59. PHILLIPS 2013, 308. WATERFIELD και CAREY 2014, 400. GRIFFITH-WILLIAMS 2020, 35–36. Για μια διαφορετική οπτική βλ. MACDOWELL 2009, 70 σημ.34· 2015, 95–97.

²⁸ Οι γάμοι και εν γένει η οικογένεια του Μαντία έχουν αποτελέσει πεδίο μελέτης τόσο υπό κοινωνιολογικό και ανθρωπολογικό πρίσμα όσο και υπό το πρίσμα της ιστορίας του δικαίου. Ο Μαντίας φαίνεται πως πριν παντρευτεί τη μητέρα του Μαντίθεου είχε συνάψει δεσμό με την Αθηναία Πλαγγόνα, με την οποία είχε αποκτήσει δύο γιους, τον Βοιωτό και τον Πάμφιλο. Δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των μελετητών για το αν η Πλαγγόνα ήταν νόμιμη σύζυγος ή παλλακίδα του Μαντία. Η πλειονότητα (WOLFF 1944, 80–81. RUDHARDT 1962, 41–50. DAVIES 1971, 364–68. SEALEY 1984, 123–24. CAREY και REID 1985, 163. OGDEN 1996, 192. COX 1998, 86–87. GLAZEBROOK 2006, 128–29. MACDOWELL 2009, 67–68. SCAFURO 2011, 34. GRIFFITH-WILLIAMS 2020, 42. ΚΑΡΡΑΡIS 2021, 44) υποστηρίζει ότι η Πλαγγόνα ήταν η πρώτη νόμιμη σύζυγος του Μαντία, την οποία χώρισε μόλις υποψιάστηκε πως εκείνη διατηρούσε εξωσυζυγικό δεσμό. Επομένως, τα δύο παιδιά τους γεννήθηκαν ενώ οι γονείς τους ήταν νόμιμα συζευγμένοι με *έγγυη*. Ωστόσο, ορισμένοι μελετητές της παραπάνω κατηγορίας, όπως ο Rudhardt και ο Davies, διατείνονται πως η γέννηση του Πάμφιλου προήλθε από επανασύνδεση του Μαντία με την Πλαγγόνα λίγο πριν εκδημήσει η δεύτερη σύζυγός του. Μικρότερη ομάδα μελετητών, όπως η CANTARELLA (1997, 107–8), θεωρεί πως η Πλαγγόνα ήταν απλώς ερωμένη του Μαντία και τα παιδιά τους ενέπιπταν στην κατηγορία των νόθων.

²⁹ Ο Βοιωτός και ο Πάμφιλος κατά την ενηλικίωσή τους στράφηκαν με αγωγή κατά του Μαντία ζητώντας του την αναγνώριση της πατρότητάς τους. Σύμφωνα πάντα με την εκδοχή του Μαντίθεου, αρχικά ο Μαντίας αρνήθηκε, ωστόσο αργότερα ήρθε σε συνεννόηση με την

Στην κλασική Αθήνα η απόδοση ονόματος συνιστούσε ένα ιδιωτικό, οικογενειακό ζήτημα που υπαγορευόταν από τα υπάρχοντα κοινωνικά ήθη και λάμβανε χώρα στη γιορτή της *δεκάτης*.³⁰ Δεν υπήρχε κάποια νομική διάταξη που να ρύθμιζε την ονοματοδοσία και να παραχωρούσε το δικαίωμα στον Μαντίθεο να εγείρει νομικές αξιώσεις κατά του ετεροθαλούς αδελφού του για παράνομη χρήση του ονόματός του και παραβίαση των υφιστάμενων νόμων. Αυτό συνάγεται και από το γεγονός πως ο Μαντίθεος δεν προσκομίζει ή παραθέτει κάποιο νομικό πλαίσιο που να περιορίζει τη χρήση ενός ονόματος σε ένα μόνο μέλος μιας οικογένειας.³¹ Ο Βοιωτός επικαλείτο το δικαίωμά του να φέρει το όνομα του εκ πατρικής γραμμής παππού του ως πρωτότοκος γιος του πατέρα του³² (§27: *ἀξιοῖ δ' αὐτὸς ὡς δὴ πρεσβύτερος ὢν τοῦνομ' ἔχειν τὸ τοῦ πρὸς πατρὸς πάππου*), γεγονός που το αρνείται κατηγορηματικά ο Μαντίθεος αντιπαραβάλλοντας τον ισχυρισμό πως ο ίδιος γεννήθηκε πρώτος (§§28–29). Σύμφωνα με την εκτενή επιχειρηματολογία του αγορητή, η ύπαρξη δύο προσώπων με το ίδιο όνομα, πατρώνυμο και δήμο καταγωγής μπορεί να επιφέρει δυσχέρειες πρακτικής, οικονομικής και νομικής φύσεως τόσο σε κοινωνικό

Πλαγγόνα. Της πρότεινε στην πρόκληση ὄρκου που θα της απεύθυνε ενώπιον του δικαστηρίου για την πατρότητα των παιδιών να ορκιστεί πως τα δύο παιδιά δεν ήταν δικά του. Μάλιστα της είχε δώσει και χρηματική ανταμοιβή. Η Πλαγγόνα, όμως, δεν τήρησε τη συμφωνία τους και ορκίστηκε πως τα παιδιά της είναι γνήσια τέκνα του Μαντία, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να προχωρήσει στην αναγνώριση και εγγραφή τους στη φρατρία με τα ονόματα Βοιωτός και Πάμφιλος. Μετά τον θάνατο του Πάμφιλου, ξεκίνησε μια σειρά από δίκες μεταξύ των ετεροθαλών αδελφών τόσο για το ζήτημα του ονόματος όσο και για άλλα περιουσιακά θέματα. Για το χρονικό της υπόθεσης και των αλληλομηνύσεων μεταξύ των αντιδίκων βλ. GERNET 1957, 7–15. CAREY και REID 1985, 160–66. MAFFI 1985. HUMPHREYS 1989. MACDOWELL 2009, 66–76. SCAFURO 2011, 34–39.

³⁰ Η *δεκάτη* ήταν μια οικογενειακή εορτή που διοργανωνόταν από τον πατέρα δέκα μέρες μετά τη γέννηση του παιδιού του. Η τέλεση της *δεκάτης* συνιστούσε ένδειξη ότι ο πατέρας το αναγνώριζε ως γνήσιο. Προσκαλούνταν φίλοι και συγγενείς, οι οποίοι θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως μάρτυρες σε περίπτωση που ανέκυπταν μεταγενέστερα αμφιβολίες για τη γνησιότητα του τέκνου. Περισσότερες πληροφορίες για τη *δεκάτη* βλ. GOLDEN 1986, 252–56. GARLAND 1990, 94–95. OGDEN 1996, 88–91. GHERCHANOC 1998, 325–29. 2012, 44–48, 119–21. BONNARD 2003, 76–79.

³¹ CAREY και REID 1985, 193–94. MACDOWELL 2009, 76 και 2015, 95–96. SCAFURO 2011, 39. FARAGUNA 2014, 175. Στο τέλος της αγόρευσής του (§39) ο Μαντίθεος επικαλείται έναν νόμο βάσει του οποίου οι πατεράδες έχουν δικαίωμα όχι μόνο να δώσουν όνομα στον γιο τους αλλά και να το αποσύρουν με δημόσια διακήρυξη, αν το έκριναν απαραίτητο. Στην περίπτωση του Βοιωτού ο Μαντίας δεν τον αποκήρυξε επίσημα. Αρνήθηκε να τον αναγνωρίσει με την απόφασή του να μην τον εγγράψει αρχικά στη φρατρία του. Όταν μεταγενέστερα ο Μαντίας αποδέχθηκε την ετυμηγορία των διαιτητών και ενέγραψε τον Βοιωτό στη φρατρία, πιθανώς δεν υπήρχε κάποιο νομικό κώλυμα για τον Βοιωτό να πάρει όποιο όνομα επιθυμούσε. Βλ. επίσης GERNET 1957, 10.

³² Το όνομα συνιστούσε μια απόδειξη νομιμοποίησης των οικογενειακών δεσμών. Ήταν σύνθηος ο πρωτότοκος να λαμβάνει το όνομα του παππού του από την πατρική πλευρά και να θεωρείται πνευματικός κληρονόμος του. Βλ. HARRISON 1968, 132. GOLDEN 1990, 257–67. POMEROY 1997, 72–73. RÉBARTHE 2018, 48–50.

(§§7–12) όσο και σε προσωπικό επίπεδο (§§13–19). Έτσι, η απόφασή του να μηνύσει τον Βοιωτό μοιάζει λογική και δίκαιη.

Για το ζήτημα της ηλικίας και των αξιώσεων και των δύο διαδικών να θεωρούνται οι πρωτότοκοι γιοι του Μαντία και να ονομάζονται «Μαντίθεος» υπό αυτή την ιδιότητα, ο αγορητής δεν προσφέρει κάποιο αποδεικτικό στοιχείο και ερείδεται σε ασθενή επιχειρήματα.³³ Καταφεύγει στην παρατήρηση πως η εξωτερική όψη του Βοιωτού υποδηλώνει τη μικρότερη ηλικία του (§27: *νεώτερον ὄντ' ἔμοῦ καὶ συχνῶ, ὅσ' ἐξ ὄψεως*), αναγνωρίζοντας ωστόσο πως πρόκειται για ένα διάτρητο επιχείρημα. Ελλείπει πειστικών εξηγήσεων, προσφεύγει στο επιχείρημα της χρονικής αλληλουχίας των εγγραφών σε φρατρία και δήμο.³⁴ Ειδικότερα, επισημαίνει πως η εγγραφή του στους καταλόγους του δήμου προηγήθηκε από την εγγραφή του Βοιωτού και του Πάμφιλου στη φρατρία και ζητά από τους δικαστές να υπολογίζεται η ηλικία ενός παιδιού από τη στιγμή της αναγνώρισής του από τον πατέρα του (§29: *Ἔστι δ' οὗτος τις; ἀφ' οὗ παίδας... πρὶν εἰσαγαγεῖν τούτον εἰς τοὺς φράτερας*). Έτσι, επί τη βάσει του συλλογισμού του, έχει κάθε νόμιμο δικαίωμα να επωφελείται από τα πρεσβεία της ηλικίας και, ως εκ τούτου, να φέρει το όνομα «Μαντίθεος».

Ο ρήτορας επιχειρεί να αντισταθμίσει την έλλειψη νομικού ερείσματος στις αξιώσεις του πελάτη του κατασκευάζοντας για τον Βοιωτό το προφίλ ενός ξένου που παράνομα εισέβαλε στην οικογένειά τους και σφετερίστηκε όχι μόνο το όνομα του Μαντίθεου αλλά και την ιδιότητα του πρωτοτόκου και εν γένει την ταυτότητά του.³⁵ Είναι ενδεικτικό πως ο Μαντίθεος ποτέ δεν αποκαλεί και δεν αντιμετωπίζει τον αντίδικο ως «αδελφό» του (§27: *οὐπω συγγενῆς ἦν ἐμοί*), αν και ποτέ ρητά δεν τον χαρακτηρίζει «νόθο». Σε αντίθεση με τον πρόλογο της προηγούμενης υπόθεσης (Αντιφ. 1), στον παρόντα λόγο απουσιάζει ο ρητορικός τόπος της αντιδικίας μεταξύ στενών συγγενών και της συνακόλουθης προσπάθειας του ενάγοντος να αιτιολογήσει τη δικαστική προσφυγή κατά ενός τόσο στενού συγγενούς του. Η μοναδική μνεία στην αδελφική τους σχέση εντοπίζεται στις §§34–35 και έχει αμιγώς ειρωνικό τόνο. Συγκεκριμένα, ο Μαντίθεος απευθύνεται με προσφώνηση στον Βοιωτό και του τονίζει πως

³³ CAREY και REID 1985, 163. MACDOWELL 2009, 67.

³⁴ Η εισαγωγή στη φρατρία περιελάμβανε δύο στάδια/τελετές, το *μείον* που πραγματοποιείτο στην παιδική ηλικία και το *κουρείον* στην εφηβεία. Την κλασική περίοδο, η εγγραφή στη φρατρία συνιστούσε απόδειξη ότι ένα παιδί δεν ήταν νόθο, δεδομένου ότι οι φρατέρες δέχονταν μόνο γνήσια παιδιά (Δημ. 57.54. Ισαί. 7.16. 8.19). Επιπλέον, αποτελούσε ένδειξη για το πολιτικό καθεστώς ενός ανηλικού που δεν ήταν σε θέση να εγγραφεί στα μητρώα του δήμου. Η κατοχύρωση και η απόδοση της ιδιότητας του πολίτη γινόταν με την εγγραφή στους δημοτικούς καταλόγους κατά τη συμπλήρωση του δέκατου ὄγδου έτους. Για τη φρατρία, τη σημασία και τα στάδια εγγραφής της βλ. GOLDEN 1990, 25–26. LAMBERT 1993. POMEROY 1997, 75–76, 106–7. BONNARD 2003, 80–86. HUMPHREYS 2018, 302. JOYCE 2019, 469–80. KELLOGG 2021, 164–66. Για την εγγραφή στα μητρώα του δήμου βλ. WHITEHEAD 1986, 97–104. OGDEN 1996, 120–22. CANTARELLA 1997, 108–9. LEDUC 1998, 187–88. BONNARD 2003, 89–90.

³⁵ DAMET 2012, 153 σημ.122. Για το ζήτημα της προσωπικής ταυτότητας και της κατασκευής της στον λόγο βλ. GRIFFITH-WILLIAMS 2020.

οι επίβουλες ενέργειες, οι δικαστικές διώξεις και η υβριστική συμπεριφορά του προς το πρόσωπό του δεν συμβαδίζουν με εκείνες ενός αδελφού αλλά ενός ξένου (§34: *Ἄλλ' ἂν μὲν, ὡσπερ εἶναι φῆς ἀδελφός, καὶ τὰ ἔργ' ἀδελφοῦ ποιῆς, δόξεις εἶναι συγγενής, ἂν δ' ἐπιβουλεύης, ...ὡς οὐ προσήκουσιν οὕτω χρῆσθαι.*). Αξίζει, επίσης, να παρατηρηθεί πως ο αγορητής εξοβελίζει από τον λόγο τον Πάμφιλο ως προσωπικότητα. Αυτό ίσως υποδηλώνει πως ο Πάμφιλος παρέμεινε αμέτοχος στην έριδα.³⁶ Ωστόσο, θα μπορούσαμε να εικάσουμε πως ο Μαντίθεος σκοπίμως επιλέγει να μην αναφέρει μια πιθανή σύμπραξη του Πάμφιλου με τον αμφιθαλή αδελφό του και να μην καταφερθεί εις βάρος του, έτσι ώστε να μη μεταδώσει στους δικαστές την εικόνα ενός κακεντρεχούς και εριστικού ατόμου.

Ο Μαντίθεος δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι ο πατέρας του –έστω και καθυστερημένα– αναγνώρισε τον Βοιωτό και τον Πάμφιλο ως νόμιμους γιους του και τους ενέγραψε στη φρατρία. Ωστόσο, στον λόγο του συστηματικά υποσκελίζει το ζήτημα της αναγνώρισης της πατρότητάς τους μέσω του ισχυρισμού ότι ο Μαντίας αποτέλεσε θύμα απάτης από την Πλαγγόνα, μητέρα των δύο νεαρών, η οποία διέπραξε ψευδορκία και υποστηρίχθηκε από άλλους συκοφάντες (§3). Ήδη από την αρχή της ομιλίας διαφαίνεται ξεκάθαρα η στρατηγική του ρήτορα να διασπείρει υποψίες στο ακροατήριο σχετικά με την πατρότητα του Βοιωτού ως γνήσιου τέκνου του πατέρα του,³⁷ καθώς αυτή παρουσιάζεται ως ένα κατασκευάσμα, απόρροια συκοφαντιών (§2: *κατασκευάσας ἐργαστήριον συκοφαντῶν*). Παράλληλα, σε πολλά σημεία (§§4, 18, 20, 21, 32, 33, 36) διαμηνύει εμφιατικά πως η αναγνώριση της πατρότητας δεν ήταν οικειοθελής αλλά αναγκαστική, απότοκο συνεχών εκβιασμών και άσκησης πίεσεων. Προς επίρρωση της στρατηγικής του, ο Μαντίθεος χρησιμοποιεί επανειλημμένα το ρήμα *ἀναγκάζειν/-εσθαι*. Ο ρήτορας προβαίνει και σε μια άλλη υφολογική επιλογή: αναφέρεται στη διοικητική πράξη της αναγνώρισης των δύο παιδιών με το ρήμα *ποιεῖσθαι*, το οποίο απαντά και παραπέμπει σε πράξεις

³⁶ CAREY και REID 1985, 164.

³⁷ Στον *Πρὸς Βοιωτὸν περὶ προικῶς μητρῶας* (Δημ. 40) όπου αντίδικοι είναι ξανά ο Μαντίθεος και ο Βοιωτός για το ζήτημα της προίκας των μητέρων τους, ο ρήτορας χρησιμοποιεί διαφορετική τεχνική και καταφέρεται με μεγαλύτερη σφοδρότητα και αμεσότητα τόσο κατά της προσωπικότητας του Βοιωτού όσο και κατά του είδους της σχέσης του Μαντία με την Πλαγγόνα. Ειδικότερα, χρησιμοποιεί τα ρήματα *πλησιάζω* και *χρῶμαι* με τα οποία υποδηλώνεται η εκτός γάμου σεξουαλική σχέση ενός άνδρα με μια εταίρα (Ισαί. 3.10, Αισχίν. 1.68, Δημ. 24. 197, 25.56, 40.8, 40.27) και όχι τα ρήματα *γαμῶ* και *συνοικῶ* με τα οποία περιγράφεται η σχέση ενός άνδρα με τη νόμιμη σύζυγό του. Με αυτόν τον τρόπο, όπως και με τα χαρακτηριστικά που αποδίδει ο Μαντίθεος στην Πλαγγόνα, ο αγορητής υπονοεί ότι η Πλαγγόνα ήταν μια εταίρα. Θεωρώ πως αν πράγματι η Πλαγγόνα ήταν εταίρα, ο Μαντίθεος δεν θα δίσταζε να περιγράψει ενδελεχώς τη δράση της και να προσκομίσει μαρτυρίες. Στον συγκεκριμένο λόγο παρέχονται περισσότερες λεπτομέρειες για την ιδιωτική ζωή της οικογένειας και ο Μαντίθεος φέρνει στο προσκήνιο όλα τα σκάνδαλα της οικογένειας και τις αλληπάλληλες δικαστικές και μη διαμάχες μεταξύ των αδελφών. Για το θέμα βλ. COX 1998, 182. GLAZEBROOK 2005, 169· 2006, 128–29. KAPPARIS 2020, 65· 2021, 45–46.

υιοθεσίας. Πρόκειται για ένα πολύσημο ρήμα που έχει τη σημασία τόσο του «αναγνωρίζω κάποιον ως γνήσιο τέκνο» όσο και του «προβαίνω στην υιοθεσία κάποιου».³⁸ Η χρήση του συγκεκριμένου ρήματος στον παρόντα λόγο έχει προξενήσει ερωτήματα και αντικρουόμενες απόψεις. Ορισμένοι διατείνονται πως η καθυστερημένη αναγνώριση της πατρότητας ενός τέκνου λάμβανε τη μορφή υιοθεσίας,³⁹ ενώ άλλοι θεωρούν πως ο Μαντίθεος χρησιμοποιεί προσβλητικά και καταχρηστικά το ρήμα, για να υπαινιχθεί πως ο Μαντίας ποτέ στην ουσία δεν πίστεψε ότι τα δύο παιδιά είναι γνήσιοι γιοι του.⁴⁰ Κατά τη γνώμη μου, ο ρήτορας αξιοποιεί έξυπνα τη δισημία του ρήματος προς επίτευξη των ρητορικών σκοπών του. Μέσω της έξυπνης και σκόπιμης χρήσης του *ποιείσθαι* και όχι του *είσποιείσθαι* που εμπερικλείει σημασιολογικά μόνο την πράξη της υιοθεσίας, ο Μαντίθεος υποδηλώνει πως ο Βοιωτός δεν γεννήθηκε ως μέλος του οίκου του Μαντία αλλά κατέστη με τεχνητό τρόπο μέσω μιας διαδικασίας που έμοιαζε περισσότερο με υιοθεσία παρά με απλή εγγραφή.⁴¹

Ο ρήτορας, επιπροσθέτως, στην προσπάθειά του να υπονομεύσει την ταυτότητα του Βοιωτού ως γνήσιου τέκνου του Μαντία, προβαίνει σε μια συγκριτική συνεξέταση της στάσης του πατέρα στις διαδικασίες αναγνώρισης της πατρότητας του Μαντίθεου και του αντιδίκου του. Από τη μία πλευρά, διαψεύδει τον ισχυρισμό του Βοιωτού ότι ο Μαντίας γιόρτασε τη *δεκάτη* μετά τη γέννησή του και του απέδωσε τότε το όνομα «Μαντίθεος», ενώ χαρακτηρίζει αναξιόπιστους τους μάρτυρες που κάλεσε ο αντίπαλός του στη διαιτησία (§§21–22). Αξιοποιεί ρητορικά την εγγραφή του αντιδίκου στη φρατρία από τον Μαντία με το όνομα «Βοιωτός»⁴² (§§4, 20, 30) και με ρητορικές ερωτήσεις τονίζει πως, αν ζούσε ο πατέρας του, θα ενέγραφε τον αντίδικό του στον δήμο με το ίδιο όνομα και ο Βοιωτός δεν θα τον παρεμπόδιζε (§21). Έτσι, ο Βοιωτός σκιαγραφείται ως ένας αδίστακτος καιροσκοπός που έδραξε την ευκαιρία και μετά την εκδημία του Μαντία ακύρωσε τις ενέργειες του τελευταίου. Επίσης, ο Μαντίθεος προσθέτει το επιχείρημα πως η επιλογή του ονόματος «Βοιωτός» από τον πατέρα του είχε προσβλητική και περιπαικτική χροιά (§32: *ἀλλ' ὕβρει καὶ ἐπηρεία τινὶ τοῦτ' ἐτέθη σοι*). Από την άλλη πλευρά, ο ομιλητής αναδεικνύει τη δική του αδιαμφισβήτητη γνησιότητα, επισημαίνοντας επιμελώς πως ο Μαντίας διεκπεραίωσε εγκαίρως και παρουσία μαρτύρων όλα τα καθιερωμένα στάδια/τελετουργικά για την αναγνώρισή του: τη γιορτή της *δεκάτης*

³⁸ RUDHARDT 1962, 50–56. GRIFFITH-WILLIAMS 2020, 42.

³⁹ Την άποψη αυτή εξέφρασε πρώτος ο GERNET (1957, 8–10). Την αποδέχονται οι USHER (1999, 259), DILLON (2004, 75) και SCAFURO (2011, 41).

⁴⁰ WYSE 1904, 718.

⁴¹ HARRISON 1968, 84 σημ.2. WOHL 2010α, 162. GRIFFITH-WILLIAMS 2020, 41. Εξάλλου, βάσει του νόμου ([Δημ.] 46.14), μια από τις προϋποθέσεις εγκυρότητας της υιοθεσίας ήταν η εξής: ο υιοθετών θα έπρεπε να μην έχει γνήσιους άρρενες κατιόντες εν ζωή.

⁴² Σύμφωνα με τον LAMBERT (1993, 39), ο Μαντίθεος υποβαθμίζει τη σημασία της εγγραφής στον δήμο και εξαίρει εκείνη της εγγραφής στη φρατρία, καθώς η απόδοση του ονόματος «Βοιωτός» στον αντίδικο από τον Μαντία έλαβε χώρα ενώπιον της φρατρίας.

στην οποία του δόθηκε το όνομα «Μαντίθεος», την εγγραφή στη φρατρία και στον δήμο με το ίδιο όνομα (§§5, 20, 29).

Παράλληλα, επιδιώκοντας να κερδίσει τις εντυπώσεις και τη συμπάθεια του δικαστικού σώματος και να συγκροτήσει το προφίλ ενός ανθρώπου καθόλα δίκαιου, νομιμόφρονος και λελογισμένου, ο Μαντίθεος εστιάζει στη στάση που επέδειξε κατά τον διαμερισμό της πατρικής περιουσίας. Συγκεκριμένα, στη *διήγησιν* υποστηρίζει πως δεδομένης της εκβιαστικής εγγραφής των παιδιών στη φρατρία του πατέρα του και της αναγνώρισής τους ως γνήσιων γιων του αποδέχθηκε και συμφώνησε να λάβει το ένα τρίτο από την περιουσία, της οποίας βάσει των προηγούμενων συνθηκών θα καθίστατο μοναδικός κληρονόμος (§6: *ὥστε τῶν μὲν πατρῶων, ἃ πάντ' ἐμὰ ἐγένετο, ..., συγκεχωρηκέναι τὸ τρίτον νείμασθαι μέρος καὶ στέργειν ἐπὶ τούτῳ*). Η μνεία στο κληρονομικό μερίδιο που απέσπασε ο αντιδίκος από την περιουσία του Μαντία επανέρχεται δυναμικά σε ενότητα των πίστεων (§§34–36) όπου ο αγορητής ξεκινά με δριμεία επίθεση στον Βοιωτό παρουσιάζοντάς τον ως έναν αδίστακτο πλεονέκτη που εκτός από την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων, περιουσίας και πατέρα, επιδιώκει να σφετεριστεί το όνομά του. Ο Μαντίθεος, αντίθετα, παρουσιάζεται ως ήρεμη φωνή της λογικής και της υπομονής⁴³ και ως γιος που σεβάστηκε και αποδέχτηκε την απόφαση του πατέρα του να αναγνωρίσει και τον Βοιωτό ως γιο του. Με τη χρήση αποστροφής και ερώτησης που ακολουθείται από την απάντησή της,⁴⁴ ο Μαντίθεος υπογραμμίζει πως περίτρανη απόδειξη για την από μέρους του αποδοχή της αναγνώρισης του Βοιωτού αποτελεί το γεγονός ότι δεν παρακώλυσε τον αντιδικό του από το να λάβει μερίδιο της κληρονομιάς και να συμμετάσχει στα ιερά και όσια του οίκου του (§35: *τί τούτου σημεῖον; τῶν πατρῶων ἔχεις τὸ μέρος μετὰ τὴν τοῦ πατρὸς τελευτήν· ἱερῶν, ὁσίων μετέχεις*).

Η ρητορική στόχευση της αναφοράς στο ζήτημα της πατρικής κληρονομιάς είναι έκδηλη. Ο Μαντίθεος επιχειρεί να προκαταβάλει θετικά τους δικαστές όσον αφορά τον ίδιο, ηθογραφώντας τον εαυτό του ως ένα άτομο που αποφεύγει τις διενέξεις, σέβεται τις αποφάσεις του πατέρα του ακόμα και μετά τον θάνατό του και του οποίου οι ενέργειες δεν υποκινούνται από οικονομικά κίνητρα. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του, προέβαλε δυναμική αντίσταση στον Βοιωτό μόνο όταν διεκδίκησε την οικειοποίηση του ονόματός του και όχι όταν έλαβε μερίδιο της κληρονομιάς. Το επιχείρημα του Μαντίθεου εμπεριέχει στοιχεία υπερβολής. Ο ομιλητής δεν μπορεί να αρνηθεί το γεγονός της αναγνώρισης της πατρότητας ούτε τις νομικές συνέπειες που αυτή συνεπαγόταν. Συγκεκριμένα, από τη στιγμή που ο πατέρας του αναγνώρισε με κάθε επισιμότητα τον Βοιωτό και τον Πάμφιλο ως γνήσια τέκνα του, εκείνοι απέκτησαν αυτομάτως νόμιμα δικαιώματα επί της περιουσίας τους⁴⁵ και ο

⁴³ CAREY και REID 1985, 189.

⁴⁴ USHER 1999, 259.

⁴⁵ HARRISON 1968, 63.

Μαντίθεος δεν μπορούσε παρά να αποδεχτεί την κατάσταση.⁴⁶ Η χρήση της φράσης *συγκεχωρηκέναι τὸ τρίτον νείμασθαι μέρος και στέργειν ἐπὶ τούτῳ* (§6) έχει, επομένως, αμιγῶς ρητορική λειτουργία, καθώς η συναίνεση του ομιλητή για ένα ζήτημα που ρυθμίζεται με απόλυτη σαφήνεια και αυστηρότητα από το νομικό πλαίσιο δεν ήταν απαραίτητη. Αδιαμφισβήτητη, η κληρονόμηση μόνο του ενός τρίτου της περιουσίας του Μαντία από τον Μαντίθεο δεν συνεπαγόταν μια ευχάριστη εξέλιξη για τον ομιλητή, όμως ο ίδιος επιμελῶς αποσιωπά οποιαδήποτε νύξη που θα πυροδοτούσε στους δικαστές πιθανές υποψίες πως στη δίωξη για το όνομα ενυπάρχουν αντιζηλίες για κληρονομικά θέματα⁴⁷ ή υποβόσκουν οικονομικά κίνητρα.⁴⁸

Ο Μαντίθεος δεν κατάφερε να πείσει το δικαστήριο για το δίκαιο του αιτήματός του και ο Βοιωτός κατοχύρωσε και σε νομικό επίπεδο το δικαίωμά του να αποκαλείται «Μαντίθεος».⁴⁹ Ο Βοιωτός θα είχε υποστηρίξει πως ο Μαντίας

⁴⁶ CAREY και REID 1985, 173, 190.

⁴⁷ Ο ΚΑΡΡΑΡΙΣ (2021, 43–44) υποστηρίζει πως στην αθώα διαμάχη του Μαντίθεου και του Βοιωτού για το όνομά τους υποκρύπτεται σύγκρουση για τη γνησιότητα των αντιδικών και την πατρική κληρονομιά. Θεωρώ πως η δικαστική διαμάχη των ετεροθαλών αδελφών για τις προίκες των μητέρων τους (Δημ. 40) έναν χρόνο μετά την εκδίκαση της υπόθεσης για το όνομα, υποδεικνύει έναν υποδόριο ανταγωνισμό γύρω από την περιουσία. Προκαλεί εντύπωση πως στην παρούσα δικαστική διαμάχη (Δημ. 39) ο Μαντίθεος αποσιωπά το γεγονός πως ο ίδιος και τα αδέρφια του εξαίρεσαν το σπίτι και τους οικιακούς δούλους από τη διανομή της πατρικής περιουσίας, καθώς διεκδίκησαν και οι δύο πλευρές την επιστροφή της προίκας των μητέρων τους. Βάσει της συμφωνίας, θα λάμβανε τα χρήματα από την πώληση του σπιτιού όποιος αποδείκνυε ότι η μητέρα του είχε προικοδοτηθεί (Δημ. 40.14–15). Όπως μάλιστα πληροφορούμαστε στο Δημ. 40.16–18, πριν την αγωγή για το όνομα, είχαν προηγηθεί προσπάθειες εξωδικαστικού διακανονισμού για την προίκα μέσω διαιτησίας. Επίσης, στο Δημ. 32–33 ο Μαντίθεος αναφέρει πως ο Βοιωτός έφτασε στο σημείο να αυτοτραυματιστεί και να κατηγορήσει μετά τον Μαντίθεο για *τραῦμα ἐκ προνοίας*, προκειμένου να πετύχει τον μόνιμο εξορισμό του Μαντίθεου από την Αττική και να ιδιοποιηθεί την προίκα της μητέρας του. Εικάζω πως ο εξοβελισμός των συγκρούσεων των αδελφών για την προίκα εξυπηρετεί ρητορικά το προφίλ του μετριοπαθούς και μεγαλόψυχου σε οικονομικά ζητήματα ατόμου που επιχειρεί να επικοινωνήσει ο Μαντίθεος.

⁴⁸ Ο MACDOWELL (2009, 70) θεωρεί πως ενδεχομένως κάποια χρήματα ή περιουσιακά στοιχεία οφείλονταν στον «Μαντίθεο, γιο του Μαντία του Θορικού» και ήθελαν να τα διεκδικήσουν και οι δύο αδελφοί. Η GRIFFITH-WILLIAMS (2020, 37) υποστηρίζει πως αν μια τέτοια εκδοχή ισχύει, ο Μαντίθεος θα προέβαινε σε αντίστοιχη αναφορά. Επεκτείνοντας τη σκέψη των WATERFIELD και CAREY (2014, 400), η ερευνήτρια υποστηρίζει πως ψυχολογικά/συναισθηματικά κίνητρα συντέλεσαν στην απόφαση του Μαντίθεου να διώξει τον Βοιωτό για το όνομα. Ο ομιλητής γαλουχήθηκε με την πεποίθηση ότι είναι ο πρεσβύτερος γιος του Μαντία και ξαφνικά η ταυτότητά του απειλήθηκε από έναν ξένο που δεν τον θεωρούσε καν συγγενή του. Για την πιθανότητα να υποκρύπτονται πολιτικοί λόγοι πίσω από τη διαμάχη των δύο αδελφών βλ. BROWN 1974, 183–84.

⁴⁹ Αυτό διαφαίνεται από το γεγονός ότι όταν ο Μαντίθεος υπέβαλε την αγωγή κατά του Βοιωτού για να ανακτήσει την προίκα της μητέρας του από την περιουσία του πατέρα του, αναγκάστηκε να την καταθέσει «κατά τον Μαντίθεο» (40.17–18). Επίσης, τα ονόματα και των δύο ετεροθαλών αδελφών εμφανίζονται σε μια ναυτική επιγραφή του 342/1 π.Χ. ως «Μαντίθεος του Θορικού» (IG II² 1622.442–443). Οι δικαστές, επομένως, δεν αφαίρεσαν το όνομα από τον Μαντίθεο, επειδή ήταν ο πρώτος που έφερε το συγκεκριμένο όνομα. Έτσι, δημιουργήθηκε

του έδωσε το όνομα «Μαντίθεος» στη *δεκάτη*, προσκομίζοντας μαρτυρικές καταθέσεις που θα επιβεβαίωναν πως στην παιδική του ηλικία τον αποκαλούσαν «Μαντίθεο» και πως η μητέρα του ήταν νόμιμη σύζυγος του Μαντία.⁵⁰ Θεωρώ μάλιστα πολύ πιθανό πως, αν και δεν υπήρχαν κατάλογοι γεννήσεων, ο Βοιωτός έπεισε τους δικαστές για το γεγονός ότι ήταν πρωτότοκος γιος του Μαντία. Το γεγονός πως ο Μαντίθεος υπεκφεύγει στο συγκεκριμένο ζήτημα και το εξετάζει σύντομα, αμήχανα και επιδερμικά υποδεικνύει πως πράγματι οι ισχυρισμοί του αντιδίκου του ήταν αληθείς και επιβεβαιώθηκαν και από μαρτυρίες.⁵¹ Επιπλέον, ο Βοιωτός ενδεχομένως κατάφερε να συγκινήσει και να διεγείρει συναισθηματικά τους δικαστές εστιάζοντας στην αδικία που υπέστη σε μικρή ηλικία από τον πατέρα του με την απόφαση του τελευταίου να μην τον αναγνωρίσει ως γνήσιο γιο του. Στο επιχείρημα του Μαντίθεου ότι δεν παρεμπόδισε τον ίδιο και τον Πάμφιλο από την κληρονόμηση της πατρικής περιουσίας, ο Βοιωτός ίσως αντέτεινε πως ο Μαντίθεος ποτέ δεν συμβιβάστηκε και δεν αποδέχτηκε ουσιαστικά τον διαμερισμό της κληρονομιάς και πως πίσω από την αγωγή για το όνομα ελλοχεύουν οικονομικά κίνητρα, άρρηκτα συνδεδεμένα με την περιουσία.

4. Συμπεράσματα

Στις δύο υποθέσεις αντιδικίας μεταξύ ομοπάτριων αδελφών για ιδιωτικά – διαφορετικής φύσεως το καθένα– ζητήματα (Αντιφ. 1, Δημ. 39), μέρος της ρητορικής στρατηγικής των ρητόρων έγκειται στην αποδόμηση του αδελφικού δεσμού των διαδίκων, ώστε να ενισχυθεί η ηθική και νομική θέση των πελατών τους. Ελλείπει αδιάτρητων αντικειμενικών πειστηρίων για τη συγκρότηση του κατηγορητηρίου κατά των αντιδίκων προκρίθηκε η εστίαση στον δεσμό πατέρα και γιου και στις αμφίδρομες υποχρεώσεις που συνεπάγονταν από αυτόν (δίωξη του δολοφόνου του πατέρα από τους γιους του (Αντιφ. 1), αναγνώριση τέκνου μέσα από καθορισμένες διαδικασίες (Δημ. 39)). Με αυτόν τον τρόπο, οι δύο αγορητές εξήραν το προβάδισμα που είχαν έναντι των αντίδικων αδελφών τους ως προς τη σχέση τους με τους πατέρες τους, χωρίς ασφαλώς να θίγουν παραμέτρους (π.χ. διαφωνίες για οικονομικά ή κληρονομικά θέματα) που ενδεχομένως υπέβρισκαν στην έριδα με τα ετεροθαλή αδέρφια τους. Στην αρχή των αγορεύσεων τους και οι δύο ομιλητές αιτιολογούν ως αναγκαστική την προσφυγή στο δικαστήριο κατά των αδελφών τους, προκειμένου να προκαταλάβουν πιθανές σκέψεις των δικαστών αναφορικά με τα κίνητρα των διώξεων και να καλλιεργήσουν το προφίλ των ατόμων που δεν επιθυμούν αντιδικίες με

μια κατάσταση ομωνυμίας η οποία ενοχλούσε μόνο τον Μαντίθεο και όχι τους δικαστές και την πόλη γενικότερα. Βλ. CAREY και REID 1985, 167. SCAFURO 2011, 38 σημ.15, 42. FARAGUNA 2014, 175–76. RÉBARTHE 2018, 54.

⁵⁰ HUMPHREYS 1989, 182.

⁵¹ SCAFURO 2011, 54 σημ. 69.

τόσο στενά συγγενικά τους πρόσωπα. Επιπροσθέτως, οι ενάγοντες αναδεικνύουν επιμελώς το διαμετρικά αντίθετο ήθος τους σε σχέση με τους αδελφούς/αντιδίκους τους. Στη μία περίπτωση (Αντιφ. 1), ο ενάγων σκιαγραφείται ως ένας πιστός και αφοσιωμένος γιος που αναλαμβάνει το ηθικό καθήκον της δίωξης της δολοφόνου του πατέρα του και οδηγείται αναγκαστικά σε δικαστική αντιπαράθεση με τον αδελφό του, ενώ ο αντιδίκος κατακρίνεται ηθικά ως άπιστος γιος εξαιτίας της συστράτευσής του με την κατηγορούμενη και ως αδιάφορος για την εκδίκηση και τη μεταθανάτια δικαίωση του πατέρα τους. Στην άλλη περίπτωση (Δημ. 39), ο Μαντίθεος υποσκάπτει τεχνηέντως τον αδελφικό δεσμό με τον αντίδικό του όχι μόνο μέσω της κατάδειξης της ετεροχρονισμένης και αναγκαστικής αναγνώρισης του Βοιωτού από τον πατέρα του, αλλά επίσης μέσω της αντιπαράθεσης της φιλόδικης και υβριστικής συμπεριφοράς του αντιδίκου απέναντί του, γεγονός ασυμβίβαστο με την αδελφική τους σχέση, και της δικής του έντιμης στάσης που διαφαίνεται από τον ισομερή διαμερισμό της πατρώας περιουσίας τους. Τέλος, ως προς τη λεκτική αποτύπωση της αδελφικής σχέσης στους δύο λόγους, υιοθετείται αντίστροφη ρητορική στρατηγική. Ο ομιλητής του Αντιφώντα τονίζει την αδελφική σχέση με απώτερο στόχο να τονίσει την προδοσία, ενώ ο Μαντίθεος, στην προσπάθειά του να υπονομεύσει τη γνησιότητα του αντιδίκου του και να τον αποξενώσει από την οικογένεια, την αποσιωπά εντελώς.

Σε μια κοινωνία, όπως η αθηναϊκή, όπου οι δικαστικές διενέξεις μεταξύ συγγενών, μολονότι συχνές, θεωρούνταν κατά κανόνα επιλήψιμες, η αντιδικία μεταξύ αδελφών πιθανότατα δεν θα προκαλούσε θετική εντύπωση στους δικαστές. Γι' αυτό, τόσο ο Αντιφώντας όσο και ο Δημοσθένης επιχείρησαν σκόπιμα να παρασιωπήσουν γεγονότα και καταστάσεις ασύμφωρες για τους πελάτες τους και ασύμφωνες με το πορτραίτο των καλών γιων και αδελφών που προωθούν.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- APOSTOLAKIS, K. E. 2007. Tragic Patterns in Forensic Speeches: Antiphon 1 “Against the Stepmother”. *ClassMed* 58: 179–92.
- BONNARD, J. B. 2003. Un aspect positif de la puissance paternelle : la fabrication du citoyen. *Mètis* 1: 69–93.
- BROWN, D. 1974. *Das Geschäft mit dem Staat: die Überschneidung des Politischen und des Privaten im Corpus Demosthenicum*. Hildesheim & New York: Olms.
- CANTARELLA, E. 1997. Filiazione legittima e cittadinanza. Στο: G. THÜR & J. VELISSAROPOULOS (επιμ.), *Symposion 1995. Vorträge zur Griechischen und Hellenistischen Rechtsgeschichte*. Cologne, Weimar & Vienna: Böhlau, 97–111.
- CAREY, C. 1997. *Trials from Classical Athens*. London & New York: Routledge.
- CAREY, C. & REID, R. A. 1985. *Demosthenes. Selected Private Speeches*. Cambridge: Cambridge University Press.

- CHRIST, M. R. 1998. *The Litigious Athenian*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- COHEN, D. 1995. *Law, Violence and Community in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- COOPER, J. M. 1980. Aristotle's Concept of Friendship. Στο: A. O. RORTY (επιμ.), *Essays on Aristotle's Ethics*. Berkeley: University of California Press, 301–40.
- COX, C. A. 1998. *Household Interests. Property, Marriage Strategies and Family Dynamics in Ancient Athens*. Princeton: Princeton University Press.
- _____, 2006. Sibling Relationships in Menander. Στο: A. BRESSON, M.-M. MASSON, ST. PERENTIDIS, & J. WILGAUX (επιμ.), *Parenté et société dans le monde grec de l'antiquité à l'âge modern*. Bordeaux: Ausonius Éditions, 153–58.
- DAMET, Aur. 2012. *La septième porte. Les conflits familiaux dans l'Athènes classique*. Paris: Publications de la Sorbonne.
- DAVIES, J. K. 1971. *Athenian Propertied Families, 600–300 B.C.* Oxford: Clarendon Press.
- DILLON, J. M. 2004. *Salt and Olives. Morality and Custom in Ancient Greece*. Edinburgh: Indiana University Press.
- DUE, B. 1980. *Antiphon. A Study in Argumentation*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- EDWARDS, M. J. 2004. Narrative Levels in Antiphon 1: *Against the Stepmother*. Στο: A. LOPEZ EIRE & A. RAMOS (επιμ.), *Registros Linguísticos en las Lenguas Clásicas*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 51–63.
- _____, 2017. Tragedy in Antiphon 1, *Against the Stepmother*. Στο: A. FOUNTOULAKIS, A. MARKANTONATOS, & G. VASILAROS (επιμ.), *Theatre World. Critical Perspectives on Greek Tragedy and Comedy. Studies in Honour of Georgia Xanthakis-Karamanos*. Berlin: Walter de Gruyter, 243–50.
- EDWARDS, M. J. & ΛΕΝΤΆΚΗΣ, Β. 2024. *Αντιφώντος Λόγοι*. Αθήνα: Στιγμή.
- EIDINOW, E. 2016. *Envy, Poison, and Death: Women on Trial in Ancient Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- FARAGUNA, M. 2014. Citizens, Non-citizens and Slaves: Identification Methods in Classical Greece. Στο: M. DEPAUW & S. COUSSEMENT (επιμ.), *Identifiers and Identification Methods in the Ancient World*. Leuven: Peeters, 165–83.
- GAGARIN, M. 1990. *Bouleusis* in Athenian Homicide Law. Στο: G. NENCI & G. THÜR (επιμ.), *Symposion 1988. Vorträge zur Griechischen und Hellenistischen Rechtsgeschichte*. Cologne & Vienna: Böhlau, 81–99.
- _____, 1996. The Torture of Slaves in Athenian Law. *CPh* 91: 1–18.
- _____, 1997. *Antiphon, the Speeches*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, 2002. *Antiphon the Athenian. Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*. Austin: University of Texas Press.
- GARLAND, R. 1990. *The Greek Way of Life: From Conception to Old Age*. London: Duckbacks.
- GERNET, L. 1923. *Antiphon. Discours*. Paris: Les Belles Lettres.
- _____, 1957. *Démosthène, plaidoyers civils*, II. Paris: Les Belles Lettres.
- GHERCHANOC, Fl. 1998. Le lien filial dans l' Athènes classique : pratiques et acteurs de sa reconnaissance. *Mètis* 13: 313–44.

- _____, 2012. *Loikos en fête : célébrations familiales et sociabilité en Grèce ancienne*. Paris: Éditions de la Sorbonne.
- GLAZEBROOK, A. 2005. The Making of a Prostitute: Apollodoros' Portrait of Neaera. *Arethusa* 38: 161–78.
- _____, 2006. The Bad Girls of Athens: The Image and Function of *Hetairai* in Judicial Oratory. Στο: C. A. FARAONE & L. C. MCCLURE (επιμ.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*. Madison: University of Wisconsin Press, 125–38.
- GOLDEN, M. 1986. Names and Naming at Athens: Three Studies. *EMC* 30: 245–69.
- _____, 1990. *Children and Childhood in Classical Athens*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- GRIFFITH-WILLIAMS, Br. 2020. The Two Mantitheuses in Demosthenes 39 and [Demosthenes] 40: A Case of Athenian Identity Theft. Στο: J. FILONIK, Br. GRIFFITH-WILLIAMS, & J. KUCHARSKI (επιμ.), *The Making of Identities in Athenian Oratory*. London: Routledge, 32–46.
- HARRISON, A. R. W. 1968. *The Law of Athens: The Family and Property*. Oxford: Oxford University Press.
- _____, 1971. *The Law of Athens: Procedure*. Oxford: Oxford University Press.
- HARRIS, E. M. 2006. *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens: Essays on Law, Society, and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HUMPHREYS, S. C. 1983α. The Evolution of Legal Process in Ancient Attica. Στο: E. GABBA (επιμ.), *Tria Corda. Scritti in onore di Arnaldo Momigliano*. Como: New Press, 229–56.
- _____, 1983β. *The Family, Women and Death: Comparative Studies*. London: Routledge & Kegan Paul.
- _____, 1989. Family Quarrels. *JHS* 109: 182–85.
- _____, 2018. *Kinship in Ancient Athens: An Anthropological Analysis*, I-II. Oxford: Oxford University Press.
- HUNTER, V. J. 1994. *Policing Athens: Social Control in the Attic Lawsuits*. Princeton: Princeton University Press.
- JEBB, R. 1893. *The Attic Orators from Antiphon to Isaeos*, I. London: Macmillan.
- JOHNSTONE, S. 1999. *Disputes and Democracy. The Consequences of Litigation in Ancient Athens*. Austin: University of Texas Press.
- JOYCE, C. 2019. Citizenship or Inheritance? The Phratry in Classical Athens. *Polis* 36 (3): 466–87.
- KAPPARIS, K. 2020. Constructing Gender Identity: Women in Athenian Trials. Στο: J. FILONIK, Br. GRIFFITH-WILLIAM, & J. KUCHARSKI (επιμ.), *The Making of Identities in Athenian Oratory*. London: Routledge, 63–80.
- _____, 2021. *Women in the Law Courts of Classical Athens*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- KELLOGG, D. 2021. Population and Social Structure. Στο: J. NEILS & D. ROGERS (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Athens*. Cambridge: Cambridge University Press, 159–72.
- LAMBERT, S. D. 1993. *The Phratries of Attica*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- LEDUC, C. 1998. L'adoption dans la cité des atheniens, VI-IVe siècle av. J.-C. *Pallas* 48: 175–202.

- MACDOWELL, D. M. 1963. *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*. Manchester: Manchester University Press.
- _____, 2009. *Demosthenes the Orator*. Oxford: Oxford University Press.
- _____, 2015. *Το Δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκης. Αθήνα: Παπαδήμας.
- MAFFI, A. 1985. Contributo all'esegesi delle orazioni demosteniche contro Beoto (39 e 40). *BIDR* 88: 261–311.
- MAIDMENT, K. J. 1941. *Minor Attic Orators, 1: Antiphon, Andocides*. Cambridge: Harvard University Press & London: W. Heinemann.
- MCHARDY, F. 2017. The Role of the Extended Family in Exacting Blood Revenge in Classical Athens. Στο: S. R. HUEBNER & G. S. NATHAN (επιμ.), *Mediterranean Families in Antiquity. Households, Extended Families and Domestic Space*. Chichester: Wiley-Blackwell, 65–78.
- MIRHADY, D. C. 1996. Torture and Rhetoric in Athens. *JHS* 116: 119–31.
- OGDEN, D. 1996. *Greek Bastardy in the Classical and the Hellenistic Periods*. Oxford: Oxford University Press.
- PÉBARTHE, C. 2018. Un objet historique impossible ? Réflexions sur la famille en Grèce ancienne. Στο: C. PÉBARTHE & O. DEVILLERS (επιμ.), *Histoire de familles dans le monde grec ancien et dans la Rome antique*. Bordeaux: Ausonius, 27–54.
- PHILLIPS, D. D. 2013. *The Law of Ancient Athens*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- PLASTOW, C. 2020. *Homicide in the Attic Orators*. London: Routledge.
- POMEROY, S. B. 1997. *Families in Classical and Hellenistic Greece: Representations and Realities*. Oxford: Oxford University Press.
- RUDHARDT, J. 1962. La reconnaissance de la paternité : sa nature et sa portée dans la société athénienne. *MH* 19: 39–64.
- SCAFURO, A. 1997. *The Forensic Stage: Settling Disputes in Graeco-Roman New Comedy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, 2011. *Demosthenes, Speeches 39–49*. Austin: University of Texas Press.
- SEALEY, R. 1984. On Lawful Concubinage in Athens. *ClassAnt* 3: 111–33.
- THÜR, G. 1977. *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens: die Proklesis zur Basanos*. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- _____, 1991. The Jurisdiction of the Areopagos in Homicide Cases. Στο: M. GAGARIN (επιμ.), *Symposion 1990. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Pacific Grove, California, 24.-26. September 1990)*. Cologne, Weimar & Vienna: Böhlau, 53–72.
- TODD, S. C. 1993. *The Shape of Athenian Law*. Oxford: Oxford University Press.
- USHER, S. 1999. *Greek Oratory: Tradition and Originality*. Oxford: Oxford University Press.
- WALLACE, R. W. 1989. *The Areopagus Council to 307 B.C.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- WATERFIELD, R. & CAREY, C. 2014. *Demosthenes: Selected Speeches*. Oxford: Oxford University Press.
- WHITEHEAD, D. 1986. *The Demes of Attica (508/7 – ca. 250 B.C.). A Political and Social Study*. Princeton: Princeton University Press.

- WILAMOVITZ, U. 1887. Die Erste Rede des Antiphon. *Hermes* 22: 194–210.
- WILGAUX, J. 2011. Consubstantiality, Incest, and Kinship in Ancient Greece. Στο: E. RAWSON (επιμ.), *A Companion to Families in Greek and Roman World*. Malden, Oxford, & Chichester: Wiley-Blackwell, 217–30.
- WOHL, V. 2010α. *Laws' Cosmos. Juridical Discourse in Athenian Forensic Oratory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, 2010β. A Tragic Case of Poisoning: Intention Between Tragedy and the Law. *TAPhA* 140: 33–70.
- WOLFF, H. J. 1944. Marriage Law and Family Organization in Ancient Athens. *Traditio* 2: 43–95.
- WYSE, W. 1904. *The Speeches of Isaeus*. Cambridge: Cambridge University Press.

Αγγελική Παππά
Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια
Τμήμα Φιλολογίας ΕΚΠΑ
pappagel2@gmail.com

Alcibiades and the Thucydidean Gaze: Rethinking Leadership and Strategy Beyond Charm

Vasileios Liotsakis

Περίληψη_ Βασίλης Λιοτσάκης | Ο Αλκιβιάδης και η Θουκιδίδεια ματιά:
Μια επανεξέταση της ηγεσίας και της στρατηγικής πέρα από τη γοητεία

Ο Θουκυδίδης διατηρεί ευνοϊκή στάση απέναντι στον Αλκιβιάδη, όχι τόσο επειδή είχε γοητευθεί από αυτόν, όσο εξαιτίας ευρύτερων εκτιμήσεών του πάνω σε κρίσιμα ζητήματα πολεμικής τέχνης και ηγεσίας. Ο ιστορικός θαυμάζει τον Αλκιβιάδη κυρίως για τη στρατηγική χρήση της υποκίνησης εξεγέρσεων, αναγνωρίζοντας εκείνη τη μέθοδο ως αποτελεσματική τακτική. Από αυτή την άποψη, κατά τον Θουκυδίδη, το κρίσιμο σφάλμα των Αθηναίων δεν ήταν οι πολιτικές που επρότεινε ο Αλκιβιάδης να εφαρμοστούν στην Πελοπόννησο και τη Σικελία, αλλά η αποτυχία τους να αποκλείσουν προσωπικές έχθρες και φθόνο από τη λήψη σημαντικών αποφάσεων. Τελικά, ο Θουκυδίδης ενδιαφέρεται περισσότερο για τον Αλκιβιάδη ως πρότυπο κατανόησης των προσόντων ενός αποτελεσματικού ηγέτη των Αθηναίων, εκτιμώντας τις πραγματιστικές του ικανότητες έναντι της αμφισβητήσιμης ηθικής του ακεραιότητας.

IF ASKED TO SPEAK ABOUT ALCIBIADES to an audience that was altogether unfamiliar with him, we could do no better than to introduce him as a 'controversial' character. For on first appearance it would seem that Alcibiades, swayed by both his immoderate individualism and his excellent intellectual qualities, could only harm his city to the same, if not to an even higher, degree than that to which he brought benefit to it. Similarly, the portrayal of Alcibiades in Thucydides' *History* has been subject to noticeably differing opinions. While most scholars contend that Thucydides admired Alcibiades' intelligence and used him as an informant,¹ others are doubtful that he held Alcibiades' insight in such high esteem.² Others still focus on the historian's censorious

¹ CONNOR 1984, 165; BRUNT 1952; DELEBECQUE 1967; BLOEDOW 1973, 80–81; BLOEDOW 1990, 2–3; LANG 1996; NÝVLT 2014; for further bibliography, see NÝVLT 2014, 381 n.1. See, *contra*, the bibliography in FULKERSON 2013, 272 n.8.

² BLOEDOW 1990, 1991, 1992b, and, above all, 1992a.

stance towards his morality,³ or even his confusion and change of mind on the matter.⁴ In this essay, I will try to shed new light on some of the debated aspects in Thucydides' multifaceted portraiture of Alcibiades. First, I will argue that to consider Thucydides' view of revolts as a war strategy reveals Thucydides' positive verdict on the policies proposed by Alcibiades to the Athenians. Second, I will offer some alternative readings of Books 5–6 and 8 through the prism of the popular envy (*φθόνος*) towards Alcibiades. Last, I will reassess Thucydides' motivation in treating him favourably.

I. Alcibiades' service to Athens

I.1 The 'Cold War' (420–418⁵)

Alcibiades makes his debut in Book V, where we first learn of his opposition to the Peace of Nicias. Alcibiades, Thucydides says, never treated this agreement as the basis upon which a harmonious coexistence between the Greek cities could be achieved. For this reason—and out of resentment towards Nicias and the Spartans for marginalizing him during the negotiations that led to the settlement—he headed Athens' efforts to enfeeble Sparta's influence in the Peloponnese through the conclusion of an alliance with Argos (5.43.1–3). In the years 420–418, Alcibiades struck some significant blows upon the Spartans' relations with the Peloponnesians, to the extent that they were forced to restore their authority in the battle of Mantinea in 418 (5.75.3).⁶

While some maintain that Thucydides disapproved of Alcibiades' anti-Spartan policy,⁷ others believe that he rather saw Alcibiades' involvement in Athens' external policy as a felicitous one.⁸ Focusing on the narrative arrangement of the work and its author's theory of international relations may offer some new arguments to the latter view. First, the *History* taken on its own suggests that Thucydides indeed was sympathetic to Alcibiades' doubts as to the Peace of Nicias. Alcibiades appreciated that Athens' interests would be served more effectively by an alliance with Argos than one with Sparta (5.43.2). Independently of whether or not Thucydides embraces this view, he seems to be equally sceptical towards the potential of the agreement as he presents Alcibiades as being, which is evident in the authorial comment of 5.26.2–3:

³ BLOEDOW 1992b, 203; MCGREGOR 1965, 30, 33, 38; JORDAN 2000; MITCHELL 2008, 23.

⁴ VON FRITZ 1967.I, 774–77; WESTLAKE 1968, 1–4, 212–60; POUNCEY 1980, 105–17; GOMME 1956, 287–88; HORNBLLOWER 1987, 145–46; FULKERSON 2013.

⁵ All dates refer to the Pre-Christian Era (BC).

⁶ For Thucydides' focus on the Spartans' perplexity during this period, see 5.57.1; 5.64.1; HATZFELD 1940, 88–118; ROMILLY 1963, 197–200; MEIGGS 1972, 343–44; RHODES 2010, 126–30. For further bibliography, see HORNBLLOWER 2008, 53–57.

⁷ ROMILLY 1963, 195–200; BLOEDOW 1991; BLOEDOW 1992b, 201 and 201–2 n.39.

⁸ BRUNT 1952, 69–71; WESTLAKE 1968, 213–19; KAGAN 1981, 71–74; CAWKWELL 1997, 143–44.

καὶ τὴν διὰ μέσου ξύμβασις εἴ τις μὴ ἀξιῶσει πόλεμον νομίζειν, οὐκ ὀρθῶς δικαιῶσει. τοῖς [τε] γὰρ ἔργοις ὡς διήρηται ἀθρεῖτω, καὶ εὐρήσει οὐκ εἰκὸς ὄν εἰρήνην αὐτὴν κριθῆναι, ἐν ἣ οὔτε ἀπέδοσαν πάντα οὔτ' ἀπεδέξαντο ἃ ξυνέθεντο, ἕξω τε τούτων πρὸς τὸν Μαντινικὸν καὶ Ἐπιδαύριον πόλεμον καὶ ἐς ἄλλα ἀμφοτέροις ἀμαρτήματα ἐγένοντο καὶ οἱ ἐπὶ Θράκης ξύμμαχοι οὐδὲν ἦσσαν πολέμιοι ἦσαν Βοιωτοὶ τε ἐκεχειρίαν δεχήμερον ἦγον.

As for the agreement in the middle part, if anyone ventures to think it was not wartime, his claim will be incorrect. Let him look at it, and he will find it unreasonable for this to be called a peace, during which they neither returned nor received everything they agreed on, and aside from this there were wrongs on both sides in connection with the Mantinean and Epidaurian wars and in other cases, and the allies in Thrace were no less hostile, and the Boeotians had ten-day armistices.⁹

This comment has rightly been seen as expressing Thucydides' view that the observance of the treaty's terms proved to be, in many respects, an agreement of wishful thinking (5.26.2-3).¹⁰ However, no attention has been paid to the significance of this comment in understanding Thucydides' view of Alcibiades' policy of that period. The comment indicates that for Thucydides it was not Alcibiades who ruined the 'greatest' opportunity the Athenians had to bring balance and harmony to Greece. In hindsight,¹¹ Thucydides instead chose to convey the impression to the reader that the Peace of Nicias was from the outset doomed to fail due to long-enduring factors, whose impact was much more decisive than the activity of a sole individual. The treaty flew in the face of consolidated structures of international relations, and its terms would therefore, sooner or later, be put to the test by traditional interstate rivalries.

This message is conveyed not only by the aforementioned comment but also by the overall account of the diplomatic turmoil in Book 5. Alcibiades' scepticism is justified by the course of the events. First, it is not the Athenians that are unable to satisfy the most significant terms of the treaty, but the Spartans. They cannot convince the Boeotians to deliver Panacton to the Athenians, being unable to overcome the old rivalry between the two sides (5.26.2; 5.39.2-42.2). What is more, a number of Peloponnesian cities, led by Corinth, resisted the Peace of Nicias, out of fear that its conclusion betrayed a Spartan intention to rule the Peloponnese in league with the Athenians (5.29.2-4). Thus, taking

⁹ I follow LATTIMORE'S (1998) translation everywhere.

¹⁰ FINLEY 1942, 208; CONNOR 1984, 142-47; ROOD 1998, 108.

¹¹ For the retrospective nature of this comment, see GOMME, ANDREWES, & DOVER 1970, 16; HORNBLOWER 1991, 43.

into consideration Thucydides' scepticism towards the feasibility of the Peace of Nicias, I doubt that he saw Alcibiades' activity in this period as an attempt to harm a diplomatic achievement that favoured Athens' interests. Thucydides might have wished that the Peace of Nicias had succeeded. Nonetheless, he by no means conceals from the reader the fact that Alcibiades, despite his selfish motives, proved to be perspicacious in not trusting the agreement.

To attribute this positive stance to the fact that Thucydides was charmed by Alcibiades' temperament during their alleged meetings¹² offers a hypothetical and thus insufficient explanation. A more solid proof of Thucydides' approval of Alcibiades' policy rather lies in the historian's theory of international relations. It has recently been demonstrated that Thucydides developed a stereotypical way of narrating revolt-episodes.¹³ This narrative recurrence may shed new light on Thucydides' view of Alcibiades' policy in 420–418. It indicates that the historian not only included the organization of the defections from the enemy's alliance among the means of making war, but that he also considered defections to be as important as battles in times of war. It is telling in this respect that Thucydides was particularly fond of Brasidas' competence, not only in the battlefield but also because of the shrewdness with which he orchestrated the disruption of the Athenian Empire in Thrace (3.81.1–3).¹⁴

Furthermore, the emphasis on the revolt-episodes in the *History* also mirrors the Greeks' general appreciation of the disruption of the enemy's alliances as a war strategy. Before Alcibiades' activity in Book 5, we have already seen similar efforts made by the Corinthians in Thrace (1.56–65) and by the Spartans in Acarnania (2.80–82), in Ionia (3.2–19; 25–51), and again in Thrace under Brasidas' command (4.78–88; 102–116). Not only for Thucydides but also for many Greeks of the period (cf. the Corinthians' thoughts in 1.122.1), Alcibiades' aspiration to undermine the Peloponnesian *status quo* was undoubtedly a well-trying and hence familiar move; Thucydides may have seen it as more hazardous than the alternative propounded by Nicias' party,¹⁵ but he was also in a position to recognize that it was equally reasonable.

Thucydides must hardly have considered those earlier years of Alcibiades' political career as fruitless. It has been argued that Thucydides highlights the futile character of the anti-Spartan league in his comment on the significance of the Spartan success in the battle at Mantinea (5.75.3):¹⁶

¹² BRUNT 1952; DELEBECQUE 1967.

¹³ LIOTSAKIS 2017, 20–32.

¹⁴ For Thucydides' admiration of Brasidas' policy, see WESTLAKE 1968, 150; HORNBLLOWER 1996, 56; BADIAN 1999, 33–34; CLASSEN 2005, 116; GRIBBLE 2006, 466; LIOTSAKIS 2017, 46–59. On comparative examinations of Brasidas and Alcibiades, see FORDE 1995, 144; ROOD 1998, 258; LIOTSAKIS 2017, 56–57.

¹⁵ MCGREGOR 1965, 30 n.9.

¹⁶ DOVER in GOMME, ANDREWES, & DOVER 1981, 424–25; BLOEDOW 1991, 59–60; BLOEDOW

καὶ τὴν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τότε ἐπιφερομένην αἰτίαν ἔς τε μαλακίαν διὰ τὴν ἐν τῇ νήσῳ ξυμφορὰν καὶ ἔς τὴν ἄλλην ἀβουλίαν τε καὶ βραδυτῆτα ἐνὶ ἔργῳ τούτῳ ἀπελύσαντο, τύχῃ μὲν, ὡς ἐδόκουν, κακιζόμενοι, γνώμη δὲ οἱ αὐτοὶ ἔτι ὄντες.

And the blame that they had incurred among the Hellenes, both for cowardice because of the disaster on the island and otherwise for indecision and slowness, was wiped away by the single deed, since it appeared that they had been humiliated because of luck while still the same men in spirit.

Indeed, one of Thucydides' goals in narrating the period from the events on Sphacteria to the battle of Mantinea is to show to the reader that Sparta would eventually prove that it had not lost its power.¹⁷ Nonetheless, Thucydides also lays special emphasis on the Spartans' insecurity and the disruption that was initially generated by the misfortune in Pylos.¹⁸ This insecurity culminated in Alcibiades' diplomatic manoeuvres. In the comment quoted above at 5.75.3, Thucydides by no means underplays Alcibiades' contribution to the protection of Athens' interests; on the contrary, for him the significance of the battle of Mantinea lies exactly in that it helped the Spartans to get out of the diplomatic dead-end they had backed themselves into. And Thucydides was well aware of the fact that this dead-end was for more than two years shaped by Alcibiades' policy.

The comparison with Brasidas may again help us approach afresh Thucydides' view of Alcibiades. Like Alcibiades, Brasidas stood at the head of an effort to create a chain of defections, though he was unsuccessful in eventually bringing about the desired outcomes. Within three years (424–421), the Athenians re-established their influential position in Thrace.¹⁹ Yet it is exactly this 'ineffective' activity that compelled Thucydides to distinguish Brasidas from his peers in terms of how much more skilfully he served his country during the war than they did.²⁰ This means, if anything, that Thucydides did not judge such efforts by their *eventual* results. The sober realism with which he analysed the historical development made him realize that the balance of the warring powers—*Peloponnesian League vs. Athenian hegemony*—was fairly

1992a, 142; GRIBBLE 1999, 186 n.79; HORNBLLOWER 2008, 193 and 347–48.

¹⁷ LIOTSAKIS 2017, 64–87, 98–101.

¹⁸ ROMILLY 1963, 197 n.4, 198; HORNBLLOWER 1996, 109; SCHWINGE 2008, 86–88; LIOTSAKIS 2017, 84–87.

¹⁹ On this period, see GOMME 1956, 540–666; HORNBLLOWER 1996, 256–469.

²⁰ On Thucydides' comparison of Brasidas with Alcidas and Cnemus, see WESTLAKE 1968, 136–50; LATEINER 1975; ROISMAN 1987, 411–18; WYLIE 1992, 77; CONNOR 1984, 128 n.45 for a comparison between Brasidas and his peers in general; HORNBLLOWER 1996, 41; BADIAN 1999, 5; LIOTSAKIS 2017, 47–48.

hard to upset on a permanent basis.²¹ Rather, he had realized how firmly this structuring of the Greek world was set up since the end of the Persian Wars (1.1.1; 1.18.2-19; 1.98-117).²² He was therefore in a position to appreciate the intellectual qualities of individuals such as Brasidas and Alcibiades, men who succeeded—albeit temporarily—in disturbing such solid pillars of the contemporary domestic and international arenas.

At this point, it should be underscored that Thucydides' reflections on Alcibiades' strategic acumen acquire particular gravitas precisely because they are voiced by one who had himself exercised command as an Athenian general. His own experience of military leadership, culminating in the failure at Amphipolis, had endowed him with an intimate understanding of both the potential and the constraints of strategic ingenuity. Accordingly, when Thucydides acknowledges Alcibiades' skill in manipulating diplomatic realignments and orchestrating revolts, his judgment bears the authority of a practitioner's insight rather than the fascination of a distant admirer.

I.2 The Sicilian Expedition (415–413)

So far, I endeavoured to offer some new arguments in support of the view that Thucydides appreciated Alcibiades' policy of the years 420–418. In this section, I will try to demonstrate that Thucydides still retains a partial approval of Alcibiades' political decisions even in the wildest moments of his later involvement in the Sicilian disaster. First, the historian does not place the blame on Alcibiades for its failure itself. Thucydides clearly states that the Athenians had no evidence for Alcibiades' involvement in the mutilation of the Herms. Alcibiades is also presented as asking them to judge him before sending him to Sicily, warning them that to condemn him *in absentia* would be disastrous for the expedition (6.27-29).

In his major policy speech, Alcibiades argues that the Achilles' heel of the Sicilian cities lies in the heterogeneity of their populations and the discord among their citizens. He suggests that the Athenians use this weakness of their opponents as a means to manipulate them and turn them against Syracuse (6.17). He also does not hesitate to mention his own successful activity in the Peloponnese (6.16.6). Thucydides undoubtedly judged Alcibiades' plan to be overambitious. First, he believed that the Athenians should not have undertaken the enterprise. The Sicilian expedition was the product of a war policy that was far more aggressive than Pericles' moderate strategy, which had seemed preferable to the historian (2.65.7). Thucydides also preferred Lamachus' more aggressive proposition that the Athenians should attack Syracuse as soon as possible (7.42.3). Still, it would be an exaggeration to conclude that Thucy-

²¹ LIOTSAKIS 2017, 20–21.

²² WESTLAKE 1955, 54–55; WICK 1982, 16–20; HORNBLOWER 1991, 55–56 and 133; STADTER 1993; PRITCHETT 1995, 2.

dides treated Alcibiades' arguments as totally misguided and insincere. After all, had Thucydides not seen signs of insight and feasibility in Alcibiades' plan, why did he admit that Alcibiades' recall from Sicily was one of the most decisive mistakes of the Athenians in the enterprise (2.65.11)?²³

Thucydides' esteem for the effectiveness of instigating revolts can also shed new light on his view of Alcibiades' strategy regarding Sicily. Independent of the question whether or not Thucydides believed that such a policy would have borne fruit there, he must have perceived Alcibiades' intention to construct once again through his diplomatic skills the basis of a successful military campaign. And given Alcibiades' confidence in this handling of the war effort, Thucydides most certainly perceived that one of the most effective strategies was in this case being proposed by one of its most avid practitioners. Despite some critics' doubts,²⁴ I believe that Thucydides invites us to give some credit to Alcibiades' suggestion through the prism of his success in the Peloponnese. The historian seems to admit that, although leading Athens down a dangerous path, Alcibiades at least had a reasonable plan.

I.3 The Ionian War and the Coup of the Four Hundred (412–411)

Book 8 abounds with subtle emphasis on the cynicism with which Alcibiades undercut the interests of his home-city. Nonetheless, Thucydides simultaneously mitigates (a) Alcibiades' share of responsibility for the acts of violence perpetrated by the oligarchs, and (b) the consequences of the coup for Athens' positioning in the war at large. With regard to (a), it is telling that, when relating the execution of Alcibiades' rivals, Thucydides refers to them in a cold or scornful fashion. The first case is Androcles, whose negative portrayal is delineated through the creation of negative associations in the reader's mind by means of cross-references. In 8.65.2, we read that some young Athenian supporters of the oligarchic government wished to pave the way for Alcibiades' return by secretly murdering Androcles. This man exercised great influence on the *dēmos*, was a sworn enemy of Alcibiades, and had contributed the most to his condemnation in 415.

Thucydides introduces Androcles in the following way: 'a certain Androcles, the most prominent leader of the popular party [...] who had done most to bring about the banishment of Alcibiades.' (τινα τοῦ δήμου μάλιστα προεστῶτα [...] ὅσπερ καὶ τὸν Ἀλκιβιάδην οὐχ ἥκιστα ἐξήλασε). In light of

²³ Although in 2.65.11 Thucydides does not offer a precise list of those mistakes, most scholars rightly believe that the historian refers, among others and first of all, to Alcibiades' recall. See FINLEY 1942, 224; BRUNT 1952, 59–60; STEWART 1966, 150; DOVER in GOMME, ANDREWS, & DOVER 1981, 424; POUNCEY 1980, 108–9; RAWLINGS 1981, 136; RHODES 1988, 245; CAWKWELL 1997, 77–78, with hesitation; GRIBBLE 1999, 176–80 and 176 n.51 with earlier bibliography. On further arguments for this view, see Section II.

²⁴ GRIBBLE 1999, 211; HORNBLLOWER 2008. Cf. above n.7.

2.65.11 and 6.28.2, these words sully Androcles' image and role in his country's affairs. In 6.28.2, Thucydides had touched upon the hypocrisy of Alcibiades' accusers in the case of the Herms, explaining that they wanted to get rid of him merely because he impeded their ambition to rule the Athenian *dēmos*. The phrasings in that analysis—τοῦ δήμου βεβαίως προεστάναι and ἐξελάσειαν—are echoed by the description of Androcles as τοῦ δήμου μάλιστα προεστῶτα ... ἐξήλασε (8.65.2). In 2.65.11, Thucydides had repeated the view that the Athenians (and I believe that Thucydides is referring here to Alcibiades' political opponents, including Androcles) sacrificed the Sicilian enterprise out of their ambition to control the masses (περὶ τῆς τοῦ δήμου προστασίας). This net of distant cross-references transforms the phrase τοῦ δήμου προεστῶτα from a neutral piece of information into a source of negative associations with regard to Androcles' morality. The reader is reminded that he was one of the corrupted demagogues responsible for the most tragic calamity of Athens, and is thereby invited to conclude that he deserved to be punished.

Thucydides' contempt for Alcibiades' political rivals is overtly expressed in the short reference to Hyperbolus' execution (8.73.3), specifically in the following pejorative characterisation:

Ἵπέρβολόν τινα²⁵ τῶν Ἀθηναίων, μοχθηρὸν ἄνθρωπον, ὡστρακισμένον οὐ διὰ δυνάμεως καὶ ἀξιώματος φόβον, ἀλλὰ διὰ πονηρίαν καὶ αἰσχύνην τῆς πόλεως

Hyperbolus, one of the Athenians, a depraved fellow who had been ostracized, not through any fear of power and consequence, but because he was a villain and a disgrace to the city

The Samian democrats who had recently overthrown the oligarchs in the coup of 412 (8.21) were persuaded by Peisander to organize a new coup, this time against the democrats of the island. Although discretely deriding those men's opportunism,²⁶ Thucydides welcomes their decision to murder Hyperbolus. Plutarch informs us that this man had tried to organize Alcibiades' ostracism (somewhere between the years 417–415), but the latter, in cahoots with Nicias, thwarted Hyperbolus' plan: it was Hyperbolus and not Alcibiades who was eventually ostracized (Plu. *Alc.* 13.4–9).²⁷ Unlike in Androcles' case, Thucydides avoids referring to the prehistory between Hyperbolus and Alcibiades; but the historian can hardly have expected his contemporary Athenian readership not to recall that this man was one of the most ardent enemies of Alcibiades. Thucydides obviously takes sides as to who had been right in the debate that led to Hyperbolus' exile. Taken together, the chapters on Androcles and

²⁵ Note the emphasis on both men's triviality marked through the use of the indefinite *τινα*.

²⁶ LIOTSAKIS 2017, 42–46.

²⁷ For full discussion of the views on Hyperbolus' ostracism, see HORNBLOWER 2008, 968–72.

Hyperbolus' deaths reflect Thucydides' intention to highlight their immorality and thereby to convey to the reader the impression that the prosecution of Alcibiades' enemies partly brought about a purge of Athens' political life. In this way, Thucydides mitigates Alcibiades' share of responsibility for the political tension in Athenian circles in 411.

Let us now move on to the question whether or not Thucydides deemed the constitutional shift and Alcibiades' involvement in it as destructive for Athens' efforts in the war. The overthrow of democracy was undoubtedly a radical political change with multilayered ramifications, at a time when Athens was struggling to recover from the debacle in Sicily and to avert the domino-effect of its allies' revolts all over Greece. It is therefore worth examining Thucydides' view of the consequences of the coup for Athens' fate in the war and of Alcibiades' role in it.

Though taking into consideration the chain of violent reactions generated by the coup, Thucydides does not maintain an unfavorable stance towards the system of government that eventually emerged from it. First, he admits that the heads of the coup were all men of high intellectual qualities; and second, he explains that it was exactly their shrewdness which allowed Peisander, Antiphon, Theramenes, Phrynichus, and their peers to confine the political tension and the reactions of the Athenian *dēmos* to a relatively moderate degree (8.68.1-4). Especially with regard to Phrynichus, Thucydides so noted his perspicacity (8.27.5) that he construed the account of Book 8 as an extensive confirmation of Phrynichus' predictions.²⁸

At this point, let us point out an unnoticed association with the encomium of Pericles. In 2.65.12, Thucydides had admitted that the Athenians, despite the state of discord (ἐν στάσει ὄντες), endured the pressure of the war for a number of years after Sicily. For the historian, it was only in the last phase that the lack of opposition to the corrupted pursuit of self-interest (κατὰ τὰς ἰδίας διαφοράς) led to the city's eventual defeat. It is hard to define how many years Thucydides meant that the Athenians managed to prevent private rivalries from affecting their decisions concerning the war.²⁹ Nonetheless, he evidently believed that, during the coup and the oligarchic government, there were still some factors that prevented opportunists from leading the city to wholesale destruction.

Alcibiades emerges in Book 8 as one of these factors who protected Athens from falling prey altogether to its suicidal tendencies. In the near-miss of 8.86, we read that the Athenian democratic troops of Samos, full of anger against the oligarchs in Athens, nearly sailed against Athens, but Alcibiades dissuaded them from doing so. Thucydides comments on this incident as follows (8.86.4-5):

²⁸ WESTLAKE 1956, 99; WESTLAKE 1968, 242; HAMMOND 1973, 49 ff.; HAMMOND 1977, 149; PLANT 1992; LANG 1996; LIOTSAKIS 2017, 88-98.

²⁹ FINLEY 1942, 165; HORNBLLOWER 1991, 348.

καὶ δοκεῖ Ἀλκιβιάδης πρῶτον τότε καὶ οὐδενὸς ἔλασσον τὴν πόλιν ὠφελῆσαι· ὠρμημένων γὰρ τῶν ἐν Σάμῳ Ἀθηναίων πλεῖν ἐπὶ σφᾶς αὐτούς, ἐν ᾧ σαφέστατα Ἴωνίαν καὶ Ἑλλησποντον εὐθὺς εἶχον οἱ πολέμιοι, κωλυτὴς γενέσθαι. καὶ ἐν τῷ τότε ἄλλος μὲν οὐδ' ἂν εἰς ἱκανὸς ἐγένετο κατασχεῖν τὸν ὄχλον, ἐκεῖνος δὲ τοῦ τ' ἐπίπλου ἔπαυσε καὶ τοὺς ἰδίᾳ τοῖς πρέσβεσιν ὀργιζομένους λοιδορῶν ἀπέτρεπεν.

And it seems³⁰ that then, for the first time, Alcibiades did the state a service, one that was unsurpassed, in that when the Athenians at Samos were passionately determined to sail against their own people, in which case it is absolutely clear that the enemy would immediately have seized Ionia and the Hellespont, he prevented it. And at that moment not one other man would have had the power to hold back the crowd, but he stilled it and with a scolding dissuaded those who were personally enraged against the envoys.

Alcibiades, the personification of self-interest in the *History*, is surprisingly praised by Thucydides for saving Athens from those acting in the name of their private conflicts (8.86.5: τοὺς ἰδίᾳ τοῖς πρέσβεσιν ὀργιζομένους λοιδορῶν ἀπέτρεπεν). This incident confirms Thucydides' foreshadowing in 2.65.12 that the Athenians would protect themselves from their private rivalries (κατὰ τὰς ἰδίας διαφοράς) only up to a certain point.

In the same episode (8.86.6), we also read of Alcibiades' approval of the upcoming government of the 5,000, an approval which Thucydides himself seems to share. In 8.97.2, he states that this system of governance was, at least in its beginning, one of the most effective political systems in Athens that he had seen in his life. In his opinion, the moderate combination of democratic and oligarchic principles brought about a political balance that helped the city to recover from the recent disasters. Having predisposed the reader in this positive way towards this government and its choices, Thucydides concludes that one of the measures taken by the Athenians during that time was to recall Alcibiades and some others from exile (8.97.3). Thucydides conveys the impression that the government of the 5,000, which was approved by Alcibiades and which determined his return, was the most successful in the Athenians' history.

II. Envy (φθόνος) towards Alcibiades

Alcibiades may have represented policies that were much more aggressive than those proposed by Pericles and Nicias and that were approved by Thucydides,

³⁰ BLOEDOW'S (1992b, 210) view that the verb δοκεῖ suggests that Thucydides does not express his own view is misguided. This is Thucydides' typical manner of expressing his own approval of an individual's qualities (cf. the δοκοῦντα in Brasidas' encomium (4.81.1) and the ἔδοξεν in that of Phrynichus (8.27.5)).

but the *History* leaves no room for doubt that, in the historian's eyes, Alcibiades knew how to accomplish his self-interested plans. This means that, for Thucydides, Alcibiades' tragic mistake did not lie in his strategies. On the contrary, the account leads the reader to conclude that the fatal moments for the Athenians were not the occasions on which they entrusted an office to Alcibiades, but rather those on which they did not.

The most influential error made by both Alcibiades and the Athenians ultimately lay in the fact that they all allowed envy ($\phi\theta\acute{o}\nu\omicron\varsigma$) that emerged from their personal affairs and ambitions to lead to Alcibiades' removal. Thucydides weighs both shares of responsibility. On the one side, Alcibiades stimulated competitiveness among his fellow-citizens not only because of his extraordinary feats in war, but also in no small degree by his arrogant exhibitionism. On the other side, the Athenians are presented as being carried along out of their hatred towards him, a mistake that repeatedly harmed their city.

Thucydides touches upon a subject here that was well-known and very popular to his contemporaries. Alcibiades' 'talent' in causing antipathy due to his pomposity was in later reception a much-discussed issue, as testified by sources after Thucydides. Plutarch dedicates a number of paragraphs in his *Alcibiades* to stories about the envy shown towards or felt by Alcibiades both in Athens (*Alc.* 14.2) and Sparta (*Alc.* 24.3-5). Although writing five centuries later than Thucydides, Plutarch should be seen as reflecting the emphasis of his sources, some of which date to as early as the Classical Era. Aristophanes, an author who gives further evidence of this view, writes in the *Frogs* the celebrated statement on the relationship between Alcibiades and Athens: 'It pines for him yet loathes him, but wants to *have* him' (*Fr.* 1425).³¹

The significance of the element of $\phi\theta\acute{o}\nu\omicron\varsigma$ for understanding Thucydides' delineation of Alcibiades' portrait in Books 5-6 and 8 has been neglected by modern scholars. To begin with Book 5, special attention should be paid to the clarification that in 420 Alcibiades was young to be entrusted with an office (5.43.2). This comment on Alcibiades' age helps the reader to apprehend one of the principal reasons why the Athenians were envious of his successful strategy in 420-418. While Alcibiades was boasting in the Assembly that 'I brought together the strongest powers in the Peloponnese with little risk or cost to you and made the Lacedaemonians contest everything in a single day at Mantinea' (6.16.6), many from among his audience must have felt piqued by the fact that he had managed at an early age what others had never achieved after decades of political careerism. It is exactly these feelings of suspicion and jealousy at which Nicias' injunction seems targeted, namely not to trust a young, ambitious citizen such as Alcibiades (612.2-13.2). It has been maintained that Thucydides must have blamed Alcibiades for failing to be elected a general in

---

³¹ HALLIWELL'S (2015) translation.

the battle of Mantinea.³² However, the reading of Book 5 I propose may offer a counterargument to this view: to judge from Thucydides' contempt towards the Athenians for their repeated removal of Alcibiades from office due to their rivalry (6.15.4), it would be more economical to conclude that, if the historian *were* to blame someone for the young Alcibiades' removal from generalship in 418, it would not be just Alcibiades but his political rivals as well.

In Book 6 Thucydides explains that Alcibiades' private life was equally envied. 6.16 is suggestive of Alcibiades' provocative temperament. He begins his speech by antagonistically claiming that he deserves to rule more than others (6.16.1). At the beginning of the war, Pericles too had been doubted for being insufficiently qualified to be elected to high public office. However, he had defended himself in a moderate fashion, without distinguishing himself from his fellow-citizens (2.60). Through this distant comparison, Thucydides invites the reader to feel Alcibiades' provocative arrogance and to recall that the main qualitative difference between Pericles and his successors was that the latter's words and deeds were dictated by their desire to outdo each other (2.65.8). Alcibiades is presented as swayed by his intense sense of superiority.³³ To the accusation made by Nicias (6.12.2) that he uses public affairs in order to cover the expenses of private needs, he answers that this is a slander reflecting his accusers' envy, which is, as he claims, natural (6.16.3; 6.16.5),³⁴ as his glory and feats are incomparable to theirs (6.16.3-5). He is even confident about his posthumous fame (6.16.5).

Scholarly interest has focused on the fear these arrogant words triggered in the Athenians that Alcibiades was intending to overthrow democracy and establish a tyranny.³⁵ However, this view, though correct, isolates only the one part of the contemporary Athenian political arena. This is because the fear of the masses was undoubtedly roused by demagogues who were particularly agonistic towards Alcibiades and envious of his public and private successes. This speech, along with the reference to Alcibiades' young age, shows how through both his public and private life, and both knowingly and involuntarily, he offered to those politicians who, like him, aspired to be the first among their peers, the opportunity to neutralize him, a development which exerted a disastrous impact upon Athens.

³² If he really did so. Cf. BLOEDOW 1992a.

³³ See also HARRIS' (2016) stimulating observation that Alcibiades' choice to mention his own ancestors, and not those of the entire community, is one further aspect suggestive of his disrespect for domestic unwritten rules, given the silent rule that 'speakers in Thucydides and Xenophon and Demosthenes, when addressing the Assembly, never mention their own ancestors' (145).

³⁴ In Thucydides the phrase *λυπηρός εἰμι* is closely related to envy (*φθόνος*) and hate (*μῖσος*). Cf. 2.37.2; 2.64.4-5.

³⁵ CORNFORD 1907, 206-9; PEARSON 1949; SEAGER 1967; PALMER 1982; FORDE 1989, 92-95 and 184-87; MITCHELL 2008.

The importance to Thucydides of the competitiveness of Alcibiades' rivals is also suggested by the fact that, in the *History*, Alcibiades and Brasidas³⁶ are the only individuals who face their countrymen's envy. Both of them do so due to their leading roles in dissolving the alliances of their opponents. Now, Thucydides glosses a definition of φθόνος through Pericles' maxim that (2.35.2; cf. 2.45.1; 2.64.4-5) 'praise spoken of others can only be endured as long as each believes himself capable of doing something of what he hears about; towards what goes further, men feel envy and then actual disbelief' (τῷ δὲ ὑπερβάλλοντι αὐτῶν φθονοῦντες ἤδη καὶ ἀπιστοῦσιν). In light of this definition of envy, it is arguable that Thucydides not only considered the two men's successes as an unprecedented feat but also believed that this was also the opinion of their contemporaries.

To focus on the element of envy may also strengthen the view that, when referring to Pericles' successors' fatal mistakes due to their self-interest in 2.65.11, Thucydides has Alcibiades' removal from office in mind as well.³⁷ In 3.82.8, Thucydides, discussing civil strife in the light of the conflict in Corcyra, supports that envy is closely connected with civil discord: the influential individuals in the Greek cities, both democrats and oligarchs, used political ideologies as a pretext to gain power, and one of the characteristics of this political behavior was envy towards influential citizens. This is exactly the situation described in Book 6: Alcibiades' envious and competitive rivals try to subdue his influence under the pretext of the protection of democracy. In 2.65.11, Thucydides had stated that it was such competition for power that inaugurated for Athens a period of internal disorder and discord. Through the prism of 3.83.8, in which discord is linked with envy, the comment of 2.65.11 must at least in part refer to the envy felt by Alcibiades' enemies towards him. For Thucydides, of course, Alcibiades was equally at fault for this corrupting political game, as seems testified by the language that is used to describe Alcibiades' competitiveness towards Nicias in 5.43.2 (φρονήματι φιλονικῶν), which again echoes the political analysis in 3.82.8 (ἐς τὸ φιλονικεῖν καθισταμένων τὸ πρόθυμον).

If Books 5 and 6 demonstrate the roots of the envy felt towards Alcibiades by his enemies, Book 8 reveals why they should not have let this emotion affect their decisions about him. As we saw, for Alcibiades the first step in the Sicilian expedition should have been the recruitment of allies through charm-diplomacy, a plan that he did not have chance to put into effect. The Athenians' decision to remove him from office contrasts sharply with Alcibiades' own diplomatic skills as presented in Book 8. Alcibiades' thought-process in his earlier speech (6.16.6-17) on the easiness with which he could manipulate the disparate masses, though never fulfilled in Sicily, is echoed by the way he is

---

³⁶ 4.108.7.

³⁷ See above, n.23.

presented as acting in the Ionian War. Two incidents in Book 8 exemplify Alcibiades' persuasive skills here more than any other part of the work.

The first event is Alcibiades' arrival at Samos. In 8.81, Alcibiades appears in front of an Athenian assembly after an intermission of four years:

ὑπερβάλλων ἐμεγάλυνε τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν παρὰ τῷ Τισσαφέρνει, ἵνα οἱ τε οἴκοι τὴν ὀλιγαρχίαν ἔχοντες φοβοῖντο αὐτὸν καὶ μᾶλλον αἱ ξυνωμοσίαι διαλυθεῖεν καὶ οἱ ἐν τῇ Σάμῳ τιμιώτερόν τε αὐτὸν ἄγοιεν καὶ αὐτοὶ ἐπὶ πλεόν θαρσοῖεν, οἱ τε πολέμιοι τῷ Τισσαφέρνει ὡς μάλιστα διαβάλλοιντο καὶ [ἀπὸ] τῶν ὑπαρχουσῶν ἐλπίδων ἐκπίπτοιεν.

He went on to magnify to excess his own influence with Tissaphernes. His object was that those who were in control of the oligarchy at home should fear him and that the political clubs which conspired against him should more surely be broken up; also that the army at Samos should hold him in greater honour and feel a greater degree of confidence themselves; and finally that the enemy should be filled with all possible suspicions of Tissaphernes and so deprived of their present hopes.

Thucydides presents Alcibiades as doing at Samos what he had promised to do in Sicily. In front of a heterogeneously minded audience, he exploits his relationship with Tissaphernes in order to satisfy the expectations of the entire group listening to him. In Thucydides, the relationship between words and deeds usually unfolds as a plan that is either realized or that fails.³⁸ In this case, however, the connection of Alcibiades' speech in Book 6 with the ensuing account of Book 8 is much more complicated. The plot development neither confirms nor refutes anything that is previously said; it hints instead that, *had* the Athenians allowed Alcibiades to lead the Sicilian expedition until the very end, his diplomatic skills might well have brought about a very different outcome. This counterfactual thought, although remotely entertained, was, according to Plutarch, one of the main arguments of the supporters of Alcibiades during the period that he was trying to return to Athens (Plut. *Alc.* 32.4). In Book 8, Thucydides deliberately encourages counterfactual musings of this kind.

In 8.86.4, Thucydides brings to a climax his defense of Alcibiades. In the account in which the latter dissuades the Athenians on Samos from sailing against Athens, we saw that, as it seems to Thucydides, this intervention actually saved the city. The adverb πρῶτον ('first') foreshadows further occasions on which Alcibiades had benefited his country. In this respect, the comment suggests that, had death not prevented him, Thucydides would have laid em-

³⁸ The literature is vast. For an exhaustive bibliography, see LIOTSAKIS 2017, 89 n.75.

phasis on such moments.³⁹ What is more, it is particularly telling in understanding Thucydides' criticism of the envy shown towards Alcibiades that, in the historian's opinion, no-one else could have succeeded in dissuading the troops from sailing against Athens (8.86.5). This is an exaggerated judgment; a few months earlier, Thrasybulus had achieved a similar feat, preventing the development of polarizing factions between the Athenian and Samian oligarchs and the democrats (8.75.1-77). Through this exaggeration, Thucydides succumbed to the temptation of taking sides in the competitive debate that he himself considered disastrous for his city, as to who among Pericles' successors deserved to be first among his peers. In arguing that Alcibiades was irreplaceable, he implicitly agrees with the latter's words that 'Athenians, I more than others am entitled to command' (6.16.1).

III. Thucydides: Charmed by Alcibiades or in love with Athens?

Thucydides' favorable stance towards Alcibiades is, as we have seen, uncontested. His leniency is also discernible in his unwillingness to overtly criticize the darkest moments of Alcibiades' betrayal, such as his decision to defect to the Spartans, his advice to them to support Syracuse and to fortify Deceleia, and his participation in the battle of Miletus. Even if Alcibiades, as is occasionally argued, did not actually play a decisive role in the Spartans' decisions,⁴⁰ Thucydides believed exactly the opposite (6.88.10; 6.93.1; 8.6.3; 8.12; 8.26.3-27.1), and some readers might therefore reasonably expect at least a pejorative comment. On the contrary, the most striking authorial comments regarding Alcibiades' relationship with Athens (2.65.11; 6.15.3-4; 8.86.4-5) embellish his political career, foreground the effectiveness of his service to the city, and emphasize the fact that he was wronged by his countrymen.

However, it remains to ask what the meaning of Thucydides' leniency towards Alcibiades is. What was the historian's aim in delineating this—albeit only partially—favorable portrait? Some scholars have discerned in Thucydides' positive comments Alcibiades' own influence on the author's judgment. According to this view, Thucydides had the opportunity to meet Alcibiades and used him as his informant.⁴¹ For some supporters of this hypothesis, Thucydides, charmed by Alcibiades' temperament, was convinced by him that his influence on the course of the events was much more important than it actually was. Some scholars have even tried to take advantage of such views in order to solve the so-called 'Thukydideische Frage', which relates to the vexed issue

³⁹ Thucydides' comment not only targets Alcibiades (as argued by ADCKOCK 1963, 135–36; DELEBECQUE 1965, 175; GRIBBLE 1999, 187 and BASSI 2007, 209) but also the Athenians for having wasted all those years before having him on their side. Cf. WOODHEAD 1970, 95–96.

⁴⁰ BRUNT 1952, 69–72 followed by KEBRIC 1976, 250 n.15; ELLIS 1989, 66; NÝVLT 2014, 384–85.

⁴¹ MEWES 1868, 6–7; BRUNT 1952; DELEBECQUE 1967; LANG 1996; NÝVLT 2014. For criticism of this view, see the bibliography in FULKERSON 2013, 272 n.8.

of the several stages of the *History*'s composition.⁴² In their view, after discussing with Alcibiades, Thucydides reconsidered the causal history of the war (especially in its last years) and revised certain parts of Book 8.

This theory is plausible only in its first part, namely that Thucydides met Alcibiades, or at least someone from his close environment, and drew information from him. On the other hand, as I shall argue, the view that the *History* reflects Thucydides' admiration for and excitement about Alcibiades is erroneous. Thucydides, though he makes no overt criticism of Alcibiades' defection, conceals nothing of the details and constantly reminds the reader of Alcibiades' devious conduct and ruthless opportunism.⁴³

Thucydides' interest in Alcibiades' skills and his contribution to Athens should not be seen as a reflection of his partiality for him, but as part of his general concern for what the ideal system of governance for Athens should be, why Athens lost the war, and what strategies it should have followed in order to avoid the eventual defeat. Needless to say, my analysis of Thucydides' portrait of Alcibiades in light of the relationship between Athens and its individuals is influenced by Forde's and Gribble's seminal studies.⁴⁴ Both scholars approach the literary representation of Alcibiades in the *History* as a reflection of Thucydides' theoretical speculation about the dynamics of the relationship between a city and its citizens, and the dangers lurking behind this relationship as private aspirations collide with common interest. For my part, I would like to transfer the focal point of interest from Forde's and Gribble's conception of 'Thucydides the political thinker' onto 'Thucydides the Athenian patriot'.

Thucydides' tolerance of Alcibiades' immorality is not the latter's privilege but is also evident in his portrayal of other Athenian individuals as well. The comparison of Thucydides' stance towards Alcibiades with his judgments on Themistocles and Hippias is particularly insightful in this respect. After the Persian Wars, Themistocles was banished by the Athenians and, like Alcibiades, defected to Persia, where he spent the rest of his life as a satrap. Nowhere in his biographical digression on Themistocles (1.135.2–138.6) does Thucydides treat Themistocles' choice as a treasonous act; rather, he vigorously expresses his high esteem for Themistocles' sagacity and its benefits for Athens, listing the construction of the Long Walls as his greatest feat.⁴⁵ The comparison with Hippias is even more illuminating: Hippias not only had been a tyrant in Athens but also, after being toppled from power, took refuge in Darius' court and later followed the Persian army against the Athenians in the battle

⁴² DELEBECQUE 1967; WESTLAKE 1968; POUNCEY 1980, 115–16; HORNBLLOWER 1987, 145–46.

⁴³ LANG 1996, 292; MAYER 1998, 232–33; BASSI 2007, 199–205; NÝVLT 2014, 381–82, and n.1 with further bibliography on the view that, although Thucydides used Alcibiades as an informant, his judgment was not influenced by him.

⁴⁴ FORDE 1989; GRIBBLE 1999, 159–213. Seeds of this approach are found in STEWART 1966, 149.

⁴⁵ Cf. PALMER 1982, 115–18.

of Marathon (Hdt. 6.102; Hdt. 6.107-109; Hdt. 121; Th. 6.59.4). Although to many contemporaries of Thucydides Hippias was a symbol of the suppression of Athens' democratic values and national independence,⁴⁶ Thucydides does not hesitate to recognize that this tyrant governed skillfully and moderately, showing respect to the country's laws and institutions (6.54.4-6).⁴⁷

This attitude is also discernible in Thucydides' treatment of Alcibiades' contemporaries. Phrynichus, in his effort to avoid the danger lurking for him in Alcibiades' return to Athens, dared to contact the Spartan navarch Astyochus and promised to surrender to him the fleet at Samos (8.50-51). Nonetheless, as we have seen, Thucydides highlights the prudence of Phrynichus' admonitions to the Athenians⁴⁸ and is equally generous with the instigators of the oligarchic coup. Theramenes, the man who let his countrymen starve to death in order to make them accept Sparta's terms at the end of the war (X. *HG* 2.2.16), is praised by Thucydides for his rhetorical skills and insight (8.68.4). In the light of all these examples,⁴⁹ Thucydides' tolerance of Alcibiades signals not an exceptional treatment, but reflects the historian's favorite practice of looking for politicians who were most profitable to Athens, even if they could turn against it without the slightest hesitation. Thucydides' aim was not to express his feelings for Alcibiades but to share with his readers his verdict that, although potentially useful, the Athenians foolishly left him unexploited, as they did many others before him.

Thucydides' positive comments on these controversial personalities of Athens undoubtedly arise from his special interest in political issues, as Forde, Gribble and others have demonstrated.⁵⁰ However, it should also be noted that Thucydides' cynical rationalism in the quest of qualified leaders, even among individuals of questionable morality, carries a heavy emotional load; it is dictated by Thucydides' concern for Athens. This view is strengthened by the juxtaposition of Thucydides' interest in these Athenians with his indifference to the Spartans. The discussion of Themistocles is placed shortly after that of the Spartan king Pausanias (1.128.2-135.1). However, nowhere in the chapters on Pausanias do we read any analysis of his political virtues or flaws in a similar manner to the account of Themistocles. In the same way, Thucydides' focus in Book 8 on the political tension in Athens and Samos stands in sharp contrast with his apparent reluctance to offer a political analysis of the contemporary perplexities in Spartan circles. These are the implications of Astyochus' admi-

⁴⁶ For tyranny as a symbol of these negative aspects in ancient Greece, see SEAGER'S (1967) excellent survey of the sources.

⁴⁷ On the relationship between the tyrannicide digression and Alcibiades, see WOHL 1999. See also, most recently, LIOTSAKIS 2022.

⁴⁸ Cf. further FULKERSON 2013, 275 n.23, 276 n.24.

⁴⁹ For a comparison with further examples of individuals (incl. non-Athenians) in the History motivated by self-interest, see PALMER 1982, 119.

⁵⁰ See also MITCHELL 2008.

ralship for the state of the navy (8.78), his questionable relationship with Tissaphernes (8.50.3), and the tragic end to which his negligence of the besieged Chians led Pedaritus, his compatriot and governor of Chios (8.55.2-3).⁵¹

In a similar fashion, the element of envy in the *History* is examined from a clearly Athenocentric perspective. As already demonstrated, Brasidas too is presented as having been treated by his political rivals with envy. However, Thucydides is not interested in offering an in-depth analysis of how this public envy affected political life in Sparta and Brasidas' career. Furthermore, the comparison with Plutarch can again prove particularly enlightening. As a biographer, in touching upon Alcibiades' inability to avoid the envy of his environment, Plutarch wished both to present a distinctive dimension of Alcibiades' character as well as a historiographical component in Athens' fall. For this reason, he included in his account incidents that took place in both Athens and Sparta. We thus learn of the envy of leading Spartans towards Alcibiades due to his prominent role in Spartan decisions. We also read about the envy shown to Alcibiades in Tissaphernes' court (Plut. *Alc.* 24.3-9). In contrast, Thucydides omits all these details, focusing exclusively on the envy towards Alcibiades in association with Athens' political decay and defeat in war.⁵²

In conclusion, Thucydides' portrayal of Alcibiades reflects both his strategic brilliance and the complex nature of his character, making it possible that Alcibiades may have, to some extent, charmed Thucydides. However, Thucydides' admiration stems primarily from Alcibiades' strategic use of revolts as a wartime tactic, recognizing its effectiveness independently of Alcibiades' moral ambiguities. Thucydides' favourable stance towards Alcibiades is also rooted in his broader interest in identifying the qualities of an ideal leader, focusing on practical abilities rather than personal ethics. Simultaneously, Thucydides emphasizes how Alcibiades' actions were deeply influenced by the destructive impact of envy and personal rivalries within Athens, which hindered the city's decision-making and led to his eventual downfall. For Thucydides, the critical mistake of the Athenians was not their policies in the Peloponnese and Sicily, but their inability to exclude personal animosities from major decisions. This dilemma is reflected in Aristophanes' *Frogs* 1425, where Athens is depicted as torn between desiring and resenting Alcibiades. Thucydides, however, provides a clear answer: regardless of Athens' emotional response to him, the city should have recognized Alcibiades' potential and embraced his leadership. Ultimately, Thucydides' treatment of Alcibiades underscores the importance of effective leadership, free from the destructive forces of internal rivalries.

---

⁵¹ Thucydides merely treats these issues as signs of Sparta's inability to win the war after the Athenian disaster in Sicily (LIOTSAKIS 2017, 111–38).

⁵² Cf. ROMILLY 1988, 28.

Bibliographic References

- ADCOCK, F. E. 1963. *Thucydides and His History*. London; New York; Ibadan: Cambridge University Press.
- AIDONIS, T. 1996. Tissaphernes' Dealings with the Greeks. *C&M* 47: 89–108.
- ALONSO-NÚÑEZ, J. M. 2000. *Die Archäologien des Thukydides*. Konstanz: UVK Universitätsverlag Konstanz.
- BADIAN, E. 1999. The Road to Acanthus. In: R. MELLOR & L. A. TRITLE (eds), *Text and Tradition: Studies in Greek History and Historiography in Honor of Mortimer Chambers*. Claremont, Calif.: Regina Books, 3–35.
- BASSI, K. 2007. Spatial Contingencies in Thucydides' *History*. *CA* 26(2): 171–217.
- BENSON, E. F. 1928. *The Life of Alcibiades*. London: Ernest Benn.
- BLOEDOW, E. F. 1973. *Alcibiades Reexamined*. Wiesbaden: F. Steiner.
- _____, 1990. 'Not the Son of Achilles, but Achilles Himself': Alcibiades' Entry on the Political Stage at Athens II. *Historia* 39(1): 1–19.
- _____, 1991. On 'Nurturing Lions in the State': Alcibiades' Entry on the Political Stage in Athens. *Klio* 73: 49–65.
- _____, 1992a. Alcibiades 'Brilliant' or 'Intelligent'? *Historia* 41(2): 139–57.
- _____, 1992b. 'An Alexander in the Wrong Place': Alcibiades 'the Ablest of All the Sons of Athens'? *SCO* 41: 191–216.
- BODIN, L. 1935. Thucydide et la campagne de Brasidas en Thrace : remarques sur la composition de l'exposé. In: É. PRIVAT (ed.), *Mélanges offerts à Octave Navarre / par ses élèves et ses amis*. Toulouse: É. Privat, 47–55.
- BRUNS, I. 1961. *Das literarische Porträt der Griechen im fünften und vierten Jahrhundert vor Christi Geburt. Die Persönlichkeit in der Geschichtsschreibung der Alten: Untersuchungen zur Technik der antiken Historiographie*. Hildesheim: Georg Olms.
- BRUNT, P. A. 1952. Thucydides and Alcibiades. *REG* 65(304/305): 59–96.
- CAWKWELL, G. 1997. *Thucydides and the Peloponnesian War*. London & New York: Routledge.
- CLASSEN, C. J. 2005. Thucydides on Politicians and Poleis. *PAA* 80: 113–26.
- COOPER, G. L. 1979. Alcibiades' Criticism of Nicias at Thuc. 6.18.1. *TAPhA* 109: 29–38.
- CONNOR, W. R. 1984. *Thucydides*. Princeton: Princeton University Press.
- CORNFORD, F. M. 1907. *Thucydides Mythistoricus*. London: Ed. Arnold.
- DELEBECQUE, É. 1965. *Thucydide et Alcibiade*. Aix-en-Provence: Éditions Ophrys.
- _____, 1967. *Thucydide. Livre VIII*. Aix-en-Provence: Éditions Ophrys.
- ELLIS, W. M. 1989. *Alcibiades*. London & New York: Routledge.
- FAULKNER, R. 2007. *The Case for Greatness: Honorable Ambition and Its Critics*. New Haven & London: Yale University Press.
- FINLEY, J. H., Jr 1942. *Thucydides*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press & London: Oxford University Press.
- FORDE, S. 1989. *The Ambition to Rule: Alcibiades and the Politics of Imperialism in Thucydides*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- _____, 1995. International Realism and the Science of Politics: Thucydides, Machiavelli, and Neorealism. *ISQ* 39(2): 141–60.

- FULKERSON, L. 2013. Alcibiades πολύτροπος: Socratic Philosopher and Tragic Hero? *Histos* 7: 269–98.
- GOMME, A. W. 1956. *A Historical Commentary on Thucydides, III: The Ten Years' War: Books IV–V 24*. Oxford: Oxford University Press.
- GOMME, A. W., ANDREWES, A., & DOVER, K. J. 1970. *A Historical Commentary on Thucydides, IV: Books V 25–VII*. Oxford: Oxford University Press.
- _____, 1981. *Commentary on Thucydides, V: Book VIII*. Oxford: Oxford University Press.
- GRAYSON, C. H. 1972. Two Passages in Thucydides. *CQ* 22(1): 62–73.
- GRIBBLE, D. 1999. *Alcibiades and Athens: A Study in Literary Representation*. Oxford: Clarendon Press.
- _____, 2006. Individuals in Thucydides. In: A. RENGAKOS & A. TSAKMAKIS (eds), *Brill's Companion to Thucydides*. Leiden & Boston: Brill, 439–68.
- HALLIWELL, S. 2015. *Aristophanes. Clouds, Women at the Thesmophoria, Frogs. A Verse Translation, with Introduction and Notes*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- HAMMOND, N. G. L. 1973. The Particular and the Universal in the Speeches of Thucydides, with Special Reference to That of Hermocrates at Gela. In: P. A. STADTER (ed.), *The Speeches in Thucydides. A Collection of Original Studies with a Bibliography*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 49–59.
- _____, 1977. The Meaning and Significance of the Reported Speech of Phrynichus in Thucydides 8,48. In: K. H. KINZL (ed.), *Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory: Studies Presented to Fritz Schachermeyr on the Occasion of His Eighteenth Birthday*. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 147–57.
- HARRIS, E. M. 2016. Alcibiades, the Ancestors, Liturgies, and the Etiquette of Addressing the Athenian Assembly. In: V. LIOTSAKIS & S. FARRINGTON (eds), *The Art of History. Literary Perspectives on Greek and Roman Historiography*. Berlin & Boston: Walter de Gruyter, 145–55.
- HATZFELD, J. 1940. *Alcibiade : Étude sur l'histoire d'Athènes à la fin du Ve siècle*. Paris: Presses universitaires de France.
- HORNBLOWER, S. 1987. *Thucydides*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- _____, 1991. *A Commentary on Thucydides, I: Books I–III*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- _____, 1996. *A Commentary on Thucydides, II: Books IV–V.24*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- _____, 2008. *A Commentary on Thucydides, III: Books 5.25–8.109*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- HOWIE, J. G. 1992. Η αριστεία από τον Όμηρο έως τον Ξενοφώντα. *Parnassos* 34: 425–47.
- HYLAND, J. O. 2007. Thucydides' Portrait of Tissaphernes Re-Examined. In: C. J. TUPLIN (ed.), *Persian Responses: Political and Cultural Interaction with(in) the Achaemenid Empire*. Swansea: Classical Press of Wales, 1–25.
- JORDAN, B. 2000. The Sicilian Expedition was a Potemkin Fleet. *CQ* 50(1): 63–79.
- KAGAN, D. 1981. *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- KALLET, L. 2006. Thucydides' Workshop of History and Utility outside the Text. In: A. RENGAKOS & A. TSAKMAKIS (eds), *Brill's Companion to Thucydides*. Leiden & Boston: Brill, 335–68.

- KEBRIC, R. B. 1976. Implications of Alcibiades' Relationship with the Ephor Endius. *Historia* 25(2): 249–52.
- KINZL, K. H. (ed.) 1977. *Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory: Studies Presented to Fritz Schachermeyr on the Occasion of His Eighteenth Birthday*. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- LANG, M. L. 1996. Alcibiades vs. Phrynichus. *CQ* 46(1): 289–95.
- LATEINER, D. 1975. The Speech of Teutiaplus (Thuc. 3.30). *GRBS* 16(2): 175–84.
- LATTIMORE, S. 1998. *Thucydides, The Peloponnesian War*. Indianapolis & Cambridge: Hackett Publishing Company.
- LIOTSAKIS, V. 2017. *Redeeming Thucydides' Book VIII: Narrative Artistry in the Account of the Ionian War*. Berlin & Boston: Walter de Gruyter.
- _____, 2022. Witnesses and Evidence in Thucydides: The Institutional and Rhetorical Context of the Digression on the Tyrannicides. In: A. MARKANTONATOS, V. LIOTSAKIS, & A. SERAFIM (eds), *Witnesses and Evidence in Ancient Greek Literature*. Berlin & Boston: Walter de Gruyter, 185–213.
- LIOTSAKIS, V. & FARRINGTON, S. (eds) 2016. *The Art of History: Literary Perspectives on Greek and Roman Historiography*. Berlin & Boston: Walter de Gruyter.
- LITTMAN, R. J. 1970. The Loves of Alcibiades. *TAPhA* 101: 263–76.
- MADER, G. 1993. Rogues' Comedy at Segesta (Thucydides 6.46): Alcibiades Exposed? *Hermes* 121: 181–95.
- MAYER, K. 1998. Alcibiades the Deserter: P. Oxy. III 411 Col. IV. 98. *ZPE* 123: 232–34.
- MCGREGOR, M. F. 1965. The Genius of Alkibiades. *Phoenix* 19(1): 27–47.
- MEIGGS, R. 1972. *The Athenian Empire*. Oxford et al.: Oxford University Press.
- MELLOR, R. & TRITLE, L. A. (eds) 1999. *Text and Tradition: Studies in Greek History and Historiography in Honor of Mortimer Chambers*. Claremont: Regina Books.
- MEWES, W. 1868. *Untersuchungen über das achte Buch der Thukydeischen Gechichte*. Brandenburg: A. Müller.
- MITCHELL, L. 2008. Thucydides and the Monarch in Democracy. *Polis* 25(1): 1–30.
- MÜNCH, H. 1935. *Studien zu den Exkursen des Thukydidés*. Heidelberg: Bilabel.
- NÝVLT, P. 2014. Was Alcibiades an Informant of Thucydides? *AAH* 54(4): 381–91.
- PALMER, M. 1982. Alcibiades and the Question of Tyranny in Thucydides. *CJPS* 15(1): 103–24.
- PEARSON, L. 1949. Note on a Digression of Thucydides (VI, 54-59). *AJPh* 70(2): 186–89.
- PLANT, I. 1992. Thuc. VIII. 48.5: Phrynichus on the Wishes of Athens' Allies. *Historia* 41(2): 249–50.
- POUNCEY, P. R. 1980. *The Necessities of War: A Study of Thucydides' Pessimism*. New York: Columbia University Press.
- PRITCHETT, W. K. 1995. *Thucydides' Pentekontaetia and Other Essays*. Amsterdam: J.C. Gieben.
- PRIVAT, É. (ed.) 1935. *Mélanges offerts à M. Octave Navarre par ses élèves et ses amis*. Toulouse: É. Privat.
- RAWLINGS, H. R. 1981. *The Structure of Thucydides' History*. Princeton: Princeton University Press.
- RENGAKOS, A. & TSAKMAKIS, A. (eds) 2006. *Brill's Companion to Thucydides*. Leiden & Boston: Brill.

- RHODES, P. J. 1988. *Thucydides, History II. Edited with Translation and Commentary*. Warminster: Aris & Phillips.
- _____, 2010. *A History of the Classical Greek World, 478–323 BC*. Chichester & Malden: Wiley-Blackwell.
- ROISMAN, J. 1987. Alcidas in Thucydides. *Historia* 36(4): 385–421.
- ROMILLY, DE, J. 1956. *Histoire et raison chez Thucydide*. Paris: Les Belles-Lettres.
- _____, 1963. *Thucydides and Athenian Imperialism*, transl. P. Thody. Oxford: Blackwell.
- _____, 1988. Plutarch and Thucydides or the Free Use of Quotations. *Phoenix* 42(1): 22–34.
- ROOD, T. C. B. 1998. *Thucydides. Narrative and Explanation*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- SCHWINGE, E.-R. 2008. *Komplexität und Transparenz. Thukydidēs: Eine Leseanleitung*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- SEAGER, R. 1967. Alcibiades and the Charge of Aiming at Tyranny. *Historia* 16(1): 6–18.
- STADTER, P. A. (ed.) 1973. *The Speeches in Thucydides. A Collection of Original Studies with a Bibliography*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- _____, 1993. The Form and Content of Thucydides' Pentecontaetia (1.89–117). *GRBS* 34: 35–72.
- STEWART, D. J. 1966. Thucydides, Pausanias, and Alcibiades. *CJ* 61(4): 145–52.
- TAYLOR, M. C. 2010. *Thucydides, Pericles, and the Idea of Athens in the Peloponnesian War*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- TSAKMAKIS, A. 1995. *Thukydidēs über die Vergangenheit*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- TUPLIN, C. J. (ed.) 2007. *Persian Responses: Political and Cultural Interaction with(in) the Achaemenid Empire*. Swansea: Classical Press of Wales.
- VON FRITZ, K. 1967. *Die Griechische Geschichtsschreibung*, I–II. Berlin: Walter de Gruyter.
- WESTLAKE, H. D. 1955. Thucydides and the Pentekontaetia. *CQ* 5(1/2): 53–67.
- _____, 1956. Phrynichos and Astyochos (Thucydides VIII. 50–1). *JHS* 76: 99–104.
- _____, 1968. *Individuals in Thucydides*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WICK, T. E. 1982. The Compositional Structure of Chapters 98–117 of Thucydides' Excursus on the Pentecontaetia (I, 89 ff.). *AC* 51: 15–24.
- WOHL, V. 1999. The Eros of Alcibiades. *CA* 18(2): 349–85.
- WOODHEAD, A. G. 1970. *Thucydides on the Nature of Power*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- WYLIE, G. 1992. Brasidas – Great Commander or Whiz-Kid? *QUCC* 41(2): 75–95.

Vasileios Liotsakis

Associate Professor of Ancient Greek Literature

Department of Philology

University of the Peloponnese

v.liotsakis@uop.gr

Plato's Atalanta: The Soul of an Athlete in the Myth of Er

Lee Fratantuono

Περίληψη_ Lee Fratantuono | Η πλατωνική Αταλάντη:

Η ψυχή ενός αθλητή στον μύθο του Ηρόδου

Ο πλατωνικός μύθος του Ηρόδου, όπως εκτίθεται στο Δέκατο Βιβλίο της *Πολιτείας*, έχει πολλαπλά μελετηθεί ως προς τις διάφορες πλευρές της αλληγορικής του σημασίας και της επιδραστικής λογοτεχνικής του αξίας, επειδή χρησιμοποιήθηκε ως όχημα προς διερεύνηση του δόγματος της μετά θάνατον αναγέννησης της ψυχής σε νέα σώματα. Λεπτομερής ανάλυση της σκηνής που περιγράφει την εκλογή της επιθυμητής μελλοντικής ζωής από επιλεγμένους ήρωες της μυθολογίας και της μυθικο-ιστορικής ελληνικής αρχαιότητας, μας προσκαλεί να επανεξετάσουμε τη μέχρι στιγμής αρκετά υποτιμημένη σπουδαιότητα της τοποθέτησης, από τον Πλάτωνα, της Αταλάντης στο μέσον της παρατιθέμενης ηρωικής ακολουθίας.

THE SO-CALLED Myth of Er at the climax of the last book of Plato's *Republic* ("the last part of a story in a story"¹) has been the subject of a significant bibliography, not least on the connection between its lengthy, enigmatic underworld narrative and the systematic, dialectical exposition of the problem of justice and the well-ordered state that precedes it.² Our purpose in this brief study will not be to revisit favorite interpretive cruces, or to present overarching arguments on the structure of Plato's work and the implications of the story of Er for understanding better the author's consideration of the problem of the ideal polity, let alone the question of the rationale for the philosopher's employment of myth as vehicle for theoretical exposition.³ Rather, we shall consider one fleeting, noteworthy allusion that has received comparatively less attention from modern Platonists, namely the prominent place of the heroine Atalanta among the denizens of Er's afterlife vision.⁴

¹ THAYER 1988, 369.

² See especially HALLIWELL 2007, and AGAMBEN 2015. RICHARDSON 1926 remains invaluable; on the problem of the connection of the strange lore to what precedes, note in particular JOHNSON 1999.

³ For an introduction to the vast subject of mythology in Plato, see COLLOBERT, DESTRÉE, and GONZALEZ 2012, and cf. SMITH 1986 and BAGHDASSARIAN 2014.

⁴ For commentary *ad loc.* see ADAM 1963 (1902), 458–61; Adam does not provide any notes

We may quote the relevant passage in full, highlighting the midpoint reference to Atalanta:

Ταύτην γὰρ δὴ ἔφη τὴν θεάν ἀξίαν εἶναι ἰδεῖν, ὡς ἕκασται αἱ ψυχαὶ ἤροῦντο τοὺς βίους· ἐλεινήν τε γὰρ ἰδεῖν εἶναι καὶ γελοίαν καὶ θαυμασίαν. κατὰ συνήθειαν γὰρ τοῦ προτέρου βίου τὰ πολλὰ αἰρεῖσθαι. ἰδεῖν μὲν γὰρ ψυχὴν ἔφη τὴν ποτε Ὀρφέως γενομένην κύκνου βίον αἰρουμένην, μίσει τοῦ γυναικείου γένους διὰ τὸν ὑπ' ἐκείνων θάνατον οὐκ ἐθέλουσαν ἐν γυναικί γεννηθεῖσαν γενέσθαι· ἰδεῖν δὲ τὴν Θαμύρου ἀηδόνας ἐλομένην· ἰδεῖν δὲ καὶ κύκνον μεταβάλλοντα εἰς ἀνθρωπίνου βίου αἴρεσιν, καὶ ἄλλα ζῶα μουσικὰ ὡσαύτως. [620β] εἰκοστὴν δὲ λαχοῦσαν ψυχὴν ἐλέσθαι λέοντος βίον· εἶναι δὲ τὴν Αἴαντος τοῦ Τελαμωνίου, φεύγουσαν ἀνθρωπον γενέσθαι, μεμνημένην τῆς τῶν ὄπλων κρίσεως. τὴν δ' ἐπὶ τούτῳ Ἀγαμέμνωνος· ἔχθρα δὲ καὶ ταύτην τοῦ ἀνθρωπίνου γένους διὰ τὰ πάθη ἀετοῦ διαλλάξαι βίον. ἐν μέσοις δὲ λαχοῦσαν τὴν Ἀταλάντης ψυχὴν, κατιδοῦσαν μεγάλας τιμὰς ἀθλητοῦ ἀνδρός, οὐ δύνασθαι παρελθεῖν, ἀλλὰ λαβεῖν. [620c] μετὰ δὲ ταύτην ἰδεῖν τὴν Ἐπειοῦ τοῦ Πανοπέως εἰς τεχνικῆς γυναικὸς ἰοῦσαν φύσιν· πόρρω δ' ἐν ὑστάτοις ἰδεῖν τὴν τοῦ γελωτοποιοῦ Θερσίτου πίθηκον ἐνδυομένην. κατὰ τύχην δὲ τὴν Ὀδυσσεῶς λαχοῦσαν πασῶν ὑστάτην αἰρησομένην ἰέναι, μνήμη δὲ τῶν προτέρων πόνων φιλοτιμίας λελωφικύϊαν ζητεῖν περιοῦσαν χρόνον πολὺν βίον ἀνδρός ἰδιώτου ἀπράγμωνος, καὶ μόγις εὔρεῖν κείμενόν που καὶ παρημελημένον ὑπὸ τῶν ἄλλων, [620d] καὶ εἰπεῖν ἰδοῦσαν ὅτι τὰ αὐτὰ ἂν ἔπραξεν καὶ πρώτη λαχοῦσα, καὶ ἀσμένην ἐλέσθαι. καὶ ἐκ τῶν ἄλλων δὴ θηρίων ὡσαύτως εἰς ἀνθρώπους ἰέναι καὶ εἰς ἄλληλα, τὰ μὲν ἄδικα εἰς τὰ ἄγρια, τὰ δὲ δίκαια εἰς τὰ ἡμέρα μεταβάλλοντα, καὶ πάσας μείξεις μίγνυσθαι. (Pl. R. 10.620a-d).⁵

It is a challenging, splendidly composed scene, one that renders its own judgments on individuals famous from myth-history. The passage makes clear

---

(even cursory) on the Atalanta passage, and in general he has little to say on the mythological figures. More generally on the subject of Homer's employment of and allusion to archaic myth note BUFFIÈRE 1956. The anonymous reviewer observes that the question of the choice of lives was of greater interest to the Neoplatonists than to more recent readers of the *Republic*; in general see further LAMBERTON 1986, and cf. PATTERSON 1997. Plutarch devotes a question of the *Symposiaca* to the matter of Ajax's lot (*Quaest. Conv.* 9.5).

⁵ The text is quoted from SLINGS 2003, 406–7. I am grateful for the helpful corrections and suggestions of the anonymous reviewer, and for the assistance of the editor. Any errors that remain are my own.

that there are other human and animal souls in the process of selecting new destinies for rebirth; we are accorded a vision of a noteworthy, carefully curated selection.

First, we may review the characters in the eschatological procession. There are eight named figures in Plato's underworld vignette: Orpheus, Thamyris, Ajax, Agamemnon, Atalanta, Epeius, Thersites, and Odysseus.⁶ There is a certain neat alphabetical pattern, with Orpheus–Thamyris in framing, chiasmic order with Thersites–Odysseus. The first two figures are noteworthy singers; this musical pair is followed by two Greek heroes from the Trojan War. Atalanta appears at the midpoint of the passage, as the second set of four notables commences; she is associated specifically with the choice of the middle lot. She is followed by the son of Panopeus, the builder of the Wooden Horse. The last pair is striking in its contrast; the notorious grumbler Thersites precedes the hero who rebuked him in the second book of the *Iliad*, the great Odysseus.⁷ After the two musicians, then, the entire miniature catalogue has associations with the war at Troy and its aftermath, with the exception of Atalanta (who is distinguished also as the only woman in the queue).

Each figure selects a new life, a voluntary choice that is at the heart of the mechanism of the afterlife experience that Plato's Er relates.⁸ The singers choose an avian rebirth, Orpheus as a swan, Thamyris as a nightingale. For Orpheus, the selection is associated with his hatred of women on account of his death at the hands of maenads; he wishes to have nothing to do with regeneration from a woman. No specific reason is given for Thamyris' choice (Plato expects his readers to remember their Homer and the reference there to the singer's ruinous competition with the Muses);⁹ the second singer simply follows the example of Orpheus in opting to become a bird.

The heroes Ajax and Agamemnon are also discontented and bitter on account of their past life experiences. Ajax opts to be reincarnated as a lion, preferring to have nothing to do with men because of his loss in the adjudication of the arms of Achilles. Agamemnon laments his own sufferings, and chooses an aquiline fate. While specific reasons are cited for the choices of Orpheus and Ajax, Agamemnon's notorious, bloody homecoming is not specifically adduced; the description of his disdain for humanity is vague and imprecise (620b ἔχθρα δὲ καὶ ταύτην τοῦ ἀνθρώπινου γένους διὰ τὰ πάθη). In the case of both members of both pairs, voluntary rebirth in animal form comes in

⁶ The exact significance of the fact that there are eight named souls is difficult to explicate, unless it simply reflects the eight circles of Necessity's spindle (see further here VILTANIOTI 2015, 159); what matters for our purposes is that Atalanta will draw the middle lot.

⁷ For an introduction to this character see POSTLETHWAITE 1988.

⁸ J. SIBLEY 2024 offers a thorough exploration and analysis of the philosopher's depiction of this momentous, *post mortem*, voluntary decision.

⁹ *Il.* 2.594–600.

consequence of lamentable experiences in earlier, human form. We may note, too, that the narrative could easily have included Achilles, either in addition to or in substitution for Ajax and/or Agamemnon; the son of Thetis is mentioned only obliquely, in connection with the judgment of the arms and Ajax's humiliation.

For the moment, let us pass over Atalanta and proceed to the three Trojan War figures who close the passage: Epeius, Thersites, and Odysseus. Epeius will be reborn as a woman who works in crafts (620c εἰς τεχνικῆς γυναικὸς ἰοῦσαν φύσιν). Here the new life is cast in terms markedly different from the previous descriptions. Epeius will have another human existence, with change of gender; the "technical" occupation of his reincarnation relates to his notoriety in connection to the fashioning of the Wooden Horse. Thersites, for his part, opts for a zoomorphic fate; in this he follows the example of the first four souls. He had inspired mockery, and so fittingly (one might conclude) he will live as a monkey (620c πόρρω δ' ἐν ὑστάτοις ἰδεῖν τὴν τοῦ γελωτοποιοῦ Θερσίτου πίθηκον ἐνδυομένην).¹⁰ Lastly, Odysseus chooses the life of a man who is ordinary, and who minds his own business; this simple, even boring life (one might fairly characterize it as "anti-heroic") is cast as if it were a rare treasure. Like Ajax and Agamemnon, Odysseus remembered his previous existence, with all its travails and hardships. He wished in the future to live in peace and quiet. His new existence will be human, but essentially it will be the opposite of his storied, heroic life.¹¹

Let us consider briefly the contrasts in these seven choices. Orpheus, Thamyris, Ajax, Agamemnon, and Thersites all select animal fates. In the cases of Orpheus, Ajax, and Agamemnon the option is linked explicitly to bad experiences in the individual's past life; for Thamyris, the linkage is implicit. Odysseus is like these four in that he makes his selection based on the sufferings he has endured, but he chooses a human destiny, indeed one that was hard to locate and passed over by the others (620c καὶ μόγις εὐρεῖν κείμενόν που καὶ παρημελημένον ὑπὸ τῶν ἄλλων). Thersites' animal choice is not explained with clarity (one could easily imagine such a fate being imposed on him by some harsh underworld judge); we are reminded that he was an object of mockery, and the zoological destiny he picks is one that will ensure that he will be laughed at again. Likewise, the implications of Epeius' choice are not entirely clear. Like Odysseus, he will be a human again, but why he chooses to be a woman working in crafts and the technical arts is not clarified.

¹⁰ On the proverbial ugliness of the monkey in the Greek and Roman imagination and the use of the animal in performative art as a source of laughter and insult, see JENNISON 1937, 20–21, and cf. CAMPBELL 2014, 278.

¹¹ Not surprisingly, Plato's Odysseus has received the most commentary among these underworld denizens; see further MALABOU 2017, and cf. BENONI 2018.

Before analyzing the implications of the underworld decisions of these legendary figures, we may turn to Atalanta, who anchors the middle of the line: *ἐν μέσοις δὲ λαχοῦσαν τὴν Ἀταλάντης ψυχὴν, κατιδοῦσαν μεγάλας τιμὰς ἀθλητοῦ ἀνδρός, οὐ δύνασθαι παρελθεῖν, ἀλλὰ λαβεῖν* (620b). Plato's narrative emphasizes her significant place in the midst of the lots. There is no mention of her past life or her attitude thereto. Rather, she glimpses a fate that will bring her great honor as an athlete, and she is unable to resist the temptation of choosing this destiny.¹² Like Epeius, she will experience a gender reversal: ἀθλητοῦ ἀνδρός makes clear the change from woman to man; indeed, Epeius' own (reverse) gender shift is referred to in parallel, balancing language immediately thereafter (*εἰς τεχνικῆς γυναικός*). The emphasis on the "middle lot" may hint at the etymological association of the heroine's name with the notion of an "unswaying," equally weighted balance that does not sway to one side or another (a fitting reference for the figure who appears ἐν μέσοις); Atalanta was able, after all, to perform ably and successfully (indeed, superlatively) in the world of male athletics. We shall return to this etymological note.

Of all of these figures, arguably Odysseus learned the most from his lived experience. He will be a man again, but the opposite of his former self. Epeius and Atalanta choose lives that have clear affinities with their past existences; the former was skilled in the technical arts, and the latter was an accomplished athlete. But their genders will be reversed, and Epeius will focus on the private, not the public realm. As for the two musicians, the two heroes, and the decidedly anti-heroic, eminently risible Thersites, in three instances animal metamorphosis is chosen explicitly as an escape from hardship or misfortune (Orpheus, Ajax, Agamemnon). Like Orpheus' swan, Thamyris' nightingale has associations with song, and the singer in question endured a less than auspicious fate as a result of his daring to compete with the Muses. Both singers choose a life in which they will sing again. Ajax was wronged in the awarding of the arms; his leonine fate will allow him a certain kingship among terrestrial beasts, just as Agamemnon's eagle will afford him lordly status, with Jovian associations. Like Orpheus and Thamyris, Ajax and Agamemnon will have new lives that accord with the old, at least in some regards and within the bounds of reasonable expectation. Thersites was mocked as a man, and he will be mocked as a monkey; his choice of fates may hint at a certain defiant embrace of his destiny, perhaps with an indication that it is less degrading for a monkey to be laughed at than for a man on a heroic expedition to be denigrated and insulted.

What can we say of the two transgendered souls, Epeius and Atalanta? Epeius stands out among the group for having no obvious negative experience to affect his choice of destiny. He was instructed by the goddess Athena in how to construct the Wooden Horse, and he was successful in building it, just as

¹² On her "philotimia" see HALLIWELL 1988, *ad loc.*

he had won appreciable victories as a great boxer and veritable giant.¹³ In his chosen destiny as a craftswoman of technical skill, we may see a purposeful reflection of his connection to Athena. The goddess was of dual association, a patroness of both battle and the eminently public world of war, and the private realm of the loom, of weaving and the arts of the shuttle and the distaff. Epeius chooses a new life that will give him the experience of this second domain of Athena; the fact that he had been a great warrior who also was gifted with the technical skill to construct the prodigious horse means that he was already well advanced on the path.

But Atalanta's choice is more allusively resonant in context, where it serves as a purposeful counterpoint to Epeius'. The lone woman in Plato's description is one of the more complex figures in extant classical mythology.¹⁴ The main myths associated with her concern her participation in Meleager's Calydonian boar hunt, and the tradition of the fateful race in which her successful suitor (Hippomenes or Me[i]lanion/Milanion) secures victory by the timely, distracting cast of golden fruit in her path. Her reputation for superlative hunting is noteworthy; as for the general heroic esteem in which she was held, she was of great enough distinction to be the only woman considered worthy of a place on Jason's Argo (denied her seat only because of fear that she would cause undue distraction).¹⁵ Atalanta is the "oldest" heroic figure in Plato's catalogue, a heroine from an age before Troy, a woman who performed impressively in the male-dominated realms of both hunting and athletic pursuits.

Atalanta is named together with Cephalus' equally ill-fated Procris at the close of Xenophon's *Cynegeticus*, where both women are noted for their hunting prowess.¹⁶ But Atalanta is referenced also in the same work in connection with her suitor Meilanion, who is credited with winning her hand on account of his impressive labors in pursuit of his erotic quest; Xenophon's allusion is familiar to readers of Propertius' first elegy, where the efforts of the same would-be lover are highlighted as an *exemplum* of erotic devotion.¹⁷ Xenophon thus offers two Atalanta citations: the one praises her as a huntress, while the other evokes the lore of how an amorous hero exerted himself in hunting exploits so as to impress her.

The earliest extant Atalanta lore is from Hesiod's *Catalogue of Women*.¹⁸ While the heroine's race was dramatically related, the relatively meager re-

¹³ *Il.* 23.664-99, for example, describes his impressive performance at the funeral games for Patroclus, where he defeated Euryalus.

¹⁴ For a convenient introduction to the heroine, see D'ENTREMONT 2020, and cf. GANTZ 1993, 328 ff., and FRATANTUONO 2024 (with particular focus on Atalanta in Calydon).

¹⁵ Cf. A.R. 1.768 ff., Diodorus 4.41.2, and [Apoll.] *Bib.* 1.9.16, 3.9.2.

¹⁶ *Cyn.* 13.8.

¹⁷ *Cyn.* 1.7; cf. Propertius, c. 1.1.9-16.

¹⁸ *Frr.* 72-76 Merkelbach-West.

mains of the Hesiodic treatment of the myth do not reveal the end of the story. The classic version of the tale is from Ovid's *Metamorphoses*, in part because of the Augustan poet's great skill in relating a dramatic narrative, but also in consequence of how few accounts survive.¹⁹ If it were not for Ovid and the mythographic tradition, we would be even more in the dark. But the popularity and familiarity of the story cannot be underestimated.²⁰

Plato's Atalanta is concerned with the great honors of an athletic man's life. Two details may be noted here. First, the emphasis is on the visual: Atalanta sees what tantalizes her; she gazes down on the potential destiny, on what for her at least is the middle lot (620b κατιδοῦσαν μεγάλας τιμὰς ἀθλητοῦ ἀνδρός). Second, she is depicted as being unable to pass by the sight; what catches her eye is impossible to ignore, and she feels compelled to pick it up (οὐ δύνασθαι παρελθεῖν, ἀλλὰ λαβεῖν). There is a subtle reference here to the celebrated story of the race and the golden apples/quinces, seductive baubles that Atalanta first noticed, and then felt irresistibly drawn to retrieve. She was incapable of going past the golden snare. Her soul chooses an explicitly male destiny, but in her act of choosing, she does exactly that which led her into trouble in the first place (at least in some extant versions of the myth). The change that Atalanta seeks for her new life is solely that of gender. She pursued great honors in athletics in her previous existence, and she cannot resist the lure of the same as she chooses a new destiny. She is implicitly rueful about her gender; there may be a hint in Plato's depiction of the heroine that Atalanta blames whatever ill fate she may have suffered on her being a woman, an object of passion and pursuit by suitors that spelled doom for her and many others. But she fails to appreciate that gender is not the only factor in her fate; love of prizes and the pursuit of great renown is also at play.

Readers of Ovid know that Atalanta and her lover were transformed into lions as the culmination of their ill-fated romance; unable to control their passion, they took their pleasure in a sacred precinct and were transformed. One problem we face is that we cannot be sure of the parameters of the Atalanta story (or stories) in Plato's day. The brief citation in the *Republic* alludes to the race narrative that is as old as Hesiod. Xenophon's passing references to Atalanta and her suitor do not provide much help. She appears in the *Theognidea*, but again what we find is more tantalizing than conclusive.²¹ We would know far more if we had access to Aeschylus' *Atalanta* and Sophocles' *Meleager*. We are more familiar with Euripides' *Meleager* (at least relatively speaking), but we still have more questions than answers. Her archaic and classical mythology

¹⁹ 10.560-707. In the same epic Ovid also narrates the Calydonian hunt and Atalanta's significant participation therein (8.260-546).

²⁰ Cf., e.g., Theocritus 3.40-2 (with Gow), Catullus 2b (with Fordyce), and Virgil, *Ecl.* 6.61 (with Cucchiarelli).

²¹ Frr. 1287-1294 West.

certainly included her giving birth to Parthenopaeus (which is noted in both Aeschylus and Euripides²²), but the mythographic tradition is by no means unanimous even on so basic a matter as his paternity. Her suitor Melanion is mentioned by Aristophanes as a paradigm of a man who seeks to avoid marriage by pursuing a hunter's life, in a reference rich with resonance to other snippets of Atalanta lore, but of little help in clarifying our passage.²³ What is certain is that Plato had an abundance of material at his disposal; the dramas noted here are but a selection of the numerous plays devoted to Atalanta and Atalanta lore.²⁴

Our best clue as to what information about Atalanta's fate was extant in Plato's time *may* be the mythographer Palaephatus, if the text of the author as transmitted bears any resemblance to a classical, Attic original of (perhaps) the late fourth century BC.²⁵ In his rationalized account of the story of Atalanta and Milanion, the hunters were slain by feral cats when they retreated into a cave to indulge their passion; when the lion and lioness were seen later, the story was divulged that the lovers had been transformed.²⁶ To the degree that the Atalanta story was known to have culminated in metamorphosis, the reference to her in the myth of Er takes on added significance as her soul is depicted as selecting a new form.

It is reasonable to conclude that the story of Atalanta's race had a dark ending in the version or versions known to Plato. For Plato's purposes, the question of whether there were originally two Atalantas (an Arcadian and a Boeotian) whose stories and very identities became blurred into one is not at issue. The Atalanta of the Er myth is associated not with hunting (we may compare Xenophon's Atalanta), but with athletic competitions and the fateful race in which she was distracted and lost.

How does the athlete Atalanta fit in with her afterlife cohort? Plato's Orpheus and Thamyris were singers, and they wished to remain as such, albeit in avian form (where presumably they would not know the sort of sorrows that had plagued them as men). Ajax and Agamemnon were lordly and noble, and they are attracted to the same fate, respectively as a lion and an eagle to lord over beasts and birds (again, with the expectation that this time they would not experience the same sort of troubles they had experienced in the aftermath of Troy). The first half of the catalogue is about seeking the same thing, but in a different realm, one in which there is the expectation (wise or not) of a happier end, or at least of escaping past sufferings.

²² Cf. *Septem* 526 ff. and *Phoenissae* 145 ff.

²³ *Lysistrata* 781–804.

²⁴ "Most are known only by title" (BARRINGER 1996, 48 n.1). Barringer provides a convenient listing of the plays entitled *Atalanta* or *Atalantae*.

²⁵ *De Incredibilibus* 13.

²⁶ A. KONSTANTINOY 2012 explores the significance of leonine imagery in association with mythic women, including Atalanta.

At the midpoint of the vignette, we have a vivid picture of Atalanta's soul literally reliving one of the most famous (if the not the singularly emblematic) episodes of her career. Once again, she is seduced by something she sees at her feet, something that she cannot ignore. Unlike the first four figures, she wishes to remain human, but to change her gender, convinced (like her predecessors) that she will have a more fortunate outcome in her new form (male, not female). In this, she exhibits an attitude that recalls Platonic sentiments on female training in gymnastics. One commentator notes, "...she appears as the type of female athleticism. Plato has earlier pleaded for equal opportunities for men and women in physical education; he has a final thrust at masculine exclusiveness."²⁷ But there is more afoot here than merely reminding the audience that the philosopher endorses equal educational opportunities.²⁸ Atalanta blames her gender for her fate; in her second life, she wishes to escape the same problem. There is also an implicit hint of a reminder that Atalanta lost her last race because of her distraction; for her rebirth, she is attracted to a prize-laden life, not one in which she will come in second place.

Her choice invites comparison with the others in her tetrad, especially the only other figure who chooses a gender reversal. Epeius was a noble warrior aided by Athena; for his second life, he chooses what ostensibly is the exact opposite of his previous existence, though in fact it is simply another side of the Pallas' coin. Like Atalanta, he seeks a change of sex, though the fate he chooses is not so much a repetition of his previous life, as it is an exploration of the other realm of the goddess' patronage.

Odysseus, for his part, is the only soul who chooses both to remain human, and to keep the same gender; the life he selects is the most difficult to find, not only because it was the last lot, we might think, but also because it is the most ordinary and nondescript (and thus the least likely to attract notice). Indeed, the hero notes that he would have chosen this same life, even if he had drawn the first lot: καὶ εἰπεῖν ἰδοῦσαν ὅτι τὰ αὐτὰ ἂν ἔπραξεν καὶ πρώτη λαχοῦσα, καὶ ἀσμένην ἐλέσθαι (620d).

We have noted the absence of Achilles from the Er myth, except by allusion to the contest for his arms (which Odysseus won). Odysseus' choice of a new fate is reminiscent of the musing of the shade of Achilles in the Homeric underworld about the destiny *he* would prefer:

μη δὴ μοι θάνατόν γε παραύδα, φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ.
 βουλοίμην κ' ἐπάρουρος ἔων θητευέμεν ἄλλω,
 ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρω, ᾧ μὴ βίοςτος πολὺς εἶη,
 ἢ πᾶσιν νεκέεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν. (*Od.* 11.488-91)

²⁷ FERGUSON 1957, 124.

²⁸ For a different approach and focus, note WARD SCALTSAS 1992.

Odysseus has learned lessons not only from his own experiences, but also from what he heard in the underworld from Achilles' shade; unlike Homer's Achilles, Plato's Odysseus is able to choose the ideal fate, indeed to do so with resolve, even at the expense of effort. The man who endured such suffering to secure a homecoming is willing to exert effort to find a highly desirable fate that is so easily overlooked. Plato's Odysseus incarnates the rueful dream of the hero his Homeric intertext had encountered in the land of the dead.²⁹

The Odysseus description crowns a subtle, brilliantly arranged Platonic tetrad of figures. The comparatively simple balanced pairs Orpheus–Thamyris and Ajax–Agamemnon are followed by a more intricately arranged progression. The last figure offers the clearest image: Odysseus has learned from his past to a consummate degree, and he has chosen something akin to what Achilles' shade extolled in Homer. The second figure in the tetrad, Epeius, has associations with Athena; in this he is reminiscent of Odysseus. The conjuring of the stratagem of the Wooden Horse was Odyssean in origin. The realm of weaving and the world of arts and crafts is Athena's preserve, and it provided the trick by which Penelope kept her suitors at bay for so long. Odysseus' choice illustrates what he has learned from his previous life; Epeius opts for a life that in some regards offers a complementary experience to its predecessor, with the optimistic expectation that together the two lives will impart the totality of the wisdom associated with the goddess.

Nestled between these two pupils of Athena is Thersites, the laughable, clownish man who was rebuked so memorably by Odysseus in Homer. One may well wonder what he has learned from his experience, choosing as he does to be an object of mockery and derision in animal form. Swans, nightingales, lions and eagles are admirable in their diverse ways; Thersites' simian future portends a less noble fate by classical zoological standards. If Epeius evokes balance and Odysseus betterment and improvement, Thersites arguably opts for a worse destiny, indeed for the poorest lot of the eight. His presence in the octet serves to highlight one extreme on the spectrum of selections.

Atalanta hails from an antecedent generation; she has no connection to Odysseus, though she was associated with a lover who won his victory by means of a stratagem. Like the four figures before her, Atalanta seeks a new life akin to her old one, but with a change designed to try to avert the problems that plagued her past. The triad that follows her midpoint, middle-lot appearance offers the aforementioned study in Odyssean contrasts, as we move from Epeius to Thersites to the great Ithacan hero.

Plato's Atalanta succumbed to a trick, one occasioned by her suitor's obsession with her physical attractiveness and lithe athleticism. She understands her fate, but only dimly. She is all too well aware of how her looks have brought her

---

²⁹ On the intertextuality of philosopher and poet, see SEGAL 1978.

unwanted attention, or at least attention that has had disastrous consequences for her and others. But she fails to appreciate her own culpability in her woes. She is still distracted by the allure of prizes and honors. The μεγάλας τιμὰς ἀθλητοῦ ἀνδρός coveted by Atalanta are presents of renown, offerings and rewards attendant on the success of a male athlete.³⁰ One could object that such honors are not the same thing as the golden apples that ensnared the heroine at her fateful race. But the essence of the temptation is the same; Atalanta is once again seduced by an irresistible distraction on the wayside. If the second life is supposed to mark an improvement on the first, one could fashion a case that Atalanta's will be not so much improved, as it will remain static; she has failed to appreciate the essential quality of what led to her doom. Plato's Atalanta is not Xenophon's huntress, the girl associated with participation in the Calydonian boar hunt and with the slaying of centaurs; she is the Hesiodic athlete of the racecourse and its less than auspicious outcome.

The Atalanta in Er's story is concerned with prizes and honor, as was Ajax (620b μεμνημένην τῆς τῶν ὄπλων κρίσεως). The son of Telamon was unwilling to live again as a human being because of his defeat (φεύγουσαν ἄνθρωπον γενέσθαι); his leonine option allows him supremacy in his domain, while avoiding the possibility of a repeat of losing to crafty manipulators of words. We may note the key word ἄνθρωπον; what Ajax is avoiding is life not as a man *per se*, but as a human capable of speech.³¹ Atalanta's pursuit of μεγάλας τιμὰς ἀθλητοῦ ἀνδρός, in contrast, highlights the gender differential.³² Atalanta's desire for μεγάλας τιμὰς affords a potent contrast with Odysseus' memory of the hazards of such pursuits (620c μνήμη δὲ τῶν προτέρων πόνων φιλοτιμίας). Atalanta's gendered selection recalls Orpheus'; he chose the life of a swan out of hatred for women (620a μίσει τοῦ γυναικείου γένους διὰ τὸν ὑπ' ἐκείνων θάνατον οὐκ ἐθέλουσαν ἐν γυναικί γεννηθεῖσαν γενέσθαι); to live again as a human being would require birth from a woman, and this was intolerable to him. Orpheus is said to have noticed Thamyras' avian choice, and also how a swan was opting for a human destiny (ιδεῖν δὲ καὶ κύκνον μεταβάλλοντα εἰς ἀνθρωπίνου βίου αἴρεσιν). Orpheus died at the hands of women; if we recall the Eurydice myth, we have a second, palpable reason for the musician's desire to avoid human women. The swan affords a chance to remain a musician (καὶ ἄλλα ζῶα μουσικὰ), while securing the misogynistic priority.

We may summarize the significance of Plato's mythological delineation of these souls, and the central, key role of Atalanta in the curious octet. The tone

³⁰ Vid. *LSJ* I.4.

³¹ Cf. Agamemnon's motivation (ἔχθρα δὲ καὶ ταύτην τοῦ ἀνθρωπίνου γένους), where again the problem is humanity, not men *qua* men; we may recall that he suffered appreciably at the hands of both genders; see further *BRILL* 2013, 159.

³² As with Agamemnon balancing Ajax, so with Epeius the chosen new life is gender-specific: εἰς τεχνικῆς γυναικός.

is set by the first soul, Orpheus the hater of women. All he has learned from his previous life is that he does not wish to be born of woman; he will remain a singer, but misogyny is his principal motivation as he makes his choice. Plato's narrative emphasizes that the selection process was pitiable, laughable, and wondrous (620a αἱ ψυχὰι ἤροῦντο τοὺς βίους· ἔλεινῆν τε γὰρ ἰδεῖν εἶναι καὶ γελοῖαν καὶ θαυμασίαν), driven as it was by one's past life experiences (κατὰ συνήθειαν γὰρ τοῦ προτέρου βίου τὰ πολλὰ αἰρεῖσθαι). Like Orpheus, Thamyris had a less than positive interaction with women, in his case the Muses; his choice likewise is conditioned by this experience.

Ajax and Agamemnon flee humanity altogether; no specifically gender-driven aspect to their choice is referenced. Atalanta and Epeius constitute the pair that chooses a human destiny, though with appreciably different implications rooted both in gender and in diverse motivations. Epeius (not unlike Odysseus) chooses a humbler fate, and one that accords perfectly with his ties to the goddess Athena. Atalanta's lessons have been absorbed imperfectly. Thersites would seem to have learned nothing from his past; Odysseus alone of the eight souls chooses wisely, indeed impeccably. Plato's narrative takes care to note that even though the hero's choice was in the unlucky, last position, all was well; not only was his option not a superficially attractive one, it was also difficult to find.

What of the fact that we were told that the selection of fates was pitiable, laughable, and wondrous. The "laughable" (γελοῖαν) fate is clearly Thersites'; indeed he is characterized as γελωτοποιοῦ (620c), with the language of his description echoing that of the description of his choice of destiny. One could reasonably argue that the "wondrous" (θαυμασίαν) fates belong to Odysseus, Epeius, Ajax, and Agamemnon. These four heroes of Troy make different choices, but in no instance is the past likely to repeat itself. The same assessment could be applied to the two singers; like Ajax and Agamemnon they choose to be reborn as animals, a wondrous metamorphosis in itself, beyond any consideration for the wisdom of the selection. The pitiable (ἔλεινῆν) destiny is, perhaps, peculiar to Atalanta. The middle figure and middle lot belong to the soul that has indeed learned something from her past, but not enough. Epeius affords a pointed contrast in his place immediately after her; his choice represents the pursuit of an omnibus education in the works of his patron goddess. And like Odysseus, Epeius will also enjoy a humbler existence. Atalanta's selection responds to the accident of her gender and its consequences, while ignoring the fundamental weakness in her character. Her loveliness was a superficial characteristic that brought unwelcome attention. But her attraction to prizes, even to the point of distraction from the goal, is also a manifestation of the same superficiality. Artfully, Plato's narrative portrays Atalanta as reenacting exactly the signal episode of her life, with the heroine repeating her critical past action. We are left with a profound sense of pity that she is repeating the same error.

In a later age, Atalanta's choice would be recalled in a sepulchral epigram attributed to Antipater of Sidon that is preserved in the *Greek Anthology*:

Οὐχὶ βαθυστόλμων Ἴππαρχία ἔργα γυναικῶν,
 τῶν δὲ Κυνῶν ἐλόμαν ῥωμαλέον βίοντον,
 οὐδέ μοι ἀμπεχόναι περονήτιδες, οὐ βαθύπελμος   650
 εὐμαρίς, οὐ λιπῶν εὐαδε κεκρύφαλος,
 οὐλὰς δὲ σκίπωνι συνέμπορος, ἅ τε συνωδός
 δίπλαξ καὶ κοίτας βλῆμα χαμαιλεχέος
 ἄμμι δὲ Μαιναλίας κάρρων † ἄμιν † Ἀταλάντας
 τὸσσον, ὅσον σοφία κρέσσον ὀρειδρομίας.³³   655

Hipparchia eschews a womanly life, but her concerns are focused not on the art of war or athletic pursuits, but on Cynic philosophy. The closing couplet of the poem boasts of her having surpassed Atalanta, insofar as the pursuit of wisdom is greater than racing in mountain haunts. The textual difficulties are real, but "The meaning is plain; Hipparchia and Atalanta both voluntarily led hard lives and Hipparchia's was the better because her motive was the nobler."³⁴ Implicit to the logic and sentiment of the epigram is that Atalanta chose a masculine destiny; the author of the stylized verse epitaph may have recalled Plato's underworld scene. But in a twist that no doubt would have appealed to the Attic philosopher, Hipparchia boasts of superiority to Atalanta; her claim is rooted in the preeminence of the quest for wisdom. In an artful touch, the closing verses emphasize Ἀταλάντας...ὀρειδρομίας, with allusion both to the heroine's association with the mountain haunts of huntresses and, too, the racecourse.

The Cynic Hipparchia pursued wisdom over Atalanta's athleticism; Plato's Atalanta incarnates the peculiar circumstances of the middle lot. Judgments about pity and wonder are inherently subjective. Atalanta's middle lot is a relatable one to Plato's readers in that it is not uncommon for someone to have imperfect knowledge of the causes of their predicament. Further, time and again one sees someone fall into the same pattern of behavior, seemingly blind to the predictable consequences. One might feel wonder about a transformation from human to animal or vice versa; for Atalanta to succumb to the same trap elicits pity, especially when we appreciate that she has solved only half her problem, and is thus fittingly *ἐν μέσοις* in the parade of souls. Plato's Atalanta approximates a tragic figure, an extraordinary heroine whose incomplete appraisal of her past predicament is all too readily understandable for its commonality, and even mediocrity.

³³ A.P. VII.413/Gow & Page LXVII (Gow and PAGE 1965.I, 34–35).

³⁴ Gow and PAGE 1965.II, 88.

Bibliographical References

- ADAM, J. (ed.) 1963 [1902]. *The Republic of Plato, II: Books VI–X and Indices*, second edition with Introduction by D. A. REES. Cambridge: Cambridge University Press.
- AGAMBEN, G. 2015. Le mythe d'Er. In: G. AGAMBEN, *L'Usage des corps*. Homo Sacer, IV, 2. Paris: Le Seuil, 341–57.
- BAGHDASSARIAN, F. 2014. Méthodes d'interprétation des mythes chez Platon. *Journal of Ancient Philosophy* 8(1): 76–104.
- BARRINGER, J. M. 1996. Atalanta as Model: The Hunter and the Hunted. *Classical Antiquity* 15(1): 48–76.
- BENONI, F. 2018. The Choice of Odysseus: Justice and Suffering in Plato's Myth of Er. *Rheinisches Museum für Philologie*, Neue Folge, 161(2): 136–54.
- BRILL, S. 2013. *Plato on the Limits of Human Life*. Studies in Continental Thought. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- BUFFIÈRE, F. 1956. *Les Mythes d'Homère de la pensée grecque*. Collection d'études anciennes. Paris: Les Belles Lettres.
- CAMPBELL, G. L. (ed.) 2014. *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*. Oxford: Oxford University Press.
- COLLOBERT, C., DESTREE, P., & GONZALEZ, F. J. (eds) 2012. *Plato and Myth: Studies on the Use and Status of Platonic Myths*. Leiden; Boston: Brill.
- D'ENTREMONT, M. 2020. *Gender and Excellence in the Myth of Atalanta*. Master's Thesis. Dalhousie University, Halifax, Nova Scotia.
- FERGUSON, J. 1957. *Plato: Republic Book X*. London: Methuen & Co Ltd.
- FRATANTUONO, L. 2024. Virgil and the Myth of Meleager. *Matica Srpska* 26: 7–25.
- GANTZ, T. 1993. *Early Greek Myth: A Guide to Literary and Artistic Sources*, I. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- GOW, A. S. F. & PAGE, D. L. (eds) 1965. *The Greek Anthology: Hellenistic Epigrams*, I: Introduction, Text, and Indexes of Sources and Epigrammatists; II: Commentary and Indexes. Cambridge: Cambridge University Press.
- HALLIWELL, S. 1988. *Plato: Republic 10, with Translation and Commentary*. Warminster: Aris & Phillips.
- _____, 2007. The Life-and-Death Journey of the Soul: Interpreting the Myth of Er. In: G. R. F. FERRARI (ed.), *The Cambridge Companion to Plato's Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, 445–73.
- JENNISON, G. 1937. *Animals for Show and Pleasure in Ancient Rome*. Manchester: Manchester University Press.
- JOHNSON, R. R. 1999. Does Plato's Myth of Er Contribute to the Argument of the Republic? *Philosophy & Rhetoric* 32(1): 1–13.
- KONSTANTINOU, A. 2012. The Lioness Imagery in Greek Tragedy. *Quaderni urbinati di cultura classica*, New Series, 101(2): 125–41.
- LAMBERTON, R. 1986. *Homer the Theologian: Neoplatonist Allegorical Reading and the Growth of the Epic Tradition*. Berkeley; Los Angeles; London: The University of California Press.

- MALABOU, C. 2017. Odysseus' Changed Soul: A Contemporary Reading of the Myth of Er. In: A. J. GREENSTINE & R. J. JOHNSON (eds), *Contemporary Encounters with Ancient Metaphysics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 30–46.
- PATTERSON, R. 1997. *Philosophos Agonistes*: Imagery and Moral Psychology in Plato's *Republic*. *Journal of the History of Philosophy* 35(3): 327–54.
- POSTLETHWAITE, N. 1988. Thersites in the *Iliad*. *Greece & Rome* 35(2): 123–36.
- RICHARDSON, H. 1926. The Myth of Er (Plato, *Republic*, 616b). *The Classical Quarterly* 20(3/4): 113–33.
- SEGAL, C. 1978. "The Myth Was Saved": Reflections on Homer and the Mythology of Plato's *Republic*. *Hermes* 106(2): 315–36.
- SIBLEY, J. 2024. *Choice and Character in the Republic's Myth of Er*. Master's thesis, University College London.
- SLINGS, S. R. (ed.) 2003. *Platonis Rempublicam*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- SMITH, J. E. 1986. Plato's Use of Myth in the Education of Philosophic Man. *Phoenix* 40(1): 20–34.
- THAYER, H. S. 1988. The Myth of Er. *History of Philosophy Quarterly* 5(4): 369–84.
- VILTANIOTI, I.-F. 2015. *L'harmonie des Sirènes du pythagorisme ancien à Platon*. *Studia Praesocratica* 7. Boston and Berlin: Walter de Gruyter.
- WARD SCALTSAS, P. 1992. Virtue Without Gender in Socrates. *Hypatia* 7(3): 126–37.

Lee Fratantuono

Adjunct Professor

Department of Ancient Classics

Maynooth University, Ireland

lee.fratantuono@mu.ie

Άγωνιζόμενοι και διαλεγόμενοι: Δραματουργία στο πρώτο μέρος του πλατωνικού Θεαιτήτου

Λία Θεοδωρούδη

*Abstract_ Lia Theodoroudi | Άγωνιζόμενοι and διαλεγόμενοι:
Dramaturgy in the First Part of Plato's Theaetetus*

Starting from the premise that the dramatic elements of Plato's dialogues are philosophically significant, I attempt to show that the dramaturgy of the first part of Plato's *Theaetetus* reflects its philosophical content. Using "Protagoras" distinction between *άγωνιζόμενοι* (those who are in combat with each other) and *διαλεγόμενοι* (those who are in dialogue with each other) as a hermeneutic axis, I examine a number of Plato's dramaturgical choices (dramatic setting, figures of speech, characterization, character development and interactions among characters) and I bring out their relation to the distinction and to Protagoras' doctrine in general. It appears that Plato is using the dramaturgy of the dialogue to illustrate the philosophical points made by his characters in a clear, vivid, and direct way.

Εισαγωγή

ΟΙ ΎΣΤΕΡΟΙ ΔΙΑΛΟΓΟΙ του Πλάτωνα, ομολογουμένως, δεν παρουσιάζουν τόσο πλούσια δραματουργία όσο οι διάλογοι των προηγούμενων περιόδων. Η συγκεκριμένη διαπίστωση αναφέρεται εξίσου και στον *Θεαίτητο*, ο οποίος—μαζί με τον *Παρμενίδα*—τοποθετείται στο μεταβατικό σημείο μεταξύ της μέσης και της ύστερης περιόδου. Αυτός είναι, πιθανότατα, ένας από τους λόγους για τους οποίους ο *Θεαίτητος* έγινε, κατά την διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, αντικείμενο ενός πλήθους μελετών που επικεντρώθηκαν στα επιχειρήματα των προσώπων του διαλόγου, συχνά δίνοντας μικρή σημασία στα δραματικά χαρακτηριστικά του. Ένας άλλος λόγος ήταν αναμφίβολα η ενδελεχής και απαιτητική επιχειρηματολογία του *Θεαιτήτου* σε ένα ζήτημα, αυτό της γνώσης, που ενδιέφερε πολύ τους εκπροσώπους της ακμάζουσας αγγλοαμερικανικής φιλοσοφικής παράδοσης.¹

¹ Ενδεικτικά BOSTOCK 1988· BURNYEAT 1990· MCDOWEL 1973.

Σταδιακά, ωστόσο, η εικόνα στη σχετική βιβλιογραφία αλλάζει. Οι αναγνώστες του Πλάτωνα ενδιαφέρονται όλο και περισσότερο για την δραματουργία των ύστερων διαλόγων, και τη σχέση της με τα επιχειρήματα που περιέχονται σε αυτούς.² Πολλές σύγχρονες μελέτες για τον *Θεαίτητο* πραγματεύονται τα δραματικά χαρακτηριστικά του με ενδιαφέρον και τα θεωρούν καίριας σημασίας για την ερμηνεία του έργου.³ Επίσης, δύο από τις πιο αξιόλογες μελέτες που εντάσσονται στην ευρύτερη κατηγορία των «δραματικών προσεγγίσεων» του πλατωνικού έργου, της Blondell (2002) και της Finkelberg (2019), αφιερώνουν κεφάλαια στον *Θεαίτητο*.

Το παρόν άρθρο εγγράφεται στην ερμηνευτική τάση των πλατωνικών σπουδών, σύμφωνα με την οποία φορείς φιλοσοφικού νοήματος δεν είναι μόνο τα επιχειρήματα που αναπτύσσουν τα πρόσωπα των διαλόγων, εν προκειμένω του *Θεαιτήτου*, αλλά και οι δραματουργικές επιλογές του Πλάτωνα.⁴ Ως δραματουργικές επιλογές νοούνται ο δραματικός χώρος, οι γλωσσικές επιλογές (μεταφορές, παρομοιώσεις, ειρωνία), ο χαρακτηρισμός των προσώπων, καθώς και η ανάπτυξη των χαρακτήρων τους στην εξέλιξη του έργου. Θα υποστηρίξω ότι ο Πλάτων, μέσω του συνόλου αυτών των επιλογών, απεικονίζει δραματικά και, συνεπώς, καθιστά διαφανή τη φιλοσοφική θέση του Πρωταγόρα, η οποία αναλύεται στο πρώτο μέρος του *Θεαιτήτου*.⁵

Αρχικά θα περιγράψω, σε αδρές γραμμές, τη θέση του Πρωταγόρα, όπως αυτή αναλύεται στον *Θεαίτητο* (§1). Στη συνέχεια, θα παρουσιάσω την διάκριση μεταξύ του *ἀγωνίζεσθαι* και του *διαλέγεσθαι*, την οποία επιχειρεί ο—υποδύομενος τον Πρωταγόρα—Σωκράτης στο 167e1–168c2 του *Θεαιτήτου*,⁶ επισημαίνοντας τη σχέση της με τα χαρακτηριστικά της σκέψης τόσο του πλατωνικού όσο και του ιστορικού Πρωταγόρα (§2). Έπειτα, η διάκριση μεταξύ *ἀγωνίζεσθαι* και *διαλέγεσθαι* θα λειτουργήσει ως άξονας, γύρω από τον οποίο θα αναπτύξω την ερμηνεία κάποιων δραματουργικών επιλογών του Πλάτωνα στο πρώτο μέρος του διαλόγου (§3). Θα ολοκληρώσω με μία σύντομη παρουσίαση των συμπερασμάτων της έρευνας.

1. Η θεωρία του Πρωταγόρα

Μετά από ένα σύντομο προοίμιο,⁷ το κύριο μέρος του πλατωνικού *Θεαιτήτου*

² GILL & McCABE 1996. Βλ. και FREDE 2008 για το ζήτημα ευρύτερα στους πλατωνικούς διαλόγους.

³ BENARDETE 1984· GIANNOPOULOU 2013· DESJARDINS 1990· POLANSKY 1992· STERN 2008.

⁴ Βλ. σχετικά ARIETI 1991· COVENTRY 1990· NIGHTINGALE 1995· PETRAKI 2011.

⁵ Η ιδέα ότι η δραματική δράση των διαλόγων αντανakλά τη φιλοσοφική τους επιχειρηματολογία αναπτύσσεται από τον POLANSKY 1992, 22–24 υπό τον όρο «αντικατοπτρισμός» (mirroring).

⁶ Οι παραπομπές σε χωρία του *Θεαιτήτου* και του *Σοφιστή* αναφέρονται στην νέα έκδοση της Οξφόρδης (DUKE κ.ά. 1995).

⁷ Για το προοίμιο βλ. HARRISON 1978· KAKLAMANOY & PAVLOU 2016· NARCY 2013· TSAKMAKIS 2021.

εκτυλίσσεται σε τρία τμήματα, τα οποία αντιστοιχούν στις τρεις διαδοχικές απαντήσεις του ομώνυμου χαρακτήρα στην ερώτηση του Σωκράτη «τι είναι γνώση;» (*ἐπιστήμη*, 145e9).⁸ Η απάντηση, γύρω από την οποία οικοδομείται το πρώτο τμήμα του διαλόγου, είναι πως η γνώση ταυτίζεται με την αίσθηση (151e1-3). Σύμφωνα με τον Σωκράτη, η ταύτιση της γνώσης με την αίσθηση δεν είναι παρά μία εναλλακτική διατύπωση της θέσης του Πρωταγόρα ότι «ο άνθρωπος είναι το μέτρο των πάντων» (*πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπον εἶναι*, 152a2-3).

Αναλυτικότερα, όπως εξηγεί ο Σωκράτης, ο Πρωταγόρας υποστήριζε πως «ό, τι φαίνεται στον καθένα, αυτό και είναι αληθές για τον ίδιο». Παραδείγματός χάρη, ο αέρας, για τον Σωκράτη, που είναι άνθρωπος και επομένως μέτρο, είναι θερμός επειδή του φαίνεται θερμός. Για τον Θεαίτητο, που είναι επίσης άνθρωπος και άρα μέτρο, ο αέρας είναι ψυχρός επειδή του φαίνεται ψυχρός. Ο διάλογος συνεχίζεται ως εξής:

ΣΩ. Όμως το «φαίνεται» είναι το να αισθάνεται κανείς;
ΘΕΑΙ. Ναι.

ΣΩ. Η *φαντασία*, επομένως, και η αίσθηση είναι το ίδιο, στα θερμά και όλα τα παρόμοια. Γιατί τέτοια που αισθάνεται ο καθένας, τέτοια πιθανόν να είναι για τον καθένα. (*Θεαίτητος*, 152b11-c3)⁹

Με αυτόν τον τρόπο ο Σωκράτης συνδέει την πρώτη απάντηση του Θεαίτητου με τον Πρωταγόρα, και συγκεκριμένα με τον «στενό πρωταγορισμό» (Narrow Protagoreanism) όπως τον αποκαλεί η Gail Fine (1996), αυτόν δηλαδή που έχει να κάνει με «τα θερμά και όλα τα παρόμοια», δηλαδή τα άμεσα δεδομένα της αίσθησης. Με πλατωνική ορολογία, «στενός πρωταγορισμός» είναι η θέση ότι η γνώση ταυτίζεται με τη *φαντασία*.¹⁰ — Ο «ευρύς πρωταγορισμός» (Broad Protagoreanism), για τον οποίο θα γίνει λόγος λίγο πιο κάτω, είναι η θέση ότι η γνώση ταυτίζεται με τη *δόξα*,¹¹ δηλαδή η θέση ότι *κάθε* πεποίθηση είναι αληθής, και όχι μόνον η πεποίθηση που βασίζεται στην άμεση αισθητηριακή εμπειρία.

⁸ Η απόδοση του όρου *ἐπιστήμη* ως «γνώση» γίνεται με κάποια επιφύλαξη, καθώς η σημασία του όρου *ἐπιστήμη* στον Πλάτωνα δεν αντιστοιχεί απόλυτα σε αυτό που αποκαλείται «γνώση» στη σύγχρονη φιλοσοφία. Βλ. Moss 2021.

⁹ Οι μεταφράσεις είναι δικές μου, εκτός αν επισημαίνεται κάτι διαφορετικό.

¹⁰ Στον *Σοφιστή* (263e–264a), η *φαντασία* ορίζεται ως εκείνο το είδος πεποίθησης (*δόξα*) που εμφανίζεται στην ψυχή, όχι καθ' αυτό, αλλά μέσω της αίσθησης. Για τον Αριστοτέλη, αντίθετα, η *φαντασία* δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση κάποιο είδος συμπλοκή μεταξύ αίσθησης και πεποίθησης (*Περί ψυχής* 428a26–28).

¹¹ Ο όρος *δόξα* μπορεί να αποδοθεί με διάφορους τρόπους (πεποίθηση, κρίση, άποψη ή γνώμη), κανένας όμως δεν είναι απόλυτα ικανοποιητικός. Η επιλογή της απόδοσής του ως «πεποίθηση» στο παρόν άρθρο γίνεται αποκλειστικά για λόγους ευκολίας.

Το επόμενο βήμα του Σωκράτη στην ανάλυση της απάντησης του Θεαιτήτου είναι η συσχέτιση της θέσης του Πρωταγόρα με μία ευρύτερη θεωρία την οποία, σύμφωνα πάντα με τον Σωκράτη, μοιράζονται όλοι οι σοφοί πλην του Παρμενίδη. Αυτή η θεωρία, το «μυστικό δόγμα» του Πρωταγόρα, όπως αποκαλείται, έχει τις ρίζες της στην ποίηση του Ομήρου (152e5-9, 179e2-5). Εντούτοις, συνεχίζει να αναπαράγεται, όχι πλέον σε ποιητική μορφή, αλλά μετασηματισμένη σε φιλοσοφική θέση, από τους οπαδούς του Ηρακλείτου (180d3-7).

Σύμφωνα με τον Σωκράτη, το μυστικό δόγμα θεμελιώνεται στην αρχή «το παν είναι κίνηση» (156a5), πράγμα που σημαίνει ότι τίποτε δεν είναι καθ' αυτό ενιαίο ον (152d2-3, 153e4-5, 156e9, 157a8),¹² αλλά όλα τα πράγματα γίνονται (ενιαία όντα)¹³ μέσω της κίνησης (152d7-8). Με τη λέξη «κίνηση» ο Σωκράτης παραπέμπει στην διαδικασία της αίσθησης: Σύμφωνα με το μυστικό δόγμα, η αίσθηση είναι η ενεργοποίηση των δυνατοτήτων αφενός του αισθανόμενου υποκειμένου και, αφετέρου, του αισθητού αντικείμενου, η οποία συμβαίνει όταν αυτές οι δυνατότητες συναντούν η μία την άλλη και επιταχύνονται. Έτσι, παραδείγματος χάρη, όταν η δυνατότητα της όρασης συναντά την δυνατότητα του λευκού, οι δύο δυνατότητες επιταχύνονται και παράγουν αφενός το μάτι που βλέπει το λευκό και αφετέρου το λευκό αντικείμενο (156a2-157b2-3).

Η μυστική θεωρία του Πρωταγόρα, την οποία μοιράζεται, χωρίς να το συνειδητοποιεί, ο Θεαιτήτος, οδηγεί σε μία σειρά από συνέπειες τις οποίες ο νεαρός μαθητής είναι αναγκασμένος να δεχτεί. Πρώτον, «το Είναι πρέπει να αφαιρεθεί από παντού» (157b1), δηλαδή πρέπει να αποφεύγουμε λέξεις που παραπέμπουν σε όντα καθ' αυτά—στις οποίες συμπεριλαμβάνονται ακόμη και λέξεις που είναι σχεδόν αδύνατο να αποφύγει κανείς, όπως «αυτό» και «εκείνο»—διότι, σε άλλη περίπτωση, ο λόγος μας θα καταστεί *εὐλέγκτος* (157b8), ήτοι εύκολα αντικρούσιμος. Δεύτερον, δεν είναι μόνο κάθε *φαντασία*, αλλά και κάθε, γενικά, πεποιθήση αληθής («ευρύς πρωταγορισμός») (157b8-c2, 157d7-8). Τρίτον, στις αληθείς πεποιθήσεις συμπεριλαμβάνονται κατ' ανάγκην τα όνειρα και οι παραισθήσεις, καθώς, ακόμη και σε αυτές τις περιπτώσεις, μέτρο της αλήθειας είναι ο ίδιος ο άνθρωπος που τις έχει (157e1-158e4).¹⁴ Τέταρτον, καταργείται κάθε έννοια οντολογικής συνέχειας, καθώς όλα (αισθανόμενα υποκείμενα και αισθητά αντικείμενα) εμφανίζονται μόνο κατά τη στιγμή της αίσθησης και μόνο στο πλαίσιο της μεταξύ τους σχέσης (158e5-169c1).

2. Η διάκριση μεταξύ αγώνα και διαλόγου στην απολογία του «Πρωταγόρα»

Μετά την παρουσίαση όλων των άρρητων συνεπειών της θέσης του Πρωταγόρα, μετά, δηλαδή, από τον πλήρη «τοκετό» του «παιδιού» του Θεαιτήτου, για

¹² Βλ. DESJARDINS 1990, 20-26· POLANSKY 1992, 86.

¹³ Το *γίνεται πάντα* στο 152d8 θα πρέπει να συντάσσεται με τρόπο αντίστοιχο του *οὐδέν ἐστιν* στο 152d3, με το οποίο αντιδιαστέλλεται, συνεπώς εννοείται η συμπλήρωσή του με το ίδιο κατηγορούμενο.

¹⁴ Βλ. για την αντίθετη άποψη CORNFORD 1935, 52-54· McDOWELL 1973, 147-48.

να χρησιμοποιήσουμε την περίφημη μεταφορά περί μαιευτικής του Σωκράτη (160e6-7, πβ. 148e7-151d6), ακολουθεί ο έλεγχός του (160e7-161a4, πβ. 150b9-c3). Ο Σωκράτης, αρχικά, απευθύνεται στον Θεόδωρο, τον δάσκαλο του Θεαιτήτου, ο οποίος υπήρξε μαθητής του Πρωταγόρα, ελπίζοντας ότι θα βρει στο πρόσωπό του κάποιον ικανό να υπερασπιστεί το μυστικό δόγμα. Ο Θεόδωρος, ωστόσο, δεν ενδιαφέρεται να συμμετάσχει στη συζήτηση, και ο Σωκράτης στρέφεται και πάλι στον Θεαιτήτο, προβάλλοντας μία σειρά από επιχειρήματα εναντίον της ταύτισης αίσθησης και γνώσης.

Τα επιχειρήματα του Σωκράτη (162c2-165e4), τα οποία θα συζητηθούν διεξοδικά στην επόμενη ενότητα του παρόντος άρθρου, αν και δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ισχυρά στο σύνολό τους,¹⁵ φέρνουν τον νεαρό μαθητή σε αμηχανία, διότι αδυνατεί να τα αντικρούσει. Καθώς, λοιπόν, ο Θεαιτήτος είναι ανίκανος να υπερασπιστεί τη θέση του Πρωταγόρα και ο Θεόδωρος απρόθυμος να το κάνει, ο Σωκράτης αναγκάζεται να την υπερασπιστεί ο ίδιος, υποδυόμενος τον σοφιστή.

Ο «Πρωταγόρας», διά στόματος Σωκράτη, αντικρούει με ευκολία τα επιχειρήματα εναντίον της θέσης του, επισημαίνοντας, ταυτοχρόνως, τη μεθοδολογική αστοχία του να επιχειρεί κανείς να ελέγξει κάποιον μέσω ερωτήσεων, τις οποίες καλείται να απαντήσει κάποιος τρίτος—και δη ένας περίφοβος νεαρός:

Αυτός ο προκομμένος ο Σωκράτης, επειδή κάποιο παιδί (*παιδίον τι*) τον φοβήθηκε (*ἔδεισεν*), όταν το ρώτησε αν είναι δυνατόν ο ίδιος άνθρωπος το ίδιο πράγμα να το θυμάται και ταυτόχρονα να μην το γνωρίζει, και, από τον φόβο του (*δείσαν*) απάντησε όχι, διότι δεν μπορούσε να προβλέψει πού το πήγαινε, απέδειξε ότι είμαι εγώ γελοίος! Όμως, φυγόπονε Σωκράτη, το πράγμα έχει ως εξής: όταν εξετάζεις κάποια δική μου πεποίθηση με ερωτήσεις, αν ο ερωτώμενος αποκριθεί λέγοντας πράγματα σαν αυτά που θα έλεγα κι εγώ και κάνει λάθος, τότε ελέγχω με εγώ. Αν απαντήσει διαφορετικά πράγματα, τότε ελέγχεται ο ίδιος ο ερωτώμενος. (*Θεαιτήτος*, 166a2-b1)¹⁶

Παράλληλα, ψέγει τον Σωκράτη διότι θεωρεί πως ο έλεγχος δεν έγινε με δίκαιο τρόπο. Συγκεκριμένα, όπως εξηγεί, η αδικία συνίσταται στο γεγονός ότι ο Σωκράτης δεν διέκρινε μεταξύ των δύο διαφορετικών τρόπων με τους οποίους είναι δυνατό να ασχοληθεί κανείς με το ίδιο θέμα. Ο ένας τρόπος είναι αυτός των *ἀγωνιζομένων*, ο άλλος των *διαλεγομένων*. Με τα λόγια του ίδιου του «Πρωταγόρα»:

¹⁵ Κάτι που, κατά πάσα πιθανότητα, αποτελεί σκόπιμη επιλογή του Σωκράτη.

¹⁶ Πβ. 168cd.

Μην αδικείς με τις ερωτήσεις σου. Γιατί είναι παράλογο, για κάποιον που λέει ότι τον ενδιαφέρει η αρετή, να συνεχίζει να αδικεί στους λόγους του. Και η αδικία βρίσκεται σε αυτό: όταν κανείς καταπιάνεται με κάποιο ζήτημα χωρίς να διακρίνει τότε αγωνίζεται και τότε διαλέγεται. (Θεαίτητος, 167e1-5)¹⁷

Με βάση την ανάλυση που ακολουθεί, γίνεται φανερό πως είναι δυνατό να διακρίνουμε εκείνον που «αγωνίζεται» από εκείνον που «διαλέγεται» με βάση τρεις παράγοντες. Ο πρώτος περιγράφεται στο ακόλουθο απόσπασμα:

Στο ένα (ενν. το *ἀγωνίζεσθαι*) παίζει και ρίχνει κάτω (*σφάλλη*) τον συνομιλητή του, όσο μπορεί. Στο άλλο, το *διαλέγεσθαι*, είναι σοβαρός και βοηθά τον συνομιλητή του να σηκωθεί (*ἐπανορθοῖ*), δείχνοντάς του μόνον τα σημεία όπου παραπάτησε (*τὰ σφάλματα*) ο ίδιος από μόνος του και εξαιτίας προηγούμενων συναναστροφών. (Θεαίτητος, 167e5–168a2)

Το να συμπεριφέρεται, λοιπόν, κανείς ως αγωνιζόμενος, σημαίνει ότι αντιμετωπίζει τη συζήτηση ως παιχνίδι, στο πλαίσιο του οποίου επιχειρεί να οδηγήσει τον συνομιλητή του σε σφάλματα—κυριολεκτικά, σε «παραπατήματα» που τον ρίχνουν κάτω. Ο συνομιλητής του *ἀγωνιζομένου*, συνεπώς, έχει τον ρόλο του αντιπάλου, ο οποίος πρέπει να νικηθεί σε ένα παιχνίδι που ο σκοπός του είναι όμοιος με εκείνον της πάλης. Αντιθέτως, όταν κανείς συμπεριφέρεται ως *διαλεγόμενος*, δεν επιχειρεί να «ρίξει κάτω» τον αντίπαλο αλλά να τον βοηθήσει «να σηκωθεί», δείχνοντάς του σε ποια σημεία έχει σφάλει, ώστε να μπορέσει να οδηγηθεί σε ορθά συμπεράσματα.

Η διαφορά μεταξύ *ἀγωνίζεσθαι* και *διαλέγεσθαι* φανερώνεται, επίσης, από την επίδραση που έχει η συζήτηση στα συναισθήματα του συνομιλητή και στη μετέπειτα συμπεριφορά του. Όπως διαβάζουμε στη συνέχεια:

Αν πράξεις έτσι (ενν. ως *διαλεγόμενος*), οι συνομιλητές σου θα θεωρήσουν τους εαυτούς τους αίτιους της ταραχής και της απορίας τους και όχι εσένα. Εσένα θα σε επιζητήσουν και θα σε αγαπήσουν ενώ τους εαυτούς τους θα τους μισήσουν και θα τους εγκαταλείψουν για τη φιλοσοφία, ώστε, με το να γίνουν άλλοι, να απαλλαγούν από αυτό που ήταν πριν. Εάν πράξεις με τον αντίθετο τρόπο (ενν. ως *ἀγωνιζόμενος*), όπως οι περισσότεροι, θα σου συμβούν τα αντίθετα και εκείνους που σε συναναστρέφονται, αντί για φιλοσόφους, θα τους κάνεις να μισήσουν τη φιλοσοφία όταν γίνουν μεγαλύτεροι. (Θεαίτητος, 168a2-b2)

¹⁷ μὴ ἀδικεῖν ἐν τῷ ἐρωτᾶν. καὶ γὰρ πολλὰ ἀλογία ἀρετῆς φάσκοντα ἐπιμελεῖσθαι μὴδὲν ἄλλ' ἢ ἀδικοῦντα ἐν λόγοις διατελεῖν. ἀδικεῖν δ' ἐστὶν ἐν τῷ τοιοῦτῳ, ὅταν τις μὴ χωρὶς μὲν ὡς ἀγωνιζόμενος τὰς διατριβὰς ποιῆται, χωρὶς δὲ διαλεγόμενος.

Με άλλα λόγια, εάν κάποιος έρθει σε επαφή με την δραστηριότητα της συζήτησης μέσω αυτού που ο «Πρωταγώρας» αποκαλεί *διαλέγεσθαι*, μέσα του θα γεννηθούν αφενός αισθήματα αγάπης προς τη φιλοσοφία και προς εκείνον που διαλέγεται μαζί του, αφετέρου αισθήματα μίσους προς όσους έχουν συμβάλει στην ανάπτυξη των ψευδών του πεποιθήσεων, αλλά και προς τον ίδιο τον εαυτό του, ως φορέα ψευδών πεποιθήσεων. Από την άλλη, εκείνος που παίρνει τον ρόλο του συνομιλητή σε μία συζήτηση με αγωνιστικά χαρακτηριστικά, δηλαδή τον ρόλο του αντιπάλου, θα αναπτύξει τα αντίστροφα συναισθήματα. Μακροπρόθεσμα θα μισήσει τη φιλοσοφία, ως αναζήτηση της αλήθειας, και θα είναι ικανοποιημένος με όσα γνωρίζει, ή νομίζει ότι γνωρίζει, ακόμη κι αν αυτά είναι ψευδή.

Ο τρίτος από τους παράγοντες που μας βοηθούν να διακρίνουμε τον αγώνα από τον διάλογο είναι η στάση των συνομιλητών απέναντι στη γλώσσα. Ο «Πρωταγώρας» επικρίνει τον τρόπο με τον οποίο επιχειρήσε να τον ελέγξει ο Σωκράτης, επισημαίνοντάς του ότι επικεντρώθηκε στην διατύπωση και όχι στην ουσία των λεγόμενων του. Αυτό, όπως φαίνεται, αποτελεί χαρακτηριστικό του αγώνα και όχι του διαλόγου:

Αν λοιπόν ακολουθήσεις τη συμβουλή μου, όπως ειπώθηκε και πριν, θα καθίσεις να σκεφτείς αληθινά, όχι με εχθρική ούτε με μαχητική διάθεση (*μαχητικῶς*), αλλά με ευμενές πνεύμα, τι ακριβώς εννοούμε όταν λέμε ότι όλα κινούνται, και ότι αυτό που πιστεύει ο καθένας αυτό και είναι αληθές για αυτόν, είτε είναι άτομο, είτε πόλη. Και με βάση αυτά να εξετάσεις αν η γνώση και η αίσθηση είναι το ίδιο πράγμα ή διαφορετικό, όχι όπως μόλις τώρα, που βασίστηκες στη συνηθισμένη χρήση των λέξεων, τις οποίες οι περισσότεροι τις τραβούν όπως τύχει, δημιουργώντας κάθε είδους απορίες ο ένας στον άλλο. (*Θεαίτητος*, 168b2-c2)

Ο Σωκράτης, άρα, κατηγορείται από τον «Πρωταγόρα» ότι οδήγησε τον συνομιλητή του, τον Θεαίτητο, σε απορία, εκμεταλλευόμενος την πολυσημία των λέξεων στο πλαίσιο της καθημερινής τους χρήσης. Οι παραλογισμοί που βασίζονται στη χρήση της γλώσσας ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς μεταξύ των σοφιστών, όπως γνωρίζουμε και από τους *Σοφιστικούς Ελέγχους* του Αριστοτέλη.¹⁸ Η χρήση του *μαχητικῶς* από τον «Πρωταγόρα», δείχνει ότι αυτές οι πρακτικές εντάσσονται σαφώς στο πλαίσιο του αγώνα και όχι σε εκείνο του διαλόγου.

Για να συνοψίσουμε, λοιπόν, την διάκριση μεταξύ των *ἀγωνίζεσθαι* και *διαλέγεσθαι*:

¹⁸ *Σοφιστικοί Έλεγχοι* 165b5-6, 165b25.

Το *ἀγωνίζεσθαι*:

- A-α) έχει παιγνιώδη χαρακτήρα και θυμίζει πάλη, καθώς σκοπός του είναι η πτώση του συνομιλητή-αντιπάλου,
- A-β) μακροπρόθεσμα, προκαλεί στον συνομιλητή αποστροφή για τη φιλοσοφία,
- A-γ) επικεντρώνεται στην διατύπωση και όχι στη σημασία των λεγομένων.

Αντίθετα, το *διαλέγεσθαι*:

- Δ-α) χαρακτηρίζεται από σοβαρότητα και στοχεύει στην επανόρθωση σφαλμάτων,
- Δ-β) μακροπρόθεσμα, προκαλεί στον συνομιλητή αποστροφή προς τον προηγούμενο εαυτό του, ο οποίος είχε εσφαλμένες πεποιθήσεις, αλλά και προς εκείνους, οι οποίοι τον οδήγησαν στις συγκεκριμένες πεποιθήσεις. Παράλληλα, του προκαλεί αγάπη προς τη φιλοσοφία και προς εκείνον που του έδειξε την κατεύθυνσή της, μέσω του *διαλέγεσθαι*,
- Δ-γ) επικεντρώνεται στη σημασία και όχι στην διατύπωση όσων λέγονται.

Είναι πάντως ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι ο Πλάτων παρουσιάζει τον «Πρωταγόρα» (διά στόματος Σωκράτη, σε κάθε περίπτωση) να υπερασπίζεται το *διαλέγεσθαι* ως κοινή αναζήτηση της αλήθειας, έναντι του *ἀγωνίζεσθαι* ως ενός είδους πάλης μεταξύ αντιτιθέμενων πεποιθήσεων που δεν έχει άλλον στόχο πέρα από την επικράτηση επί του αντιπάλου. Είναι ενδιαφέρον διότι φαίνεται να μη συμβαδίζει με όσα γνωρίζουμε για τον ιστορικό Πρωταγόρα, τόσο από τον ίδιο τον *Θεαίτητο* (καθόσο μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπάρχει κάποιος σημαντικός βαθμός ιστορικότητας στην παρουσίαση των απόψεών του από τον Σωκράτη), όσο και από άλλες πηγές.

Αρχικά, η θεμελιώδης θέση του Πρωταγόρα, το περίφημο *μέτρον ἄνθρωπος*, συνεπάγεται, τουλάχιστον με βάση τον τρόπο με τον οποίο το ερμηνεύει ο Σωκράτης, ότι όλες, ανεξαιρέτως, οι πεποιθήσεις είναι αληθείς και ορθές. Δεν υπάρχει, συνεπώς, σύμφωνα με τη θέση του Πρωταγόρα, κανένας λόγος να καταπιαστεί κανείς με τον διάλογο ως αναζήτηση της αλήθειας, όπως άλλωστε επισημαίνει και ο ίδιος ο Σωκράτης στην κριτική του εναντίον του σοφιστή (161e4–162a3): Αν ισχύει η θέση του Πρωταγόρα, τότε το *διαλέγεσθαι*, στον βαθμό που συντελεί στον έλεγχο και την επανόρθωση συλλογιστικών σφαλμάτων, δεν είναι παρά άσκοπη φλυαρία.

Πέρα όμως από το γεγονός ότι η πρωταγόρεια θέση φαίνεται ασύμβατη με αυτό που κάνουν οι *διαλεγόμενοι*, σύμφωνα με τα πιο πάνω αποσπάσματα, υπάρχουν στον *Θεαίτητο* και στοιχεία που συνδέουν ευθέως τον Πρωταγόρα

με τον αντίθετο τρόπο συζήτησης, δηλαδή με το *ἀγωνίζεσθαι*. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, και σύμφωνα με τον Σωκράτη, αν η αρχή ότι το παν είναι κίνηση ισχύει, τότε ο λόγος καθίσταται *εὐέλεγκτος*, διότι κάθε πρόταση μπορεί να ελεγχθεί εφόσον διατυπώνεται με όρους που υπονοούν την ύπαρξη σταθερών, ανεξάρτητων από την αίσθηση, όντων. Με άλλα λόγια, κάποιος που ασπάζεται το μυστικό δόγμα του Πρωταγόρα, είναι σε θέση να αντικρούσει οποιαδήποτε θέση στη βάση της διατύπωσής της διότι, πολύ απλά, είναι σχεδόν αδύνατον να μιλήσει κανείς χωρίς να χρησιμοποιήσει τέτοιους όρους. Επιπλέον, στο 183a10-b5, όπου ολοκληρώνεται ο έλεγχος της θέσης του Πρωταγόρα, οι συνομιλητές διαπιστώνουν ότι ο τρόπος ομιλίας που ταιριάζει περισσότερο στους υποστηρικτές του μυστικού δόγματος¹⁹ είναι εκείνος του διαρκώς επαναλαμβανόμενου «ούτε έτσι» (183b4-5).²⁰ Αυτό σημαίνει, σύμφωνα με τους μελετητές του διαλόγου,²¹ ότι οι υπέρμαχοι της θέσης του Πρωταγόρα προκρίνουν μία μορφή συζήτησης που βασίζεται κατά κύριο λόγο στο *ἀντιλέγειν*, δηλαδή στην έκφραση αντίθεσης στα λεγόμενα του συνομιλητή (δηλαδή του αντιπάλου), και όχι στην κοινή αναζήτηση της αλήθειας.

Όσον αφορά στη σύνδεση του Πρωταγόρα με το *ἀγωνίζεσθαι* στις μαρτυρίες πέραν του *Θεαίτητου*, αξίζει να αναφερθούμε κυρίως στους τίτλους των έργων που του αποδίδονται. Ο ίδιος ο Πλάτων, στον *Σοφιστή* (232d9), αναφέρεται σε κάποιο βιβλίο του Πρωταγόρα *Περί πάλης*, ενώ, σύμφωνα με τον Σέξτο Εμπειρικό (DK 80 B 1), ο εναλλακτικός τίτλος του έργου *Αλήθεια*, δηλαδή του συγγράμματος που ξεκινά με τη θέση ότι ο άνθρωπος είναι μέτρο των πάντων, ήταν *Καταβάλλοντες* (ενν. *λόγοι*)—λόγοι δηλαδή που ρίχνουν κάτω, καταρρίπτουν τον αντίπαλο. Η συσχέτιση με την πρακτική των *ἀγωνιζομένων*, όπως αυτή περιγράφεται από τον «Πρωταγόρα» στον *Θεαίτητο*, δηλαδή ως μία μορφή συζήτησης που θυμίζει, ως προς τον σκοπό της, πάλη, είναι κάτι παραπάνω από εμφανές.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, γίνεται μάλλον σαφές ότι ο Πρωταγόρας του *μέτρον ἄνθρωπος*, για τον οποίο η αίσθηση είναι αλάθητη και η αλήθεια άμεσα προσβάσιμη στον καθένα, δεν θα μπορούσε να είναι, στα σοβαρά, υπέρμαχος ενός *διαλέγεσθαι* που αποσκοπεί στην επανόρθωση σφαλμάτων. Ούτε, βέβαια, θα θεωρούσε πως το *ἀγωνίζεσθαι* συνιστά μία μορφή αδικίας προς τον ελεγχόμενο. Αν προσέξουμε την διατύπωσή του στο 167e1-3 («είναι παράλογο, για κάποιον που λέει ότι τον ενδιαφέρει η αρετή, να συνεχίζει να αδικεί στους λόγους του»), γίνεται φανερό ότι ο «Πρωταγόρας» δεν εκφράζει τις δικές του πεποιθήσεις αλλά ξετυλίγει το νήμα των συνεπειών που προκύπτουν από την ιδέα ότι η αρετή είναι κάτι συγκεκριμένο και ευκαταίο,

¹⁹ Ή, τουλάχιστον, στους πιο ακραίους εξ αυτών. Βλ. McDowell 1973, 181· πρβ. Γιαννοπούλου 2013, 110· Sedley 2004, 91-92.

²⁰ τὸ «οὐδ' οὕτως» μάλιστα ἂν αὐτοῖς ἀρμόττοι, ἄπειρον λεγόμενον.

²¹ Γιαννοπούλου 2013, 115· Sedley 2004, 98· Silverman 2000, 150-51. Διαφορετικά είχε ερμηνεύσει ο McDowell 1973, 180.

την οποία αποδίδει στον Σωκράτη. Με άλλα λόγια, δίνεται η εντύπωση ότι, από το 167e1 κι έπειτα, ο Σωκράτης, αν και υποδύεται ακόμη τον Πρωταγόρα, περιγράφει τις δικές του απόψεις αναφορικά με το ποιος είναι ο σωστός τρόπος να πραγματεύεται κανείς ένα ζήτημα όταν συζητά με κάποιον άλλο.

Αν, λοιπόν, είναι ο Σωκράτης εκείνος που θεωρεί πως ο διάλογος είναι προτιμότερος από τον αγώνα, τότε είναι εύλογο να περιμένουμε πως, όταν και ο ίδιος συζητά κάποιο θέμα, το κάνει ως *διαλεγόμενος* και όχι ως *αγωνιζόμενος*. Εντούτοις, όπως επιχειρώ, μεταξύ άλλων, να δείξω στην επόμενη ενότητα, οι συζητήσεις του Σωκράτη στον *Θεαίτητο*, τόσο με τον ομώνυμο χαρακτήρα, όσο και με τον Θεόδωρο, παρουσιάζουν σαφή αγωνιστικά χαρακτηριστικά.

3. Αγωνιστικά χαρακτηριστικά του πρώτου μέρους του *Θεαιτήτου*

3α. Δραματικός χώρος και γλωσσικές επιλογές (παρομοιώσεις, μεταφορές, ειρωνία)

Το πρώτο στοιχείο που παρατηρεί κανείς στην δραματοουργία του *Θεαιτήτου*, το οποίο παραπέμπει τον αναγνώστη στην πρακτική του *αγωνίζεσθαι*, είναι η τοποθέτηση της δράσης εντός μίας αθηναϊκής *παλαίστρας*, ενός χώρου, δηλαδή, εξάσκησης στο αγώνισμα της πάλης. Η πληροφορία παρέχεται στον αναγνώστη εμμέσως, όταν ο Θεόδωρος περιγράφει την προετοιμασία του *Θεαιτήτου* και των συνομηλίκων του πριν εισέλθουν στον χώρο, αναφέροντας ότι αλείφονται με λάδι (144c1-4). Ασφαλώς, η επιλογή της *παλαίστρας* ως δραματικού χώρου ενός πλατωνικού διαλόγου με πρωταγωνιστή τον Σωκράτη δεν είναι κάτι ασυνήθιστο.²² Εν προκειμένω, ωστόσο, φαίνεται να αποκτά μία ιδιαίτερη σημασία, όχι μόνον εξαιτίας της συσχέτισής του με το *αγωνίζεσθαι*, όπως αυτό περιγράφεται από τον «Πρωταγόρα», αλλά και διότι δείχνει να αποτελεί μέρος μίας ευρύτερης στρατηγικής παραπομπών στο αγώνισμα της πάλης.

Στο 162b1, ο Σωκράτης εγκαινιάζει τη σειρά παραπομπών στην πάλη, παρομοιάζοντας με αυτήν τον έλεγχο μέσω ερωτήσεων. Αξιοποιεί την παρομοίωση αφενός για να επισημάνει την αδυναμία του *Θεαιτήτου* να υπερασπιστεί την απάντησή του σχετικά με τη γνώση και, αφετέρου, για να προσκαλέσει τον Θεόδωρο να πάρει τη θέση του συνομιλητή του:

Αν, λοιπόν, βρισκόσουν στη Σπάρτη, Θεόδωρε, στις παλαίστρες, θα αξίωνες να βλέπεις τους άλλους να παλεύουν γυμνοί, κάποιοι από αυτούς αδέξια, χωρίς εσύ ο ίδιος να επιδείξεις με τη σειρά σου τις ικανότητές σου με το να ξεγυμνωθείς και να παλέψεις; (*Θεαιτήτος* 162b1-4)

Ο Θεόδωρος, από την πλευρά του, συνεχίζει την παρομοίωση παραβάλλοντας την ευκαμψία του σώματος ενός νέου παλαιστή με την διανοητική ευ-

²² Πβ. *Χαρμίδης*, *Λύσις*, *Ευθύδημος*. Βλ. και ΚΑΛΛΙΓΑΣ 2024, 271.

λυγισία του νεαρού Θεαιτήτου, με σκοπό να αποφύγει τη συμμετοχή του στη συζήτηση:

Νομίζεις ότι δεν θα το έκανα, εφόσον τους έπειθα και μου το επέτρεπαν;
Όπως και τώρα, νομίζω ότι θα σας πείσω εγώ να παρακολουθώ χωρίς
να με τραβάτε για να συμμετάσχω σε αυτό το γύμνασμα, καθώς είμαι
ήδη άκαμπτος, και να παλέψει αυτός, ως νεότερος και πιο ευλύγιστος.
(*Θεαίτητος* 162b5-9)²³

Ακολουθώντας το ίδιο μοτίβο, λίγες σελίδες μετά (169a6-b4), ο Θεόδωρος παρομοιάζει τον Σωκράτη με τον μυθικό Ανταίο (τον γίγαντα που ανάγκαζε όποιον περνούσε από τον τόπο του να παλέψει μαζί του), πριν υποχωρήσει τελικά και λάβει μέρος στη συζήτηση.

Η συζήτηση στο πρώτο μέρος του *Θεαιτήτου* συσχετίζεται με το *ἀγωνίζεσθαι*, όχι μόνο μέσω της παρομοίωσης με την πάλη, αλλά και μέσω μίας σειράς παραπομπών σε άλλες μορφές αγώνων, δηλαδή στους δραματικούς και στους δικαστικούς αγώνες. Αρχικά, το μυστικό δόγμα του Πρωταγόρα αποδίδεται από τον Σωκράτη στον Όμηρο, τον «κορυφαίο της τραγωδίας» και στον Επίχαρμο, τον «κορυφαίο της κωμωδίας» (152e4-5). Στους δραματικούς αγώνες ίσως παραπέμπει επίσης και η ειρωνική αποστροφή του Σωκράτη προς τον Θεαίτητο στο 157c1-3, όπου τον ρωτά αν βρίσκει ευχάριστα (*ήδέα*) όσα του «τραγουδά» (*ἐπάδω*, 157c8). Το «τραγούδι» στο οποίο αναφέρεται, το οποίο, σε άλλο σημείο, αποκαλεί και *μῦθον* (156c4, 164d8,e3), δεν είναι άλλο από το ίδιο το μυστικό δόγμα.

Ενδεχομένως να φαίνεται κάπως «τραβηγμένος» ο ισχυρισμός ότι η χρήση των παραπάνω όρων έχει ως σκοπό να παραπέμπει στους δραματικούς αγώνες και, ακόμη περισσότερο, ότι με αυτόν τον τρόπο ο Πλάτων υπαινίσσεται ότι η συζήτηση που διαβάζουμε έχει χαρακτηριστικά αγώνα. Ωστόσο, οφείλουμε να αναρωτηθούμε αν είναι λογικό το να ρωτά κανείς τον συνομιλητή του αν βρίσκει ευχάριστα όσα του λέει στο πλαίσιο μίας διαλεκτικής συζήτησης. Το εύλογο θα ήταν να τον ρωτά αν συμφωνεί. Αντιθέτως, στο πλαίσιο των δραματικών αγώνων, ακριβώς επειδή οι τραγικοί ποιητές αγωνίζονται να κερδίσουν την εύνοια *τῶν πολλῶν*, είναι εύλογο να διηγούνται τους μύθους τους στοχεύοντας στο ευχάριστο και όχι απαραίτητα στο αληθινό, το οποίο λίγοι θα εκτιμούσαν—πράγμα που επισημαίνει ο ίδιος ο Σωκράτης στην *Πολιτεία* (601a–606d, πβ. *Νόμοι* 658e–659d).²⁴ Συνεπώς, η συγκεκριμένη ερώτηση του Σωκράτη προς τον Θεαίτητο, όπως και η μεταφορική χρήση των όρων *μῦθος* και *ἐπάδω*, είναι πολύ πιθανόν να αποτελούν μία υπαινικτική συσχέτιση της

²³ Μετάφραση Καλλιγιά, τροποποιημένη.

²⁴ Βλ. και FOLCH 2013.

συζήτησης μεταξύ Σωκράτη και Θεαιτήτου με τους δραματικούς αγώνες και, κατ' επέκταση με το *ἀγωνίζεσθαι εν γένει*.²⁵

Σε άλλα σημεία του πρώτου μέρους του διαλόγου παρατηρούμε στοιχεία που συνδέουν τον τρόπο συζήτησης των συνομιλητών με τους δικαστικούς αγώνες, όπως π.χ. όταν ο Θεόδωρος περιγράφεται ως μάρτυρας του χαρακτήρα και των ικανοτήτων του Θεαιτήτου και η αλήθεια της μαρτυρίας του γίνεται αντικείμενο εξέτασης όπως σε ένα δικαστήριο (145b7-c5, 148b4-5). Όμως οι παραπομπές στους δικαστικούς αγώνες (172c2-d2, 172d9-173b2, 173c4-6, 175b8-176a1), σε μικρότερο βαθμό και στους δραματικούς (173c4), πληθαίνουν όταν φτάνουμε στην παρέκβαση. Σύμφωνα με τον Σωκράτη, οι άνθρωποι που συμμετέχουν από μικρή ηλικία σε δικαστικούς αγώνες μαθαίνουν να συζητούν βιαστικά, ώστε να πείσουν όσο πιο γρήγορα γίνεται, και να αντιδικούν, ενώ έχουν μία διαστρεβλωμένη αντίληψη για την δικαιοσύνη. Αυτοί αντιδιαστέλλονται προς τους φιλοσόφους, οι οποίοι συζητούν με ελευθερία και άνεση χρόνου, αναζητώντας την αλήθεια και την ουσία εννοιών όπως η δικαιοσύνη και η ευδαιμονία. Είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι η διάκριση μεταξύ των δύο αυτών ομάδων της παρέκβασης αντανακλά την διάκριση μεταξύ *ἀγωνιζομένων* και *διαλεγομένων*.

Ένα τελευταίο στοιχείο που ανήκει στις γλωσσικές επιλογές του Πλάτωνα στον διάλογο και παραπέμπει σε ένα καίριο χαρακτηριστικό του *ἀγωνίζεσθαι*, είναι η παρομοίωση της συζήτησης για τη γνώση με παιδικό παιχνίδι στο 146a1-5. Αντίστοιχο αποτέλεσμα έχει και η επαναλαμβανόμενη χρήση του ρήματος *παίζω* στους διάφορους τύπους του (145b10,c3, 162a2, 168c6,e2, 181a3). Ο «Πρωταγόρας» έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι οι *ἀγωνιζόμενοι παίζουν*, αντί να συμπεριφέρονται με σοβαρότητα, όπως οι *διαλεγόμενοι*, όταν πραγματεύονται ένα ζήτημα.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι οι χαρακτήρες του Πλάτωνα στον *Θεαίτητο* αναγνωρίζουν ότι η συζήτησή τους έχει αγωνιστικά χαρακτηριστικά, τόσο ευθέως (π.χ. παρομοιάζοντάς την με πάλη, παιχνίδι ή δικαστικό αγώνα) όσο και μέσω υπαινιγμών (π.χ. χρησιμοποιώντας γλώσσα που παραπέμπει στους δραματικούς αγώνες). Παρακάτω, επιχειρώ να εξετάσω τις συζητήσεις καθαυτές ώστε να απομονώσω επακριβώς τα στοιχεία που τους προσδίδουν αγωνιστικό χαρακτήρα.

3β. Ο έλεγχος του Πρωταγόρα μέσω ερωτήσεων στον Θεαίτητο

Αφορμή για την διάκριση του «Πρωταγόρα» μεταξύ *ἀγωνιζομένων* και *διαλεγομένων* ήταν η απόπειρα του Σωκράτη να ελέγξει αν το πρώτο «παιδί» του

²⁵ Ο υπαινιγμός γίνεται ακόμη πιο καίριος αν συνδυάσουμε το γεγονός ότι το μυστικό δόγμα του Πρωταγόρα περιγράφεται, στον *Θεαίτητο*, ως μία μορφή ποιητικού λόγου με την διαπίστωση, στον *Σοφιστή* (165a10-b2), ότι η σοφιστική ανήκει στο γένος της *ποιητικής*. Για τους δραματικούς αγώνες βλ. PICKARD-CAMBRIDGE 1988.

Θεαιτήτου είναι αληθές ή ψευδές· αν, δηλαδή, η θέση ότι η αίσθηση ταυτίζεται με τη γνώση, η οποία φάνηκε πως δεν διαφέρει σε τίποτε από τη θέση του Πρωταγόρα ότι κάθε άνθρωπος είναι μέτρο των όντων, είναι αληθής ή ψευδής. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Σωκράτης πρόβαλε μία σειρά από επιχειρήματα, τα πρώτα απευθυνόμενα στον Θεόδωρο και τα υπόλοιπα στον Θεαίτητο, καθώς ο Θεόδωρος δεν επιθυμούσε να λάβει μέρος στη συζήτηση. Όπως αναφέρθηκε, κάποια από τα επιχειρήματα που απευθύνονταν στον Θεαίτητο δεν ήταν ιδιαίτερα ισχυρά.

Αρχικά, ο Σωκράτης κατηγόρησε τον Θεαίτητο ότι θεωρεί εαυτόν ισόθεο, εφόσον πιστεύει ότι όλοι κατέχουν την αλήθεια στον ίδιο βαθμό (162c2-6). Έπειτα, ισχυρίστηκε ότι η γνώση είναι αδύνατον να ταυτίζεται με την αίσθηση, διότι όταν ακούμε κάποιους να μιλούν μία άγνωστη σε εμάς γλώσσα, αισθανόμαστε μεν αλλά δεν γνωρίζουμε (153b1-7). Το αδύνατον της ταύτισης αίσθησης και γνώσης καταδείχθηκε και από το γεγονός ότι όταν έχουμε κάτι στη μνήμη μας δεν το αισθανόμαστε και όμως το γνωρίζουμε (163d1-164b11). Τέλος, έδειξε ότι η αίσθηση μπορεί, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, να έχει κάποια χαρακτηριστικά, τα οποία είναι αδύνατον να έχει η γνώση. Παραδείγματος χάρη, είναι δυνατόν να βλέπουμε και να μη βλέπουμε το ίδιο πράγμα ταυτόχρονα (αν καλύψουμε το ένα μας μάτι), αλλά όχι να γνωρίζουμε και να μη γνωρίζουμε το ίδιο πράγμα ταυτόχρονα, είναι δυνατόν να βλέπουμε καθαρά ή θολά, αλλά όχι να γνωρίζουμε καθαρά ή θολά, είναι δυνατόν να αισθανόμαστε κάτι έντονα, αλλά όχι να γνωρίζουμε κάτι έντονα κ.ο.κ. (165b2-165e4).

Η αδυναμία κάποιων από τα επιχειρήματα διαπιστώνεται από την ευκολία με την οποία τα αντικρούει ο «Πρωταγόρας» στην απολογία του. Η παρατήρησή του στο 166a2-b2, ότι είναι μεθοδολογικά εσφαλμένο να ελέγχεται η θέση κάποιου μέσω απαντήσεων, τις οποίες έδωσε κάποιος άλλος αντί για τον ίδιο, χτυπά το πρώτο επιχείρημα του Σωκράτη στη ρίζα του. Ο Θεαίτητος δεν τόλμησε να φέρει αντίρρηση στον Σωκράτη, όταν εκείνος του απέδωσε τη θέση ότι οι θεοί και οι άνθρωποι είναι ίσοι ως προς τη γνώση. Ο «Πρωταγόρας» όμως, θα επέπληττε τον Σωκράτη για το γεγονός ότι του αποδίδει μία θέση περί θεών (162d5-e2). Είναι άλλωστε γνωστός ο θεολογικός αγνωστικισμός του ιστορικού Πρωταγόρα.²⁶

Σε αντίθεση με το επιχείρημα περί θεών, το επιχείρημα της άγνωστης γλώσσας είναι το μόνο που θα μπορούσε να πλήξει πραγματικά τη θέση του Θεαιτήτου και του Πρωταγόρα. Σύμφωνα με τον Θεαίτητο, αυτά που αισθανόμαστε όταν διαβάζουμε ή ακούμε μία άγνωστη γλώσσα, δηλαδή το σχήμα των γραμμάτων, στην περίπτωση της όρασης, και την οξύτητα των φθόγγων, στην

²⁶ DK 80 B 4 ([...] περί μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐθ' ὡς εἰσὶν οὐθ' ὡς οὐκ εἰσὶν οὐθ' ὅποιοι τινες ἰδέαν [...]). Πβ. Θεαίτητος 162d6-e2 (δημηγορεῖτε συγκαθεζόμενοι, θεοὺς τε εἰς τὸ μέσον ἄγοντες, οὓς ἐγὼ ἔκ τε τοῦ λέγειν καὶ τοῦ γράφειν περὶ αὐτῶν ὡς εἰσὶν ἢ ὡς οὐκ εἰσὶν, ἐξαίρω).

περίπτωση της ακοής, τα γνωρίζουμε. Το νόημα των λέξεων που αποδίδονται μέσω των αισθητών σχημάτων και φθόγγων δεν το γνωρίζουμε, το γνωρίζουν μόνον οι γραμματοδιδάσκαλοι και οι διερμηνείς. Με άλλα λόγια, το αισθητό τμήμα της γλώσσας και το αισθανόμαστε και το γνωρίζουμε, ενώ το νοητό της τμήμα, το νόημα, ούτε το αισθανόμαστε ούτε το γνωρίζουμε, πράγμα που, σύμφωνα με τον Θεαίτητο, επιβεβαιώνει τη θέση ότι η αίσθηση ταυτίζεται με τη γνώση.

Ο συλλογισμός του Θεαιτήτου δεν είναι βέβαια ορθός. Αν το νόημα των λέξεων δεν είναι αισθητό και παρ' όλ' αυτά κάποιος το γνωρίζει, αυτό σημαίνει ότι η αίσθηση και η γνώση δεν ταυτίζονται. Ο Σωκράτης ωστόσο δεν επισημαίνει το σφάλμα—πράγμα που θα έπρεπε να πράξει αν συζητούσε ως *διαλεγόμενος*, και όχι ως *αγωνιζόμενος* (βλ. Δ-α). Αντιθέτως, δέχεται την απάντηση με το σκεπτικό ότι δεν αξίζει να διαφωνήσει με τον Θεαίτητο, διότι το ζητούμενο είναι η πρόοδος του.²⁷

Τα λοιπά επιχειρήματα πάντως, δηλαδή το επιχείρημα της μνήμης, και τα επιχειρήματα που βασίζονται στην ιδέα ότι η γνώση έχει κάποια χαρακτηριστικά τα οποία η αίσθηση δεν έχει, όπως εκείνο του καλυμμένου ματιού, εμφανίζουν πιο έντονα αγωνιστικά χαρακτηριστικά (κυρίως το Α-γ). Αυτό είναι κάτι που επισημαίνεται από τον ίδιο τον Σωκράτη, ο οποίος στο τέλος του επιχειρήματος της μνήμης επισημαίνει:

Φαίνεται ότι φτάσαμε σε συμφωνία με αντιλογικό τρόπο (*ἀντιλογικώς*), με βάση τις συμβάσεις των λέξεων, και είμαστε ευχαριστημένοι που επικρατήσαμε στον λόγο (ενν. του Πρωταγόρα) με τέτοιον τρόπο. Και ενώ λέμε ότι δεν είμαστε αγωνιστές (*ἀγωνισται*) αλλά φιλόσοφοι, μας διέφυγε ότι κάνουμε τα ίδια με εκείνους τους φοβερούς (*δεινοίς*) ανθρώπους. (Θεαίτητος, 164c3-d2)

Αναφερόμενος στα λοιπά επιχειρήματα, συμπληρώνει πως σε αυτά θα μπορούσε να προσθέσει μυριάδες άλλα κάποιος που ασκεί την τέχνη της συζήτησης ως επάγγελμα (*μισθοφόρος ἐν λόγοις*, 165d6), συνεχίζοντας έτσι επί μακρόν την εξέταση της θέσης του Θεαιτήτου μέχρι ο νέος να πειστεί για την αξιοθαύμαστη σοφία του. Με αυτόν τον τρόπο θα τον κρατούσε δέσμιος με τα επιχειρήματά του και δεν θα τον άφηνε ελεύθερο μέχρι να πληρώσει ως λύτρα ένα χρηματικό ποσό που θα συμφωνούσαν από κοινού. Σε αυτό το σημείο γίνεται σαφές ότι ο Σωκράτης αναλαμβάνει, ρητά και συνειδητά, τον ρόλο ενός σοφιστή στο συγκεκριμένο τμήμα του Θεαιτήτου. Και, όπως οι σοφιστές, έχει υιοθετήσει εκείνη την αγωνιστική πρακτική της εστίασης στη διατύπωση, η οποία διευκολύνει την κατατρόπωση του αντιπάλου «με βάση τις συμβάσεις των λέξεων» (165d2-e4).

²⁷ Βλ. σχετικά CHAPPELL 2005, 95· CORNFORD 1935, 63 σημ.2· GIANNΟΡΟΥΔΟΥ 2013, 71.

Πιο συγκεκριμένα, το επιχείρημα της μνήμης δείχνει να βασίζεται σε μία περιορισμένη αντίληψη της σημασίας του όρου «αίσθηση» στην πρόταση «η γνώση ταυτίζεται με την αίσθηση». Ο Σωκράτης ισχυρίζεται πως, όταν θυμάμαι κάτι που έχω μάθει στο παρελθόν, το έχω στη μνήμη μου αλλά δεν το αισθάνομαι, και εφόσον η γνώση ταυτίζεται με την αίσθηση, αυτό σημαίνει ότι είναι δυνατόν να θυμάμαι κάτι το οποίο δεν γνωρίζω. Ωστόσο, μία πιο γενναιόδωρη και όχι «μαχητική» ανάγνωση της θεωρίας που αποδίδεται στον Πρωταγόρα, θα αναγνώριζε ότι αυτό που ονομάζουμε «μνήμη» δεν διαφέρει από την αίσθηση καθώς, σύμφωνα με το μυστικό δόγμα, η μνήμη αποτελεί επίσης ένα στιγμιαίο γεγονός κατά το οποίο γεννιούνται ταυτόχρονα εκείνος που θυμάται και το αντικείμενο της μνήμης του.²⁸ Επομένως η μνήμη, παρ' όλο που χρησιμοποιούμε γι' αυτή διαφορετική λέξη από εκείνη που χρησιμοποιούμε για την αίσθηση, ταυτίζεται, όπως και η αίσθηση, με τη γνώση, διότι αυτό που θυμάται κανείς αυτό και είναι αληθές για τον ίδιο. Την επιλογή του Σωκράτη να ερμηνεύσει τόσο στενά τη θέση του συνομιλητή του, ακολουθεί η παραδοχή του, στη συνέχεια, ότι μίλησε *αντιλογικῶς* και φέρθηκε ως *ἀγωνιστής*.

Το επιχείρημα του καλυμμένου ματιού είναι, λίγο πιο αναλυτικά, το εξής: Σύμφωνα με τον ορισμό του Θεαιτήτου, το «βλέπω» ταυτίζεται με το «γνωρίζω». Αν καλύψω το ένα μου μάτι βλέπω (με το ακάλυπτο μάτι) και δεν βλέπω (με το καλυμμένο μάτι) ταυτόχρονα. Επομένως, «βλέπω και δεν βλέπω ταυτόχρονα» σημαίνει «γνωρίζω και δεν γνωρίζω ταυτόχρονα», πράγμα που είναι αδύνατον. Η προσπάθεια του Θεαιτήτου να αποφύγει τον έλεγχο, λέγοντας ότι όταν καλύπτουμε το ένα μάτι, *κατά κάποιον τρόπο* γνωρίζουμε και *κατά κάποιον τρόπο* δεν γνωρίζουμε, αποβαίνει άκαρπη. Ο Σωκράτης του εξηγεί ότι το ζητούμενο δεν είναι με ποιον τρόπο γνωρίζουμε, αλλά αν γνωρίζουμε. Αυτό που εννοεί είναι ότι η γνώση δεν δέχεται προσδιορισμούς: είτε γνωρίζουμε είτε όχι. Η αίσθηση, αντίθετα, δέχεται προσδιορισμούς, και γι' αυτό δεν μπορεί να ταυτιστεί με τη γνώση.

Με βάση αυτό το σκεπτικό αναπτύσσονται και τα υπόλοιπα επιχειρήματα:

- α) είναι δυνατόν έχω καθαρή ή θολή όραση, αλλά δεν είναι δυνατόν να έχω καθαρή ή θολή γνώση,
- β) είναι δυνατόν να έχω μακρινή ή κοντινή όραση ενός πράγματος, αλλά δεν είναι δυνατόν να έχω μακρινή ή κοντινή γνώση αυτού,
- γ) είναι δυνατόν να έχω έντονη ή ήρεμη αίσθηση ενός πράγματος, αλλά δεν είναι δυνατόν να έχω έντονη ή ήρεμη γνώση αυτού.

Και σε αυτήν την περίπτωση, ο Σωκράτης επικεντρώνεται στο «γράμμα» και όχι στο «πνεύμα» της υπό εξέταση θέσης, και μάλιστα απολύτως συνειδητά, όπως δείχνει το προαναφερθέν σχόλιό του ότι έχει υιοθετήσει τακτικές των επαγγελματιών της αντιλογικής. Όπως είδαμε, η αρχή ότι το παν είναι κίνηση

²⁸ BOSTOCK 1988, 86· CORNFORD 1935, 65· McDOWELL 1973, 164· ROWE κ.ά. 1982· ROWE 2015, 34 σημ.39.

συνεπάγεται την κατάργηση κάθε έννοιας οντολογικής συνέχειας.²⁹ Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι ακριβές να λέμε «βλέπω με το ένα μάτι και δεν βλέπω με το άλλο». Αυτό που συμβαίνει, σύμφωνα με τη θεωρία, είναι ότι «το ένα μάτι βλέπει και το άλλο μάτι δεν βλέπει» και κατά συνέπεια «το ένα μάτι γνωρίζει και το άλλο μάτι δεν γνωρίζει». Δεν χρειάζεται να αναγκαστούμε να δεχτούμε ότι ο αισθανόμενος γνωρίζει και δεν γνωρίζει το ίδιο πράγμα εφόσον εστιάσουμε στην ουσία του δόγματος και όχι στη συνήθη χρήση της γλώσσας.

Με όμοιο τρόπο αντικρούονται και τα υπόλοιπα επιχειρήματα. Ενδεικτικά, δεν υπάρχει «θολή όραση», παρ' όλο που χρησιμοποιούμε αυτήν την έκφραση. Σύμφωνα με την ανάλυση της αίσθησης από τους υποστηρικτές του μυστικού δόγματος, το αντικείμενο της όρασής μου γεννιέται μόνο για εμένα, μόνο τη στιγμή που το βλέπω. Αν το βλέπω θολό σημαίνει πως είναι πράγματι θολό. Δεν υπάρχει κάποιο άλλο αντικείμενο, έξω από την αίσθησή μου, το οποίο βλέπω θολό ενώ δεν είναι.

Με βάση τα παραπάνω, γίνεται κατανοητό για ποιους λόγους ο «Πρωταγόρας» προέβη στην διάκριση μεταξύ *ἀγωνίζεσθαι* και *διαλέγεσθαι*, αφότου ολοκληρώθηκε η επιχειρηματολογία του Σωκράτη. Η εξέταση της θέσης του Θεαίτητου είχε εμφανή αγωνιστικά χαρακτηριστικά. Πρώτον, είναι πρόδηλο ότι σκοπός του Σωκράτη ήταν να «ρίξει κάτω» τον Θεαίτητο, σαν να ήταν αντίπαλός του στο αγώνισμα της πάλης, και όχι να τον βοηθήσει να καταλάβει (βλ. Α-α). Αυτό φαίνεται τόσο από το γεγονός ότι εκμεταλλεύεται την άγνοια και την απειρία του νεαρού παγιδεύοντάς τον με σαθρά επιχειρήματα, όπως το επιχείρημα για τους θεούς, όσο και από το ότι δεν τον διορθώνει όταν κάνει κάποιο σφάλμα. Δεύτερον, ο Σωκράτης επικεντρώνεται, όπως παραδέχεται και ο ίδιος, στην διατύπωση και όχι στην ουσία όσων ισχυρίζεται ο Θεαίτητος (βλ. Α-γ).

Το ερώτημα είναι γιατί επιλέγει ο Σωκράτης να ελέγξει τον Θεαίτητο, και κατ' επέκταση τον Πρωταγόρα, ως *ἀγωνιζόμενος* και όχι ως *διαλεγόμενος*; Θεωρώ ότι η απάντηση σε αυτό το ερώτημα βρίσκεται στον χαρακτηρισμό των προσώπων του διαλόγου.

Ο Σωκράτης δηλώνει από τις πρώτες σελίδες του διαλόγου (150c3-d2), και αργότερα επαναλαμβάνει (157c7-d2), ότι τίποτε από όσα λέει δεν είναι δική του άποψη. Ο ίδιος απλώς εκμαιεύει τις πεποιθήσεις των άλλων. Το γεγονός ότι, όταν συζητά με τον Θεαίτητο, αναλαμβάνει τον ρόλο ενός σοφιστή, οφείλεται, κατά τη γνώμη μου, στο ότι ο ίδιος ο Θεαίτητος αντιλαμβάνεται τη συζήτηση ως ένα είδος αγώνα.

Το γιατί έχει ο Θεαίτητος αυτή την άποψη έχει να κάνει με τα δικά του χαρακτηριστικά γνωρίσματα και, συγκεκριμένα, αφενός με τη φιλοσοφική του

²⁹ Η άρνηση της οντολογικής συνέχειας δεν έχει μόνο διαχρονικό αλλά και συγχρονικό χαρακτήρα, καθώς από το μυστικό δόγμα απουσιάζει η έννοια της ψυχής ως ενιαίας οντότητας που συνδέει τις διαφορετικές αισθήσεις. Βλ. 184d1-6.

φύση (που θυμίζει έντονα τη φύση των φυλάκων της *Πολιτείας*),³⁰ αφετέρου με τη νεότητά του. Ο Θεαίτητος φαίνεται να αποτελεί παραδειγματική περίπτωση της κατάστασης που περιγράφεται στο 539b-c της *Πολιτείας*. Σύμφωνα με το εν λόγω χωρίο, οι νέοι δεν αντιλαμβάνονται την διαφορά μεταξύ αντιλογίας και σοβαρού διαλόγου. Αντί να διαλέγονται, «παίζουν» και ελέγχουν το καθετί χωρίς μέτρο. Γι' αυτό, άλλωστε, η εισαγωγή στην διαλεκτική δεν πρέπει να γίνεται σε μικρή ηλικία.

Πάντως, από όλα τα χαρακτηριστικά του *ἀγωνίζεσθαι*, στα οποία αναφέρεται ο Πρωταγόρας, το μόνο που δεν εμφανίζεται στη συζήτηση του Σωκράτη με τον Θεαίτητο είναι η μακροπρόθεσμη επίδρασή του (βλ. Α-β). Αυτό είναι λογικό, βέβαια. Κάτι τέτοιο θα μπορούσαμε να το παρατηρήσουμε μόνο σε κάποιον χαρακτήρα μεγαλύτερης ηλικίας, ο οποίος ήρθε σε επαφή με την τέχνη των λόγων υπό τη μορφή του *ἀγωνίζεσθαι* όταν ήταν νεότερος. Δεδομένου ότι αυτή η μορφή συζήτησης συνδέεται, όπως είδαμε, με τον Πρωταγόρα, και ότι ο Θεόδωρος υπήρξε μαθητής και φίλος του σοφιστή όταν ήταν νέος (βλ. 161b9, 162a4, 168e8, 179a10), μπορούμε να υποθέσουμε ότι, αν εμφανίζεται κάπου στον διάλογο η μακροπρόθεσμη επίδραση του *ἀγωνίζεσθαι*, αυτό θα συμβαίνει στον χαρακτήρα του Θεοδώρου.

3γ. Ο έλεγχος του Πρωταγόρα μέσω ερωτήσεων στον Θεόδωρο

Αναφέρθηκε ήδη πως ο Σωκράτης επιχειρήσε, αρχικά, να ελέγξει τη θέση του Πρωταγόρα απευθυνόμενος στον Θεόδωρο, όμως ο τελευταίος αρνήθηκε να συμμετάσχει στη συζήτηση, κι έτσι ο Σωκράτης στράφηκε στον Θεαίτητο. Για την ακρίβεια, ο Θεόδωρος εμφανίζεται επανειλημμένα απρόθυμος να λάβει μέρος στη συζήτηση (146b1-7, 161b7-8, 162a4-b9, 164e8-165b1, 168e4-6). Αυτό είναι, κατά πάσα πιθανότητα, ένδειξη της μακροπρόθεσμης επίδρασης του *ἀγωνίζεσθαι*. Ο Θεόδωρος αποστρέφεται τη φιλοσοφία, τους *ψιλοὺς λόγους* (165a2), όπως λέει, πράγμα που συμβαίνει, σύμφωνα με τον «Πρωταγόρα», σε όσους έρχονται σε επαφή με τους λόγους ως *ἀγωνιζόμενοι* (βλ. Α-β).

Η προφανής αδυναμία του Θεαιτήτου να σταθεί ως ισότιμος αντίπαλος του Σωκράτη πρέπει να έπαιξε κάποιο ρόλο στην απόφαση του Θεοδώρου να λάβει μέρος, τελικά, στη συζήτηση. Μόνο μέσω της συζήτησης με τον Θεόδωρο γίνεται, όπως φαίνεται, δυνατός ο έλεγχος του Πρωταγόρα, ένα εκτενές και δύσκολο εγχείρημα που αποτελείται από τέσσερα μέρη. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται, μέχρι ένα σημείο, ο «ευρύς πρωταγορισμός», το δεύτερο μέρος είναι η περιφημη παρέκβαση του *Θεαιτήτου*, στο τρίτο μέρος ο «ευρύς πρωταγορισμός» ελέγχεται και, στο τέταρτο μέρος ελέγχεται ο «στενός πρωταγορισμός».

³⁰ Βλ. *Θεαίτητος* 143e-144d. Πρβ. *Πολιτεία*, 375a-376c, 485a-486d, 503cd, 535a-536b. Βλ. και BENARDETE 1984, I.90· BLONDELL 2002, 256-60· DORTER 1994, 69-70· PETRAKI 2023, 292 κ.ε.· SEECK 2010, 18· STERN 2008, 36.

Τα αγωνιστικά χαρακτηριστικά εντοπίζονται στο πρώτο μέρος του εγχειρήματος. Για την ακρίβεια, φαίνεται ότι, μολονότι οι συνομιλητές επιθυμούν να συζητήσουν ως *διαλεγόμενοι*, έχουν εξαρχής συνείδηση του κινδύνου να αποκτήσει ο διάλογός τους αγωνιστικά χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα, η συζήτησή τους ξεκινά με την υπενθύμιση από την πλευρά του Σωκράτη ότι ο «Πρωταγώρας» τον επέπληξε διότι, όπως λέει:

πήραμε ως συνομιλητή μας ένα παιδαρέλι (*παιδίον*) και εκμεταλλευτήκαμε τους φόβους του για να υπερισχύσουμε αγωνιστικά (*ἀγωνιζόμεθα*) απέναντί του σε αυτό που ο ίδιος αποκάλεσε κατά κάποιον τρόπο *χαριεντισμό*. (168d1-3)³¹

Αντ' αυτού, ο Πρωταγώρας τους ζήτησε να αντιμετωπίσουν τον λόγο του με σοβαρότητα (168d3-4).³² Ο Σωκράτης επισημαίνει ότι με την αντικατάσταση του Θεαιτήτου από τον Θεόδωρο δεν μπορεί πλέον να κατηγορηθεί ότι *παίζει* μιλώντας με ένα μικρό παιδί (168de8-e3), όμως, σε κάθε περίπτωση, οι συνομιλητές πρέπει να προσέξουν ώστε να μην οδηγηθούν κατά λάθος στο να συζητούν πάλι με *παιδικόν* τρόπο (169c8-d1).³³ Με άλλα λόγια, πρέπει να διασφαλίσουν ότι θα συμπεριφερθούν ως *διαλεγόμενοι* που μιλούν με σοβαρότητα (βλ. Δ-α) και όχι ως *παίζοντες ἀγωνιζόμενοι* (βλ. Α-α).

Παρ' όλ' αυτά, φαίνεται πως δεν καταφέρνουν να αποφύγουν αυτό που φοβούνται. Ο Σωκράτης χρησιμοποιεί τρία επιχειρήματα, στα οποία συμπεριλαμβάνεται η περίφημη «αυτοαναίρεση» ή *περιτροπή* (171a6–171c4, DK 80 A 15),³⁴ που πείθουν με ευκολία τον Θεόδωρο (ακόμη κι αν δεν θέλει να εναντιωθεί στον φίλο του, τον Πρωταγώρα, βλ. 162a5-7, 171c8-9). Ωστόσο, τα συμπεράσματα των συνομιλητών ανατρέπονται όταν επιχειρούν να φανταστούν πώς θα αντιδρούσε ο Πρωταγώρας αν εμφανιζόταν ξαφνικά. Διαπιστώνουν, λοιπόν, ότι μάλλον θα τους επέπληττε, ως *πρεσβύτερος* και, επομένως, *σοφώτερος* (171c11-d1), μια διαπίστωση με την οποία υπονοείται ήδη πως οι συνομιλητές έχουν διολισθήσει σε έναν *παιδικόν* τρόπο συζήτησης. Θα έψεγε, υποθέτουν, τον Σωκράτη για τις φλυαρίες του, και τον Θεόδωρο επειδή δεν φέρνει αντίρρηση σε αυτές (171d1-3). Ο Σωκράτης φλυαρεί διότι η ίδια η θεωρία του Πρωταγώρα, την οποία επιχειρεί να ελέγξει ως ψευδή, αποκλείει την δυνατότητα του ψεύδους, καθώς πρεσβεύει ότι κάθε πεποίθηση, οποιουδήποτε ανθρώπου, είναι αληθής για τον ίδιο (161e4–162a3). Ο Θεόδωρος διστάζει να φέρει αντίρρηση, επιδεικνύοντας ίσως έναν παιδικό φόβο απέναντι στην διαφωνία.

³¹ Μετάφραση Καλλιγιά, τροποποιημένη.

³² σπουδάσαι ἡμᾶς διεκελεύσατο περὶ τὸν αὐτοῦ λόγον.

³³ μή που παιδικόν τι λάθωμεν εἶδος τῶν λόγων ποιούμενοι.

³⁴ Βλ. ZUCCA 2022.

Εντούτοις, η εξέλιξη του χαρακτήρα του Θεόδωρου στον διάλογο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς μετά την παρέκβαση και τον έλεγχο του «ευρέος πρωταγορισμού» η συμπεριφορά του αλλάζει. Αρχικά, δέχεται το επιχείρημα της *περιτροπής* (179b6-7), το οποίο δίσταζε να δεχτεί νωρίτερα (171c8-9). Έπειτα, όταν ξεκινά η εξέταση του «στενού πρωταγορισμού», ο Θεόδωρος μιλά με μεγάλη εχθρικήτητα για τους εκπροσώπους του μυστικού δόγματος, παρομοιάζοντάς τους με παράφρονες, με τους οποίους είναι αδύνατον κανείς να κάνει διάλογο (179e3–180c6). Με λίγα λόγια, ενώ μέχρι πρότινος έδειχνε να συμμερίζεται τις θέσεις του Πρωταγόρα, χωρίς, ωστόσο, να έχει την διάθεση να τις εξετάσει ούτε και να τις υποστηρίξει, τώρα φαίνεται, όχι μόνο πεπεισμένος ότι ο Πρωταγόρας είχε άδικο, αλλά και θυμωμένος με όσους ασπάζονται το μυστικό δόγμα.

Αυτό που πυροδοτεί την αλλαγή συμπεριφοράς του φαίνεται πως είναι η παρέκβαση, όπου ο Σωκράτης αφήνει, για λίγο, στην άκρη την αγωνιστική συζήτηση, και περιγράφει με ηρεμία και άνεση χρόνου (*σχολή*) τις διαφορές μεταξύ των φιλοσόφων και των άλλων ανθρώπων—μια διάκριση που δείχνει να αντιστοιχεί στην διάκριση μεταξύ *διαλεγομένων* και *αγωνιζομένων* του «Πρωταγόρα», όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω. Ο Θεόδωρος συνειδητοποιεί ότι αυτός ο τρόπος συζήτησης του είναι πιο οικείος (177c3-5), και πως ο ίδιος ταυτίζεται περισσότερο με τους φιλοσόφους παρά με τους ανθρώπους της αγοράς και των αγώνων, δραματικών και δικαστικών (173b1-c6, 176a2-4).

Το αποτέλεσμα της παρέκβασης είναι αυτή η αλλαγή συμπεριφοράς, η οποία εμφανώς αντανακλά τη μακροπρόθεσμη επίδραση του *διαλέγεσθαι*, σε αντιδιαστολή με εκείνη του *αγωνίζεσθαι*. Ο Θεόδωρος δεν αποστρέφεται πια τη φιλοσοφία, όπως συμβαίνει με τους συνομιλητές των *αγωνιζομένων* (βλ. Α-β). Αντιθέτως, αισθάνεται μία νέα συμπάθεια προς τη φιλοσοφία και τους φιλοσόφους. Ταυτόχρονα, εκφράζει έχθρα προς τις προηγούμενες πεποιθήσεις του και, κυρίως προς εκείνους που τον οδήγησαν σε αυτές (βλ. Δ-β).

4. Δραματουργικές επιλογές και φιλοσοφικό επιχείρημα

Με την ανάλυση που προηγήθηκε επιχείρησα να δείξω ότι ο Πλάτων, στο πρώτο τμήμα του *Θεαιτήτου*, χρησιμοποιεί χαρακτηριστικά της δραματουργίας προκειμένου να απεικονίσει φιλοσοφικούς ισχυρισμούς. Εν προκειμένω, ο φιλοσοφικός ισχυρισμός είναι αυτός του Θεαιτήτου, ότι η γνώση ταυτίζεται με την αίσθηση, και κατ' επέκταση το επονομαζόμενο «μυστικό δόγμα» του Πρωταγόρα. Ο ισχυρισμός συνδέεται με έναν συγκεκριμένο τύπο πραγμάτευσης φιλοσοφικών ζητημάτων, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως τρόπος των *αγωνιζομένων* και αντιδιαστέλλεται προς τον τρόπο των *διαλεγομένων*. Ο Πλάτων αναπαριστά στην δραματουργία του διαλόγου τη συγκεκριμένη φιλοσοφική θέση, μέσω του δραματικού χώρου, των γλωσσικών επιλογών, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της συζήτησης μεταξύ των συνομιλητών, αλλά και της ανάπτυξης των χαρακτήρων τους.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν την άποψη των σύγχρονων πλατωνιστών ότι τα δραματουργικά χαρακτηριστικά των πλατωνικών διαλόγων—ακόμη και εκείνων που ανήκουν στο μεταβατικό προς την ύστερη περίοδο στάδιο—δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως απλώς καλολογικά στοιχεία, χωρίς φιλοσοφικό ενδιαφέρον. Αντιθέτως, η δραματουργία αποτελεί μέρος του φιλοσοφικού περιεχομένου των διαλόγων, στον ίδιο βαθμό που αποτελούν μέρος αυτού και τα επιχειρήματα των προσώπων. Ειδικότερα, η ιδέα ότι οι δραματουργικές επιλογές του Πλάτωνα αντανακλούν τους άμεσους φιλοσοφικούς ισχυρισμούς των διαλόγων αποδεικνύεται ιδιαίτερα γόνιμη, καθώς ανοίγει ένα ευρύ πεδίο περαιτέρω διερεύνησης.

Αν και στο παρόν άρθρο περιορίστηκα στο τμήμα που αντιστοιχεί στον πρώτο ορισμό του *Θεαιτήτου*, με αντίστοιχο τρόπο θα μπορούσαν να εξεταστούν και τα υπόλοιπα μέρη του διαλόγου, καθώς, φυσικά, και άλλοι πλατωνικοί διάλογοι.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ARIETI, J. 1991. *Interpreting Plato: The Dialogues as Drama*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- BENARDETE, S. 1984. *The Being of the Beautiful: Plato's Theaetetus, Sophist, and Statesman*. Σικάγο και Λονδίνο: The University of Chicago Press.
- BLONDELL, R. 2002. *The Play of Character in Plato's Dialogues*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- BOSTOCK, D. 1988. *Plato's Theaetetus*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- BURNYEAT, M. F. 1990. *The Theaetetus of Plato with a translation of Plato's Theaetetus by M. J. Levett revised by M. Burnyeat*. Indianapolis: Hackett.
- CHAPPELL, T. 2005. *Reading Plato's Theaetetus*. Sankt Augustin: Hackett.
- CORNFORD, F. M. 1935. *Plato's Theory of Knowledge: The Theaetetus and the Sophist of Plato, Translated with a Running Commentary*. Λονδίνο: Kegan Paul.
- COVENTRY, L. 1990. The Role of the Interlocutor in Plato's Dialogues. Theory and Practice. Στο: C. PELLING (επιμ.), *Characterisation and Individuality in Greek Literature*. Οξφόρδη: Clarendon Press, 174–96.
- DESJARDINS, R. 1990. *The Rational Enterprise: Logos in Plato's Theaetetus*. Albany: State University of New York Press.
- DK = H. DIELS & W. KRANZ (έκδ.) 1960. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Βερολίνο: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung.
- DORTER, K. 1994. *Form and Good in Plato's Eleatic Dialogues: The Parmenides, Theaetetus, Sophist, and Statesman*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- DUKE, E. A., HICKEN, W. F., NICOLL, W. S. M., ROBINSON, D. B., & STRACHAN, J. C. G. (έκδ.) 1995. *Platonis Opera*, 1. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- FINE, G. 1996. Conflicting Appearances: *Theaetetus* 153d–154b. Στο: C. GILL & M. M. MCCABE (επιμ.) 1996, 105–33.

- FINKELBERG, M. 2019. *The Gatekeeper: Narrative Voice in Plato's Dialogues*. Λέιντεν και Βοστώνη: Brill.
- FREDE, M. 2008. Τα επιχειρήματα του Πλάτωνα και η διαλογική μορφή. Στο: Χ. ΜΠΑΛΛΑ (επιμ.), *Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία*. Αθήνα: Εκκρεμές, 159–86.
- FOLCH, M. 2013. Who Calls the Tune: Literary Criticism, Theatrocracy, and the Performance of Philosophy in Plato's *Laws*. *The American Journal of Philology* 134(4): 557–601.
- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ζ. 2013. *Plato's Theaetetus as a Second Apology*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- GILL, C. & MCCABE, M. M. (επιμ.) 1996. *Form and Argument in Late Plato*. Οξφόρδη: Clarendon Press (= Νέα Υόρκη: Oxford University Press).
- HARRISON, J. C. 1978. Plato's Prologue: *Theaetetus* 142a–143c. *Tulane Studies in Philosophy* 27: 103–23.
- ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΥ, Ε. & ΠΑΥΛΟΥ, Μ. 2016. Reading the Proemium of Plato's *Theaetetus*: Euclides in Action. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 56: 410–37.
- ΚΑΛΛΙΓΑΣ, Π. (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια) 2024. *Πλάτωνος Θεαιτήτος*. Βιβλιοθήκη αρχαίων συγγραφέων, 65. Αθήνα: Στιγμή.
- MCDOWELL, J. 1973. *Plato: Theaetetus, translated with notes*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- MOSS, J. 2021. *Plato's Epistemology: Being and Seeming*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- NARCY, M. 2013. Why was the *Theaetetus* written by Euclides? Στο: G. BOYS-STONES & C. GILL (επιμ.), *The Platonic Art of Philosophy*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 150–66.
- NIGHTINGALE, A. 1995. *Genres in Dialogue: Plato and the Construct of Philosophy*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- PETRAKI, Z. 2011. *The Poetics of Philosophical Language: Plato, Poets and Presocratics in the Republic*. Βερολίνο: De Gruyter.
- _____, 2023. *Sculpture, Weaving, and the Body in Plato*. Βερολίνο: De Gruyter.
- PICKARD-CAMBRIDGE, A. 1988. *The Dramatic Festivals of Athens*. Αναθ. έκδοση. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- POLANSKY, R. M. 1992. *Philosophy and Knowledge: A Commentary on Plato's Theaetetus*. Lewisburg: Bucknell University Press & Λονδίνο και Τορόντο: Associated University Presses.
- ROWE, C. (έκδ.) 2015. *Plato: Theaetetus and Sophist*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- ROWE, C., WELBOURNE, M., & WILLIAMS, C. J. F. 1982. Knowledge, Perception and Memory: *Theaetetus* 166b. *Classical Quarterly* 32(2): 304–6.
- SEDLEY, D. 2004. *The Midwife of Platonism: Text and Subtext in Plato's Theaetetus*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- SEECK, G. A. 2010. *Platons Theaitetos: Ein kritischer Kommentar*. Μόναχο: Beck.
- SILVERMAN, A. 2000. Flux and Language in *Theaetetus*. *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 18: 109–52.
- STERN, P. 2008. *Knowledge and Politics in Plato's Theaetetus*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.

- ΤΣΑΚΜΑΚΙΣ, Α. 2021. The Necessity of Writing: The Introduction of Plato's *Theaetetus*. Στο: Ε. ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΥ, Μ. ΠΑΥΛΟΥ, & Α. ΤΣΑΚΜΑΚΙΣ (επιμ.), *Framing the Dialogues: How to Read Openings and Closures in Plato*. Leiden: Brill, 197–219.
- ZUCCA, D. 2022. Plato, *Theaetetus* 169e8–171c7: The Self-Refutation Argument and What Protagoras Is Right About. Στο: D. ZUCCA (επιμ.), *New Explorations in Plato's Theaetetus: Belief, Knowledge, Ontology, Reception*. Brill's Plato Studies Series 10. Λέιντεν και Βοστώνη: Brill, 133–60.

Λία Θεοδωρούδη
Μεταδιδακτορική ερευνήτρια
Τμήμα Φιλοσοφίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
LiaTheodoroudi@gmail.com

Η μισθοφορά στην ελληνιστική εποχή: κοινωνικές και οικονομικές όψεις της συμμετοχής των Κρητών μισθοφόρων στα στρατεύματα των ελληνιστικών ηγεμόνων*

Κατερίνα Παναγοπούλου

*Abstract*_ Katerina Panagopoulou | Mercenaries in the Hellenistic Age:
Social and Economic Aspects of Cretan Mercenaries' Participation
in the Troops of Hellenistic Rulers

Admittedly a catalyst towards globalization, enhancing social mobility, the mercenaries who joined Hellenistic armies were most recently recognized as one for the earliest agents of international paid labour and prompted the minting of royal coinages for large-scale payments in the Hellenistic period. Cretan mercenaries were most prominent among these, as they formed part of all Hellenistic armies. The present article presents their key features and aims to explore the degree to which they contributed to the influx of foreign wealth into their homeland. Thus an outline of numismatic and other indicators of monetary imports, which may have been associated with Cretan mercenaries, is offered. In the article's second part an attempt is made to reconcile the alleged mercenary wealth with the very poor testimonia of "imported wealth" in Crete, such as, large quantities of foreign (especially royal) silver or gold in Cretan hoards, foreign precious metal objects, and large-scale public or private investments. An attempt to explain this paradox may then elucidate further the behaviour of Cretan mercenaries as economic agents.

Λέξεις-κλειδιά: Crete, mercenaries, piracy, Cretan economy, wealth, Hellenistic kings, military payments, booty / Κρήτη, μισθοφόροι, πειρατεία, κρητική οικονομία, ελληνιστικοί ηγεμόνες, στρατιωτικές πληρωμές, λάφυρα

ΩΣ ΜΙΣΘΟΦΟΡΑ στην αρχαία Αθήνα οριζόταν η θεσμοθετημένη παροχή μισθού προς τους πολίτες σε αντάλλαγμα για τη συμμετοχή τους σε δημόσια λειτουργήματα. Από την αρχαϊκή εποχή και εξής ο όρος σταδιακά ταυτίστηκε

* Το κείμενο παρουσιάστηκε στο πλαίσιο της ημερίδας «Το φαινόμενο του πολέμου στην Αρχαία Ελλάδα», που διοργάνωσε η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων στην Αθήνα, στις 11.05.2022. Ευχαριστίες οφείλονται στους διοργανωτές της ημερίδας και στο ακροατήριο.

με την έμμισθη παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών, αρχικά (τον 7ο π.Χ. αι.) προς τυράννους της Σικελίας και του ελλαδικού χώρου και προς μονάρχες της Ανατολής και της Αιγύπτου, και αργότερα προς τους ελληνιστικούς ηγεμόνες.¹ Οι μισθοφόροι δεν ήταν πολίτες της αρχής για την οποία μάχονταν και πληρώνονταν για την παροχή υπηρεσιών τους προς τον εργοδότη τους, ανεξάρτητα από την έκβαση των επιχειρήσεων για τις οποίες προσλαμβάνονταν. Η πρόσβαση του Μακεδόνα βασιλιά Φιλίππου Β' στα μεταλλεία του Παγγαίου διευκόλυνε οικονομικά τον τελευταίο να εντάξει μισθοφόρους στο στράτευμά του, ενώ η οικειοποίηση των ταμείων του Δαρείου Γ' επέτρεψε στον Αλέξανδρο Γ' να καθιερώσει την παρουσία έμμισθων στρατιωτών στο μακεδονικό στράτευμα και να τους παράσχει ο ίδιος τον απαιτούμενο οπλισμό. Η πληρωμή εξάλλου των βετεράνων στη Βαβυλώνα το 324 π.Χ. συνιστά κομβικό ορόσημο στην οικονομική ιστορία της περιόδου, στο μέτρο που πυροδότησε την άκρως εντατική παραγωγή του νέου δόκιμου νομίσματος της εποχής, των νομισμάτων του Μεγάλου Αλεξάνδρου.² Αυτά περιλάμβαναν χρυσούς διστατήρες και στατήρες με την κρανοφόρο κεφαλή Αθηνάς στην εμπρόσθια όψη και με τη φτερωτή Νίκη που κρατά στυλίδα με το αριστερό χέρι στον οπισθότυπο (πίν. 1.01), και αργυρά τετράδραχμα με την κεφαλή Ηρακλέους με λεοντή στην εμπρόσθια όψη και τον λεγόμενο αετοφόρο Δία, δηλαδή ένθρονο, που στηρίζεται με το αριστερό του χέρι σε σκήπτρο και κρατά αετό με το προτεταμένο δεξί χέρι (πίν. 1.05). Οι χρυσοί διστατήρες και στατήρες, τα αργυρά τετράδραχμα και οι δραχμές με την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ όχι μόνο υπήρξαν οι πρώτες βασιλικές κοπές που κόπηκαν πέρα από τα όρια του αμιγούς μακεδονικού βασιλείου στη Βόρεια Ελλάδα, αλλά και κατέκλυσαν τις αγορές σε όλη την επικράτεια του «νέου» μακεδονικού βασιλείου, από την Ανατολή μέχρι τη Δύση (τα Βαλκάνια), διαμορφώνοντας το απαραίτητο νομισματικό υπόβαθρο για την οικονομική ενοποίηση της ελληνιστικής *οικουμένης*.³

Η εκτενής νομισματική παραγωγή των ελληνιστικών βασιλείων προφανώς συνδέεται σε πολύ μεγάλο ποσοστό με πληρωμές μισθοφόρων. Σε περιόδους ειρήνης, οι μισθοφόροι επάνδρωναν τις φρουρές που εγκαθιστούσαν σε κομβικά μέρη στα βασίλεια και φρουρούσαν την αυλή των ηγεμόνων. Σε περιόδους πολέμου ενισχύονταν αριθμητικά, στρατολογούμενοι είτε μέσω των *ξενολόγων* είτε μέσω ειδικών συνθηκών που συνήθως σύναπταν οι ηγεμόνες με φιλικά προσκείμενες πόλεις-κράτη· η τελευταία αυτή κατηγορία ήταν γνωστή ως «συμμαχικά στρατεύματα». Η συνήθης δεξαμενή στρατευμάτων στα ελληνιστικά κράτη όμως προερχόταν από τη σχετική κινητοποίηση των πόλεων-κρατών – των απογόνων των πρώιμων κατοίκων, που δεν περιγράφονται ως μισθοφόροι. Είναι γνωστό ότι οι μισθοφόροι πληρώνονταν σε χρήμα (*ὀψώνιον, μισθός*)

¹ SEKUNDA 2013.

² Για την πληρωμή των βετεράνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου στη Βαβυλώνα, βλ., π.χ., PRICE 1991.1, 25–27· LE RIDER 2003.

³ LE RIDER 2003.

και ότι η καθημερινή μερίδα που παρεχόταν για τη διατροφή τους (*σίτος, μέτρημα*) πληρωνόταν είτε σε είδος είτε σε χρήμα (*σιτηρέσιον*).⁴ Πιθανολογείται ότι οι μισθοφόροι πληρώνονταν μόνο στο τέλος μιας εκστρατείας και όχι σε τακτικά χρονικά διαστήματα. Έχει εξάλλου πολύ πρόσφατα υποστηριχθεί ότι αναδείχθηκαν σε έναν από τους πρωιμότερους παράγοντες διεθνούς έμμισθης εργασίας, σύμφωνα με τη θεωρία του Adam Smith.⁵ Στους ρεπουμπλικανικούς χρόνους οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν και επικουρικά στρατεύματα και στρατεύματα μισθοφόρων για να ενισχύσουν τις λεγεώνες τους. Μολονότι τα πρώτα ήταν σημαντικότερα από τους μισθοφόρους, εξακολουθούμε να εντοπίζουμε Κρήτες τοξότες, μεταξύ άλλων, που προφανώς υπηρετούσαν ως μισθοφόροι στον αυτοκρατορικό στρατό.

Κομβική, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, υπήρξε η συμμετοχή Κρητών στα μισθοφορικά στρατεύματα των Διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των περισσότερων Επιγόνων. Η συμμετοχή Κρητών, συμπεριλαμβανόμενου του περίφημου Λύττιου ναύαρχου Νεάρχου, στην εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου επιβεβαιώνεται από τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες.⁶ Στην ουσία η έλλειψη γαιών στην Κρήτη και η αναζήτηση ενός καλύτερου μέλλοντος τους οδήγησαν ώστε να στρατολογηθούν σε όλους τους μεγάλους ελληνιστικούς στρατούς, συμπεριλαμβανόμενων των Συρακουσών, της Καρχηδόνας και της Ρώμης.⁷ Δεν ήταν σπάνιο να υπηρετούν Κρήτες μισθοφόροι στις τάξεις δύο αντιμαχόμενων πλευρών: χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μάχη στη Ραφία της Αιγύπτου (219–217 π.Χ.), όπου περίπου 3000 Κρήτες υπηρετούσαν στο στρατό του Πτολεμαίου Δ', αλλά και 2500 στο στρατό του αντιπάλου του Αντιόχου Γ'. Η ευημερία άλλωστε της κρητικής κοινότητας στο Φαγιούμ ήταν τέτοια, ώστε επέτρεπε την ύπαρξη ενός κρητικού *πολίτευματος* κατά τον 1ο π.Χ. αι., διοικούμενο από εκλεγμένους υπαλλήλους και αστυνομικές δυνάμεις.⁸ Τη στρατολόγηση Κρητών μισθοφόρων στον μακεδονικό

⁴ PsóMA 2009.

⁵ VAN REGENMORTEL 2023. Για τη συμβολή των μισθοφόρων στον εκχρηματισμό των ελληνιστικών οικονομιών, βλ. επίσης DE CALLATAÿ 2012α, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁶ Νεάρχος ο Κρης: CHANIOTIS 2018, 22, 390· GEHRKE 2001, 49· SPYRIDAKIS 1992, 73, no. 87 = SPYRIDAKIS 1981· KARAFOTIAS 2002· KARAFOTIAS 1997, 23· LAUNY 1949, 249· BADIAN 2012 = BADIAN 1975)· BERVE 1928 & 1938, no. 544.

⁷ VAN REGENMORTEL 2024, 59–62, Table 7.3· CHANIOTIS 2005α, 85· KARAFOTIAS 2002, 113–15· KARAFOTIAS 1997, 162, 192.

⁸ Το κρητικό *πολίτευμα* στην Αίγυπτο αποτελούσε έναν εθνικού χαρακτήρα υβριδικό στρατιωτικό σύλλογο, που εξυπηρετούσε τη στρατολόγηση των μισθοφόρων. Διοικούνταν από δύο *προστάτες*, που εκλέγονταν από τα μέλη του συλλόγου. Από τον *P. Tebt.* I 32, l. 8–9 & 13–22 (145 π.Χ.) συνάγεται ότι οι αξιωματούχοι που διορίζονταν από το κρητικό *πολίτευμα* στο Φαγιούμ διεκπεραιώναν διοικητικά καθήκοντα που αφορούσαν μη κρητικής καταγωγής πρόσωπα. HONIGMAN 2019, 315–26· HONIGMAN 2003, 74 σημ.44, 94· HONIGMAN 2002. Για τη διοικητική αυτονομία ορισμένων πολιτευμάτων στην Αίγυπτο, βλ. SÄNGER 2019, ιδίως σσ. 9–28, 167–85, 295–96 (κρητικό *πολίτευμα*)· KRUSE 2015· THOMPSON 2011· LESQUIER 1911/1973, 143–55. Ο SPYRIDAKIS 1981, 78 no.118, στηριζόμενος στον LAUNY 1949, 251, συμπεραίνει από την

στρατό εξάλλου καταδεικνύουν, για παράδειγμα, οι συνθήκες που υπέγραψε ο Αντίγονος Δώσων με τις πόλεις Ελεύθερα και Ιεράπυτνα στην κεντρική και ανατολική Κρήτη αντίστοιχα μεταξύ των ετών 227 και 224 π.Χ., προκειμένου να αποτρέψει τη συνεργασία τους με αντιπάλους των Ροδίων.⁹ Στην κυρίως Ελλάδα, ο Σπαρτιάτης βασιλέας Αρέας Α' στρατολόγησε το 273 π.Χ. 2000 Κρήτες μισθοφόρους στις παραμονές της αναμέτρησης της πόλης του με τον βασιλιά της Ηπείρου Πύρρο, πρακτική που ακολούθησαν κατά τον 2ο π.Χ. αι. στην Πελοπόννησο ο βασιλιάς Νάβις της Σπάρτης και ο Φιλοποίμην. Κρήτες μισθοφόροι πρέπει να στρατολογήθηκαν επίσης για λογαριασμό του Μιθριδάτη Στ' Ευεργέτη, και από μεμονωμένες πόλεις όπως η Μίλητος, ήδη στη δεκαετία του 230 π.Χ. Στη Δύση, ο βασιλιάς Ιέρων των Συρακουσών στρατολόγησε περίπου 500 Κρήτες μισθοφόρους το 218 π.Χ. Οι τιμές πάλι (σε αβέβαιο χρόνο) που οι πολίτες της πόλης Απτέρας απεύθυναν προς τον βασιλιά Άτταλο Α' ή Β', συγκεκριμένα η προεδρία, η ασυλία, η ατέλεια και η ασφάλεια, υποδεικνύουν κάποια σχέση μεταξύ των πολιτών της συγκεκριμένης πόλης και των μελών της αταλιδικής δυναστείας. Κρήτες μισθοφόροι, τέλος, καταγράφονται στον σελευκιδικό στρατό, εφόσον ονόματά τους συμπεριλαμβάνονται σε αυτούς που υπηρέτησαν στη μάχη της Μαγνησίας (189 π.Χ.) – αλλά όχι κατά την επιθεώρηση των στρατευμάτων του Αντιόχου Δ' στη Δάφνη της Συρίας (165 π.Χ.), όταν αντικαταστάθηκαν από τους Κίλικες· πρέπει όμως να πρωτοστάτησαν στην περίφημη αλυσίδα των έξι συριακών πολέμων που κλιμάκωσαν τον ανταγωνισμό μεταξύ Πτολεμαίων και Σελευκιδών για την κατοχή της περιοχής της Κοίλης Συρίας και της Παλαιστίνης. Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι ούτε και η Ρώμη εξαιρέθηκε από τη χρήση Κρητών μισθοφόρων: Κρήτες τοξότες στελέχωναν τον στρατό του Όπιμου, υπάτου το 121 π.Χ., κατά του Γάιου Γράκχου, και, μετά την υποταγή της Κρήτης στη Ρώμη το 67 π.Χ., καθώς επίσης και τον στρατό του Καίσαρα και του Πομπήιου. Από αυτούς ο Καίσαρας το 57 π.Χ. στρατολόγησε βιαστικά στρατιώτες ενόψει του πολέμου που διεξήγαγε εναντίον της Αιγύπτου.

παρουσία στην κρητική κοινότητα στο Φαγιούμ ενός αξιωματούχου με μακεδονικό όνομα, του Σώσου, στον κατάλογο των Κρητών μισθοφόρων το 145 π.Χ., ότι το κρητικό *πολίτευμα* δεν συμπεριλάμβανε αποκλειστικά Κρήτες μισθοφόρους. Η κρητική ωστόσο προέλευση του ονόματος του Σώσου είναι αδιαμφισβήτητη. Σε κάθε περίπτωση, η THOMPSON 2001, 318 σημ.23, υποστηρίζει ότι το επίθετο «Μακεδών», που αποδίδεται στο κρητικό *πολίτευμα* στην Αίγυπτο κατά τον 2^ο π.Χ. αιώνα, δεν είχε πλέον εθνική συνδήλωση. Για τη χρήση του εθνικού «Κρης» εκτός Κρήτης, βλ. VAGIONAKIS 2020, 221. Για το κρητικό *πολίτευμα* στην Αίγυπτο, βλ. επίσης SÄNGER 2019, 295–96, CHANIOTIS 2005α, 82, LAUNEY 1949, 1068–72. Η απεικόνιση ελληνιστικών στρατιωτών στην Αίγυπτο στο λεγόμενο ψηφιδωτό του Νείλου στο σπηλαιώδες ιερό στην Paestrina (περ. 100 π.Χ.) μας παρέχει ενδεχομένως μία εικόνα από τη ζωή τους στην Αίγυπτο: WALKER 2003, MEYBOOM 1995, 80 κ.εξ., COARELLI 1990.

⁹ IC III, iii (Hierapytna), 1A = SCHMITT 1969, no.502, σειρά 13–15. ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ 1983, πρβλ. COUVENHES 2016, 184, σημ.47–48, 50· STEFANAKI 2021, 97–101. Για τους μισθοφόρους στον αντιγονιδικό στρατό, βλ. GRIFFITH 1935, 67–79.

Ως προς τις κοινωνικές κατηγορίες που εμπλέκονταν με τη μισθοφορική ιδιότητα, ο Sekunda υποστηρίζει ότι οι νέοι / οι νεώτατοι ήταν αυτοί που στρατολογούνταν στις τάξεις των μισθοφόρων.¹⁰ Πολύ συχνά ωστόσο γνωρίζουμε ότι εμπλέκονταν, συχνά μετά τη μισθοφορά, και σε πειρατικές ή ληστρικές δράσεις· στην πραγματικότητα τα όρια μεταξύ της μισθοφοράς, της πειρατείας και της ληστείας ήταν ρευστά· κοινή συνισταμένη όλων ήταν η απόκτηση, στις δύο τελευταίες περιπτώσεις μάλιστα η βίαιη αρπαγή, εύκολου κέρδους όπως λαφύρων και δούλων, με όποιες συνέπειες αυτή συνεπαγόταν για τις νησιωτικές κοινωνίες του Αιγαίου.

Αναμφίβολα μετά την ολοκλήρωση της αποστολής τους, θα ανέμενε κανείς την επιστροφή των μισθοφόρων στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, παίρνοντας μαζί τους τα χρήματα και λάφυρα που είχαν αποκτήσει κατά τις εκστρατείες στις οποίες είχαν λάβει μέρος. Οι πρόσφατες ωστόσο μελέτες των Craven και Perlman, και η παλαιότερη προσωπογραφία τους που συνέταξε ο Στυλιανός Σπυριδάκης στη δεκαετία του 1980, δείχνουν την ευρεία εγκατάστασή τους και εκτός Κρήτης, γεγονός που είχε αναπόφευκτα επιπτώσεις τόσο στη δημογραφία του νησιού όσο και στις κοινωνίες στις οποίες εντάχθηκαν.¹¹ Στην πραγματικότητα οι Κρήτες μισθοφόροι και οι συγγενείς τους συχνά εγκαθίσταντο στους τόπους εργασίας των μισθοφόρων, επηρεάζοντας αρνητικά τη δημογραφική εικόνα του νησιού. Ο κύριος όγκος των σχετικών πληροφοριών προέρχεται από την πτολεμαϊκή Αίγυπτο: διάφοροι μισθοφόροι τάφηκαν εκεί, ενώ μπορούμε να ανασυνθέσουμε ολόκληρους οίκους με καταγωγή από την Κρήτη συνδυάζοντας τα παπυρολογικά και επιγραφικά με τα φιλολογικά τεκμήρια.¹² Οι πιο χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι αυτής της κατηγορίας είναι οι Κρήτες *τῆς ἐπιγονῆς*: ο Λάδα αναφέρει πέντε τέτοιες περιπτώσεις, τον Ηγέμονα (264 π.Χ.), τον Δωρίωνα, γιο του Θήρωνος, και τον γιο του Δωρίωνα, Πτολεμαίο, που τάφηκε στον Αρσινοΐτη νομό, στη Θεμίστου Μερίδα (περ. 223/222 π.Χ.), τον Αλέξανδρο, γιο του Ωρίωνα, που τάφηκε στον Αρσινοΐτη νομό, στην Κροκοδειλόπολη το 173 π.Χ., τον Σωσία, γιο του Σώσου, και τον Φίλιπ[πο] γιο του [.....]μωνος.¹³ Επιπλέον, σώζονται πολλά στοιχεία για την εγκατάσταση οικογενειών Κρητών μισθοφόρων στον ελλαδικό χώρο. Στην Αθήνα, για παράδειγμα, αναφέρονται σε επιγραφές μεταξύ του 4ου προχριστιανικού αιώνα και του 3ου αιώνα μ.Χ. μέλη κρητικών οίκων, καταγόμενων από μεγάλες πόλεις, όπως η Κνωσός και η Γόρτυνα, αλλά και από την Ελεύθερνα, την Κυδωνία, τη Λάππα, την Πολυρρήνια και τη Ρίθυμνα· χαρακτηριστική περι-

¹⁰ Liv. 34.27.2. SEKUNDA 2011, ειδ. σ. 77, SEKUNDA & DE SOUZA 2007, COUVENHES 2016, 194.

¹¹ CRAVEN 2017· PERLMAN 1999· SPYRIDAKIS 1992 [1981].

¹² Ο ΛΑΪΔΑ 2002 προσθέτει αρκετά κρητικά ονόματα στην προσωπογραφία με τα ονόματα των Κρητών μισθοφόρων του Σπυριδάκη (βλ. σημ. 11).

¹³ ΛΑΪΔΑ 2002, 133–34: Ηγέμων, 264 π.Χ. (E1105)· Δωρίων Θήρωνος, π.223/222 π.Χ. (E1104)· Πτολεμαίος Δωρίωνος, π.223/222 π.Χ. (E1106)· Αλέξανδρος, ρίων: ΛΑΪΔΑ 2002, 133 (E1103)· Σωσίας, son of Σώσος (E1107)· Φίλιπ[πος] son of [.....]μων (E1108).

πτωση αποτελούν ο Επαίνετος, πατέρας του Σωτήριδος, και η κόρη του από τη Γόρτυνα (1ος μ.Χ.). Η Κνωσός εκπροσωπείται από τον Αντίοχο, πατέρα της Γλυκέρας, από την Κνωσό (4ος π.Χ.), και από τη Γλυκέρα, που αναφέρεται σε έναν κατάδεσμο ως η σύζυγος του Δίωνος, γιου του Φιλοξένου από τη Μεσσήνη, καθώς επίσης και από τον Γλαύκο, πατέρα της Χαιρεστράτης, και από την τελευταία. Ο Κράννων, και ο γιος του Κραντιάδης, κατάγονταν από την Ελεύθερνα (4ος αι. π.Χ.), ενώ ο Διονύσιος, γιος του Σίμου, ένας πρόξενος που είχε αναθέσει ένα άγαλμα του (πιθανά Αθηναίου) Λάμπωνος, και ο Σίμος, από την Κυδωνία. Το ίδιο ισχύει και για τον Πρύτανι, γιο της Τεμώς, και για την Τεμώ (1ος π.Χ.).¹⁴ Χαρακτηριστικές, εξάλλου, είναι τρεις ανάγλυφες επιτύμβιες στήλες από τη θεσσαλική Δημητριάδα, που αναφέρονται σε Κρήτες μισθοφόρους: η πρώτη παρουσιάζει τον Κρήτα τοξότη Θερσαγόρα με στρατιωτική περιβολή, να κρατά τόξο, και με ορατή στην πλάτη του τη φαρέτρα· η δεύτερη τον πιθανότατα υψηλόβαθμο (βάσει της ιδιαίτερης ασπίδας του) Χαιρωνίδα, γιο του Εικάδιου, από τη Λύττο, που φορά έναν ανοιχτόχρωμο χιτωνίσκο, σκούρα χλαμύδα και κρηπίδες, κρατά δόρυ με το δεξί χέρι και φέρει μια ελλειπτική ασπίδα χρωματισμένη πράσινη, δηλωτική του χρώματος του μετάλλου (πίν. 1, εικ. 1)· αυτός ήταν πιθανότατα συγγενής με έναν άλλο Λύττιο, τον Ανδροκάδη, γιο του Χαιρωνίδου, που μνημονεύεται σε μια λίγο μεταγενέστερη στήλη, και που πιθανότατα ανήκει στην ίδια οικογένεια με τον Χαιρωνίδα.¹⁵ Εκτός από αυτή την οικογένεια από τη Λύττο, από τις επιτύμβιες στήλες εντοπίζουμε ακόμη μία τουλάχιστον κρητική οικογένεια από την Τύλισσο: ο Φιλάριστος, γιος του Άλκι, που αναφέρεται σε δύο στήλες, προφανώς ήταν συγγενής με τον Άντι και τον Άλκι, γιους του Φιλάριστου, από την κρητική Τύλισσο, και αναφέρεται σε μία τρίτη στήλη· τέλος, η επίσης καταγόμενη από την Τύλισσο Αρχιδίκη αναφέρεται ξεχωριστά.¹⁶ Στις παραπάνω περιπτώσεις

¹⁴ Πολύτιμες πληροφορίες για μισθοφόρους καταγόμενους από διάφορες κρητικές πόλεις που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα αντλούνται, π.χ., από την προσωπογραφία OSBORNE & BYRNE 1996: από τη Γόρτυνα, σελ. 62, από την Ελεύθερνα, σελ. 65, από την Κνωσό, σελ. 126, από την Κυδωνία, σελ. 132. Βλ. επίσης από τη Λάππα, σελ. 143: ο Αρχέμαχος, πατέρας του Διονυσίου (3^{ος}-2^{ος} π.Χ. αι.), και ο Διονύσιος, γιος του Αρχεμάχου, μαζί με τον Ερμία, πατέρα της Σωσινίκης, και με τη Σωσινίκη, την κόρη του Ερμία, σύζυγο του (πιθανά Αθηναίου) Νικάνδρου Δειραδιώτη (2^{ος} π.Χ. αι.). Από την Πολυρρήνια, σελ. 261: ο Διοκλής, γιος του Σώσου, και ο Σώσος (2^{ος} αι. π.Χ.), ο Τάσκος και ο γιος του Κρύτων (2^{ος} αι. π.Χ.), ο Σώσος και ο γιος του Διοκλής (2^{ος} αι. π.Χ.), ο Ορύας και ο γιος του Κρύτων (2^{ος}/1^{ος} αι. π.Χ.). Από τη Ρίθυμνα, σελ. 264: ο Δαμάρετος, πατέρας της Σώτειρας, συζύγου του Αθηναίου Νικομάχου (4^{ος}-3^{ος} π.Χ. αι.). Εκτός από τα παραπάνω, καταγράφονται 31 ονόματα με το επίθετο «Κρής» αλλά χωρίς συγκεκριμένη πόλη προέλευσης, π.χ. σελ. 131: ο στρατιώτης Αγησίπολις (περ. 235 π.Χ.), ο Αργαίος, γιος του Κλέω[ν]ος, που συμπεριλαμβάνεται στη φρουρά του Ραμνούνα, και ο Ανβρόσιος, πιθανά Κρητικός (2^{ος}-3^{ος} μ.Χ. αι.). Για το ανάγλυφο και για την ενεπίγραφη στήλη του Θερσαγόρα, βλ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ 1909, 272-74, αρ. 61· WOLTERS 1979, πίν. 6.1· SEKUNDA 2003· ΣΤΑΜΑΤΟΡΟΥΛΟΥ 2018b, 392-93 σημ.43.

¹⁵ Για τον Ανδροκάδη Χαιρωνίδου, βλ. IG ix.2.365 (= Βόλος E964): ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ 1909, 119· ΣΤΑΜΑΤΟΡΟΥΛΟΥ 2018b, 393 σημ.51.

¹⁶ Για τον Φιλάριστο, γιο του Άλκη, από την κρητική Τύλισσο, βλ. IG ix.2.1182 (= E578)·

παραμένει ασαφές αν αυτοί οι μισθοφόροι παντρεύτηκαν ντόπιες γυναίκες, ή αν οι σύντροφοί τους, κρητικής ή άλλης καταγωγής, ή οι συγγενείς τους, τους είχαν ακολουθήσει στον τόπο εργασίας τους, δηλαδή στο στρατόπεδο της μακεδονικής φρουράς στη Δημητριάδα. Από την άλλη πλευρά, αρκετοί Κρήτες που στρατολογήθηκαν μαζικά από τη Μίλητο και εγκαταστάθηκαν σε μιλησιακό έδαφος στα τέλη του τρίτου αιώνα π.Χ. συμπαρέσυραν τις οικογένειές τους από την Κρήτη. Πολιτογραφήθηκαν στη Μίλητο, αλλά διατήρησαν τις αρχικές τους πολιτικές ταυτότητες και επιχείρησαν αργότερα να επιστρέψουν στις γενέτειρές τους.¹⁷ Ακόμη και αν η προοπτική επιστροφής τους στις πατρίδες τους έχει αμφισβητηθεί για τους Κρήτες μισθοφόρους, η μοναδική τους προσπάθεια να επιστρέψουν στην πατρίδα τους ήταν όταν υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τον Μυούντα, το 223/222 π.Χ.: δύο αποσπασματικοί αλλά εκτενείς κατάλογοι νέων Μιλησίων πολιτών, που χρονολογούνται στο 234/3 και στο 229/8 π.Χ. αντίστοιχα, αποκαλύπτουν τη μαζική μετανάστευση Κρητών (μισθοφόρων και των συγγενών τους) στη Μίλητο κατά το τελευταίο τέταρτο του τρίτου προχριστιανικού αιώνα. Το πρώτο κείμενο δείχνει ότι περισσότεροι από περίπου διακόσιοι Δρήριοι και Μιλάτιοι από την Κρήτη αιτήθηκαν πολιτεία στη Μίλητο το 234/3 ή το 228/7 π.Χ., αλλά το μαντείο συμβούλευσε τους Μιλήσιους να δεχτούν τους Κρήτες ως *άνδρας άρωγούς*.¹⁸ Πολιτογραφήθηκαν ως Μιλήσιοι πολίτες, τους εκχωρήθηκαν γαίες σε μιλησιακή επικράτεια (ή στην επικράτεια μιας μικρής γειτονικής πόλης, του Μυούντα, που είχε ενσωματωθεί με τη Μίλητο) για είκοσι χρόνια και ενσωματώθηκαν στις πολιτειακές δομές, σε αρκετές περιπτώσεις με τις οικογένειές τους. Εκτός από τα ψηφίσματα, τα ονόματά τους έχουν καταχωρηθεί στο ιερό του Απόλλωνος Δελφινίου.¹⁹ Το δεύτερο κύμα, που τοποθετείται χρονικά στο 229/8 ή στο 223/2 π.Χ., περιλάμβανε Κρήτες από δεκαεννέα διαφορετικές κρητικές πόλεις.²⁰ Από τους περισσότερους από χίλιους Κρήτες μισθοφόρους που αιτήθηκαν να πολιτογραφηθούν στη Μίλητο μας σώζονται μόνο τετρακόσια ονόμα-

πρβ. *IG ix.2.366* (= E975), όπου αναφέρονται ο Άντις και ο Άλκις, οι επίσης Τυλίσσιοι γιοι του Φιλάριστου (HELLY 1979, 82 αρ. 61· LAUNEY 1949, τόμ. 1, 252, 282, τόμ. 2, 1153–57), καθώς επίσης και η στήλη της Αρχιδίκης, καταγόμενης από την ίδια κρητική πόλη (Volos Λ20· ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ 1909, αρ. 20· 1928, 149–52, & πίν. III· ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ & ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, υπό έκδοση). Βλ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ 2018b, 393 σημ.52.

¹⁷ Σχετικά με τη μετανάστευση χιλίων Κρητών μισθοφόρων με τις οικογένειές τους (συνολικά π. 3–4.000 άτομα) στη Μίλητο στα τέλη του τρίτου π.Χ. αιώνα (234/33 ή 229/8 π.Χ.) και την εγκατάστασή τους σε περιοχή που διεκδικούσε η Μαγνησία στο Μαϊάνδρο, βλ. *IMilet I.3*, 33–38· LAUNEY 1949.1, 660–64· BRULÉ 1990· HERRMANN 1997. ΧΑΝΙΟΤΙΣ 2002, 100 σημ.10, με την προγενέστερη βιβλιογραφία. LOMAN 2004, 62–69.

¹⁸ *IMilet I.3.33–38*, σελ. 166–203· FONTENROSE 1988, αρ. 5· BRULÉ 1978, 165–68· VAN BREMEN 2003, 319–20· LOMAN 2004, 63–64.

¹⁹ *IMilet I.3.33–38*, σελ. 166–203· VAN BREMEN 2003, 319–20.

²⁰ Αρκάδες, Δρήρο, Ελεύθερνα, Γόρτυνα, Ιεράπυτνα, Υρτακίνα, Κνωσό, Λάππα, Λύττο, Αξό, Φαιστό, Πριανσό, Ραύκο, Κυδωνία, Λατώ, Έλυρο, Ολούντα, Ηράκλειο, Μάλλα.

τα, εκ των οποίων οι εβδομήντα οκτώ συνοδεύονταν από συγγενικά τους πρόσωπα.²¹ Όταν το 201 π.Χ. ο Μακεδόνας βασιλιάς Φίλιππος Ε΄ εκχώρησε τον Μυούντα, με τη *χώρα* που του αναλογούσε, στη γειτονική Μαγνησία στον Μαϊάνδρο και οι «Κρήτες» αυτοί έχασαν τους κλήρους γης που τους είχαν εκχωρηθεί, επιχείρησαν να επιστρέψουν στις πατρίδες τους. Τουλάχιστον ορισμένοι από αυτούς ωστόσο δεν έγιναν δεκτοί σε αυτές, όπως υποδεικνύει ένα ψήφισμα από τη Γόρτυνα.²² Η εικασία ότι αυτοί οι πρόσφατα πολιτογραφημένοι Μιλήσιοι δεν ενσωματώθηκαν πλήρως στο πολιτειακό σώμα της Μιλήτου μία γενιά μετά την πολιτογράφησή τους υποδηλώνει ότι οι νεόφερτοι αυτοί Κρήτες διενεργούσαν εσωτερικές επιγαμίες, ή παντρεύονταν με μετοίκους στη Μίλητο. Έχει υποστηριχθεί ότι όσοι εκπατρίστηκαν το 201 π.Χ. ή στα μέσα της δεκαετίας του 190 π.Χ. ίσως ήταν Κρήτες δεύτερης γενιάς, γεννημένοι στον Μυούντα, που θα εκλάμβαναν τον επαναπατρισμό τους στην Κρήτη ως εξορία, ενώ αρκετοί από τους αρχικούς «μετανάστες» ίσως είχαν αποβιώσει.²³ Επιπλέον, μολονότι έχει καταγραφεί στη Μίλητο ένας κρητικός *οἶκος* που περιλάμβανε τρεις γενιές, φαίνεται ότι τον κανόνα αποτελούσαν οι πυρηνικές οικογένειες, που περιλάμβαναν το ζευγάρι και έναν απόγονο. Έχει εξάλλου υποστηριχθεί ότι η εγκατάσταση των Κρητών μισθοφόρων στον Μυούντα εξηγεί την παρουσία Κρητών στην πόλη Εύρωμο της Καρίας, που μετονομάστηκε σε Φιλίππους επί Φιλίππου Ε΄: τρία νέα ψηφίσματα της αντιγονιδικής περιόδου που εντοπίστηκαν σε αυτή την πόλη, στο ιερό του Διός Λεψύνου, αναφέρουν δύο αδελφούς (γιους του Δάπανου), τον Ποδίλο (φίλο), και τον Χαρμάδα, φρούραρχο του βασιλιά Αντιόχου Γ΄ Δώσωνα (229–221 π.Χ.) από τη Λύκαστο της Κρήτης, και τον Λακρίνη, στρατηγό του Φιλίππου Ε΄ (227–179 π.Χ.), έναν Κρήτα από την Πολυρρήνια, που πρέπει να διαδέχθηκε τον Ολύμπιχο, τον στρατηγό του Σελεύκου Β΄ Καλλίμαχου μετά την απελευθέρωση των Μυλάσων το 246 π.Χ. περίπου και αργότερα του Φιλίππου Ε΄, γύρω στο 200 π.Χ.²⁴ Ένας ακόμα Κρήτας, ο Ευθύβιος από τη Σύβριτο, είχε τιμηθεί με *προξενία* και με *ισσοπολιτεία* στην ίδια πόλη (Εύρωμο), για τον ίδιο και για τους απογόνους του, κατά τον 3ο π.Χ. αι. Οι τιμές περιλάμβαναν τη γαιοκτησία και το δικαίωμα γαιοκτησίας και κατοχής οίκου, τη συμμετοχή στις θυσίες της πόλεως και την εγγραφή σε μία φυλή.²⁵ Ο τίτλος, πάλι, για ένα από τα δύο νέα

²¹ VAN BREMEN 2003, 319–20· πρβ. GÜNTHER 1988, 393–96.

²² IC 4.176, ll. 34–38· GÜNTHER 1988· VAN BREMEN 2003, 320.

²³ LOMAN 2004, 65.

²⁴ ΚΟΝΥΚ 2023, 142 σημ.24. Η Λύκαστος, μία θέση που δεν αναφέρεται ως πόλη, αναφέρεται στον ομηρικό *Νηών Κατάλογο* (B 647), και στον Στέφανο Βυζάντιο (*Εθνικά*, Berlin 1849, έκδ. Α. Meineke, σελ. 421). Από τον Πολύβιο (22.15.1–6) συνάγεται ότι ανήκε στην κνωσιακή *χώρα* το 184 π.Χ., αλλά ότι κατακτήθηκε από τη Γόρτυνα και παραχωρήθηκε στη Ραύκο (Στράβ. *Γεωγρ.* 10.4.14): PERLMAN 2004, 1146· COULTSINAS 2013, 167. Συνεπώς είχε παύσει να υπάρχει ως ανεξάρτητη πόλη πριν από το 184 π.Χ., πιθανότατα κατά τη διάρκεια του πολέμου του 221–205 π.Χ. Ευχαριστίες οφείλονται στον καθ. Άγγ. Χανιώτη για τη διευκρίνιση του συγκεκριμένου σημείου.

²⁵ ERRINGTON 1993, no. 2· BLÜMEL 2018, 38–40, no.108· ΚΟΝΥΚ 2023, 142 σημ.24.

αξιώματα που θεσπίστηκαν στην Εύρωμο το 197–190 π.Χ. περίπου, τους *κόσμοις*, που διοικούσαν τα φρούρια της Ευρώμου, προδίδει κρητική προέλευση.²⁶ Τέλος, κρητικής καταγωγής θα μπορούσε να ήταν και ο Χένων, ένας από τους πρέσβεις που απέστειλαν οι κάτοικοι των Φιλίππων (Εύρωμεις), για την υπογραφή της συμφωνίας με τον Ζεύξη σχετικά με τη συμμαχία τους με τον Σελευκίδη βασιλιά Αντίοχο Γ' (Αύγουστο / Σεπτέμβριο 197 π.Χ.).²⁷

Οι ευάριθμες αναφορές στις κρητικές γυναίκες ως μόνιμες κατοίκους της Αιγύπτου προφανώς αποδυναμώνουν το ενδεχόμενο να μεταφέρθηκαν ολόκληροι κρητικοί *οἴκοι* εκεί. Η κρητικής καταγωγής Φιλωτέρα, που παντρεύτηκε τον Μακεδόνα Νικάνδρο στο νησάκι της Ελεφαντίνης (247/6 π.Χ.) και που εικάζεται ότι είχε ακολουθήσει τον πατέρα της, έναν μισθοφόρο στην υπηρεσία των Πτολεμαίων, στην Αίγυπτο (BTU 6.1463) θα μπορούσε να έχει αποτελέσει μέρος των ελάχιστων εξαιρέσεων. Το κρητικό πολίτευμα στον Αρσινοϊτή νομό θα μπορούσε να έχει ενθαρρύνει τη συγκέντρωση πολλών κρητικών *οἴκων* εκεί. Πέρα από την Αίγυπτο, οι δύο Κρητικές που καταγράφονται μεταξύ των ξένων γυναικών στις κυπριακές πόλεις με πτολεμαϊκές φρουρές ενδέχεται να συνόδευαν συντρόφους ή συγγενείς.²⁸ Σε κάθε περίπτωση, παραδείγματα γάμων Κρητών μισθοφόρων με γυναίκες διαφορετικών προελεύσεων στους τόπους των στρατοπέδων τους ή, αντίστροφα, αυτοί γυναικών συγγενών των Κρητών με μισθοφόρους προερχόμενους από διαφορετικές περιοχές συνιστούν, για παράδειγμα, ο γάμος της Αρχαγάθης, κόρης του Χαρμάδα από την Ανάπολη της Κρήτης, που υπηρετούσε ως πτολεμαϊκός μισθοφόρος σε κάποια φρουρά κάπου στην Κοίλη Συρία, με τον Αιτωλό Μαχαίο, έναν μισθοφόρο φίλο του πατέρα της (τέλος 3ου, αρχές 2ου π.Χ. αι.)· ή, στο Κίτιον της Κύπρου, από τον γάμο μεταξύ της Αριστούς και του επίσης αιτωλικής καταγωγής Μελανκόμα, ενός εξίσου υψηλόβαθμου πτολεμαϊκού αξιωματούχου.²⁹ Και οι δύο περιπτώσεις δηλώνουν ότι ένας σημαντικός αριθμός των μικτών γάμων που συνέδεαν τους Κρήτες μισθοφόρους ή τους συγγενείς τους με μεμονωμένα άτομα από διαφορετικές πόλεις δεν ήταν ασύμβατοι με τις συμφωνίες ισοπολιτείας των πόλεων τους.³⁰ Η συμμόρφωση με τις δεσμεύσεις των πόλεων καταγωγής τους θα μπορούσε να δηλώνει την απώτερη πρόθεσή τους να επιστρέψουν στις πατρίδες τους.

Δεν αποκλείεται να διαμείφθηκαν γάμοι μεταξύ των μελών των οίκων των Κρητών μισθοφόρων, ενώ η μαζική μετανάστευση Κρητών στη Μίλητο ενδεχομένως δεν αποτυπώνει τις παγιωμένες πρακτικές. Σε κάθε περίπτωση, η μετανάστευση κρητικών οικογενειών συνοδεύοντας τους μισθοφόρους στους

²⁶ ΚΟΝΥΚ 2023, 144.

²⁷ ERRINGTON 1986· BLÜMEL 2018, 30–32, no.104, 38–40· ΜΑ 2002, 338, no.29· ΒΡΙΧΗ 1995, 522· ΚΟΝΥΚ 2023, 142 σημ.24.

²⁸ Βλ. ΧΑΝΙΟΤΙΣ 2002, 112· ΛΟΜΑΝ 2004, 58.

²⁹ Για την Αρχαγάθα, κόρη του Χαρμάδα, βλ. SEG 8.269· ΧΑΝΙΟΤΙΣ 2002· ΛΟΜΑΝ 2004, 58.

³⁰ ΛΟΜΑΝ 2004, 66.

τόπους όπου υπηρετούσαν δεν μπορεί να ήταν τόσο μαζική όσο προτάθηκε πρόσφατα,³¹ γιατί αυτή θα είχε επηρεάσει ολέθρια τη δημογραφική και οικονομική εικόνα του νησιού: η ξαφνική και μακρόπνοη εγκατάλειψη μεγάλου ποσοστού κλήρων γης που θα είχε συνεπαχθεί μια τέτοια πρακτική θα είχε συντελέσει στη δραματική μείωση της αγροτικής παραγωγής του νησιού στο χρονικό διάστημα μεταξύ του τρίτου και του πρώτου προχριστιανικού αιώνα. Επιπλέον, οι για μεγάλο διάστημα ακαλλιέργητοι κλήροι γης θα είχαν συρρικνώσει τις πιθανότητες για την επιστροφή των οικογενειών των μισθοφόρων στις ιδιαίτερες πατρίδες τους στην Κρήτη. Θα έπρεπε κανείς να αναζητήσει ενδείξεις για ρυθμίσεις που θα επιβεβαίωναν την καλλιέργεια των κλήρων γης των μισθοφόρων από συγγενείς, δούλους ή άλλους κατά την απουσία τους, και να αξιολογήσει τις μακρόπνοες συνέπειες της μακρόχρονης απουσίας τους από τον τόπο τους.

Παραδόξως όμως, ο μισθοφορικός παράγοντας σπάνια λαμβάνεται υπόψιν κατά την ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων στην Κρήτη από τη δεκαετία του 330 π.Χ. και εξής. Στόχος μας είναι να παρουσιάσουμε εδώ τα στοιχεία που αναδεικνύουν τους Κρήτες μισθοφόρους ως καθοριστικό οικονομικό παράγοντα, επισημαίνοντας τα οικονομικά φαινόμενα που πιθανότατα συνδέονται με την επιστροφή τους στις πατρίδες τους.

A. Η καθυστερημένη έναρξη των τοπικών νομισματικών κοπών

Ομολογουμένως η έλλειψη κοιτασμάτων αργύρου στο νησί έχει θεωρηθεί σημαντικό μειονέκτημα για την οικονομική του εξέλιξη. Αυτή αντισταθμιζόταν με την εφαρμογή επικοπών πάνω σε αιγινήτικα νομίσματα στην αρχή της νομισματικής παραγωγής στην Κρήτη, κατά το δεύτερο τέταρτο του 5ου π.Χ. αι. Ο Στεφανάκης αποδίδει την παρουσία αιγινήτικων νομισμάτων στην Κρήτη στις εμπορικές δραστηριότητες των Αιγινήτων, σε συνδυασμό με τη στρατηγική θέση της Κρήτης στις θαλάσσιες οδούς που οδηγούσαν προς την Εγγύς Ανατολή.³² Ο πλούτος που εισρέει στο νησί στα τέλη του τέταρτου π.Χ. αιώνα προφανώς συνδέεται με την επιστροφή των Κρητών από την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, με εμπορικές συναλλαγές, ή με στρατιωτικές συναλλαγές στο Αιγαίο, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η ερμηνεία τους ως προσόδων προερχόμενων από την πειρατεία και από το εμπόριο.³³ Ο Στεφανάκης υποστηρίζει ότι η πρωτοβουλία αρκετών πόλεων να κόψουν νόμισμα στα τέλη του 4ου π.Χ. αι. απέβλεπε στο να αντισταθμίσει την έλλειψη αιγινήτικων νομισμάτων στο Αιγαίο και σηματοδοτεί μια σημαντική μεταβολή στην οικονομική συμπεριφορά των Κρητών, ως προς τη χρήση νομίσματος στις συναλλα-

³¹ LOMAN 2004, 66–67.

³² STEFANAKIS 1999, 249–57. Πβλ. CARBONE 2022, 39–42.

³³ LE RIDER 1966, 143–46, 191· GARRAFFO 1974, 60 σημ.10· TOURATSOGLOU 1998, 76· STEFANAKIS 1999, 259.

γές.³⁴ Μοιραία η διάδραση της Κρήτης με την ευρύτερη πτολεμαϊκή σφαίρα οικονομικής επιρροής μετά τη δεκαετία του 280/270 π.Χ. επρόκειτο να αποβεί καταλυτική στη διαμόρφωση της οικονομίας της μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο. Η απουσία μεγάλων υποδιαιρέσεων ξένων νομισμάτων σε «θησαυρούς» από πολύτιμο μέταλλο μετά το 280 π.Χ. περίπου ενδεχομένως συνδέεται με τις νομισματικές μεταρρυθμίσεις των δύο πρώτων Πτολεμαίων, δηλαδή με τη μετάβαση σε ελαφρύτερο σταθμητικό κανόνα, τον λεγόμενο πτολεμαϊκό, από τον Πτολεμαίο Α' και με την πολιτική ανακύκλωσης των ξένων νομισμάτων και τη συνακόλουθη κοπή νέων χρυσών νομισμάτων από τον Πτολεμαίο Β', όπως προκύπτει από το περίφημο αρχείο του Ζήνωνα (I 59021), πολύτιμη πηγή για την οικονομική και κοινωνική ιστορία της πτολεμαϊκής Αιγύπτου (1800 περίπου έγγραφα), που χρονολογείται στο 258 π.Χ. περίπου. Δεν αποκλείεται να ακολουθήθηκε η ίδια πολιτική και για το αργυρό νόμισμα. Από τους «θησαυρούς» του 2ου π.Χ. αι. ξεχωρίζουν ο θησαυρός *Χανίων*, 1922 (CH 7.104; IGCH 254) και ο, ακόμη αδημοσίευτος, θησαυρός *Φαλαγγαρίου*, 1987 (CH 10.108, CH 8.565): ο πρώτος, για τον οποίο έχουν προταθεί χρονολογήσεις στο πρώτο μισό του 2ου π.Χ. αι. (150 π.Χ., Seager / 172–168 π.Χ., Στεφανάκης / 180–170 π.Χ., Κρεμύδη) είναι εν μέρει μόνο γνωστός και τμήματά του φυλάσσονται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, στη Νέα Υόρκη και στην Οξφόρδη.³⁵ Το ότι στο ευρύ φάσμα νομισμάτων που συμπεριλάμβανε αυτό το αποθησαυριστικού χαρακτήρα εύρημα συγκαταλέγεται πληθώρα μακεδονικών νομισμάτων και Ιστιάας εύλογα έχει οδηγήσει τους μελετητές να το ερμηνεύσουν ως «θησαυρό» που έφεραν μαζί τους οι μισθοφόροι που υπηρέτησαν στον στρατό του τελευταίου Μακεδόνα βασιλιά, Περσέα (179–168 π.Χ.).³⁶ Ο θησαυρός *Φαλαγγαρίου*, 1987, από την περιοχή της Φαιστού, που χρονολογείται μεταξύ των ετών 180 και 150 π.Χ., σηματοδοτεί μια σημαντική μεταβολή στο νομισματικό τοπίο του νησιού, στο μέτρο που περιλαμβάνει, εκτός από πλινθοφορικές ροδιακές δραχμές, και νομίσματα μεγάλων αξιών, όπως μεταθανάτια τετράδραχμα Μεγάλου Αλεξάνδρου, Λυσιμάχου, των Πτολεμαίων, των Σελευκιδών, της Βιθυνίας, της Αθήνας και της Δυτικής Μικράς Ασίας, στον πτολεμαϊκό και στον αττικό σταθμητικό κανόνα, τα οποία πιθανότατα δηλώνουν πληρωμές μισθοφόρων σε αυτή την περίοδο.³⁷ Με βάση, εξάλλου, τα επιγραφικά τεκμήρια έχει υποστηριχθεί ότι, στα μέσα του 2ου π.Χ. αι. το μετρικό σύστημα αλ-

³⁴ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 1999, 259 σημ.49, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

³⁵ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 142, nos.27–28· ΚΡΕΜΥΔΙ 2018, 230–32, 256–57, 264–65· ΚΑΚΑΒΑΣ 2020· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 2002· ΣΕΑΓΕΡ 1924.

³⁶ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 128, πρβ. πίν. I, σελ. 139–45. Ο ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1995, 18–21 συσχετίζει τον αποθησαυρισμό ξένων νομισμάτων στο νότιο τμήμα της Κεντρικής Κρήτης με συρράξεις μεταξύ των κρητικών πόλεων. Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει στην εξήγηση αυτή τον σημαντικό ρόλο πειρατών, παράλληλα προς το δουλεμπόριο, που πιθανότατα διαμειβόταν στο νότιο τμήμα του νησιού.

³⁷ ΤΟΥΧΑΪΣ 1988, 686· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 143, no.30.

λάζει με την υιοθέτηση του λεγόμενου αττικού σταθμητικού κανόνα, ο οποίος θα αποτελέσει το σύστημα αναφοράς για την κοπή των τοπικών νομισμάτων στο 4^ο τρίτο του 1ου π.Χ. αι. Η σημαντική εισροή αργύρου στο νησί κατά την αμέσως επόμενη περίοδο διαφαίνεται από τη σημαντική παρουσία στους «θησαυρούς» των «διεθνών» αττικών τετραδράχμων, αλλά και ξένων νομισμάτων που έχουν αποδοθεί στη μισθοφορική δραστηριότητα και στην πειρατεία στο πλευρό του Μιθριδάτη Στ' Ευπάτορα από τις κρητικές πόλεις ή ενδεχομένως και των Ρωμαίων κατά τη διάρκεια των παραπάνω πολέμων. Τα τριώβολα, τέλος, της Αχαϊκής Συμπολιτείας, τα δηνάρια της ρωμαϊκής Δημοκρατίας, και τα κιστοφορικά νομίσματα, που σπάνια κυκλοφορούν μακριά από τον τόπο έκδοσής τους, περιλαμβάνονται σε κρητικούς «θησαυρούς» του 4^{ου} μισού του 1ου π.Χ. αιώνα και έχουν συσχετιστεί με τις μετακινήσεις των ρωμαϊκών στρατευμάτων κατά την περίοδο των μιθριδατικών και των εμφύλιων πολέμων.³⁸ Η συγκέντρωση της συντριπτικής πλειοψηφίας αυτών των «θησαυρών» συγκεντρώνεται στην περιοχή της κεντρικής Κρήτης έχει αποδοθεί στους πολέμους μεταξύ των ηγεμονικών πόλεων του νησιού· δεν αποκλείεται ωστόσο να οφειλόταν και στον φόβο των πειρατών στις νότιες ακτές του, ή/και στο δουλεμπόριο. Το υψηλό ποσοστό καταχώσεων «θησαυρών» που διαπιστώνονται στη δυτική Κρήτη στις αρχές του 2ου π.Χ. αι., λόγω της επεκτατικής πολιτικής της Κυδωνίας και των πολέμων εναντίον της Φαλάσαρνας και της Απολλωνίας, μετατοπίζεται κατά τον 1ο αιώνα π.Χ. στην ανατολική Κρήτη, πιθανότατα λόγω της οικονομικής κυριαρχίας της Ιεράπυτνας στην περιοχή μετά την καταστροφή της Πραισού το 145 π.Χ., γεγονός που εκμεταλλεύτηκαν οι Ρωμαίοι μετά την κατάκτηση της Κρήτης.

Β. Επικοπές και επισημάνσεις

Μια σημαντική ένδειξη νομισματικής κυκλοφορίας και στέρησης της πρώτης ύλης συνιστούν οι επικοπές και οι επισημάνσεις πάνω σε κρητικά νομίσματα. Οι *επικοπές*, δηλαδή η κοπή νέων παραστάσεων πάνω σε παλαιότερα νομίσματα χωρίς αυτά να τηχθούν για να ξανακοπούν, επιτάθηκαν κατά την περίοδο μεταξύ των ετών 330 και 270 π.Χ. Το ότι τα πέταλα που χρησιμοποιήθηκαν συμπεριλάμβαναν και ξένα νομίσματα υπογραμμίζει την απουσία αργύρου στο νησί, και ενδεχομένως και την τεχνολογική αδυναμία ή απροθυμία των Κρητών να προβούν σε «ανακύκλωση» των αρχικών νομισμάτων.³⁹ Ελάχιστες επικοπές εντοπίζονται πάνω σε νομίσματα της Κνωσού, και σχεδόν καμία σε νομίσματα της Ιτάνου ή της Ιεράπυτνας.⁴⁰ Η συντριπτική πλειοψηφία τέτοιων

³⁸ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1995, 21· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 137.

³⁹ Ο HOWGEGO 2009, 204–5 σημειώνει ότι οι επικοπές αποτελούσαν κοινή πρακτική στην Κρήτη από τον 4^ο π.Χ. αιώνα και τις συνδέει με την κινητικότητα των Κρητών μισθοφόρων. Για τις επικοπές, βλ. επίσης THONEMANN 2015, 195· KRAAY 1976, 51. Για τη βάση δεδομένων που έχει δημιουργηθεί για τη μελέτη των ελληνικών επικοπών, βλ. DE CALLATAÏ 2017.

⁴⁰ Για τις κρητικές επικοπές, LE RIDER 1975. Για συγκεκριμένες πόλεις: Κνωσός, CARRIER 2020, 210–11, και LE RIDER 1966, 265–66· Φαιστός, CARBONE 2022, 148–55, figs.11–15· Γόρ-

επικοπών προερχόταν πρωτίστως από την Κυρηναϊκή: προφανώς τα νομίσματα αυτά της Κυρηναϊκής είχαν εισέλθει στο νησί ως πληρωμές μισθοφόρων, ως *δωρεαί* από την Κυρήνη ή ως λάφυρα από ναυάγια, και ακολουθούσαν τον λεγόμενο «φοινικικό», δηλαδή μειωμένο μιλησιακό, σταθμητικό κανόνα.⁴¹ Η Πολυρρήνια και η Φαλάσαρνα επέκοψαν νομίσματα από την Κυρήνη και το Άργος.⁴² Κατά το 2ο μισό του 2ου π.Χ. αιώνα η Κνωσός θα επικόψει σελευκδικά νομίσματα, παράλληλα προς αυτά της Μιλήτου και της Ρόδου, ενώ η Ίτανος θα ξανακόψει ένα καρικό νόμισμα. Την ίδια πρακτική θα υιοθετήσουν και οι Αρκάδες, ενώ η Κνωσός θα χρησιμοποιήσει επίσης πλινθοφορικές ροδιακές δραχμές και η Λύττος τριώβολα της Αχαϊκής συμπολιτείας.

Οι *επισημάνσεις* (ή *υστερόσημα*) επίσης πρόσφεραν μια εναλλακτική διαχείριση της έλλειψης νέου νομίσματος, με την επικύρωση μέσω μικρότερων σφραγίδων της έγκυρης κυκλοφορίας ξένων νομισμάτων στις κρητικές πόλεις.⁴³ Το 2005 οι Στεφανάκης και Traeger κατέγραψαν 17 διαφορετικούς τύπους επισημάνσεων πάνω σε τοπικά και ξένα νομίσματα, ενώ στην πρόσφατα ολοκληρωμένη βάση δεδομένων Greek Overstrikes Database (GOD) καταγράφονται συνολικά 109 επισημάνσεις στην Κρήτη.⁴⁴ Οι επισημάνσεις πάνω σε νομίσματα άλλων κρητικών πόλεων δηλώνουν εξάλλου ότι τα αργυρά νομίσματα άλλων κρητικών πόλεων δεν ήταν δυνατό να αξιοποιηθούν σε διατοπικές συναλλαγές εντός της Κρήτης. Χωρίς να χρειάζεται να τα αποδώσουμε στην ιδιωτική πρωτοβουλία ή στη δραστηριότητα τραπεζών, προφανώς αντιστάθμιζαν την απουσία κοιτασμάτων αργύρου στο νησί με την αξιοποίηση δόκιμων ξένων νομισμάτων.⁴⁵ Οι κυριότερες τέτοιες επισημάνσεις περιλάμβαναν ασπίδα, κεφαλή ταύρου, κηρύκειο, δελφίни, τρεις δάδες, και το περίφημο «σχήμα ανεμομύλου» (*skew pattern*) της Αίγινας, που θυμίζει την οπίσθια όψη των

τυνα, CARBONE 2018.

⁴¹ LE RIDER 1966, nos.46–56.

⁴² Ο ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 2013, 56–57 παρατηρεί ότι τα αργυρά νομίσματα της Πολυρρήνιας επισημάνθηκαν από κρητικές πόλεις της Δυτικής Κρήτης, αλλά δεν παραθέτει κατάλογό τους· τονίζει επίσης την απουσία επικοπών επάνω σε πέταλα νομισμάτων της ίδιας πόλης. Πρβ. LE RIDER 1966, 113–17.

⁴³ Για τη λειτουργία των υστεροσήμων στο πλαίσιο των τοπικών οικονομιών, βλ. GARRAFFO 1974, LE RIDER 1966, 199–213· STEFANAKIS & TRAEGER 2005· ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, 90 σημ.584–111. Για συγκεκριμένες πόλεις: Κνωσός, βλ. CARRIER 2020, ιδίως 210–11, και LE RIDER 1966, 265–66· Φαιστός, CARBONE 2022, 155–58, figs.18–23.

⁴⁴ STEFANAKIS & TRAEGER 2005. Πρβλ. https://silver.kbr.be/Greek_Overstrikes_Database. Βλ. παραπάνω, σημ. 39.

⁴⁵ Ο ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ 2004, 641 εικάζει την ύπαρξη τραπεζών στην Κρήτη και αποδίδει σε αυτές την πρακτική των επισημάνσεων. Ωστόσο στις έξι ελληνιστικές πόλεις που καταγράφει ο GABRIELSEN 2008 ότι διέθεταν μία ιδιωτική τράπεζα (Αθήνα, Κω, Δήλο, Ίλιον, Λάμψακο και Τήνο, με την προσθήκη δύο νέων στη ρωμαϊκή περίοδο, της Ρόδου και Περγάμου) δεν περιλαμβάνονται κρητικές πόλεις. Συμφωνώ με τους STEFANAKIS & TRAEGER 2005, 385 ότι οι επισημάνσεις θα πρέπει να γίνουν αντιληπτές ως κρατικές σφραγίδες, παρά την ποικιλία τους. Αξίζει να διερευνηθεί αν κόπηκαν ή όχι από το κρητικό Κοινό.

τελευταίων ψευδοαιγινήτικων τύπων. Η εισαγωγή στο νησί των αρχικών πετάλων των επισημασμένων νομισμάτων μπορεί να αποδοθεί σε μισθοφόρους.

Γ. Εικονογραφικοί απόηχοι των νομισμάτων των ελληνοιστικών ηγεμόνων πάνω σε κρητικά νομίσματα

Περισσότερες ενδείξεις για τον αντίκτυπο των ελληνοιστικών βασιλικών νομισμάτων στην εγχώρια κρητική παραγωγή μπορεί να μας παράσχει η εικονογραφία των κρητικών νομισμάτων. Αξίζει εδώ να σημειωθεί η σχετικά πρόσφατη διατριβή του Μανόλη Μαρινάκη (2018) για την επίδραση της γλυπτικής στη νομισματική εικονογραφία στην Κρήτη.⁴⁶ Ειδικότερα, η κρανοφόρος κεφαλή Αθηνάς προς τα δεξιά στους αργυρούς στατήρες της Χερσονήσου και στα χάλκινα νομίσματα της Λύττου (πίν. 1.02) και της Χερσονήσου (πίν. 1.03), καθώς επίσης και η φτερωτή Νίκη στην πίσω όψη των χάλκινων κοπών της Κυδωνίας (πίν. 1.04) αντιγράφουν την εμπρόσθια και την πίσω όψη των διστατήρων και στατήρων του Μεγάλου Αλεξάνδρου (πίν. 1.01).⁴⁷ Με ανάλογο τρόπο τον Δία Αετοφόρο, που απεικονίζεται στο κατεξοχήν νόμισμα της εποχής, στα αργυρά τετράδραχμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου (πίν. 1.05), αντιγράφουν τα νομίσματα της Πραισού, του Ολούντα και της Πολυρρήνιας (πίν. 1.06-08),⁴⁸ ενώ έχει φανερά εμπνεύσει τη στάση της ανδρικής μορφής (πιθανά του Μίνωα) που κάθεται επάνω σε λαβύρινθο, και κρατά σκήπτρο με το αριστερό του χέρι και μία φτερωτή Νίκη με το εκτεταμένο δεξί χέρι του σε έναν τύπο αργυρής δραχμής από την Κνωσό (πίν. 1.09), και τον Δία Αετοφόρο στους αργυρούς στατήρες της Πραισού (πίν. 2.10).⁴⁹ Με ανάλογο τρόπο, ο Ποσειδώνας σε διασκελισμό, που κραδαίνει τρίαίνα στον οπισθότυπο των αργυρών και χάλκι-

⁴⁶ ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018.

⁴⁷ ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 138–39.

⁴⁸ Πραισός: ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 348, τόμ. 2, παράλληλα 80–81 & παράλληλο 39· τόμ. 2, 55, εικ. 78a-c (Πραισός)· ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 161· τόμ. 2, εικ. 78· ΤΣΑΓΚΑΡΗ 2019, 175.80–81· ΣΥΡΟΝΟΣ 1890, pl. 288.27–28, pl. 27.27–28. Ολούς: ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 161· τόμ. 2, παράλληλο 80· ΣΥΡΟΝΟΣ 1890, 249.1–2, pl. 22.23–24. Ο Δίας Αετοφόρος των τετράδραχμων του Μεγάλου Αλεξάνδρου αντιγράφηκε επίσης σε ορισμένους από τους χρυσούς στατήρες αττικού βάρους, που έκοψε το νομισματοκοπείο της Κυρήνης μεταξύ των ετών 331 και 323 π.Χ., μαζί με χρυσές δραχμές, ημίδραχμα και μικρότερες υποδιαίρέσεις: ΜΩΡΚΗΟΛΜ 1991, 67–68, πίν. 6, αρ. 102. Τα σύγχρονα νομίσματα της Κυρήνης περιλάμβαναν ασιατικού βάρους τετράδραχμα και δραχμές.

⁴⁹ Κνωσός: βλ., για παράδειγμα, ΤΣΑΓΚΑΡΗ 2019, 165, αρ. 50· ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ 2004, πίν. 3.32· ΣΥΡΟΝΟΣ 1890, 76.88, pl. 6.15· ΣΙΓΑΙΝΑ 2020, 45–47, fig. 8a-b. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αγένεια μορφή του βασιλιά Μίνωα έχει αναγνωριστεί ως Δίας από τη ΣΠΟΡΝ 2013, 399, και έχει συσχετισθεί με μία στρατιωτική νίκη των Κνωσίων το 300–275 π.Χ.: ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, 128, παράλληλο 80. Βλ. επίσης *ibid.*, σελ. 161, εικ. 42. Με βάση την παρουσία του ίδιου μονογράμματος στον οπισθότυπο του στατήρα του Ολούντα και σε αυτόν των κνωσιακών δραχμών, ο Μαρινάκης αποδίδει τις δύο κοπές στον ίδιο νομισματικό υπάλληλο· πρβ. LE RIDER 1966, 179–80. Πραισός: ΤΣΑΓΚΑΡΗ 2019, 175.79, 177.85,88· ΣΥΡΟΝΟΣ 1890, 288.21–22 (εμπροσθότυπος), 23 (εμπροσθότυπος), 26 (εμπροσθότυπος), πίν. 27.21–23, 26.

ων νομισμάτων της Πριανσού του τρίτου π.Χ. αιώνα (πίν. 2.12) παραλληλίζεται με τη μορφή του θεού στα αργυρά τετράδραχμα Δημητρίου Πολιορκητή (πίν. 2.11).⁵⁰ καθώς δεν μαρτυρείται λατρεία Ποσειδώνα στη συγκεκριμένη πόλη, η επιλογή της παράστασης μπορεί να επηρεάστηκε από τον παραπάνω μακεδονικό νομισματικό τύπο. Δεν είναι εξάλλου απίθανο να επηρεάστηκε η κεφαλή Πανός στα νομίσματα της Κυδωνίας (πίν. 2.13, 2.15) και της Ελεύθερνας (πίν. 2.17) από τη μακεδονική εικονογραφία: η επισήμανση με την κεφαλή του Πανός και η απεικόνιση της κεφαλής του Πανός προς τα αριστερά στα αργυρά τριημιβόλια της Κυδωνίας, που έχουν χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του δεύτερου π.Χ. αιώνα, θα μπορούσε τουλάχιστο να έχει εμπνευσθεί από (ή να έχει αντιγράψει) τη μορφή στο κεντρικό επίσημα του εμπροσθοτύπου των αντιγονιδικών τετραδράχμων με κεφαλή Πανός, που χρονολογείται στο 246/45–229 π.Χ. (πίν. 2.14, 2.16).⁵¹ ενώ και η κεφαλή Πανός (προς τα αριστερά) στα χάλκινα νομίσματα της Ελεύθερνας (πίν. 2.17) θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την κεφαλή του Πανός στις μακεδονικές αυτόνομες χάλκινες κοπές.⁵² Επιπλέον, η ανδρική κεφαλή στην εμπρόσθια όψη των σπάνιων αργυρών τετραδράχμων από την Πολυρρήνια έχει ταυτιστεί από τον Boehringer ως νεανικό πορτραίτο του βασιλιά Φιλίππου Ε' ως Απόλλωνα, που πιθανότατα αποτέλεσε αντικείμενο αντιγραφής από τα πρώιμα τετράδραχμα του Μακεδόνα βασιλέα.⁵³ Αξίζει να προστεθεί ότι η απεικόνιση (και στάση) του θεού

⁵⁰ ΜΑΡΙΝΑΚΙΣ 2018, τόμ. 1, 148–49, τόμ. 2, 117, παράλληλο 78.

⁵¹ Πρβ., για παράδειγμα, τα αργυρά τριημιβόλια με Πάνα της κρητικής πόλης Κυδωνίας στο ΣΤΕΦΑΝΑΚΙΣ 1997, 331, πίν. 11.213–229 & πίν. 14.296–297, με το ΡΑΝΑΓΟΡΟΥΛΟΥ 2020, pl. 27.26–36, και 137, pl. 32.91, 33.103.

⁵² Πρβ. τα χάλκινα νομίσματα της Ελεύθερνας στο LE RIDER 1966, 245, πίν. 35.28 με τα μακεδονικά «αυτόνομα» χάλκινα νομίσματα στο ΚΡΕΜΥΔΙ 2018, 112.279–304, pl. 41.280, 282 (χάλκινο νόμισμα Βοττεατών). Ο θεός Πάνας εμφανίζεται εξάλλου και αργότερα, στην εικονογραφία των αυτόνομων μακεδονικών νομισμάτων: ΚΡΕΜΥΔΙ 2018, 177, series 7, no. 198, pl. 70.198 (βλ. πίν. 3.18)· πρβ. 382. Για την παρουσία Πανών μεταξύ των ευρημάτων της Ελεύθερνας βλ. ΘΕΜΕΛΗΣ 2002, 42, εικ. 29· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ & ΣΤΡΑΤΙΚΗ 2007–2008, 89–92.

⁵³ BOEHRINGER 1972, 105–6, pl. 7.10, πρβ. pl. 7.6· πρβ. WALBANK 1940, εξώφυλλο. Ο Boehringer υποστηρίζει, με μεγάλη οξυδέρκεια, ότι η κεφαλή του Φιλίππου στα πρώιμα αργυρά τετράδραχμα του αποτέλεσε πρότυπο για το πορτραίτο σε έναν σπάνιο στατήρα που εξέδωσε η Πολυρρήνια· η γενειάδα στον τελευταίο αποτυπώνεται με μαλακότερο τρόπο, το διάδημα παραλείπεται και η απόδοση των βοστρύχων είναι αρκετά φειδωλή. Συσχετίζει τη συγκεκριμένη κοπή με την έκκληση της Πολυρρήνιας προς τους Μακεδόνες και την Αχαϊκή Συμπολιτεία για βοήθεια το 220 π.Χ., κατά τη σύγκρουσή της με την Κνωσό (πλβ. 4.55, 7.11.9, 7.14.4· Πλουτ. Άρατ. 48.5). Η αντιπαράθεση μεταξύ Πολυρρήνιας και Κνωσού έληξε το 219 π.Χ., υπέρ της πρώτης. Η παρατήρηση του Boehringer δεν λαμβάνεται υπόψιν από τον ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2013, 29–30, αρ. 109–112 (σε μειωμένο αττικό σταθμητικό κανόνα), που χρονολογεί τη συγκεκριμένη κοπή στο 100 π.Χ. Η ταύτιση ωστόσο του πορτραίτου από τον Boehringer μας υποχρεώνει να αναχρονολογήσουμε τον πολυρρήνιο στατήρα μεταξύ του 219 π.Χ. και του τέλους της αντιγονιδικής ηγεμονίας στη Μακεδονία το 168/7 π.Χ., το αργότερο, ενόψει και της συμμετοχής Πολυρρήνιων μισθοφόρων στον αντιγονιδικό στρατό, παρά το επίσημο αίτημα των Ρωμαίων προς την πόλη για το αντίθετο. Η συνέχιση της συγκεκριμένης παράστασης μετά την ήττα των

- Εικ. 1.** Η στήλη του Κρήτα Χαι[ρων]ίδη, γιου του Εικ[αδί]ου. Βόλος Λ8. (Προέλευση της φωτογραφίας: καθ. Μαρία Σταματοπούλου).
- Εικ. 2.** Χρυσός στατήρας Αλεξάνδρου Γ' [μεγέθυνση 3:1], νομισματοκοπείο Βαβυλώνας, 316–311 π.Χ., ως ανάθημα στον ναό του Διός στο Ιδαίο Άντρο (1ος π.Χ. αι. – 1ος μ.Χ. αι.). PRICE 1991.1, 472.3707, πίν. XIII. Στο νόμισμα διακρίνεται graffito: ΠΟΛΥΡΗΝΙΩΝ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 2013, 69, πίν. 8.148.
- Εικ. 1.01.** Χρυσός στατήρας Αλεξάνδρου Γ': PRICE 1991.1, 107.164α, πίν. I.164α.
- Εικ. 1.02.** Λύττος, χάλκινο νόμισμα: BT-Kreta 789 = Künker 136 (10.03.2008) 286a, 125–100 π.Χ. 2,47 g.
- Εικ. 1.03.** Χερσόνησος, χάλκινο νόμισμα: Künker 136 (10.03.2008) 41, 250 π.Χ.
- Εικ. 1.04.** Κυδωνία, χάλκινο νόμισμα: SVORONOS 1890, pl. 9.41; SNG Cop. 417. 7,30 g.
- Εικ. 1.05.** Αργυρό τετράδραχμο Μεγάλου Αλεξάνδρου, 334–323 π.Χ. PRICE 1991.1, 6.
- Εικ. 1.06.** Πραισός, αργυρός στατήρας: Künker 136 (10.03.2008) 343, 300/270 π.Χ., 10,48 g.
- Εικ. 1.07.** Ολούς, αργυρός στατήρας: CNG Triton 26 (10.01.2023) lot 178 = *Numismatica Genevensis* SA 7 (27.11.2012) 205. 10, 75 g· ex Gotha & Ch. Gillet 1023 = C.S. Liebe, *Gotha numaria* (Amsterdam: R.&J. Westenius, 1730), σ. 191· SNG Fitzwilliam 3976 (ίδιες μήτρες; BMC 1).
- Εικ. 1.08.** Πολυρρήνια, αργυρό τετράδραχμο: London, BM, RPK, p. 023.1.A; STEFANAKIS 1997, 29, no.109; BOEHRINGER 1972, πίν. 7.10.
- Εικ. 1.09.** Κνωσός, αργυρή δραχμή, <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb418137794>, 5,19 g, Fonds general 108; (gallica.bnf.fr / BNF).

Διονύσου επάνω σε πάνθηρα στον εμπροσθότυπο των αργυρών στατήρων της Συβρίτου (320–270 π.Χ.) θα μπορούσε να έχει εμπνευστεί από το περίφημο ψηφιδωτό της Πέλλας, που απεικονίζει τον θεό Διόνυσο πάνω σε λεοπάρδαλη (πίν. 2.19–20).⁵⁴

Ομοίως, η κατεχοχίην σελευκιδική παράσταση, ο Απόλλων που κάθεται πάνω σε ομφαλό, αντιγράφεται στον οπισθότυπο των νομισμάτων της Απτέρας (πίν. 3.22), της Ελεύθερας (πίν. 3.23), της Λάμπας (πίν. 3.24) και της Χερσονήσου (πίν. 3.25). Ο Μαρινάκης συγκρίνει τον Απόλλωνα που κάθεται

Αντιγονιδών στην Πύδνα (168 π.Χ.) ομολογουμένως θα ήταν άστοχη, αν όχι επικίνδυνη, για τους Πολυρρήνιους.

⁵⁴ ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 194–95, πρβ. τόμ. 2, 189–92, εικ. 108, παράλληλα 105–6· πρβ. ΤΣΑΓΚΑΡΗ 2019, 161.37. Για το ψηφιδωτό της Πέλλας, βλ. STEWART 2014, 198· POLLITT 1986, 213, εικ. 225. Η απεικόνιση της Ευρώπης στους αργυρούς στατήρες της Γόρτυνας ενδέχεται επίσης να έχει αποτελέσει πρότυπο για τα δίδραχμα της Συβρίτου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΕΙΚ. 1

[3:1]

ΕΙΚ. 2

- Εικ. 2.10.** Πραισός, αργυρός στατήρας, τέλος 4^{ου} π.Χ. – πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ.: Νομισματική Συλλογή Alpha Bank 4127. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2019, 175.79. 6,91 g.
- Εικ. 2.11.** Δημήτριος Πολιορκητής, αργυρό τετράδραχμο: MØRKHOLM 1991, pl. X.171.12.
- Εικ. 2.12.** Πριανσός, χάλκινο νόμισμα: Künker 136 (10.03.2008) 356. 4,06 g.
- Εικ. 2.13.** Κυδωνία, αργυρό τριημιβόλιο: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2019, 150.6. 1,33 g.
- Εικ. 2.14.** Αντίγονος Γονατάς ή Δημήτριος Β', αργυρό τετράδραχμο: ΠΑΝΑΓΟΡΟΥΛΟΥ 2020, pl. 27.26. 16,72 g.
- Εικ. 2.15.** Κυδωνία, χάλκινο νόμισμα: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 1997, cit., no. σελ. 187, no. 296, pl. 14.296. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2019, 150.6.
- Εικ. 2.16.** Αντίγονος Γονατάς ή Δημήτριος Β', αργυρό τετράδραχμο: ΠΑΝΑΓΟΡΟΥΛΟΥ 2020, pl. 33.103.
- Εικ. 2.17.** Ελεύθερνα(ς), χάλκινο νόμισμα: LE RIDER 1966, 245, πίν. XXXV, 28.30, 28.32.
- Εικ. 2.18.** Μακεδονικό κοινό, χάλκινο νόμισμα: ΚΡΕΜΥΔΙ 2018, αρ. 198, πίν. 70.198· πρβλ. 382.19.
- Εικ. 2.19.** Σύβριτος, αργυρός στατήρας: Ε: νεαρός Διόνυσος, που φορά μακρό χιτώνα και κρατά θύρσο με το αριστερό χέρι του, κάθετα πάνω σε πάνθηρα στραμμένο προς τα αριστερά. Ο: Ερμής δένει τα κορδόνια από το σανδάλι του δεξιού του ποδιού· στο πεδίο, κηρύκειο: Leu 81 (16.05.2001) 235; LE RIDER 1966, 35, 266, pl. 9.11 (το συγκεκριμένο νόμισμα)· Svoronos 6. Collection C. Gillet, 1022, *Phaestus Region, 1953 (IGCH 152)*, 10,98 g, 11 h.
- Εικ. 2.20.** Πέλλα, ψηφιδωτό δάπεδο Διονύσου στην Οικία του Διονύσου, τέλος 4^{ου} π.Χ. αι. (Πέλλα, Αρχαιολογικό Μουσείο: https://www.macedonian-heritage.gr/HellenicMacedonia/en/img_B1233b.html).

επάνω σε ομφαλό, κρατά φιάλη και ακουμπά το αριστερό του χέρι επάνω σε λύρα στα χάλκινα νομίσματα της Ελεύθερνας και της Απτέρας (τέλη 3ου – αρχές 2ου π.Χ. αιώνα) με τη μορφή στα χάλκινα νομίσματα του Σελευκίδη βασιλιά Αντιόχου Α' (πίν. 3.21).⁵⁵ Ειδικότερα, η ομοιότητα του συγκεκριμένου τύπου του Απόλλωνα στα νομίσματα της Χερσονήσου με αυτόν σε έναν σπάνιο αργυρό στατήρα από τη Λάππα θα μπορούσε να αποδοθεί στη σύσφιξη των δεσμών μεταξύ των δύο πόλεων μετά την καταστροφή της Λύττου κατά τον Λύττιο πόλεμο (221–219 π.Χ.).⁵⁶

⁵⁵ Ο ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 348, πρβ. τόμ. 2, παράλληλα 118–119, παραλληλίζει τον Απόλλωνα που κάθετα επάνω σε ομφαλό, κρατά φιάλη και ακουμπά το αριστερό του χέρι πάνω σε λύρα στα χάλκινα νομίσματα της Ελεύθερνας και της Απτέρας (τέλη 3^{ου} – αρχές 2^{ου} π.Χ. αι.) με αυτόν στα χάλκινα νομίσματα του Σελευκίδη βασιλιά Αντιόχου Α'.

⁵⁶ Για τους αργυρούς στατήρες της Χερσονήσου, με τη Βριττόμαρτυν προς τα δεξιά και τον Απόλλωνα καθήμενο πάνω σε ομφαλό, κρατώντας λύρα και *πλήκτρον*, και με την κεφαλή Αθηνάς προς τα αριστερά και Απόλλωνα Κιθαρωδό επί ομφαλού, βλ. ΜΑΡΙΝΑΚΗ 2018, τόμ. 1, 138, εικ. 56–57, τόμ. 2, 44, εικ. 55–56. Για τον *unicum* αργυρό στατήρα από τη Λάππα (στη Βοστώνη), βλ. ΜΑΡΙΝΑΚΗ 2018, τόμ. 1, 230–31, σημ. 1478, εικ. 157· BRETT 1955, 169, no. 1282, pl. 66· PALAGIA 1984, 207, no. 177· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ & ΣΤΡΑΤΙΚΗ 2007–8, εικ. 36.8.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

Ομολογουμένως, όμως, η πτολεμαϊκή εικονογραφία είναι αυτή που επιδεικνύει τη μεγαλύτερη διάδραση με την κρητική νομισματική εικονογραφία από τον 3ο π.Χ. αιώνα και εξής. Πιο συγκεκριμένα, ο αετός στην οπίσθια όψη των αργυρών νομισμάτων της Γόρτυνας και ως σύμβολο στον οπισθότυπο των αργυρών και χάλκινων νομισμάτων της Ιεράπυτνας υπενθυμίζει τον αετό που πατά πάνω σε σχηματοποιημένη δέσμη κεραυνού, με ανοιχτά ή κλειστά φτερά ανάλογα με την υποδιαίρεση, που καθιερώθηκε ως η στερεότυπη παράσταση των πτολεμαϊκών νομισμάτων (π.χ. πίν. 3.26).⁵⁷ Μία πιο προσεκτική εξέταση αποκαλύπτει, άλλωστε, την ομοιότητα της στάσης του αετού με αυτή του αετού που στέκεται πάνω σε κεραυνό με ανοιχτά φτερά, που απαντά στον οπισθότυπο ενός χάλκινου τύπου του βασιλιά Φιλίππου Ε' και στα αργυρά τετράδραχμα του βασιλιά Περσέα (πίν. 3.27).⁵⁸ Η κεφαλή Διός στην εμπρόσθια όψη και ο αετός στην πίσω όψη των νομισμάτων της Λύττου, σε συνδυασμό με τον αετό στην πίσω όψη των χάλκινων κοπών όχι μόνο της ίδιας πόλης, αλλά και του επινείου της, Χερσονήσου, εκτός από τον τοπικό υπαινιγμό της Λύττου ως γενέτειρας του Δία, αναδεικνύουν το βαθύ αποτύπωμα που άφησε η πτολεμαϊκή εικονογραφία στους τοπικούς Κρήτες καλλιτέχνες και τους νομισματικούς υπαλλήλους. Θα υποστήριζε εξάλλου κανείς ότι το υστερόσημο με τον αετό σε τρία τέταρτα κατ' ενώπιον, με την κεφαλή προς τα αριστερά και με ανοιχτά φτερά, που απαντάται σε ένα πρώιμο αντιγονιδικό τετράδραχμο της Περιόδου Ι, θα μπορούσε να έχει κοπεί είτε από τον βασιλιά Περσέα είτε από μία κρητική πόλη, ή ακόμα και από το κρητικό Κοινό, στα τέλη του τρίτου/αρχές του δεύτερου προχριστιανικού αιώνα.⁵⁹ Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η εικονογραφία στις ύστερες κοπές της Κνωσού, που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 37 και 31 π.Χ.: η κεφαλή Διός στην εμπρόσθια όψη και ο αετός με ανοιχτά φτερά στην πίσω όψη προφανώς παραπέμπουν σε πτολεμαϊκά πρωτότυπα.⁶⁰ Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι οι αντιγραφές της νομισματικής εικονογραφίας επείσακτων αργυρών βασιλικών νομισμάτων από τους τοπικούς χαρακτες συνδυάζονται συχνά με την παρουσία βασιλικών κοπών σε ελληνι-

⁵⁷ Για τον ιστάμενο αετό επάνω σε σχηματοποιημένη δέσμη κεραυνού στα νομίσματα του Πτολεμαίου Α', βλ. LORBER 2018α, 29–31, ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 105, 134, 272–73, εικ. 24· MØRKHOLM 1991, 66–67, ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ 2015–2016, 171 π.51. Ο Μαρινάκης συσχετίζει τη στάση του αετού στα γορτυνιακά τριώβολα με αυτά στον οπισθότυπο των όψιμων σελευκιδικών τετραδράχμων (2^{ου} π.Χ. αι., νομισματοκοπέιο Φοινίκης), καθώς δεν πατά πάνω σε κεραυνό. Για το σύμβολο του αετού που στέκεται με ανοιχτά φτερά στα νομίσματα της Ιεράπυτνας, βλ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΙ 2021, πίν. 6.192–10.311.

⁵⁸ Για τον αετό που στέκεται πάνω σε κεραυνό στα νομίσματα του Φιλίππου Ε' και του Περσέα, βλ. ενδεικτικά MØRKHOLM 1991, 164, αρ. 588–589 (Περσέας)· GAEBLER 1935, πίν. 35.3–4 (Φίλιππος Ε'), πίν. 35.23–24 (Περσέας).

⁵⁹ Για τον ιστάμενο αετό στα νομίσματα της Λύττου και της Χερσονήσου, βλ. ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, 134–35· ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ 2025.

⁶⁰ LORBER 2018α, no.289· 2018β, B174 (Φιλάδελφος)· B368 (Ευεργέτης)· ΣΤΕΦΑΝΑΚΙΣ 2000, 204· ΠΑΠΟΜΙΤΟΓΛΟΥ 2025, 115–17, σημ.390.

στικούς «θησαυρούς» που έχουν εντοπιστεί στην Κρήτη. Για παράδειγμα, δύο από τους ένδεκα «θησαυρούς» που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 280 και 30 π.Χ., ο *Κερατόκαμπος*, 1992(;) (CH 9.165) και ο θησαυρός *Φαλαγγάρι* (*Φαιστός*), 1987, περιλάμβαναν πτολεμαϊκά αργυρά τετράδραχμα και δραχμές.⁶¹ Το ότι ο θησαυρός *Γόρτυνα*, 1985, που χρονολογείται μεταξύ των ετών 250 και 200 π.Χ., περιλάμβανε αποκλειστικά χάλκινα νομίσματα ερμηνεύεται από την πτολεμαϊκή στροφή στη χρήση χρυσών και χάλκινων νομισμάτων ήδη από την εποχή του Πτολεμαίου Β', από τη δεκαετία του 260 π.Χ., προκειμένου να αντισταθμιστεί η έλλειψη αργύρου.⁶² Καθώς η Κρήτη σε μεγάλο βαθμό εγγράφεται στην πτολεμαϊκή οικονομική σφαίρα επιρροής, μοιραία επηρεάστηκε από τον μείζονα αυτό αναπροσανατολισμό των Πτολεμαίων, και υποχρεώθηκε να επιδοθεί σε επικοπές και επισημάνσεις, παράλληλα προς [τον πολλαπλασιασμό των κίβδηλων νομισμάτων και] την εκτεταμένη χρήση των τοπικών χάλκινων κοπών. Η εκπροσώπηση των υπόλοιπων βασιλικών νομισματικών κοπών στα επιχώρια θησαυρικά σύνολα είναι πιο περιορισμένη.

Δ. Για ποιο λόγο οι Κρήτες μισθοφόροι δεν θεωρούνται φορείς επείσακτου πλούτου στην Κρήτη;

Θα περίμενε ομολογουμένως κανείς ότι η κινητικότητα των Κρητών μισθοφόρων ανά την ελληνιστική οικουμένη και το χρήμα που έφεραν στο νησί κατά την επιστροφή τους αντικατοπτρίζονται στα αρχαιολογικά κατάλοιπα: η νομισματική έκρηξη στην Κρήτη από το 330 π.Χ. κ.ε., η μακρινή προέλευση αργυρών νομισμάτων που επικόπτονταν ή εκτενώς επισημαίνονταν στο 2ο μισό του 2ου π.Χ. αιώνα πράγματι αποτυπώνουν την ευρεία εμβέλεια των κινήσεων των μισθοφόρων εκτός Κρήτης στη δεδομένη περίοδο. Οι εικονογραφικοί εξάλλου απόηχοι των ελληνιστικών βασιλικών κοπών στις σύγχρονες επιχώριες νομισματικές εκδόσεις ανατακλούν το ευρύ φάσμα των κοσμοπολιτικών επιρροών που δέχτηκαν οι μισθοφόροι στη συνολική τους σταδιοδρομία. Δυστυχώς όμως, η στάθμιση της συμβολής των Κρητών μισθοφόρων στην τοπική οικονομία με βάση τα αρχαιολογικά τεκμήρια μεθοδολογικά προσκρούει σε δυσκολίες: καταρχάς, η δράση τους δεν είναι εύκολα διαχωρίσιμη από αυτή των Κρητών εμπόρων, ή των πειρατών. Ο σχετικά περιορισμένος αριθμός των ξένων, βασιλικών αργυρών νομισμάτων σε κρητικούς θησαυρούς που εντοπίζονται στο νησί δικαιολογείται μέσα από την πρακτική της ανακύκλωσης του

⁶¹ Ο θησαυρός *Κερατόκαμπος*, 1992(;) περιλάμβανε ένα τετράδραχμο Πτολεμαίου Α' και ένα Πτολεμαίου Β': ΤΟΥΡΑΤΣΕΟΓΛΟΥ 1995, 50· ASHTON 1996· DE CALLATAÿ 1996· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 141, αρ. 18. Ο αδημοσίευτος θησαυρός *Φαλαγγάρι*, *Φαιστός*, 1987 περιλάμβανε 332 πτολεμαϊκά τετράδραχμα, κομμένα σε κυπριακά νομισματοκοπεία: ΤΟΥΣΧΑΙΣ 1988, 686· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 143, αρ. 30.

⁶² *Γόρτυνα*, 1985: ΤΟΥΣΧΑΙΣ 1988, 750· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 141, αρ. 20. Για την πτολεμαϊκή μεταστροφή στη χρήση χάλκινων νομισμάτων από τη δεκαετία του 260 π.Χ. περίπου, βλ. LORBER 2018β· MØRKHOLM 1991, 105–8.

- Εικ. 3.21.** Αντίοχος Γ', χρυσό οκτάδραχμο: MØRKHOJ 1991, pl. 22.36.
- Εικ. 3.22.** Απτέρα, αργυρό τριώβολο: (gallica.bnf.fr / BnF).
- Εικ. 3.23.** Ελεύθερα: χάλκινο νόμισμα, 3,80 g 17 mm 12 h. E, 4,52 g. Grün 64 (20.11.2014) 685.
- Εικ. 3.24.** Λάππα, σπάνιος αργυρός στατήρας ΝΙΑΠΠΑΛ, δ. Κεφαλή Αρτέμιδος δ. / Απόλλωνας πάνω σε ομφαλό, κρατά λύρα. BRET 1955, 169, no. 1282, pl. 66. ΣΤΕΦΑΝΑΚΙ 2007-2008, pl. 36. ΜΑΡΙΝΑΚΙΣ 2018, 107.157. 10,92 g.
- Εικ. 3.25.** Χερσόνησος, χάλκινο νόμισμα: κεφαλή της νύμφης Βριττομάρτυος δ., με ενώτια. Στικτός κύκλος / ΧΕΡΣΟΝΑΣΙ Ο Ν. Απόλλωνας καθήμενος επάνω σε ομφαλό, κρατά λύρα και πλήκτρο. Συλλογή Traeger, no. 38. ΣΥΒΟΝΟΣ 1890, πίν. 3.24-26.
- Εικ. 3.26.** Πτολεμαίος Β', αργυρό τετράδραχμο: LORBER 2018α, πίν. 31.398-399.
- Εικ. 3.27.** Βασιλιάς Περσέας, αργυρό τετράδραχμο, 179-168 π.Χ.: CNG 126 (28.3.2024) 154. 16,63 g / 11 h / 31 mm.
- Εικ. 3.28.** Λύττος, αργυρό τετράδραχμο: Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 1376. 2,80 g / 28,55 mm.
- Εικ. 3.29.** Λύττος, χάλκινο νόμισμα: Künker (10.03.2008) 275 250/221 π.Χ. ΑΕ. 5,17 g / 25 mm.
- Εικ. 3.30.** Κνωσός, χάλκινο νόμισμα, αξιωματούχος Κύδας: κεφαλή Διός δαφνοστεφούς δ. Στικτός κύκλος / αετός ιστάμενος σε στάση τριών τετάρτων κατ'ενώπιον, με την κεφαλή στραμμένη δ., με ανοιχτά φτερά. Στικτός κύκλος: Künker 326 (7.10.2019) 434. 40/30 π.Χ. 11,46 g.
- Εικ. 3.31.** Κνωσός, χάλκινο νόμισμα, αξιωματούχος Κύδας: Ε κεφαλή Διός δαφνοστεφούς δ., στο πεδίο δ. κεραυνός. Επισημασμένο. Στικτός κύκλος / Ο: Κ-Υ/Δ-Α/Σ αετός δ. με ανοιχτά φτερά. Στικτός κύκλος: Künker e-live 63 (30.11.2020) 26. 11,06 g.

αργύρου, που αποδεδειγμένα εφαρμόστηκε εκτενώς στην Πτολεμαϊκή Αίγυπτο. Δεν είναι ωστόσο εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια αν οι μισθοφόροι επέστρεψαν στις γενέτειρές τους· πολύ περισσότερο, αν επένδυσαν σε αυτές τον πλούτο που έφεραν μαζί τους στη δύση της επαγγελματικής τους πορείας, και, αν ναι, σε ποιες περιοχές. Θα αναρωτιόταν μάλιστα κανείς, ποιοι τομείς της νησιωτικής οικονομίας επωφελήθηκαν από τις περιουσίες και τα πλούτη που έφεραν μαζί τους οι μισθοφόροι; Το πιο σύνθετο αυτό ερώτημα είναι δύσκολο να απαντηθεί, καθώς ένας μεγάλος αριθμός Κρητών μισθοφόρων μακροπρόθεσμα εγκαταστάθηκε μακριά από την Κρήτη: ορισμένοι από τους παλιούς Κρήτες βετεράνους, για παράδειγμα, εγκαταστάθηκαν στην Αίγυπτο ήδη κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα, επί Πτολεμαίου Α', γιατί εκεί τους δόθηκαν κληρονομία σε αντάλλαγμα για τις μισθοφορικές τους υπηρεσίες – δεν πληρώθηκαν δηλαδή σε χρήμα. Ορισμένοι εξάλλου Κρήτες βετεράνοι μετανάστευσαν στην Κρητόπολη της Πισιδίας κατά τον 4ο π.Χ. αι., ενώ αργότερα, στα τέλη

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

του 3ου π.Χ. αι., πολλοί μισθοφόροι μετανάστευσαν στη Μίλητο της Δυτικής Μικράς Ασίας, προκειμένου να αποκτήσουν γαίες. Αναπόφευκτα ο αριθμός των πολιτών που μετακινήθηκαν σε ένα τόσο πρώιμο στάδιο της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας και ζωής υπερσκελίζει αυτούς που επιστρέφουν στο νησί στο τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων, ή έστω στο τέλος της καριέρας τους. Επιπλέον, μελετώντας τα υλικά κατάλοιπα, επιθυμητό θα ήταν να μπορούσε κανείς να εντοπίσει επενδύσεις αυτού του νεόφερτου ιδιωτικού πλούτου μέσα από την κατασκευή επιβλητικών οικιών ή μέσα από την ανέγερση εντυπωσιακών δημόσιων κτηρίων ή ταφικών μνημείων, όπως συνέβη στην κυρίως Ελλάδα, ιδίως στη Μακεδονία και στη Θεσσαλία· το σημείο αυτό αξίζει να προσεχτεί και να μελετηθεί πιο επισταμένα. Θα περίμενε ακόμα κανείς να εντοπίσει πολύτιμα είδη κάθε είδους και ποικίλων προελεύσεων, που να ανήκουν ή να έχουν έλθει στο νησί από τους κοσμοπολίτες αυτούς μισθοφόρους. Αντί γι' αυτό, περιοριζόμαστε να συμπεράνουμε ότι οι Κρήτες μισθοφόροι, αντίθετα προς τους ομολόγους τους στη Μακεδονία ή στην κυρίως Ελλάδα, δεν επένδυσαν στην επίδειξη πλούτου, ούτε στον ιδιωτικό ούτε στον δημόσιο τομέα. Αναρωτιέται κανείς αν, και σε ποιο βαθμό, η εισροή αυτή ιδιωτικού πλούτου επηρέασε την καθημερινότητά τους· είναι οπωσδήποτε θετικό ότι τα τελευταία χρόνια οι ιδιωτικές κατοικίες ελκύουν το ενδιαφέρον περισσότερων ερευνητών, ενώ το σημαντικό αρχαιολογικό υλικό σχετικά με την καθημερινή ζωή στην Κρήτη αναμένει δημοσίευση.⁶³ Η δημοσίευση αυτή θα μας επιτρέψει να αξιολογήσουμε αν οι Κρήτες τελικά ενέδωσαν στις προκλήσεις της τρυφής, ή αν ως ιδιώτες επένδυσαν, για παράδειγμα, στα δημόσια κτήρια των ιδιαίτερων πατριδών τους. Η μη επίδειξη ιδιωτικού πλούτου ή η απουσία επενδύσεων ίσως εναρμονίζονται με τη νοοτροπία των δωρικών και πιο συντηρητικών κρητικών οίκων. Η απουσία, επίσης, συνολικά στην Κρήτη αναφορών σε *εὐεργέτες* των πόλεων συνιστά οπωσδήποτε ένα αξιοπρόσεκτο φαινόμενο. Θα μπορούσε κανείς εναλλακτικά να υποθέσει ότι ο πλούτος που έφεραν οι Κρήτες μισθοφόροι στο νησί στην πράξη διατηρούσε μία ρευστότητα· συνιστούσε δηλαδή μια μορφή «ρευστού πλούτου» (liquid wealth), δηλαδή πλούτου που επενδυόταν σε δράσεις όπως οι πειρατικές, ή σε επιχειρήσεις πιο βραχυπρόθεσμα αποδοτικές μάλλον, παρά μετατρέποταν σε γη, ιδιοκτησία και σε ουσιαστική ανάπτυξη στο ίδιο το νησί.

Συνοψίζοντας, οι Κρήτες μισθοφόροι αναντίρρητα προώθησαν καταλυτικά την επαυξανόμενη κοινωνική κινητικότητα, που σε μεγάλο βαθμό ανα- και μεταμόρφωσε τον ελληνιστικό κόσμο. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια που συνδέονται με νομισματικές δραστηριότητες στο νησί επιβεβαιώνουν τις επαφές τους με περιοχές όπως η Κυρήνη, η Αίγυπτος και η Μικρά Ασία. Οι Κρήτες μισθοφόροι ομολογουμένως αναδείχθηκαν σε ιδιαίτερα επιφανείς και ενεργ-

⁶³ Βλ., για παράδειγμα, VOGEIKOFF-BROGAN 2020· GLOWACKI & VOGEIKOFF-BROGAN 2011.

γητικούς παράγοντες για την κρητική οικονομία, μαζί με τους εμπόρους και με τους πειρατές. Μολονότι συχνά εικάζουμε την εμπλοκή τους σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, είναι εξαιρετικά σπάνιο να τους εντοπίσουμε και να τους ταυτίσουμε με απόλυτη βεβαιότητα. Φαίνεται εξάλλου ότι η οικονομική τους συμπεριφορά απέκλινε από αυτή των ομολόγων τους στις πόλεις της κυρίως Ελλάδας, στο μέτρο που δεν φαίνεται να επένδυναν σε επιδείξεις πλούτου· θα μπορούσε κανείς να επισημάνει ότι το ίδιο συνέβαινε στην Αιτωλία ή στην Κιλικία Τραχεία, περιοχές που προσέλκυαν πειρατές. Αναπόφευκτα η σύνολη εικόνα μας γι' αυτούς θα παραμείνει σε ένα βαθμό θολή και αμφιλεγόμενη, όπως συνήθως συμβαίνει σε ιστορικές αναζητήσεις αυτού του τύπου.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ADAM-VELENI, P., POULAKI, E., & TZANAVARI, K. 2003. *Ancient Country Houses on Modern Roads: Central Macedonia*. Thessaloniki: Archaeological Receipts Fund – Archaeological Museum of Thessaloniki – XVI Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities.
- AGER, S. L. 2003. An Uneasy Balance: from the Death of Seleukos to the Battle of Raphia. Στο: A. ERSKINE (επιμ.) 2003, 35–50.
- ARCHIBALD, Z. H., DAVIES, J. K., & GABRIELSEN, V. (επιμ.) 2005. *Making, Moving and Managing: The New World of Ancient Economies, 323–31 BC*. Oxford: Oxbow Books.
- ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΠ. Σ. 1909. *Θεσσαλικά Μνημεία. Περιγραφή τῶν ἐν τῷ Μουσείῳ Βόλου γραπτῶν στηλῶν Δημητριάδος–Παγασῶν*. Ἀθήναι & Βόλος: Ἐλευθερουδάκης.
- _____, 1928. *Γραπτὰι στηλαὶ Δημητριάδος–Παγασῶν*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 23. Ἐν Ἀθήναις: Τύποις ἑταιρείας Π. Δ. Σακελλάριος.
- ASHTON, R. H. J. 1996. Review of Touratsoglou, *Disjecta Membra*. *NCirc* 104(1): 9–10.
- AYMARD, A. 1967. Mercenariat et histoire grecque. *Études d'histoire ancienne* 16: 487–98.
- BADIAN, E. 1975. Nearchus the Cretan. *Yale Classical Studies* 24: 147–70 (= *Collected Papers on Alexander the Great*. London & New York: Routledge 2012, 193–210).
- BERVE, H. 1928 & 1938. *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, I & II. München: C. H. Beck.
- BIASE, DI, F. 2020. Crete in the Hellenistic Period: Some Reflections about Domestic Space. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 135–43.
- BINGEN, J. 2007. *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture*, εισαγωγή και επιμέλεια R. S. BAGNALL. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- BLÜMEL, W. (έκδ.) 2018. *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 71: Inschriften aus Nordkarrien*. Bonn: Rudolf Habelt.
- BOEHRINGER, C. 1972. *Zur Chronologie Mittelhellenistischen Münzserien, 220 – 160 v. Chr.*. Berlin: Walter de Gruyter.
- BONETTO, J., BERTELLI, A., & BROMBIN, E. 2020. The Transformation of the Sanctuary of Apollo *Pythios* at Gortyna in the Hellenistic Period. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 77–86.
- BREMEN, VAN, R. 2003. Family Structures. Στο: A. ERSKINE (επιμ.) 2003, 313–30.

- BRETT, A. B. 1955. *Museum of Fine Arts, Boston. Catalogue of Greek Coins*. Boston: Museum of Fine Arts.
- BRIXHE, C. 1995. Asie Mineure, Bulletin épigraphique. *REG* 18(2): 507–43.
- BRULÉ, P. 1978. *La piraterie crétoise hellénistique*. Annales littéraires de l'Université de Besançon, 223. Centre de recherches d'histoire ancienne, 27. Paris: Les Belles Lettres.
- _____, 1990. Enquête démographique sur la famille grecque antique. Étude des listes de politographie d'Asie Mineure d'époque hellénistique (Milet et Ilion). *REA* 92(3/4): 238–58.
- _____, 1999. Polybe et Nabis. Στο: J. RENARD (επιμ.), *Le Péloponnèse. Archéologie et Histoire*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 177–93.
- BURASELIS, K., STEFANOU, M., & THOMPSON, D. J. (επιμ.) 2013. *The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CALLATAÏ, DE, F. 1996. Review of Touratsoglou, *Disiecta Membra*. *RBN* 142: 296–99.
- _____, 2012α. Royal Hellenistic Coinages: from Alexander to Mithridates. Στο: W. E. METCALF (επιμ.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford & New York: Oxford University Press, 175–90.
- _____, 2012β. The Fabulous Wealth of the Hellenistic Kings: Coinage and Weltmacht-politik. Στο: V. PENNA (επιμ.), *Words and Coins: From Ancient Greece to Byzantium*. Athens & Gent: MER, 91–101.
- _____, 2017. Greek Overstrikes Database: A Short Presentation. Στο: *Proceedings of the XV International Numismatic Congress: Taormina, 21-25 September 2015*, Vol. 1, Roma: Arbor Sapientiae, 467–69. Βλ. και <https://silver.kbr.be/Greek_Overstrikes_Database>.
- CANTILENA, R., & CARBONE, F. (επιμ.) 2020. *Monetary and Social Aspects of Hellenistic Crete*. Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, Supplemento 8. Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- CARAMESSINI-OECONOMIDES, M. & KLEINER, F. 1975. The Hierapytna Hoard. A Supplement. *RBelgNum* 121: 5–19.
- CARBONE, F. 2018. Overstriking at Gortyna: Insights and New Perspectives. Στο: *Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies*. Heraklion, 1–10.
- _____, 2022. *Festòs I. La moneta: Produzione, seriazione e cronologia*. Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, 33. Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- CARRIER, C. 2020. La monnaie, une source fondamentale à l'histoire de Cnossos (IIIe-IIe siècles). Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 205–19.
- CAVAGNA, A. 2020. Tra la Grecia, l'Asia e l'Egitto: Monete "Straniere" nella Creta ellenistica. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 349–60.
- CHANIOTIS, A. 1987. Ein neuer genealogischer Text aus Milet. *EA* 10: 41–44.
- _____, 1996. *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*. Stuttgart: Franz Steiner.
- _____, 1999α. The Epigraphy of Hellenistic Crete. The Cretan Koinon: New and Old Evidence. *Atti dell' XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, I. Roma: Edizioni Quasar, 287–300.
- _____, 1999β. Milking the Mountains: Economic Activities on the Cretan Uplands in the Classical and Hellenistic Period. Στο: A. CHANIOTIS (επιμ.) 1999γ, 181–220.

- _____. (επιμ.), 1999γ. *From Minoan Farmers to Roman Traders: Sidelights on the Economy of Ancient Crete*. Stuttgart: Franz Steiner.
- _____. 2002. Foreign Soldiers — Native Girls? Constructing and Crossing Boundaries in Hellenistic Cities with Foreign Garrisons. Στο: Α. ΧΑΝΙΟΤΙΣ & Ρ. ΔΟΥΚΡΕΥ (επιμ.), *Army and Power in the Ancient World*. Stuttgart: Franz Steiner, 99–113.
- _____. 2004. From Communal Spirit to Individuality: The Epigraphic Habit in Hellenistic and Roman Crete. Στο: Μ. ΛΙΒΑΔΙΟΤΤΙ & Ι. ΣΙΜΙΑΚΑΚΙ (επιμ.), *Creta romana e protobizantina : atti del Congresso Internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000)*, Ι. Padova: Bottega d'Erasmus, 75–87.
- _____. 2005α. *War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History*. Malden, Oxford, & Carlton: Blackwell Publishing.
- _____. 2005β. Inscribed Instrumenta Domestica and The Economy of Hellenistic and Roman Crete. Στο: ARCHIBALD, DAVIES, & GABRIELSEN (επιμ.) 2005, 92–116.
- _____. 2015. Federalism on Crete: The Cretan Koinon and the *koinon* of the Oreioi. Στο: Η. BECK & Ρ. FUNKE (επιμ.), *Federalism in Greek Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 377–85.
- _____. 2018. *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- CHEVROLLIER, F. 2020. Le rôle de l'État dans l'économie des cités crétoises à l'époque hellénistique d'après les sources épigraphiques. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 173–84.
- CIGAINA, L. 2020. *Creta nel Mediterraneo greco-romano: Identità regionale e istituzioni federali*. Roma: Edizioni Quasar.
- COARELLI, F. 1990. La *pompè* di Tolomeo Filadelfo e il mosaico nilotico di Palestrina. *Ktéma* 15: 225–51.
- COHEN, G. M. 1995. *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*. Berkeley / Los Angeles / Oxford: University of California Press.
- COUTSINAS, N. 2013. *Défenses crétoises : Fortifications urbaines et défense du territoire en Crète aux époques classique et hellénistique*. Paris: Publications de la Sorbonne.
- COUVENHES, J.-CHR. 2004. Les cités grecques d'Asie mineure et le mercenariat à l'époque hellénistique. Στο: J.-C. COUVENHES & H.-L. FERNOUX (επιμ.), *Les Cités grecques et la guerre en Asie Mineure à l'époque hellénistique*. Tours: Presses universitaires François-Rabelais, 77–113.
- _____. 2006. La place de l'armée dans l'économie hellénistique : quelques considérations sur la condition matérielle et financière du soldat et son usage dans les marchés. Στο: R. DESCAT (επιμ.), *Approches de l'économie hellénistique*. Entretiens d'archéologie et d'histoire 7. Musée archéologique de Saint-Bertrand-de-Comminges: Conseil général de Haute Garonne, 397–436.
- _____. 2008. Le Ténare : un grand marché de mercenaires à la fin du IVe siècle? Στο: C. GRANDJEAN (επιμ.), *Le Péloponnèse d'Épaminondas à Hadrien*. Paris & Bordeaux: Ausonius Éditions, 279–315.
- _____. 2016. Quelques remarques sur le recrutement des soldats crétois outre-mer à travers les traités de *symmachia*. Στο: J.-C. COUVENHES (επιμ.), *La symmachia comme pratique du droit international dans le monde grec d'Homère à l'époque hellénistique*. Dialogues d'histoire ancienne, Suppl. 16. Besançon: Presses universitaires de Franche-Comté, 177–211.

- COUVENHES, J.-C., CROUZET, S., & PÉRÉ-NOGUÈS, S. (επιμ.) 2011. *Pratiques et identités culturelles des armées hellénistiques du monde méditerranéen*. Hellenistic Warfare 3. Bordeaux: Ausonius Éditions (Scripta Antiqua 38).
- CRAVEN, S. P. 2017. *The Mercenaries of Hellenistic Crete*. PhD dissertation, University of Texas at Austin.
- CRISCUOLO, L. 2013. Ptolemies and Piracy. Στο: K. BURASELIS, M. STEFANOU, & D. J. THOMPSON (επιμ.) 2013, 160–71.
- DAUX, G. 1971. Sur une clause du traité conclu entre le roi Attale Ier de Pergame et la cité de Malla (Crète). *RHDFE* 49: 373–85.
- DAVIES, J. K. 2005. The Economic Consequences of Hellenistic Palaces. Στο: ARCHIBALD, DAVIES, & GABRIELSEN (επιμ.) 2005, 117–35.
- DOYEN, C. 2007. Remarques numismatiques à propos d'un traité entre Attale Ier de Pergame et la cité de Malla (Crète). Στο: G. MOUCHARTE et al. (επιμ.), *Liber Amicorum Tony Hackens*. Louvain-la-Neuve: Association de numismatique professeur Marcel Hoc, 95–105.
- DRAYCOTT, C. M., RAJA, R., WELCH, K. E., & WOOTTON, W. T. (επιμ.) 2018. *Visual Histories of the Classical World: Essays in Honour of R.R.R. Smith*. Studies in Classical Archaeology 4. Turnhout: Brepols.
- DUCREY, P. 1968. *Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique, des origines à la conquête romaine*. Paris: de Boccard.
- _____, 1970. Nouvelles remarques sur deux traités attalides avec des cités crétoises. *BCH* 94(2): 637–59.
- _____, 1971. Remarques sur les causes du mercenariat dans la Grèce ancienne et la Suisse moderne. Στο: J.-F. BERGIER, κ.ά. (επιμ.), *Buch der Freunde für J. R. von Salis zum 70. Geburtstag, 12. Dezember 1971*. Zürich: Orell-Füssli, 113–20.
- _____, 1985. *Guerre et guerriers dans la Grèce antique*. Paris: Payot & Fribourg: Office du livre.
- DUCREY, P. & EFFENTERRE, H., VAN 1969. Traités attalides avec des cités crétoises. *Κρητικά Χρονικά* 21: 277–300.
- DUNST, G. 1956. Die Bestimmungen des Vertrages zwischen Eumenes II und den kretischen Städten vom Jahre 183 v. Chr. *Philologus* 100 (1/2): 305–11.
- DUYRAT, F. & AGUT-LABORDÈRE, D. 2020. The Monetary Great Transition in Egypt (500–250 BC). Στο: T. FAUCHER (επιμ.) 2020, 69–88.
- ERICKSON, B. L. 2010. *Crete in Transition. Pottery Styles and Island History in the Archaic and Classical Periods*. Hesperia Supplement 45. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- ERRINGTON, R. M. 1969. *Philopoemen*. Oxford: Clarendon Press.
- _____, 1986. Antiochos III, Zeuxis and Euromos. *EA* 8: 1–8.
- _____, 1993. Inschriften von Euromos. *EA* 21: 15–31.
- ERSKINE, A. (επιμ.) 2003. *A Companion to the Hellenistic World*. Malden, Oxford & Carlton: Blackwell Publishing.
- FAUCHER, T. (επιμ.) 2020. *Money Rules! The Monetary Economy of Egypt, from Persians until the Beginning of Islam*. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- FAUCHER, T. & OLIVIER, J. 2020. From Owls to Eagles. Metallic Composition of Egyptian Coinage (Fifth–First Centuries BC). Στο: K. BUTCHER (επιμ.), *Debasement. Manipula-*

- tion of Coin Standards in Pre-modern Monetary Systems*. Oxford & Philadelphia: Oxbow books, 97–109.
- FILERI, P. 2020. Egyptian Cults in Late Hellenistic Gortyn. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 87–96.
- FISCHER-BOVET, C. 2014. *Army and Society in Ptolemaic Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FONTENROSE, J. 1988. *Didyma: Apollo's Oracle, Cult, and Companions*. Berkeley, Los Angeles, & London: University of California Press.
- GABRIELSEN, V. 2001. Economic Activity, Maritime Trade and Piracy in the Hellenistic Aegean. *REA* 103(1): 219–40.
- _____, 2008. The Public Banks of Hellenistic Cities. Στο: K. VERBOVEN, K. VANDORPE, & V. CHANKOWSKI (επιμ.), *Pistoi dia tèn Technèn: Bankers, Loans and Archives in the Ancient World: Studies in Honour of Raymond Bogaert*. *Studia Hellenistica* 44. Leuven: Peeters, 116–17.
- _____, 2013. Rhodes and the Ptolemaic Kingdom: The Commercial Infrastructure. Στο: K. BURASELIS, M. STEFANOU, & D. J. THOMPSON (επιμ.) 2013, 66–81.
- GABRIELSEN, V. & THOMSEN, C. A. (επιμ.) 2015. *Private Associations and the Public Sphere. Proceedings of a Symposium held at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 9-11 September 2010*. *Scientia Danica. Series H, Humanistica*, 8 vol. 9. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters.
- GAEBLER, H. 1906. *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*. AMNG, III.1. Berlin: G. Reimer.
- _____, 1935. *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*. AMNG, III.2. Berlin: de Gruyter.
- GARRAFFO, S. 1974. Riconiazioni e politica monetaria a Creta. Le emissioni argentee dal V al I secolo a.C. Στο: G. PUGLIESE CARRATELLI & G. RIZZA (επιμ.), *Antichità Cretesi. Studi in more di Doro Levi*, 2. *CronCatania* 13. Catania: Istituto di Archeologia, 59–74.
- GAUTHIER, P. 1972. *Symbola : les étrangers et la justice dans les cités grecques*. *Annales de l'Est, Mémoire* 42. Nancy: Université de Nancy.
- GEHRKE, H.-J. 2001. *Ιστορία του ελληνοιστικού κόσμου*, μτφρ. Άγγ. Χανιώτης, επιμ. Κ. Μπουραζέλης. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- GIOVANNINI, A. 2007. *Les relations entre États dans la Grèce antique du temps d'Homère à l'intervention romaine (ca 700–200 av. J.-C.)*. *Historia Einzelschriften*, 193. Stuttgart: F. Steiner.
- GLOWACKI, K. T. & VOGELKOFF-BROGAN, N. (επιμ.) 2011. *Στέγα: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete*. *Hesperia Supplement* 44. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- GONDICAS, D. 1998. *Recherches sur la Crète occidentale de l'époque géométrique à la conquête romaine. Inventaire des sources archéologiques et textuelles, position du problème*. Amsterdam: A. M. Hakkert.
- GRANDJEAN, C. 2003. *Les Messéniens de 370/369 au 1er siècle de notre ère : Monnayages et histoire*. *BCH Suppl.* 44. Paris & Athènes: École française d'Athènes.
- GRIFFITH, G. T. 1935. *The Mercenaries of the Hellenistic World*. Cambridge: Cambridge University Press (repr. Chicago, 1984).

- GÜNTHER, W. 1988. Milesische Bürgerrechts- und Proxenieverleihungen der hellenistischen Zeit. *Chiron* 18: 383–419.
- HADJIMICHALI, V. 1971. Recherches à Latô. III. Maisons. *BCH* 95(1): 167–222.
- HELLY, B. 1979. Ateliers lapidaires de Thessalie. Στο: D. M. ΡΙΡΙΔΙ (επιμ.), *Actes du VIIe congrès international d'épigraphie grecque et latine, Constanza, 9-15 septembre 1977*. Bucarest: Academiei / Paris: Les Belles Lettres, 63–90.
- HERRMANN, P. 1997. *Inschriften von Milet, 1: A. Inschriften n. 187-406 von Albert Rehm mit einem Beitrag von Hermann Dessau, B. Nachträge und Übersetzungen zu den Inschriften n. 1-406 von Peter Herrmann*. Milet VI 1. Berlin & New York: de Gruyter, 160–64.
- HONIGMAN, S. 2002. Jewish *Politeumata* in Hellenistic Egypt about P.Polit. Iud. (P.Colon. XXIX). *SCI* 21: 251–66.
- _____, 2003. *Politeumata* and Ethnicity in Ptolemaic and Roman Egypt. *Ancient Society* 33: 61–102.
- _____, 2019. Ethnic Minority Groups. Στο: K. VANDORPE (επιμ.), *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*. Blackwell Companions to the Ancient World. Hoboken, N.J.: Wiley Blackwell, 315–25.
- HOUGHTON, A. & LORBER, C. C. 2002. *Seleucid Coins: A Comprehensive Catalogue, Part I: Seleucus I – Antiochus III*, vol. II: *Appendices, Indexes, and Plates*. New York & Lancaster: American Numismatic Society, Classical Numismatic Group.
- HOWGEGO, C. 2009. *Η αρχαία ιστορία μέσα από τα νομίσματα*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- ΘΕΜΕΛΗΣ, Π. Γ. 2002. *Αρχαία Ελεύθερνα: Ανατολικός τομέας*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απολλοτριώσεων.
- JENKINS, G. K. 1949. The Cameron Collection of Cretan Coins. *NC* 1949: 36–56.
- ΚΑΚΑΒΑΣ, Γ. 2020. Ο «θησαυρός» των Χανίων *IGCH* 254 & *CH* 7.104. Μία νέα προσέγγιση. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 281–310.
- ΚΑΛΠΑΞΗΣ, Θ., FURTWÄGLER, A., & SCHNAPP, A., και συνεργάτες 1994. *Ελεύθερνα, Τομέας II: 2. Ένα ελληνιστικό σπίτι (“Σπίτι Α”) στη θέση Νησί*. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης.
- ΚΑΡΑΦΟΤΙΑΣ, Α. 1997. *Crete and International Relationships in the Hellenistic Period*. PhD dissertation, University of Liverpool.
- _____, 2002. Hellenistic Crete and Mercenaries: the Dynamics of the Island between 225 and 215 BC. *Cretan Studies* 7: 111–24.
- ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΙ, Ν. 2020. Hellenistic Rithymna. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 109–18.
- ΚΑΡΈΤΣΟΥ, Α. (επιμ.) 2000. *Κρήτη – Αίγυπτος: Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών: Μελέτες*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.
- ΚΑΡΈΤΣΟΥ, Α., ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ, Μ., & ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Ν. (επιμ.) 2000. *Κρήτη – Αίγυπτος: Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών: Κατάλογος. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 21 Νοεμβρίου 1999 – 21 Σεπτεμβρίου 2000*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (= A. KARETSOU, M. ANDREADAKI-VLAZAKI, & N. PAPADAKIS (επιμ.), *Crete – Egypt: Three Thousand Years of Cultural Links. Catalogue*. Athens: Ministry of Culture – Archaeological Museum of Heraklion).
- ΚΟΝΥΚ, Κ. 1993. Quelques réflexions sur le monnayage des satrapes hécatomnides de Carie. Στο: T. HACKENS & G. MOUCHARTE et al. (επιμ.), *Actes du XIe Congrès International de Numismatique (Bruxelles, 8-13 septembre 1991)*, I. Louvain-la-Neuve: Séminaire de Numismatique Marcel Hoc: 237–42.

- _____, 2023. New Antigonid Inscriptions from Euromos. *Philia* 9: 135–55.
- KOUREMENOS, A. 2023. *Origanum dictamnus* (Dittany of Crete): Testaments, Uses, and Trade of a Sacred Plant in Antiquity. Στο: J. FRANCIS & M. J. CURTIS (επιμ.), *Change and Transition on Crete: Interpreting the Evidence from the Hellenistic through to the Early Byzantine Period. Papers Presented in Honour of G. W. M. Harrison*. Oxford: Archaeopress, 133–46.
- KRAAY, C. M. 1976. *Archaic and Classical Greek Coins*. London: Methuen.
- KRAVARITOU & STAMATOPOULOU, (επιμ.), υπό έκδοση. *Proceedings of the International Conference 'Religious Interactions in the Hellenistic World'. Faculty of Classics, University of Oxford, 18-19 March 2017* (Leiden: Brill).
- KREMYDI, S. 2018. 'Autonomous' Coinages under the Late Antigonids. Μελετήματα 79. Athens: National Hellenic Research Foundation / Institute of Historical Research.
- KREMYDI, S. & MARCELLESI, M.-C. (επιμ.) 2019. *Les Alexandres après Alexandre : Histoire d'une monnaie commune. Actes du colloque international, Athènes 23-24 mai 2014*. Μελετήματα 81. Athens: National Hellenic Research Foundation / Institute of Historical Research.
- _____, 2019a. Introduction. Στο: S. KREMYDI & M.-C. MARCELLESI (επιμ.) 2019, 17–24.
- KRUSE, T. 2015. Ethnic *Koina* and *Politeumata* in Ptolemaic Egypt. Στο: V. GABRIELSEN & C. THOMSEN (επιμ.) 2015, 270–300.
- LA'DA, C. A. 2002. *Foreign Ethnics in Hellenistic Egypt*. *Studia Hellenistica*, 38. Prosopographia Ptolemaica, X. Leuven / Paris / Dudley, Mass: Peeters.
- ΛΑΦΟΓΙΑΝΝΗ-ΓΕΩΡΓΑΚΑΡΑΚΟΥ, Μ. 2003. Τα νομίσματα του Ιδαίου Άντρου. *AE* 142: 1–64.
- LAUNEY, M. 1949. *Recherches sur les armées hellénistiques*, 1–2. Bibliothèque des Écoles françaises d' Athènes et de Rome, 169. Paris: de Boccard (2^η έκδοση με addenda και επίμετρο από τους Yvon Garlan, Philippe Gauthier και Claude Orrieux, Paris 1987).
- LESQUIER, J. 1973. *Les Institutions militaires de l' Égypte sous les Lagides*. Milan: Cisalpino – Goliardica (ανατύπωση της 1ης έκδοσης: Paris: Ernest Leroux, 1911).
- LEWIS, D. 2023. The Cretan Way of War: Status, Violence and Values from the Classical Period to the Roman Conquest. *JHS* 143: 24–48.
- LE RIDER, G. 1966. *Monnaies crétoises du Ve au Ier siècle av. J.-C.* (Études Crétoises 15 / École française d'Athènes). Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner.
- _____, 1975. Contremarques et surfrappes dans l'antiquité grecque. Στο: D.-M. DENTZER, P. GAUTHIER, T. HACKENS (επιμ.), *Numismatique antique : problèmes et méthodes. Actes du Colloque organisé à Nancy du 27 septembre au 2 octobre 1971*. Louvain: Peeters, 27–56.
- _____, 2003. *Alexandre le Grand. Monnaie, finances et politique*. Paris: Presses universitaires de France.
- LE RIDER, G. & DE CALLATAÏ, F. 2000. *Les Séleucides et les Ptolémées. L' héritage monétaire et financier d' Alexandre le Grand*. Monaco: Éditions du Rocher.
- LOMAN, P. 2004. *Mobility of Hellenistic Women*. PhD Thesis, University of Nottingham.
- LORBER, C. C. 2018a. *Coins of the Ptolemaic Empire, Part 1: Ptolemy I through Ptolemy IV, vol. 1: Precious Metal*. New York: The American Numismatic Society.
- _____, 2018β. *Coins of the Ptolemaic Empire, Part 1: Ptolemy I through Ptolemy IV, vol. 2: Bronze*. New York: The American Numismatic Society.
- LURAGHI, N. 2006. Traders, Pirates, Warriors: The Proto-History of Greek Mercenary Soldiers in the Eastern Mediterranean. *Phoenix* 60: 21–47.

- MA, J. 2002. *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*. Oxford: Oxford University Press (αναθ. έκδ.).
- MACGING, B. 2003. Subjection and Resistance: To the Death of Mithradates. Στο: A. ERSKINE (επιμ.) 2003, 71–89.
- MAGNELLI, A. 1994/95. Il santuario delle divinità egizie a Gortyna: l' evidenza epigrafica. *ASAtene* 72/73: 33–52.
- MAGNETTO, A. 1997. *Gli arbitrati interstatali greci, II: Dal 337 al 196 a.C.. Introduzione, testo critico, traduzione, commento e indici*. (Relazioni interstatali nel mondo antico, Fonti e studi, 7.) Pisa: Scuola Normale Superiore.
- MARANGOU, A. 1999. Wine in the Cretan Economy. Στο: A. CHANIOTIS (επιμ.) 1999γ, 269–78.
- MARINÁΚΗΣ, ΕΜΜ. 2018. *Θεοί και ήρωες στα νομίσματα της αρχαίας Κρήτης: Εικονογραφικά πρότυπα, συμβολισμοί, αγαλματικοί τύποι: 5ος αι. π.Χ. – 2ος αι. μ.Χ.*, Διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- MARKOU, EV. & STEFANAKI, V. E. 2020. From Cypriot Kingdoms to Cretan City-States: Monetary Policies and Practices. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 361–76.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, ΣΤ. 1988. Αρχαιολογικές ειδήσεις 1987, 1. Προϊστορικές και Κλασικές Αρχαιότητες Ν. Χανίων – Επαρχία Κισσάμου, Πολυρρήνια. *Κρητική Εστία*, περίοδος Δ, τόμ. 2: 285–87.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, S. 2000. Hellenistic Chamber Tomb at Chania – Hellenistic Chamber Tomb at Polyrrhenia. Στο: A. KARETSOU, κ.ά. (επιμ.) 2000, 393–95.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, ΣΤ. & ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ, Β. 1982. Ελληνιστικός λαξευτός τάφος Χανίων. Ανασκαφή οικοπέδου Μαθιουλάκη. *ΑΔ 37: Μελέτες*, 7–117.
- ΜΑΧΑΪΡΑ, Β. 2000. Ίσις και Σάραπισ στο Αιγαίο. Στο: Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ (επιμ.) 2000, 244–49.
- MEADOWS, A. 2020. Weighing up the Coinage Reform of Ptolemy Philadelphus. Στο: T. FAUCHER (επιμ.) 2020, 89–103.
- MELLITI, K., 2016. *Carthage : histoire d' une métropole méditerranéenne*. Paris: Perrin.
- MEYBOOM, P. G. P. 1995. *The Nile Mosaic of Palestrina: Early Evidence of Egyptian Religion in Italy*. Religions in the Graeco-Roman World, 121. Leiden / New York / Cologne: E. J. Brill.
- MØRKHOLM, O. 1991. *Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336–186 BC)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ, Κ. 1983. Παρατηρήσεις στις συνθήκες του βασιλιά Ἀντιγόνου με την Ἐλεύθερνα καὶ τὴν Ἱεράπυτνα (Staatsv. III. 501, 502). *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1981: 114–25.
- OSBORNE, M. J. & BYRNE, S. G. (επιμ.) 1996. *The Foreign Residents of Athens*. An Annex to the *Lexicon of Greek Personal Names: Attica*. Studia Hellenistica, 33. Leuven: Peeters.
- PALAGIA, O. 1984. s.v. Apollon. *LIMC* II.1 (Zürich & München: Artemis Verlag), 183–467: Katalog I.C, I.D, I.J, I.O, II.F, II.G, II.K, II.L, II.M, III.E, III.G, III.H, III.I, & Kommentar B.
- PANAGOPOULOU, K. 2015–2016. Cross-Reading Images: Iconographic Debates between the Antigonids and the Ptolemies. *Eulimene* 6–7: 163–81.
- _____, 2016. Gold in Ptolemaic Egypt: Exchange Practices in Light of P.Cair.Zen. I 59021. *ZPE* 197: 179–190.

- _____, 2020. *The Early Antigonids: Coinage, Money, and the Economy*. Numismatic Studies 37. New York: The American Numismatic Society.
- _____, 2022. Plutarch's Northern Greek Cities. Στο: L. ATHANASSAKI & F. B. TITCHENER (επιμ.), *Plutarch's Cities*. Oxford: Oxford University Press, 203–18.
- _____, 2025. The Coinage of Lyttos / Crete: Some Iconography and Distribution Patterns. Στο: J. BODZEK, A. BURSICHE, & A. ZAPOLSKA (επιμ.), *Proceedings of the XVI International Numismatic Congress, 11-16.09.2022, Warsaw*, Vol. I: *Greek Numismatics*. Turnhout: Brepols, 337–50.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, Κ., υπό έκδοση (α). Λύττος: Νόμισμα & Ιστορία. *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 5. Ρέθυμνο: Εκδόσεις της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης & Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Ν. Π. 2000. Κρήτη και Πτολεμαϊκή Αίγυπτος: ιστορική σύνοψη. Στο: Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ (επιμ.) 2000, 188–94.
- ΠΑΠΟΜΙΤΟΓΛΟΥ, ΑΠ. Κ. 2025. *Η υπερπόντια εξάπλωση της πτολεμαϊκής Αιγύπτου στην Κρήτη. Πολιτική, Οικονομία, Κοινωνία, Λατρεία*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ, Π. 2016. *Το Κρητικό Κοινό στους ελληνιστικούς χρόνους, 267–67 π.Χ.*, Μεταδιδακτορική διατριβή. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- PERLMAN, P. 1999. *Krētes aei Lēistai?* The Marginalization of Crete in Greek Thought and the Role of Piracy in the Outbreak of the First Cretan War. Στο: V. GABRIELSEN κ.ά. (επιμ.), *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture and Society*. Aarhus: Aarhus University Press, 132–61.
- _____, 2004. Crete. Στο: M. H. HANSEN & T. H. NIELSEN (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Oxford: Oxford University Press, 1144–195.
- PETROPOULOU, A. 1985. *Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit*. Frankfurt am Main / Bern / New York / Nancy: Peter Lang.
- PICARD, O. 2019. Les Alexandres après Alexandre, Conclusions. Στο: S. KREMYDI & M.-C. MARCELLESI (επιμ.) 2019, 385–89.
- POUILLOUX, J. 1954. *La Forteresse de Rhamnonte. (Étude de topographie et d'histoire)*. Paris: É. de Boccard.
- POLLITT, J. J. 1986. *Art in the Hellenistic Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PRICE, M. J. 1991. *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus: A British Museum Catalogue*, 1–2. Zurich & London: The Swiss Numismatic Society in association with British Museum Press.
- PRITCHETT, W. K. 1971. Military Pay. Στο: *Ancient Greek Military Practices*, I. Berkeley / Los Angeles / London: University of California Press, 3–29 [= *The Greek State at War*, I. Berkeley, 1974].
- PSŌMA, S. E. 2009. *Tas sitarchias kai tous misthous* ([Arist.], *Oec.* 1351b). Bronze Currencies and Cash-Allowances in Mainland Greece, Thrace and the Kingdom of Macedonia. *RBN* 155: 3–38.
- REDEN, S., VON 2007. *Money in Ptolemaic Egypt: From the Macedonian Conquest to the End of the Third Century BC*. Cambridge: Cambridge University Press.
- REGENMORTEL, C., VAN 2023. Adam Smith at Taenarum? Wage Labour and Labour Markets in the Armies of the Successors. Στο: P. P. IOSSIF & E. ΜΑΡΚΟΥ (επιμ.),

- Strapped for Cash: Needy Soldiers, Reluctant Authorities. Studies on Military Payments in Greek and Roman Antiquity.* Μελετήματα 86. Athens: National Hellenic Research Foundation / Institute of Historical Research, 55–78.
- _____, 2024. *Soldiers, Wages, and the Hellenistic Economies.* Cambridge: Cambridge University Press.
- REGER, G. 1994. The Political History of the Kyklades, 260–200 B.C. *Historia* 43(1): 32–69.
- ROBERT, L. 1951. La circulation de monnaies d' Histiée. Στο: *Études de numismatique grecque.* Paris: Collège de France, 179–216.
- _____, 1960. Circulation de monnaies d' Histiée. *Hellenica. Recueil d' épigraphie de numismatique et d' antiquités grecques* 11–12: 63–69.
- SÄNGER 2019. *Die ptolemäische Organisationsform politeuma: Ein Herrschaftsinstrument zugunsten jüdischer und anderer hellenischer Gemeinschaften.* Tübingen: Mohr Siebeck.
- SCHERBERICH, K. 2009. Koinè symmachía. *Untersuchungen zum Hellenenbund Antigonos' III. Dôsôn und Philipps V. (224–197 v. Chr.).* Historia Einzelschriften 184. Stuttgart: F. Steiner.
- ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. 2017. Οι μνημειακοί τάφοι της Ελληνορωμαϊκής Αλεξάνδρειας: Μια σύντομη περιήγηση στον Κάτω Κόσμο της “αιώνιας κοσμοπόλης” της Μεσογείου. *Φίλιππος* 95: 21–58.
- _____, 2020. Ελλάδα εκτός Ελλάδος: η τελευταία κατοικία των πρώτων Αλεξανδρινών. *Αρχαιολογία* 133: 14–28.
- SCHMITT, H. H. 1969. *Die Staatsverträge des Altertums, III: Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 vor Chr.* Munich: C. H. Beck.
- SEAGER, R. B. 1924. *A Cretan Coin Hoard.* NN&M 23. New York: American Numismatic Society.
- SEKUNDA, N. V. 1997. Nearchus the Cretan and the Foundation of Cretopolis. *Anatolian Studies* 47: 217–23.
- _____, 2001. Antigonid Shield-Device on a Stele of a Cretan from Demetrias. *Archeologia* (Wroclaw) 52: 19–22.
- _____, 2003. The Stele of Thersagoras of Polyrrhenia from Demetrias. *Eulimene* 4: 77–80.
- _____, 2011. Neocretans. Στο: J.-C. COUVENHES, S. CROUZET, & S. PÉRE-NOGUÈS (επιμ.) 2011, 75–85.
- _____, 2013. Mercenaries. Στο: R. BAGNALL, K. BRODERSEN, C. B. CHAMPION, A. ERSKINE, S. R. HÜBNER (επιμ.), *The Encyclopedia of Ancient History.* London: Blackwell, 4448–49.
- SEKUNDA, N. V. & DE SOUZA, P. 2007. Military Forces. Στο: P. SAVIN, H. VAN WEES, & M. WHITBY (επιμ.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, 1: Greece, the Hellenistic World, and the Rise of Rome.* Cambridge: Cambridge University Press, 325–67.
- SHIPLEY, G. 1993. Distance, Development, Decline? World-Systems Analysis and the “Hellenistic” World. Στο: P. BILDE, T. ENGBERG-PEDERSEN, L. HANNESTAD, J. ZAHLE, & K. RANDBORG (επιμ.), *Centre and Periphery in the Hellenistic World.* Studies in Hellenistic Civilization IV. Aarhus: Aarhus University Press, 271–84.
- ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κλ. 2004. Κνωσός, Colonia Iulia Nobilis Cnosus, Μακρυτοίχος: τα

- νομισματικά ίχνη της ιστορίας. Στο: Ν. ΓΙΓΟΥΡΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του: Διαδρομή στο χρόνο*. Ηράκλειο: Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, 635–71.
- _____, 2006. Αργύριον αξιακών: νομισματικές εκδόσεις και “θησαυροί”. Στο: Ε. ΓΑΒΡΙΔΑΚΗ & Γ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα. Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνιολογία: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Πάνορμος, 24-30 Οκτωβρίου 2003)*, IV: *Ελεύθερα – Αξός*. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 147–65.
- SIDIROPOULOS, K. 2009. The Numismatic Testimony: Commentary on the Coins from Sector I. Στο: P. G. THEMELIS (επιμ.), *Ancient Eleutherna, Sector I*, Volume 1. Athens: University of Crete, 95–99.
- _____, 2020. Hoards from Crete, or the Island in Foreign Footsteps. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 311–40.
- STON-JENKINS, K. 2001. La disparition du mercenariat en Asie Mineure occidentale au IIe siècle a.C. : éléments de réflexion. Στο: A. BRESSON & R. DESCAT (επιμ.), *Les Cités d'Asie Mineure occidentale au IIe siècle a.C.*. Pessac, Bordeaux: Ausonius, 19–35.
- ΣΚΟΡΔΟΥ, Μ. 2020. Θέση Καμπί ή Μνήματα Άνω Καλάθαινες Κισάμου: οικιστικά και ταφικά δεδομένα μιας άγνωστης ελληνιστικής θέσης στη δυτική Κρήτη. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 119–34.
- SOUZA, DE, P. 1999. *Piracy in the Greco-Roman World*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- SPORN, K. 2013. Kretische Mythen versus Mythen über Kreta. Zur Einführung von Mythenbildern kretischer Thematik auf Kreta. Στο: W.-D. NIEMEIER, O. PILZ, & I. KAISER (επιμ.), *Kreta in der geometrischen und archaischen Zeit. (Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen 27. – 29. Januar 2006.)* Athenaia, 2. München: Hirmer Verlag, 395–408.
- SPYRIDAKIS, S. V. 1970. *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete*. Berkeley / Los Angeles / London: University of California Press.
- _____, 1977α. Aristotle on Cretan πολυτεχνία. *Historia* 28: 380–84.
- _____, 1977β. Cretans and Neocretans. *CJ* 72(4): 299–307.
- _____, 1992. Cretan Soldiers Overseas: A Prosopography. Στο: *Cretica: Studies on Ancient Crete*. New Rochelle, N.Y.: Aristide D. Caratzas 1992, 55–82 [= *Κρητολογία* 12 (1981): 49–83].
- ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. 1999. *Burial Customs in Thessaly in the Classical and Hellenistic Periods*. Unpublished D.Phil. thesis, University of Oxford.
- _____, 2018α. Demetrias: The Archaeology of a Cosmopolitan Macedonian Harbour. Στο: Μ. ΚΑΛΑΙΤΖΙ, Ρ. ΠΑΣΧΙΔΙΣ, Σ. ΑΝΤΟΝΕΤΤΙ, & Α.-Μ. ΓΟΥΜΙΕΡ-ΣΟΡΒΕΤΣ (επιμ.), *Βορειοελλαδικά: Tales from the Lands of the Ethne. Essays in honour of Miltiades B. Hatzopoulos*. Μελετήματα 78. Athens: National Hellenic Research Foundation / Institute of Historical Research, 343–76.
- _____, 2018β. ‘An Officer and a Gentleman’: The Stele of Aristokydes Son of Xenokles, a Keian in Demetrias. Στο: Σ. Μ. ΔΡΑΥΚΟΤΤ, Ρ. ΡΑΙΑ, Κ. Ε. ΒΕΛΧ, & Β. Τ. ΒΟΥΤΤΟΝ (επιμ.), *Visual Histories of the Classical World: Essays in Honour of R.R.R. Smith*. Studies in Classical Archaeology 4. Turnhout: Brepols, 387–402.
- STAMPOLIDIS, N. C., TSANGARI, D., & GIANNOPOULOU, M. (επιμ.) 2019. *Cretan Cities. The Testimony of Coins*, μτφρ. Α. Doumas. Athens: Alpha Bank / University of Crete / Ephorate of Antiquities of Rethymno / Museum of Ancient Eleutherna.

- ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ν. ΧΡ. & ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. (επιμ.) 2020. *Η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος. Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου (31 Μαΐου – 2 Ιουνίου 2018, Grecotel Creta Palace Ρέθυμνο, και 3 Ιουνίου 2018 Μουσείο αρχαίας Ελεύθερνας)*. Αθήνα / Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης / Κέντρο Μελέτης Μουσείου Αρχαίας Ελεύθερνας / Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία / ΑΜΚΕ “Νίκος Δασκαλαντωνάκης – NDF”.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΙ, V. E. 2021. *Hiérapytna. Histoire et monnayage jusqu'à la conquête romaine*. Kerma V. Ioannina: Lydia Lithos.
- _____, 2007–2008. La politique monétaire des cités crétoises à l' époque classique et hellénistique. *Eulimene* 8–9: 47–80.
- _____, 2023. La monnaie en Crète entre guerre et commerce. Στο: S. ΨΩΜΑ & Ε. ΜΑΡΚΟΥ (επιμ.), *Αντιδωρον : La monnaie grecque entre guerre et commerce. Mélanges de numismatique, d' épigraphie et d' histoire offerts à O. Picard*. Athènes: National Hellenic Research Foundation / Institute of Historical Research, 224–33.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Β. Ε. & ΣΤΡΑΤΙΚΗ, Κ. Α. 2007–2008. Ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας. Ερμηνευτική προσέγγιση. *Ευλιμένη* 8–9: 81–106.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΙΣ, Μ. Ι. 1997. *Studies in the Coinages of Crete with Particular Reference to Kydonia*. PhD Dissertation, University College London.
- _____, 1999. The Introduction of Coinage in Crete and the Beginning of Local Minting. Στο: Α. ΧΑΝΙΟΤΙΣ (επιμ.) 1999γ, 247–68.
- _____, 2000. Ptolemaic Coinage and Hellenistic Crete (cat. nos. 425–460). Στο: Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ κ.ά. (επιμ.) 2000, 195–207.
- _____, 2002. The “Chania, 1922” Hoard (IGCH 254 & CH VII 104): A Reassessment. *Cretan Studies* 7: 231–44.
- _____, 2016. Looking towards the North: The Circulation of Cyrenaic Coins on Crete. Στο: Μ. ΑΣΟΛΑΤΙ (επιμ.), *Le monete di Cirene e della Cirenaica nel Mediterraneo. Problemi e prospettive. Atti del V Congresso Internazionale di Numismatica e Storia Monetaria, Padova, 17–19 marzo 2016*. Numismatica Patavina 13. Padova: Esedra, 65–81.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Μ. Ι. 2013. *Πολυρρήνια. Η νομισματική παραγωγή από τον 4^ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 1^ο αιώνα μ.Χ.* Ευλιμένη 1. Ρέθυμνο: Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Μ. & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Β. 2019. Η νομισματική κυκλοφορία στη Δυτική, Κεντρική και Ανατολική Κρήτη. Στο: Ν. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Δ. ΤΣΑΓΚΑΡΗ, & Μ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Κρητών πόλεις. Η μαρτυρία των νομισμάτων*. Αθήνα: Alpha Bank, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, Μουσείο Αρχαίας Ελεύθερνας, 127–38 (πρβ. πίν. Ι, σελ. 139–45).
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΙΣ, Μ. Ι. & ΤΡΑΕΓΕΡ, Β. 2005. Counter-stamping Coins in Hellenistic Crete. A First Approach. Στο: C. ALFARO, C. MARCOS, & P. OTERO (επιμ.), *XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid 2003. Actas – Proceedings – Actes*, I. Madrid: Ministerio de Cultura / International Numismatic Commission / Museo Arqueológico Nacional, 383–94.
- STEWART, A. 2014. *Art in the Hellenistic World: An Introduction*. New York: Cambridge University Press.
- SVORONOS, J. N. 1890. *Numismatique de la Crète ancienne : accompagnée de l' Histoire, la Géographie et la Mythologie de l' Île*, I: *Description des monnaies*. Mâçon: Imprimerie Protat frères.

- TATMAN, J. L. 2023. Cretan Overstrikes: Gortyna, Phalasarna, and Polyrrhenia: Drachms Overstruck on Kyrenaika Coins. *AJN* 35: 1–32.
- THEMELIS, P. 2020. The Urban Villas of Eleutherna (sector I). Στο: Ν. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ & Μ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.) 2020, 174–83.
- THOMPSON, D. J. 2001. Hellenistic Hellenes: The Case of Ptolemaic Egypt. Στο: I. MALKIN (επιμ.), *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*. Center for Hellenic Studies colloquia, 5. Washington, D.C.: Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University, 301–22.
- _____, 2003. The Ptolemies and Egypt. Στο: A. ERSKINE (επιμ.) 2003, 105–20.
- _____, 2011. Ethnic Minorities in Hellenistic Egypt. Στο: O. M. VAN NIJF, R. ALSTON, & C. G. WILLIAMSON (επιμ.), *Political Culture in the Greek City After the Classical Age*. Groningen – Royal Holloway Studies on the Greek City after the Classical Age, 2. Leuven / Paris / Walpole, Mass.: Peeters, 101–17.
- THOMPSON, M. J. 1973. Byzantium over Aesillas. *RN* (6e série) 15: 54–65.
- THONEMANN, P. 2011. *The Maeander Valley: A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, 2015. *The Hellenistic World: Using Coins as Sources*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TOUCHAIS, G. 1988. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1987. *BCH* 112(2): 611–96.
- ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ι. 1995. *Disjecta Membra: Δύο νέοι ελληνιστικοί «θησαυροί» από τον Ελλαδικό χώρο – Two New Hellenistic Hoards from Greece*, μτφρ. Μ. J. A. Tzamali. Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας, 3. Αθήνα: Ελληνική Νομισματική Εταιρεία.
- TOURATSOGLU, Y. P. 1998. Back to the Future: Alexander the Great's Silver and Gold in the Balkans – the Hoard Evidence. Στο: A. BURNETT, U. WARTENBERG, & R. WITCHONKE (επιμ.), *Coins of Macedonia and Rome. Essays in Honor of Charles Hersch*. London: Spink, 71–101.
- _____, 2010. *A Contribution to the Economic History of the Kingdom of Ancient Macedonia (6th-3rd c. BC)*. Kerma 2. Athens: Lydia Lithos.
- TRUNDLE, M. 2004. *Greek Mercenaries: From the Late Archaic Period to Alexander*. London & New York: Routledge.
- _____, 2020. Wealth and the Logistics of Greek Warfare: Food, Pay, and Plunder. Στο: L. L. BRICE (επιμ.), *New Approaches to Greek and Roman Warfare*. Hoboken, N.J.: Wiley Blackwell, 17–27.
- ΤΣΑΓΚΑΡΗ, Δ. 2019. Κατάλογος Νομισμάτων. Στο: Ν. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Δ. ΤΣΑΓΚΑΡΗ, & Μ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.) 2019, 149–90.
- TSATSAKI, N. 2020. Numismatic Evidence from Hellenistic Burials at Sfakaki, Rethymnon. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 377–83.
- ΤΖΑΝΑΚΑΚΗ, Κ. & ΣΚΟΡΔΟΥ, Μ. 2020. Αγροικία στο Καλάμι (επικράτεια αρχαίας Απτέρας, Χανίων): οικονομία του οίκου κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 145–58.
- VANDORPE, K. (επιμ.) 2019. *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*. Blackwell Companions to the Ancient World. Hoboken, N.J.: Wiley Blackwell.
- VAGIONAKIS, I. 2020. The Ethnic in the Onomastic Formula of Cretans Outside Crete. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 221–34.

- VIVIERS, D. 2011. Une cité crétoise à l' épreuve d' une garnison lagide : l' exemple d' Itanos. Στο: J.-C. COUVENNES, S. CROUZET, & S. PÉRÉ-NOGUES (επιμ.) 2011, 35–64 (με βιβλιογραφία στις σσ. 371–401).
- VOGEIKOFF-BROGAN, N. 2011. Domestic Assemblages from Trypitos, Siteia: Private and Communal Aspects. Στο: K. T. GLOWACKI & N. VOGELKOFF-BROGAN (επιμ.) 2011, 409–19 (με βιβλιογραφία στις σσ. 451–84).
- _____, 2020. “The Wild East”: Eastern Mirabello Before and After 100 BC. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 23–33.
- WALBANK, F. W. 1940. *Philip V of Macedon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, 1957 & 1967. *A Historical Commentary on Polybius*, Vol. 1: *Commentary on Books I–VI* & Vol. 2: *Commentary on Books VII–XVIII*. Oxford: Clarendon Press.
- WALKER, S. 2003. Carry-on at Canopus: the Nilotic Mosaic from Palestrina and Roman Attitudes to Egypt. Στο: R. MATTHEWS & C. ROEMER (επιμ.), *Ancient Perspectives on Egypt*. London: UCL Press, Institute of Archaeology, 191–202.
- WALLACE, S. 2010. *Ancient Crete: From Successful Collapse to Democracy's Alternatives, Twelfth to Fifth Centuries BC*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, 2018. *Travellers in Time: Imagining Movement in the Ancient Aegean World*. London & New York: Routledge.
- WARREN, J. A. W. 2007. *The Bronze Coinage of the Achaian Koinon: The Currency of a Federal Ideal*. Special Publication, 42. London: Royal Numismatic Society.
- WILLETTS, R. F. 1955. *Aristocratic Society in Ancient Crete*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- _____, 1965. *Ancient Crete: A Social History from Early Times until the Roman Occupation*. London: Routledge.
- _____, 1976. Neoi and Neotas. Στο: *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 1976)*, Α'. Αθήνα: Πανεπιστήμιον Κρήτης 1980, 643–53 (= *Selected Papers*, I. Amsterdam: Adolf M. Hakkert 1986, 223–37).
- _____, 1977. The Cretan System of Maintaining Armed Forces. Στο: *Armées et fiscalité dans le monde antique*. Colloque du CNRS, Paris, 14-16 octobre 1976. Paris: Éditions du CNRS, 65–76.
- WOLTERS, C. 1979. Recherches sur les Stèles funéraires hellénistiques de Thessalie. Στο: B. HELLY (επιμ.), *La Thésalie. Actes de la Table-Ronde, 21-24 juillet 1975*. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 81–110.
- YALICHEV, S. 1997. *Mercenaries of the Ancient World*. London: Constable.

Κατερίνα Παναγοπούλου

Επίκουρη Καθηγήτρια
Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
panagor@uoc.gr

***Namque canebat* (ecl. 6.31):
το τραγούδι του Silenus στην 6^η Εκλογή του Βιργιλίου
και ο παντόμιμος του Σιληνού στα Διονυσιακά
του Νόννου (19.263-286)***

Παναγιώτης Καρανίκας

***Abstract*_ Panagiotis Karanikas | *Namque canebat* (ecl. 6.31):
the song of Silenus in Virgil's *Eclogue* 6 and the pantomime
of Silenus in Nonnus' *Dionysiaca* (19.263-286)**

This study explores the performative and intergeneric dialogue between Virgil's *Eclogue* 6 and Nonnus' *Dionysiaca* (19.263–286), focusing on the figure of Silenus as both singer and pantomime performer. While previous scholarship has often assumed that *Eclogue* 6 was staged as a pantomime, this paper argues instead that Virgil consciously integrates pantomimic references within his bucolic poetry, transforming theatrical elements into literary commentary. By examining passages that evoke bodily motion, transformation, and performance, the article shows how Virgil's Silenus enacts a poetic pantomime of cosmic and mythological metamorphosis. The discussion then turns to Nonnus' description of the pantomimic contest between Maron and Silenus, a creative reception of Virgil that literalizes the performative potential of *Eclogue* 6. Nonnus presents Silenus' dance as a kinetic narrative culminating in transformation and collapse, thus converting Virgil's poetic choreography into actual stage movement. The comparison reveals how both poets engage with the aesthetics of embodiment and the fluid boundaries between song, dance, and text. Ultimately, the paper argues that Virgil's "song" of Silenus and Nonnus' "dance" of Silenus together illuminate a continuous tradition of literary references to pantomime, in which poetic form itself becomes a performative act.

---

* Η παρούσα μελέτη είναι επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσης που έκανα στο πλαίσιο της Ημερίδας-Εργαστηρίου, *mollī ab arte: ερμηνευτικές και επιτελεστικές προτάσεις για τον αρχαίο μίμο και τον παντόμιμο* (Φιλοσοφική Σχολή του ΕΚΠΑ, 2 Ιουνίου 2023), την οποία συνδιοργάνωσε το ΠΜΣ «Κλασική Φιλολογία-Δέξιππος» του Τμήματος Φιλολογίας του ΕΚΠΑ και το ΠΜΣ «Το αρχαίο ελληνικό θέατρο και η πρόσληψή του» του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Παν/μίου Πατρών. Ευχαριστώ θερμά την κ. Σοφία Γεωργακοπούλου, Καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας και συνδιοργανώτρια της ημερίδας, για την πολύτιμη ερευνητική καθοδήγησή της και τις βιβλιογραφικές επισημάνσεις. Ευχαριστώ, επίσης, το Ίδρυμα Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, το οποίο με ενισχύει ως υπότροφό του από τις μεταπτυχιακές μου σπουδές.

Εισαγωγή

Η υπόθεση πως η 6^η *Εκλογή* του Βιργιλίου με πρωταγωνιστή τον Silenus παραστάθηκε μάλλον ως παντόμιμος έχει υποστηριχθεί πολλάκις στην έρευνα έως σήμερα (Höschle 2013, Paraskeviotis 2014). Αυτό που επιδιώκει η παρούσα συμβολή είναι αφενός να σχολιάσει χωρία του συγκεκριμένου ποιήματος, τα οποία μάλλον έχουν υποτιμηθεί στη μέχρι τώρα έρευνα ως προς την παντομιμική τους αξία, και αφετέρου να καταδείξει πως ακόμη κι αν δεν πρόκειται για ποίηση προς παράσταση, ο Βιργίλιος συνειδητά καταφεύγει σε παντομιμικές αναφορές. Για τη σχέση του Βιργιλίου με το λογοτεχνικό είδος του παντόμιμου είναι άξιο σχολιασμού το μοναδικό επεισόδιο παντομιμικού διαγωνισμού από το 19^ο βιβλίο των *Διονυσιακών* του Νόννου, όπου «όλως τυχαίως» διαγωνιζόμενοι είναι ο Μάρων και ο Σιληνός. Προκύπτει, επομένως, το εξής ερευνητικό ερώτημα: μήπως η 6^η *Εκλογή* αντί για παντομιμικό σενάριο είναι ένα λογοτεχνικό σχόλιο πάνω στις σύγχρονες του ποιητή παντομιμικές παραστάσεις; μήπως ο παντομιμικός διαγωνισμός που ενορχηστρώνει ο Νόννος είναι ένα ακόμη σχόλιο στο διειδολογικό παιχνίδι της 6^{ης} *Εκλογής* του Βιργιλίου;

bucolica eo successu edidit ut in scaena quoque per cantores crebro pronuntiarentur (vita Verg. 26): μαρτυρίες παντομιμικής παράστασης του βιργιλιανού corpus

Ήδη στη βιογραφία του ποιητή από τον Σουητώνιο μαρτυρείται μία δημόσια παρουσίαση των *Εκλογών* εν είδει απαγγελίας ή παράστασης (*vita Verg. 26*). Μεσολάβησε ένα είδος επεξεργασίας (*editio*) από τον Βιργίλιο και ενδεχομένως το έργο να παρουσιάστηκε σε στενό φιλικό κύκλο (*recitatio*).¹ Η διατύπωση *per cantores* του Σουητώνιου είναι αρκετά αινιγματική, αφού επεκτείνει την έννοια της απλής απαγγελίας σε μία παράσταση με περισσότερους εκτελεστές, δεδομένης και της δομής πολλών εκλογών με αμοιβαίους διαγωνισμούς μεταξύ δύο βοσκών. Μια ακόμη μαρτυρία, αν και αμφιβόλου εγκυρότητας, προέρχεται από τα σχόλια του Σέρβιου στην 6^η *Εκλογή* και συγκεκριμένα στον στίχο 6.11:

dicitur autem ingenti favore a Vergilio esse recitata, adeo ut, cum eam postea Cytheris meretrix cantasset in theatro, quam in fine Lycoridem vocat,

¹ HÖSCHELE 2013, 46–47. Μια μαρτυρία για παράσταση έργου του Βιργιλίου χωρίς αυτό να κατονομάζεται συναντάται στον Τάκιτο (*dial. 13 testis ipse populus, qui auditis in theatro Virgilii versibus surrexit universus et forte praesentem spectantemque Virgilium veneratus est sic quasi Augustum*). Πέρα από το ότι ο ποιητής γίνεται ο ίδιος θεατής της ποίησής του (*spectantem*) δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο που να δείχνει με βεβαιότητα πως πρόκειται για παράσταση, και όχι για απαγγελία ενός ποιήματος ή μερικών απλώς στίχων.

stupefactus Cicero, cuius esset, requireret. et cum eum tandem aliquando vidisset, dixisse dicitur et ad suam et ad illius laudem “magnae spes altera Romae”: quod iste postea ad Ascanium transtulit, sicut commentatores loquuntur.

Λέγεται, εξάλλου, ότι [την 6^η Εκλογή] απήγγειλε ο Βιργίλιος λαμβάνοντας τεράστια επιδοκμασία, σε τέτοιο βαθμό ώστε, όταν αργότερα η εταίρα Κυθηρίς, την οποία αποκαλεί Λυκωρίδα στην τελευταία Εκλογή, την είχε απαγγείλει στο θέατρο, ο Κικέρωνας ρωτούσε έκπληκτος ποιανού ήταν. Και όταν επιτέλους είδε τον Βιργίλιο, λέγεται ότι είπε, επαινώντας τόσο τον εαυτό του όσο και εκείνον: «η δεύτερη ελπίδα της ισχυρής Ρώμης»: αργότερα ο Βιργίλιος μετέφερε αυτή τη φράση στον Ασκάνιο [*Aen.* 12.168], όπως λένε οι σχολιαστές.

Η Höschele θεωρεί ότι το παραπάνω αρχαίο σχόλιο είναι ανεκδοτολογικής φύσεως, βασιζόμενη στην άκρως επαινετική στάση του Κικέρωνα προς τον Βιργίλιο και στην εξιδανικευτικά εύστοχη χρήση της ίδιας διατύπωσης από τον Βιργίλιο στην *Αινειάδα*.² Το χρονολογικό ασυμβίβαστο του έτους θανάτου του Κικέρωνα (43 π.Χ.) με την δημοσίευση των *Bucolica* το 42 π.Χ., δεν θα απέκλειε μια προγενέστερη παρουσίαση μέρους του έργου από τον ίδιο τον Βιργίλιο, όπως μαρτυρεί ο Σέρβιος, αλλά η δημόσια παράσταση από την Κυθηρίδα³ στο θέατρο και η επιδοκμασία του Κικέρωνα μοιάζουν περισσότερο με *post eventum* συσχετισμούς του σχολιαστή. Πιθανότατα, λόγω και της αναφοράς στον στίχο από την *Αινειάδα*, ο Σέρβιος να έχει υπόψη του επεισόδια από το έπος που αποτέλεσαν πρόσφορο έδαφος για παραστάσεις από παντόμιμους, με το επεισόδιο της Διδούς ή της συνάντησης Αινεία–Αγκίστη στον Κάτω Κόσμο να είναι ιδιαίτερος δημοφιλής.⁴

Ο ίδιος ο όρος *ecloga* σημαίνει την διαδικασία επιλογής των κατάλληλων επιρρημάτων, ουσιαστικών και ρημάτων ανά περίπτωση (*figura per eclogam adverbiorum, nominorum et verborum*).⁵ Στην ποίηση *ecloga* και *electio* συνι-

² HÖSCHELE 2013, 48–50.

³ Γνωστή λογοτεχνικά ως *Lycoris*, η μίμα-εταίρα *Volumnia Cytheris* ήκμασε κατά την ύστερη *res publica* (60–30 π.Χ.). Κατά την προσωπογραφική μελέτη της ΚΕΙΤΗ 2011, 29 το ελληνικής προέλευσης ψευδώνυμό της σχετίζεται τόσο με το χαρακτηριστικό επίθετο του θεού Απόλλωνα, Λυκωρέυς, όσο και με το προσηγορικό *lyra*, που παραπέμπει στην ιδιότητά της ως εταίρα και απελευθέρη (*serva*). Το καλλιτεχνικό της όνομα *Cytheris* σχετίζεται με τη σαρκική σεξουαλικότητα που εκφράζει το ομώνυμο επίθετο της θεάς Αφροδίτης σύμφωνα με την ΚΕΙΤΗ 2011, 45. Από το 48 π.Χ. σχετίζεται ερωτικά με τον Μάρκο Αντώνιο, ενώ ανήκε στον *Volumnius Eutrapelus* που υπήρξε αξιωματούχος του, καθώς και στους κύκλους του Ιουλίου Καίσαρα και του Κικέρωνα. Αναλυτικότερα για τη σχέση της με τον Μάρκο Αντώνιο και τον Κορνήλιο Γάλλο βλ. TRAINA 1999, 92 κ.ε.

⁴ Κατά τον ΠΑΝΑΥΟΤΑΚΗΣ 2009, 195, εκτός από το επεισόδιο της Διδούς και αυτό του θανάτου του Τούρνου ήταν εξίσου δημοφιλές.

⁵ LAUSBERG 1990, 693–94. Ειδικότερα, προσεγγίζει εννοιολογικά τη ρητορική δεξιότητα της

στούν την αρετή του *ἐκλέγεσθαι τὸ βέλτιστον*,⁶ την ικανότητα της επιλογής από τους καλλιτέχνες των κατάλληλων συστατικών μερών για το έργο τους από μία αφθονία σημαινόντων (*copia verborum*). Ενίοτε, απαιτείται ολική αφαίρεση ενός παλαιότερου συστατικού μέρους και αντικατάστασή του από ένα εντελώς καινούργιο, αλλά κατάλληλο (*immutatio/correctio*), ενώ δεν αποκλείεται να υιοθετείται και ειδικό ανά περίπτωση λεξιλόγιο. Ως κύριο όνομα ταυτίζεται με μια μίμα της περιόδου (1^{ος} αι. π.Χ. – 1^{ος} αι. μ.Χ.), σώζεται μάλιστα και επιγραφή με το όνομά της, την ηλικία θανάτου και το όνομα του βασιλιά του οίκου στον οποίο ανήκε.⁷

sed quae legat ipsa Lycoris, / carmina sunt dicenda (Verg. ecl. 10.2-3): η Cytheris και ο λογοτεχνικός (παντό)μιμος

Η υπόθεση της Hoschele (2013) βασίζεται στην ιδέα ότι η μίμα που παρουσίασε την 6^η *Εκλογή* είναι η λογοτεχνική Lycoris, που αναφέρεται στο 10^ο ποίημα της συλλογής, αποτίνοντας φόρο τιμής στον Κορνήλιο Γάλλο.⁸ Ο μίμος εντάσσεται στην παραλογοτεχνία και είναι προϊόν μαζικής κατανάλωσης, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν χωρίζεται σε υποκατηγορίες (λογοτεχνικοί μίμοι, λαϊκοί μίμοι, λαϊκοί μίμοι με λογοτεχνικές αξιώσεις κ.λπ.).⁹ Ο Βιργίλιος, εξοικειωμένος με τις παραστάσεις μίμου και παντόμιμου¹⁰ συμφύρει στο βουκολικό έργο του

---

electio. Σύμφωνα με το σχετικό λήμμα στο VON PAULY 1905, 1930–1931 η *Ecloga* ή *ἐκλογή* εκτός από επιλογή αποσπασμάτων από ένα μεγαλύτερο έργο δηλώνει και ένα σύντομο έργο, ορολογία που καθιερώνεται για τη συλλογή βουκολικών ποιημάτων του Βιργιλίου, όπως αργότερα και για τα ποιήματα του Καλπούρνιου Σίκουλου και του Νεμεσιανού.

⁶ Σχετικό με την αρετή της επιλογής του καλύτερου ποιήματος ή ποιητικού αποσπάσματος για παρουσίαση είναι και το 74^ο κεφάλαιο του *Περί Ορχήσεως* του Λουκιανού.

⁷ *Eclogae | regis Iubae | mimae, quae | v. a. XVIII [m.]* (=Για την *Εκλογή*, τη μίμα του οίκου του βασιλιά Ιόβα, η οποία πέθανε στα δεκαοχτώ της χρόνια) *CIL VI 10110 = ILS 5216*. Τις λογοτεχνικές συνδηλώσεις του ονόματος της μίμας, καθώς και την πιθανότητα να ήταν το καλλιτεχνικό της όνομα επί σκηνής επισημαίνει ο MAXWELL 1993, 105. Αυτό υποστηρίζει και η DHARMASIRI 2021, που εύστοχα παρατηρεί πως δεν είναι βέβαιο, εάν η ίδια η μίμα ή ο κύριός της επέλεγε το καλλιτεχνικό όνομα, ιδιαίτερα, εφόσον, σε αυτήν την περίπτωση, ο Μαυριτανός βασιλιάς Ιόβας Β' φαίνεται να είχε έντονες καλλιτεχνικές ευαισθησίες. Η συγκεκριμένη μίμα εξασφάλισε μια ιδιαίτερη θέση στην αυλή του Ιόβα Β' κατά τον TRAINA 1999, 92.

⁸ Η ερευνήτρια θεωρεί ιδανικό το σενάριο η Cytheris να παρέστησε ένα ποίημα που είχε ειδικά αφιερωμένη ενότητα στον αγαπημένο της Γάλλο (*ecl.* 6.64–73).

⁹ ΚΙΤΣΟΥ 2019, 85–86. Το εύπεπτο, ψυχαγωγικό και έντονα αυτοσχεδιαστικό θέαμα του μίμου χρησιμοποιεί ακατάλληλη για τους ευπρεπείς αισχρολογία με έμφαση στο σεξ και τις λειτουργίες του κάτω μέρους του σώματος. Σχετικά με τις κατηγορίες μίμου, αυτοί διακρίνονται σε λογοτεχνικούς και λαϊκούς με κριτήριο το αν διαθέτουν *ὕποθεσεις* ή συνιστούν burlesque χαρακτήρα *παίγνια* κατά τους ZIMMERMAN & RENGAKOS 2022, 1181.

¹⁰ Ο μίμος και ο παντόμιμος είναι θεατρικά είδη της αυγούστειας περιόδου, τα οποία δηλώνουν ταυτόχρονα και το είδος και τον επιτελεστή. Σε αντίθεση με τον μίμο, ο παντόμιμος γνωστός και ως *fabula saltata* ή *saltatio* εκτελείται από έναν χορευτή, ο οποίος δεν μιλά, όπως οι μίμοι, αλλά μόνος του παριστάνει όλους τους ρόλους, ανδρικούς και γυναικείους. Η υπόθεση του παντόμιμου είναι σοβαρότερη συνήθως από αυτήν του μίμου και υπάρχει συνοδεία μουσι-

τη μιμητική παράδοση με τις προτιμήσεις των *roetae novi*, με αποτέλεσμα μία *επιμελημένη ποιητική συλλογή υψηλής εκλέπτυνσης*.¹¹ Ακολουθώντας την διατύπωση της Rohlenz: το βουκολικό είδος είναι μιμητικό, επειδή ο ποιητής τραγουδά μόνο για τα ερωτικά παθήματα των άλλων και όχι για τα δικά του (*mimetisch ist die Bukolik deshalb, weil der Dichter nur von fremder, nicht von eigener Liebe singt*).¹²

Στην πρώτη ενότητα της 6^{ης} Εκλογής (6.1-12) ο Βιργίλιος διά στόματος του βοσκού Τίτυρου απορρίπτει την υψηλή ποιητική του έπους και προκρίνει την λεπτά επεξεργασμένη ποίηση (6.5 *deductum ... carmen*).¹³ Το χαμηλότερο ειδολογικό πρόσημο καθορίζεται και από το επίθετο *Syracosio* που επιλέγει για να προσδιορίσει τον στίχο του και παραπέμπει άμεσα στον Θεόκριτο, τον τύπο *ludere*,¹⁴ μέσω του οποίου διανοίγεται η προοπτική μια (παντο)μιμηκής παράστασης και την επιλογή της Μούσας Θάλειας (πρωτοεμφανιζόμενη εδώ στη λατινική ποίηση),¹⁵ που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με ταπεινότερα λογοτεχνικά είδη (π.χ. κωμωδία, σατυρικό δράμα, μίμος, παντόμιμος).¹⁶ Το πολυεπίπεδο δίκτυο ποιητικών φωνών περιγράφει σε αυτήν την περίπτωση επακριβώς ο Παπαγγελής: Απόλλων > Καλλιμάχος > Βιργίλιος > Τίτυρος.¹⁷ Άξια σχολιασμού είναι και η διατύπωση *si quis / captus amore leget* (6.9-10), παρόμοια με την διατύπωση στο χωρίο *ecl.* 10.2-3. Αν ο Βιργίλιος αρνείται να αφιερώσει κάτι υψηλό στον Alfrenus Varus, μήπως το «ελαφρύτερο» ποίημά του απευθύνεται και στον Γάλλο και την αγαπημένη του Cytheris/Lycoris,¹⁸ Η

κής χορωδίας. Αναλυτικότερα βλ. ZIMMERMAN & RENGAKOS 2022, 1181-185 για τον μίμο και 1185-187 για τον παντόμιμο.

¹¹ ΚΙΤΣΟΥ 2019, 87.

¹² Παραθέτω το απόσπασμα αυτούσιο από την HÖSCHELE 2013, 51-52.

¹³ HÖSCHELE 2013, 53. Κατά τον ROSS 2008, 190-91 το δωδεκάστιχο προοίμιο προσλαμβάνει τη μορφή μιας *recusatio* του έπους, το οποίο εντοπίζεται στις φράσεις *reges et proelia* (1.3) και *tristia bella* (1.7). Παράλληλα, είναι περιφανής η καλλιμαχική επίδραση στο επεισόδιο της νουθεσίας του Τίτυρου από τον Απόλλωνα.

¹⁴ Το επιχείρημα πως ο τύπος *ludere* μεταλογοτεχνικά δηλώνει ένα κατώτερο λογοτεχνικό είδος (παντόμιμος, μίμος), ενισχύεται από την αντίστιξη του με τον τύπο *canerem* στον στίχο 3, την οποία επισημαίνει ο CLAUSEN 1994, 179.

¹⁵ CLAUSEN 1994, 179.

¹⁶ PARASKEVIOTIS 2014, 290. Ο ROSS 2008, 191 τονίζει τη σημασία των τριών αυτών λέξεων για τη μετατόπιση από την υψηλή ποίηση στη νέα ποιητική καλλιμαχικού τύπου. Κατά τον RUTNAM 1970, 196, ο Βιργίλιος εδραϊώνει με αυτόν τον τρόπο μια στενή ποιητική σχέση με τον Καλλιμάχο και τον Θεόκριτο. Για τη Μούσα Θάλεια ο ΚΟΗΝ 2000, 271 συμπεριλαμβάνει στη μελέτη του την πληροφορία πως παρουσιαζόταν με κωμική μάσκα και κρατώντας γκλίτσα βοσκού.

¹⁷ ΠΑΠΑΓΓΕΛΗΣ 1995, 135. Αντίστοιχα και στο τέλος, όπως υποδεικνύει ο RUTHERFORD 1989, 45 το τραγούδι του Σειληνού και κατ' επέκταση του Τίτυρου και του Βιργιλίου διαμεσολαβείται από τον Ευρώτα και τις δάφνες που εμπνέονται από τον θεό Απόλλωνα, επιβεβαιώνοντας έτσι την πολυφωνική ποιητική του Βιργιλίου. Τον πολλαπλασιασμό και την ασάφεια της ταυτότητας του ποιητικού υποκειμένου στη συγκεκριμένη εκλογή επισημαίνει και ο ΚΑΝΙΑ 2016, 98.

¹⁸ HÖSCHELE 2013, 53-54. Κατά τον ΚΑΝΙΑ 2016, 99, 103 η αποστροφή στον Alfrenus Varo

υπόθεση της Höschle παραβλέπει κατά τη γνώμη μου δύο πολύ σημαντικά στοιχεία: αφενός το γεγονός ότι οι εσκεμμένες αναφορές του Βιργιλίου στην περιβόητη μιμάδα μπορεί να μην αποδεικνύουν απαραίτητα πως εκείνη παρέστησε παντομimικά μία από τις εκλογές του ή αποσπάσματα από τη συλλογή, αλλά αντίθετα πως ο ποιητής συνέγραψε την 6^η *Εκλογή*, έχοντας υπόψη του δημόσιες εκτελέσεις της. Αφετέρου, ακόμη κι αν δεχθούμε ότι η συγκεκριμένη *Εκλογή* παραστάθηκε, η δομή και η θεματική της παραπέμπουν περισσότερο σε παντόμimο και θα εκτελείτο όχι από μιμάδα, αλλά από επαγγελματία χορευτή-παντόμimο.

Ακολουθεί το φαρσικό επεισόδιο των στίχων 13–30, όπου ο Σειληνός, ξυπνώντας από το μεθύσι της προηγούμενης ημέρας, αιχμαλωτίζεται από τους νεαρούς βοσκούς, Χρώμη και Μνάσυλλο και στη συνέχεια θα εξαναγκαστεί να τραγουδήσει (6.31-81). Στη σκηνή είναι παρούσα και η νύμφη Αίγλη.¹⁹ Προστίθενται απρόσμενα στην διήγηση του τραγουδιού τέσσερα πρόσωπα, ενισχύοντας την άποψη πως η γρήγορη εναλλαγή προσώπων και ποιητικών φωνών ενδεχομένως παραπέμπει σε οικείες παραστάσεις εν είδει μιμικής φάρσας. Ο Σειληνός είναι συνώνυμο για τον γερασμένο Σάτυρο που κατά τη μυθολογική παράδοση ανέθρεψε τον Διόνυσο. Διακρίνεται για τη σοφία του και συσχετίζεται με μυθολογικά επεισόδια αιχμαλωσίας –από τον Μίδα ή στην 6^η *Εκλογή* από τον Χρώμη και τον Μνάσυλλο– στα οποία η απελευθέρωσή του προϋποθέτει ένα τραγούδι.²⁰ Συμβολίζει τη “μυθολογική και κοσμολογική πολυμάθεια”,²¹ ξεφεύγοντας σε μεγάλο βαθμό από τον μυθολογικά στερεοτυπικό του ρόλο ως κορυφαίου ενός χορού σατύρων.²² Η γοητεία που εξασκεί στη

είναι το σημείο επαφής του συγκεκριμένου ποιήματος με την πραγματικότητα και η ποιητική αυτοσυνειδησία του Τίτυρου πως το συγκεκριμένο ποίημα είναι μέρος μιας συλλογής με συγκεκριμένες λογοτεχνικές αξιώσεις.

¹⁹ Ο SEGAL 1976 θεωρεί πως χάρη στην Αίγλη υπεισέρχεται το σεξουαλικό στοιχείο στην 6^η *Εκλογή*. Τονίζει, μάλιστα, την οφειλή της στα βουκολικά *Επιγράμματα* 3 και 5 του Θεοκρίτου. Ο ΚΟΗΝ 2000, 272 αναγνωρίζει τον λόγο ύπαρξης της Αίγλης στην δραματουργική ανάγκη μιας γυναίκας που θα υποδυόταν την Πασιφάη, εφόσον, βέβαια, αποδεχτεί κανείς πως υπήρχαν περισσότεροι του ενός εκτελεστές και άρα πρόκειται για μίμο. Πιο λογικό είναι, ωστόσο, ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση ο Βιργίλιος να συνθέτει τη συγκεκριμένη σκηνή, έχοντας κατά νου συναφούς περιεχομένου μιμικά θεάματα.

²⁰ Βλ. λήμμα Σειληνός στο GRIMAL 1987, 623. Σύμφωνα με τον GANTZ 1993, 135–39 οι Σ(ε)ιληνοί και οι Σάτυροι χρησιμοποιούνταν εξίσου ως όροι για τους τραγόμορφους ακολούθους του Διονύσου και πιθανότατα είτε ένας εκ των δύο προερχόταν από προσωπικό όνομα και ο άλλος αποτελούσε τον γενικότερο όρο, είτε αμφότεροι ήταν γενικοί όροι χωρίς ουσιαστική διαφορά, σε αντίθεση με τον PRELLER 1894, 603 που θεωρεί ότι με βάση τη μαρτυρία του Πausανία (1.23.6) οι Σιληνοί ήταν οι αρχαιότεροι Σάτυροι και ο Σιληνός ο αρχαιότερος όλων. Η αιχμαλωσία του Σιληνού από τον Μίδα –που μαρτυρείται στον Ηρόδοτο (8.138) και τον Ξενοφώντα (*Κύρου Ανάβασις* 1.2.13)– απεικονίζεται σε πολλά αγγεία του 6^{ου} αι. π.Χ., όπου ο δαίμων σύρεται αιχμάλωτος από δύο άνδρες, ο ένας από τους οποίους κρατά φλασκή. Ο Σιληνός εμφανίζεται επίσης και στο fr. 156 SM του Πίνδαρου, όπου είναι δυνατός χορευτής και έχει σύζυγο την Ναΐδα, την αρχετυπική νύμφη των ποταμών και του υγρού στοιχείου.

²¹ BALDWIN 1991, 104.

²² ΚΟΗΝ 2000, 272.

φύση και τα θηρία είναι αντίστοιχη –σε αυτήν την *Εκλογή* ίσως και μεγαλύτερη– με αυτή του Ορφέα.²³ Προκύπτει το διπλό προφίλ ενός τραγουδιστή–φιλοσόφου, το οποίο αποτελεί από μόνο του ένα χιουμοριστικό οξύμωρο.²⁴

Ο Παρασκευιώτης κατατάσσει τη συγκεκριμένη *Εκλογή* στην κατηγορία του βουκολικού ελληνορωμαϊκού μίμου και θεωρεί την εξαπάτηση του κοιμισμένου και μεθυσμένου Σειληνού από τους δύο νεαρούς, με σκοπό να του αποσπάσουν το πολυπόθητο άσμα, δείγμα χιούμορ που είναι συστατικό στοιχείο ενός μίμου.²⁵ Ακόμη και η περιγραφή του τρόπου σύλληψής του ενέχει χιουμοριστικές προεκτάσεις: δέθηκε από τους δύο βοσκούς με τα ίδια του τα στεφάνια και μουτζουρώθηκε στο πρόσωπο με μούρα από την νύμφη.²⁶ Κατά τον Putnam,²⁷ το δέσιμο και το βάψιμο είναι δύο απαραίτητες προϋποθέσεις για να ακολουθήσει η θεατρική πράξη και το βάψιμο μάλιστα είναι πρακτική του μίμου και όχι του παντόμιμου, όπου ο εκτελεστής φορά μάσκα. Επιπρόσθετα, η απρεπής ανταπόδοση που επιφυλάσσει για την Αίγλη (*ecl.* 6.26 *huic aliud mercedis erit*) είναι άλλος ένας κωμικός παράγοντας που υπηρετεί την παραδοσιακή εικόνα του Σειληνού και συμβιβάζεται με τις απαιτήσεις του μίμου, σε αντίθεση με την εικόνα ενός πιο ποιητικού Σειληνού που οικοδομεί ο Βιργίλιος.²⁸ Κατά την εκτίμησή μου, τη συγκεκριμένη ερμηνεία οφείλει να συγκρατεί η συνειδητή βιργιλιανή πρακτική να παραπέμπει στον μίμο, χωρίς ωστόσο η συγκεκριμένη ποίηση να γράφεται για παραστάσεις μίμου. Διαφορετικό είναι επομένως ο Βιργίλιος να πειραματίζεται με υλικό από τον μίμο στη βουκολική ποίηση και λιγότερο πιθανό να συγγράφει βουκολικά ποιήματα ως σενάρια για παραστάσεις (παντο)μίμου.

Namque canebat ... (ecl. 6.31 κ.ε.): τα επιτελεστικά στοιχεία στο τραγούδι του Σ(ε)ιληνού

Σχετικά με το ίδιο το τραγούδι του Σειληνού (6.31-81) νομίζω πως ερευνητικά έχει υποτιμηθεί ως προς τις επιτελεστικές αναφορές του στο θεατρικό είδος του παντόμιμου, δεδομένης της μεταποιητικής αξίας των *Εκλογών* ως μίμων που αναφέρονται στον μίμο (*Dichtung für Dichtung*).²⁹ Ήδη νωρίτερα η εμφάνιση

²³ CLAUSEN 1994, 187· PARASKEVIOTIS 2014, 286.

²⁴ PARASKEVIOTIS 2014, 289. Ως μυθικός τραγουδιστής που εξημερώνει τη φύση παρωδεί χιουμοριστικά τον Ορφέα, ενώ ως φιλόσοφος τον Λουκρήτιο και κατ' επέκταση τον Επίκουρο. Τα παραδόξως συνυπάρχοντα και αντικρουόμενα μεταξύ τους στοιχεία τονίζει και ο RUTHERFORD 1989, 45 αποδίδοντας στον Σειληνό θεϊκή σοφία και κωμικό χαρακτήρα.

²⁵ PARASKEVIOTIS 2014, 280, 284–85. Χαρακτηριστικοί είναι ορισμένοι τίτλοι έργων των μιμογράφων Syrus Publilius (*Murmurco* [Μουρμούρης], *Potatores* [Πότες]) και Decimus Laberius (*frg.* 8, 26, 52, 56 και 87 με θέματα σχετικά με τη μέθη), καθώς και το κωμικό μοτίβο της μέθης στον Πετρώνιο, ώστε να καταστεί αντιληπτή η ιδιαίτερη χιουμοριστική αξία του τελευταίου για το λογοτεχνικό είδος του μίμου.

²⁶ PARASKEVIOTIS 2014, 289.

²⁷ PUTNAM 1970, 200.

²⁸ PARASKEVIOTIS 2014, 289–90.

²⁹ Διατύπωση που χρησιμοποιεί η HÖSCHELE 2013, 58.

των δαιμονικών Φαύνων,³⁰ οι οποίοι σε πλήρη αντιδιαστολή με την άγριά τους φύση ορχούνται (*ecl.* 6.27-28 *Faunosque ferasque uideres ludere*), και οι δρύες που, αν και άκαμπτες, σείουν την κορυφή τους (*ecl.* 6.28 *tum rigidas motare cacumina quercus*) παραπέμπουν στις χορευτικές κινήσεις του παντόμιμου. Όπως ο παντόμιμος-χορευτής γέρνει τον άνω κορμό μπρος-πίσω, έτσι και ο Βιργίλιος προσδίδει στο πάνω μέρος της δρυός σωματική διάσταση. Το σύμπαν που δημιουργεί ο Σειληνός μέσα από το τραγούδι του απαρτίζεται από τα τέσσερα πολύ βασικά στοιχεία: γη, αέρας, νερό και φωτιά, τα οποία, όπως επισημαίνει η Slaney σε μια πιο σύγχρονη προσέγγιση παντομιμικών ασκήσεων, αντιστοιχούν στα ίδια στοιχεία που διέκρινε ο Ιπποκράτης στο έργο του *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* για το ανθρώπινο σώμα και τις ποιότητες της γλυκύτητας, πικρότητας, οξύτητας και αλμυρότητας αντίστοιχα.³¹ Προς επίρρωση αυτής της πρότασης είναι πολύ σημαντική η συμβολή του Stewart,³² σύμφωνα με τον οποίο ο όρος *semina* (*ecl.* 6.32-33 *semina terrarumque animaeque marisque fuissent / et liquidi simul ignis*) που έχει τη σημασία των ατόμων που αποτελούν τα τέσσερα φυσικά στοιχεία, χωρίς συνειρμικά η σημαντικότερη αυτή για την επικούρεια φιλοσοφία και τη φιλοσοφία του Λουκρητίου έννοια να μην παραπέμπει και στον άνθρωπο ως άτομο και στο ανθρώπινο σώμα. Έτσι, το ποιητικό σύμπαν του Σειληνού ανακαλεί νοερά το ανθρώπινο σώμα του παντόμιμου χορευτή που ως άτομο παριστάνει κάθε φυσικό στοιχείο με χοροθεατρικές κινήσεις που αναλογούν σε κάθε σωματική ποιότητα.

Η ιδέα της μεταμόρφωσης είναι κυρίαρχη και στο χωρίο των στίχων 36–40:

*coeperit et rerum paulatim sumere formas;
iamque nouum terrae stupeant lucescere solem,
altius atque cadant summotis nubibus imbres,
incipiant siluae cum primum surgere cumque
rara per ignaros errent animalia montis.*

Άρχισαν μορφή τότε σιγά σιγά τα σώματα να παίρνουν.
Και πως η στεριά θαμπώνεται από το λαμπρό φως του νέου ήλιου,
και πως πέφτει η βροχή από τα ψηλά ανερχόμενα σύννεφα,
όταν τα δάση αρχίζουν να υψώνονται και μαζί
σκόρπια θηρία που σε απάτητα βουνά πλανώνται.³³

Με χορευτικές κινήσεις ενός παντόμιμου μοιάζουν οι εικόνες των σωμάτων που αρχίζουν και παίρνουν μορφή, η βροχή που πέφτει από τα ψηλά ανερ-

³⁰ Ο CLAUSEN 1994, 187 θεωρεί τον πληθυντικό μη αναμενόμενο, αφού ένας είναι ο μυθικός Faunus, και πιθανόν ο τύπος προκύπτει εδώ κατ' αναλογία με τους Σατύρους.

³¹ SLANEY 2017, 166 κ.ε.

³² STEWART 1959, 184· CLAUSEN 1994, 189.

³³ Η μετάφραση είναι του ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ 1995, όπως και για τα υπόλοιπα παρατιθέμενα χωρία της Εκλογής.

χόμενα σύννεφα ή τα δάση που αρχίζουν και υψώνονται (κάθετος άξονας κίνησης παντόμιμου) και τα θηρία που περιπλανώνται (οριζόντιος άξονας κίνησης παντόμιμου). Ο κοσμογονικός μύθος ακολουθείται από τον μύθο του Ύλα που αγωνιωδώς οι ναύτες αναζητούν και το όνομά του αντηχεί (*ecl.* 6.44 *clamassent, ut litus "Hyla, Hyla" omne sonaret*), των Προειτίδων που πλανώνται πως είναι αγελάδες και μουγκρίζουν (*ecl.* 6.48 *Proetides implerunt falsis mugitibus agros*) –και σε αυτήν την περίπτωση η πλάνη και η απώλεια της ταυτότητας είναι κυρίαρχες, θεμελιώδες συστατικό του παντόμιμου που αλλάζει πρόσωπα– και την παράκληση της Πασιφάης να κλείσουν οι Νύμφες τον δρόμο προς το δάσος για το αντικείμενο του πόθου της, τον πάλλευκο άγριο ταύρο (*ecl.* 6.55-56 *"claudite, Nymphae, / Dictaeae Nymphae, nemorum iam claudite saltus*). Είναι χαρακτηριστική η λέξη για το πέρασμα που στα λατινικά είναι *saltus*,³⁴ όπως ακριβώς και ο παντόμιμος που είναι γνωστός και ως *fabula saltata* ή *saltatio*. Αξιοσημείωτο στοιχείο στον αναφερόμενο μύθο της Πασιφάης είναι η θέαση, ζητούμενο και για την ίδια την ερωτευμένη ηρωίδα, που ζητά να δει με τα μάτια της τον περιπλανώμενο ταύρο (*ecl.* 6.57-58 *si qua forte ferant oculis sese obvia nostris / errabunda bovis vestigia*). Αυτό συνειρμικά σε μία παράσταση παντόμιμου σημαίνει ότι ο χορευτής εκτός από ήρωες (π.χ. Πασιφάη) μπορούσε να παριστάνει και στοιχεία της φύσης (π.χ. ζώα όπως ο ταύρος) ή και να εναλλάσσει ταχύτατα τη μορφή του από ανθρώπινη σε ζωώδη πολλές φορές, επιδεικνύοντας την παντομιμική του δεξιοτεχνία.

Οι δύο τελευταίοι μύθοι της Σκύλλας και του Τηρέα δεν αποκλείεται επίσης να μπορούσαν να υποστηρίξουν την υπόθεση ή το σενάριο μιας παντομιμικής παράστασης: η Σκύλλα ζώνεται στη μέση τέρατα που αλυχτούν (*ecl.* 6.74-75 *Quid loquar, aut Scyllam Nisi, quam fama secuta est / candida succinctam latrantibus inguina monstros*), μια ενδεχομένως πρόσφορη στάση για χορογραφία, όπου η κίνηση του χορευτή θα πρέπει να είχε ως αφετηρία και κέντρο βάρους τη μέση. Εκτενέστερη είναι η μεταμόρφωση του Τηρέα και της Φιλομήλας (*ecl.* 6.78-81):

*aut ut mutatos Terei narraverit artus,
quas illi Philomela dapes, quae dona pararit,
quo cursu deserta petiverit et quibus ante
infelix sua tecta super volitaverit alis?*

Και τι να πω όσα αφηγήθηκε για τον Τηρέα που άλλαξε μορφή, το γεύμα και τα δώρα που του φύλαξε η Φιλομήλα, ποιον δρόμο πήρε εκείνη για τις ερημιές και πως πριν απ' αυτό φτερούγισε η άμοιρη πάνω από το δικό της σπίτι.

³⁴ Κατά τον CLAUSEN 1994, 197 ο όρος σημαίνει κυριολεκτικά τη βοσκή σε δάσος (*Enn. Ann.* 580) και στον Τίτο Λίβιο περιγράφει τη στενή κοιλάδα με δάσος στις δύο πλευρές και χωρίς δένδρα ενδιάμεσα.

Ο συγκεκριμένος μύθος συνδέεται με τη μεταμόρφωση ως αλλαγή ταυτότητας, βασική συνιστώσα της παντομμικής θεατρικής πράξης. Ο στίχος *ut mutatos Terei narraverit artus* θέτει το εξής ερμηνευτικό πρόβλημα: ο Βιργίλιος διά στόματος Τίτυρου μας μεταφέρει ότι ο Σειληνός «αφηγήθηκε» πως άλλαξαν μορφή τα μέλη του Τηρέα.³⁵ Αυτό έχει ως συνέπεια η ανάγνωση της *Εκλογής* να εξαρτάται από όσα μεταφέρει ο Βιργίλιος/Τίτυρος για το περιεχόμενο του τραγουδιού του Σειληνού και όχι τους ίδιους τους στίχους του τραγουδιού του Σειληνού. Αυτή η διαφοροποίηση είναι η απαραίτητη συνθήκη για να ευσταθεί κάθε υπόθεση πως δεν πρόκειται για ένα απλό ποίημα, αλλά για ποίημα που περιγράφει την παράσταση της δαιμονικής θεότητας, είτε αυτή είναι τραγουδιστική, είτε χορευτική, ή ακόμη και τα δύο. Η επιλογή, ωστόσο, του Βιργιλίου να μεσολαβήσει ποιητικά και να μεταφέρει το περιεχόμενο της παράστασης του Σειληνού δεν οδηγεί λογικά στο συμπέρασμα ότι η 6^η *Εκλογή* συγγράφεται ως παντομμικό λιμπρέτο, δηλαδή σενάριο για παντόμιμο. Αντιθέτως, παραπέμπει συνειδητά σε μια χοροθεατρική παράσταση του Σειληνού.

Ακόμη και η μύηση του Γάλλου από τον Απόλλωνα και τις Μούσες (6.65-73) στα χνάρια της ησιόδειας μύησης ενέχει συνειδητές αναφορές στο θεατρικό είδος του παντόμιμου:³⁶

*tum canit, errantem Permessi ad flumina Gallum
Aonas in montis ut duxerit una sororum,
utque viro Phoebi chorus adsurrexerit omnis;
ut Linus haec illi divino carmine pastor,
floribus atque apio crinis ornatus amaro,
dixerit: "hos tibi dant calamos, en accipe, Musae,
Ascraeo quos ante seni, quibus ille solebat
cantando rigidas deducere montibus ornos.*

Ύστερα τραγουδάει τον Γάλλο, πως στου Περμησού το ρέμα περιδιάβαζε και κάποια από τις αδελφές τον έφερε στις Αονίας τα όρη, και πως του Φοίβου ο χορός σηκώθηκε για να τον χαιρετίσει. Πως με στεφάνι από λουλούδια κι από πικροσέλινο στην κεφαλή, ο Λίνος, ο βοσκός που είχε χάρισμα στο θεϊκό τραγούδι, του είπε: «τούτον τον αυλό Μούσες σου τον δίνουν, δέξου τον, παλιά τον έδωσαν στον γέροντα της Άσκρας, κι εκείνος τραγουδώντας συχνά κινούσε τις σκληρές μελιές να ροβολάν από τα όρη.

³⁵ Ολόκληρο το τραγούδι του Σειληνού κατά τον ΚΑΝΙΑ 2016, 101 μεταφέρεται από τον ποιητή σε ελεύθερο πλάγιο λόγο (reported speech).

³⁶ Ο COURTNEY 1990, 109–11 πραγματεύεται την αναδιάταξη των στίχων μιας σκηνής που δεν μπορεί να αποδράσει από τη θεματική των μεταμορφώσεων και των ερωτικών παθημάτων κατά το πρότυπο του Παρθένιου.

Η εισαγωγική φράση *tum canit* εντάσσεται στη βιργιλιανή στρατηγική του ελεύθερου πλάγιου λόγου, που ως στυλιστική επιλογή καθιστά δυσχερή τον προσδιορισμό του περιεχομένου του τραγουδιού του Σειληνού και του τρόπου με τον οποίο αυτό παραστάθηκε. Δημιουργεί, μάλιστα, σκόπιμα την εντύπωση μιας παντομμικῆς παράστασης, εμπειρία γνωστή όχι μόνο στον ποιητή, αλλά και στους σύγχρονους αναγνώστες του. Ο Γάλλος περιπλανιέται, και όταν παρουσιάζεται στον Απόλλωνα, ο χορός ανίσταται, όπως οι δρύες, τα σύννεφα και τα δένδρα νωρίτερα (*chorus adsurrexerit*) και η μύηση γίνεται και πάλι με τη μεσολάβηση του Λίνου και του Ησιόδου, διαμορφώνοντας και σε αυτή την περίπτωση ένα σύνθετο πλέγμα πολλαπλών ποιητικών φωνών. Η ποιητική φωνή του Βιργιλίου μετατίθεται στον Τίτυρο και ύστερα στον Σειληνό, τον Γάλλο, τον μουσικοδίδακτο Ησιόδο, ο οποίος με τη σειρά του εμπνέεται από τον Απόλλωνα. Εκτός από μια θεολογική-μεταφυσική κατοχύρωση και μια ιστοριογραμματική και λογοτεχνική ιεράρχηση, που τονίζει ο Παπαγγελής,³⁷ δεν πρέπει να παραβλεφθεί και η στενή σχέση του Σειληνού με τον Πρωτέα,³⁸ τον δεξιότηχνη και ήρωα-αρχέτυπο των μεταμορφώσεων. Ο Πρωτέας αναφέρεται και από τον Λυκίνο, τον έναν από τους δύο συνομιλητές του *Περὶ Ὀρχήσεως* του Λουκιανού (κεφ. 19), από κοινού με το παράδειγμα του χταποδιού, με σκοπό να καταστεί σαφές πως η μίμηση, όπως και η ρητορική χρησιμοποιούν τα εργαλεία της *demonstratio* και της *significatio*.³⁹ Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο ο Πρωτέας αποκαλείται χορευτής (*ὄρχηστής*), ο οποίος μπορεί να μιμηθεί τα πάντα (*μιμητικὸν ἄνθρωπον καὶ πρὸς πάντα σχηματίζεσθαι καὶ μεταβάλλεσθαι δυνάμενον*), ένας δηλαδή σωστός παντόμιμος-χορευτής. Κατά τη Lada-Richards ο Βιργίλιος είναι ένα είδος Πρωτέα που ξέρει να μεταμορφώνει το κείμενό του και να το δομεί σε πολλαπλά επίπεδα.⁴⁰

Μέχρι στιγμῆς, ἔχει καταδειχθεῖ πως ο Βιργίλιος πειραματίζεται σε ακραίο βαθμό με την ανάμειξη λογοτεχνικῶν ειδῶν στις σύντομης ἔκτασης *Ἐκλογές*

³⁷ ΠΑΠΑΓΓΕΛΗΣ 1995, 155, 171.

³⁸ Στην *Ὀδύσεια* δ 385 κ.ε. ο Πρωτέας παρουσιάζεται ως θαλάσσια θεότητα, επιφορτισμένη με την επιμέλεια των θαλάσσιων κοπαδιῶν του Ποσειδώνα και προικισμένη με την ικανότητα να μεταμορφώνεται σε οτιδήποτε επιθυμῆσει (ἀκόμη και σε στοιχεία της φύσης, ὅπως το νερό και η φωτιά). Σκοπός των πολλαπλῶν μεταμορφώσεών του ἦταν η υπεκφυγή ἀπὸ τις ἐρωτήσεις που του ἔθεταν λόγω των μαντικῶν ιδιοτήτων που διέθετε. Το γνωστό ἐπεισόδιο Πρωτέα-Μενέλαου καθρεπτίζεται στο 4ο βιβλίο των *Γεωργικῶν* του Βιργιλίου (στ. 387 κ.ε.), με κοινό παρονομαστή τὴ μεταμόρφωση, ἡ οποία εἶναι ἕνας ἀπὸ τους κεντρικούς ἀξονες τῆς 6ης *Ἐκλογῆς*.

³⁹ SCHLARBACH 2008, 316. Προσωπικά, ἐκτιμῶ ὅτι αὐτὸ σχετίζεται ἄμεσα με τὴν ἴδια τὴ σημασία των *ecloga* καὶ *electio* ὡς μέσων συναρμογῆς σημαίνοντος καὶ σημασινομένου. Ἐνας ἠθοποιός καὶ ἐν προκειμένῳ ἕνας (παντό)μιμος, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἕνας ρήτορας, μέσω τῆς δεξιῆς αἰσθητοποιεῖ ἕνα ὄν καὶ του ἀποδίδει ἐν συνεχείᾳ μία σημασία.

⁴⁰ LADA-RICHARDS 2019, 121. Ο STEWART 1959, 197-98 διακρίνει 7 διαφορετικὰ λογοτεχνικὰ ἐπίπεδα-εἶδη στο τραγούδι του Σειληνού: κοσμογονικὸ ἔπος (31-40), μυθολογία/γενεαλογία (41-42), ἐπικὴ ποίηση γιὰ ἐρωτικὰ παθήματα (43-60), τραγωδία (61-63), μυθολογία ἐν εἰδει ἐλεγεῖας (64-73), μεταμορφώσεις (74-81), παιδαγωγικὴ ποίηση/ παιδικὰ (82-86). Κατὰ συνέπεια τὸ χαρακτηρίζει “ποίημα των ἰσορροπημένων ἀνισορροπιῶν”.

του, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ειδολογική ένταξη στοιχείων από παραστάσεις μίμου και παντόμιμου στην 6^η *Εκλογή*. Η σκηνή αιχμαλωσίας του Σειληνού από τους δύο νεαρούς και τη νύμφη Αίγλη είναι άμεσα συνυφασμένη με τη φάρσα του μίμου, ενώ το τραγούδι του Σειληνού, του οποίου τους στίχους δεν πληροφορούμαστε, με εκτελεστή την αρχετυπική δαιμονική θεότητα του θεατρικού χορού, αρκεί για να παραπέμψει σε παράσταση παντόμιμου.

Το επόμενο και τελευταίο διακείμενο που θα εξεταστεί προέρχεται από το 19^ο βιβλίο των *Διονυσιακών* του Νόννου Πανοπολίτη και ακολουθεί τη βιργιλιανή στρατηγική ως προς την παιγνιώδη και δημιουργική πρόσληψη του παντόμιμου ως θεάματος, με τη χαρακτηριστική καινοτομία πως προσλαμβάνει και τον ίδιο τον Βιργίλιο με έναν αντισυμβατικό τρόπο στον ίδιο διαγωνισμό.

ἐχόρευε Μάρων (Διον. 19.198) vs Σιληνός δ' ἐχόρευε (Διον. 19.225): ο παντομιμικός διαγωνισμός του Μάρωνα και του Σιληνού

Η μοναδική περίπτωση μαρτυρούμενου λογοτεχνικά παντομιμικού διαγωνισμού εντοπίζεται στο 19^ο βιβλίο των *Διονυσιακών* του Νόννου. Τα *Διονυσιακά* είναι ένα έργο που αποσκοπεί στον συγκερασμό και την ανάμιξη πολλών λογοτεχνικά προτύπων και μια από τις βασικές αρχές του είναι η λογοτεχνική μεταμόρφωση.⁴¹ Αυτή με τη σειρά της στηρίζεται στον διαγωνισμό ποιητικού λόγου και θεάματος (όπου εντάσσεται και ο παντομιμικός αγώνας), χωρίς να απουσιάζει το αισθησιοκρατικό στοιχείο, που εκπροσωπεί ο Διόνυσος.⁴² Μια βασική, βέβαια, καινοτομία σε σχέση με τον εξαναγκασμένο απ' τα δεσμά του Σειληνό είναι πως ο ποιητής των *Διονυσιακών* δεν συνθέτει ένα επεισόδιο που αναφέρεται στον μίμο και τον παντόμιμο, αλλά παρουσιάζει την εκτέλεση δύο παντόμιμων χορευτών, με έμφαση στις χορευτικές κινήσεις του Σιληνού.⁴³

Το πλαίσιο του παντομιμικού αγώνα είναι οι επικήδειες αθλητικές εκδηλώσεις στη μνήμη του βασιλιά Στάφυλου, που έχει μόλις πριν πεθάνει.⁴⁴ Άλλωστε, οι παντόμιμοι, έπρεπε να διαθέτουν άψογη αθλητική παιδεία για να εκτελέσουν όλες αυτές τις χορευτικές ασκήσεις – πολλές από τις οποίες ήταν ιδιαίτερα απαιτητικές.⁴⁵ Οι δύο διαγωνιζόμενοι ονομάζονται Μάρων και Σιληνός [sic], ονόματα που δίχως δεύτερη σκέψη παραπέμπουν στον συγγραφέα

⁴¹ SCHLAPBACH 2017, 251–53. Ιδιαίτερη επίκληση στο αρχέτυπο των μεταμορφώσεων και θαλάσσιο δαίμονα υπάρχει στο προοίμιο των *Διονυσιακών*, όπου ο Πρωτέας αποκαλείται *πολύτροπος* (I 14).

⁴² SCHLAPBACH 2017, 254.

⁴³ SCHLAPBACH 2017, 261–62.

⁴⁴ Κατά τον GONNELLI 2021, 320 πρόκειται ουσιαστικά για καλλιτεχνικούς αγώνες που συνδέονται άρρηκτα με δύο βασικά στοιχεία της διονυσιακής λατρείας, την αποδοχή του θανάτου και της μετά θάνατον ζωής, καθώς και το θέατρο σε όλες τις μορφές του (λυρική ποίηση, παντόμιμος).

⁴⁵ ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ 2022, 152. Σύμφωνα με τον PRELLER 1894, 603 και ο Σιληνός, ο αρχέτυπος Σάτυρος και χορευτής ήταν γνωστός για τη σωματική του δύναμη, χαρακτηριστικό που ανατρέπεται στο τέλος του διαγωνισμού.

και τον τραγουδιστή αντίστοιχα της 6^{ης} *Εκλογής*.⁴⁶ Αξίζει, μάλιστα, να επισημανθεί πως ο Μάρων εμφανίζεται ήδη στην *Οδύσεια* (ι 197) και συνδέεται με το κρασί και τον κύκλο του Διονύσου. Σύμφωνα με μία αρχαιότερη μυθολογική παράδοση είναι γιος του Σιληνού και Σιληνός/Σάτυρος της Μαρώνας, ενώ αργότερα το όνομά του αντικαθίσταται με αυτό του Μαρσούα.⁴⁷ Αμφότεροι οι ήρωες επομένως είναι δαιμονικές θεότητες και σατυρόμορφοι ακόλουθοι του Διονύσου, γεγονός που αυξάνει το ενδιαφέρον ποιητικής σύνθεσης ενός χορευτικού διαγωνισμού αναμεταξύ τους. Υπάρχει, όμως, και λογοτεχνικό ενδιαφέρον αφού ο Μάρων παραπέμπει στον ποιητή της 6^{ης} *Εκλογής* και ο Σιληνός στον Silenus, συνιστώντας μία δημιουργική πρόσληψη δημιουργού και δημιουργήματος σε διαγωνιστικό περιβάλλον.

Ο Νόννος έχει σίγουρα υπόψη του τη συγκεκριμένη βιργιλιανή *Εκλογή* και τις παντομμιακές της αναφορές, δεδομένης και της διάδοσης της βιργιλιανής ποίησης ήδη κατά τον 4^ο αιώνα μ.Χ.⁴⁸ Οι διαγωνιζόμενοι συνδέονται με τη σχέση πατέρα–υιού, αλλά ο υιός, ο Μάρων αναδεικνύεται τελικά νικητής, μη αναμενόμενο αποτέλεσμα με βάση τον αγώνα που εξελίσσεται ανάμεσά τους. Οι στίχοι 19.155–157 (*χείρ τροχαλή καὶ σκαρθμὸς ἔλιξ, καὶ νεῦμα προσώπου / ἄστατα κινυμένοιο, καὶ αὐδήεσσα σιωπῆ / δάκτυλα δινεύουσα καὶ ὄρηστέηρος ὀπωπῆν*) ανήκουν στις προκαταρκτικές οδηγίες του Διονύσου που ορίζει τις διαστάσεις της παντομμιακής τέχνης μέσα από το τρίπτυχο χέρια–κορμός–πρόσωπο. Είναι αξιοσημείωτο πως στην περίπτωση του Μάρωνος δεν υπάρχει αναφορά σε μάσκες ή μουσική.⁴⁹ Αυτό που πρώτος ο Μάρων χορεύει θυμίζει όντως παράσταση παντόμιμου: μιμείται την Ἡβη (στ. 214–215 *ἀλλὰ καὶ αὐτήν / νέκταρ ἀρνομένην ὠρχήσατο παρθένον Ἥβην*, στ. 218 *Ἥβην χρυσοπέδιλον ἐχέφρονι δείκνυε σιγῇ*) και τον Γανυμήδη (στ. 216–217 *εἰς Σατύρους δ' ὀρόων Γανυμήδεος ἔγραφε μορφήν / χερσὶν ἄφωνήτοισι*). Είναι χαρακτηριστικό πως ο Νόννος υιοθετεί τον ελεύθερο πλάγιο λόγο ως εκφραστική στρατηγική (μεταφέρει τις χορευτικές κινήσεις του Μάρωνα), προσλαμβάνοντας έτσι την τεχνική της 6^{ης} *Εκλογής* του Βιργιλίου.

Η χορογραφία, όμως, του Σιληνού (στ. 19.263–286) ξεφεύγει από τα όρια του παντόμιμου και καταλήγει σε ένα αμιγώς ακροβατικό θέαμα⁵⁰ με αποκορύφωμα τη μεταμόρφωσή του σε νερό (στ. 19.287 *καὶ ποταμὸς μορφοῦτο*). Θεματικά παριστάνει τον αγώνα Διονύσου και Αρισταίου –κυρίαρχη παρουσιάζεται η μεταποιητική και μεταμορφωτική διάσταση του έργου του Νόννου, αφού περιεχόμενο μιας διαγωνιστικής υποψηφιότητας είναι ένας άλλος δια-

⁴⁶ ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ 2022, 153, 157.

⁴⁷ PRELLER 1894, 604–5.

⁴⁸ ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ 2022, 155.

⁴⁹ SCHLAPBACH 2017, 266. Η ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ 2022, 158, 166 ανιχνεύει μεταποιητικά στοιχεία και στην εκτέλεση του Μάρωνος και εντοπίζει, επιπλέον, εμφανείς επιρροές από την 6^η *Εκλογή* στο τραγούδι που εκτελεί.

⁵⁰ LIND 1935.

γωνισμός– και ο χορός του περιγράφεται και πάλι σε ελεύθερο πλάγιο λόγο, όπως ακριβώς και η χορογραφία του Silenus στην 6^η Εκλογή.⁵¹ Ο ελεύθερος πλάγιος λόγος τονίζει πως η ταυτότητα του χορευτή-παντόμιμου απορροφάται από τους ήρωες που μιμείται. Σύμφωνα με την Παπαϊωάννου,⁵² η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος, της νίκης δηλαδή του Διονύσου ενάντια στον Αρισταίο, είναι και μια προγραμματική δήλωση του συγγραφέα για την νίκη του ενάντια στο παραδοσιακό έπος και ενδεχομένως και κατά της βιργιλιανής παράδοσης. Κατά τη γνώμη μου, είναι και μια καινοτόμος ποιητική στάση, αφού εντελώς ειρωνικά αυτός που εκτελεί έναν παντόμιμο με θέμα την νίκη του θεού θα ηττηθεί παταγωδώς. Η χορογραφία (19.263-286) ακολουθεί την εξής πορεία κινήσιολογικά:

χρήση δεξιού χεριού για την απόδοση του διαγωνισμού Διονύσου και Αρισταίου – ακινησία χεριού – πήδημα και ανασήκωση κορμού προς τα πάνω – αναπήδηση από το ένα πόδι στο άλλο – στροβίλισμα – χορός με στήριξη στις φτέρνες – στάση στο ένα μόνο λυγισμένο πόδι ή γόνατο εναλλάξ – ανοίγματα στις μηριαίες γωνίες – άρση αριστερού ποδιού στο ύψος των πλευρών και του ώμου – εκ νέου άρση, περιστροφή και πίσω τέντωμα ως τον λαιμό – επαναλαμβανόμενη κυκλική περιστροφή με υπτιασμό και τοξωτή κάμψη της κοιλιάς προς τα πάνω – διαρκής στροβιλισμός – κρέμασμα κεφαλιού προς τα μπροστά – πλαστή επαφή με το έδαφος – καταληκτική κάμψη των γονάτων – τίναγμα κεφαλής – πτώση στη γη (ισοπέδωση) – μεταμόρφωση σε ποταμό.⁵³

Η καθηλωτική αυτή περιγραφή θυμίζει τις διακωμωδούμενες αποτυχημένες χορογραφίες παντόμιμου στα επιγράμματα του Μαρτιάλη,⁵⁴ όπου παρουσιάζονται ατυχείς ή ενορχηστρωμένοι θάνατοι παντόμιμων και έτσι δικαιολογείται σε αυτήν την περίπτωση η τοποθέτηση του συγκεκριμένου αγώνα

⁵¹ SCHLAPBACH 2017, 266.

⁵² ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ 2022, 169.

⁵³ *τοῦτο σοφῆ παλάμη κερόεις Σειληνὸς ὑφαίνων / δεξιτερὴν μὲν ἔπαυσε, πολυσκάρθμῳ δὲ πεδίλῳ / ἐκ χθονὸς ἠώρητο καὶ ἤερι πέμπεν ὀπωπᾶς, / πῆ μὲν ἐπ' ἀλλήλοισιν ὁμόζυγα ταρσᾶ συνάπτων, / πῆ δὲ διαζεύξας ἑτεραλκεί πάλλετο τέχνη, / ἄλλοτε πουλυέλικτος ὑπὲρ δαπέδοιο χορευῶν / ὀρθὸς ἐπὶ πτέρναις ἐλικώδεϊ σείετο παλμῶ· / δεξιτερῶ δ' ἄγναμπος ἐπεστηρίζετο ταρσῶ, / δάκτυλον ἄκρον ἔχων ἑτέρου ποδὸς ἢ γόνυ κάμψας / συμφερταῖς παλάμησιν ἢ ἑκταδίην πτύχα μηρῶν, / Σειληνὸς βαρύγυνος, ἔχων ποδὸς ὄρθιον ὀρμήν· / καὶ πόδα λαῖον ἄειρεν ἐπὶ πλευροῖο καὶ ὦμου / κουφίζων ἐλικηδόν, ὀπισθοτόνῳ δ' ὑπὸ τέχνη / καμπύλον ἠώρησεν ἐπ' αὐχένη ταρσὸν ἐλίξας· / καὶ βαλίη στροφάλιγγι παλιννόστοιο χορείης / ὕπτιος αὐτοέλικτος ἐκάμπετο κυκλάδι τέχνη / πεπταμένην ἐπίκυρτον ἐς ἡέρα γαστέρα φαίνων, / τὴν αὐτὴν στεφανηδὸν ἀτέρμονα νύσαν ἀμείβων· / καὶ κεφαλὴ πεφόρητο παρήρορος, οἶά περ αἰεὶ / ἀπτομένη δαπέδοιο καὶ οὐ ψαύουσα κονίης· / καὶ ποδὶ λαχνήνεντι πέδον Σειληνὸς ἐλίσσων / ἄστατος ἔνθα καὶ ἔνθα ποδῶν βακχεύετο παλμῶ· / καὶ τότε γούνατα κάμνε, τινασσομένου δὲ καρήνου / ὕπτιος αὐτοκύλιτος ἐπωλίσθησεν ἀρούρη·*

⁵⁴ SCHLAPBACH 2017, 263–64.

στο πλαίσιο των νεκρικών εορτών. Σε αυτό το απόσπασμα καμία πλοκή δεν αποσπά την προσοχή από τις κινήσεις του παντόμιμου και παρατηρείται μετατόπιση της εστίασης από τα άνω άκρα (χέρια) στα κάτω (πόδια). Είναι σαν ο Σιληνός να έχει μεθύσει από τις αισθησιοκρατικές οδηγίες του Διονύσου, σε αντίθεση με τον Silenus του Βιργιλίου που ξυπνά από το χθεσινό μεθύσι.⁵⁵ Η μετάβαση από την αναπαράσταση της πραγματικότητας στην ίδια την πραγματικότητα συμβαίνει μόνο όταν τα γόνατα του Σιληνού τον εγκαταλείπουν. Ο δε Σιληνός τοποθετείται στη σειρά θαλάσσιων θεοτήτων που μεταμορφώνονται στο παντομμικό μέσο, δηλαδή στο νερό,⁵⁶ χωρίς να αναλώνονται στον απλό συμβολισμό του.⁵⁷ Μια τέτοια θεότητα είναι και ο Νηρέας, ο οποίος επίσης –καθόλου τυχαία– δεν απουσιάζει από την 6^η Εκλογή (6.35). Η μεταμόρφωση οφείλεται σε υπέρβαση των ορίων από τον παντόμιμο, ο οποίος ξεχνά την αληθινή του ταυτότητα, ενώ ο στόχος είναι, έχοντας ο ίδιος τον πλήρη έλεγχο, να αποπλανήσει τους θεατές (πρβλ. 19.346 και πάντες ἐθάμβεον). Η τελική κίνηση ακραίας επαφής με το έδαφος πριν την τελική ισοπέδωση, όσο απαιτητική και επικίνδυνη κι αν μοιάζει, είναι κοινός τόπος στο κλείσιμο μιας παντομμικής χορογραφίας,⁵⁸ ένας ακόμη διακριτικός φωτισμός του λεπτού ορίου μεταξύ ζωής και θανάτου.⁵⁹ Η ίδια η κίνηση του νερού “κυμαίνεται μεταξύ μεταφοράς και πραγματικότητας”,⁶⁰ ενώ η ίδια η θεματική του 19^{ου} βιβλίου με τους καλλιτεχνικούς αγώνες στη μνήμη του βασιλιά Στάφυλου, είναι μία ωδή στην αναγέννηση και κατ’ επέκταση στην ποιητική παλιγγενεσία.

Συμπεράσματα

Πιο πιθανό από μία Εκλογή που προορίζεται για παντομμικό λιμπρέτο είναι ένα βουκολικό ποίημα με αναφορές στα σύγχρονα του Βιργιλίου θεάματα μίμου και παντόμιμου. Το δέσιμο του Σιληνού είναι εφάμιλλο μιας κωμικής ή μιμικής φάρσας, ενώ το τραγούδι του Σιληνού και η μεταφορά του περιεχομένου του δημιουργούν καλλιτεχνικές και επιτελεστικές συνθήκες που είναι

⁵⁵ SCHLAPBACH 2017, 270.

⁵⁶ Με βάση την προσέγγιση της ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ 2022, 172 το νερό ήδη από την ποίηση του Καλλίμαχου συμβολίζει την αιώνια ροή και έχει μεταποιητική αξία. Δημιουργεί, έτσι, στο τέλος της χορογραφίας του Σιληνού ανάλογη εντύπωση με την αέναη φυσική μεταμόρφωση του τραγουδιού του στην τελευταία ενότητα της Εκλογής: από τον Ευρώτα (υδάτινο στοιχείο), στους δαφνώνες και τις κοιλάδες (γήινο στοιχείο) και τελικά στα αστέρια και τον ουρανό (αιθέριο στοιχείο). Ο τελευταίος χαρακτηρίζεται *invito* (απρόθυμος) απέναντι στην έλευση της νύχτας (*Vesper*), θέτοντας το αίτημα αυτή η ημέρα να μην τελειώσει ποτέ και άρα το τραγούδι του Σιληνού να είναι αιώνιο.

⁵⁷ SCHLAPBACH 2017, 271.

⁵⁸ ZIMMERMANN & RENGAKOS 2022, 1187.

⁵⁹ SCHLAPBACH 2017, 276, 278.

⁶⁰ SCHLAPBACH 2017, 281. Η παντομμική χορογραφία που κορυφώνεται σε μεταμόρφωση σε νερό δεν αποκλείεται να αντλεί έμπνευση από ένα ιδιαίτερο είδος μιμικών θεαμάτων, τους *mimi acquatici* ή *idromimi* κατά τον GONNELLI 2021, 322.

ανάλογες με το χοροθέατρο του παντόμιμου. Το λογοτεχνικό σχόλιο του Βιργιλίου στον (παντό)μίμο προσλαμβάνει δημιουργικά πέντε αιώνες αργότερα ο Νόννος ο Πανοπολίτης, ο οποίος προσπαθεί να υπερβεί την προγενέστερη επική παράδοση –συμπεριλαμβανομένης και της βιργιλιανής– με το να φέρνει αντιμέτωπους τον ποιητή και το δημιούργημά του, τον πατέρα και τον υιό μιας μυθολογικής παράδοσης και να τους οδηγεί σε αναμέτρηση. Μπορεί ο Μάρων να είναι αυτός που κερδίζει, αλλά ο Σιληνός είναι σίγουρα ένας αληθινός παντόμιμος που μέσα από τη χωρίς προηγούμενο παράστασή του (ξεπερνάει σε τεχνική δυσκολία τη χορογραφία που υπονοείται στην 6^η Εκλογή) οδηγείται στην ποιητική του αναγέννηση. Ακόμη κι αν η εκτέλεση από τη μίμα Cytheris δεν είναι αποδειξίμη, αυτό που σίγουρα δεν μπορεί να παραβλεφθεί είναι το γνήσιο ενδιαφέρον του Βιργιλίου για τον παντόμιμο και τα συναφή θεατρικά δρώμενα, τάση που συνεχίζεται μέχρι και τον 5^ο αι. μ.Χ. με τον Νόννο.

Τελικά η συμβουλή του κεφαλαίου 74 από το έργο *Περί Όρχησεως* του Λουκιανού, αποδεικνύεται και αντίστροφα:

Ἐθέλω δὲ ἤδη καὶ ὑποδείξαι σοὶ τῷ λόγῳ ὁποῖον χρῆ εἶναι τὸν ἄριστον ὀρχηστὴν ἐν τε ψυχῇ καὶ σώματι. καίτοι τῆς μὲν ψυχῆς προεῖπον τὰ πλεῖστα· μνημονικὸν τε γὰρ εἶναι καὶ εὐφυᾶ καὶ συνετὸν καὶ ὀξὺν ἐπινοῆσαι καὶ καιροῦ μάλιστα ἐστοχάσθαι φημί δεῖν αὐτόν, ἔτι δὲ κριτικὸν τε ποιημάτων καὶ ἁσμάτων καὶ μελῶν τῶν ἀρίστων διαγνωστικὸν καὶ τῶν κακῶς πεποιημένων ἔλεγκτικόν.

Λουκ. *Περί Όρχ.* 74

Θέλω, μάλιστα, ακόμη να σου παρουσιάσω με επιχειρήματα τι λογής θα πρέπει να είναι ο άψογος χορευτής πνευματικά και σωματικά. Ασφαλώς τα σχετικά με το πνεύμα τα έχω ήδη πει τα περισσότερα. Ισχυρίζομαι πως πρέπει να απομνημονεύει εύκολα και να είναι ευφυής και συνετός και οξύνους, ώστε να επινοεί πράγματα, και να στοχεύει στην κατάλληλη περίπτωση, επιπλέον, όμως, πρέπει να είναι σε θέση να κρίνει και να επιλέγει τα καλύτερα ποιήματα και τραγούδια και μουσική και να ελέγχει τα κακώς συντεθειμένα αντίστοιχα.

Οι παντόμιμοι για να είναι άριστοι δεξιοτέχνες θα πρέπει να επιλέγουν και τα αντίστοιχα έργα υψηλής πνευματικής αξίας. Αλλά με βάση όσα καταδείχθηκαν στην παρούσα εξέταση ισχύει και το αντίστροφο: ποιήματα, όπως η 6^η Εκλογή του Βιργιλίου, ένα μωσαϊκό ποιητικών φωνών, και ο παντομμικός διαγωνισμός (άπαξ) του 19^{ου} βιβλίου των *Διονυσιακών*, υψηλές πνευματικές συνθέσεις, μπορούν να εκδηλώνουν γνήσιο λογοτεχνικό ενδιαφέρον για θεάματα δεύτερης κατηγορίας, όπως ο παντόμιμος.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Πρωτογενείς πηγές

- CLAUSEN, W. 1994. *A Commentary on Virgil. Eclogues*. Oxford: Clarendon Press.
- HARMON, A. M. (έκδ.) 1936. *Lucian, V: The Passing of Peregrinus. The Runaways. Toxaris or Friendship. The Dance. Lexiphanes. The Eunuch. Astrology. The Mistaken Critic. The Parliament of the Gods. The Tyrannicide. Disowned*. Loeb Classical Library 302. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- GONNELLI, F. (έκδ.) 2021. *Nonno di Panopoli, Le Dionisiache, volume secondo (canti XIII–XXIV)*. Milano: BUR Rizolli.
- THILO, G. & HAGEN, H. (έκδ.) 1961 (1878). *Servii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*, III. Hildesheim: Georg Olms.

Δευτερογενής βιβλιογραφία

- BALDWIN, B. 1991. *Eclogue 6: The Simple Explanation*. *SO* 66: 97–107.
- COURTNEY, E. 1990. *Vergil's Sixth Eclogue*. *QUCC* 34(1): 99–112.
- DHARMASIRI, M. 2021. *Remember Me Thus: A Study of Latin Epitaphs of Mime Actresses*. *Melita Classica* 7: 151–70.
- GANTZ, T. 1993. *Early Greek Myth, 1: A Guide to Literary and Artistic Sources*. Baltimore & London: The John Hopkins University Press.
- GRIMAL, P. 1987. *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας*, μτφρ. Β. Α. Άτσαλος. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- HIGHET, G. 1974. *Performances of Vergil's Bucolics*. *Vergilius* 20: 24–25.
- HÖSCHELE, R. 2013. *From Ecloga the Mime to Vergil's Eclogues as Mimes: Ein Gedanken-spiel*. *Vergilius* 59: 37–60.
- KANIA, R. 2016. *Virgil's Eclogues and the Art of Fiction: A Study of the Poetic Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KEITH, A. 2011. *Lycoris Galli / Volumnia Cytheris: A Greek Courtesan in Rome*. *Eugesta* 1: 23–53.
- ΚΙΤΣΟΥ, Σ. 2019. *Τα παρακλαυσιθυρα στη βουκολική ποίηση και η σχέση τους με τον Μίμο: Θεόκριτος, Βιργίλιος, Καλπούρνιος, Νεμεισιανός και τα ανώνυμα αποσπάσματα Μίμων*. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών (Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Κλασικών Σπουδών).
- KOHN, T. D. 2000. *An Early Stage in Vergil's Career*. *The Classical World* 93(3): 267–274.
- LADA-RICHARDS, I. 2019. *On Taking our Sources Seriously: Servius and the Theatrical Life of Vergil's Eclogues*. *ClAnt* 38(1): 91–140.
- LAUSBERG, H. 1990 (1963). *Elemente der literarischen Rhetorik*. Stuttgart: Max Hueber.
- LIND, L. R. 1935. *The Mime in Nonnus's Dionysiaca*. *The Classical Weekly* 29(3): 21.
- MAXWELL, R. L. 1993. *The Documentary Evidence for Ancient Mime*. PhD dissertation, University of Toronto.
- PANAYOTAKIS, C. 2008. *Virgil on the Popular Stage*. Στο: E. HALL & R. WYLES (επιμ.), *New Directions in Ancient Pantomime*. Oxford & New York: Oxford University Press, 185–97.

- ΠΑΠΑΓΓΕΛΗΣ, Θ. Δ. 1995. *Από τη βουκολική ευτοπία στην πολιτική ουτοπία. Μια μελέτη των Εκλογών του Βιργιλίου*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, S. 2022. Pantomime Games in the *Dionysiaca* and Vergil's Song of Silenus. Στο: K. CARVOUNIS, S. ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, & G. SCAFOGLIO (επιμ.), *Later Greek Epic and the Latin Literary Tradition: Further Explorations*. Trends in Classics. Berlin: De Gruyter, 151–77.
- PARASKEVIOTIS, G. C. 2014. Verg. *Ecl.* 6,13–30. Mimic Humour in Silenus' Scene. *Arcotos* 48: 279–93.
- PRELLER, L. 1894 (ανατ. 2011). *Griechische Mythologie*, 1: *Theogonie und Götter*. Berlin: Weidmann.
- PUTNAM, M. C. J. 1970. *Virgil's Pastoral Art: Studies in the Eclogues*. Princeton: Princeton University Press.
- ROSS, D. O., Jr. 2008. The Sixth *Eclogue*: Virgil's Poetic Genealogy. Στο: K. VOLK (επιμ.), *Virgil's Eclogues*. Oxford Readings in Classical Studies. Oxford: Oxford University Press, 189–215.
- RUTHERFORD, R. B. 1989. Virgil's Poetic Ambitions in *Eclogue* 6. *G&R* 36(1): 42–50.
- SCHLAPBACH, K. 2008. Lucian's *On Dancing* and the Models for a Discourse on Pantomime. Στο: E. HALL & R. WYLES (επιμ.), *New Directions in Ancient Pantomime*. Oxford & New York: Oxford University Press, 314–37.
- _____, 2017. Elusive Dancers and the Limits of Art in Nonnus' *Dionysiaka*. Στο: *The Anatomy of Dance Discourse: Literary and Philosophical Approaches to Dance in the Later Greco-Roman World*. Oxford: Oxford University Press, 251–81.
- SEGAL, C. P. 1976. Caves, Pan, and Silenus: Theocritus' Pastoral Epigrams and Virgil's Sixth *Eclogue*. *ZAnt* 26: 53–56.
- SLANEY, H. 2017. Motion Sensors: Perceiving Movement in Roman Pantomime. Στο: E. BETTS (επιμ.), *Senses of the Empire: Multisensory Approaches to Roman Culture*. London & New York: Routledge, 159–75.
- STEWART, Z. 1959. The Song of Silenus. *HSPH* 64: 179–205.
- TRAINA, G. 1999. Lycoris the Mime. Στο: A. FRASCHETTI (επιμ. – εισαγωγή), *Roman Women*, μτφρ. L. Lappin. Chicago & London: University of Chicago Press, 82–99.
- VON PAULY, A. F. (επιμ.) 1905. *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft in alphabetischer Ordnung*, 5. Stuttgart: J.B. Metzler.
- ZIMMERMANN, B. & RENGAKOS, A. 2022. *Handbuch der griechischen Literatur der Antike*, τόμ. 3/1: *Die pagane Literatur der Kaiserzeit und Spätantike*. München: C.H. Beck.

Παναγιώτης Καρανίκας

Υποψήφιος Διδάκτορας Λατινικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, ΕΚΠΑ

karanikaspanagiwtis@gmail.com

pankara@phil.uoa.gr

«[...] το τερατώδες σύστημα του Λαοκιούν»: Ο Καντ και οι ανατολικές φιλοσοφίες της ενότητας*

Γιάννης Πίσσης

*Abstract_ Jannis Pissis | “[...] the Monstrous System of Laokiun:”
Kant and the Eastern Philosophies of Unity*

The paper examines Kant’s references to the philosophy of the East. On the one hand, it explores Kant’s lectures where he discusses the pre-Greek beginnings of philosophy. An attempt is made to defend Kant against the suspicion that he was responsible for the exclusion of African and Asian thought from the philosophical canon, an exclusion that took place around 1800. In particular, it is argued that Kant’s conception of an ‘a priori history of philosophy’ is not structurally Eurocentric/Greco-centric, and that Kant’s shift towards Greco-centric positions in his later lectures is not systematically intertwined with that conception. On the other hand, the paper discusses Kant’s reference to Daoism, Buddhism and other Eastern views in his essay “The End of All Things” of 1794. It is shown that the reference is not merely dismissive and that Kant’s philosophy can be open to a dialogue with non-European traditions.

ΤΟ ΘΕΜΑ της εργασίας είναι η σχέση του Καντ με την ανατολική φιλοσοφία. Δεν θα επιχειρηθεί, ωστόσο, μια σύγκριση ανάμεσα στη φιλοσοφία του Καντ και σε κάποια ανατολική φιλοσοφία, για παράδειγμα ανάμεσα στην ηθική θεωρία του Καντ και σε εκείνην του Κομφούκιου ή ανάμεσα στη θεωρία του Καντ για τις αντινομίες του Λόγου και στην πραγμάτευση των παραδόξων στο Τάο.¹ Η εργασία θα περιοριστεί στα όσα έγραψε ο Καντ για την ανατολική φιλοσοφία, στον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος αντιμετώπιζε τη σκέψη των αρχαίων λαών της Ανατολής.

* Η εργασία παρουσιάστηκε ως προφορική εισήγηση στο πλαίσιο των *Online εργαστηρίων για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και την πρόσληψη της αρχαίας κινεζικής φιλοσοφίας στη Δύση* στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τον Απρίλιο του 2023. Ευχαριστώ τον Παντελή Γκολίτση για την πρόσκληση και για τα πολύτιμα ερεθίσματα, καθώς και όλους/ες τους/τις συμμετέχοντες/ουσες για την ωραία συζήτηση. Μέρος της εργασίας παρουσιάστηκε επίσης ως προφορική εισήγηση, υπό τον τίτλο «Kant on the dawn of philosophy», στο διαδικτυακό συμπόσιο *Kant in Greece; Greece in Kant* στο πλαίσιο του *Virtual Kant Congress with a Cosmopolitan Purpose* (VKC) τον Μάιο του 2024.

¹ Πβ. τις εξής συγκριτικές μελέτες: PALMQUIST 1996 και NELSON 2011.

1. Ο «μυστικισμός» της Ανατολής

Η αλήθεια είναι ότι ο Καντ έγραψε πολύ λίγα πράγματα για τη φιλοσοφία της Ανατολής. Σε δημοσιευμένο κείμενο, η πιο σαφής –ή μάλλον η μόνη– αναφορά βρίσκεται στο δοκίμιο «Το τέλος των πάντων» (*Das Ende aller Dinge*) του 1794:

Με αυτό τον τρόπο ο άνθρωπος που βυθίζεται σε τέτοιους στοχασμούς καταλήγει στο *μυστικισμό* (διότι ο Λόγος, καθώς δεν αρκείται στην εμμενή, δηλαδή πρακτική, χρήση του, αλλά αρέσκεται να αναλαμβάνει τολμήματα στο πεδίο του υπερβατικού, έχει κι αυτός τα μυστικά του). Εδώ ο Λόγος του ανθρώπου δεν κατανοεί τον εαυτό του και αυτό που θέλει, παρά προτιμά να φαντασιοκοπεί, αντί, όπως αρμόζει σε έναν διανοητικό κάτοικο ενός αισθητού κόσμου, να συγκρατείται περιορισμένος εντός των ορίων του κόσμου τούτου. Από εδώ πηγάζει το τερατώδες σύστημα του Λαοκιούν [*das Ungeheuer von System von Laokium*] περί του *ύψιστου αγαθού*, το οποίο συνίσταται τάχα στο *μηδέν*, δηλαδή στη συνείδηση να *αισθάνεται* κανείς ότι απορροφάται στην άβυσσο της θεότητας μέσα από τη συγχώνευση με αυτήν και επομένως την εκμηδένιση της προσωπικότητάς του. Προκειμένου να προαισθανθούν αυτή την κατάσταση, Κινέζοι φιλόσοφοι μοχθούν σε σκοτεινά δωμάτια με κλειστά μάτια να σκεφτούν και να αισθανθούν αυτό τους το μηδέν. Από εδώ πηγάζει επίσης ο *πανθεισμός* (των Θιβητιανών και άλλων ανατολικών λαών) καθώς και ο *σπινοζισμός*, που προέκυψε στη συνέχεια από τον μεταφυσικό του εξευγενισμό· αμφότεροι συγγενεύουν στενά με το πανάρχαιο *σύστημα της απόρροιας* όλων των ανθρώπινων ψυχών από τη θεότητα (η οποία εντέλει και τις αναρροφά). Και όλα αυτά μόνο και μόνο προκειμένου οι άνθρωποι να μπορούν επιτέλους να έχουν και να χαίρονται μια *αιώνια γαλήνη*, η οποία και αποτελεί το υποτιθέμενο μακάριο τέλος των πάντων· στην πραγματικότητα πρόκειται για μια έννοια που δεν τους αφήνει στάλα νου και με την οποία κάθε σκέψη παίρνει τέλος.

Καντ 2012, 72–73 (AA 8: 335).

Στο παράθεμα, λοιπόν, ο Καντ συσχετίζει τον ταοϊσμό –το «τερατώδες σύστημα» του Λάο Τσε (ο Καντ αποδίδει το όνομα ως «Λαοκιούν»)– με τον βουδισμό –τον πανθεισμό «των Θιβητιανών»–, αλλά και με τη φιλοσοφία του Σπινόζα –που, χάρη στις εβραϊκές πηγές της, μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει ανατολικές ρίζες– και με το «πανάρχαιο σύστημα της απόρροιας» ή απορροής ή προβολής (*Emanation*) – το οποίο αφενός παραπέμπει στον νεοπλατωνισμό, δηλαδή στην ύστερη ελληνιστική φιλοσοφία, που οπωσδήποτε είχε μια ανατολική διάσταση, αφετέρου, όμως, μπορεί επίσης να παραπέμπει στην ινδική

φιλοσοφία. Σε κάθε περίπτωση, για τον Καντ, «ο άνθρωπος που βυθίζεται σε τέτοιους στοχασμούς» – που σκέφτεται, δηλαδή, μια κατάσταση της ύπαρξης εκτός του χρόνου, χωρίς καμία μεταβολή, ως απόδραση από τα βάσανα της ύπαρξής του μέσα στον χρόνο (βλ. Καντ 2012α, 71–72 (AA 8: 335))– καταλήγει εντέλει να μην του μένει «στάλα νου», οπότε επέρχεται το τέλος κάθε σκέψης. Θα έλεγε κανείς ότι ο Καντ συγχωνεύει διαφορετικές θεωρήσεις και απορρίπτει κάτι που μπορούμε να ονομάσουμε *ανατολικό μυστικισμό*, με μια πολύ ευρεία έννοια: με την έννοια ενός θεμελιακού αισθήματος της ενότητας και μιας αντίληψης του εαυτού ως μέρους ενός ευρύτερου όλου.

Δικαιούται, όμως, κανείς πράγματι να κατατάξει όλες τις παραπάνω μορφές σκέψης στον «μυστικισμό»; Το επιχείρημα του Καντ είναι κατά βάση το εξής: Ο χρόνος είναι η μορφή κάθε σκέψης, κάθε επιθυμίας και κάθε ελπίδας μας. Αν κανείς, λοιπόν, αφαιρέσει τον χρόνο, αν θέλει να συλλάβει μια κατάσταση εκτός του χρόνου, τότε αναγκαστικά καταλήγει να επικαλείται μια διανοητική εποπτεία, που δεν μπορεί παρά να είναι μια μυστική εποπτεία, ένα μυστήριο. Εδώ κατατάσσει ο Καντ τις προσπάθειες Κινέζων φιλοσόφων να αισθανθούν το μηδέν «σε σκοτεινά δωμάτια με κλειστά μάτια»· εδώ θα κατέτασσε, όμως, και το τρίτο είδος γνώσης του Σπινόζα, δηλαδή την άμεση, εποπτική σύλληψη του όλου: της υπόστασης ως πρότερης των τρόπων της.²

2. Η ανατολική φιλοσοφία και ο φιλοσοφικός κανόνας

Όπως και να έχει, ανακύπτει εύλογα το ερώτημα: Γιατί να μην αφήσουμε το ζήτημα εδώ; Γιατί να μην αρκεστούμε στη διαπίστωση ότι ο Καντ δεν είχε να πει πολλά πράγματα για την ανατολική φιλοσοφία; Με άλλα λόγια: Γιατί έχει ενδιαφέρον το θέμα; Ο λόγος που το θέμα έχει πράγματι ενδιαφέρον, είναι ότι ο Καντ εμφανίζεται τα τελευταία χρόνια ως πρωταγωνιστής στον αποκλεισμό της αφρικανικής και ασιατικής φιλοσοφίας από τον φιλοσοφικό κανόνα, αποκλεισμός που συντελέστηκε στο γύρισμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα. Μάλιστα, αποδίδονται στον Καντ ρατσιστικά κίνητρα για αυτόν τον αποκλεισμό. Όσοι και όσες υποστηρίζουν αυτές τις θέσεις, βασίζονται στα όσα έλεγε ο Καντ σε παραδόσεις του για την ιστορία της φιλοσοφίας τη δεκαετία του 1780.

Με τον πιο συστηματικό τρόπο, η θέση σύμφωνα με την οποία ο Καντ ευθύνεται για τον αποκλεισμό, έχει διατυπωθεί από τον Πήτερ Παρκ (Peter Park) στο πρόσφατο βιβλίο του *Africa, Asia, and the History of Philosophy. Racism in the Formation of the Philosophical Canon, 1780–1830* (Park 2013).³ Η θέση του Παρκ είναι, συγκεκριμένα, ότι ο Καντ και οι καντιανοί απέκλεισαν συστηματικά την αφρικανική και ασιατική φιλοσοφία από τον κανόνα, εισά-

² Για το, κατά Σπινόζα, τρίτο είδος γνώσης, την εποπτική ή εννοιακή γνώση (*scientia intuitiva*), βλ. ΣΠΙΝΟΖΑ 2009, 204–5 (μέρος 2, πρόταση 40, σχόλιο 2) και 213–15 (μέρος 2, πρόταση 47).

³ Από παλαιότερες εργασίες, ο Παρκ στηρίζεται προπάντων στον BERNASCONI 1997.

γοντας στη θέση της παραδοσιακής δοξογραφίας τη θεώρηση μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας ή φιλοσοφικής ιστορίας της φιλοσοφίας. Στο ακροτελεύτιο κεφάλαιο της *Κριτικής του καθαρού Λόγου*, ο Καντ πράγματι εισάγει την ιδέα ότι είναι δυνατή μια «ιστορία του καθαρού Λόγου» (ΚΚΛ, Α 852/Β 880), δηλαδή μια απριόρι κατασκευή, η οποία οφείλει να αποτελεί μάλιστα τμήμα της ίδιας της φιλοσοφίας, του συστήματος της φιλοσοφίας. Γιατί, όμως, μια τέτοια θεώρηση αποκλείει καταστατικά τη μη-ευρωπαϊκή φιλοσοφία; Ο Παρκ παραδέχεται ότι η ιδέα μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας είναι ένα σχήμα που μπορεί να γεμίσει με το ένα ή το άλλο περιεχόμενο και συζητά τους μετακαντιανούς Φρήντριχ Αστ (Friedrich Ast) και Θαδδαίο Ρίξνερ (Thaddä Rixner), οι οποίοι στις δικές τους κατασκευές μιας φιλοσοφικής ιστορίας της φιλοσοφίας περιλάμβαναν τη φιλοσοφία της Ανατολής –πρώτα απ’ όλα των Ινδών και κατόπιν των Κινέζων, Θιβετιανών, Χαλδαιών, Περσών και Αιγυπτίων– ως πρωταρχή της φιλοσοφίας (βλ. Park 2013, 97–112· κεφ. 4: «Systematic Inclusion of Africa and Asia under Absolute Idealism»). Ωστόσο, κατά βάση, για τον Παρκ, η δοξογραφία είναι φιλελεύθερη –αφού καταγράφει τους πάντες και τα πάντα, πονηρούς και αγαθούς, δικαίους και αδικούς–, ενώ, αντίθετα, η απριόρι ιστορία της φιλοσοφίας θέτει κανονιστικούς περιορισμούς: τι είναι φιλοσοφία και τι δεν είναι, τι ήταν αναγκαίο να υποστηριχτεί, καθώς θεμελιώνεται στη φύση του Λόγου, και τι ήταν απλή δόξα. Επομένως, η απριόρι ιστορία της φιλοσοφίας είναι εκείνη που καταστατικά εισάγει αποκλεισμούς. Εντέλει, παρά τις καλές προθέσεις ορισμένων εκπροσώπων της, είναι δομικά, αθεράπευτα ευρωκεντρική. Υπηρετεί ιδανικά ένα αφήγημα σύμφωνα με το οποίο οι μη-ευρωπαϊκές παραδόσεις της σκέψης δεν ανήκουν στην καθαυτή ιστορία της φιλοσοφίας, στην αναγκαία ιστορία του Λόγου (πβ. Park 2013, 149–51).

Αν είναι έτσι, όμως, τότε πλήττεται ο πυρήνας της καντιανής φιλοσοφίας, δηλαδή ο λογικός και ηθικός οικουμενισμός της. Ο κατά Καντ «καθαρός Λόγος» ή «κοινός ανθρώπινος Λόγος» ή «καθολικός ανθρώπινος Λόγος» δεν είναι και τόσο καθολικός, δεν είναι αληθινά οικουμενικός. Η θέση αυτή μπορεί να διατυπωθεί σε δύο, χονδρικά, παραλλαγές. Είτε (α) μπορεί να θεωρηθεί ότι η καντιανή σύλληψη του Λόγου δεν είναι αρκούντως οικουμενική, ότι μια μερικότητα προβάλλει ψευδώς ως καθολικότητα, είτε (β) μπορεί να θεωρηθεί ότι η ίδια η ιδέα ενός καθολικού ανθρώπινου Λόγου είναι δομικά ευρωκεντρική και υποκρύπτει μια εξουσιαστική αξίωση. Ο Παρκ μοιάζει να ταλαντεύεται ανάμεσα στις δυο θεωρήσεις.

Η συζήτηση γύρω από τον αποκλεισμό της σκέψης της Ανατολής από τον φιλοσοφικό κανόνα σχετίζεται με την άλλη συζήτηση, γύρω από το ερώτημα αν ο Καντ ήταν ρατσιστής: πώς ταιριάζει η θεωρία του για τις ανθρώπινες φυλές –και επιμέρους σχολία του που είναι προβληματικά, που φαίνεται να είναι υποτιμητικά για τους Αφρικανούς ή τους αυτόχθονες Αμερικανούς– με τον ηθικό οικουμενισμό του – αλλά και με την απερίφραστη καταδίκη της αποικιο-

κρατίας, χαρακτηριστικά στις *Μεταφυσικές Αρχές της Θεωρίας του Δικαίου* (πβ. ΑΑ 6: 353). Τα κείμενα στα οποία ο Καντ ανέπτυξε τη θεωρία του για τις ανθρώπινες φυλές είναι τα εξής: (α) «Περί των διαφορετικών φυλών των ανθρώπων» (*Von den verschiedenen Racen der Menschen*) του 1775 (ΑΑ 2: 429–43), (β) «Προσδιορισμός της έννοιας μιας ανθρώπινης φυλής» (*Bestimmung des Begriffs einer Menschenrace*) του 1785 (ΑΑ 8: 91–106), (γ) «Για τη χρήση τελεολογικών αρχών στη φιλοσοφία» (*Über den Gebrauch teleologischer Principien in der Philosophie*) του 1788 (ΑΑ 8: 159–84).

Είναι η θεωρία που αναπτύσσεται σε αυτά τα κείμενα ρατσιστική; Ήταν, λοιπόν, ο Καντ ρατσιστής και, αν ναι, ποιες είναι οι συνέπειες για τη φιλοσοφία του εν γένει και μάλιστα για τον ηθικό οικουμενισμό της; Τρεις είναι οι δυνατές απαντήσεις στο ερώτημα και έχουν όλες πράγματι βρει υποστηρικτές και υποστηρίκτριες: (α) Ο Καντ ήταν ρατσιστής και αυτό κάτι μας λέει για τον οικουμενισμό της κατηγορικής προστακτικής: ότι είναι, πάνω-κάτω, μια φενάκη. (β) ο Καντ ήταν ρατσιστής, αλλά αυτό αντιφάσκει με τον ηθικό οικουμενισμό του. (γ) ο Καντ δεν ήταν ρατσιστής.⁴ Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, δεν είναι δυνατό να καταπιαστώ με το θέμα.⁵

Σε κάθε περίπτωση, το κρίσιμο ζήτημα δεν αφορά το πρόσωπο του Καντ: αν ήταν, δηλαδή, συνεπής ως άνθρωπος ή και ως συγγραφέας. Το κρίσιμο ζήτημα αφορά κάθε φορά τη θεωρία: τα επιχειρήματα που τη στηρίζουν και τι αντικειμενικά αυτή συνεπάγεται. Για τον Χέγκελ, παραδίδεται το εξής σχετικό ανέκδοτο. Αντιμέτωπος, σε κάποια κοινωνική περίπτωση, με τον θαυμασμό για το πρόσωπό του, ο Χέγκελ διευκρίνισε: «στα βιβλία μου, ό,τι είναι δικό μου, είναι λάθος».⁶ Εννοούσε, φυσικά, πως την όποια αξία την έχει το αντικειμενικά θεμελιωμένο περιεχόμενο του έργου και όχι ό,τι ανάγεται στην τυχαία εμπειρική υποκειμενικότητα του φιλοσόφου. Την ίδια απάντηση θα μπορούσε να είχε δώσει και ο Καντ σε αντίστοιχη περίπτωση. Εν προκειμένω, το θέμα που οφείλει να μας απασχολήσει είναι το εξής: Είναι πράγματι η ιδέα μιας φιλοσοφικής ιστορίας της φιλοσοφίας εγγενώς ρατσιστική ή έστω ευρωκεντρική;

3. Η ιστορία της φιλοσοφίας και η φιλοσοφία της Ανατολής στις παραδόσεις του Καντ

Ξεκινώ με τις αναφορές στην ιστορία της φιλοσοφίας στις πανεπιστημιακές παραδόσεις του Καντ. Πρώτα απ' όλα, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν πρόκειται για δημοσιευμένα κείμενα. Μόλις το 1800, ο Γκόττλομπ Μπένγιαμιν Γαί-

⁴ Πβ. τις τοποθετήσεις σε μια πρόσφατη διένεξη στη γερμανική δημόσια σφαίρα: (α) MARTINEZ MATEO 2020· (β) WILLASCHEK 2020α, 2020β· (γ) WOLFF 2020α, 2020β.

⁵ Πβ. τους εξής σταθμούς της ευρύτερης ακαδημαϊκής συζήτησης γύρω από την καντιανή θεωρία των φυλών και τη σημασία της: BERNASCONI 2001, 2011· KLEINGELD 2007· MILLS 2018. Δεν μπορώ να καταπιαστώ με αυτή τη συζήτηση χωρίς να διαρρήξω τα όρια αυτής της εργασίας.

⁶ Βλ. BLOCH 1962, 38. Αν, όπως είναι πιθανό, ο Μπλοχ εφήμερο το ανέκδοτο, και πάλι εκείνο διατηρεί την αξία του, ανεξάρτητα, μάλιστα, από το πρόσωπο του Χέγκελ.

σε (Gottlob Benjamin Jäsche) επιμελήθηκε και κυκλοφόρησε ένα εγχειρίδιο *Λογικής* (AA 9: 1–150) βασισμένο σε σημειώσεις από τις σχετικές παραδόσεις του Καντ, στο όνομα μιν του Καντ, με την τυπική έγκριση του Καντ, αλλά με πολλά προβλήματα, αφενός καθώς αποτελεί συμπίλημα σημειώσεων από διαφορετικές περιόδους, αφετέρου καθώς δεν λείπουν οι πινελιές του επιμελητή. Σε κάθε περίπτωση, από τη στιγμή που δεν πρόκειται για δημοσιευμένα κείμενα, δεν μπορεί κανείς να ισχυριστεί στα σοβαρά ότι το περιεχόμενο αυτών των παραδόσεων διαμόρφωσε τις συνειδήσεις στο τέλος του 18ου αιώνα. Επιπλέον, σε σχέση με τις παραδόσεις του Καντ, οφείλει κανείς εν γένει να έχει κατά νου ότι δεν πρόκειται πάντοτε για πρωτότυπο υλικό. Ο Καντ στηριζόταν για τις παραδόσεις του σε εγχειρίδια άλλων, συγκεκριμένα του Μάιερ (Meier) για τη Λογική και του Μπάουμγκαρτεν (Baumgarten) για τη Μεταφυσική, δηλαδή εκπροσώπων της ορθολογιστικής μεταφυσικής. Ωστόσο, τα κομμάτια για την ιστορία της φιλοσοφίας στις παραδόσεις του Καντ για τη Λογική και για τη Μεταφυσική δεν ανάγονται σε αυτά τα εγχειρίδια.

Τι έλεγε, λοιπόν, ο Καντ για την ιστορία της φιλοσοφίας στις παραδόσεις του; Οπωσδήποτε, παρατηρούμε μια μετατόπιση της θέσης του Καντ μέσα στο χρόνο. Η θέση περί της ειδικώς ελληνικής, άρα ευρωπαϊκής, αρχής της φιλοσοφίας αρχίζει να εμφανίζεται μετά το 1780. Προηγουμένως, ο Καντ συμεριζόταν τη θεώρηση που αποτελούσε κοινό τόπο για την παλαιότερη ιστοριογραφία της φιλοσοφίας: *ex oriente lux*, εξ Ανατολής το φως.⁷ Οπότε, στη *Λογική Φιλίππι* (*Logik Philippi*) (AA 24: 311–35), μια παράδοση περί το έτος 1772, διαβάζουμε στην ενότητα που επιγράφεται «Historia philosophiae» τα εξής μεταξύ άλλων:

Εκτός από τους Αιγυπτίους, Πέρσες, Χαλδαίους και Ινδιάνους [sic (Indianern), ενν. Ινδούς], άλλοι λαοί δεν διέθεταν θρησκευτικά συστήματα. Εντέλει, όμως, επήλθε μια επανάσταση της διάνοιας. Τούτο συνέβη όταν κάποιοι ξεκίνησαν να ασκούν τις επιστήμες και να φιλοσοφούν ανεξάρτητα από την κάστα των ιερέων. Οι λαοί στους οποίους τούτο συνέβη για πρώτη φορά ήταν οι Κινέζοι και οι Έλληνες. [...] Υπήρξαν λαοί που φιλοσοφούσαν θεωρησιακά [speculativisch] ανεξάρτητα από τη θρησκεία· αυτό έκαναν οι Έλληνες και οι Κινέζοι. Η Κίνα είναι από όλους τους λαούς της Ανατολής ο πλέον πολιτισμένος και οφείλει να θεωρηθεί ως η πηγή των επιστημών. [...]

Αυτή η ηθική [του Κομφούκιου] καταλαμβάνει τη θέση ενός θρησκευτικού συστήματος. Δεν μπορούσε να αναπτυχθεί σωστά, καθώς ήταν συνδεδεμένη με την κυβέρνηση, όπως η αιγυπτια-

⁷ Η βασική πηγή του Καντ σε σχέση με τη φιλοσοφία των αρχαίων λαών της Ανατολής σε αυτές τις παραδόσεις φαίνεται να ήταν ο Φρήντριχ Γκέντσογκεν (Friedrich Gentzken). Βλ. GENTZKENIUS 1725. Πβ. σχετικά FELDMANN 1936, 177–80.

κή φιλοσοφία ήταν δέσμια της θρησκείας. Επομένως, αμφότερες τελούσαν υπό τον καταναγκασμό· καταναγκασμένος δεν μπορεί κανείς να φιλοσοφήσει. Όπου η φιλοσοφία υποτάσσεται στους θεμελιώδεις νόμους του κράτους, δεν μπορεί ποτέ να αναπτυχθεί στην εντέλεια.

Τα μαθηματικά παρέχουν στη διάνοια μέσω της τάξης, της προφάνειας και της ακρίβειάς τους ένα πρότυπο και ένα σχέδιο [Abriß], σε ποιο βαθμό το πλησιάζει. Η επιστήμη αυτή ξεκίνησε με την τέχνη της γραφής και πρέπει να την εφηύραν οι Αιγύπτιοι, αλλά μόνο εμπειρικά. Στους Έλληνες κατέκτησε για πρώτη φορά την εντελή μορφή της. [...]

Ο Πυθαγόρας ταξίδεψε στην Ινδία προκειμένου να διδαχθεί επί τόπου ο ίδιος τη φιλοσοφία των Ινδών. Όλο κι όλο, ό,τι συναντά κανείς σε αυτούς που να μοιάζει με φιλοσοφία, είναι η θεωρία περί της μετεμψύχωσης και ένα είδος στωικού συστήματος. [...] Η φιλοσοφία τους ήταν λοιπόν ένα είδος μυστικιστικής ηθικής [eine Art von mystischer Moral].

Καντ, *Logik Philippi*, AA 24: 324–25.

Η Κίνα, λοιπόν, «οφείλει να θεωρηθεί ως η πηγή των επιστημών». «[Ο]ι Κινέζοι και οι Έλληνες» ήταν εκείνοι που πρώτοι άρχισαν να σκέφτονται φιλοσοφικά, διότι άρχισαν να σκέφτονται χωρίς την κηδεμονία μιας κάστας ιερέων και χωρίς τα δεσμά ενός θρησκευτικού συστήματος. Ο Καντ, ωστόσο, θεωρεί ότι η κινεζική σκέψη είχε όρια, τα οποία τής έθετε η εξάρτησή της από το κράτος και τους σκοπούς της διακυβέρνησης. Αντίθετα, στους Έλληνες, η φιλοσοφία βρήκε εντέλει την αναγκαία για την ανάπτυξη της συνθήκη της ελευθερίας, της πλήρους απουσίας καταναγκασμού. Ο Καντ επισημαίνει εδώ μια «αναλογία» ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις-κράτη και στην Αγγλία των νεότερων χρόνων (ό.π., 325). Όμοια και για την άλλη –πλην της φιλοσοφίας– επιστήμη του καθαρού Λόγου, δηλαδή τα μαθηματικά, ο Καντ εντοπίζει τη γένεσή τους στην αρχαία Αίγυπτο, οπότε αποδίδει στους Έλληνες μονάχα το προνόμιο να είναι εκείνοι που τελειοποίησαν την επιστήμη των μαθηματικών, δηλαδή εκείνοι που εντέλει της έδωσαν την προσήκουσα μορφή της. Εν γένει, ο Καντ αναγνωρίζει τα δάνεια της ελληνικής σκέψης από τους αρχαιότερους πολιτισμούς της Ανατολής. Αναφέρεται, λοιπόν, στους Χαλδαίους και τους Πέρσες, καθώς και στα εκπαιδευτικά ταξίδια του Πυθαγόρα στην Ινδία. Βεβαίως, ο Καντ επιμένει στην ατελή μορφή που είχε η αρχαία σκέψη της Ανατολής. Τα ίδια ακριβώς, όμως, λέει για τους επτά σοφούς της αρχαίας Ελλάδας (βλ. ό.π., 326–27). Για τη γένεση της φιλοσοφίας και των επιστημών απαιτούνταν μια τομή, μια «επανάσταση της διάνοιας». Γιατί αυτή η επανάσταση συντελέστηκε ειδικά στην Κίνα και στην Ελλάδα; Ο Καντ ανατρέπει στις ειδικές συνθήκες που διαμορφώ-

θήκαν ιστορικά στην κοινωνική και πολιτική οργάνωση των λαών στις χώρες αυτές (βλ. όπ.π., 325–26).

Πού διαφέρει η εικόνα που συναντούμε στις παραδόσεις μετά το 1780; Χαρακτηριστική είναι η *Λογική Παιλίτς* [*Logik Pölitz*] (AA 28: 531–40, AA 24: 499–602), της περιόδου 1780–1782, η οποία αποτέλεσε εν γένει την κύρια πηγή για τη δημοσιευμένη από τον Γάισε *Λογική* και η οποία περιλαμβάνει μια ενότητα που επιγράφεται «Ιστορία της φιλοσοφίας». Εκεί διαβάζουμε, λοιπόν, τα εξής:

Πριν από τους Έλληνες, κανένας άλλος λαός δεν ξεκίνησε πραγματικά [*eigentlich*] να φιλοσοφεί· προηγουμένως, αναπαριστούσαν τα πάντα μέσω εικόνων και τίποτε μέσω εννοιών. Οι Έλληνες πρώτοι ανακάλυψαν ότι η έλλογη γνώση δεν μπορεί να καλλιεργηθεί ακολουθώντας τον καθοδηγητικό μίτο των εικόνων, αλλά *in abstracto*. Κανένας λαός δεν είχε διερευνήσει τι είναι αρετή, όσο και αν υπαγόρευαν κανόνες για αυτήν. Η αιγυπτιακή σοφία δεν μπορεί καθόλου να μπει σε σύγκριση με την ελληνική. Επίσης στα μαθηματικά, οι Έλληνες ήταν οι πρώτοι οι οποίοι αποδείκνυαν κάθε πρόταση *ex elementis*. Όμως, ακόμη και σε αυτούς τούτο δεν είναι πολύ παλιό. Στην πραγματικότητα [*eigentlich*], δεν μπορεί κανείς να γνωρίζει πότε και πού ξεπήδησε το φιλοσοφικό πνεύμα. Οι Θράκες φαίνεται να ήταν ένας αρχαίος ευφυής λαός· ανάμεσά τους βρίσκουμε τον Ορφέα. Μπορεί κανείς με αφετηρία την κτίση της Ρώμης να αρχίσει να υπολογίζει σε ποια εποχή αναδείχτηκαν οι επτά σοφοί στην Ελλάδα, με τα αποφθέγματά τους [*Sinnsprüche*], τα οποία οι Ανατολικοί [*die Orientalen*] είχαν ήδη από πολύ πιο παλιά. Αφορισμούς [*Sentenzen*] ονομάζει κανείς ένα πλήθος σκέψεων στριμωγμένων σε λίγα λόγια. Ανάμεσα στους επτά σοφούς, εκείνος στον οποίο ανάγεται η αρχή της επιστήμης ονομάζεται Θαλής, με το παρωνύμιο “ο φυσικός”. Θεωρείται ο ιδρυτής της Ιωνικής Σχολής, στην οποία ανήκουν ο Αναξίμανδρος, ο Αναξίμενης και ο Αναξαγόρας. Υπάρχουν ακόμη κάποιοι λαοί, όπως οι Κινέζοι και ορισμένοι Ινδιάνοι [*sic*], που πραγματεύονται ζητήματα τα οποία αντλούνται εκ του Λόγου και μόνο· π.χ. την αθανασία της ψυχής. Δεν διακρίνουν, ωστόσο, τη χρήση του Λόγου *in concreto* από εκείνην *in abstracto*. – Οι Πέρσες και οι Άραβες δανείστηκαν επίσης κάποια πράγματα από τον Αριστοτέλη, άρα από τους Έλληνες. Στον Ζωροάστρη δεν υπάρχει, βάσει της Ζεντ Αβέστα, το παραμικρό ίχνος φιλοσοφίας.

Καντ, *Logik Pölitz*, AA 28: 535-6.

Στο χωρίο αυτό βασίζεται καταφανώς το σχετικό χωρίο στη δημοσιευμένη *Λογική* του Γάισε (AA 9: 27–28), το οποίο συνήθως παρατίθεται ως τεκμήριο για την ευρωκεντρική και ελληνοκεντρική θεώρηση του Καντ σε σχέση με την

αρχή της φιλοσοφίας και τον φιλοσοφικό κανόνα: «Γνησίως» ή «πραγματικά» [eigentlich] ξεκίνησαν να φιλοσοφούν οι Έλληνες και όχι κάποιος λαός πριν από αυτούς. Ομοίως, οι Έλληνες ήταν οι πρώτοι γνήσιοι ή πραγματικοί μαθηματικοί. Τονίζεται η τομή ανάμεσα στην «αιγυπτιακή σοφία» και στην ελληνική επιστήμη και όχι η οφειλή της δεύτερης στην πρώτη, την οποία αναγνώριζε πιο καθαρά ο Καντ στην παράδοση του 1772 και, βέβαια, ήδη ο Αριστοτέλης (βλ. *Μετά τα Φυσικά*, 981b 20-5). Πάντως, όσο και αν έχει εμφανώς αλλάξει ο τόνος, ούτε εδώ ο Καντ αρνείται ότι η φιλοσοφία ξεπήδησε μέσα από κάποια προεργασία και ότι προηγήθηκαν «οι Ανατολικοί». Προπάντων, «δεν μπορεί κανείς να γνωρίζει» πραγματικά και με ασφάλεια «πότε και πού ξεπήδησε το φιλοσοφικό πνεύμα». Στη δημοσιευμένη *Λογική*, η φράση αυτή έχει αλλάξει. Εκεί διαβάζουμε ότι δεν μπορεί κανείς να γνωρίζει «πότε και πού *μεταξύ των Ελλήνων* [πλαγιογράφηση ΓΠ] ξεπήδησε για πρώτη φορά το φιλοσοφικό πνεύμα» (AA 9: 28). Πρόκειται ασφαλώς για μια προσθήκη του Γαίσε, για μια διόρθωση στην κατεύθυνση της νέας, ευρωκεντρικής και ελληνοκεντρικής, θεώρησης.⁸

Σε σχέση με την παράδοση του 1772, ο Καντ διατηρεί την πεποίθηση ότι η γένεση της φιλοσοφίας απαιτούσε μια τομή, μια επανάσταση στη σκέψη. Πλέον, όμως, αυτήν την επανάσταση φαίνεται να την έφεραν σε πέρας μονάχα «οι Έλληνες» και όχι πια «οι Κινέζοι και οι Έλληνες», ενώ και η προεπαναστατική σκέψη, αφρικανική και ασιατική, φαίνεται πια να αποτιμάται λιγότερο θετικά. Προέκυψε κάτι στα χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στις δυο παραδόσεις, κάτι που έκανε τον Καντ να αναθεωρήσει; Αυτό δικαιούται να συμπεράνει κανείς διαβάζοντας τη *Μεταφυσική Φόλκμαν* (*Metaphysik Volckmann*) (AA 28: 351–459), μια παράδοση από το χειμερινό εξάμηνο 1784/85, η οποία περιλαμβάνει ένα εκτενές τμήμα που επιγράφεται «Ιστορία της Μεταφυσικής». Εδώ, η εξύψωση των Ελλήνων και η υποτίμηση της συμβολής των άλλων αρχαίων λαών είναι ακόμη πιο ανεπιφύλακτη από ό,τι στη *Λογική Παίλιτς*:

Στους Έλληνες οφείλει κανείς να αναζητήσει την αρχαιότερη φιλοσοφία, άρα και [την αρχαιότερη] μεταφυσική. Μιλά κανείς μεν για τη φιλοσοφία των αρχαίων Αιγυπτίων, Κελτών, Ιουδαίων, Περσών, Κινέζων κλπ., όμως όλα αυτά δεν είναι πραγματική φιλοσοφία [rechte Philosophie]. Κάτι όπως η Λογική δεν έχει υπάρξει σε κανένα έθνος πλην των Ελλήνων. Οι Έλληνες εφηύραν όλα όσα αποτελούν την ανθρώπινη σοφία, όπως και όλα όσα αφορούν την ιδιοφυία και το ταλέντο. Ένας νέος συγγραφέας [ein neuer Autor] επισήμανε πολύ σωστά ότι είναι λάθος να ανάγεται η επιστήμη των Ελλήνων στους Αιγυπτίους.

Καντ, *Metaphysik Volckmann*, AA 28: 368.

⁸ Ο Παρκ αντιμετωπίζει το συγκεκριμένο χωρίο, όπως εν γένει τη Λογική Γαίσε, σαν να πρόκειται για κείμενο που συνέγραψε και δημοσίευσε ο Καντ. Βλ. PARK 2013, 92.

Ποιος είναι αυτός ο «νέος συγγραφέας», υπό την επίδραση του οποίου φαίνεται ο Καντ να μετέβαλε την άποψή του; Σύμφωνα με τους επιμελητές της έκδοσης της Ακαδημίας (βλ. AA 28: 1397), πρόκειται για τον Ντήτριχ ή Ντήτερικ Τήντεμαν (Diet(e)rich Tiedemann, 1748–1803), ο οποίος έμελλε λίγο αργότερα να προβάλει στο προσκήνιο ως κριτικός της καντιανής φιλοσοφίας (Tiedemann 1785). Ως ιστορικός της φιλοσοφίας, επίσης, ο Τήντεμαν ήταν κάθε άλλο παρά οπαδός της καντιανής ιδέας μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας. Απορρίπτοντας την προϋπόθεση απριόρι κανονιστικών κριτηρίων, ο Τήντεμαν επιχειρούσε να ανιχνεύσει εμπειρικά τις εκάστοτε καινοτόμες ιδέες και να καταδείξει την πρόοδο στην ιστορία της φιλοσοφίας.⁹ Το έργο του Τήντεμαν στο οποίο αναφέρεται ο Καντ στην παράδοση του 1784/5, είναι το εξής: *Οι πρώτοι φιλόσοφοι της Ελλάδας ή Η ζωή και τα συστήματα των Ορφέα, Φερεκύδη, Θαλή και Πυθαγόρα (Griechenlands erste Philosophen oder Leben und Systeme des Orpheus, Pherecydes, Thales und Pythagoras)* (Tiedemann 1780). Ο τίτλος σημαίνει, βέβαια, ότι οι πρώτοι φιλόσοφοι ήταν εκείνοι της Ελλάδας, ότι οι «πρώτοι φιλόσοφοι της Ελλάδας» ήταν και οι πρώτοι φιλόσοφοι εν γένει. Η εκτίμηση ότι ο Καντ, όταν μιλά για έναν «νέο[] συγγραφέα», έχει πράγματι κατά νου τον Τήντεμαν και το βιβλίο του του 1780, τεκμηριώνεται από τα όσα ακολουθούν στο κείμενο της παράδοσης, όπου ο Καντ πραγματεύεται τον Ορφέα, τον Φερεκύδη και τον Πυθαγόρα.

Σε σχέση με την παράδοση του 1784/5, ας σταθούμε ακόμη σε ένα μόνο σημείο σε σχέση με τη γλώσσα της φιλοσοφίας, καθώς ο Καντ παρατηρεί ότι η ελληνική γλώσσα και, από τις ζωντανές γλώσσες, η γερμανική είναι οι πιο κατάλληλες για την έκφραση αφηρημένων εννοιών (βλ. *Metaphysik Volckmann*, AA 28: 369). Η παρατήρηση του Καντ δεν έχει καμία διάσταση πολιτιστικού ρατσισμού. Αντίθετα, ο Καντ θεωρεί ότι η γλώσσα της φιλοσοφίας είναι, ούτως ειπείν, μια τεχνητή γλώσσα, που οφείλει σταδιακά και κοπιωδώς να αναπτυχθεί και να διαμορφώσει λέξεις απαλλαγμένες από τη δύναμη των εικόνων και από τις αισθητηριακές συμπαραδηλώσεις, λέξεις που να αντιστοιχούν σε αφηρημένες έννοιες (βλ. ό.π., 369–70). «Αν κανείς δεν μπορέσει να διαχωρίσει την έννοια από εικόνες, τότε δεν θα μπορέσει ποτέ να σκεφτεί καθαρά και χωρίς σφάλματα» (ό.π., 369). Οπότε, υπήρξε μια εποχή που και η ελληνική γλώσσα ήταν «σχεδόν εντελώς ανίκανη για οποιουσδήποτε φιλοσοφικούς στοχασμούς» (ό.π.). Ο Καντ πιστώνει προπάντων στον Αριστοτέλη την αποφασιστική συμβολή στην ανάπτυξη της φιλοσοφικής γλώσσας και ορολογίας. Σε ό,τι αφορά τη γερμανική γλώσσα, είναι άραγε κάποιες αρχαίες, πρωτογερμανικές λέξεις εκείνες που ενδείκνυνται για την έκφραση της αφηρημένης σκέψης; Αντίθετα, είναι κάποιες τεχνητές σύνθετες γερμανικές λέξεις, τις

⁹ Για την προσέγγιση του Τήντεμαν στην ιστορία της φιλοσοφίας βλ. WIMMER 2014. Ο Παρκ πραγματεύεται τον Τήντεμαν στο κεφάλαιο 4 του βιβλίου του, με υπότιτλο «The Formation of the Kantian Position» (PARK 2013, 69–95: 82–83), χωρίς να παρατηρεί ότι η προσέγγιση του Τήντεμαν ήταν ριζικά αντίθετη προς την καντιανή σύλληψη της απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας.

οποίες, κατά τον Καντ, κατασκεύασαν οι «ιεραπόστολοι» (Misionarii) (όπ.π.) που διέδωσαν τον Χριστιανισμό στη Γερμανία, μεταφράζοντας απευθείας αντίστοιχες σύνθετες λατινικές λέξεις. Επομένως, η γερμανική γλώσσα οφείλει, για τον Καντ, στον εν μέρει τεχνητό χαρακτήρα της το προβάδισμά της έναντι άλλων φυσικών γλωσσών.

Όπως και να έχει, ο Καντ φαίνεται από ένα σημείο και μετά να άλλαξε το αφήγημα των παραδόσεων του για τις απαρχές της φιλοσοφίας και να υιοθέτησε το αφήγημα του Τήντεμαν και άλλων, σύμφωνα με το οποίο η καθαυτό φιλοσοφική σκέψη γεννήθηκε στην αρχαία Ελλάδα. Γιατί έχει σημασία αυτή η διαπίστωση; Οφείλουμε να απαλλάξουμε τον Καντ από την ευθύνη του για τη θέση που αποφάσισε να υιοθετήσει και να κατηγορήσουμε μονάχα εκείνους που εισήγαγαν τη νέα ελληνοκεντρική τάση στη φιλοσοφική ιστοριογραφία; Κάθε άλλο. Ωστόσο, έχει σημασία το γεγονός ότι η μετατόπιση στη θέση του Καντ δεν μοιάζει να προκύπτει ως –περισσότερο ή λιγότερο αναγκαία– συνέπεια της υπερβατολογικής φιλοσοφίας του ή της σύλληψής του μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας. Το αποφασιστικό ερώτημα είναι, θεωρώ, το εξής: Έχει η θέση περί γένεσης της φιλοσοφίας στην αρχαία Ελλάδα κάποιο συστηματικό βάρος στη σκέψη του Καντ; Είχε ο Καντ κάποιον συστηματικό λόγο να εγκαταλείψει τη θέση που δεχόταν το 1772 – ότι για τη γένεση της φιλοσοφίας απαιτούνταν μια επανάσταση της σκέψης, η οποία συνέβη στην Κίνα, συνέβη στην Ελλάδα και θα μπορούσε να συμβεί οπουδήποτε αν συνέτρεχαν κάποιες συνθήκες; Διαθέτει ο Καντ κάποιο επιχειρήμα για το πότε ξεκινά η φιλοσοφία, κάποιο κριτήριο που να προσδιορίζει τι συνιστά την καθαυτό φιλοσοφία και τη διακρίνει από τη μη-φιλοσοφία που προηγείται;

Στην περίπτωση των μαθηματικών, η απάντηση στο αντίστοιχο ερώτημα είναι οπωσδήποτε καταφατική. Υπάρχει τέτοιο κριτήριο: ο Καντ εντοπίζει την τομή στην ανακάλυψη του δρόμου της απόδειξης. Όπως εξηγεί ο Καντ στον Πρόλογο στη δεύτερη έκδοση της *Κριτικής του καθαρού Λόγου* (ΚΚΛ, Β Χ–ΧΙΙ), το 1787, μπορεί να ήταν ο Θαλής ή κάποιος άλλος εκείνος που πρώτος συνήγαγε τις ιδιότητες του ισοσκελούς τριγώνου όχι παρατηρώντας και συγκρίνοντας τα σχήματα, αλλά με μια αυστηρή απόδειξη, από την κατασκευή της έννοιας, μια απόδειξη που ισχύει αναγκαία και καθολικά για όλα τα ισοσκελή τρίγωνα. Σε κάθε περίπτωση, αυτή του η έμπνευση ισοδυναμούσε με μια «επανάσταση». Έκτοτε και για πάντα, τα μαθηματικά βαδίζουν στον «ασφαλή[] δρόμο μιας επιστήμης», ενώ προηγουμένως, προπάντων στους «Αιγυπτίους», των οποίων ο Καντ αναγνωρίζει πάντως και εδώ τη συμβολή, τα μαθηματικά προχωρούσαν ακόμη «ψηλαφητά» (όπ.π., Β ΧΙ). Την ίδια ιδέα του Καντ συναντήσαμε παραπάνω στις παραδόσεις του, ήδη σε εκείνην των αρχών της δεκαετίας του 1770.

Ποιο είναι το αντίστοιχο κριτήριο στην περίπτωση της φιλοσοφίας; Σύμφωνα με όσα είδαμε παραπάνω, ο Καντ επισημαίνει την τομή ανάμεσα στη χρήση του Λόγου «in abstracto» και τη χρήση του Λόγου «in concreto» (*Logik*

Pölitz, AA 28: 535· *Logik (Jäsche)*, AA 9: 27). Η φιλοσοφία ξεκινά, για τον Καντ, όταν οι άνθρωποι αρχίζουν να σκέφτονται με έννοιες και όχι πια με εικόνες, όταν η σκέψη απεκδύεται την ποιητική μορφή και χρησιμοποιεί λέξεις που εκφράζουν αφηρημένες έννοιες, χωρίς τη συνδρομή εικόνων που παραπέμπουν σε συγκεκριμένα όντα. Με άλλα λόγια, η τομή συνίσταται στην αναγνώριση του *λογικού χαρακτήρα των καθολικών εννοιών*. Πότε, όμως, εμπεδώνεται αυτή η επίγνωση; «Ο Φερεκύδης ήταν ο πρώτος φιλόσοφος που εκφράστηκε σε πρόζα», τα γραπτά του ήταν, ωστόσο, «σκοτεινά». Κατόπιν, «[ο] Πυθαγόρας έντυσε τη φιλοσοφία ήδη περισσότερο στη γλώσσα του καθαρού Λόγου», ωστόσο εξακολουθούσε να υφίσταται η μοιραία επίδραση των εικόνων (*Metaphysik Volckmann*, AA 28: 369· πβ. *Logik Pölitz*, AA 28: 536–37). Η επίγνωση δεν εμπεδώνεται, σύμφωνα με τον Καντ, ούτε καν στον Πλάτωνα, καθώς και εκείνος, όπως ο Πυθαγόρας, δεχόταν ακόμη νοητά όντα, στα οποία αναφέρονται οι καθολικές έννοιες: διανοητικά αντικείμενα, που μας δίνονται σε μια διανοητική εποπτεία. Όπως εξηγεί ο Καντ στο δοκίμιό του «Περί ενός αριστοκρατικού τόνου που πρόσφατα υψώθηκε στη φιλοσοφία» (*Von einem neuerdings erhobenen vornehmen Ton in der Philosophie*) (Καντ 2012β, 83–87 (AA 8: 391–93)), ο Πυθαγόρας και ο Πλάτωνας δέχτηκαν μια τέτοια διανοητική εποπτεία παρασυρμένοι από τα μαθηματικά. Κατά τον Καντ, στα μαθηματικά έχουμε πράγματι να κάνουμε με το καθολικό *in concreto*, καθώς οι μαθηματικές έννοιες επιδέχονται την κατασκευή τους στην καθαρή εποπτεία: στην έννοια του ισοσκελούς τριγώνου αντιστοιχεί ένα συγκεκριμένο σχήμα, μια κατασκευή στην καθαρή εποπτεία του χώρου. Η φιλοσοφία, αντίθετα, έχει πάντοτε να κάνει μόνο με το καθολικό *in abstracto*.

Ποιο είναι τότε το συμπέρασμα; Ξεκινά, άραγε, η φιλοσοφία με τον Αριστοτέλη, τον «εξόχως πεζό[] φιλόσοφο[]» (Καντ 2012β, 104 (AA 8: 406)); Ο Καντ μάλλον δύσκολα θα υποστήριζε μια τέτοια θέση. Όταν λέει ότι οι άλλοι λαοί «υπαγόρευαν κανόνες» για την αρετή, αλλά οι Έλληνες ξεκίνησαν να ερευνούν «τι είναι αρετή» και άρα να φιλοσοφούν (*Logik Pölitz*, AA 28: 535), οπωσδήποτε έχει κατά νου τον Πλάτωνα. Όπως και να έχει, αν δεν θέλουμε να τοποθετήσουμε την επαναστατική τομή στον Αριστοτέλη, σε μια τόσο ύστερη στιγμή, τότε ο Καντ δεν προσφέρει κάποιο άλλο κριτήριο προκειμένου να υποστηρίξει τη θέση ότι μόνο οι Έλληνες ξεκίνησαν να φιλοσοφούν.

Άλλωστε, η αυστηρή θέση του Καντ ήταν πως η φιλοσοφία μέχρι τις μέρες του δεν είχε ακόμη καταφέρει να εισέλθει στον «ασφαλή δρόμο της επιστήμης», όπως το πέτυχαν τα μαθηματικά στην αρχαιότητα, αλλά εξακολουθούσε να μπουσουλά και να ψηλαφεί (βλ. ΚΚΛ, Β XV). Μια ανάλογη «επανάσταση» με εκείνη που σηματοδότησε ο Θαλής για τα μαθηματικά, φιλοδοξούσε να αποτελέσει για τη φιλοσοφία η *Κριτική του καθαρού Λόγου* του Καντ (βλ. ΚΚΛ, Β XVI κ.εξ.). Μετά την *Κριτική*, θα ήταν πλέον δυνατή η φιλοσοφία ως επιστήμη, θα ήταν πλέον δυνατό το σύστημα της φιλοσοφίας. Αυστηρά, όλα όσα προηγήθηκαν –ο Λάο Τσε, ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, όσο και ο Ντεκάρτ– ανήκουν στην προϊστορία της φιλοσοφίας.

4. Η καντιανή ιδέα μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας

Υπό αυτό το πρίσμα, τι καλείται να κάνει, για τον Καντ, μια «φιλοσοφική ιστορία της φιλοσοφίας» (AA 20: 341);¹⁰ Καλείται να πραγματευτεί αυτήν την προϊστορία από μια «υπερβατολογική σκοπιά», από τη σκοπιά της «φύσης του καθαρού Λόγου» (ΚΚΛ, A 852 / B 880), και να ανιχνεύσει σε αυτά τα «ερείπια» (sic, όπ.π.) μια απριόρι λογική τάξη. Η απριόρι ή υπερβατολογική προσέγγιση στην ιστορία της φιλοσοφίας δεν είναι, λοιπόν, ένα εργαλείο που προορίζεται να διαχωρίσει τη γνήσια φιλοσοφία από τις ατελείς μορφές της σκέψης. Στην ιστορία της σκέψης, *έχουμε να κάνουμε, ούτως ή άλλως, με ερείπια*, σε όλους τους τόπους και όλες τις εποχές. Η ιδέα του Καντ είναι ότι η φιλοσοφική ή απριόρι ματιά είναι όρος προκειμένου να είναι δυνατή, ούτως ειπείν, μια *ορθολογική ανασυγκρότηση* αυτών των ερειπίων. Δηλαδή, προκειμένου να μπορούμε να προσδιορίσουμε τους λόγους για τη μετάβαση από μια θέση σε μια άλλη θέση, ή από μια μορφή της σκέψης σε μια διαφορετική μορφή, και να μην αρκεστούμε να καταγράψουμε εμπειρικά, σαν δοξογράφοι, τη μετάβαση ή να αναζητήσουμε κάποιες εξωτερικές στη σκέψη αιτίες για αυτή τη μετάβαση. Με άλλα λόγια, η απριόρι ματιά είναι όρος προκειμένου η ιστορία της φιλοσοφίας να μπορεί να ασκηθεί ως τμήμα της ίδιας της φιλοσοφίας, έργο της οποίας είναι να εξηγήει με λόγους, να συγκροτεί επιχειρήματα.

Πώς μοιάζει, για τον Καντ, η ανασυγκρότηση των παλαιών και νέων ερειπίων; Για παράδειγμα, (α) τα πρώτα βήματα του ανθρώπινου Λόγου στο πεδίο της καθαρής σκέψης είναι δογματικά, (β) ως αναγκαία αντίδραση ακολουθεί ο σκεπτικισμός, (γ) πλέον ήρθε η ώρα της κριτικής (βλ. AA 20: 264). Με ποια έννοια οι στάσεις αυτές εδράζονται στη φύση του Λόγου; Ο Λόγος (α) από τη φύση του, δηλαδή από τη λογική του συγκρότηση, οδηγείται σε κάποια έσχατα ερωτήματα και σε κάποιες σχετικές απαντήσεις, δηλαδή σε κάποιους ισχυρισμούς· (β) από τον κλονισμό αυτών των ισχυρισμών, δηλαδή από το γεγονός ότι υπάρχουν λόγοι τόσο υπέρ μιας θέσης όσο και υπέρ της λογικής άρνησής της, ο Λόγος οδηγείται αναγκαία στη γενικευμένη αμφιβολία· (γ) εντέλει, ο Λόγος οφείλει να αναλάβει την ευθύνη και να υποβάλει σε κριτικό έλεγχο κάθε αξίωσή του για γνώση. Δεν πρόκειται, πάντως, για μια κατασκευή στην οποία όλα τα βήματα οδηγούν τελεολογικά στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*. Μια τέτοια εικόνα, όπως τη συναντούμε στον Παρκ (Park 2013, 23), δεν είναι παρά μια καρικατούρα της καντιανής ιδέας μιας φιλοσοφικής ή απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας. Για τον Καντ, η ορθολογική ανασυγκρότηση των συζητήσεων και εξελίξεων του παρελθόντος έχει οπωσδήποτε όρια. Η απριόρι ιστορία της φιλοσοφίας έχει φυσικά το όριό της στην εμπειρική ιστορία. Η απριόρι ιστορία όχι μόνο δεν εξαντλεί, όπως είναι προφανές, το τι μπορεί να υποστήριξε ο ένας ή ο άλλος στοχαστής, αλλά ούτε φιλοδοξεί

¹⁰ Για την καντιανή ιδέα μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας πβ. τη νεότερη εργασία REICHL 2021.

να συναγάγει ως αναγκαίες όλες τις σημαντικές μεταβάσεις στην ιστορία της σκέψης. Σε κάθε περίπτωση, όποιες και αν είναι οι αρετές ή τα όρια της καντιανής σύλληψης, το βέβαιο είναι ότι οι όποιες παρατηρήσεις περί Ελλήνων, περί Κινέζων, περί χρονικών και γεωγραφικών προσδιορισμών της φιλοσοφίας, δεν μπορούν παρά να είναι επισφαλείς εμπειρικές παρατηρήσεις. Δεν έχουν τίποτε να κάνουν με την απριόρι ιστορία του Λόγου.

Ο Καντ σκιαγραφεί την κατασκευή μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας στο ακροτελεύτιο κεφάλαιο της *Κριτικής του καθαρού Λόγου* υπό τον τίτλο «Ιστορία του καθαρού Λόγου». Επιχειρεί εκεί μια χαρτογράφηση κάποιων βασικών ζευγών εναλλακτικών θέσεων, που σηματοδοτούν τις «επαναστάσεις» στην ιστορία του Λόγου (ΚΚΛ, Α 853 / Β 881). Το πρώτο από αυτά τα ζεύγη αντιστοιχεί στη διάκριση που συναντήσαμε, τη διάκριση ανάμεσα στη χρήση του Λόγου *in concreto* και στη χρήση του *in abstracto*. Η μία θέση είναι, λοιπόν, ο *μυστικισμός*. Είναι η θέση που αποδίδει στις καθολικές έννοιες της διάνοιας μια «μυστική πραγματικότητα» (ΚΚΛ, Α 854 / Β 882), καθώς επικαλείται μια διανοητική εποπτεία των αντίστοιχων νοητών όντων, πέραν των αισθητών. Ως υπέρμαχος της θέσης αναφέρεται, ενδεικτικά, ο Πλάτωνας. Η αντίπαλη θέση – ως υπέρμαχο της οποίας ο Καντ αναφέρει σε αυτό το σημείο τον Επίκουρο – αποδίδει, αντίθετα, στις καθολικές έννοιες μονάχα μια «λογική πραγματικότητα» (ό.π.). Αναγνωρίζει, δηλαδή, τον *λογικό* χαρακτήρα των καθολικών εννοιών της διάνοιας, που οφείλουν πάντα να αναφέρονται σε αντικείμενα δοσμένα στις αισθήσεις. Η επίγνωση αυτή συνιστά, για τον Καντ, μια αποφασιστική πρόοδο. Ωστόσο, η μυστικιστική θέση δεν παύει να ανήκει, ως μια αναγκαία στιγμή, στην απριόρι ιστορία της φιλοσοφίας. Εδράζεται και εκείνη, κατά τον Καντ, στη φύση του Λόγου.

Συμπερασματικά, δεν μπορώ να διακρίνω κάποιο πειστικό επιχειρήμα που να υποστηρίζει τη θέση ότι η κατά Καντ «φιλοσοφική ιστορία της φιλοσοφίας» είναι καταστατικά ευρωκεντρική. Η γραμμή σκέψης του Παρκ είναι ουσιαστικά η εξής:

- (1) Μείζων προκείμενη: Η απριόρι ιστορία της φιλοσοφίας καταστατικά κάτι αποκλείει, δεν χωράει τα πάντα.
  - (2) Ελάσσων προκείμενη: Ιδού τι λέει ο Καντ στις παραδόσεις του για τη μη-ευρωπαϊκή σκέψη.
-
- (3) Συμπέρασμα: Η απριόρι ιστορία της φιλοσοφίας καταστατικά αποκλείει τη μη-ευρωπαϊκή σκέψη.

5. Ποιος φοβάται τον μυστικισμό;

Μπορούμε τώρα να επιστρέψουμε στο χωρίο από το δοκίμιο «Το τέλος των πάντων» και να θέσουμε το ερώτημα: Γιατί ο Καντ συζητά τον Λάο Τσε και τον ανατολικό μυστικισμό; Είναι η πρόθεσή του πολεμική; Ο Καντ γράφει για τη σκέψη που θέλει τον άνθρωπο πεθαίνοντας να περνά από το χρόνο στην αιωνιότητα, σε μια άχρονη πραγματικότητα:

Είναι μια σκέψη *υψηλή* που προκαλεί φόβο, εν μέρει λόγω της σκοτεινότητάς της, μέσα στην οποία η φαντασία δρα συνήθως ισχυρότερα από ό,τι στο άπλετο φως. Εντέλει θα πρέπει όμως και να είναι κατά τρόπο θαυμαστό συνυφασμένη με τον καθολικό ανθρώπινο Λόγο, διότι απαντά σε όλους τους σκεπτόμενους λαούς, σε όλες τις εποχές, ενδεδυμένη πότε έτσι και πότε αλλιώς.

Καντ 2012α, 61–62 (AA 8: 327).

Και για τη σκέψη μιας κατάστασης χωρίς καμιά μεταβολή:

Ωστόσο, αυτή η ιδέα [της απουσίας κάθε μεταβολής], όσο και αν υπερβαίνει την καταληπτική μας δύναμη, συγγενεύει πάντως στενά με τον Λόγο από πρακτική άποψη.

Καντ 2012α, 71 (AA 8: 335).

Η σκέψη αυτή, λοιπόν, απαντά «σε όλους τους σκεπτόμενους λαούς» —Κινέζους, Θιβητιανούς, Πέρσες, Έλληνες (πβ. Καντ 2012α, 66–67 (AA 8: 331))— επειδή εδράζεται στη φύση του Λόγου, επειδή είναι «συνυφασμένη με τον καθολικό ανθρώπινο Λόγο». Όσο και αν οδηγεί στην πλάνη, παρουσιάζει μια συνάφεια με τον πρακτικό Λόγο (βλ. Καντ 2012α, 62 (AA 8: 327)). Με άλλα λόγια, η σκέψη διαθέτει έναν ορθολογικό πυρήνα κάτω από το μυστικιστικό περίβλημα. Ο πυρήνας αυτός συνίσταται, σύμφωνα με την πρακτική φιλοσοφία του Καντ, στη διάκριση, με ηθική πρόθεση, του νοητού κόσμου από τον αισθητό κόσμο. Η άχρονη πραγματικότητα δεν είναι εκείνη μιας μετά θάνατον ζωής ή κάποιας μυστικής διάστασης της ύπαρξής μας, αλλά εκείνη του καθαρού πρακτικού Λόγου, που δεν υπόκειται σε αισθητηριακούς όρους. Η προεργασία για το δοκίμιο «Το τέλος των πάντων» από τα χειρόγραφα κατ'ολοκλήρωμα του Καντ αναδεικνύει με πιο καθαρό τρόπο τη συνάφεια ανάμεσα στην καντιανή ηθική φιλοσοφία –συγκεκριμένα, στην ιδέα της ηθικής τελείωσης ως πλήρους αυτοκαθορισμού από τον καθαρό πρακτικό Λόγο–, από τη μια μεριά, και στην πανθειστική ή μυστικιστική αντίληψη του εαυτού ως μέρους ενός ευρύτερου όλου, από την άλλη:

Αν η [...αιωνιότητα] σημαίνει μία μόνιμη κατάσταση, τότε δεν θα ήταν κάθε ατελής κατάσταση ένα βήμα βελτίωσης. Όμως, μιας και η *μακάρια* αιωνιότητα οφείλει να είναι το βέλτιστο και τελειότατο, ενώ ο άνθρωπος είναι πάντοτε μόνο ένα μέρος του τελειότατου όλου, η μακάρια αιωνιότητα είναι μια απορρόφηση μέσα στη θεότητα. Εξού και στην αρχή απόρροια, σέκτα, Λαοκιούν ή πανθεισμός.

Καντ 2012α, 79 (AA 23: 151).

Σε αυτό το πλαίσιο, μπορούν να γίνουν κατανοητές –όπως έχω επιχειρήσει να δείξω σε άλλη περίπτωση, σε μια εργασία ακόμη αδημοσίευτη¹¹ οι εκ πρώτης όψεως αναπάντεχες αναφορές του ύστερου Καντ σε μια συνάφεια ανάμεσα στην ηθική του φιλοσοφία και στη φιλοσοφία του Σπινόζα. «Βλέπω τον εαυτό μου (σύμφωνα με τον Σπινόζα) στον Θεό που νομοθετεί εντός μου» (Καντ, *Opus postumum*, AA 22: 54).

Εν γένει, η στάση του Καντ απέναντι στις ανατολικές φιλοσοφίες της ενότητας δεν είναι απλώς απορριπτική.¹² Σε κάθε περίπτωση, ο Καντ δεν αντιπαραθέτει κάποια ιδέα ενότητας της Ανατολής στην ατομοκεντρική ή υποκειμενοκεντρική σκέψη της Δύσης, σύμφωνα με μια συνήθη αντίληψη, που επιδέχεται είτε το ένα είτε το άλλο πρόσημο. Η συνήθης αυτή αντίληψη, δηλαδή, καταλήγει είτε να απορρίπτει τη σκέψη της Ανατολής είτε να την επικαλείται ως φάρμακο για κάποια δυτική ασθένεια. Ένα ωραίο παράδειγμα για τη δεύτερη στάση είναι το πρόσφατα μεταφρασμένο στα ελληνικά βιβλίο του Ερνστ Τούγκεντχάτ (Ernst Tugendhat) *Εγωκεντρικότητα και Μυστικισμός* (Tugendhat 2022), όπου ο μυστικισμός του Τάο και του βουδισμού, η ιδέα της ενότητας του εαυτού με τον κόσμο, προβάλλει ως απαραίτητη διόρθωση στην εγωκεντρικότητα, που είναι κυρίαρχη στις μορφές σκέψης της Δύσης. Για τον Καντ, ωστόσο, το πεπερασμένο υποκείμενο δεν είναι κάτι το έσχατο, ούτε στην πρακτική ούτε στη θεωρητική σφαίρα. «[Τ]ο ον το οποίο σκέφτεται μέσα μας» (ΚΚΛ, Α 401) είναι εντέλει ένα μυστήριο, που οδηγεί αναγκαία σε μια σκέψη του απολύτου.

6. Συμπέρασμα

Στα παραπάνω, προσπάθησα να υπερασπιστώ τον Καντ απέναντι στην υποψία ότι ήταν υπεύθυνος για τον αποκλεισμό της αφρικανικής και ασιατικής φιλοσοφίας από τον φιλοσοφικό κανόνα. Οπωσδήποτε, θεωρώ ότι δικαιούμαστε να απαλλάξουμε την κριτική φιλοσοφία, γενικώς, και την ιδέα μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας ή «ιστορίας του καθαρού Λόγου», ειδικώς, από την υποψία ότι είναι δομικά, καταστατικά ευρωκεντρικές. Η καντιανή φιλοσοφία δείχνεται να είναι ανοιχτή σε έναν διάλογο με μη-ευρωπαϊκές παραδόσεις. Η απαξίωση αυτών των παραδόσεων εκ μέρους του Καντ, σε κάποια πανεπιστημιακά μαθήματά του, δεν είναι κάποια αναγκαία συνέπεια της κριτικής φιλοσοφίας του, αλλά μια πεποιθήση που ήταν δική του και είναι λάθος.

¹¹ Pissis, σε επεξεργασία.

¹² Απορριπτική θεωρεί την αναφορά στον Λάο Τσε στο «Τέλος των πάντων», καθώς και εν γένει τη στάση του Καντ απέναντι στη φιλοσοφία της Ανατολής, ο ELBERFELD 2000, 144–45.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Έργα του Καντ

- [AA] ΚΑΝΤ, Ι. 1900–. *Gesammelte Schriften*. Έκδοση της Ακαδημίας Επιστημών του Βερολίνου. Βερολίνο: Reimer και κατόπιν de Gruyter.
- [ΚΚΑ] ΚΑΝΤ, Ι. 1998. *Kritik der reinen Vernunft* (A: 1781, B: 1787). Αμβούργο: Meiner.
- ΚΑΝΤ, Ι. 2012α. Το τέλος των πάντων (1794). Στο: Ι. ΚΑΝΤ, *Τέσσερα δοκίμια κριτικής φιλοσοφίας*, μτφρ.–εισαγωγή–υπόμνημα Γιάννης Πίσσης. Αθήνα: Νήσος, 61–80 (AA 8: 329–37).
- ΚΑΝΤ, Ι. 2012β. Περί ενός αριστοκρατικού τόνου που πρόσφατα υψώθηκε στη φιλοσοφία (1796). Στο: Ι. ΚΑΝΤ, *Τέσσερα δοκίμια κριτικής φιλοσοφίας*, όπ.π., 81–106 (AA 8: 389–406).

Έργα άλλων συγγραφέων

- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, 1957. *Μετά τα Φυσικά*, έκδ. W. Jaeger. Οξφόρδη: OUP.
- BERNASCONI, R. 1997. Philosophy's Paradoxical Parochialism: The Reinvention of Philosophy as Greek. Στο: K. ANSELL-PEARSON, B. PARRY, & J. SQUIRES (επιμ.), *Cultural Readings of Imperialism. Edward Said and the Gravity of History*. Νέα Υόρκη: St. Martin's Press / Λονδίνο: Lawrence & Wishart, 212–26.
- _____, 2001. Who Invented the Concept of Race? Kant's Role in the Enlightenment Construction of Race. Στο: R. BERNASCONI (επιμ.), *Race*. Blackwell Readings in Continental Philosophy. Οξφόρδη: Blackwell, 11–36.
- _____, 2011. Kant's Third Thoughts on Race. Στο: S. ELDEN & E. MENDIETA (επιμ.), *Reading Kant's Geography*. Ωλμπαν, Νέα Υόρκη: SUNY Press, 291–318.
- BLOCH, E. 1962. *Subjekt–Objekt. Erläuterungen zu Hegel*. Φραγκφούρτη: Suhrkamp.
- ELBERFELD, R. 2000. Laozi-Rezeption in der deutschen Philosophie. Von der Kenntnisnahme zur „Wiederholung“. Στο: H. SCHNEIDER (επιμ.), *Philosophieren im Dialog mit China: Gesellschaft für Asiatische Philosophie*. Reihe für asiatische und komparative Philosophie, 4. Κολωνία: Edition Chōra, 141–65.
- FELDMANN, E. 1936. Die Geschichte der Philosophie in Kants Vorlesungen. *Philosophisches Jahrbuch* 49: 167–98.
- GENTZKENIUS, F. 1725. *Historia philosophiae* [1724]. Στο *Systema philosophiae*, μέρος I: (I) *Historia philosophiae*, (II) *Metaphysica*, (III) *Logica*. Αμβούργο: Th.Chr. Felginer.
- KLEINGELD, P. 2007. Kant's Second Thoughts on Race. *Philosophical Quarterly* 57 (229): 573–92.
- MARTINEZ MATEO, M. 2020. War Kant Rassist? Warum mehr über seine Philosophie diskutiert werden sollte und weniger über seine persönlichen Einstellungen. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 03.07.2020, <<https://www.faz.net/aktuell/wissen/kants-begriff-der-rasse-als-philosophische-diskussion-16838954.html>> (01/08/2025).
- MILLS, C. W. 2018. Black Radical Kantianism. *Res Philosophica* 95(1): 1–33.
- NELSON, E. S. 2011. Kant and China: Aesthetics, Race, and Nature. *Journal of Chinese Philosophy* 38(4): 509–25.
- PALMQUIST, S. 1996. How 'Chinese' was Kant? *The Philosopher* 84(1): 3–9.

- PARK, P. K. J. 2013. *Africa, Asia, and the History of Philosophy. Racism in the Formation of the Philosophical Canon, 1780–1830*. Ωλμπανυ, Νέα Υόρκη: SUNY Press.
- PISSIS, J. σε επεξεργασία. Kant and the God of Spinoza. From the Only Possible Argument to the Transcendental Ideal and the *Opus Postumum*.
- REICHL, P. 2021. Kant's A Priori History of Metaphysics: Systematicity, Progress, and the Ends of Reason. *European Journal of Philosophy* 29(4): 811–26.
- ΣΠΙΝΟΖΑ [Baruch de SPINOZA], 2009. *Ηθική (1677)*, μτφρ. Ε. Βανταράκης – εισαγωγή Β. Γρηγοροπούλου. Αθήνα: Εκκρεμές.
- ΤΙΕΔΕΜΑΝΝ, D. 1780. *Griechenlands erste Philosophen, oder Leben und Systeme des Orpheus, Pherecydes, Thales und Pythagoras*. Λειψία: Weidmann.
- _____, 1785. Über die Natur der Metaphysik; zur Prüfung von Hn. Professor Kants Grundsätzen. Στο: *Hessische Beiträge zur Gelehrsamkeit und Kunst*, τόμ. 1, τχ. 1: 113–30· τχ. 2: 233–48· τχ. 3: 464–74.
- TUGENDHAT, E. 2022. *Εγωκεντρικότητα και Μυστικισμός. Μια ανθρωπολογική μελέτη*, μτφρ. Γ. Σαγκριώτης. Ηράκλειο: ΠΕΚ.
- WILLASCHEK, M. 2020α. Ein Kind seiner Zeit. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 24.06.2020, <<https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/wie-man-kants-rassismus-bewerten-muss-16827398.html>> (01/08/2025).
- _____, 2020β. Kant war sehr wohl ein Rassist. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 15.07.2020, <<https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/warum-kant-sehr-wohl-ein-rassist-gewesen-ist-16860444.html>> (01/08/2025).
- WIMMER, F. M. 2014. Geschichte der Philosophiehistorie. Fortschrittsdenken vs. Apriorismus in der Philosophiehistorie. Υλικό από παράδοση στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, <<https://homepage.univie.ac.at/franz.martin.wimmer/phhistv17.html>> (01/08/2025).
- WOLFF, M. 2020α. Kant war ein Anti-Rassist. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 09.07.2020, <<https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/pruefung-eines-zitats-kant-war-ein-anti-rassist-16851951.html>> (01/08/2025).
- _____, 2020β. Antirassist aus Prinzip. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 30.07.2020, <<https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/debatte-um-immanuel-kant-anti-rassist-aus-prinzip-16881577.html>> (01/08/2025).

Γιάννης Πίσσης

Επίκουρος Καθηγητής Λογικής, Μεταφυσικής,
Φιλοσοφίας των Επιστημών

Τμήμα Φιλοσοφίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

jpissis@uoc.gr

Lord Byron και Διονύσιος Σολωμός: Αναζητώντας το πριν και το μετά ενός ποιητικού διαλόγου*

Βαρβάρα Σπίνουλα

Abstract _ Barbara Spinoula | Lord Byron and Dionisios Solomos:
Searching for the 'Before' and 'After' of a Poetical Dialogue

An interesting poetical dialogue is confirmed when Dionisios Solomos in his notes to the *Hymn to Liberty* reveals that in composing the scene of the beautiful Greek women dancing, their breasts preparing “milk of bravery and freedom” (stanzas 83–86), he has in mind Lord Byron’s “Isles of Greece” (*Don Juan III*) and the tears of the Byronic character for the attractive young Greek women dancing, their breasts preparing to breastfeed slaves. This paper endeavours to add to the known echoes of the Byron–Solomos dialogue (resounding in Angelos Sikelianos and Costas Varnalis) fragments that—to the best of my knowledge—have not been discussed by critics: it is fragments from Solomos’s “To the death of Lord Byron” and from prose texts by Georgios Tertsetis. Fragments of Andreas Calvos’s *Odes* are also studied, along with the *Graces*, by the preeminent poet in Italy, Ugo Foscolo. The *Graces* were inspired by the complex of Antonio Canova and constitute a possible common literary memory which is recalled by Calvos, Solomos and even Byron. Not only the similar image, but mainly the similar words chosen in the four poets’ description of the young dancers encourage such an assumption.

Key-words: Dionisios Solomos, Lord Byron, Ugo Foscolo and the Seven-Islands poets, Dionisios Solomos and Andreas Calvos, Dionisios Solomos and Angelos Sikelianos, Dionisios Solomos and Georgios Tertsetis, Antonio Canova

1. Lord Byron – Διονύσιος Σολωμός: ο διάλογος

Ὁ λὸρδ Μπάιρον εἰς τὴν τρίτην ὥδην τοῦ Don Juan παρασταίνει ἕναν ποιητὴν Ἕλληνα, ὁποῦ ἀπελπισμένος καὶ παραπονεμένος διὰ τὴν σκλαβιὰν τῆς πατρίδος του, ἔχει ἔμπρός του ἕνα κρασοπότηρον, καὶ κοντὰ εἰς ἄλλα λέγει καὶ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «...οἱ γυναῖκες μας χορεύουν ἀποκάτου ἀπὸ τὸν ἴσκιον· βλέπω τὰ θέληγ-

* Ευχαριστώ τη Dr Daniela Shalom Vagata από το Masaryk University και μέλος του CRIF (Centro Interuniversitario Ugo Foscolo) για την ευγενική και φιλική επικοινωνία πάνω στον Ugo Foscolo. Τα πονήματά της έθεσαν στη διάθεσή μου στοιχεία σημαντικά για αυτήν τη μελέτη.

τρα τῶν ματιῶν τους· ἀλλὰ ὅταν συλλογιζῶμαι ὅτι θὰ γεννήσουν σκλάβους, γειμίζουν τὰ μάτια μου δάκρυα.» Ἐπέρασε ἕνας χρόνος ἀφοῦ ἐγράφηκε τοῦτος ὁ ὕμνος· ὁλοένα ὁ ποιητὴς ἐτοιμάζει ἕνα ποίημα γιὰ τὸν θάνατον τοῦ Λόρδ Μπάιρον.¹

Αὐτή εἶναι ἡ ἕκτη –και εκτενέστερη ὁλων– ἀπὸ τις δεκατέσσερις σημειώσεις που ἔγραψε ὁ Σολωμὸς στὸν *Ἕμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν*. Ὁ ποιητὴς μεταφράζει σε πεζὸ λόγο στίχους ἀπὸ τὴν Τρίτη Ὠδὴ τοῦ βυρωνικοῦ *Don Juan*, και συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ «ποίημα ἐντὸς τοῦ ποιήματος», δηλαδὴ τὸ «The isles of Greece». Τόσο ἡ σημείωση αὐτὴ ὅσο και γενικά τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, φανερόνουν τὸ ενδιαφέρον, τὸν θαυμασμό² και τὴ γνώση³ που εἶχε πάνω στο ἔργο τοῦ Βυρον. Ἡ συγκεκριμένη σημείωση-μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Σολωμοῦ γιὰ τὴ σύνδεση των δύο κειμένων ἀποτελέσει αφετηρία γιὰ τὴν κριτικὴ.⁴

Ἀκολουθοῦν οἱ στίχοι τοῦ Βυρον, «Τοῦ ὑψηλότατου Ποιητῆ»⁵ που προκάλεσαν τὴν ἀπάντηση τοῦ Σολωμοῦ:

Fill high the bowl with Samian wine!
Our virgins dance beneath the shade—
I see their glorious black eyes shine;
But gazing on each glowing maid,
My own the burning tear-drop laves,
To think such breasts must suckle slaves.⁶

¹ ΣΟΛΩΜΟΣ 2012 (ἐπιμ. Λ. Πολίτης), 98: «Σημειώσεις τοῦ ποιητῆ».

² Σολωμικοὶ στίχοι ἀναφέρονται στὸν Βυρον, π.χ. *Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι* (Σχέδ. Α', στρ. 4)· ἡ σύνθεση «Εἰς τὸν θάνατον τοῦ Λόρδ Μπάιρον» (βλ. ΠΑΛΑΜΑΣ 1981β, 56)· ὁ δε *Λάμπρος* «ἀποτελεῖ ἀπήχηση καὶ ἀντανάκλαση τοῦ ὁμώνυμου βυρωνικοῦ ἥρωα» (ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ 1992, 121· βλ. και σελ. 129. Πρβλ. Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ 1985, 485–86· ΚΕΦΑΛΛΗΝΑΙΟΥ 2003, *passim*). Συνολικά γιὰ τὴς ἀπήχησεις τῆς ποιήσεως τοῦ Βυρον στο ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, βλ. ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 106.

³ Ὁ Σολωμὸς πιθανότατα γνώρισε τὸ ἔργο τοῦ κατὰ τὴ διάρκεια των σπουδῶν του στὴν Ἰταλία, μέσω ἰταλικῶν μεταφράσεων, ἐνῶ στὴ βιβλιοθήκη του βρέθηκε ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Βυρον σε γαλλικὴ μετάφραση. Γιὰ τὴν προσήλωσή του Σολωμοῦ στὴν ποίηση τοῦ Βυρον, βλ. ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ 1974, 244–45· ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 105 σημ. 329, ἡ οποία παραπέμπει στὸν ΜΥΣΟΝΙ 1903, 8 κ.ε.· ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ 2005, 613–16.

⁴ Ενδεικτικὰ, βλ. ΠΑΛΑΜΑΣ 1981β, 55: «Ὁλόκληροι στροφαὶ αὐτοῦ, καὶ ἀπὸ τὰς ὠραιότερας [ενν. στρ. 83–86], ἐκτυλίσσονται ὡς ἀπάντησις εἰς τὸ παράπονον τοῦ Δὸν Ζουὰν διὰ τὰς Ἑλληνίδας»· ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ 1974, 245: «Πόσον ὁμως εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ περίφημος, ἂν καὶ πρωτόλειος, *Ἕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν* ἀποτελεῖ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Σολωμοῦ πρὸς τὸν Βύρωνα;» (βλ. και 245 σημ. 2)· πρβλ. Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ 1985, 393.

⁵ Ἀναφορὰ στὸν Βυρον στο ΣΟΛΩΜΟΣ 2012 (ἐπιμ. Λ. Πολίτης), 118: «Εἰς τὸν θάνατον τοῦ Λόρδ Μπάιρον», στρ. 96 (στίχ. δ').

⁶ Οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι ἔχουν μεταγραφῆ ἀπὸ τὸν Ἀργῦρη Εφταλιώτη ως:

τὸ δικό μου τὸ μάτι τὸ θολώνει μιὰ στάλα,
που γιὰ σκλάβους τὸ θένε τῶν βυζιῶν τους τὸ γάλα!

(ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ 1952, 101–3· 103: «Μεταφράσματα»: «Τὰ νησιά τῆς Ἑλλάδας (τοῦ Μπάιρον)». Ρῆμα «φουλᾶγουν» ἀντὶ τῆς φράσεως «τὸ θένε», στο ἄρθρο τοῦ ΣΙΑΦΛΕΚΗ (1985, 84)). Ἰδιαίτερο ενδιαφέρον ἔχει ἡ ἀπόδοση τοῦ Στέφανου Μύρτα, ὅπως ἦταν τὸ ψευδώνυμο τοῦ Στυλιανοῦ Σε-

(Byron, *Don Juan*, Canto III, «The isles of Greece», στρ. 15)⁷

Ο δείκτης 6 της σημείωσης του Σολωμού βρίσκεται στον πρώτο στίχο της στροφής 83 του *Ύμνου*, διότι από εκείνο το σημείο ξεκινά η ποιητική απάντησή⁸ του Σολωμού στους βυρωνικούς στίχους:

Στή σκιά χεροπιασμένες,
Στή σκιά βλέπω κι' ἐγώ
Κρινοδάκτυλες παρθένες
'Οπού κάνουνε χορό·

Στὸ χορὸ γλυκογυρίζουν
'Ωραῖα μάτια ἐρωτικά,
Καὶ εἰς τὴν αὔρα κυματίζουν
Μαῦρα, ὀλόχρυσα μαλλιά.⁹

Ἡ ψυχὴ μου ἀναγαλλιᾶζει
Πῶς ὁ κόρφος καθεμιᾶς
Γλυκοβύζαστο ἐτοιμάζει
Γάλα ἀνδρείας καὶ ἐλευθεριᾶς.

Μὲς στὰ χόρτα, τὰ λουλούδια,
Τὸ ποτήρι δὲν βαστῶ.¹⁰

Φιλελεύθερα τραγούδια
Σὰν τὸν Πίνδαρο ἐκφωνῶ.¹¹

(Σολωμός, *Ύμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν*, στρ. 83–86)¹²

φεριάδη, πατέρα του ποιητῆ Γιώργου Σεφέρη:

μὲ φλογώνει, ὠμέ, τὸ δάκρυ, γιατί ὁ κόρφος καθεμιᾶς
πικροβύζαστο ἐτοιμάζει γάλα δειλίας καὶ σκλαβιάς.

Ο Μύρτας αναπλάθει τον τελευταίο στίχο του Byron αξιοποιώντας την ποιητική απάντηση του Σολωμού και παραπέμποντας σε αυτήν.

⁷ BYRON 1986 (έκδ. McGann, Oxford), 512- 509–12: οι 16 στροφές του «The Isles of Greece» από την Τρίτη Ωδή (Canto the Third) του *Don Juan* (σελ. 373–80: ολόκληρο το ποίημα, Ωδές I–XVII).

⁸ Κατά τον Δ. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗ (2022, 172), ο Σολωμός στις στροφές 83–85 κάνει «διακριτικό “ἀδειασμα”» στον Byron.

⁹ Στους δύο τελευταίους στίχους ο COUTELLE (2009, 242) βλέπει ομοιότητα με Byron και Πετράρχη, ωστόσο σημειώνει ότι «Δὲν φαίνεται οὔτε ἀδύνατον οὔτε καὶ βέβαιο».

¹⁰ Ο ποιητής εννοεί ότι δεν είναι όπως ο ήρωας του Byron, ο οποίος ακούγεται να λέει «Fill high the bowl with Samian wine!». Στους στίχους του Σολωμού απουσιάζει η οινοποσία και η συνοδή βυρωνική απαισιοδοξία· υπάρχει βαθιά χαρά και αγαλλίαση.

¹¹ Για τον Σολωμό ως γνώστη του έργου του Πινδάρου και για την επίδραση που δέχθηκε, βλ. ΚΥΔΩΝΑΚΗ 2013, 267 κ.ε. Πρβλ. σελ. 264 κ.ε. («Αρχαιολατρία – Αρχαία ελληνική επιρροή».)

¹² ΣΟΛΩΜΟΣ 2012 (επιμ. Α. Πολίτης), 85.

Το 1819 επέτρεπε και τη θλίψη ότι οι λαμπερές («glowing») Ελληνίδες θα θήλαζαν σκλάβους και την κραυγή που ακολουθούσε: «A land of slaves shall néer be mine».¹³ Το 1823, ωστόσο, η Ελληνική Επανάσταση ήταν πραγματικότητα και ο Σολωμός είχε πλέον την ευκαιρία να απαντήσει:¹⁴ τα στήθη των νεαρών γυναικών θα θηλάσουν την πρώτη γέννα των ανδρείων κι ελευθέρων Ελλήνων.¹⁵

Μέσα στον Ύμνον περιέχεται, βεβαίως, και η περίοδος της σκλαβιάς· υπάρχει η αντίθεση ανάμεσα στο τώρα και στο πριν, ανάμεσα στον χορό των γυναικών του 1823 (στρ. 83–84) και τον χορό του θανάτου των γυναικών μαζί με τα αγέννητα παιδιά τους (στρ. 101–103). Και εκείνος ο χορός ήταν ερωτικός, καθώς ο έρωτας της ελευθερίας ενέπνευσε τις κοπέλες του Ζαλόγγου να χορέψουν:

Τὲς ἐμάζωξε εἰς τὸ μέρος
Τοῦ Τσαλόγγου τὸ ἀκρινὸ
Τῆς ἐλευθεριᾶς ὁ ἔρωσ
Καὶ τὲς ἔμπνευσε χορό·

Τέτοιο πῆδημα δὲν τὸ εἶδαν
Οὔτε γάμοι, οὔτε χαρές,
Καὶ ἄλλες μέσα τους ἐπῆραν
Ἀθωότερες ζωές.

Τὰ φορέματα ἐσφυρίζαν
Καὶ τὰ ξέπλεκα μαλλιὰ,
Κάθε γύρο πού ἐγυρίζαν
Ἀπὸ πάνου ἔλειπε μιά·

(Σολωμός, *Ύμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν*, στρ. 101–103)¹⁶

Θα ήθελα να κάνω ένα δομικού χαρακτήρα σχόλιο. Παρότι είναι μεγάλος ο αριθμός των στροφών του Ύμνου, η στροφή όπου ολοκληρώνεται η απάντηση του Σολωμού στον ποιητή του *Don Juan* (η 86η) συμπίπτει ως προς την αρίθμηση –όχι τυχαία, θεωρώ– με τη στροφή 86 του τρίτου άσματος του *Don Juan*, όπου ο Byron διακόπτει την αφηγηματική ροή για να παραθέσει την ξεχωριστή ενότητα «The isles of Greece». Με παιγνιώδη τρόπο ο Σολωμός ταυτίζει την αρίθμηση των στροφών του με εκείνη του Byron, ώστε –για τον

¹³ Στίχος της προτελευταίας στροφής των «Νησιών» του Byron. Κατά τον ΦΑΞΟΥΛΑΚΗ (1974, 244), τον Σολωμό ιδιαίτερα τον απασχόλησε αυτός «ὁ καταδικαστικός στίχος».

¹⁴ Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΑ 1992, 27: «στη διάρκεια της Επανάστασης και στα πρώτα χρόνια ζωής του νέου κράτους, όταν επικρατούν η υπερηφάνεια για τις πρόσφατες κατακτήσεις και η αισιοδοξία για το μέλλον, οί Έλληνες ποιητές διαθέτουν όλα τα ηθικά ερείσματα και τα εθνικά επιχειρήματα για να αντικρούσουν την απογοήτευση της βυρωνικής ποίησης. Πρβλ. ΦΑΞΟΥΛΑΚΗΣ 1974, 244.

¹⁵ Οι Ελληνίδες δεν εξακολουθούν να γεννούν δούλους, «ὡς ὁ Βύρων εἰλικρινῶς ἐθρήνησεν [...] ἀλλ' ἀγώνιστὰς τῆς Ἐλευθερίας, ὡς ὁ Σολωμός εὐθέως ἀπήντησε» (ΦΑΞΟΥΛΑΚΗΣ 1974, 246).

¹⁶ ΣΟΛΩΜΟΣ 2012 (επιμ. Λ. Πολίτης), 119.

ενημερωμένο αναγνώστη– να είναι παραπάνω από σαφής και ευμνημόνευτη η παραπομπή του στους στίχους του Byron.

Η επισήμανση αυτή για την ακριβή θέση της απάντησης του Σολωμού ενισχύει την παρατήρηση του Ζαχαρία Σιαφλέκη, ο οποίος είδε και στα δύο αποσπάσματα –περισσότερο στον Byron και λιγότερο αισθητά στον Σολωμό– μια μορφή σχολίου του ποιητή δίπλα στην κύρια γραμμή αφήγησης.¹⁷ Πράγματι οι στροφές 83–86 του *Ύμνου* αποτελούν μια διακοπή: Η Ελευθερία, ματωμένη από το αίμα των ηττημένων εχθρών, περπατά στον κάμπο της Κορίνθου στη στροφή 82, ενώ επανέρχεται στη στροφή 87, με ακριβή επανάληψη της δεύτερης στροφής του *Ύμνου*. Ταυτόχρονα, η ποιητική εικόνα των στροφών 83–86 συνδέεται με τον αποκλεισμό και την καταδίωξη της στρατιάς του Δράμαλη στην Κόρινθο (στροφές 79–81): Οι κοπέλες χορεύουν «Μέσα στον ελευθερωμένο κάμπο της Κορίνθου».¹⁸

Συνεπώς, η περίφημη απάντηση του Σολωμού προς τον Byron ακολουθεί τη δομή και την ακριβή θέση των βυρωνικών στίχων, για να υπογραμμίσει τη διακειμενική σχέση των δύο έργων και να τονίσει την αντίθεσή τους ως προς το περιεχόμενο.

Με δεδομένη τη φροντίδα του Σολωμού να αναδείξει (όπως πιστεύω ότι τα προαναφερθέντα δομικά στοιχεία δεικνύουν) την απάντησή του στον Byron, είναι εύλογο να διαβάζουμε με ενδιαφέρον την πληροφορία ότι όταν το 1824 ο Σπυρίδων Τρικούπης έφθασε από τη Ζάκυνθο στο Μεσολόγγι, «Ανάμεσα στα έγγραφα του αγώνα κρατά και [...] τον *Ύμνον εις την Ελευθερίαν* του Σολωμού, με σκοπό να το διαβάσει στον Μπάιρον και να του προτείνει να αναλάβει την αγγλική μετάφραση».¹⁹ Ο Τρικούπης, κατά τον Pietro Gamba, συνάντησε τον Byron την επόμενη μέρα της άφιξής του στο Μεσολόγγι, μάλλον στις 2 Απριλίου, επομένως, παρότι δεν υπάρχει ένδειξη για το εάν ο ποιητής διάβασε το χειρόγραφο, θεωρώ απίθανο να μη μίλησαν για τον *Ύμνο* και να μην έφθασε το ποίημα στα χέρια του πριν από την ασθένεια και τον θάνατό του.²⁰

Η εργασία αυτή επιχειρεί να ανιχνεύσει το πριν και το μετά της ποιητικής συνομιλίας Byron και Σολωμού – από πού επηρεάστηκε και ποιους επηρέασε. Το σχόλιο-απάντηση του Σολωμού αντηχεί για περισσότερο από έναν αιώνα μετά.

¹⁷ Για τα *Νησιά* βλ. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ 1985, 83, ο οποίος επισημαίνει «ότι η τεχνική αυτή είναι τρέχουσα στη (*sic*) ευρωπαϊκή λογοτεχνία». Τα *Νησιά* είναι «έλεγειακός ύμνος», κατά τον ΦΛΕΟΥΛΑΚΗ (1974, 244). Για τον *Ύμνο*, βλ. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ 1985, 84.

¹⁸ ΜΙΚΡΟΜΑΤΗΣ 2004, 162. Ο Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ (1985, 392) θεωρεί ότι ο ποιητής «δραματίζεται» και ότι στις στροφές αυτές παρουσιάζει «μέ τον ποιητικότερο τρόπο [...] τ' αγαθά τής Ελευθερίας».

¹⁹ ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 103. Πάνω στο θέμα αυτό, βλ. Έλλη ΑΛΕΞΙΟΥ 1975, 75.

²⁰ Βλ. ΓΑΜΒΑ 1825, 237. Κατά τον ΠΟΛΥΛΑ (1859, 21) ο Τρικούπης δεν πρόλαβε να διαβάσει τον ανέκδοτο ακόμη «Ύμνο» στον Byron, καθώς «ό μέγας ποιητής είχε ήδη κλείσει τὰ μάτια». Ομοίως ο ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ (1985) θεωρεί πως δεν πρόλαβε ο Byron να διαβάσει τον «Ύμνο». Χωρίς αμφιβολία ο Τρικούπης πρόλαβε ζωντανό τον Byron κατά τη ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ (2005, 648) και είχαν αρκετές μέρες για συνεργασία (2005, 648–49). Για το αν ο Σολωμός είχε συναντηθεί με τον Byron στη Ζάκυνθο, βλ. ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 104.

2. Το μετά: ο Άγγελος Σικελιανός και ο Κώστας Βάρναλης

Ας θυμηθούμε εν συντομία τις ολοφάνερες αντιγραφές στίχων της απάντησης του Σολωμού στον Βυγον από τον Άγγελο Σικελιανό και τον Κώστα Βάρναλη.

Το μετά: (α) Άγγελος Σικελιανός

Έχουμε διαβάσει την άποψη του Βάσου Βαρίκα: «η νεότερη ποίηση έπρεπε να φτάσει στη μεσοπολεμική εποχή, όταν πια με τον Άγγελο Σικελιανό άρχισε να αναπτύσσεται ένας γόνιμος διάλογος με το σολωμικό έργο»,²¹ ενώ ο Π. Δ. Μαστροδημήτρης αργότερα θα συμπεριλάβει τον Σικελιανό στην ομάδα των διαδόχων του Σολωμού.²²

Γράφει ο επανήσιος Σικελιανός και εκδίδει το 1907, ανακαλώντας αυτούσια την ισχυρή εικόνα της στροφής 85 του *Ύμνου* του Σολωμού:²³

[...] και τὰ στήθια
 άκόμα σοῦ ἦταν ἄγουρα·
 δέν πήδησεν ἡ στάλα
 –σημάδι ὑγειᾶς ἀλάθευτον–
 πού θά μᾶς θρέψει ἕναν ὑγιό
 μέ τῆς ἀντρείας τὸ γάλα.

(*Άλαφροΐσκιωτος* III, «*Η Χρυσόφρυδη*», στ. 858–863)

Ο τίτλος του ποιήματος, εξάλλου, θυμίζει στον αναγνώστη τους έξοχους στίχους από τους *Ελευθέρους Πολιορκημένους* (Σχεδιάγραμμα Γ', «6. Ό Πειρασμός», στ. 15–16): «*Άλαφροΐσκιωτε καλέ,*²⁴ για πές άπόψε τί 'δες/ νύχτα γιομάτη θαύματα, νύχτα σπαρμένη μάγια!».

Το μετά: (β) Κώστας Βάρναλης

«Εΐναι πασιφανές ότι ό Βάρναλης έχει θητεύσει στη σολωμική ποίηση».²⁵ Ως αποτέλεσμα, τα «αντιπροσωπευτικότερα επιτεύγματα [...] του κριτικού του

²¹ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ 2007, 72, όπου η παράθεση της άποψης.

²² ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ 2016, 28, στο «Σύντομο διάγραμμα τής Έπτανησιακής Λογοτεχνίας»: «Ό Πάννης Ψυχάρης, ό Κωστής Παλαμᾶς, ό Άγγελος Σικελιανός, ό Πώργος Σεφέρης, ό Όδυσσέας Έλύτης, είναι όλοι μαθητές του Σολωμού, τόσο στο θέμα τής γλώσσας όσο και στην ποιητική αντίληψη».

²³ Η ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ (1992, 43) βλέπει στους στίχους αυτούς ανάμνηση, «κατά πάσα πιθανότητα» της εικόνας που συνθέτει ο Σολωμός στον αντίλογο του προς τον Βυγον.

²⁴ Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ 1985, 499–518· 500: «Άλλά και ή λέξη *άλαφροΐσκιωτος*, όσο κι αν βέβαια είναι καθαρά λαϊκή και καθόλου διαλεκτική, είναι άρκετά σπάνια (και ἔγινε στη σημερινή γλώσσα άκόμη σπανιότερη), ώστε να μπορεί να θεωρηθεί από κάποια άποψη “γλώττα”». Ο Πολίτης παραθέτει την ερμηνεία της λέξης από τον Φώτο Πολίτη (1938.2, 308).

²⁵ Διατύπωση του ΠΥΛΑΡΙΝΟΥ (2010, 266) κατά τον ΔΑΛΛΑ (1985, 165), η ποίηση του Βάρναλη μαρτυρά «μια έκτεταμένη και πιστή ανάγνωση άκόμη και των «Στοχασμών» του Σολωμού».

στοχασμού (Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική, 1925),²⁶ αλλά και της ποίησης («Σκλάβοι Πολιορκημένοι», 1927)», έχουν ως πυρήνα τους τον Σολωμό,²⁷ απέναντι στον οποίο στάθηκε αρχικώς επικριτικός.²⁸

Ο Βάρναλης στη συλλογή *Ἐλεύθερος κόσμος* (1965) περιλαμβάνει το ποίημα «Γάλα άντρείας καὶ λευτεριάς», όπου απαντούν λέξεις και εικόνες των στροφών 83–85 του σολωμικού *Ἕμνου*: κόρφος, γλυκοβύζαστο γάλα.²⁹ Η επιλογή του Βάρναλη αποδεικνύει ότι θεωρεί τον διάλογο των δύο μεγάλων ποιητών επίκαιρο και την απάντηση του Σολωμού, όπως συμπυκνώνεται στον στίχο «γάλα άντρείας κι ἐλευτεριάς!», ως την απόλυτη απάντηση στην κοινωνική αδικία, ως την απόλυτη οδό προς την αναδημιουργία της κοινωνίας.

Ο ποιητής του *Ἐλεύθερου κόσμου* θίγει το γεγονός ότι ο λαός είναι προδομένος και δέσμιος. Ἐνα κορίτσι αθώο, στην προ-εφηβεία, ενωμένο με τη φύση και χαρούμενο (στ. 1–16), προσδοκά να γαλουχήσει έναν καλύτερο κόσμο (στ. 17–20):

Μεγάλωσε, πετάχτηκε ζαρκάδα
μέ γέλιο, μέ τραγούδι, μέ σπιρτάδα,
Κι ὁ κόρφος ὁ γλυκός νά περιμένει
ν' ἀναστήσει καλύτερ' οἰκουμένη!³⁰

Το κορίτσι είναι θύμα εκμετάλλευσης, γεννημένη σκλάβο, χωρίς να το γνωρίζει (στ. 21–24):

Πού ἔναι σκλάβο, δέν τό ἔμαθεν ἀκόμα,
πουλημένη ἀπό κούνια, νοῦς καί σῶμα·
κι ἐκεῖό τό γλυκοβύζαστό της γάλα,
θά τό βυζαίνουν στόματα μεγάλα.

Δηλώνει αποφασισμένη να αντιδράσει και το ποίημα τελειώνει αισιόδοξα, με

²⁶ Στον Πρόλογο αυτού του βιβλίου διαβάζουμε ότι: «Ο συγγραφέας αὐτῆς τῆς μελέτης θαυμάζει τὸ Σολωμό, ὅσο ἦ και περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον». Για το βιβλίο, βλ. ΔΑΛΛΑΣ 1998, 41–39: «Τὴν καινούργια σηματοδότηση ἐπιχείρησε ὁ Κώστας Βάρναλης». ΔΑΛΛΑΣ 1985, 159. ΒΑΡΝΑΛΗΣ 1925· ΒΑΡΝΑΛΗΣ 1957· πρβλ. ΠΑΛΑΜΑΣ 1933, 419: «μεθοδική κριτικώτατη ἔρευνα».

²⁷ Για την αφορμή της συγγραφῆς της μελέτης *Ὁ Σολωμός χωρίς μεταφυσική* και της σύνθεσης των *Σκλάβων πολιορκημένων*, βλ. ΒΑΡΝΑΛΗΣ 1981, 295–98.

²⁸ ΤΖΙΩΝΑΣ 1999, 166, 167, 174· ΔΑΛΛΑΣ 1985, 160· ΑΝΤΖΟΥΛΗΣ 2015, 510: «Τόσο η κριτική του Γ. Αποστολάκη (ενν. *Ἡ ποίηση στή ζωή μας*, Αθήνα 1923), με τη θεοποίηση της σολωμικής ποίησης, και του δημιουργού της, ὅσο και η κριτική του Κ. Βάρναλη με την αντίστοιχη *αποκαθῆλωση* της, πλην ὅμως με τις αντικειμενικότερες θέσεις της, αποτελούν σταθμό στη νεοελληνική κριτική»· πρβλ. ΣΠΑΤΑΛΑΣ 1926, *passim*.

²⁹ Στο «Μέρος τρίτο» της ίδιας συλλογῆς υπάρχει το ποίημα «Τὸ “ΝΑΙ” τῆς Ἱστορίας», το οποίο ξεκινά με μελαγχολία (ο α' στίχος αναφέρεται προφανώς στον *Ἕμνο*), την οποία ανασκευάζει στον πρώτο στίχο της τρίτης στροφῆς (ΒΑΡΝΑΛΗΣ 2014): «Τ' ἀδίκου ὁ Σολωμός τῆ Λευτεριά του, / τὴν Ἄρετή του ὁ Κάλβος θεοποιούσαν» (α') και «—Ὅχι τ' ἀδίκου!» (γ').

³⁰ Στο ΒΑΡΝΑΛΗΣ 2014, 384–85. Στην έκδοση δεν χρησιμοποιείται η βραρεία για τονισμό, παρά μόνον η οξεία.

έναν κοινωνικό αγώνα ανατροπής και τη φράση του Σολωμού να ακούγεται σαν κραυγή και σαν υπόσχεση επιτυχίας. Το ζεύγος Μάνα–Λαός θα ξαναδημιουργήσει τον κόσμο με γάλα ανδρείας και λευτεριάς (στ. 33–40):

—«Σώπα, κανάγια! Ζύπνησα!»! άπ' τά βύθη

«Πλιά δέ θά τρέφει ό κόρφος μου γιά σένα
σκλάβα, τυφλή κι άλυσωμένη γέννα.
Μέ γάλ' άντρείας και λευτεριάς τήν Πλάση
Μάνα – Λαός θά τήνε ξαναπλάσει!»

Ο Βάρναλης υιοθετεί και την ισχυρή σχέση Μητέρας–Ελλάδας και παιδιού, φανερή στην τελευταία στροφή, όπου το κορίτσι που έχει γίνει γυναίκα ταυτίζεται με τη Μητέρα–πατρίδα (στ. 37–40). Πρόκειται για τη μορφή της «Μεγάλης Μητέρας, που παραστέκει άγρυπνη τα αγωνιζόμενα παιδιά της» στον Σολωμό – για παράδειγμα στους *Έλευθερους Πολιορκημένους*. Αυτή τη Μητέρα ο Ερατοσθένης Καψωμένος την περιγράφει ως «μια σύνθεση της Ελευθερίας με την Ελλάδα».³¹ Οι μορφές αυτές, η Ελλάδα–Μητέρα και οι Ελληνίδες μητέρες που ανατρέφουν ήρωες, είναι παρούσες και στην ποίηση του Ανδρέα Κάλβου, ο οποίος ξεκινά την 10η ωδή της *Λύρας* με την επίκληση στην Ελλάδα–Μητέρα (στ. 2): «Ελλάς ήρώων μητέρα».

Μετά την ξεκάθαρη ηχώ του σολωμικού στίχου στην ποίηση δύο μεγάλων δημιουργών του εικοστού αιώνα, θα επιστρέψουμε στον δέκατον ένατο, αναδεικνύοντας κάποια κείμενα που βρίσκονται, υποστηρίζω, σε στενή σχέση με τον διάλογο Byron–Σολωμού και δεν έχουν, νομίζω, συζητηθεί.

2. Το μετά: Διονύσιος Σολωμός και Γεώργιος Τερτσέτης

Το μετά: (γ) Διονύσιος Σολωμός

Ανιχνεύοντας την ανάμνηση των στροφών 83–86 του *Ύμνου* σε ένα άλλο σολωμικό ποίημα, φθάνουμε σε αυτό που έχει αποκληθεί «δίδυμο ποίημα»³² του *Ύμνου*, το «Είς τόν θάνατον τού Λόρδ Μπάϊρον», και συγκεκριμένα σε δύο από τις στροφές του:³³

³¹ Βλ. ΣΟΛΩΜΟΣ 1998, 91· στην ίδια σελίδα: «Στα ιταλικά της τελευταίας δεκαετίας [...] αναπτύσσεται μια συμπληρωματική αντιστοιχία ανάμεσα στα ζεύγη: Μητέρα / Πατρίδα / Ελευθερία – αγωνιζόμενα τέκνα, Ελληνίδα μάνα – γιος, Παναγία – Χριστός, που –με βάση την αρχαιολογική σχέση μάνας–παιδιού– συνθέτει το εθνικό, το κοινωνικό και το θρησκευτικό, σε μια τρισπόστατη ενότητα».

³² ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 108.

³³ Βλ. ΜΥΤΑΛΛΗΣ 1973, *passim*· ΓΕΡΩΝΥΜΑΚΗ 2006, 171–85. Αναφέρθηκε παραπάνω η αφοσίωση που είχε ο Σολωμός στην ποίηση του Byron. Η γνώση του πάνω στο βυρωνικό έργο είναι τόσο καλή, ώστε στη δεύτερη από τις είκοσι έξι Σημειώσεις του (και εκτενέστερη όλων) στο «Είς τόν θάνατο τού Λόρδ Μπάϊρον» ο Σολωμός αναφέρεται σε διάφορες ομοιότητες μεταξύ του Byron και του σημαντικού Άγγλου ποιητή του 17ου αιώνα John Milton, γνωστού κυρίως για το επικό του έργο *Paradise Lost*. Μετά από τις ομοιότητες του βίου τους, δηλαδή από το

Ἐτραγούδασαν προθυμότερα
 Τῆς ὠδῆς του τὰ παιδιά,
 Καὶ αἰσθανόντανε ἀντρείότερα
 Στὴν ἀνήλικη καρδιά·

Καὶ τὰ μάτια τους γελοῦσαν,
 Μάτια μαῦρα ὡς τὴν ἑλιά
 Τῶν μερτιῶν, ὅπου βαστοῦσαν
 Τραγουδώντας τες γλυκά.³⁴

(Σολωμός, *Εἰς τὸν θάνατον τοῦ Λόρδ Μπάϊρον*, στρ. 123–124)

Στην τέταρτη ενότητα του ποιήματος,³⁵ δηλαδή στις στροφές 108–131 που αναφέρονται στην περίοδο του Byron στο Μεσολόγγι και στον θάνατό του, ο Σολωμός σκέπτεται ότι ο Byron εμπνέεται όχι μόνον από τον ήρωα της Επανάστασης Μάρκο Μπότσαρη (στην αμέσως προηγούμενη ενότητα, ο Byron ξενυχτά στον τάφο του), αλλά και από μαχητές της αρχαίας εποχής που δόξασαν τα πεδία των μαχών. Στη στροφή 121 η Ελλάδα είδε «τὸν Σοφοκλῆ νὰ λάμπει / μέσα στὴν ἀρματωσιά·» (φαίνεται να είναι η μοναδική εμφάνιση του ονόματος του Σοφοκλή στο ἔργο του Σολωμού)³⁶ και στη στροφή 122 υπάρχει ἔμμεση αναφορά στην τραγωδία του *Επτὰ ἐπὶ Θήβας*. Ο Σοφοκλής ἦταν ποιητής-πολεμιστής. Το ποιητικό ἔργο του ἔγινε τραγούδι και συγκίνησε τα ἀνήλικα ελληνόπουλα του 19ου αἰώνα. Η αρχαία εποχή δίνει αἶμα στη σύγχρονη εποχή της Επανάστασης, εποχή με τον δικό της ποιητή-πολεμιστή, τον Byron.

Οι λεκτικές επιλογές του Σολωμού στο σημεῖο αυτό δεν είναι τυχαίες: η καρδιά των συγκινημένων νέων παιδιῶν που γίνεται «ἀντρείότερη», σε συνδυασμό με τα «μάτια μαῦρα ὡς τὴν ἑλιά», ἀνακαλοῦν την εικόνα των γυναικῶν και του γάλακτος ἀνδρείας που ετοιμάζουν τα στήθη τους, ὅπως τα εἶδαμε στον Ἕμνο. Των παιδιῶν τα μάτια τα ολόμαυρα εἶναι ὅμοια με εκείνα τα μαῦρα μάτια που εἶχε δεῖ ο Byron να λάμπουν και τα οποία ἀπαθανάτισε στο ποίημά του «The isles of Greece» το 1819 – το ἐπίθετο «μαῦρα», ἐξάλλου, στον Ἕμνο περιγράφει τα μαλλιά των γυναικῶν αυτῶν στην ἴδια μετρική θέση με το ἐπίθετο «ῶραία»:

πάθος τους για την ελευθερία ἕως τη δυστυχία τους, ως τελευταία και διακριτὴ ἀναφέρει ο Σολωμός την ομοιότητά τους στην τέχνη: «καὶ τέλος πάντων εἰς τὸν τρόπον ὅπου ἔσχημάτισε [ενν. ο Byron] τὰ καλύτερά του ποιήματα» και συνεχίζει με την ἐπίδραση του *Paradise Lost* στην ποίηση του Byron. Για τη Σημείωση, βλ. Σολωμός 2012 (επιμ. Λ. Πολίτης), 193· Τικτοπούλου 2003, 222, 275, 313.

³⁴ Σολωμός 2012 (ἀνατ. του 1961), 123.

³⁵ Σύμφωνα με τη δομικὴ ἀνάλυση της Κατερίνας Τικτοπούλου (2003, 110–28).

³⁶ Αυτό δείχνει η ἀναζήτηση και στο ευρετήριο «Ψηφιακός Σολωμός» του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (solomosdigitalarchive.lit.auth.gr) και στην «Ανεμόσκαλα-Συμφραστικοί Πίνακες Λέξεων για Μειζονες Νεοέλληνες Ποιητές» του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας (www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/index.html?cnd_id=10).

<p>Ἕγνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν (στρ. 84–85)³⁷</p>	<p>Εἰς τὸν θάνατον τοῦ Λόρδ Μπαίρον (στρ. 124 καὶ 123)³⁸</p>
<p>84. Στὸ χορὸ γλυκογυρίζουν Ἵραϊα <u>μάτια</u> ἔρωτικά, Καὶ εἰς τὴν αὔρα κυματίζουν <u>Μαῦρα</u>, ὀλόχρυσα μαλλιᾶ.</p>	<p>124. Καὶ τὰ <u>μάτια</u> τους γελοῦσαν, <u>Μάτια μαῦρα</u> ὡς τὴν ἐλιά Τῶν μερτιῶν, ὅπου βαστοῦσαν Τραγουδώντας τες γλυκά.</p>
<p>85. Ἡ ψυχὴ μου ἀναγαλλιᾶζει Πῶς ὁ κόρφος καθεμᾶς Γλυκοβύζαστο ἑτοιμάζει Γάλα <u>ἀνδρείας</u> καὶ ἔλευθεριᾶς.</p>	<p>123. Ἐτραγουδάσαν προθυμότερα Τες ὠδές του τὰ παιδιᾶ, Καὶ αἰσθανόντανε <u>ἀντρεϊότερα</u> Στὴν ἀνήλικη καρδιᾶ.</p>

Ο ποιητής έχει στη σκέψη του τον καρπὸ της μυρτιάς, ο οποίος είναι μελανή ράγα, σαν ελιά. Τα παιδιά που κρατοῦν κλάδους μυρτιάς είναι εικόνα κλασική, με τον αρχαίον συμβολισμό της μυρτιάς ὡς φυτοῦ συνδεδεμένου με τη θεὰ Αφροδίτη, με τη νεότητα και την παρθενία, καθῶς και με την αθανασία· ἐπίσης, τα κλαδιά της στεφάνωναν ποιητές, ἀλλὰ και Ολυμπιονίκες.³⁹ Η μυρτιά ταιριάζει ἰδανικά στα χέρια των παιδιῶν που ἀναπτύσσουν ἀνδρεία και θυμίζει τη μυρτιά στην ποίηση του Κάλβου – σύμβολο δόξας για ὅσους θυσιάζονται για την πατρίδα.⁴⁰ Τα χαρούμενα, ἐμπνευσμένα και ἀνδρεία παιδιά στο ποίημα για τον Βγρον είναι πολλά υποσχόμενα.

Ἐκτός ἀπὸ τις ἀμεσες λεκτικές ἀντιλήψεις που μόλις ἀναφέρθηκαν, υπάρχουν και οι ἔμμεσες, που ὁμως ἰσχυροποιῦν τη συνομιλία των δύο κειμένων: Στον Ἕγνον οι μελλοντικές μητέρες χορεύουν, ἐνῶ τα βρέφη τους ἀποτελοῦν την αἰσιόδοξη μελλοντική εικόνα –εικόνα ἰσχυρή–, ἀρα εἶναι παρόντα ὡς προσδοκώμενα. Στο ποίημα για τον Βγρον τα παιδιά εἶναι ἐκεῖ, ἀτὰ τρα-

³⁷ ΣΟΛΩΜΟΣ 2012 (ἀνατ. ἀπὸ 1961), 85.

³⁸ ΣΟΛΩΜΟΣ 2012 (ἀνατ. ἀπὸ 1961), 123.

³⁹ Βλ. ΔΑΦΝΙ 2016, 222–23. Ἄλλες δύο φορές ο Σολωμός χρησιμοποιεῖ τη μυρτιά σε ποιήματα για νεαρά άτομα, κορίτσια, με πένθιμες, ὡστόσο, συνυποδηλώσεις. Βλ. ΣΟΛΩΜΟΣ 2012, *Τὰ πρῶτα ποιήματα*, «Ὁ θάνατος τῆς ὄρφανῆς», στ. 1–2 (βλ. και στ. 16): «τὴν παιδοῦλα, ὅπου ἔχε στὰ ξανθὰ μαλλιᾶ νεοθέριστη μυρτούλα;» Σολωμός, *Λάμπρος*, «Τὰ δύο ἀδελφια», ὅπου ἐνῶ ἐναγωνίως ἀναζητεῖται ἡ Αὐγὴ και πρὶν ἐντοπιστεῖ νεκρὴ (στρ. 12η, στ. 45–48): «Στὸ μάτι μακρόθεν/ ὁ τοῖχος ἀσπρίζει/ καὶ γύρω του ἀνθίζει/ ἡ δάφνη, ἡ μυρτιά.»

⁴⁰ Ἀνδρέας Κάλβος, *Λύρα*, «Εἰς τὸν Ἱερὸν Λόχον» (δ', ε')· πρβλ. *Λυρικά*, ὠδὴ «Εἰς Σάμον» (ιγ'). ΚΥΔΩΝΑΚΗ 2013, 84: «[ἐνν. Ὁ Κάλβος] χρησιμοποιεῖ τὸ συγκεκριμένο δέντρο ἀναφερόμενος σ' αὐτοὺς που διήγαν ἐνάρετη ζωὴ, τους πεσόντες ὑπὲρ τῆς πατρίδος και σ' αὐτοὺς που εἶχαν ἐνδοξὸ θάνατο»· ΚΥΔΩΝΑΚΗ 2013, 80 και 83–84 για τη μυρτιά στις *Χάριτες* του Foscolo (στον ὅποιο θα ἀναφερθῶμε παρακάτω) και συνολικά στο ἔργο του· στη σελ. 84: «Ὁμοια με τον μέντορά του πράττει και ὁ Ἀνδρέας Κάλβος, ἀφοῦ εἶναι ἀρκετές οι περιπτώσεις ὅπου ἀναφέρει τὸ δέντρο της μυρτιάς.»

γυδούν προθυμότερα, η δική τους καρδιά είναι ανήλικη, αυτά αισθάνονται ανδρειότερα, αυτά τραγουδούν γλυκά. Αριστοτεχνικά συνδέει το χθες με το τώρα ο Σολωμός. (Είναι σαν να) έχουν πλέον γεννηθεί τα παιδιά που περίμενε, τραγουδούν τις ωδές των αρχαίων πατέρων, αλλά και του Byron και από αυτές εμπνέονται.

Το μετά: (δ) Γεώργιος Τερτσέτης

Θεωρώ ενδιαφέροντα για τη συζήτησή μας κείμενα ενός ακόμη πιστού αναγνώστη του Σολωμού και στενού του φίλου, του ποιητή, δικαστικού, ιστορικού και διδασκάλου Γεωργίου Μάρκου Τερτσέτη.

Το 1826 ο Τερτσέτης στο κείμενο-επιστολή «Πρὸς Δημήτρη Μάρκου Μπότσαρη», τονίζει ότι αυτοί οι καιροί, της Επανάστασης, είναι κατάλληλοι («καιροί [...] ἀρμόδιοι») για όσους έχουν «μεγαλόψυχο φρόνημα» και «οἱ μεταγενέστεροι [...] θὰ ζηλεύουν τὰ παιδιά ποὺ Ἑλληνίδες μαννάδες ἐγέννησαν εἰς τούτην τὴν ἐποχὴ».⁴¹ Θεωρώ πιθανόν ότι η σκέψη του Τερτσέτη και η επιλογή των λέξεων ανακαλεί τη στροφή 85 του *Ὕμνου εἰς τὴν ἐλευθερίαν*. Τρία χρόνια μετά από τη σύνθεση του *Ὕμνου*, η αγαλλίαση των ελπιδοφόρων στίχων του Σολωμού επιβεβαιώνεται: είναι αξιοζήλευτα τα παιδιά που Ελληνίδες μητέρες γέννησαν και θήλασαν σε αυτήν την εποχή.

Τα παιδιά αυτά τα αναφέρει ξανά ο Τερτσέτης, όταν κατά την έναρξη των τελικών εξετάσεων των Ευελπίδων στο Πολεμικό Σχολείο του Ναυπλίου τον Αύγουστο του 1832, σε λόγο που εκφωνεί εκφράζει «μεγίστη χαρὰ» για το γεγονός ότι οι νέοι σπουδαστές θα δώσουν «τὰ δοκίμια τῶν σπουδῶν τῶν [...] καὶ διὰ τὰς τέχνας τῆς εἰρήνης καὶ διὰ τὰς τέχνας τοῦ πολέμου, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἢ φρουρὰ καὶ τὸ θεμέλιον τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἐθνῶν».⁴² Ο ρήτορας επισημαίνει ότι αναλόγως της ηλικίας και του χαρακτήρα, κάθε ακροατής έχει «ζωηρὰ καὶ ἀλλεπάλληλα αἰσθήματα» και ερμηνεύει τη σκέψη αυτή: Οι ηλικιωμένοι είδαν το έθνος τον καιρό της δουλείας και είναι σε θέση να συγκρίνουν «τὴν ἀξιοθρήνητον ἐκείνην ἐποχὴν μὲ τὴν παρούσαν ἡμέραν», επομένως έχουν αφορμή να χαίρονται περισσότερο από όσο χάρηκε ο Κορίνθιος Δημάρατος, ο οποίος είδε τον Αλέξανδρο στον θρόνο του Δαρείου και δάκρυσε από χαρά. Ο Δημάρατος ο Κορίνθιος, ένας φιλοξενούμενος και φίλος του Φιλίππου, όταν συνάντησε τον Αλέξανδρο στα Σούσα, περιχαρής και δακρυσμένος είπε ότι στερήθηκαν

⁴¹ ΤΕΡΤΣΕΤΗΣ 1826, 209. Αντιθέτως, από την οπτική γωνία του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια και κατά την περιγραφή που κάνει στον Γεώργιο Μαυρομιχάλη σχετικά με την κατάσταση που συνάντησε κατά την άφιξη του στην Αίγινα το 1828, τα βρέφη της εποχής εκείνης ανήκουν σε μια εικόνα θλιβερή: «δὲν ἦτο τὸ συναπάντημά μου φωνὴ χαρᾶς, ἀλλὰ θρήνος· ἢ γῆ ἐβρέχετο ἀπὸ δάκρυα· [...] μαυροφορεμένες, γέροντες, μοῦ ἐζητοῦσαν νὰ ἀναστήσω τοὺς ἀπεθαμένους τους, μαννάδες μοῦ ἔδειχναν εἰς τὸ βυζὶ τὰ παιδιά τους, καὶ μοῦ ἔλεγαν νὰ τὰ ζήσω, καὶ ὅτι δὲν τοὺς ἀπέμειναν παρὰ ἐκείνα καὶ ἐγώ» (ΤΕΡΤΣΕΤΗΣ 1846, 795).

⁴² *Ἐθνικὴ Ἐφημερίς*, φ. 39, 31-8-1832, σελ. 211-212, με το ακόλουθο σημείωμα: «Τὴν 10 τοῦ ἐνεστῶτος ἔγιναν αἱ ἐτήσιοι ἐξετάσεις τοῦ Σχολείου τῶν Ευελπίδων. Ὁ κ. Γ. Τερτσέτης ἐξεφώνησε κατὰ τὴν ἑναρξιν αὐτῶν τὸν ἐξῆς λόγον...» ΤΕΡΤΣΕΤΗΣ 1832, 241.

μεγάλη χαρά οι Έλληνες που πέθαναν νωρίτερα, επειδή δεν είδαν τον Αλέξανδρο να κάθεται στο θρόνο του Δαρείου (Πλούταρχος, *Ηθικά*, 329D).

Ο Τερτσέτης θυμίζει ότι λίγα χρόνια πέρασαν από τότε που «ή αιχμάλωτος γενεά» δεν είχε την άδεια να εισέλθει έφιππος εντός των τειχών του Ναυπλίου, και να που τώρα «ήδη τὰ τέκνα τῆς αιχμαλώτου γενεᾶς ἀνατρέφονται εἰς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν στρατιωτικὴν τῶν ἐνδόξων ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης». Η σκέψη του για την αιχμάλωτη, την υπόδουλη γενιά του κοντινού παρελθόντος, η οποία κατάφερε να γεννήσει παιδιά που ανατράφηκαν στην ελευθερία και τη «στρατιωτικήν», κατά την εκτίμησή μου αντηχεί τη σκέψη και σε κάποιον βαθμό τη διατύπωση της στροφής 85 του *Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν* του αγαπημένου του φίλου και πνευματικού συνοδοιπόρου Διονυσίου Σολωμού. Την πρώτη ελεύθερη γενιά Ελλήνων που οραματίζεται ο Σολωμός, τη βλέπει ο Τερτσέτης στα πρόσωπα των νεαρών Ευελπίδων, οι οποίοι ανατρέφονται στην ελευθερία και τη στρατιωτική τέχνη – την εξεταζόμενη στον πλατωνικό *Λάχη* ως τέχνη της ανδρείας.

Σε αντίθεση με τους στίχους του Σικελιανού και του Βάρναλη για το γάλα ανδρείας και λευτεριάς, η συμμετοχή του Τερτσέτη στη συνομιλία Byron–Σολωμού επικεντρώνεται στη γενιά που έχει ήδη θηλάσει αυτό το γάλα και ζει σε μια νέα πλέον εποχή, σιμά στα ένδοξα έθνη της Ευρώπης, τα οποία ο Τερτσέτης σε άλλο έργο εμφανίζει ως αλλοτινά βρέφη που θήλασαν το γάλα της Μητέρας-Ελλάδας. Μιλώ για την «Ἐξακολούθησιν τῶν Προλεγομένων εἰς τὰ ὑπομνήματα τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη» (Λόγος 23-3-1852), όπου ακούμε την Ελλάδα να μιλά για την έξοδό της από την Επανάσταση:

«Δὲν ἀναστήθηκα, διότι δὲν ἀπέθανα ποτέ, ἔζησα, ἄρχισα νὰ ζῶ τὴν ζωὴν ποὺ μοῦ πρέπει, ζωὴν ἐλευθερίας. Μὲ ἔκαιε ἡ λύπη νὰ βλέπω, νὰ ἀκούω τοὺς θριάμβους τῶν ἄλλων ἐθνῶν. Δὲν τὰ ἐφθονοῦσα. Ἄπαγε!» Ἦπιαν ἀπὸ τὸ γάλα μου καὶ ἐμεγάλωσαν, ἀλλ’ ἐκεῖνα δοξασμένα, καὶ ἐγὼ μητέρα πολιτισμοῦ, μητέρα χριστιανισμοῦ, ἐγὼ περίγελο εἰς τοὺς δρόμους, λογχευμένη, παραιτημένη εἰς τὰ σκοτάδια τῆς λησμονιάς.»⁴³

Ἦπιαν ἀπὸ τὸ γάλα τῆς Ελλάδας καὶ μεγάλωσαν τα ευρωπαϊκά έθνη· ήπιαν ἀπὸ τὸ γάλα τῶν Ἑλληνίδων μητέρων καὶ ἀνδρώθηκαν οἱ νέοι Ἕλληνες, ἐλεύθεροι καὶ εκπαιδευμένοι στὴ «στρατιωτικὴν». Ἡ ἐποχὴ που οραματίστηκε ο Byron καὶ που ο Σολωμός εἶδε στὸν *Ὑμνον* νὰ ἀνατέλλει, στα κείμενα του Τερτσέτη εἶναι πια γεγονός καὶ περήφανο ἀπόκτημα.

3. Η περίπτωση του Ανδρέα Κάλβου

Ιδιαίτερη θέση στη συζήτησή μας έχει ένας ποιητής επηρεασμένος από τον βυρωνικό ρομαντισμό, που επίσης θρήνησε, όπως ο Σολωμός, τον θάνατο

⁴³ ΤΕΡΤΣΕΤΗΣ 1852, 405.

του μεγάλου φιλέλληνα ομοτέχνου του:⁴⁴ ο Ανδρέας Κάλβος.⁴⁵ Σε διάσπαρτες στροφές των *Ωδών* το 1824 και το 1826 διακρίνουμε, κατά τη διατύπωση της Αθηνάς Γεωργαντά, «ταυτόχρονα σχεδόν με τον Σολωμό», μια άλλη «ενθουσιώδη απάντηση [...] στις αμφιβολίες του Byron».⁴⁶

Στον Κάλβο θα δούμε χωρία που υποστηρίζω ότι μπορούν να αναγνωστούν σε σχέση με τον διάλογο Byron–Σολωμού, αλλά και σε σχέση με τις *Χάριτες* του Ugo Foscolo –οι οποίες «συνιστούν το κύριο διακεείμενο των *Ωδών*»–⁴⁷, τοποθετώντας έτσι την εικόνα των ελκυστικών χορευτριών στο ευρύτερο περιβάλλον του 19ου αιώνα, της εποχής των επαναστάσεων και του πόθου για Ελευθερία, εκεί όπου δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι και ο Byron και ο Σολωμός δέχθηκαν επιρροές από τη στρατευμένη ποίηση του Foscolo, η οποία με βεβαιότητα επηρέασε τον Κάλβο.⁴⁸

Θα ξεκινήσουμε με το ποίημα του Κάλβου *Έλπις Πατρίδος* και τη σικηνή χορού εκεί. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Byron ολοκληρώνει στη Βενετία τη σύνθεση του Canto III του *Don Juan* και των μελαγχολικών «Isles of Greece»⁴⁹ στις

⁴⁴ Ο θάνατος του Byron τον συγκλονίζει και του αφιερώνει την πρώτη ωδή από τη συλλογή *Λυρικά* (1826), με τίτλο «Η Βρετανική Μούσα». Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΑ 1992, 30. Η ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΑ (2005, 653–54) επισημαίνει ότι οι ωδές του Σολωμού και του Κάλβου, οι οποίοι σχεδόν ταυτόχρονα θρήνησαν τον θάνατο του Byron, είναι τα εκτενέστερα και τα σπουδαιότερα έργα με τα οποία τιμήθηκε στην ελληνική ποίηση ο θάνατος του μεγάλου ποιητή· βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΑ 2001, *passim*.

⁴⁵ Για την επίδραση του Byron στη διαμόρφωση της ρομαντικής διάθεσης του Κάλβου, βλ. ΔΙΑΛΗΞΗΜΑΣ 1988, 28. Για τη σχέση του Κάλβου με τη βυρωνική ποίηση, βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΑ 2005, 634–35. Βλ. ωστόσο ΠΑΣΧΑΛΗΣ 2013, Κεφ. 8 «Γύρω από τις πηγές της έμπνευσης του Κάλβου», σελ. 173: «έως σήμερα δεν εντοπίστηκε άλλος ποιητής πλην του Φώσκολου, που οι στίχοι του να ενσωματώθηκαν στις καλβικές Ωδές στην ίδια έκταση, [...] Αν όπως υποστηρίζει η Αθηνά Γεωργαντά, η βασική πηγή έμπνευσης του Κάλβου είναι η ποίηση του Byron, με την οποία διαλέγεται συστηματικά ο ποιητής και στις δύο συλλογές, πόσοι στίχοι του Byron έχουν εντοπιστεί στις Ωδές;» Ο ΠΑΣΧΑΛΗΣ (2013, 173 σημ. 11) παραπέμπει σε ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΑ 2001 και 2011.

⁴⁶ ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΑ 2005, 618· βλ. σελ. 613 για τις απαντήσεις του Κάλβου μέσω της «Ωδής εις δόξαν» στο Τρίτο Άσμα του *Προσκυνήματος του Childe Harold*.

⁴⁷ ΠΑΣΧΑΛΗΣ 2013, 135· πρβλ. στο ίδιο, σελ. 136 και στην «Εισαγωγή», σελ. 2: «Η διακειμενική σχέση των Ωδών με την ποίηση του Φώσκολου είναι τεκμηριωμένη, αλλά η έκτασή της παραμένει ζήτημα υπό διερεύνηση. Κυρίως αφορά στις *Χάριτες*»· βλ. επίσης στο ίδιο, «Εισαγωγή», σελ. 6· ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ 2014, 69.

⁴⁸ Ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη του Δημήτρη ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗ (2017, 14–17 και *passim*) για τους τρεις ποιητές (Φόσκολο, Κάλβο, Σολωμό) που ενώ (σελ. 11) «ακολούθησαν από μικρή ηλικία τον δρόμο που είχαν ακολουθήσει για αιώνες αναρίθμητοι Ιόνιοι, αναρίθμητοι κρικοί μιας αλυσίδας: τον δρόμο της Ιταλίας», για τον Foscolo (σελ. 13) «*πατρίδα του έγινε η Ιταλία*», ενώ (σελ. 14) «Οι άλλοι δύο συντοπίτες του Φόσκολο ακολούθησαν την αντίστροφη πορεία, για να καταλήξουν στην *άλλη πατρίδα, την ελληνική*, ζώντας καθένas τις δικές του αντιφάσεις». Η μελέτη ακολουθεί τις επιλογές των τριών ποιητών μέσα στην εποχή τους, η οποία γνώρισε (σελ. 13) «πρωτόγνωρους κραδασμούς»· γενικά για αυτήν την «ιστορική στιγμή», βλ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ 2013, 480, 484 και *passim*· ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ 2010, 356–68.

⁴⁹ Τα Cantos I και II εκδόθηκαν από τον John Murray στις 15 Ιουλίου 1819. Τα III και IV συνετέθησαν τον χειμώνα 1819–1820 και εκδόθηκαν στις 8 Αυγούστου 1821, μαζί με το V, το οποίο

30 Νοεμβρίου 1819, μόλις μερικούς μήνες μετά από την έκδοση στο Λονδίνο του πρώτου ελληνικού ποιήματος του Κάλβου, *Ἐλπίς Πατρίδος*.⁵⁰ Η ίδια εποχή που γεννά ελπίδα στον Κάλβο, γεννά θλίψη στον Byron. Του ποιήματος προτάσσεται μια επιστολή-αφιέρωση⁵¹ στον Lord Guilford, από τον προσανατολισμό του οποίου προς την παιδεία εκκινεί η αισιοδοξία του Κάλβου για τον ρόλο της εκπαίδευσης στην απελευθέρωση των Ελλήνων. Στις σημαντικές μελέτες του Μιχαήλ Πασχάλη για τον Κάλβο συμπεριλαμβάνεται και η ωδή αυτή, αφορμή της οποίας υπήρξε ο διορισμός του Γκίλφορντ στη θέση του «Καγκελαρίου» του υπό ίδρυση Ιονίου Πανεπιστημίου:

και το κεντρικό νόημα είναι ότι ο εν λόγω διορισμός σηματοδοτεί την πνευματική αναγέννηση του έθνους και ανοίγει αισιόδοξες προοπτικές ελευθερίας.⁵²

Το ποίημα αποδεικνύει ότι είχε και ο Κάλβος έγνοια για ελευθερία (και γλώσσα,⁵³ όπως ο Σολωμός) πριν από την Επανάσταση και σίγουρα πριν από το 1819.⁵⁴ Ο ποιητής ελπίζει στον φωτισμό του Γένους (Μούσες) και στο ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης (Ελευθερία)⁵⁵ και προσδοκά, στην τελευ-

γράφηκε κατά τους μήνες Οκτώβριο-Νοέμβριο του 1820. Ειδικότερα η σύνθεση του III, που μας ενδιαφέρει, ολοκληρώθηκε από τον Byron στη Βενετία στις 30 Νοεμβρίου 1819.

⁵⁰ Το ποίημα ανακαλύφθηκε το 2003 από τον Λεύκιο Ζαφειρίου στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Γλασκώβης. Για το ποίημα, την εύρεσή του και μια γλωσσική προσέγγιση, βλ. ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ 2003, *passim*. ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ 2006, 145–50. ΔΑΛΛΑΣ 2009, 87–121: «Ο θεμέλιος λίθος των Ὠδῶν και τῆς ποιητικῆς τοῦ Κάλβου: Ἐλπίς Πατρίδος» για το περιεχόμενό της, στο ίδιο, σελ. 104–7. Σε σχέση με τη γλώσσα του ποιήματος, για το ότι «το φυσικό κοινό του *Ἐλπίς πατρίδος* ήταν το ελληνικό, μάλιστα εκείνο του Ιονίου, και όχι του Λονδίνου», βλ. ΚΑΛΒΟΣ 2014 (επιμ. Αρβανιτάκης και Ζαφειρίου), 197, σχόλιο στην επιστολή αρ. 247 (30 Νοεμβρίου 1819) του Κάλβου προς τον Guilford. ΚΑΛΒΟΣ 2016 (επιμ. Trenti και Γαραντούδης), 212.

⁵¹ Η ΓΙΩΤΗ (2009, 122–23) παραβλέπει την επιστολή αυτή και ερμηνεύει την ελπίδα του Κάλβου όχι ως έχουσα σχέση με το πρόσωπο του Lord Guilford, αλλά ως απορρέουσα από το γεγονός ότι ο Κάλβος ζει εκείνη την εποχή στην Αγγλία και νιώθει ενθουσιασμά (σελ. 123) «για τον καινούριο, νεωτερικό, κόσμο που αποτελεί η Αγγλία». Βλ. την αλληλογραφία Κάλβου – Guilford στο ΚΑΛΒΟΣ 2014 (επιμ. Αρβανιτάκης και Ζαφειρίου): Επιστολές του Ανδρέα Κάλβου προς τον κόμη Γκίλφορντ (16 Αυγούστου 1819 έως 6 Αυγούστου 1827): αρ. 226, 242, 247, 281, 288· Επιστολές του κόμη Γκίλφορντ προς τον Ανδρέα Κάλβο (8/20 Αυγούστου 1819 έως 21 Ιουνίου 1827): αρ. 227, 245, 287.

⁵² ΠΑΣΧΑΛΗΣ 2013, 238. Για την επιλογή από τον Κάλβο του τίτλου του ποιήματος, βλ. στο ίδιο, 243. Ο ΠΑΣΧΑΛΗΣ αφιερώνει στο ποίημα αυτό τη δέκατη μελέτη που περιλαμβάνεται στο βιβλίο του (2013, 237–62).

⁵³ Βλ. τη στρ. α' του ποιήματος.

⁵⁴ Το ίδιο υποστηρίζει και ο ΜΥΑΡΗΣ (2003, 51), ο οποίος λίγο μετά από την εύρεση του ποιήματος έκανε το ρητορικό ερώτημα (σελ. 51) αν η «Ἐλπίς πατρίδος» θα προκαλούσε αναθεώρηση στην άποψη πολλών κριτικών ότι ο Κάλβος έστρεψε το ενδιαφέρον του προς την Ελλάδα «με δήθεν αργοπορία» και θα αποδείκνυε ότι ο Κάλβος υπήρξε «ευαίσθητος δέκτης των παθημάτων του χεμαζόμενου νέου ελληνισμού με ανάλογες εμπνεύσεις και ποιητικές επεξεργασίες πριν από την Επανάσταση του 1821;».

⁵⁵ Πρβλ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ 2010, 183: «στο φως των Μουσών, που επιστρέφουν στον πάτριο Ελι-

ταία στροφή, τον χορό των Μουσών με την Ελευθερία, τον οποίον αν δεν δει, προτιμά να πεθάνει.⁵⁶

Καὶ ἔαν μὴ ἴδω (θ΄)
 Πρὸ τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἱεροῦ,
 χορῶ συμπεπλεγμένας,
 Ἐλευθερίαν καὶ Μούσας,
 θάνατον θέλω.

(Κάλβος, *Ἐλπίς Πατρίδος*, στρ. θ΄-ι΄)⁵⁷

Αξιοσημείωτο, πάνω σε αυτούς τους στίχους, είναι το σχόλιο των Luigi Trenti και Ευριπίδη Γαραντούδη:

Η λέξη (ενν. ελευθερία) αναφέρεται μία και μοναδική φορά στο τέλος του ποιήματος, [...] η ωδή [...] διατυπώνοντας μάλιστα το ριζοσπαστικό σύνθημά της “Ελευθερία ή Θάνατος”⁵⁸

Όπως στον Byron και στον Σολωμό, είναι κι αυτός χορός νεανίδων. Για τις συν-χορεύτριες της Ελευθερίας ο Κάλβος έχει συνθέσει την 5η ωδή της *Λύρας*, «Εἰς Μούσας», όπου οι Μούσες επίσης χορεύουν,⁵⁹ και όπου τις επικαλείται ως εξής: «ζεφυρόποδες Χάριτες» (στρ. β΄), «θεῖαι παρθένοι» (στρ. ια΄), «κόραι» (στρ. δ΄) – και θυγατέρες της Ελλάδας (στρ. κς΄). Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι ακριβώς όπως και στις *Χάριτες* του Foscolo, συχνά στον Κάλβο οι Χάριτες και οι Μούσες ταυτίζονται.⁶⁰

Ο Σολωμός έχει ως βάση τους στίχους του Byron, στους οποίους αντιδρά και απαντά, επομένως έχει ήδη στη σκέψη του τις κοπέλες να χορεύουν ανεξαρτήτως αν έχει διαβάσει το ποίημα του Κάλβου ή όχι. Το πώς τις περιγράφει, ωστόσο, είναι αξιοπρόσεκτο. Οι νεαρές χορεύτριες του Κάλβου είναι «συμπεπλεγμένα» και στην πεντασύλλαβη αυτή μετοχή, που βρίσκεται στο τέλος του στίχου, αντιστοιχεί η επίσης πεντασύλλαβη μετοχή «χεροπιασμένες» των χορευτριών του Σολωμού, και πάλι στο τέλος του στίχου.

Η αλήθεια είναι ότι ελάχιστα γνωρίζουμε για την απήχηση της έκδοσης του πρώτου ποιήματος του Κάλβου, το οποίο παρέμεινε άγνωστο σε εμάς έως το 2003, ενώ στην ενδιαφέρουσα μελέτη *Μοναχικοί Μαυροντυμένοι Περιπατητές της Κέρκυρας*, ο Σωκράτης Καψάσκης, έχοντας μελετήσει πολλές πηγές, συμπεραίνει (1998, 102–3) ότι ο Σολωμός δεν μπορεί να πληροφορήθηκε την

κώνα, κι από κει στο φως της πολιτικής ελευθερίας».

⁵⁶ Γενικά για την ωδή αυτή, βλ. ΔΑΛΛΑΣ 2009, 87–121: «Ο θεμέλιος λίθος τῶν Ἰδῶν καὶ τῆς ποιητικῆς τοῦ Κάλβου: *Ἐλπίς Πατρίδος*»· για το περιεχόμενό της, σελ. 104–107.

⁵⁷ ΚΑΛΒΟΣ 2016 (επιμ. Trenti και Γαραντούδης), 226. Από την έκδοση αυτή προέρχονται τα αποσπάσματα των Ἰδῶν του Ανδρέα Κάλβου.

⁵⁸ ΚΑΛΒΟΣ 2016 (επιμ. Trenti και Γαραντούδης), 214.

⁵⁹ «τὰ δειπνα / τῶν Ὀλυμπίων πλουτίζετε / μὲ χορῶν εὐφροσύνας» («Εἰς Μούσας», στρ. δ΄).

⁶⁰ ΚΥΔΩΝΑΚΗ 2013, 56–58· 278–79: «Οι Μούσες στο έργο του Foscolo»· πρβλ. ΣΓΟΥΡΓΙΔΟΥ 2008, *passim*.

έκδοση των *Ωδών* του Κάλβου αργότερα από τον Ιανουάριο του 1825, όταν το *Revue Encyclopedique*, το οποίο γνωρίζουμε ότι ο Σολωμός διαβάζει, δημοσιεύει κριτικές για τα έργα και των δύο Ζακυνθινών ποιητών.⁶¹

Φυσικά, το *terminus post quem* το ορίζει ο Καψάσκης βάσει των διαθέσιμων πηγών. Παραμένει άγνωστο εάν ο Σολωμός γνώριζε για τον Κάλβο πριν από το 1825· ο Καψάσκης, παραθέτοντας τους Πολίτη και Ασδραχά, παρέχει τη σημαντική πληροφορία «πώς και οί δύο ποιητές μας μεταφράζονται με τη βοήθεια φιλελληνικών κύκλων» και ότι οι δύο ποιητές είχαν κοινούς φίλους μεταξύ των Ελλήνων στο εξωτερικό, όπως ο Ανδρέας Λουριώτης – ο οποίος βρισκόταν στο Λονδίνο το 1823, όχι και πολλά χρόνια μετά από το 1819, έτος έκδοσης του πρώτου ποιήματος του Κάλβου.⁶² Νομίζω ότι δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα ένας φίλος συμπατριώτης να βρήκε στο Λονδίνο και να έστειλε το *Έλπις Πατρίδος* στον Σολωμό στις αρχές του 1823, ωστόσο δεν φαίνεται να υπάρχουν, έως τώρα, πηγές που να συνηγορούν υπέρ αυτής της υπόθεσης.

Βεβαίως, ενώ η μετοχή «χεροπιασμένες» και το ρήμα «γλυκογουρίζουν» του Σολωμού εικονίζει έναν κύκλο ελληνικού δημοτικού χορού, ο γραμματικός τύπος «συμπεπλεγμένας» του Κάλβου σε συνδυασμό με το υποκείμενο «Μούσας» θα έλεγα ότι παραπέμπει στις καλλιτεχνικές συνθέσεις του Canova και του Foscolo.

Θα παραπέμψω τον αναγνώστη των «such breasts» του Byron και της φράσης «ο κόρφος καθεμιᾶς» του Σολωμού, σε στίχους των *Ωδών* του Κάλβου που αναφέρονται στα στήθη των Ελληνίδων, σκλαβωμένων και μη. Επισημαίνω ότι η κριτική έχει σχολιάσει τη συχνή παρουσία του γυναικείου στήθους στον Κάλβο, από τον Γιώργο Σεφέρη ως την ψυχαναλυτική ανάγνωση του Αθανασίου Τζούλη.⁶³

Έτσι, στην ωδή «Τὸ Φάσμα»:

Ὦ Ἑλλάς!... –Ἰδού χιλιάδες
 παιδιῶν ἔτι εἰς τὰ σπάργανα
 περνάουν, κ' εἰς κάθε στήθος
 ἓνα μαχαῖρι στέκεται
 καταχωσμένον.

⁶¹ Το συμπέρασμα του Καψάσκη στηρίζεται (α) στο προλογικό σημείωμα του *Υμνου* κατά τη συμπερίληψή του στην έκδοση των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών από τον Claude Fauriel (τ. Α', Paris 1824, τ. Β', 1825)· εκεί αναφέρεται ότι ο Stanislas Julien, μεταφραστής του *Υμνου* στα γαλλικά, είχε επίσης μεταφράσει τη *Λύρα* του Κάλβου του Ζακύνθιου· (β) στην πληροφορία του Louis COUTELLE (1977, 293) για το περιοδικό *Revue Encyclopedique*.

⁶² ΚΑΨΑΣΚΗΣ 1998, 101. Για την αλληλογραφία τους με τον Λουριώτη, βλ. σελ. 101–2.

⁶³ Βλ. ΤΖΟΥΛΗΣ 1994, 184: «Η εικόνα του στήθους [...] επανέρχεται στο Φιλόπατρι εμφαντικά, [...] Αλλά και σε άλλες ωδές του Κάλβου η εικόνα του στήθους δηλώνεται, συνδηλώνεται ή λανθάνει»· σελ. 185: «Την έμμονη ιδέα του στήθους στην ποίηση του Κάλβου την είχε επισημάνει η κριτική ευρύνοια του Γιώργου Σεφέρη πολύ πρώιμα για την αργοπορημένη κριτική μας».

Κοράσια, ἰδοῦ, μητέρες
Περνάουν [...] (η')

Ἔχουσι τῶν στεφάνων τους
Μαδημένα τὰ ρόδα
Γυμνὰ τὰ ἄσπρα βυζία τους,
Μιασμένα ἀπὸ τὰ χεῖλη
Ἄγριων βαρβάρων

(Κάλβος, *Λυρικά*, Ωδή 7η (XVII), «Τὸ φάσμα», ζ'-θ')

Οἱ τρεῖς τελευταῖοι στίχοι,⁶⁴ με τὴν ὑψιστὴ ἐκφραστικὴ τους δύναμη, μας θυμίζου τὴν ωδή τῆς *Λύρας* «Εἰς Χίον», ὅπου ἡ ἐννοία τοῦ μιάσματος ἐπαναλαμβάνεται:⁶⁵ τὰ ἕως τότε ἀφίλητα στήθη τῶν νεαρῶν κοριτσιῶν τῶρα μαιίνονται στὶς κάμαρες τῶν βαρβάρων:

Ὅταν τὰ στήθη ἀφίλητα
θρίαμβος τῶν Χαρίτων
[...]

Τώρα χηρεύεις, τώρα
τοὺς βαρβάρους θαλάμους
ὑπηρετοῦν, μαιίνονται
τὰ κάλλη τῶν παρθένων
θεοειδέων.

(Κάλβος, *Λύρα*, 6η ωδή, «Εἰς Χίον», στρ. ε'-στ')

Στὴν πρώτη ωδή τῆς *Λύρας*, «Ὁ Φιλόπατρις», τὸ στήθος τῶν λαμπρῶν παρθένων τῆς Ζακύνθου φιλεῖ τὸ κύμα καὶ χαϊδεύει ὁ Ζέφυρος, ἀκριβῶς ὅπως τῆς Αφροδίτης:

Τὸ κῦμα ἰώνιον πρῶτον
ἐφίλησε τὸ σῶμα·
πρῶτοι οἱ ἰόνιοι Ζέφυροι
ἐχαΐδευσαν τὸ στήθος
τῆς Κυθρείας

⁶⁴ Βλ. ΚΑΣΙΝΗΣ (1995, 56) γιὰ «τὴν αἰσθησιακοῦ χαρακτῆρα περιγραφή τῶν τριῶν τελευταίων στίχων», ἡ ὁποία οδηγεῖ σε «ἀμηχανία τοὺς ἀμήτους στὴν ρητορικὴ τεχνική· πρβλ. τὴ σχετικὴ ἐπισήμανση στὸ ΚΑΛΒΟΣ 2016 (ἐπιμ. Trenti καὶ Γαραντούδης), 280: «Ὑποστηρίχθηκε, ἀκόμη, ὅτι ἀπὸ τὴς ὡδὸς λείπει ἐντελῶς ἡ αἰσθησιακὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς, ἐπειδὴ ὁ Κάλβος ἦταν πουριτανός ἢ ἐπειδὴ ὁ αἰσθησιασμός του υποβαθμίστηκε συνειδητὰ, καθὼς στράτευσε τὴν ποίησή του στὸν ἱερό σκοπὸ νὰ ψηφιστεῖ τὴν Ἐπανάσταση» (με παραπομπὴ σε Σεφέρη, Ελύτη καὶ Δημαρά).

⁶⁵ Ἔχουμε ἤδη δεῖ το μίasma καὶ στὴ φράση «στόματα μεγάλα» στὸς στίχους τοῦ Βάρναλη («Γάλα ἀντρειᾶς καὶ λευτεριάς», στ. 23–24):

κι ἐκεῖ τὸ γλυκοβύζαστό τῆς γάλα,
θὰ τὸ βυζαίνου τὸ στόματα μεγάλα.

Φιλεῖ τὸ ἴδιον κῦμα,
οἱ αὐτοὶ χαϊδεύουν Ζέφυροι
τὸ σῶμα καὶ τὸ στήθος
τῶν λαμπρῶν Ζακυνθίων
ἄνθος παρθένων.

(Κάλβος, *Λύρα*, ωδή 1η, «Ὁ Φιλόπατρις», ιε' και ιζ')

Οι παρθένες της Ζακύνθου είναι ακριβώς όπως οι “our virgins”, οι “glowing maids” με τα όμορφα στήθη (“such breasts”) στα «Isles of Greece» του Byron. Δεν αποκλείεται όταν ο Κάλβος έγραφε ή ίσως αργότερα αναθεωρούσε τις ωδές της *Λύρας*, για τις «λαμπρές» Ζακύνθιες «παρθένες» να είχε στη σκέψη του τις «λαμπερές παρθένες» του Byron. Ο Γιάννης Δάλλας εκτιμά ότι κάποιες ωδές της *Λύρας* (1824) είναι προεπαναστατικές και ο «Φιλόπατρις» θα πρέπει να γράφτηκε μεταξύ καλοκαιριού και φθινοπώρου του 1820, εκδόθηκε ωστόσο το 1824.⁶⁶ Το Canto III του *Don Juan* εκδόθηκε στις 8 Αυγούστου 1821. Ο Κάλβος, θαυμαστής του Byron, είναι σχεδόν βέβαιο ότι είχε διαβάσει το έργο του Άγγλου ομοτέχνου του. Η φράση «virgins [...] glowing maids» έχει μια δύναμη που δεν θα του επέτρεπε να τη λησμονήσει εύκολα. Μένει να προσθέσουμε και την ιταλική μετάφραση του επιθέτου «λαμπερός» ή «glowing», ώστε να φθάσουμε στη βέβαιη λογοτεχνική ανάμνηση ενός αποσπάσματος από *Σχεδιάσμα των Χαρίτων* του Foscolo,⁶⁷ στο οποίο οι Χάριτες είναι «splendenti»:

E invisibili agli altri, a me splendenti,
Veggio sovente carolar; discorre
Da le lor membra l'armonia d'Amore⁶⁸

(Foscolo, *Prima redazione dell' Inno alle Grazie*,
fr. «Al cor mi fece dono I», στ. 11–13)⁶⁹

[Αόρατες για τους άλλους, για μένα λαμπερές,
Τις βλέπω συχνά να χορεύουν· μιλάει
Από τα μέλη τους η αρμονία του Έρωτα.]

⁶⁶ Βλ. ΔΑΛΛΑΣ 2009, 110–11.

⁶⁷ Την αναμφίβολη σχέση των στροφών ιε' και ιζ' με τις *Χάριτες* του Foscolo έχει επισημάνει και έχει εξηγήσει ο ΠΑΣΧΑΛΗΣ (2013, 159–161–62).

⁶⁸ Ο Foscolo αναφέρει τον Έρωτα, γιατί ακολουθεί την παράδοση ότι οι Χάριτες είναι κόρες της Αφροδίτης. Για την «Αρμονία του Έρωτα», βλ. ΒΑΓΑΤΑ 2023, 35. Η μετάφραση είναι της συγγραφέως.

⁶⁹ Βλ. το απόσπασμα (από το *Πρώτο Σχεδιάσμα του Πρώτου Ύμνου των Χαρίτων*) και σχολιασμό των στίχων στο ΒΑΓΑΤΑ 2013, 11 και 12–15 αντίστοιχα. Έκδοση: Ugo FOSCOLO (1985), *Edizione nazionale delle opere, I: Poesie e carmi*, 625–26.

4. Το πριν: έως τον Ugo Foscolo και τον Antonio Canova

Ο χορός⁷⁰ των *Χαρίτων*, των θυγατέρων της Αφροδίτης, έχει ερωτισμό, όπως οι κοπέλες και ο χορός τους στα ποιήματα του Byron και του Σολωμού. Τις «splendenti» Χάριτες του Foscolo και την εικόνα του ερωτικού χορού τους δεν αποκλείεται να τις είχε ως ανάμνηση και ο ίδιος ο Byron, που περιγράφει τις δικές του χορεύτριες ως «glowing». Παρότι η συγγραφή των *Χαρίτων* απασχόλησε τον Foscolo επί πολλά χρόνια χωρίς να ολοκληρωθεί ή να εκδοθεί ποτέ από τον ίδιο, η αλληλογραφία του περιέχει την εκφρασμένη του πρόθεση να δώσει αποσπάσματα του έργου αυτού σε φιλικά του πρόσωπα.⁷¹

Στον Τρίτο Ύμνο των *Χαρίτων* του Foscolo, οι νεαρές χορεύτριες είναι χαρούμενες κι έχουν μαύρα μαλλιά χτενισμένα σε πλεξούδες, και πλούσια στήθη:

Vaga e felice i balli e le fanciulle
di nera treccia insigni e di sen colmo,

(Foscolo, *Inno alle Grazie* III, στ. 245–246)⁷²

[Ατέρμονοι και χαρούμενοι οι χοροί και τα κορίτσια
ξεχωρίζουν με τη μαύρη πλεξούδα τους και το πλούσιο στήθος]

Ο Foscolo δηλώνει ο ίδιος ότι εμπνεύστηκε τις *Χάριτες* από το εξαιρετικού κάλλους άγαλμα της Αφροδίτης των Μεδίκων και ενώ παρακολουθούσε τη δημιουργία του περίφημου γλυπτού των τριών *Χαρίτων* από τον Antonio Canova.⁷³ Η περιγραφή του Foscolo και τα φυσικά χαρακτηριστικά του Κάλλους που δίνει στις νεαρές του χορεύτριες είναι όμοια με εκείνα που συνθέτουν οι Byron, Σολωμός και Κάλβος, όπως αποδεικνύει ο ακόλουθος πίνακας:

Foscolo, <i>Prima redazione dell' Inno alle Grazie</i> , fr. «Al cor mi fece dono I», στ. 11–13	Byron, <i>Don Juan</i> , Canto III, «The isles of Greece», στρ. 15	Σολωμός, <i>Ύμνος εις την Ελευθερίαν</i> , στρ. 83–86	Κάλβος, <i>Λύρα</i> , ωδή I, «Ο Φιλόπατρις», ιζ'
splendenti [λαμπερές]	glowing [λαμπερές]		λαμπρές

⁷⁰ Για τη σχέση των *Χαρίτων* με τον χορό, βλ. VAGATA 2018, *passim*, και σελ. 85, 87.

⁷¹ Μινώτου, στο FOSCOLO 2007, 12: «Στὸν Ἰππόλυτο Πενδεμόντι ἔγραφε στὶς 12 Ἰουλίου 1814: “ἴσως σὲ λίγο νὰ μπορέσω νὰ σὰς στείλω τὸ ποίημα τῶν Χαρίτων” [...] Τὴν ἴδια μέρα, ἔγραφε στὸν Καμίλλο Οὐγκόνι: “Θὰ σὰς χαρίσω τὸ ποίημα τῶν Χαρίτων”».

⁷² FOSCOLO 1967 (επιμ. Mario Puppo).

⁷³ Μινώτου, στο FOSCOLO 2007, 28.

carolar (= danzare) ⁷⁴ [απαρέμφατο ρ. “χορεύω”]	dance [χορεύω]	κάνουνε χορό· στο χορό γλυκο- γυρίζουν	χορῶ
Foscolo, <i>Inno alle Grazie</i> II, στ. 68–69		Σολωμός, Ὕμνος εις την Ελευθερί- αν, στρ. 83	
e fra il candore, / delle dita s’anvivano le rose [Στα λευκά της δάκτυλα ξαναζωντανεύουν τα τριαντάφυλλα] ⁷⁵		κρινοδάκτυλες	
Foscolo, <i>Inno alle Grazie</i> III, στ. 245–248	Byron, <i>Don Juan</i> , Canto III, «The isles of Greece», στρ. 15	Σολωμός, Ὕμνος εις την Ελευθερίαν, στρ. 83–86	Κάλβος, Ἐλπίς Πατρί- δος, στρ. ι’
		χεροπιασμένες	συμπεπλεγ- μένες
i balli [οι χοροί]	dance [χορεύουν]	κάνουνε χορό· στο χορό γλυκο- γυρίζουν	χορῶ
le fanciulle [τα κορίτσια]	Our virgins [...] each [...] maid	παρθένες	Ἐλευθερίαν καὶ Μούσας
di nera treccia [με μαύρη πλεξούδα]		Μαῦρα, ὀλόχρυ- σα μαλλιά	
di sen colmo [με γεμάτο στήθος]	such breasts [τέτοια στήθη]	ὁ κόρφος	
	glorious black eyes [=very beautiful, πολύ ωραία]	Ὁραία μάτια ἔρωτικά	

⁷⁴ VAGATA 2013, 12.

⁷⁵ Η μετάφραση είναι της Μινώτου (FOSCOLO 2007, 98)· βλ. 98 σημ. 3 για την ερμηνεία.

Ο παραπάνω πίνακας δείχνει ότι «εδώ οι εικόνες είναι ανάλογες», όπως θα έλεγε ο COUTELLE (2009, 241), και οδηγούν στην ισχυρή υπόθεση –όχι απόδειξη– ότι (α) υπήρξαν λογοτεχνικά δάνεια μεταξύ των Byron, Κάλβου και Σολωμού, ή ότι (β) λειτούργησαν οι *Χάριτες* του Foscolo ως μια κοινή λογοτεχνική ανάμνηση για τους τρεις ομοτέχνους του – χωρίς να αποκλείεται συνδυασμός των (α) και (β).

Δεν ξεχνάμε ότι όχι μόνον η εποχή, αλλά και η παιδεία των Foscolo, Κάλβου και Σολωμού έχουν πολλά κοινά.⁷⁶ Κυρίως, «Μαζί εθρήνησαν την δουλεία της Πατρίδος» και ήταν υπέρμαχοι της Ελευθερίας.⁷⁷

Κατά τον Ν. Β. Τωμαδάκη, ο Σολωμός τον θαύμασε, τον νεκρολόγησε με το «Εγκώμιο γιά τόν Ούγο Φόσκολο» («Elogio di Ugo Foscolo»),⁷⁸ ωστόσο «δὲν τὸν εἴλκυσε εἰς μίμησιν» (1954, ρνδ'), ενώ κατά την Κυδωνάκη (2013, 167) «δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τα κοινά στοιχεία είναι φανερά». Συμπερασματικά γράφει (2013, 168): «Θεωρούμε, δηλαδή, ότι ο Foscolo ενέπνευσε τον Σολωμό.⁷⁹ Ο Σολωμός δεν αντέγραψε τον Foscolo».⁸⁰

Οι αναλογίες στον παραπάνω πίνακα επιτρέπουν τη σκέψη ότι ο Σολωμός πιθανόν να αξιοποίησε την ανάμνηση των *Χαρίτων* του Foscolo – δεν το αποδεικνύουν, ωστόσο. Επομένως, πριν κάποιος αποδώσει τα «μαύρα (χρυσά) μαλλιά»⁸¹ των κοριτσιών του Σολωμού στις «μαύρες πλεξούδες» των κοριτσιών στις *Χάριτες*, θα πρέπει να μη βιαστεί και να λάβει υπ' όψιν την ενδιαφέρουσα μελέτη του Δ. Μαρωνίτη για τα «ριζικά επίθετα» που απαντούν συ-

⁷⁶ ΚΥΔΩΝΑΚΗ 2013, 41.

⁷⁷ Λόγια του Γεωργίου Θ. ΖΩΡΑ (1980, 19) για τους Foscolo και Κάλβο. Βλ. ΖΩΡΑΣ και ΤΣΟΛΚΑΣ 2012, 25–26: «Με αυτόν [ενν. τον Foscolo] καθιερώνεται η συμμετοχή των ποιητών στην ηθικο-πολιτική διάπλαση της κοινωνίας, [...] Αναπόσπαστο στοιχείο της παραπάνω θεματικής των στρατευμένων ποιητών της εποχής αποτελεί το θέμα του έθνους».

⁷⁸ Για το *Elogio*, βλ. LAVAGNINI 1973· Α. ΠΟΛΙΤΗΣ 2004, 140· COUTELLE 2009, 365–69· ΚΥΔΩΝΑΚΗ 2013, 163, 291–304· ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ 2016, 119–30. Ο Σολωμός έγραψε επίσης σονέτο «In morto di Ugo Foscolo», βλ. Γ. Γ. ΖΩΡΑΣ 2010, 30–35 (περιέχεται και στο Γ. ΖΩΡΑΣ 2015· ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ 2016, 122.

⁷⁹ Πιθανόν, επίσης, να επηρέασε και την παιδεία του: Ο Λουδοβίκος Στράνης ζητεί σε επιστολή του από τον Foscolo να παροτρύνει τον Σολωμό να μελετά όσο μπορεί τα αρχαία ελληνικά. Βλ. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ 1954, λζ'–λη'. COUTELLE 2009, 210. Την ίδια συμβουλή δίνει ο Foscolo στον Κάλβο σε επιστολή του (17.12.1815)· βλ. σχετικά ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ και ΖΩΡΑΣ 1989, 244· ΝΙΚΟΛΑΡΕΪΖΗΣ 2011, 293, για τον Πολυλά και τον Σολωμό: «πρέπει να τον μελέτησαν πολύ [ενν. τον Foscolo], ιδίως ο Σολωμός, όταν νεότατος εσπούδαζε στην Ιταλία σ' εποχή όπου μεσουρανούσε το άστρο του ποιητή των *Täφων*». Πρβλ. ΚΥΔΩΝΑΚΗ 2013, 163.

⁸⁰ Πρβλ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ 2016, 30: «Ο Foscolo ήταν το μεγάλο ποιητικό πρότυπο, τόσο όμως συγγενές και “επικίνδυνα” πρόσφορο, που έπρεπε να αφομοιωθεί αποφασιστικά και να “ξεπεραστεί” για να μπορέσει ο ποιητής [ενν. ο Σολωμός] να συμβάλει στην ηθική και γενικότερα στην παιδευτική θεμελίωση της ελληνικής ελευθερίας». Αναγνωρίζεται, ωστόσο, από την κριτική η αντήρηση της *Υπερκάλυψης* του Foscolo στη *Γυναικία της Ζάκυθος* του Σολωμού (COUTELLE 2009, 445), καθώς και η επίδραση του Foscolo στο ποίημα του Σολωμού «L' ode a Venere» (ΚΥΔΩΝΑΚΗ 2013, 224).

⁸¹ Πρβλ. στον *Κρητικό XX*: «Στὰ μάτια της τὰ δόλομαυρα και στὰ χρυσά μαλλιά της».

χνότερα στον Σολωμό:

Ο λόγος για τέσσερις δισύλλαβες λέξεις, οι οποίες φαίνεται να αποτελούν ριζικά σήματα της σολωμικής Ποιητικής. Σε αλφαβητική σειρά πρόκειται για τα επίθετα: γλυκός, καλός, μαύρος, χρυσός, τα οποία εμφανίζονται στο ποιητικό έργο του Σολωμού με ασυνήθιστη συχνότητα, αυτόνομα ή μεταξύ τους συνδυασμένα, [...] ⁸²

Ως προς την παρουσία των επιθέτων αυτών στον Ugo Foscolo, η Κυδωνάκη έχει κάνει την αναζήτηση και θεωρεί «αξιοπερίεργο» (2013, 209) ότι τρία από τα παραπάνω τέσσερα επίθετα απαντούν πολλές φορές στον Foscolo· ωστόσο όχι το επίθετο «μαύρος», το οποίο, εξάλλου, στον Σολωμό δεν απαντά μόνον ως χρωματικό επίθετο, αλλά και μεταφορικά. ⁸³

Για τον Κάλβο, που έζησε κοντά στον Foscolo ως αντιγραφείας του έργου του και ως φίλος και δέχθηκε επίδραση σημαντική, ⁸⁴ έγινε και δικό του βίωμα η δημιουργία των *Χαρίτων*, ενώ κάποια αποσπάσματα που είχε κρατήσει από την αντιγραφή τους τα δημοσίευσε ο ίδιος στην Κέρκυρα το 1846. ⁸⁵

Ως προς τον Byron και τον Foscolo, τα ονόματα των δύο ποιητών συνυπάρχουν στα *Essays on Petrarch* του Foscolo, έκδοση του John Murray στο Λονδίνο το 1823, όπου στις σελίδες 214–216 υπάρχει μετάφραση του Πετράρχη με το όνομα του Byron. ⁸⁶ Ο Byron αναφέρει το όνομα του Foscolo στην αφιερωματική επιστολή του προς τον φίλο του John Cam Hobhouse, η οποία περιλαμβάνει τα μεγαλύτερα άτομα (great names) εν ζωή στην Ιταλία και προτάσσεται στην έκδοση του Canto IV του *Childe Harold's Pilgrimage*. ⁸⁷ Ο δε Foscolo έλαβε ένα γράμμα ευγνωμοσύνης από τον Byron, επειδή ο Foscolo του έστειλε το 1821 από την Αγγλία στη Ραβένα θετικά σχόλια, μέσω του εκδότη John Murray,

⁸² ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ 2007, 93. Βλ. σελ. 96 για την παρουσία αυτών των επιθέτων στον Κάλβο (όπου μόνον δύο φορές απαντά το λήμμα “μαύρος”).

⁸³ ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ 2006, 177: «μαύρος = έρμος, κατακαημένος, με μια έντονη συναισθηματική επένδυση συμπάθειας».

⁸⁴ Ενδεικτικά βλ. Γ. Θ. ΖΩΡΑΣ 1978, 4· ΚΑΣΙΝΗΣ 1995, 121· ΚΥΔΩΝΑΚΗ 2013, 28 κ.ε.· ΠΑΣΧΑΛΗΣ 2013, «Εισαγωγή», σελ. 4: «Η εξάρτηση των Ωδών από την ποίηση του Φώσκολου είναι ευεξηγήγητη. Ο Κάλβος γνωρίστηκε μαζί του σε ηλικία 20 ετών (το φθινόπωρο του 1812) και η μαθητεία δίπλα του υπήρξε η ουσιαστικότερη (ίσως και η μόνη;) εκπαίδευση που είχε στη ζωή του. Στον Φώσκολο κυρίως οφείλει την ποιητική του κατάρτιση. Τα πρώτα του βήματα στην ποίηση [...] γίνονται κατά μίμηση των ποιητικών ενδιαφερόντων του Φώσκολου»· στο ίδιο, σελ. 172· ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ 2010, 319· Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ 1999 (1943), 141. Για μια απαξιωτική κρίση της ποιητικής σχέσης του Κάλβου με τον Foscolo, βλ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ 2013, 474, όπου παραθέτει άποψη του Καμίλλο Αντόνα-Τραβέρσι (1889).

⁸⁵ Γ. Θ. ΖΩΡΑΣ 1978, 34.

⁸⁶ Στην πραγματικότητα πρόκειται για μετάφραση από τον Thomas Medwin, μα ο Foscolo δεν το γνώριζε. Βλ. MEDWIN 1966, 98–100.

⁸⁷ Ο δε Foscolo έγραψε ανώνυμη μελέτη για τον Hobhouse με θέμα «Essay on the Present Literature of Italy», η οποία συμπεριελήφθη στο *Historical Illustrations of the IV Canto of Child Harold*. Βλ. GAUDENZI 2002, 221.

πάνω στο έργο του *The Prophecy of Dante*.⁸⁸ Σύγχρονοι μελετητές εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην ποιητική σχέση των δύο δημιουργών.⁸⁹ Ο Peter Cochran (2012) παρουσιάζει νέο υλικό για τις αναγνώσεις του έργου του Ugo Foscolo από τον Byron,⁹⁰ ενώ τον Σεπτέμβριο του 2025 εκδίδεται το βιβλίο του Jonathan Gross, *The European Byron*, όπου ο συγγραφέας μελετά τα δάνεια του Byron από τους Percy Shelley, Ugo Foscolo και άλλους.

Οι *Χάριτες* του Foscolo αποτελούν λογοτεχνική ανάμνηση, ενώ οι *Χάριτες* του Antonio Canova δεν αφήνουν ασυγκίνητον τον Byron ούτε τον Σολωμό. Στην προαναφερθείσα επιστολή στον Hobhouse, ο Byron αναφέρει τις εξέχουσες προσωπικότητες της Ιταλίας, με πρώτον στη σειρά τον Canova. Η Ιταλία έχει ακόμη υπέροχα ονόματα, κάποια κορυφαία στον τομέα τους, γράφει ο Byron, ενώ η Ευρώπη, ο κόσμος, έχουν μόνον έναν Canova.⁹¹ Ο Σολωμός είχε συνθέσει ένα σονέτο για το γλυπτό του Canova «η Θρησκεία του Canova». Ο Coutelle (2009, 168) επισημαίνει ότι η ιταλική ποίηση παρέχει πολλά ανάλογα ποιήματα (είχε γράψει και ο Foscolo ύμνο στον Canova)⁹² και προσθέτει ότι η δόξα του γλύπτη ήταν τότε απεριόριστη.

Στην αναζήτηση των επιρροών που διαμόρφωσαν τον διάλογο Byron – Σολωμού, έχει εφαρμογή το συμπέρασμα του Coutelle σε δύο σημεία της μελέτης του πάνω στον Σολωμό. Πρώτον, εκεί (*Υμνος*, στρ. 108) όπου ο Δε Βιάζης βλέπει επίδραση από τον Foscolo (*Τάφοι*, 210–211), «ο Τωμαδάκης προτείνει πάρα πολλά αποσπάσματα, ειδικά από τον Όμηρο»⁹³ και ο Coutelle επισημαίνει:

Αν και, πιθανόν, δεν πρόκειται για άμεση πηγή, παρά την αντίθετη γνώμη του μελετητή [ενν. του Δε Βιάζη], η παρατήρησή του ωστόσο μας ενδιαφέρει, επειδή δείχνει τη διάδοση των στοιχείων τα οποία χρησιμοποιεί εδώ ο Σολωμός σ' ένα ορισμένο είδος τέχνης.⁹⁴

Δεύτερον, όταν ο Γ. Θ. Ζώρας παρατηρεί ότι την εικόνα της πρώτης στροφής του *Υμνου* «τη βρίσκουμε σχεδόν σ' όλους τους προσολωμικούς ποιητές»,⁹⁵ ο

⁸⁸ Βλ. OLIVER 2009, 9. Για τις μελέτες του Foscolo πάνω στον Dante κατά το διάστημα που ήταν στην Αγγλία, βλ. GAUDENZI 2002, 221–22.

⁸⁹ Ήδη το 1949, ο E. R. VINCENT στην πρώτη έκδοση του βιβλίου του *Byron, Hobhouse and Foscolo: New Documents in the History of a Collaboration* (2013) κατέδειξε μέσα από πηγές τη σχέση των δύο ποιητών.

⁹⁰ COCHRAN 2012, 195–217: Κεφάλαιο έβδομο.

⁹¹ Αφιερωματική επιστολή στο Canto IV του *Childe Harold's Pilgrimage*: «Italy has great names still — Canova, Monti, Ugo Foscolo, Pindemonti [sic], Visconti, Morelli, Cicognara, Albrizzi, Mezzophanti, Mai, Mustoxidi, Aglietti, and Vacca, will secure to the present generation an honourable place in most of the departments of Art, Science, and Belles Lettres; and in some the very highest—Europe—the World—has but one Canova».

⁹² Βλ. Μινώτου, στο FOSCOLO 2007, 11.

⁹³ COUTELLE 2009, 242. Στις σελ. 242 και 251 η θέση του Δε Βιάζη.

⁹⁴ COUTELLE 2009, 251.

⁹⁵ COUTELLE 2009, 238· αναφορά στο ΖΩΡΑΣ 1960, 60.

Coutelle αντιτείνει:

Όμως, διευρύνοντας το ζήτημα, μπορεί επίσης να υποστηριχθεί ότι όλοι αυτοί οι συγγραφείς, όποια και να ήταν η γλώσσα τους, έχοντας την ίδια παιδεία και την ίδια ποιητική, μιμούνταν τα ίδια κείμενα και μπορούσαν κατά περίπτωση να συλλάβουν ο καθένας χωριστά τις ίδιες εικόνες για να περιγράψουν ανάλογες καταστάσεις. Το σημαντικό είναι να ταυτίσουμε την παιδεία.⁹⁶

* * *

Στο άρθρο αυτό προτάθηκε να διευρύνουμε το πλαίσιο επίδρασης του διαλόγου Byron – Σολωμού έτσι ώστε να περιλάβει απόσπασμα του Σολωμού από τον ύμνο του για τον Byron και αποσπάσματα του Τερτσέτη. Η ανάγνωση της ποίησης του Κάλβου παράλληλα με τον διάλογο των ομοτέχνων του προσέφερε ενδιαφέροντες καρπούς. Επίσης διατυπώθηκε η υπόθεση ότι αναζητώντας στοιχεία για τις επιρροές που οδήγησαν στην τελική διαμόρφωση του διαλόγου Byron – Σολωμού, μπορούμε με μεγάλο βαθμό ασφαλείας να φθάσουμε έως τον Ugo Foscolo (και τα έργα του Antonio Canova ως ιδέα). Η υπόθεση αυτή παρουσιάζει όχι μόνον την πρόσληψη μιας χορευτικής εικόνας νεανίδων, αλλά επίσης δημιουργεί μια ενδιαφέρουσα –εκ πρώτης όψεως παράξενη– σχέση ανάμεσα στη σπουδή πάνω στο Κάλλος αφ' ενός και αφ' ετέρου στην έγνοια για την Πατρίδα και την Ελευθερία. Με τις *Χάριτες* ο Foscolo δημιουργεί ένα έργο που υμνεί τη ζωή και κάθε τι καλό και που αντιστέκεται και αρνείται τη σκλαβιά και την καταπίεση που επικρατούν στην εποχή του. Το Κάλλος θα ηττηθεί προκαλώντας δάκρυα στον ήρωα του Byron, θα μianθεί από τα χέρια και τα χείλη των βαρβάρων στον Κάλβο, έως ότου γίνει εκ νέου φορέας ζωής στον Σολωμό.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΑΛΕΞΙΟΥ, Έλλη 1975. Ανάλυση του "Ύμνου στην Έλευθερία". Στο: ΣΟΛΩΜΟΣ 1975, 71–75.
- ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ, Γ. & ΖΩΡΑΣ, Γ. Γ. 1989. Γ. Θ. Ζώρας, Καλβικά Παραλειπόμενα. *Περίπλους* 20: 241–64.
- ΑΝΤΖΟΥΛΗΣ, Ανδρέας Πρ. 2015. *Η έννοια και η αναπαράσταση του Ύψηλού στο ώριμο έργο του Διον. Σολωμού*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ, Γιάννης Μ. 1923. *Η ποίηση στη ζωή μας*. Αθήνα.
- ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, Δημήτρης Δ. 2010. *Στον Δρόμο για τις πατρίδες: η Ape italiana a Londra, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*. Πρόλογος: Mario Vittì. Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη / Ιστορία, 7. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- _____, 2013. Ποιητής, μα όχι μόνο: ο Κάλβος στην ιστορική του στιγμή. *Νέα Εστία* 174(1859): 474–84.

⁹⁶ COUTELLE 2009, 239.

- _____, 2014. Μεταθανάτιες τύχες του Ανδρέα Κάλβου. Ένας διανοούμενος ποιητής στα όρια γλωσσών και πατριδών [=βιβλιοκρισία του: Μιχαήλ Πασχάλης, *Ξαναδιαβάζοντας τον Κάλβο*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2013]. *the books' journal* 48: 68–72.
- _____, 2017. Φόσκολο, Κάλβος, Σολωμός: χτίζοντας πατρίδες. Στο: Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Ούγκο Φόσκολο: 190 χρόνια από τον θάνατό του*. Ζάκυνθος: Πολιτιστικός Σύλλογος Ζακύνθου «Ούγος Φώσκολος», 11–17.
- ΒΑΡΝΑΛΗΣ, Κώστας 1925. *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική*. Αθήνα: Στοχαστής.
- _____, 1957. *Σολωμικά*. Αθήνα: Κέδρος.
- _____, ²1981. *Φιλολογικά άπομνημονεύματα*, φιολ. επιμ. Κώστας Γ. Παπαγεωργίου. Αθήνα: Κέδρος.
- _____, 2014. *Άπαντα τὰ ποιητικά, 1904–1975*. Αθήνα: Κέδρος.
- ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, Ευριπίδης ³2007. *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός: όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820–1950)*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΑ, Αθηνά 1992. *Αιών βυρωνομανής: ό κόσμος του Byron και ή νέα έλληνική ποίηση*. Αθήνα: Εξάντας.
- _____, 2001. Ανδρέα Κάλβου «Η Βρεττανική Μούσα». 1. Οι θρήνοι του γαλλικού βυρωνισμού για τον Μπάιρον, το σύμβολο του αετού και η βυρωνική εικόνα. Στο: *Μνήμη Γ.Π. Σαββίδη. Θέματα νεοελληνικής φιλολογίας: Γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά. Πρακτικά Η' επιστημονικής συνάντησης*. Αθήνα: Ερμής, 74–95.
- _____, (Απρ.) 2005. Βυρωνισμός: Ο Κάλβος, ο Σολωμός και η κρίσιμη δεκαετία 1815–1824. *Νέα Εστία* 1777: 610–54.
- _____, 2011. *Τα Θανάσια νερά: Ανδρέας Κάλβος. Ο ρομαντισμός, ο βυρωνισμός και ο κόσμος των Καρμπονάρων*. Αθήνα: Ερμής.
- ΓΙΩΤΗ, Αγγέλα 2009. *Εκδοχές του υψηλού στη νεοελληνική ποίηση: το παράδειγμα του Ανδρέα Κάλβου και η πρόσληψή του από τους ποιητές*. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- ΔΑΛΛΑΣ, Γιάννης 1985. Ο αντιδευαλιστικός σολωμισμός του Βάρναλη: μιὰ επίδραση στο φώς ενός αντιδραστήρα. *Δωδώνη: Φιλολογία* 14: 159–92.
- _____, (δευτέρα περίοδος, 23 Οκτωβρίου) 1998. *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*. Ώς μήτρα (δημιουργικής ή μη) άναπαραγωγής. *Ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος* 57: 39–45.
- _____, 2009. *Σολωμός και Κάλβος: Δύο αντίζυγες ποιητικές τής εποχής*. Αθήνα: Νόηση.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ. ²1999 (1943). Πηγές της έμπνευσης του Κάλβου. Στο: Νάσος ΒΑΓΕΝΑΣ, (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Κάλβου: Επιλογή κριτικών κειμένων*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 121–77.
- ΔΙΑΛΗΣΜΑΣ, Στέφανος 1988. *Ανδρέας Κάλβος, Ώδαί*. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.
- Έθνική Έφημερίς*, φ. 39, 31-8-1832.
- ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ, Αργύρης 1952. *Έφταλιώτης, Άπαντα*, 1. Άναστύλωσε Γ. Βαλέτας. Αθήνα: εκδόσεις Πηγής.
- ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ, Λεύκιος (Οκτ.) 2003. Σημείωμα στην ωδή του Ανδρέα Κάλβου *Έλπις πατρίδος*. Ειδικό ένθετο στο *Πόρφυρας* 109.
- _____, 2006. *Ο βίος και το έργο του Ανδρέα Κάλβου*. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- ΖΩΡΑΣ, Γεράσιμος Γ. 2010. Σολωμού–Foscolo, ποιητικός διάλογος. *Εκδήλωση τιμής και μνήμης στον Ούγκο Φώσκολο: Πρακτικά ημερίδας, 27 Αυγούστου 2010*. Ζάκυνθος: Πολιτιστικός Σύλλογος Ζακύνθου «Ούγος Φώσκολος», 23–37.

- _____, 2015. *Ιταλία, τον τραγουδιστή γεννάς. Μελετήματα ελληνο-ιταλικού θεματολογίου*. Δίγλωσση έκδοση, Ελληνικά-Ιταλικά. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- ΖΩΡΑΣ, Γεώργιος Θ. 1960. *Επτανησιακά Μελετήματα, Α'*. Αθήνα: Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.
- _____, 1978. *Σχέσεις Φωσκόλου και Κάλβου (Γνωριμία, φιλία, χωρισμός)*. Κείμενα και Μελέται της Νεοελληνικής Φιλολογίας, 117. Αθήνα.
- _____, 1980. *Επτανησιακά Μελετήματα, ΣΤ'*: *Καλβικά Σύμμεικτα*. Βιβλιοθήκη Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας, 53. Αθήνα.
- ΖΩΡΑΣ, Γεράσιμος Γ. & ΤΣΟΛΚΑΣ, Ιωάννης Δ. 2012. *Πλόνητες σίχοι. Ιταλοί ποιητές μεταφράζονται από Έλληνες ποιητές*. Αθήνα: Πεδίο.
- ΙΕΡΩΝΥΜΑΚΗ, Θάλεια 2006. *Το είδος της ωδής στη νεοελληνική λογοτεχνία (από την αρχή του 19ου αιώνα έως το 1880)*. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- ΚΑΛΒΟΣ, Ανδρέας 2014. *Αλληλογραφία, 2*. Επιμέλεια – εισαγωγή – σχόλια: Δημήτρης ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ (με τη συνεργασία του Λεύκιου ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- _____, 2016. *Έργα, Τόμος Α': Ποιητικά, Μέρος πρώτο: Δημοσιευμένα: Le Danaïdī – Ελπίς πατρίδος – Η Λύρα. Ωδαί – Η Λύρα. Νέαι Ωδαί*. Επιμέλεια – σχόλια: Luigi TRENTEI & Ευριπίδης ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- ΚΑΣΙΝΗΣ, Κωνσταντίνος Γ. 1995. *Η τῶν προσφῶν λέξεων ἐφάρμοσις εἰς τὰ πράγματα: Η ρητορική των ωδών του Κάλβου: Συμβολή*. Αθήνα: Χατζηνικολή.
- ΚΑΥΑΣΚΗΣ, Σωκράτης 1998. *Μοναχικοί μαυροντυμένοι περιπατητές της Κέρκυρας: Διονύσιος Σολωμός, Ανδρέας Κάλβος*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- ΚΑΥΩΜΕΝΟΣ, Ερατοσθένης Γ. 1992. «Καλή 'ναι ή μαύρη πέτρα σου»: *Ερμηνευτικά κλειδιά στο Σολωμό*. Αθήνα: Εστία.
- ΚΕΦΑΛΛΗΝΑΪΟΥ, Ευγενία 2003. *Βυρωνικές επιδράσεις στο σολωμικό έργο Ο Λάμπρος. Στο: Διεθνές συμπόσιο Διονύσιου Σολωμού (1798–1857): διακόσια χρόνια από τη γέννηση και εκατόν πενήντα από το θάνατό του (Πανεπιστήμιο Αθηνών, 7-10 Οκτωβρίου 1998): Πρακτικά*. Αθήνα: «Οι φίλοι του Μουσείου Σολωμού και επιφανών Ζακυνθίων», 269–88.
- ΚΟΝΟΜΟΣ, Ντίνος 1984. *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τὰ εύρισκόμενα έργα του*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.
- ΚΡΙΑΡΑΣ, Εμμ. 1979. *Φιλολογικά μελετήματα: 19ος αιώνας*. Αθήνα: Φιλιππότης.
- ΚΥΔΩΝΑΚΗ, Ελένη Αντ. 2013. *Η παρουσία του ποιητή Ugo Foscolo στο ποιητικό έργο των κορυφαίων εκπροσώπων της Επτανησιακής Σχολής: Ανδρέα Κάλβου και Διονυσίου Σολωμού*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΕΚΠΑ.
- ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ, Δ. Ν. 2007. *Διονύσιος Σολωμός: Μελετήματα*. Αθήνα: Πατάκη.
- ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, Π. Δ. 2016. *Σολωμικά: Μελετήματα και Άρθρα*. Αθήνα: Δόμος.
- ΜΙΚΡΟΜΑΤΗΣ, Άκισ 2004. *Ύμνος εις την ελευθερία, Διονυσίου Σολωμού: Sub specie poetæ et historiae*. Λευκωσία.
- ΜΥΑΡΗΣ, Γιώργος Κ. (Νοέμβριος) 2003. *Γύρω από την άγνωστη ωδή «Ελπίς πατρίδος» του Ανδρέα Κάλβου και τις κυπριακές συμβολές στη μελέτη του έργου του. Εξ αρχής 47: 49–52*.
- ΜΥΤΑΛΗΣ, Λάμπρος 1973. *Διονυσίου Σολωμού, Εἰς τὸ θάνατο τοῦ Λόρδ Μπάϊρον: πηγές και ξένες επιδράσεις*. Θεσσαλονίκη: Σ. Μποδίτης.
- ΝΙΚΟΛΑΡΕΪΖΗΣ, Δημήτριος 2011. «*Η κριτική – προπάντων ή κριτική!*»: *Δοκίμια κριτικής & Οὔγος Φώσκολος και Άνδρέας Κάλβος*, επιμ. – σημ. – επιλεγόμενα Χ. Λ. ΚΑΡΑΓΛΟΥ. Αθήνα: Άγρα.

- ΠΑΛΑΜΑΣ, Κωστής 1925. «Η Δεύτερη» [ενν. Άπολογία] (1η Μαΐου 1925). Στο: Κωστή Παλαμά, *Άπαντα*, 16. Αθήνα: Γκοβόστης 1969, 441–44.
- _____, 1933. Διονύσιος Σολωμός, Α΄. – ‘Η ζωή και ό θάνατος. Β΄. –Τό έργον και ή τέχνη. Στο: Κωστή Παλαμά, *Άπαντα*, 13. Αθήνα: Γκοβόστης, 415–33.
- _____, 1981α (ανατ. από 1970). *Διονύσιος Σολωμός*, επιμ. Μανόλης Κ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗΣ. Αθήνα: Ερμής.
- _____, 1981β. Ό ποιητής Σολωμός: ό βίος και τό έργον. Στο: Κ. ΠΑΛΑΜΑΣ 1981α (ανατ. από 1970), 45–65.
- ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Μ. 2013. *Ξαναδιαβάζοντας τον Κάλβο: Ο Ανδρέας Κάλβος, η Ιταλία και η Αρχαιότητα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Λίνος 1985. *Γύρω στον Σολωμό: Μελέτες και Άρθρα (1938–1982)*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- _____, 2004. *Ιστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Φώτος 1938. Φώτου Πολίτη, *Έκλογή από τό έργο του: Εΐκοσι χρόνια κριτικής*, Α΄ & Β΄. Αθήνα: Εστία.
- ΠΟΥΛΑΣ, Ιάκωβος (επιμ.) 1859. Διονυσίου Σολωμού, *Τά Εύρισκόμενα*, εκδίδονται δαπάνη Άντωνίου Τερζάκη. Κέρκυρα: τυπογραφείον «Ερμής» Άντωνίου Τερζάκη.
- ΠΟΥΛΧΡΟΝΑΚΗΣ, Δημήτρης 2022. Η λογοτεχνία της Επανάστασης ως επανάσταση στη λογοτεχνία. Με αφορμή τις «Σημειώσεις στον Ύμνο εις την Ελευθερίαν» του Διονυσίου Σολωμού. Στο: Δημήτρης ΠΟΥΛΧΡΟΝΑΚΗΣ & Αλέξανδρος ΚΑΤΣΙΠΙΆΝΝΗΣ (επιμ.), «*Ιδού, γλυκέ φιλόπατρι, / της λύρας μου τα μέλη*»: *Η λογοτεχνία στην Επανάσταση και στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους*. Ρέθυμνο: Εκδόσεις της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, 143–75.
- ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Θεοδόσης 2010. «Τίς ή επίδρασις του Σολωμού επί τής νεοελληνικής ποιήσεως;» Ο Διονύσιος Σολωμός και η υποτροφία του Κώστα Βάρναλη στο Παρίσι. *Ιόνιος Λόγος* (τόμος Β΄): 259–316.
- ΣΤΟΥΡΙΔΟΥ, Μαρία 2008. Ugo Foscolo: Η αναχώρηση και η επιστροφή των Μουσών στην ελληνική γη. *Διαβάζω* 489: 99–102.
- ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ, Ζ. Ι. 1985. Η ιδεολογική φόρτιση της ποιητικής εικόνας: *Τα νησιά της Ελλάδος του Μπάυρον και ο Ύμνος εις την Ελευθερία* του Σολωμού. *Φιλολογικά* 9–10: 79–90.
- ΣΟΛΩΜΟΣ, Διονύσιος 1975. *Άπαντα Σολωμού*, τόμ. 1, πρόλογος – αναλύσεις Έλλης ΑΛΕΞΙΟΥ. Αθήνα: Ιστορικές εκδόσεις λογοτεχνίας.
- _____, 1991. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, 3: *Άλληλογραφία*, επιμ. – μτφρ.– σημ. Λίνου Πολίτη. Αθήνα: Έκρος.
- _____, 1998. *Διονύσιος Σολωμός: Ανθολόγιο θεμάτων της σολωμικής ποίησης*, εισαγ. – σχόλια Ερατοσθένης Γ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, ανθολόγηση Ε. Γ. Καψωμένος, Κωνσταντίνα Χαλιάσου και Αθανάσιος Ζήσης. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- _____, 2007. Διονυσίου Σολωμού, *Ποήματα και Πεζά*, επιμ. – εισαγ. Στυλιανού ΑΛΕΞΙΟΥ. Αθήνα: Στιγμή.
- _____, 2012 (ανατ. από 1961). Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, 1: *Ποήματα*, επιμ. – σημ. Λίνου Πολίτη, Γ΄ έκδ. (ανατ. β΄ έκδ.). Αθήνα: Έκρος.
- ΣΠΑΤΑΛΑΣ, Γερ. 1926. *Ό Σολωμός χωρίς μεταφυσική κ΄ όί φυσικές ύπερβολές τής πολεμικής κριτικής. (Απάντηση στον κ. Κώστα Βάρναλη)*. Αθήνα: Εκδοτικά καταστήματα «Ακροπόλεως».
- ΤΕΡΤΣΕΤΗΣ, Γ. 1826. Πρός Δημήτρη Μάρκου Μπότσαρη (1826). Στο: ΚΟΝΟΜΟΣ 1984, 205–14.

- _____, 1832. Λόγος πρὸς τοὺς Εὐέλπιδες. Στο: ΚΟΝΟΜΟΣ 1984, 241–42.
- _____, 1846. Ρητὰ τοῦ Γέρου Κολοκοτρώνη ἢ ἔργα του κατὰ παράδοσιν. Στο: ΚΟΝΟΜΟΣ 1984, 788–98.
- _____, 1852. Ἐξακολούθησις τῶν Προλεγομένων εἰς τὰ ὑπομνήματα τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη (Λόγος 23-3-1852). Στο: ΚΟΝΟΜΟΣ 1984, 401–21.
- ΤΖΟΥΔΗΣ, Θ. 1994. Ἡ ἠδύνειρος φωνὴ τοῦ Ἄνδρέα Κάλβου (ψυχχαναλυτικὴ ἀνάγνωσις). Στο: Σ. Α. ΣΚΑΡΤΣΗΣ (επιμ.), *Πρακτικά Δωδεκάτου Συμποσίου Ποίησης: Ἀνδρέας Κάλβος, Πανεπιστήμιο Πατρῶν 3-5 Ιουλίου 1992*. Πάτρα: Αχαϊκὴς ἐκδόσεις, 179–93.
- ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΣ, Κατερίνα 2003. *Δύο ἐπιμνημόσυνα σολωμικὰ ποιήματα: Εἰς τὸ θάνατο του Λορδ Μπάιρον – Νεκρικὴ ᾠδὴ II. Ἀναλυτικὴ καὶ χρηστικὴ ἐκδοσις*. Διδακτορικὴ διατριβή. Θεσσαλονίκη: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- ΤΑΜΑΔΑΚΗΣ, Ν. Β. 1954. *Τὰ ἔργα τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ*. Αθήνα: Αετός.
- ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ, Στέριος 1974. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Σολωμοῦ εἰς τὸν Βύρωνα: Θέματα σχεσῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων λογίων. Στο: Οδ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Μέλισσα τῶν βιβλίων*, 1.β'. Αθήνησι: Καραβίας, 244–48.
- BOUCHARD, Jacques 1970. *Γεώργιος Τερτσέτης: Βιογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη (1800–1843)*. Αθήνα.
- [BYRON, George Gordon] 1986. *Lord Byron: The Complete Poetical Works*, επιμ. Jerome J. McGann, τόμ. IV. Oxford / New York: Oxford University Press.
- COCHRAN, Peter 2012. *Byron and Italy*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- COUTELLE, Louis 1977. *Formation poetique de Solomos (1815–1833)*. Αθήνα: Ερμής.
- _____, 1990. Πλαισιώνοντας τὸν Σολωμὸ (1965–1989). Αθήνα: Νεφέλη.
- _____, 2009. *Γιὰ τὴν ποιητικὴ διαμόρφωσις τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ (1815–1833)*, μτφρ. Σ. Καψάκης, επιμ. Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ. Αθήνα: Μουσεῖο Μπενάκη.
- DAFNI, Amots 2016. Myrtle (*Myrtus communis*) as a Ritual Plant in the Holy Land—a Comparative Study in Relation to Ancient Traditions. *Economic Botany* 70(3): 222–34.
- FOSCOLO, Ugo. ¹1967. *Opere*, ἐκδ. Mario PUPPO. Milano: U. Mursia.
- _____, 1985 (1933). *Edizione nazionale delle opere di Ugo Foscolo*, 1: *Poesie e carmi: Poesie – Dei sepolcri – Poesie postume – Le grazie*, επιμ. Francesco PAGLIAI, Gianfranco FOLENA, Mario SCOTTI. Firenze: Felice Le Monnier.
- _____, ²2007 (α' ἐκδ. 1927. Αθήνα: εκδ. Ζηκάκη). *Οἱ Χάριτες*, μτφρ. – εισαγ. – σχόλια Μαριέττα Μινώτου. Ζάκυνθος: εκδ. Τρίμορφο, σε συνεργασία με τὴ Νομαρχιακὴ Αυτοδιοίκησις Ζακύνθου.
- GAMBA, Pietro 1825. *A Narrative of Lord Byron's Last Journey to Greece. Extracted from the Journal of Count Peter Gamba, who attended his Lordship on that Expedition*. London: John Murray.
- GAUDENZI, Cosetta 2002. Exile, Translation and Return: Ugo Foscolo in England. *Annali d' Italianistica* 20 (Exile Literature): 217–33.
- GROSS, Jonathan 2025. *The European Byron: Mobility, Cosmopolitanism, and Chameleon Poetry*. Anthem Studies in Global English Literatures, 1. London & New York: Anthem Press.
- LAVAGNINI, Bruno 1973. Dionisio Solomòs, primo biografo di Ugo Foscolo. Στο: *Saggi di letteratura italiana in onore di Gaetano Trombatore*. Milano: Cisalpino–Goliardica, 315–27.

- MEDWIN, Thomas 1966. *Medwin's Conversations of Lord Byron*, επιμ. Ernest J. Lovell, Jr. Princeton: Princeton University Press (ανατ. του *Journal of the Conversations of Lord Byron: Noted during a Residence with his Lordship at Pisa, in the years 1821 and 1822*, London: Henry Colburn, 1824).
- MUONI, Guido 1903. *La fama del Byron e il byronismo in Italia*. Μιλάνο: Società editrice libraria.
- OLIVER, Susan 2009. Romantic 'Dantism,' Travel, Visions and Exile: Byron, Ugo Foscolo and Henry Francis Cary. *Journal of Anglo-Italian Studies* 10(1): 1–13.
- ΤΖΙΟΥΒΑΣ, Dimitris 1999. The Reception of Solomos: National Poetry and the Question of Lyricism. *BMGS* 23: 164–94.
- VAGATA, Daniela Shalom 2013. *L' Evoluzione poetica delle Grazie di Ugo Foscolo. Un' ipotesi di commento*. Διδακτορική διατριβή, Università di Bologna.
- _____, Απρίλιος 2018. Nel segno di Ebe. L'arte della danza' negli *Inni alle Grazie di Ugo Foscolo*. *Studi e Problemi di Critica Testuale* 96(1): 77–104.
- _____, (έκδ.) 2023. *L' Inno alle Grazie di Ugo Foscolo*. Firenze: Leo S. Olschki.
- VINCENT, E. R. 2013 (¹1949). *Byron, Hobhouse and Foscolo: New Documents in the History of a Collaboration*. Cambridge: Cambridge University Press.

Βαρβάρα Σπίνουλα

Αναπλ. Καθηγ. Ελληνικής Φιλολογίας
Τομέας Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών
Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων
vspinoula@gmail.com

Η Ανατολή, η Αποικιοκρατία, ο Άλλος του Μαρσέλ Προυστ*

Χρήστος Τσιτσιριδάκης

Abstract _ Christos Tsitsiridakis | Orient, Colonialism
and the Other in Marcel Proust

This paper attempts to highlight the role and function of the Orient as a significant semantic category in Marcel Proust's novel *In Search of Lost Time*. Through a careful reading of passages from the second, fourth, and seventh volumes of the novel, this paper aims to illuminate the ways in which Proust employs—but also subverts—the colonial vision through which he approaches issues such as social exclusion, the formation of the social subject, and sexuality.

The Orient, as the ultimate category of Otherness, delineates the framework and boundaries of what the permissible, while confronting subjects with the constant threat of their exile into the abyss of no-meaning. As an absolute Other, the Orient becomes a privileged space for exploring forbidden forms of existence. Through the stained lenses of the Orient of French Orientalism, Proust creates a space in which to reflect on queerness—one that has not been freed from the prejudices and contradictions of the colonial gaze.

The aim of the paper is to document the importance of the Orient as a meaningful analytical category for Proust's work and to shed light on certain overlooked aspects concerning its role and function.

I

Η ΟΔΑΛΙΣΚΗ του Ingres, μια εκκλησία με «ύφος περσικό», οι ανατολίτικες πινελιές των «Παθών της αγίας Ούρσουλας» του Καρπάτσιο, «ένα περίεργο μικρό σπιτάκι γεμάτο κινέζικα αντικείμενα», ο Μωάμεθ ο Β' του Μπελίνι, οι Εβραίοι του Ρέμπραντ στα χρόνια της υπόθεσης Dreyfus, τα γαλλικά αποικιακά στρατεύματα, οι ανθρωπίνι ζωολογικοί κήποι – είναι λίγες μόνο από τις εκατοντάδες αναφορές του *Αναζητώντας* στην Ανατολή, ως ενι-

---

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την Άννα Καρακατσούλη για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις πάνω στο κείμενό μου και επειδή έστρεψε την προσοχή μου στο ζήτημα της Αποικιοκρατίας τον Γεώργιο Στείρη για την αδιάκοπη υποστήριξή του· την Αθηνά για τις ατελείωτες συζητήσεις μας πάνω στον Προυστ. Το κείμενο αυτό φέρει τα ίχνη μιας απώλειας. Είναι ταπεινός φόρος τιμής στην αλησμόνητη θύμηση της Τζίνας Κορέλλα.

αίο αχαρτογράφητο τόπο, ως κατασκευή, σεξουαλική φαντασίωση, ιστορική πραγματικότητα ή χρονογραφικό οίστρο τύπου Γκονκούρ.¹

Το *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο* είναι βέβαια τόσο εκτενές ώστε να περιέχει αναφορές για το οτιδήποτε χωρίς αυτό να συνεπάγεται κάποια συστηματικότητα που θα μπορούσε να αναδειχθεί σε παράγοντα ερμηνείας του έργου. Το μυθιστόρημα είναι άλλωστε σε κάποιο βαθμό μια σωρεία πληροφοριών, αναφορών και αισθητικών παρατηρήσεων αχανούς εύρους που εκτείνεται από τα λουλούδια, και την αναγεννησιακή ζωγραφική ως τα φημισμένα εστιατόρια του Παρισιού εναντίον των οποίων η Φρανσουάζ εξαπολύει μύδρους. Η Ανατολή του Προυστ είναι άραγε τίποτε περισσότερο από ντεκόρ σύμφωνο με το αισθητικό πρότυπο της εποχής; Κάτι σαν το κινέζικο σαλονάκι της Οντέτ ή το άνοστο αστείο της κυρίας Κοττάρ για τη «γιαπωνέζικη σαλάτα»; Ή μήπως, χειρότερα, όπως εξομολογείται ο Hokenson, «είναι εύκολο να απορρίψουμε το *Αναζητώντας* (συνολικά;) σαν ένα ακόμα δείγμα μοντέρνου Οριενταλισμού, κοινότοπο και συγκεκαλυμένα ρατσιστικό»;²

Η πολυπλοκότητα της ανάπτυξης της Ανατολής ως κατηγορικής έννοιας του μυθιστορήματος και η συνεπακόλουθη δυσκολία στην ερμηνευτική προσέγγισή της οφείλεται στην ίδια τη φύση του οικοδομήματος του *Αναζητώντας*, ενός έργου που «μοιάζει να περιέχει το σύνολο της γαλλικής λογοτεχνίας» φιλοτεχνημένο από έναν συγγραφέα που «έχει καταπιεί την ολότητα της γαλλικής πολιτισμικής μνήμης». ³ Η αναζήτηση του χρόνου που χάθηκε στις πολλές κινήσεις της καθημερινότητας, μια προσπάθεια να ληφθεί διαμιάς το νόημα ολόκληρης της ζωής, δεν είναι ανεξάρτητη για τον αφηγητή από ένα εγχείρημα προσωπικής μα και πολιτισμικής αυτογνωσίας που φιλοδοξεί να αδράξει σε μια μεγαλειώδη χειρονομία το σύνολο του νοήματος της γλώσσας, της κουλτούρας, της γαλλικής ιστορίας.⁴

Η ίδια η ζωή του Προυστ, την οποία παρακολουθεί το έργο του, σημάδεύεται από τις ριζικές τεχνολογικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που συγκλόνισαν την Ευρώπη στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Το μυθιστόρημα παρακολουθεί τις αλλαγές αυτές που μοιάζουν ραγδαίες υπό το πρίσμα της αφήγησης του χρόνου μιας ανθρώπινης ζωής. Οι άμαξες όπου ο Σουάν και η Οντέτ «κάνουν τις κατλέγιες», στον πρώτο τόμο, δίνουν τη θέση τους στα αυτοκίνητα – οι επιστολές στον τηλεγράφο, ο τηλεγράφος στο πνευματικό ταχυδρομείο [pneumatic post] και εκείνο με τη σειρά του στο τηλέφωνο. Δεν είναι άραγε από τα πιο αξιοσημείωτα επεισόδια του βιβλίου η πρώτη επαφή του αφηγητή μ' ένα αεροπλάνο που σκίζοντας τους αιθέρες με την ικάρια περηφάνια του γεμίζει τον Μαρσέλ με μια θλίψη που μοιάζει να προοικονομεί τις φλόγες των γερμανικών βομβαρδισμών;

¹ FROULA 2012.

² HOKENSON 1999.

³ COMPAGNON 1997, 236 και BENHAÏM 2005, 88.

⁴ DELEUZE 2006· βλέπε επίσης SHATTUCK 1974, GRANDE 2011.

Εικόνα 1 : Η Αφιξη των Αντιπροσώπων (1497–98). Πρώτο μέρος από τον Μύθο της αγίας Ούρσουλας. Vittore CARPACCIO (1497–1498). Gallerie dell'Accademia, Βενετία, <https://en.wikipedia.org/wiki/Legend_of_Saint_Ursula>.

Παράλληλα με τις τεχνολογικές εξελίξεις είναι και η ίδια η γαλλική κοινωνία που αλλάζει. Σε μεγάλο βαθμό το *Αναζητώντας* είναι η χαρτογράφηση αυτών των σταδιακών κοινωνικών μεταβολών μέσα στον χρόνο. Η αμέριμη αριστοκρατική κοινωνία των αρχών της «Μπελ Επόκ» δέχεται στα σπλάχνα της τον εβραίο Σαρλ Σουάν μόνο για να τον εξορίσει όταν αργότερα ο αντισημιτισμός λάβει διαστάσεις εθνικού πυρετού κατά τη διάρκεια της υπόθεσης Dreyfus. Οι γίγαντες της κοινωνικής ζωής Γκερμάντ παρακαμάζουν όταν η αμφίθυμη στάση τους απέναντι στην εμπόλεμη Γαλλία και ο συγκαλυμμένος φιλογερμανισμός τους τους τοποθετεί στο περιθώριο απ' όπου είναι καταδικασμένοι να παρακολουθήσουν μια πλούσια αστή, την ανεκδιήγητη κυρία Βερντυρέν και τη Ζιλμπέρτ, κόρη της πόρνης Οντέτ και του εβραίου «εξόριστου» Σουάν, να θριαμβεύουν στους κόλπους της οικογένειάς τους.

Γεννημένος την εποχή της πτώσης του Ναπολέοντα Γ' στα παραγμένα χρόνια της Κομόνας του Παρισιού,⁵ ο Προυστ διακρίνεται από μεγάλη ευαισθησία στα πολιτικά και κοινωνικά τεκταινόμενα της εποχής. Όπως όμως και για τον συγγραφέα των *Απομνημονευμάτων* στα αρχικά σχέδια του βιβλίου, η Ιστορία δεν είναι παρά ένα πεδίο ανάδειξης των προσώπων – ενώ δεν παρατηρείται το συγκεκριμένο ιστορικό και πολιτικό ενδιαφέρον των ύστερων σχεδιασμάτων.

Η στάση αυτή θα αλλάξει μόνο σταδιακά. Τα συνταρακτικά γεγονότα που συνόδεψαν την υπόθεση Dreyfus αποτελούν την πρώτη «μαζική εισβολή» του κοινωνικο-ιστορικού πλαισίου στο *Αναζητώντας* κατά τον τρίτο τόμο (*Η μεριά του Γκερμάντ*).⁶ Η στροφή αυτή του ενδιαφέροντος του Προυστ σφρα-

⁵ PAINTER 1959.1, 159–81.

⁶ Βλ. ΠΡΟΥΣΤ III (2003).

γίζεται από το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου πολέμου που συμπίπτει με την προετοιμασία της δημοσίευσης του δεύτερου τόμου.

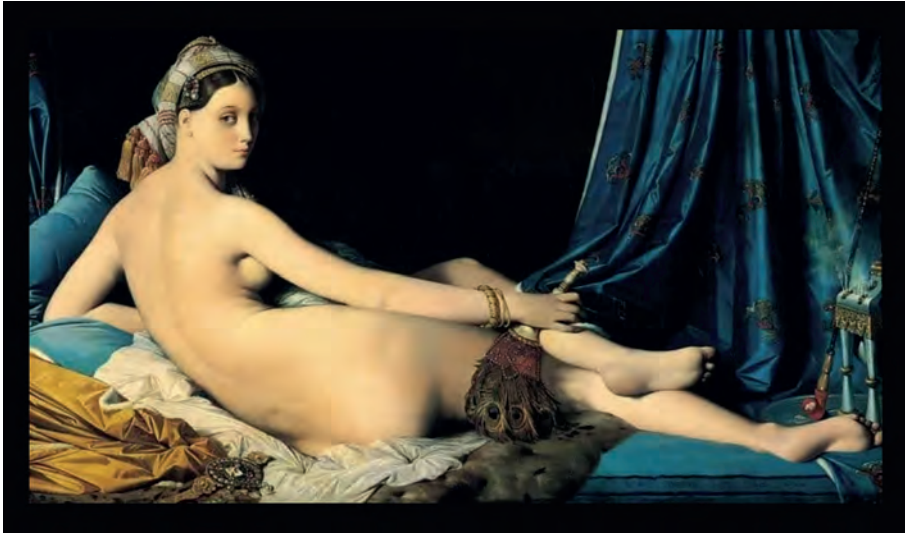
Η αίγλη της γαλλικής αποικιακής αυτοκρατορίας αντανακλά εν γένει μ' έναν απόμακρο τρόπο στην καθημερινότητα των πρωταγωνιστών του *Αναζητώντας* στα πρώτα σχεδιάσματα. Η καλή κοινωνία του Σαιν Ζερμαίν στην οποία βυθίζεται σταδιακά ο αφηγητής ή το μεγαλοαστικό του σπίτι στο Κομπραί δεν μοιάζουν να επιδρούν ή να επηρεάζονται από τις ανοιχτωσιές των απέραντων γαλλικών κτήσεων. Η θεία Λεονί συναρπάζεται βέβαια από τα σερβίτσια του Αλί-Μπαμπά στολισμένα με αναπαραστάσεις από τις *Χίλιες και μία νύχτες*, ενώ ο Σουάν ονειρεύεται να επισκεφτεί κάποια μέρα τις μακρινές κτήσεις του Ειρηνικού Ωκεανού. Όπως το Μάνσφιλντ Παρκ στην ανάγνωση του Said,⁷ το Παρίσι δεν παύει να υπαινίσσεται τις απόμακρες κτήσεις της République. Άλλωστε, όλος αυτός ο υπερβολικός πλούτος, η ανεμελιά, η γαλήνη, το αίσθημα θριάμβου της γαλλικής ταυτότητας –που καθρεπτίζεται στο παρεκκλήσι του «Ιωάννη των Αγρών», στους ερλαδικούς τίτλους και στις επιτροπές του ανώνυμου Υπουργείου του διπλωμάτη Νορπούα– πρέπει να στηρίζονται κάπου.

Η υποβόσκουσα αυτή διάθεση συνεπαίρνεται αναδρομικά από έναν πιο συστηματικό αναστοχασμό γύρω από την ιστορική πραγματικότητα της Γαλλίας, ο οποίος εισβάλλει στο έργο όταν τη σκέψη του Προυστ συγκλονίζει το γεγονός του Α' Παγκοσμίου πολέμου. Ήδη στον τέταρτο τόμο ο υπερεθνικιστής καθηγητής της Σορβόννης Μπρισώ εξαπολύοντας σφοδρή κριτική εναντίον κάποιου συγγράμματος ενός γάλλου αβά περί της προέλευσης των τοπωνυμίων της Νορμανδίας, δεν διστάζει να αναπτύξει τον δανέζικο, γερμανικό (τι σκάνδαλο!) ή ακόμα και περσικό χαρακτήρα της καταγωγής τους. Αν μη τι άλλο, αυτό που έμοιαζε αρχικά με θρίαμβο της γαλλικής καθαρότητας, τόσο άμεσα διακριτής από το «ξένο σώμα» όσο η πριγκίπισσα του Λουξεμβούργου από τους τυχοδιώκτες βασιλείς ενός νησιωτικού συμπλέγματος του

Εικόνα 2 : Πορτραίτο του Μωάμεθ Β' (1480), Gentile BELLINI (1429–1507). Ο Σουάν ανακαλύπτει σε αυτό, το πρόσωπο του εβραίου Μπλοχ (1913). Εθνική Πινακοθήκη Λονδίνου, <https://en.wikipedia.org/wiki/Portrait_of_Mehmet_II>.

⁷ SAID 1994, 80–97.

Εικόνα 3 : *Grande Odalisque* (1814), Jean Auguste Dominique Ingres (1780–1867). Μουσείο Λούβρου, <<https://blooloop.com/media-library/grand-odalisque-louvre.jpg?id=57011825>>. Η Ανατολή ως καταφύγιο για την απεικόνιση της σεξουαλικότητας.

Ειρηνικού, δεν είναι παρά μια αρχέγονη μείξη. Στον αντίποδα του αποικιοκρατικού οράματος η ίδια η γαλλική ταυτότητα φέρει στον πυρήνα της το ίχνος της περιφέρειας, της αποικίας, της Ανατολής.

Δεν είναι τυχαίο που η ίδια η θεματοποίηση της αποικιοκρατίας συντελείται ουσιαστικά στον έβδομο τόμο (*Ο Ανακτημένος χρόνος*), όταν ο πόλεμος γίνεται το ζήτημα πραγμάτευσης του βιβλίου. Εκεί ξεδιπλώνεται και η πλήρης ανάπτυξη της προϋστικής εικόνας: στον αντίποδα μιας γαλλοποιημένης Αλγερίας, Δυτικής Αφρικής, Ινδοκίνας, αυτό που εν τέλει θριαμβεύει στο φανταστικό τού *Αναζητώντας* είναι το Παρίσι, γνώριμο μα και αλλιώτικο όσο ποτέ, όταν κατά την διάρκεια των γερμανικών βομβαρδισμών μετατρέπεται σε Βαγδάτη από τις *Χίλιες και μία νύχτες*, όπου οργιάζει η προέλαση των σενεγαλέζων βασιβουζούκων (*Bashi-bazouk*) του *Gérôme*, και οι έφοδοι της τουρκικής φρουράς του *Decamps* ή μιας ανδρόγυνης οδαλίσκης σε σπουδή του *Βαρόνου ντε Σαρλός* πάνω στη θεματική του *Auguste Ingres*.⁸

Η Ανατολή υψώνεται έτσι ως καταγωγή της ετερότητας που θριαμβεύει εντός του ιδίου υπερπροσδιορισμένου Εγώ.⁹ Το κυρίαρχο νόημα είναι τόσο αποκλίνον, όσο η ίδια η απόκλιση από τον εξοστρακισμό της οποίας συγκροτείται. Η διαφορά θα ήταν ίσως πιο ξεκάθαρη πριν το ξέσπασμα του πολέμου, όταν ο *Σενεγαλέζος του Jardin d' Acclimatation* βρισκόταν προσεκτικά κλεισμένος πίσω από τα κάγκελα του ζωολογικού κήπου. Όμως από τη στιγμή

⁸ ΠΡΟΥΣΤ VII (2018), 106.

⁹ Σε αντίστιξη με τον αδιαφοροποίητο μη προσδιορισμένο Άλλο.

που το σώμα του κείται νεκρό στα χαρακώματα της Καμπανίας, η υπόθεση περιπλέκεται. Αν ρωτούσαμε τον καθηγητή Μπρισώ, δεν θα ήταν απίθανο να ανακαλύπταμε κάτι το σενεγαλέζικο ή έστω «περσικό» στα τοπωνύμια των χωριών που περιβάλλουν τον μεγάλο καθεδρικό της Reims.

Αφού μας δείξει τους τρόπους με τους οποίους επιτελούνται οι προσδιοριστικές ταυτότητες μέσω της παραγωγής δυαδικών κατηγοριών «εγώ», «άλλος», «νέγρος» κλπ., ο Προυστ θα περάσει με τη σειρά του και ο ίδιος στο παιχνίδι της λογοθέτησης. Καθώς ο λόγος για την κουίρ σεξουαλικότητα ξεπερνάει τα όρια της παριζιάνικης κοινωνίας της εποχής, επιχειρείται ένα νοητικό πείραμα, ή καλύτερα η εξερεύνηση μιας υπόθεσης. Αυτό που μοιάζει «αισχρο» όταν ειπωθεί στα σαλόνια της πριγκίπισσας της Πάρμας, θα ήταν άραγε «διανοητό» αν το κοιτούσαμε φευγαλέα από τα πορτόφυλλα ενός χαρμιού της Ανατολής;

Όπως οι οριενταλιστές ζωγράφοι άδραξαν από μια εκφυλισμένη εικόνα της Ανατολής το δικαίωμα να παρουσιάσουν τη σεξουαλικότητα και τη γυναικεία γύμνια χειραφετημένοι από τη σεμνή «ιατρικοποιημένη» σωματικότητα των ακαδημαϊκών αγαλμάτων, έτσι και ο Προυστ βλέπει στους πίνακες του Ντελακρουά και του Ένγκρ τους φακούς για να κοιτάξει το κουίρ. Ως αποτέλεσμα, βρίσκοντας καταφύγιο σ' έναν νόθο και διεφθαρμένο κόσμο, παράγει μια ομοφυλοφιλία αντιφατική, παγιδευμένη στις δικές του και τις κοινωνικές προκαταλήψεις.

Η βιβλιογραφία (ακόμα και στα Γαλλικά) γύρω από το ζήτημα της Ανατολής στο έργο του Προυστ είναι αρκετά περιορισμένη. Εκτός από τις μελέτες του Benhaïm, λίγοι έχουν επιτύχει να αποδώσουν την κρίσιμη ιδεολογική και φιλοσοφική διάσταση της Ανατολής που παραλαμβάνει και της Ανατολής που παράγεται από το *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο*. Μέσω της εξέτασης τριών παραθεμάτων από τον δεύτερο, τον τέταρτο και τον έβδομο τόμο του *Αναζητώντας*¹⁰ (εμπλουτισμένα με μερικά ακόμα αποσπάσματα) θα επιχειρήσω να περιγράψω και να τεκμηριώσω μια συγκεκριμένη εικόνα της Ανατολής και του ρόλου που διαδραματίζει η Γαλλική Αποικιακή Αυτοκρατορία στο έργο του Προυστ, η σημασία της οποίας δεν έχει αναδειχθεί επαρκώς.

II

Στον *Ίσκιο των ανθισμένων κοριτσιών* η εικόνα της Γαλλικής Αποικιακής Αυτοκρατορίας είναι συγκεχυμένη και αποσπασματική – ενώ ο ρόλος της στις ζωές και την δράση των χαρακτήρων δεν είναι ξεκάθαρος. Το ίδιο και η πραγματευση της Ανατολής. Αυτό δεν είναι φυσικά καθόλου παράξενο, αν αναλογιστούμε ότι το έργο εστιάζει μέχρις αυτού του σημείου στη μεγαλοαστική τάξη του Παρισιού κάνοντας τα πρώτα του βήματα για να εισβάλλει ολοκληρωτικά

¹⁰ Γνωστοί στα Ελληνικά με τους αντίστοιχους τίτλους: *Στον Ίσκιο των ανθισμένων κοριτσιών* (II), *Σόδομα και Γόμορρα* (IV), *Ο Ανακτημένος χρόνος* (VII) – βλ. Προυστ 2002, 2001 & 2018 αντίστοιχα.

στα σαλόνια της παρισινής αριστοκρατίας του Σαιν Ζερμαίν. Η ευρύτερη αυτή αδιαφορία αποτυπώνεται από την αρχή του δευτέρου τόμου στην ανάλυση της εξωτερικής πολιτικής (απόηχο των μεγάλων παρισινών εφημερίδων της εποχής) από τον Μαρκήσιο Νουρπούα, επιδραστικό διπλωμάτη, και την επιμονή της στον στενό ευρωπαϊκό κύκλο (ιδιαίτερα στο δίπολο Γαλλίας – Γερμανίας) ως μέτρο ανάλυσης του πολιτικού γίνεσθαι της εποχής.

Παρόλο τον «παρισιοκεντρικό» χαρακτήρα του έργου, η δράση μετατοπίζεται ξαφνικά στα μέσα του δευτέρου τόμου σ' ένα παραθαλάσσιο θέρετρο της Νορμανδίας, το «Μπαλμπέκ» (Balbec) [=Cabourg], έναν τόπο με περσικό όνομα και μια «ρομανική εκκλησία πολύ περσική». Ανάμεσα στους αστούς και τους αριστοκράτες της επαρχίας ένα ζευγάρι τυχοδιωκτών δημιουργεί εντυπώσεις φερόμενο σαν βασιλείς ενός «νησιωτικού συμπλέγματος αγρίων» της Γαλλικής Πολυνησίας του Ειρηνικού. Οι αναφορές στην ανατολίτικη Βενετία του Τζιότο και του Καρπάτσιο, στους εβραίους του Ρέμπραντ, αναμφίβολα πυκνώνουν. Η Γαλλία έχει συγκλονιστεί από την υπόθεση Dreyfus, και την επακόλουθη άνοδο του μιλιταρισμού και του αντισημιτισμού που οδήγησε σε βαθιές διαταξικές συγκλίσεις και συμμαχίες επηρεάζοντας σημαντικά τη ζωή και του ίδιου του Προυστ. Τα βασικά αντιθετικά δίπολα ανάλυσης της γαλλικής κοινωνίας που έχει στην διάθεσή του αφορούν κυρίως την εβραϊκή ταυτότητα, την κοιμήρ σεξουαλικότητα και την κοινωνική τάξη. Η τελευταία διατρέχει ολόκληρο το έργο, το οποίο αποτελεί σε μεγάλο βαθμό μια μελέτη της μετάλλαξης των κοινωνικών διακρίσεων (ως μέσων αυτοκατανόησης και αποκλεισμού) στο βάθος του χρόνου.

Αναδρομικά όμως το *Αναζητώντας* αποκτά έναν όλο και εντονότερο ιστορικό χαρακτήρα. Ο δεύτερος τόμος είχε προγραμματιστεί να δημοσιευτεί το 1914, σχέδιο που ανατρέπει το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου πολέμου. Στην αρχική του μορφή εισβάλλει τότε η πρόθεση του Προυστ, που διαμορφώνεται σταδιακά ήδη από τους πρώτους μήνες, να ενταχθεί ο Πόλεμος στα επεισόδια του βιβλίου. Και παρότι τα γεγονότα του Πολέμου προλαβαίνουν τη ζωή του αφηγητή μόλις στον έβδομο και τελευταίο τόμο, η σκιά του απλώνεται σε όλα τα επεισόδια που διαδέχονται τη *Μεριά του Σουάν*.¹¹ Όταν ο *Ίσκιος των ανθισμένων κοριτσιών* κυκλοφορείται το 1919, ο Προυστ, εκτός από συνολικότερη θεώρηση του έργου του, έχει αποκτήσει και μια σαφή εικόνα των συγκλονιστικών επιδράσεων του Μεγάλου Πολέμου στο υφάδι της γαλλικής κοινωνίας.

Η ανάμνηση των πραγματικών γεγονότων του Πολέμου έρχεται να συνδυαστεί με το ζήτημα της γαλλικής αποικιοκρατίας σε ένα παράξενο επεισόδιο στις αρχές του δευτέρου τόμου, που συλλαμβάνει τον αναγνώστη απροετοίμαστο και ρίχνει φως στην εικόνα του *Αναζητώντας* την οποία επιχειρώ να αναπαραστήσω. Κατά την διάρκεια της βόλτας του με την αγαπημένη του Ζιλμπέρτ και τους γονείς της, ο αφηγητής σε παιδική ηλικία συνεπαίρνεται

¹¹ Τον πρώτο τόμο του έργου: βλ. ΠΡΟΥΣΤ I (2001α).

από μια αλλόκοτη ιστορία που αφηγείται ο εβραίος μεγαλοαστός Σαρλ Σουάν και η πρώτην πόρνη Οντέτ:

‘Οχι σκεφτόμουν το απόφθεγμα που της πέταξε ο Σιγκαλέζος. Διηγηθείτε του, είναι αλήθεια ένα «ωραίο απόφθεγμα». — Είναι ηλίθιο. Γνωρίζετε ότι αρέσει στην κυρία Μπλατέν ν’ απευθύνεται σ’ όλο τον κόσμο μ’ ένα ύφος που εκείνη θεωρεί ευγενικό αλλά που είναι κυρίως προστατευτικό. — Είναι αυτό που οι καλοί μας γείτονες του Τάμεση ονομάζουν *patronizing*, διέκοψε η Οντέτ. — Πήγε πρόσφατα στον Ζωολογικό Κήπο [Jardin d’ Acclimatation] όπου υπάρχουν μαύροι [noirs], Σιγκαλέζοι [Cinghalais] νομίζω, είτε η γυναίκα μου, που είναι πιο δυνατή από εμένα στην εθνογραφία. — Ελάτε τώρα, Σαρλ, μη με κοροϊδεύετε. — Μα δεν κοροϊδεύω καθόλου. Τέλος πάντων, απευθύνεται σ’ έναν απ’ αυτούς τους μαύρους: «Καλημέρα, νέγκρο!» [négro] — Είναι ένα τίποτα! — Πάντως ο χαρακτηρισμός αυτός δεν άρεσε στον μαύρο: «Εγώ νέγκρο, εσύ καμήλα!» — Το βρίσκω αστείοτατο! Την λατρεύω αυτή την ιστορία. Δεν βρίσκετε πως είναι «ωραίο»; Νομίζω πως τη βλέπω την κυρία Μπλατέν: «Εγώ νέγκρο, εσύ καμήλα!».

ΠΡΟΥΣΤ II (2002), 96–97

Το απόσπασμα, που σηματοδοτεί την πρώτη εμφάνιση στο βιβλίο ενός μη-ευρωπαϊού χαρακτήρα συμπυκνώνει έναν βασικό άξονα του προυστικού αισθητικού οράματος: την αποξένωση και την ανοικείωση, την διάνοιξη ενός τόπου άπειρου εξωτισμού.¹² Για την κατανόησή του όμως είναι απαραίτητες ορισμένες διευκρινίσεις.

Ο Ζωολογικός Κήπος της ελληνικής (αλλά και της αγγλικής) μετάφρασης είναι στο πρωτότυπο ο περίφημος Jardin d’ Acclimatation, ένα διάσημο παρισινό αξιοθέατο της εποχής θεμελιωμένο το 1860 με στόχο να υπηρετήσει το όραμα της Société Impériale Zoologique d’ Acclimatation να δημιουργήσει έναν ουτοπικό χώρο που «δεν θα εκθέτει απλώς εξωτικά ζώα και φυτά αλλά και θα τα προσαρμόζει στο γαλλικό κλίμα και περιβάλλον»¹³ (και το αντίστροφο). Όπως μας πληροφορεί η έκδοση της *Πλειάδας*, «Πρόκειται για μια έκθεση του 1883 (αν μπορεί κανείς να την ονομάσει έτσι) ιθαγενών της Σενεγάλης και της Σρι-Λάνκα. Η Παγκόσμια Έκθεση του 1889, που συνοδεύτηκε από μια αποικιακή έκθεση, ανέπτυξε το ενδιαφέρον για παρόμοια θεάματα αμφίβολου γούστου».¹⁴

Η Έκθεση εντάσσεται φυσικά στο φαινόμενο που από το 1874 προσέλκυσε εκατομμύρια Ευρωπαίων και άντεξε σθεναρά για περίπου μισό αιώνα, τις εθνολογικές εκθέσεις, σήμερα περισσότερο γνωστές ως «ανθρώπινοι ζωολο-

¹² ΒΕΝΗΑΪΜ 2009, 59.

¹³ SCHNEIDER 1982, 127.

¹⁴ PROUST 1987, 1380.

Εικόνα 4 : *Bashi-Bazouk* (αφρικανός βασιβουζούκος) (1868–1869), Jean-Léon GÉRÔME (1824–1904). Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης, Νέα Υόρκη, <https://www.metmuseum.org/toah/hd/euor/hd_euor.htm>.

γικοί κήποι». ¹⁵ Ανάμεσα σε εξωτικά ζώα οι διοργανωτές παρουσίαζαν σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους, που προστάτευαν τους επισκέπτες από τους «αγρίους», ιθαγενείς κατοίκους της Αφρικής και της Ασίας στο δυτικό κοινό. Σύμφωνα με τον Benhaïm, η έκθεση του Jardin d' Acclimatation κόβοντας εκατοντάδες χιλιάδες εισιτήρια ανέτρεψε τη φθίνουσα πορεία της Αυτοκρατορικής Ζωολογικής Εταιρείας, που σώθηκε κυριολεκτικά από τους «αγρίους» της. ¹⁶

Η ταυτότητα του συγκεκριμένου «αγρίου» της διήγησης του Σουάν είναι μάλλον θολή. Αποκομμένος από τον τόπο και τους ανθρώπους του, ριγμένος σ' ένα ανακριβές ντεκόρ που σκοπό έχει να κολακεύσει τις προκαταλήψεις των θεατών, αποστερημένος από την δυνατότητα να αφηγηθεί την ιστορία του, ο «Σινγκαλέζος» είναι

αδύνατο να ταυτοποιηθεί. Για την Οντέτ είναι Cinghalais, για τον Σουάν μαύρος [noir] και για την κυρία Μπλατέν νέγρος [négro]. Παρότι η διήγηση μας παραπέμπει στις πλέον διάσημες εκθέσεις Σενεγαλέζων στο Παρίσι, το γλωσσικό «διαμάντι» της Οντέτ, οι εθνογραφικές ικανότητες της οποίας διακωμωδούνται από τον Σουάν, μάλλον σημειώνουν μια σύγχυση ανάμεσα στους Σενεγαλέζους και τους Κεϋλανέζους (όπως ονομάζονταν τότε οι κάτοικοι της Σρι Λάνκα) της ιστορικής Έκθεσης του 1883.

Στην πλήρη αποξένωση από την ταυτότητά του, ο Σινγκαλέζος ανταπαντά με μια ισχυρή πράξη αποξένωσης: — «Εγώ νέγρος, εσύ καμήλα!» [Moi negro, mais toi chameau!]. Το εξωτικό θέαμα ενός ζωολογικού κήπου που φιλοξενεί εξωτικά είδη ζώων, φυτών και ανθρώπων, μετατρέπει την κυρία Μπλατέν σ' ένα εξωτικό είδος – μια καμήλα. ¹⁷

Ο λόγος του αποσπάσματος αποτελεί έξοχο παράδειγμα επιτελεστικής ¹⁸

¹⁵ BANCEL κ.ά. 2004, 11.

¹⁶ ΒΕΝΗΑΪΜ 2009, 60.

¹⁷ ΒΕΝΗΑΪΜ 2009, 59–62.

¹⁸ Ο Ωστιν (AUSTIN 1975) διακρίνει τις κρίσεις σε διαπιστωτικές και επιτελεστικές. Η πρόταση «η γάτα βρίσκεται πλάι στο παράθυρο» είναι μια διαπιστωτική κρίση που μας πληροφορεί για ένα γεγονός, μπορεί να διαψευστεί ή να επιβεβαιωθεί επί τη βάση της εμπειρίας. Αντιθέτως, η πρόταση «σας ονομάζω συζύγου» που εκφέρεται από τον δήμαρχο μιας πόλης ή «είναι κορί-

λειτουργίας της γλώσσας. Η «νεγρότητα», η «εξωτικότητα» ή η «αγριότητα» του Σινγκαλέζου, δεν αποτελούν περιγραφικές κρίσεις, δεν μεταδίδουν πληροφορίες που μπορούν να επιβεβαιωθούν ή να διαψευστούν, δεν αφορούν γεγονότα. Αντιθέτως, είναι πράξεις – πράξεις ραγδαίας απανθρωποποίησης. Η κυρία Μπλατέν, ο Σουάν, η Οντέτ δημιουργούν μέσω της γλώσσας «αγρίους», «νέγρους», «Σινγκαλέζους», άτομα που κλείνονται σε περιφραγμένα χωριά-κλουβιά χτισμένα σε λάθος τόπο και με λάθος ντεκόρ – δημιουργούν Σενεγαλέζους της Κεϋλάνης, παράγουν υποκείμενα που η υπόστασή τους δεν αξιώνει σεβασμό, ευγένεια, ανθρωπινότητα, που η κουλτούρα τους, το κορμί τους γίνεται αντικείμενο εξερεύνησης, διασκέδασης, υποταγής, εκμετάλλευσης. Με τη σειρά του όμως και ο «Σινγκαλέζος» επανοικειοποιείται την αποικιοκρατική τεχνική. Παράγει μια καμήλα, χρησιμοποιώντας έναν ιδιωτισμό αρσενικού γένους που συχνά αναφέρεται σε γυναίκες, αποξενώνοντας την κυρία Μπλατέν από το φύλο, τη φυλή, το είδος της. Ούσα καμήλα, είναι αποκλεισμένη από όλους και όλα. Είναι αρσενικό, εξωτικό ζώο. Απείρωσ αλλόκοτη.

Η δύναμη που ο Προυστ τοποθετεί στα χείλη του Σινγκαλέζου του ενέχει παραδοξότητα. Διότι η επιτέλεση δεν έχει μια ισχύ αυτοφυή, αντιθέτως είναι αξεχώριστα πλεγμένη με μηχανισμούς και υφάδια γνώσης και εξουσίας τα οποία ο Σουάν, η Οντέτ, η κυρία Μπλατέν επικαλούνται και φέρνουν σε λειτουργία για να παράξουν τον Σινγκαλέζο ως το υποκείμενο που δεν αξιώνει μεγαλύτερη φροντίδα πέραν του εγκλεισμού του σ' έναν ανθρώπινο ζωολογικό κήπο. Είναι αμφίβολο όμως πως ο Σινγκαλέζος βρίσκεται στη θέση να κινητοποιήσει τους μηχανισμούς αυτούς και να αντλήσει την ισχύ που συνοδεύει την πρόταση την οποία εκστομίζει. Αυτή η παραδοξότητα μπορεί να διασκεδαστεί αν προσεχθούν δύο σημαντικά σημεία. Πρώτον η θεμελιώδης φύση της αποικιακής μηχανής να ασκεί την δύναμή της διαμέσου της απειλής να ριχθεί οποιοσδήποτε στη σφαίρα του μη διανοητού. Η δύναμη της κυρίας Μπλατέν να εξορίσει τον Σινγκαλέζο στη σφαίρα του μη-υποκειμένου θεμελιώνεται στον κίνδυνο που διατρέχουν όλα τα υποκείμενα, άρα και η ίδια, να εξοριστούν ανά πάσα στιγμή στη σφαίρα του μη διανοητού. Το δεύτερο σημείο αφορά την ιστορική πραγματικότητα του αληθινού περιστατικού που ενέπνευσε το απόσπασμα, η οποία φέρει στο προσκήνιο τις αναταράξεις που έφερε στη συγκρότηση των ταυτοτήτων ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος.

Το να ισχυριστούμε όμως ότι ο Σινγκαλέζος παράγεται ως υποκείμενο που δεν αξιώνει καμία ευθύνη ή φροντίδα μοιάζει να παραλείπει κάτι από όσα μας παρουσιάζονται από τον Προυστ. Διότι ακριβώς ο αφηγητής εμμένει στην δυσκολία να λογοθετηθεί με ακρίβεια η ταυτότητα του Σινγκαλέζου. Απο-

---

τσι» που εκφέρεται από τον γιατρό αμέσως μετά τη γέννα δεν αποτελούν απλές διαπιστώσεις, το ότι λέγονται συνιστά ταυτόχρονα μια πράξη, ή καλύτερα, με μια γλωσσολογική έννοια, οι προτάσεις αυτές «κάνουν αυτό που λένε». Ο δήμαρχος εκφέροντας την κρίση του «παράγει» παντρεμένα ζευγάρια, όπως ο γιατρός παράγει κορίτσια έλκοντας το άφυλο βρέφος από το «το» στο «η». Για την επιτελεστική ισχύ του αποσπάσματος, βλ. ΒΕΝΗΑΪΜ 2009, 69.

τελεί ένα αταυτοποίητο όραμα ενός ομοιογενούς αποικιακού κόσμου, είναι Σενεγαλέζος από τη Σρι Λάνκα, μαύρος του Ινδικού Ωκεανού. Σαν την κυρία Μπλατέν, αποτελεί ένα ανθρωπόμορφο ή ζωομορφικό υβρίδιο. Και αυτό αποκαλύπτει κάτι πολύ σημαντικό για την ανάγνωση του έργου.

Λέγοντας απλώς ότι η «γαλλότητα», η «νεγρότητα», ο «άποικος», ο «μητροπολίτης», ο «αυτόχθονας» συνιστούν κατηγορικές διακρίσεις που κατασκευάζονται και αυτή τους η κατασκευή ασκεί πάνω τους εξουσία συνδεόμενη με ορισμένα ιστορικά προνόμια και μορφές ζωής, παραλείπουμε κάτι εξαιρετικά ουσιώδες. Ο όγκος του κατασκευασμένου και του διανοητού οριοθετείται από το αρχιπέλαγος του μη κατασκευασμένου και του μη-διανοητού.¹⁹ Η ίδια η ταυτότητα του υποκειμένου [object], την ισχύ της οποίας διατρανώνουν η Οντέτ, ο Σουάν, η κυρία Μπλατέν παρατηρώντας τον έγκλειστο Σινγκαλέζο του Jardin d' Acclimatation, περιχαρακώνεται και συγκροτείται ως αναπλήρωμα του από-υποκειμένου [abject] του απροσδιόριστου και αδιαφοροποίητου δεσμών του Ζωολογικού Κήπου. Αυτό συνιστά μια αλήθεια για το ιδεολογικό οικοδόμημα της Αποικιοκρατίας. Τη θέση των χιλιάδων διακρίσεων, των μικρών πτυχώσεων και αναδιπλώσεων της πραγματικότητας, την ποικιλότητα των ανθρώπων, των ειδών, της κουλτούρας και του τοπίου, καταλαμβάνει μια γενικευμένη απλούστευση: Ο ανθρώπινος ζωολογικός κήπος είναι σε θέση να αδράξει όλο το νόημα της Αποικιακής Αυτοκρατορίας που απλώνεται στα πέρατα του κόσμου. Και αυτό διότι έχει μειώσει την ανάλυσή του σ' ένα απλό δίπολο – του Εγώ και του Άλλου. Στον αντίποδα του υπερπροσδιορισμένου Εγώ κείται ο αδιαφοροποίητος Άλλος.

Η απειλή του Σινγκαλέζου είναι όμως διπλή: η κυρία Μπλατέν με μια του φράση γίνεται το ζώο που έχει έρθει να δει.²⁰ Είναι, λοιπόν, αυτός ένας κίνδυνος που μπορεί να απειλήσει μονάχα εκείνη; Λίγες σελίδες αργότερα, κατά την διάρκεια των διακοπών του αφηγητή στο παραθαλάσσιο θέρετρο «Μπαλμπέκ», ο μικρός «Μαρσέλ» και η γιαγιά του, πάμπλουτοι αστοί του Παρισιού, έρχονται αντιμέτωποι με μια παρόμοια στάση αυτού που η Οντέτ ονομάζει *patronizing*, αυτή τη φορά από την πριγκίπισσα του Λουξεμβούργου:

Στο μεταξύ η πριγκίπισσα του Λουξεμβούργου [...] με την διάθεση να μην μας δώσει την εντύπωση πως η θέση της βρισκόταν σε μια σφαίρα ανώτερη απ' την δική μας, δεν είχε φαίνεται υπολογίσει σωστά την απόσταση, γιατί, από κάποιο λάθος στην ρύθμιση, τα βλέμματά της διαποτίστηκαν με τόση καλοσύνη ώστε είδα να πλησιάζει η στιγμή που θα μας χάιδευε σαν δυο συμπαθητικά ζώακια που θα της είχαν τείνει το κεφάλι, μέσα από τα κάγκελα, στον Ζωολογικό Κήπο [au Jardin d' Acclimatation]. Αμέσως η ιδέα των ζώων του Δάσους της Βουλώνης απέκτησε για εμένα μεγαλύτερη διάσταση.

¹⁹ BUTLER 2011.

²⁰ ΠΡΟΥΣΤ II (2002), 96–97.

Ήταν η ώρα που διασχίζουν την προκυμαία, φωνάζοντας, διάφοροι πλανόδιοι [...] Μη γνωρίζοντας τί να κάνει για να μας εκδηλώσει την καλή της διάθεση, η πριγκίπισσα σταμάτησε τον πρώτο που πέρασε. Είχε πια μόνο ένα σικαλόψωμο, απ' αυτά που ρίχνει κανείς στις πάπιες. Η πριγκίπισσα το πήρε και μου είπε: «Είναι για την γιαγιά σας» [...] και έδωσε εντολή να πληρώσει τους πωλητές ο μικρός αράπης, ντυμένος κόκκινο σατέν, που την ακολουθούσε παντού και προκαλούσε τον θαυμασμό της παραλίας.

ΠΡΟΥΣΤ II (2002), 255

Μόλις σε αυτό το σημείο ολοκληρώνεται πραγματικά το νόημα του επεισοδίου του *Jardin d' Acclimatation*. Με τον τρόπο που εύκολα η κυρία Μπλατέν μετέτρεψε τον έγκλειστο σε νέγρο Σινγκαλέζο και ίσως και εκείνος με τη σειρά του την κυρία Μπλατέν σε καμήλα, ή μάλλον καλύτερα με τον τρόπο που η αποικιακή μηχανή παρήγαγε Σενεγαλέζους της Κεϋλάνης και μεταμόρφωσε γυναίκες σε αρσενικές καμήλες, η πριγκίπισσα του Λουξεμβούργου κοιτώντας από απείρως ψηλότερα τους εβραίους μεγαλοαστούς του Παρισιού, τους δίχως στάλα αίμα από το Φομπούρ - Σαιν Ζερμαίν, χωρίς να πει πολλά πέραν του «Είναι για την γιαγιά σας» μετατρέπει τον αφηγητή σε ζώο κλεισμένο σε κλουβί ή πάπια που τα παιδιά ταΐζουν σικαλόψωμο κάνοντας το γούστο τους. Η άπειρη απόσταση που χωρίζει την πριγκίπισσα του Λουξεμβούργου από τον αφηγητή ελαχιστοποιεί το χάσμα ανάμεσα στον έγκλειστο του Ζωολογικού Κήπου και όλους εμάς. Η αλήθεια του *Αναζητώντας* είναι απλή. Όλοι ήμαστε ριγμένοι στον κόσμο υπό την διαρκή απειλή του μη διανοητού. Όσο εύκολα η κυρία Μπλατέν μπορεί να αποξενωθεί από τη φυλή, το φύλο ακόμα και από το βιολογικό της είδος, έτσι και ο καθένας από εμάς μπορεί ανά πάσα στιγμή να εξοριστεί στην άβυσσο του μη-νοήματος. Η ίδια η συγκρότησή μας ως υποκειμένων συνοδεύεται από μια απειλή που συνίσταται στο γεγονός πως η ιδιότητά μας αυτή είναι διαρκώς υπό αίρεση.

Η αναφορά στον «μικρό αράπη» με το κόκκινο σατέν, μας κλείνει το μάτι σε μια τελευταία λεπτομέρεια της πραγματικής ζωής του Προυστ η οποία θα μας φέρει πιο κοντά στο επεισόδιο του έβδομου τόμου που θα εξεταστεί παρακάτω. Ο Προυστ γράφει το 1915 στη φίλη του *María de Madrazo* σχετικά με μια επίσκεψή του στους τραυματισμένους στρατιώτες των αποικιακών στρατευμάτων που στρατοπέδευαν στο *Cabourg* της Νορμανδίας:

Στο *Cabourg* [...] καθώς έφερνα μερικά παιχνίδια ντάμας στους Μαύρους (Σενεγαλέζους, Μαροκινούς) [...] μια πολύ ανόητη κυρία [...] ήλθε να τους δει σαν να επρόκειτο για παράξενα ζώα και είπε σε έναν από αυτούς. «Καλημέρα νέγρε» [negro], πράγμα που τον προσέβαλε τρομερά. Και αυτός απάντησε: «Εγώ νέγρος όμως εσύ καμήλα».

PROUST 1915, 45

Ο Πόλεμος εισβάλλει στο έργο χαρίζοντάς του, όπως προανέφερα, έναν έκδηλο χαρακτήρα ιστορικότητας. Η υπό αίρεση ταυτότητα του υποκειμένου, το αδιαφοροποίητο, το μη συγκροτημένο, το νόημα και η στέρησή του –το ιδεολογικό στερέωμα της Αποικιακής Αυτοκρατορίας–, οι ταξικές διακρίσεις, λαμβάνουν μια νέα διάσταση υπό το πρίσμα του επειγόντος του Μεγάλου Πολέμου και των νέων αντιφάσεων που φέρει στο προσκήνιο.

III

Στον τέταρτο τόμο με τίτλο *Σόδομα και Γόμορρα*, όπου η εστίαση του βιβλίου έχει πια στραφεί στο θέμα της ομοφυλοφιλίας και της κουίρ σεξουαλικότητας, ένα άλλο εξαιρετικό απόσπασμα φέρει ξανά στο προσκήνιο ζητήματα της γαλλικής ταυτότητας και της διασύνδεσής της με την Ανατολή. Διανοίγονται δε οι προοπτικές για διαφορετικές Ανατολές [Orientes] συνδεδεμένες με συγκεκριμένες σκοπιμότητες, συμφέροντα και προκαταλήψεις. Έχοντας εξασφαλίσει μια προσωρινή ισορροπία στις σχέσεις του με την ερωμένη του Αλμπερτίν ο αφηγητής στρέφεται ξανά σε μια ζωή κοντά στη μητέρα του, η οποία έχει συγκλονιστεί από τον θάνατο της δικής της:

Ξανακουβεντιάζαμε για το Κομπραί. Η μητέρα μου μου είπε πως εκεί τουλάχιστον διάβαζα και πως στο Μπαλμτέκ θα έπρεπε να κάνω το ίδιο αν δεν δούλευα. Απάντησα πως για να έχω ακριβώς ολόγυρά μου αναμνήσεις από το Κομπραί και από τα όμορφα ζωγραφιστά πιάτα θα ήθελα να ξαναδιαβάσω τις «Χίλιες και μία νύχτες» [...] έτσι κρυφά για να μου κάνει έκπληξη, η μητέρα μου φρόντισε να μου φέρει μαζί τις «Χίλιες και μία νύχτες» του Γκαλλάν [Galland] και τις «Χίλιες και μία νύχτες» του Μαρντρός [Mardrus]. Αφού όμως έριξε μια ματιά και στις δύο μεταφράσεις, η μητέρα μου θα προτιμούσε να περιοριστώ στη μετάφραση του Γκαλλάν, ταυτόχρονα όμως φοβόταν να με επηρεάσει, από σεβασμό για την πνευματική μου ελευθερία, από φόβο μήπως παρέμβει αδέξια στην εξέλιξη της σκέψης μου, και από συναίσθηση πως, καθώς ήταν γυναίκα, θα της έλειπε, όπως πίστευε, η απαραίτητη λογοτεχνική αρμοδιότητα και πως δεν έπρεπε να κρίνει, με βάση τα όσα τη σκανδαλίζαν, τα αναγνώσματα ενός νέου. Διαβάζοντας στην τύχη ορισμένα παραμύθια, την είχε αναστατώσει η ανηθικότητα του θέματος και η ωμότητα της έκφρασης. Κυρίως όμως, διατηρώντας σαν πολύτιμα κειμήλια [...] τις στοχαστικές και εκφραστικές συνθήεις της μητέρας της, αναζητώντας σε κάθε περίπτωση ποια θα ήταν η γνώμη της, η μητέρα μου δεν μπορούσε να αμφιβάλει για την καταδίκη την οποία θα είχε διατυπώσει η γιαγιά μου για το βιβλίο του Μαρντρός. Θυμόταν πως στο Κομπραί [...] διάβαζα Ωγκυστέν Τιερρύ,²¹ η γιαγιά μου, ευχαριστημέ-

²¹ «Augustine Thierry (1795–1856). Γάλλος ιστορικός. Ασχολήθηκε με τους μεροβιγγιανούς

νη από τα αναγνώσματά μου, από τους περιπάτους μου, δυσανα-
σχετούσε ωστόσο βλέποντας εκείνον που το όνομά του παρέμενε
δεμένο με το ημιστίχιο «ύστερα βασιλεύει ο Μεροβέ [Merove]», να
ονομάζεται Μεροβίγκ [Merowig], και αρνιόταν να πει Καρολεζιέν
[Carolingiens] τους Καρλοβενζιέν [Carlovingiens] στους οποίους
παρέμενε πιστή [...] τί θα έλεγε αν έβλεπε αλλοιωμένο ακόμη και
στο εξώφυλλο τον τίτλο αυτών των «Χιλίων και μίας νυχτών»,²² αν
δεν θα έβρισκε πια μεταγραμμένα με ακρίβεια, όπως είχε συνηθίσει
να τα διαβάξει από πάντα, τα αθάνατα οικεία ονόματα της Σεχρα-
ζάτ, της Ντιναρζάτ, όπου ξεβαπτισμένοι και αυτοί – αν τολμά κα-
νείς να χρησιμοποιήσει τη λέξη για μουσουλμανικά διηγήματα – ο
χαριτωμένος Χαλίφης και τα πανίσχυρα Τζίνια μόλις μπορούσαν
να αναγνωριστούν, αφού ο πρώτος ονομαζόταν «Καλιφάτ» και τα
δεύτερα «Ντζίν»;²³

ΠΡΟΥΣΤ IV (2001), 477

Το απόσπασμα ξεκινάει με ένα δώρο το οποίο συνοδεύεται με μια έμμεση απα-
γόρευση. Είναι δε αξιοσημείωτο για τη μεγάλη ένταση με την οποία ανα-
παριστά, συχνά με λανθάνοντα τρόπο, αξίες και αντιλήψεις για το φύλο, τη
σεξουαλικότητα, την κουλτούρα και την εθνική γλώσσα και τους τρόπους με
τους οποίους οι θεματικές αυτές άπτονται άμεσα της Ανατολής και του Οριε-
νταλισμού.

Κατά την διάρκεια του χρόνου που περνούν μαζί η μητέρα του δωρίζει
στον αφηγητή τις «Χίλιες και μία νύχτες» σε δύο διαφορετικές εκδόσεις. Η
πρώτη είναι η κλασική έκδοση του Antoine Galland (1646–1715) που κυκλο-
φορήθηκε το 1704 και το 1717. Έργο του πιονέρου αυτού οριενταλιστή, απο-
τελεί ουσιαστικά «μια συντομευμένη έκδοση του έργου με σεμνότερες περι-
κοπές, σύμφωνη με το γαλλικό γούστο της εποχής».²⁴ Ο Said επισημαίνει πως
ο Galland στον πρόλογό του [Discours] στο έργο *Bibliothèque orientale* του
B. d' Herbelot (1625–1695), του σημαντικότερου ίσως γάλλου οριενταλιστή,
ανάμεσα σε διάφορα άλλα χαρακτηριστικά επαινεί ιδιαίτερα την πρόθεση του
Herbelot να μην ανατρέψει, αλλά εκθέτοντας πλήρως το υλικό του, να επιβε-
βαιώσει τις ιδέες του αναγνώστη για την Ανατολή. Μέσω ενός μηχανισμού με
επιστημονικό ένδυμα, ο Οριενταλισμός καλείται να νομιμοποιήσει το όραμα
του δυτικού κοινού για την Ανατολή.²⁵ Ο έπαινος του Galland για την έλλει-

---

χρόνους στο έργο του *Recits des temps merovingiens*, όπου αποδίδει τα κύρια ονόματα με την
αρχική γερμανική τους μορφή». ΠΡΟΥΣΤ IV (2001), 477.

²² «Η παράφραση του Galland φέρει τον τίτλο *Les Mille et une Nuits* ενώ η μετάφραση του
Mardrus τιτλοφορείται *Mille Nuits et une Nuit*». ΠΡΟΥΣΤ IV (2001), 477.

²³ «Ο Προυστ επισημαίνει μερικές από τις διαφορές των ονομάτων ανάμεσα στις δυο μετα-
φράσεις: Sheherazade–Shahrazade, Dinarzade–Douniazade, Calife–Khalifat, Genies–Gennis».
ΠΡΟΥΣΤ IV (2001), 477.

²⁴ ΠΡΟΥΣΤ IV (2001), 477.

²⁵ SAID 1979, 65· και GALLAND 1776, xvi, xviii.

Εικόνα 5 : *Η Τουρκική Περίπολος* (π.1855–1856), Alexandre-Gabriel DECAMPS (1803–1860). Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης, Νέα Υόρκη, <https://www.metmuseum.org/toah/hd/euror/hd_euor.htm>.

ψη καινοτομίας στο έργο του συναδέλφου του εκφράζει ένα όραμα για την πραγμάτευση της Ανατολής ως αντικειμένου της επιστήμης. Επιθυμητή και χρήσιμη [utile] δεν είναι μια προσπάθεια ανάδειξης της πραγματικότητας του εκάστοτε πολιτισμού, αλλά η εμπέδωση και η νομιμοποίηση της παραχθείσας από τον μελετητή Ανατολής ως αδιαφοροποίητου όλου στη συνείδηση του (γαλλικού) κοινού. Ο έπαινος της μετάφρασης του Galland από τη γιαγιά του αφηγητή φαίνεται να πηγάζει από μια παρόμοια στάση κατά της «καινοτομίας» στα ζητήματα που σχετίζονται με την Ανατολή. Στην ίδια βάση θεμελιώνεται και η καταδίκη του Mardrus.

Από το 1899 έως το 1904 κυκλοφορείται η πλήρης φιλολογική μετάφραση του J. C. Mardrus (1868–1949), ο οποίος διατηρεί στα αραβικά κύρια ονόματα και σε ορισμένα ουσιαστικά την αρχική τους μορφή. Αντίστοιχα ο ιστορικός Augustine Thierry, που εισπράττει την καταδίκη της γιαγιάς του αφηγητή, επέλεξε στο ιστορικό του έργο τη χρήση της αρχικής γερμανικής μορφής των ονομάτων των μεροββιγγίων βασιλέων. Η γερμανοφοβία που έλαβε όρους εθνικής υστερίας στη Γαλλία της εποχής αφήνει τα ίχνη της στην καταδίκη της Ιστορίας του Thierry, ενώ η απόρριψη της έκδοσης του Mardrus γίνεται

επίσης με τους ίδιους όρους. Η πολιτική σκοπιμότητα στον σαφή διαχωρισμό του γερμανικού από το γαλλικό (θα αποτελέσει όρο ύπαρξης ολόκληρου του γαλλικού κράτους τον καιρό του Πολέμου) δεν ασθενεί καθόλου στην αλληλεπίδραση της Γαλλίας με την Ανατολή. Στα μάτια της γιαγιάς του αφηγητή οτιδήποτε παρεκκλίνει του γνώριμου και γαλλοποιημένου στην αραβική κουλτούρα των *Χιλίων και μίας Νυχτών* είναι αλλόκοτο και ξένο, πέραν κάθε δυνατότητας αναγνώρισης. Δεν είναι τυχαίο που ο Προυστ μας χαρίζει έναν μικρό αστέισμό, κάπως βλάσφημο, σχετικά με το «ξεβάπτισμα» των αραβικών ονομάτων. Όπως ο Μωάμεθ του Herbelot είναι ένας «διάσημος απατεώνας» [fameux imposteur Mohamet], ένας νόθος ψευδοπροφήτης, μια κίβδηλη απομίμηση του Ιησού Χριστού, έτσι και η «Σερχαζάτ» και το «Ντζιν» του Mardrus, ή και συνολικά μια εικόνα της Ανατολής πιστή στην εμπειρική πραγματικότητα και όχι στο δυτικό φαντασιακό, είναι αναυθεντική καινοτομία – καταδικασμένη να προσδιορίζεται από το αυθεντικό ευρωπαϊκό πρότυπο.

Παρότι οι αντιρρήσεις της γιαγιάς εδράζονται σ' ένα αίτημα καθαρότητας για τη γαλλική κουλτούρα (συνεπακόλουθα και η καθαρότητα του οριενταλισμού της ως αναπόσπαστο στοιχείο της κουλτούρας αυτής), οι ενστάσεις της μητέρας κρύβουν κάτι το διαφορετικό. Η μητέρα παρουσιάζεται αναστατωμένη από την ανηθικότητα των θεμάτων και την ωμότητα της έκφρασης. Στα ήθη της Ανατολής διαφαίνεται μια μορφή διαφθοροποιού παρέκκλισης, ή ένα καταφύγιο για μη κυρίαρχες μορφές ηδονής. Η μητέρα βλέπει να ελλοχεύει στην πιστή απεικόνιση του Mardrus και όχι στην εξευγενισμένη Ανατολή του Galland μια σεξουαλική απειλή, για την οποία δεν υπάρχει ακόμα τρόπος σαφούς αναφοράς. Κατ' έναν τρόπο το *Σόδομα και Γόμορρα* αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια στη δυτική λογοτεχνία να λογοθετηθεί σαφώς αυτή ακριβώς η σεξουαλικότητα που παρεκκλίνει του κυρίαρχου νοήματος – δηλαδή η ομοφυλοφιλία και εν γένει το κουίρ. Ο αφηγητής έχοντας επιτύχει μια προσωρινή ανακωχή στη σχέση του με την Αλμπερτίν, επιστρέφει στη συντροφιά της μητέρας, η οποία με το δώρο της (και την έμμεση απειλή του) του προτείνει ουσιαστικά δύο δρόμους: την εξευγενισμένη, σεμνότυφη, φαντασιακή Ανατολή του Galland και τη σκανδαλώδη παρεκκλίνουσα Ανατολή του Mardrus.

Η αλληγορία των *Χιλίων και μίας νυχτών* δεν είναι τυχαία. Όπως θα γίνει ξεκάθαρο στον έβδομο τόμο, ο στόχος του Προυστ είναι ίδιος με της Σερχαζάτ. Όπως εκείνη προσπαθεί να σώσει την ζωή της αφηγούμενη παραμύθια, έτσι και ο αφηγητής προσπαθεί να διασώσει την ζωή του και τις ζωές όλων των αναγνωστών από την ασυνειδησία της ύπαρξης μέσα στον χρόνο, αδράττοντας διαμιάς, μέσω μιας εκτενούς αφήγησης, όλο το νόημα που χάθηκε στην κοινοτοπία της καθημερινότητας. Το δίλημμα παραμένει. Αν από τη μητέρα κληροδοτούνται δύο δρόμοι για να σώσουμε, αλλά και να ζήσουμε την ζωή μας, ο ένας σαν του Galland και ο άλλος σαν του Mardrus, ποιον οφείλουμε να επιλέξουμε; Η μητέρα υποθέτει πως υπάρχει μια αλήθεια συνδεδεμένη με το φύλο της, η οποία της στερεί την αρμοδιότητα για να κρίνει τον δρόμο

Εικόνα 6 : *Βασιλική Τίγρη* (1829), Eugène DELACROIX (1798–1863). Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης, Νέα Υόρκη, <<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/337104>>.

ενός νέου. Ο αφηγητής είναι όμως αντιμέτωπος με μια πραγματικότητα, που αφορά κατεξοχήν και τον ίδιο, την οποία καλείται να περιγράψει. Ο Προυστ κατασκευάζει έναν δικό του δρόμο, «κάπου ανάμεσα» στον οριενταλισμό του Galland και στην εμπειρική θέαση του Margrus. Όπως θα δούμε στο τέταρτο μέρος αυτού του άρθρου, ο Προυστ αναζητά στους οριενταλιστές ζωγράφους το λεξιλόγιο για να μιλήσει για την ομοφυλοφιλία και το κουίρ, με τον ίδιο τρόπο που εκείνοι ανακάλυψαν στην Ανατολή τις πρώτες εικόνες για την αναπαράσταση της ηδονής και της σεξουαλικότητας.

Όπως έχει γίνει ήδη περισσότερο ξεκάθαρο, είναι δύσκολο να κατατάξουμε την Ανατολή του Προυστ, πόσο μάλλον να την απορρίψουμε, ως απλουστευτική. Στη θέση του πραγματικού ιστορικού οράματος για μια Γαλλοποιημένη Ανατολή, ο Προυστ θα ζωγραφίσει την δική του προσ-Ανατολισμένη Γαλλία· στη θέση της κανονικοποίησης της παρέκκλισης, ο Προυστ υψώνει την περιθωριοποίηση του κανονικού.

IV

Στον έβδομο και τελευταίο τόμο, κατά την διάρκεια των γερμανικών βομβαρδισμών του Παρισιού, ο αφηγητής περπατώντας στην πόλη αισθάνεται πως αυτή έχει λάβει ένα ανατολίτικο χρώμα. Συναντώντας τον γερασμένο βαρόνο ντε Σαρλύς, ο οποίος γοητευμένος από την εικόνα ενός νεαρού Σενεγαλέζου

οραματίζεται τη σκηνή του κατάμεστου από τα αποικιακά στρατεύματα Παρισίου σαν απόκομμα από τους πίνακες των μεγάλων οριενταλιστών ζωγράφων του 19ου αιώνα.

Ήταν μια νύχτα χωρίς ίχνος αέρα. Είχα την αίσθηση πως ο Σηκουάνας, έμοιαζε με τον Βόσπορο έτσι όπως κυλούσε στους κύκλους που σχημάτιζαν οι γέφυρές του, ένα καμπυλωτό σύνολο από την αψιδωτή επιφάνειά τους και τον αντικατοπτρισμό της στο νερό. Και η σελήνη, λεπτή και αμφίκυρτη, σαν παλαιό ενετικό φλουρί, σύμβολο είτε της εισβολής που είχε προβλέψει ο κύριος ντε Σαρλός με την χαρακτηριστική του ηττοπάθεια είτε της συνεργασίας του γαλλικού στρατού με τους μουσουλμάνους αδελφούς μας, έμοιαζε να έχει σημαδέψει τον ουρανό του Παρισίου με το Ανατολίτικο έμβλημα της ημισελήνου.

Έπειτα κοντοστάθηκε λίγο ακόμη, καθώς με αποχαιρετούσε, μου έσφιξε το χέρι τόσο δυνατά σαν να ήθελε να το πολτοποιήσει [...] θαρρείς πως ο κύριος ντε Σαρλός ήθελε να επαναφέρει κάποια ευλυγισία στις αρθρώσεις μου, παρόλο που δεν υπήρχε τέτοια ανάγκη. Σε ορισμένους τυφλούς η αφή υποκαθιστά έως ένα βαθμό την έλλειψη της όρασης. Δεν γνωρίζω ακριβώς ποια αίσθηση αναπλήρωνε εδώ. Πιθανόν να θεωρούσε πως μου έσφιγγε το χέρι, όπως σίγουρα θα θεωρούσε πως απλώς κοίταζε μέσα στο σκοτάδι έναν περαστικό Σενεγαλέζο,²⁶ ο οποίος δεν έδειξε καν να έχει την επίγνωση του θαυμασμού που είχε προκαλέσει. Όμως και στις δύο περιπτώσεις ο βαρόνος έπεφτε έξω, καθώς η ένταση της επαφής και των βλεμμάτων είχε υπερβεί τα όρια της ευπρέπειας. «Άραγε σε τούτη την σκηνή δεν αποτυπώνεται ανάγλυφα όλη η Ανατολή του Ντεκάν, του Φρομοντέν, του Ένγκρ²⁷ και του Ντελακρουά;»²⁸ ρώτησε, ενώ ο διερχόμενος Σενεγαλέζος τον είχε αφήσει σύζυλο. «Όπως ξέρετε το ενδιαφέρον μου γι' αυτά τα πράγματα είναι αποκλειστικά εικαστικό, στοχαστικό. Άλλωστε, είμαι πλέον αρκετά ηλικιωμένος. Όμως είναι κρίμα, αν ένας από εμάς τους δύο ήταν οδαλίσκη, η εικόνα θα ήταν πλήρης.»²⁹

ΠΡΟΥΣΤ VII (2018), 106

Αμέσως μετά, σηματοδοτώντας την αρχή μιας νέας ενότητας του βιβλίου, ο αφηγητής στοχάζεται γύρω από τις σκέψεις του για την πρωτόγνωρη αυτή Ανατολή που διανοίχτηκε στη φαντασία του:

²⁶ Για τους αφρικανούς στρατιώτες του Α' και του Β' Παγκοσμίου πολέμου, βλέπε: ΜΑΤΙΗΙΕ 2018, ΜΑΓΗΡΑΟΥΙ 2000, ΕΧΕΝΒΕΡΓ 1985, ΣΤΣΕΚΚ 2005.

²⁷ WOLLHEIM 1987.

²⁸ ΚΑΡΠΕΛΕΣ 2008, καθώς επίσης τα: <https://www.metmuseum.org/toah/hd/euror/hd_euor.htm> και <<https://www.britishmuseum.org/blog/introduction-orientalist-painting>>.

²⁹ Συνολικά για το απόσπασμα βλέπε: SCHMID 1999.

Η Ανατολή που είχε αρχίσει να εξάπτει την φαντασία μου όταν έφυγε ο βαρόνος δεν ήταν εκείνη του Ντεκάν, ούτε καν του Ντελακρουά, αλλά η παλαιά εκείνη Ανατολή των *Χιλίων και μίας νυχτών* που λάτρευα, και καθώς χωνόμουν ολοένα και περισσότερο στον λαβύρινθο αυτών των σκοτεινών δρόμων, σκεφτόμουν τον χαλίφη Χαρούν ερ Ρασσίντ που αναζητούσε συγκινήσεις στα κρυφά μέρη της Βαγδάτης. Όμως, είχα παραξεσταθεί από τις υψηλές θερμοκρασίες και το περπάτημα, διψούσα, αλλά εδώ και ώρα όλα τα καφενεία είχαν κλείσει, και τα ελάχιστα ταξί που περνούσαν, με τους Ανατολίτες ή μαύρους οδηγούς, δεν έμπαιναν καν στον κόπο, ελλείπει πετρελαίου να αποκριθούν στο γνέψιμό μου. Το μόνο μέρος όπου θα έβρισκα κάτι για να πιω και να ξεκουραστώ ώσπου να ανακτήσω τις δυνάμεις μου και να επιστρέψω στο σπίτι θα ήταν κάποιο ξενοδοχείο.

ΠΡΟΥΣΤ VII (2018), 106

Η γαλλική πρωτεύουσα, το διοικητικό, οικονομικό, πολιτισμικό κέντρο της αποικιακής αυτοκρατορίας, έχει στο τέλος του αποσπάσματος μεταμορφωθεί σε μια πολύχρωμη περιφέρεια – τοποθετείται στην καρδιά της Ανατολής. Η διάκριση ανάμεσα στον μητροπολίτη άποικο και τον αυτόχθονα αποικούμενο εκθλίβεται ή ανατρέπεται. Ο αφηγητής περιφρονείται από τους μετανάστες οδηγούς ταξί, ο σενεγαλέζος στρατιώτης ασκεί άπειρη εξουσία, δίχως καν να το γνωρίζει, στη φαντασία του βαρόνου ντε Σαρλύς. Η Ανατολή έχει αλώσει, αποικίζοντάς την απ' άκρη σ' άκρη την πραγματικότητα της γαλλικής πρωτεύουσας. Η μετάβαση είναι σταδιακή. Οι αναφορές στη Βενετία και την Κωνσταντινούπολη (όπως και ο παραλληλισμός του αφηγητή με τον Καρπάτσιο νωρίτερα), πόλεων που βρίσκονται στο μεταίχμιο της Ανατολής και της Δύσης, ή μάλλον φέρουν την Ανατολή στην καρδιά του δυτικού κόσμου, δεν είναι αμελητέες. Η κίνηση του *Αναζητώντας* να φέρει την Ανατολή στην καρδιά της παρισινής πραγματικότητας ουσιαστικά φιλοδοξεί στην κατάργηση της ισχύος της ίδιας της διάκρισης. Το ερώτημα είναι όμως καιρικό. Αν ο Προυστ επιχειρεί να «*αποπροσ-Ανατολίσει*» την Δύση, ποια Ανατολή χρησιμοποιεί;

Όπως καθίσταται ξεκάθαρο στο δεύτερο απόσπασμα, η Ανατολή στην οποία βρίσκεται ο Προυστ δεν είναι τόσο αυτή των οριενταλιστών ζωγράφων, αλλά εκείνη των *Χιλίων και μίας νυχτών*. Η διαπίστωση αυτή όμως μάλλον περιπλέκει παρά απλουστεύει το ζήτημα, γιατί όπως αναλύσαμε πρωτύτερα ο αφηγητής βρίσκεται αντιμέτωπος με δύο Βαγδάτες, του Galland και του Mardrus. Και ενώ οι πίνακες του Descamps και του Ingres σε μια πρώτη μόνο ανάγνωση θα μας κατεύθυναν στον οριενταλισμό του Galland, ο παινιγμός για το ταξίδι του χαλίφη Ρασσίντ στις απόκρυφες ηδονές της Βαγδάτης (επισόδια που φυσικά διαγράφηκαν από την έκδοση του Galland) μας οδηγούν προς τον Mardrus. Το ταξίδι του χαλίφη ταυτίζεται φυσικά με εκείνο του αφη-

γητή. Λίγες σελίδες παρακάτω ο αφηγητής καταλήγει αναζητώντας κάποιο αναψυκτικό σ' έναν αντρικό οίκο ανοχής όπου, σ' ένα από τα σημαντικότερα ηδονοβλεπτικά επεισόδια του έργου, αντικρίζει τον βαρόνο ντε Σαρλύς να μαστιγώνεται από τους «απάχηδες του Παρισιού».

Το επεισόδιο στον οίκο ανοχής, γονιμοποιημένο από τις παρατηρήσεις του αποσπάσματος που αναφέραμε και ιδιαίτερα από τις εικαστικές παρατηρήσεις του βαρόνου, αποκτά νέο περιεχόμενο. Από τους ζωγράφους και τις θεματικές που αναφέρονται, η σκηνή του μαστιγώματος παραπέμπει περισσότερο στον διάσημο πίνακα του Ντελακρουά *Ο Θάνατος του Σαρδανάπαλου*. Ο πίνακας απεικονίζει το επεισόδιο του θανάτου του ασύριου βασιλιά Σαρδανάπαλου, ο οποίος προϊόντος του χαμού του διατάζει την καταστροφή όλων των υπάρχοντων του, τη σφαγή των σκλάβων και των αλόγων του και περνά τις τελευταίες του ώρες αντλώντας μια αινιγματική ηδονή από τη βία και την καταστροφή των αποκτημάτων του. Όπως γράφει η Margaret Topping, «Ο πολιορκημένος πρίγκιπας, ξαπλωμένος στο ανάκλιτρό του, έχοντας διατάξει την καταστροφή όλων των αντικειμένων της ηδονής του, μετατρέπει τον θεατή σε μάρτυρα ενός οργίου σάρκας, χρυσού και αίματος».³⁰

Ανάμεσα στη μαζοχιστική μανία της Ανατολής του βαρόνου και την αναζήτηση της απόκρυφης ηδονής του αφηγητή/χαλίφη, διανοίγονται δύο νέες αναγνώσεις. Αφ' ενός προτείνεται ένα ιδιαίτερο όραμα της Ανατολής, ως διεξόδου για τις απόκρυφες επιθυμίες μας, μια Ανατολή που καταστρέφει, που ξοδεύεται, που σκοτώνει για λογαριασμό μας. Αφ' ετέρου σκιαγραφείται ένας χώρος –ιδεατός και απόμακρος– όπου οι ξεπερασμένες δυτικές αξίες χάνουν την ισχύ τους, επιτρέποντας νέες μορφές ύπαρξης.³¹

Οι οριενταλιστές ζωγράφοι, δεσμευμένοι από τα συντηρητικά ήθη του δεκάτου ενάτου αιώνα, αναζήτησαν έναν τόπο αρκετά απόμακρο και εξωτικό, ώστε οι περιορισμοί αυτοί να πάψουν να τους δεσμεύουν. Η γυναικεία σεξουαλικότητα, αδιανόητη στα σαλόνια του Σαιν Ζερμαίν, έμοιαζε επιτρεπτή θεωρημένη από τις χαραμάδες ενός εξωτικού χαρεμιού της Ανατολής. Και ενώ το θέαμα ενός γυμνού σώματος ήταν ανεκτό μόνο στο στεγνό ακαδημαϊκό μοτίβο της ιατρικής αναπαράστασης των αρχαιοελληνικών αγαλμάτων, η σεξουαλικότητα του σώματος μιας γυμνής οδαλίσκης –αλλόκοτης, εξωτικής, απόμακρης– μπορούσε να θεαθεί χωρίς αιδώ σαν κάτι χαμένο στα αδιευκρίνιστα όρια της ανθρωπολογίας και του ερωτισμού. Ο ιδανικός αυτός τόπος χειραφέτησης και ελευθερίας δεν αργεί όμως να συναντήσει την παραθείσα από την αποικιακή σκοπιά Ανατολή.

Η θεώρηση του ανθρώπου της Ανατολής (όπως του Μωάμεθ στην *Κόλαση* του Ντάντε) ως μια νόθα μίμηση του δυτικού ανθρώπου, διεφθαρμένη –χωρίς όρια– δεν αργεί να περάσει στο φαντασιακό των οριενταλιστών ζωγράφων και να βρει το μανιφέστο της στον πίνακα του Ντελακρουά ή στις παρατηρήσεις του Φλωμπέρ από την Αίγυπτο, γεμάτες από σκανδαλιστικές ή «αποτρό-

³⁰ TOPPING 2002, 302.

³¹ NOCHLIN 1989.

Εικόνα 7: *Ο Θάνατος του Σαρδανάπαλου* (1827–28), Eugène DELACROIX (1798–1863). Μουσείο του Λούβρου, <<https://static.independent.co.uk/s3fs-public/thumbnails/image/2010/07/01/15/405161.jpg?width=1200&height=900&fit=crop>>.

παιες» για τα ήθη της εποχής σκηνές σεξουαλικής ελευθεριότητας. Η Ανατολή ως εξωτικός τόπος αποτελεί καταφύγιο που μας επιτρέπει να μιλήσουμε για τη σεξουαλικότητα – αν πρόκειται όμως για τα γυαλιά μέσα από τα οποία θα αντικρίσουμε το σεξ, ας μη λησμονούμε πως είναι γυαλιά «λερωμένα». Η θέαση διαμέσου ενός διεφθαρμένου κόσμου, όπου ισχύουν οι βιαιότερες –οι πιο αντικοινωνικές– εσώτερές μας επιθυμίες έχει ως αποτέλεσμα την παρουσίαση μιας «διεφθαρμένης» «βίαιης» σεξουαλικότητας.

Ο Προυστ σ' ένα από τα γνωστά του παστής, ζωγραφίζει ξανά τους πίνακες των Οριενταλιστών μέσω του μεγάλου εικαστικού του πρωταγωνιστή, του βαρόνου ντε Σαρλύς. Προσπαθώντας να μιλήσει για πρώτη φορά στη μοντέρνα λογοτεχνία για το κουίρ και την ομοφυλοφιλία, ο Προυστ ανακαλύπτει πως του λείπουν οι λέξεις. Τίποτε από όσα πρέπει να πει δεν έχει ισχύ στον κόσμο της σεμνότητας γαλλικής πραγματικότητας. Ο αφηγητής του βρίσκεται εξορισμένος. Μόνο στον εξωτικό-απόμακρο τόπο της Ανατολής οι νόρμες που τον εγκλωβίζουν καταρρέουν. Όπως οι οριενταλιστές ζωγράφοι, ο Προυστ καλείται να λογοθετήσει το σεξ – συνεπώς μεταφέρει τη σκηνή του εκεί που μια τέτοια πρωτοβουλία θα ήταν διανοητή. Κοιτώντας από τους διεστραμμένους του

Εικόνα 8 : *Οι Γυναίκες του Αλγερίου* (1834), Eugène DELACROIX (1798–1863). Μουσείο του Λούβρου, <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/Femmes_d%27Alger_dans_leur_appartement%2C_Eug%C3%A8ne_Delacroix_-_Mus%C3%A9e_du_Louvre_Peintures_INV_3824.jpg>.

φακούς ο βαρόνος είναι αναγκασμένος να αναγάγει το κουίρ στη μαζοχιστική-«διεφθαρμένη» απόκλιση. Αναζητώντας έναν τόπο όπου η ομοφυλοφιλία του δεν είναι απαγορευμένη, ανακαλύπτει έναν κόσμο τόσο περιθωριακό όσο ο αντρικός οίκος ανοχής της φαντασίας του.

Ο Προυστ αναζητεί έναν τόπο που οι ταυτότητες των υποκειμένων είναι αρκετά ρευστές ώστε η αποκλειστική εντολή της ετεροφυλοφιλίας να χάσει την ισχύ της. Το μη συγκεκριμένο, αδιευκρίνιστο υποκείμενο της Ανατολής, ή καλύτερα η θολωμένη εικόνα του υπερπροσδιορισμένου δυτικού Εγώ ριγμένου στον πολύχρωμο κόσμο των άπειρων πτυχώσεων είναι αρκετά ρευστή για να αγκαλιάσει την κουίρ διάστασή της. Αλίμονο όμως, ο κόσμος που του έχουν κληροδοτήσει –που μοιάζει ο μοναδικός δυνατός– είναι ένας κόσμος ανεπανόρθωτα στιγματισμένος. Οι πολλές αντιφάσεις που έχουν σημειωθεί σε σχέση με την απεικόνιση της ομοφυλοφιλίας στο *Αναζητώντας*, έλκουν σε μεγάλο βαθμό την καταγωγή τους από αυτό το παραμορφωμένο πεδίο της Ανατολής που συνιστά όρο δυνατότητας για τη λογοθέτηση του κουίρ.³²

³² Για τα παράδοξα της ομοφυλοφιλίας στον Προυστ, βλέπε: SEDGWICK 2008 & HUGHES 1995.

V

Από την ανάλυσή μας μπορούν να εξαχθούν τα εξής συμπεράσματα. Καταρχάς, οι φόβοι του Hokenson δεν επιβεβαιώνονται. Η Ανατολή του Προυστ δεν είναι αποσπασματική, τυχαία, δεν συνιστά απλώς ένα ντεκόρ σύμφωνο με τα αισθητικά πρότυπα της εποχής – ενδεχομενικό ή και κάπως ρατσιστικό. Αντιθέτως, ανάγεται σταδιακά σε θεμελιώδη κατηγορική έννοια διαμέσου της οποίας αναπτύσσονται οι κατευθύνσεις του *Αναζητώντας* σε μια σειρά από κομβικά ζητήματα. Όπως, θεωρώ, φανερώθηκε από την εξέταση των αποσπασμάτων, και σε συμφωνία με τα πορίσματα της έρευνας, σημαίνων παράγοντας στη θεματοποίηση και την ανάδειξη της σπουδαιότητας της Ανατολής στο έργο αποτελεί η εμπειρία και η πραγμάτευση του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η οποία κληροδότησε στο έργο συνολικά μια εκτεταμένη ευαισθησία γύρω από τον ιστορικό του χαρακτήρα.

Η στάση της κοινωνίας του Παρισιού απέναντι στα αποικιακά στρατεύματα του δυτικού μετώπου γίνεται όχημα για να πραγματωθεί ένα ταξίδι στο Χρόνο που μας φέρνει στην καρδιά του Jardin d' Acclimatation όταν το όραμα της γαλλικής αποικιακής κυριαρχίας δεν ήταν ποτέ πιο ισχυρό και η διάκριση ανάμεσα στο γαλλικό και το ξένο πιο ξεκάθαρη. Χάρη στη σύγχυση που έχει προκαλέσει ο Πόλεμος αποκαλύπτεται μια αλήθεια για το ιδεολογικό θεμέλιο της ίδιας της αποικιοκρατίας. Η ευκολία με την οποία η μητρόπολη αδράττει το σύνολο της γνώσης (και άρα της κυριαρχίας της) για την περιφέρεια ανάγεται στη στέρηση κάθε προσδιορισμού και ιδιαιτερότητας από την πλευρά του αποικούμενου. Η στρατηγική αυτή είναι όμως επισφαλής και θολώνει όταν ο Πόλεμος φέρει τον άποικο και τον αποικούμενο σε απόλυτη εγγύτητα. Καθώς τα δύο αντιπαράτιθενται, αυτό που θριαμβεύει είναι μονάχα ο μηχανισμός, ή καλύτερα η αποικιοκρατική μηχανή, γυμνωμένη τώρα απ' όλες τις βεβαιότητές της γύρω από τις διακρίσεις που μεταχειρίζεται. Η κυρία Μπλατέν γίνεται διαμιάς το ζώο που έχει έλθει να θαυμάσει, όπως ο νεαρός αφηγητής μετατρέπεται έξαφνα σε έγκλειστο του Ζωολογικού Κήπου κάτω από το βλέμμα της πριγκίπισσας του Λουξεμβούργου. Η άβυσσος του μη κανονικού στους εξεταστικούς φακούς της αποικιακής μηχανής, στον αντίποδα της οποίας παράγεται το υπερπροσδιορισμένο υποκείμενο, δεν είναι στατική ούτε συγκινείται από τίτλους και διακρίσεις. Ο καθένας από εμάς, το κάθε υποκείμενο που επιτελείται διατρανώνοντας το δικαίωμα ύπαρξής του ενώπιον του εξορισμένου μη-υποκειμένου, τελεί υπό διαρκή αίρεση. Η ίδια η ταυτότητα του υποκειμένου φέρει το ίχνος της απειλής του διωγμού του, ανά πάσα στιγμή, στη σφαίρα του μη διανοητού. Με άλλα λόγια, η αποικιοκρατία φαίνεται να μη λειτουργεί, λαμβάνοντας διαρκώς υπόψη της λεπτούς γεωγραφικούς προσδιορισμούς, σφαίρες επιρροής, κουλτούρες και τάξεις. Ο αφηγητής είναι και αυτός ένας κατάλληλος ένοικος του Ζωολογικού Κήπου των Σινγκαλέζων, διότι η ίδια η ισχύς της αποικιακής μηχανής πηγάζει από το να γυμνώνει και

να εξορίζει αυτοστιγμαί, να κυριαρχεί αντλώντας τη γνώση ενός αντικειμένου που στερείται εξαίφνης κάθε διαφοράς, να λειτουργεί δίχως να μεταχειρίζεται καμία διάκριση, καθώς βρίσκεται πάντα σε θέση να ελαχιστοποιεί τις διακρίσεις, να τις γκρεμίζει σαν χάρτινους πύργους.

Στον τέταρτο τόμο, η αποικιακή μηχανή υπερπηδά το «αθώο» κοινωνικό σκηνικό της Μπελ Επόκ εισβάλλοντας με ορμή στη σφαίρα του ιδιωτικού. Δύο διαφορετικές εκδόσεις του έργου *Χίλιες και μία νύχτες*, που διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην αποτύπωση της Ανατολής στο φαντασιακό του αφηγητή, γίνονται αντικείμενο μιας ιδιότυπης σύγκρουσης. Η αναμέτρηση αφορά από τη μια τον πρωτοπόρο οριενταλιστή Galland, υμνητή της στερεότυπης εικόνας της Ανατολής στη Γαλλία, που με τη σειρά της επιτρέπει την διαιώνιση συγκεκριμένων προνομίων και την άσκηση της εκτενούς αποικιακής εξουσίας της, από την άλλη τον ευσυνείδητο αραβολόγο Mardrus που προχωρεί στην πιστή έκδοση του έργου δίχως σεμνότευφες περικοπές και αναγράφοντας τα ονόματα των πρωταγωνιστών μένοντας πιστός στην αυθεντική αραβική προφορά τους. Οι δύο αντιδράσεις, της μητέρας και της γιαγιάς του πρωταγωνιστή, κινούνται σε καθένα από τους δύο άξονες που διαφοροποιούν ουσιαστικά τις δύο εκδόσεις. Αφ' ενός η μεταγραφή των ονομάτων από τον Mardrus διαταράσσει τη θεμελιώδη αρχή της «μη-πρωτοτυπίας» που όφειλε να διέπει την οριενταλιστική σκοπιά της Ανατολής. Ο Οριενταλισμός, ως ρεύμα και επιστήμη, δεν αποσκοπεί στην ανάδειξη μιας πραγματικής εμπειρικής εικόνας της Ανατολής, αλλά στην παραγωγή της σύμφωνα με τις προδιαμορφωμένες από τις σχέσεις εξουσιαστή-εξουσιαζόμενου, αποικίας-μητρόπολης, αντιλήψεις του γαλλικού κοινού τις οποίες καλείται να επικυρώσει. Αφ' ετέρου η ωμότητα και η ευθύτητα στην περιγραφή της σεξουαλικότητας στο έργο σκανδαλίζει τις λεπτές σεμνότευφες ισορροπίες της γαλλικής κοινωνίας, εμφυτεύοντας στη μητέρα του αφηγητή τον φόβο μιας μη-κυρίαρχης μορφής ηδονής η οποία δεν είναι δυνατόν να λογοθετηθεί με συγκεκριμένο τρόπο.

Στον έβδομο τόμο, κατά την διάρκεια των γερμανικών βομβαρδισμών του Παρισιού, η καιόμενη ρευστή πόλη διεκδικεί κάτι από την αύρα των αγορών της ανατολίτικης Βενετίας του Καρπάσιο ή του Βοσπόρου, τα αποικιακά στρατεύματα που παρελαύνουν πλάι στους άραβες οδηγούς ταξί, απηχούν τις εικόνες της Τουρκικής Περιπόλου του Descamps, ενώ ο ανδρόγυνος βαρόνος Σαρλός και οι ένοικοι του αντρικού οίκου ανοχής που λειτουργεί για λογαριασμό του εναλλάσσονται στους ρόλους του Σαρδανάπαλου και των αγρίων υπηρετών του, στήνοντας ένα όργιο σάρκας και θανάτου μες στον θρίαμβο της γενικότερης καταστροφής. Η απόλυτη αναστροφή του αποικιακού οράματος έχει επιτευχθεί: η μητρόπολη έχει δώσει τη θέση της στην αποικία. Η αποπροσανατολισμένη γαλλική ταυτότητα έχει στον πυρήνα της «ανατολιστεί».

Δεν πρόκειται φυσικά για την πραγματική εμπειρική Ανατολή –αυτή του ευσυνείδητου αραβολόγου– αλλά του οριενταλιστή ζωγράφου, που σαν τον Ingres δεν έχει ποτέ ταξιδέψει παρά μόνο με τα οχήματα της φαντασίας, στα εξωτικά μέρη που απεικονίζει. Η εξωτικότητα της Ανατολής των οριενταλι-

Εικόνα 9 : Βενετία, από τη βεράντα της *Madonna della Salute* (1835). Joseph Mallord William TURNER (1775–1851). Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης, Νέα Υόρκη, <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7d/Turner%2C_J._M._W._-_The_Grand_Canal_-_Venice.jpg>.

στών ζωγράφων εξασφαλίζει έναν χώρο όπου η κυριαρχία των κανόνων της μητρόπολης ασθενεί. Οι ρητές απαγορεύσεις της σεμνότητας μεταχείρισης της σεξουαλικότητας που απαιτούσε το ακαδημαϊκό πρότυπο παύουν να ισχύουν, με πρόφαση έναν ανθρωπολογικό σχεδόν αισθησιασμό, μια σεξουαλικότητα που απλώς καταγράφει έναν εκφυλισμένο χώρο, σαν μέσα από τις σκονισμένες χαραμάδες του χαρεμιού ή στα καιόμενα μέγαρα του ασσύριου βασιλιά που ξεσπάει στον πανικό του.

Η παρηγορία που εξασφάλισε στους ζωγράφους του 19ου αιώνα η εικόνα της Ανατολής επιτρέπει στον Προυστ να μιλήσει για την κουίρ σεξουαλικότητα δίχως να προκαλέσει τις σκληρές συμβάσεις της εποχής, που χαλαρώνονται καθώς μεταφερόμαστε ξαφνικά σε έναν ξένο απόμακρο τόπο. Η ομοφυλοφιλία που διαπιστώνεται διαρκώς σε όλη την έκταση του *Αναζητώντας* σαν υδραργυρική μάζα που καταλαμβάνει όλες τις περιθωριοποιημένες γωνιές ακόμα και της καλής κοινωνίας, φανερώνεται πια ανοιχτά όταν το Παρίσι έχει απωλέσει τον στενό ηθικό του κώδικα και επιτρέπει να ξεπηδά εδώ και εκεί ένας αντρικός οίκος ανοχής, που σαν το χαρέμι του Ingres ανεστραμμένο αποκαλύπτει από τις χαραμάδες του το θέαμα μιας ανδρόγυνης οδαλίσκης.

Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί πως, με την εξέταση των τριών κομβικών αποσπασμάτων, κατ' αρχήν αντικρούει τη θέση πως η Ανατολή του Προυστ δεν είναι τίποτε περισσότερο από μια επιταγή των αισθητικών προτύπων της εποχής, απλουστευμένη και ρατσιστική. Αντιθέτως, συνιστά έναν βασικό εννοιολογικό άξονα του έργου διαμέσου του οποίου θεματοποιούνται κορυφαία ζητήματα, όπως η σχέση του Εγώ και του Άλλου, η αναζήτηση των απαρχών της γαλλικής ταυτότητας, και η ομοφυλοφιλία. Η Ανατολή του Προυστ αποτελεί μια πλούσια κατηγορική έννοια, η εξερεύνηση της οποίας αποκαλύπτει τη στάση του συγγραφέα προς τα ευρύτερα ιστορικά φαινόμενα της εποχής του αλλά και τους μηχανισμούς μέσω των οποίων κατορθώνει να συνθέσει το έργο του και το περίπλοκο υφάδι ιδεών που το οικοδομεί.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- AUERBACH, E. 2013 (¹1953). *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature*, μτφρ. W. R. Trask. Νέα εισαγωγή E. W. SAID (2003). Princeton Classics. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- AUSTIN, J. L. 1975. *How to Do Things with Words*, επιμ. J. O. URMSON & M. SBISÀ, 2η έκδ. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- BANCEL, N., BLANCHARD, P., BOËTSCH, G., DEROO, É., & LEMAIRE, S. (επιμ.) 2004. *Zoos humains : Au temps des exhibitions humaines*. Poche / Sciences humaines et sociales. Paris: La Découverte.
- BENHAÏM, A. 2005. From Baalbek to Baghdad and Beyond: Marcel Proust's Foreign Memories of France. *Journal of European Studies* 35(1): 87–101.
- _____, 2009. Proust's Singhalese Song (A Strange Little Story). Στο: A. BENHAÏM (επιμ.), *The Strange M. Proust*. London & New York: Legenda, 57–70.
- BUTLER, J. 2011 (1993). *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. New York & London: Routledge.
- COMPAGNON, A. 1997. Marcel Proust's *Remembrance of Things Past*. Στο: P. NORA (επιμ.), *Realms of Memory: The Construction of the French Past, II: Traditions*, μτφρ. A. Goldhammer, επιμ. L. D. KRITZMAN. New York & Chichester: Columbia University Press, 211–46.
- DELEUZE, G. 2006 (1964). *Proust et les signes*. Paris: Quadrige / Presses universitaires de France.
- EBERT, I. M. 1993. «Le Premier Dreyfusard»: Jewishness in Marcel Proust. *The French Review* 67(2): 196–217.
- ECHENBERG, M. 1985. 'Morts pour la France'; The African Soldier in France during the Second World War. *The Journal of African History* 26(4): 363–80.
- FROULA, C. 2012. Proust's China. *Modernism/Modernity* 19(2): 227–54.
- GALLAND, A. 1776. Discours. Στο D'HERBELOT (επιμ.) 1776, iii–xxi.
- GRANDE, P. B. 2011. Proustian Desire. *Contagion: Journal of Violence, Mimesis, and Culture* 18(1): 39–69.

- D' HERBELOT, B. (επιμ.) 1776. *Bibliothèque orientale, ou Dictionnaire universel contenant généralement tout ce qui regarde la connaissance des Peuples de l'Orient*. Maastricht: J.-E. Dufour & Ph. Roux.
- HOKENSON, J. 1999. Proust's «Japonisme»: Contrastive Aesthetics. *Modern Language Studies* 29(1): 17–37.
- HUGHES, E. 1995. The Mapping of Homosexuality in Proust's *Recherche*. *Paragraph* 18(2): 148–62.
- KARPELES, E. 2008. *Paintings in Proust: A Visual Companion to In Search of Lost Time*. London: Thames & Hudson Ltd.
- MAGHRAOUI, D. 2000. The Moroccan Colonial Soldiers: Between Selective Memory and Collective Memory. Στο: Α. Α. ΑΗΜΙΔΑ (επιμ.), *Beyond Colonialism and Nationalism in the Maghrib: History, Culture and Politics*. New York: Palgrave, 49–70.
- ΜΑΤΗΙΕΥ, S.-J. 2018. L'Union fait la force: Black Soldiers in the Great War. *First World War Studies* 9(2): 230–44.
- NOCHLIN, L. 1989. The Imaginary Orient. Στο: *The Politics of Vision: Essays on Nineteenth-Century Art and Society*. New York & London: Routledge, 33–59.
- PAINTER, G. D. 1959. *Marcel Proust: A Biography*, 1–2. Boston: Little Brown.
- PROUST, M. 1915 (=1986). Lettre à Maria de Madrazo. Στο: P. ΚΟΛΒ (επιμ.), *Correspondance de Marcel Proust*, XIV. Paris: Plon.
- _____, 1987. *À la recherche du temps perdu*, 1: *Du côté de chez Swann*, επιμ. J.-Y. ΤΑΔΙÉ. Bibliothèque de la Pléiade, 100. Paris: Gallimard.
- ΠΡΟΥΣΤ, Μ. 2001. *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο*, IV: *Σόδομα και Γόμορρα*, μτφρ. Π. Α. Ζάννας, επιμ. Π. Πούλος. Αθήνα: Εστία.
- _____, 2001α. *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο*, I: *Από τη μεριά του Σουάν*, μτφρ. Π. Ζάννας, επιμ. Π. Πούλος. Αθήνα: Εστία.
- _____, 2002. *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο*, II: *Στον Ίσκιο των ανθισμένων κοριτσιών*, μτφρ. Π. Α. Ζάννας, επιμ. Π. Πούλος. Αθήνα: Εστία.
- _____, 2003. *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο*, III: *Η Μεριά του Γκερμάντ*, μτφρ. Π. Α. Ζάννας, επιμ. Π. Πούλος. Αθήνα: Εστία.
- _____, 2018. *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο*, VII: *Ο Ανακτημένος χρόνος*, μτφρ. & επιμ. Π. Πούλος. Αθήνα: Εστία.
- SAID, E. W. 1979. *Orientalism*. New York: Vintage Books.
- _____, 1994. *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books.
- SCHECK, R. 2005. “They Are Just Savages”: German Massacres of Black Soldiers from the French Army in 1940. *Journal of Modern History* 77(2): 325–44.
- SCHMID, M. 1999. Ideology and Discourse in Proust: The Making of “Monsieur de Charlus pendant la guerre”. *Modern Language Review* 94(4): 961–77.
- SCHNEIDER, W. H. 1982. *An Empire for the Masses: The French Popular Image of Africa, 1870–1900*. Contributions in Comparative Colonial Studies, 11. Westport, Conn.: Greenwood Press.
- SEDGWICK, E. K. 2008 (¹1990). Proust and the Spectacle of the Closet. Στο: *Epistemology of the Closet*. Updated with a New Preface. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press, 213–51.
- SHATTUCK, R. 1974. *Marcel Proust*. Modern Masters. London: Penguin Books.
- TOPPING, M. 2002. The Proustian Harem. *The Modern Language Review* 97(2): 300–11.

WOLLHEIM, R. 1987. Painting, Omnipotence, and the Gaze: Ingres, the Wolf Man, Picasso. Στο: *Painting as an Art*. The A.W. Mellon Lectures in the Fine Arts, 1984. Bollingen Series XXXV, 33. Princeton, NJ: Princeton University Press, 249–304.

Χρήστος Τσιτσιριδάκης
Fitzwilliam College, Cambridge
ct679@cam.ac.uk

Μάριος Βάρβουλης, Αλέκος Ξένος, Μίκης Θεοδωράκης. Τρεις μουσικές προσεγγίσεις της Ελληνικής Επανάστασης στη θεατρική σκηνή

Μαγδαληνή Καλοπανά

*Abstract*_ Magdalini Kalopana | Marios Varvoglis, Alekos Xenos,

Mikis Theodorakis: Three Musical Approaches to Greek Revolution on Stage

Three stage productions by the National Theatre of Greece that reference the Greek Revolution reveal the institution's theatrical approach to the national narrative from the early 20th century to its final quarter: *To Live the Messolonghi* by Vassilis Rotas, directed by Fotos Politis, with incidental music by Marios Varvoglis (1933); *Rigas Velestinlis* by Spyros Melas, directed by Alexis Minotis, with music by Alekos Xenos (1962); and *Kapodistrias* by Nikos Kazantzakis, directed by Alexis Solomos, with music by Mikis Theodorakis (1976). Focusing on incidental music, the stylistic and ideological orientation of each composer reflects the prevailing official interpretation of national identity during each corresponding period—namely, the interwar years, the post-civil war era of national reconciliation, and the *metapolitefsi* (“regime change”). Socio-cultural aspects of these productions are examined through historical and musical references, shedding light on the evolving trajectory from national consciousness to Greekness within the context of modern Greek art music.

Εισαγωγή

ΣΤΟ ΠΑΡΟΝ ΜΕΛΕΤΗΜΑ* επιχειρείται –στο πλαίσιο της επετείου των 200 ετών από την Ελληνική Επανάσταση– η επισκόπηση της σχέσης σκηνικής μουσικής και θεατρικών έργων με θέμα την Εθνική Παλιγγενεσία. Η αναμόρφωση του εθνικού οράματος (Κιτρομηλίδης 2000), από το παλιγγενετικό αίτημα του 19ου αι. έως τον νέο ανθρωπισμό του 20ού (Τζερμιάς 2001) μεταπλάθει την εθνική συνείδηση σε ελληνικότητα (Τζιόβας 2024). Συνεπώς, η καλειδοσκοπική δυναμική της εθνικής ταυτότητας από τον Μεσοπόλεμο και εντεύθεν ορί-

* Πρωιμότερη εκδοχή του παρόντος παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο πλαίσιο του επετειακού συνεδρίου για τα 30 χρόνια του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών/ΕΚΠΑ με θέμα «Ελληνική Επανάσταση και Θέατρο» (26-28 Νοεμβρίου 2020, Φιλοσοφική Σχολή ΕΚΠΑ).

ζει ποικιλότητα την προσέγγιση της εθνικής παλιγγενεσίας και ειδικότερα του εθνικού αφηγήματος για το 1821.

Κύρια πηγή πρωτογενούς υλικού της παρούσας έρευνας αποτέλεσε το ψηφιοποιημένο αρχείο του Εθνικού Θεάτρου (ΕΘ), η μελέτη του οποίου ανέδειξε πλήθος σχετικών παραστάσεων ήδη από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του οργανισμού (ίδρυση 3/5/1930).¹ Εστιάζοντας στις παραγωγές οι οποίες βασιζονται αφενός σε αυτοτελή θεατρικά έργα –και όχι σε συρραφές κειμένων– και αφετέρου φέρουν πρωτότυπη σκηνική μουσική,² αναδεικνύονται τρεις μελέτες περίπτωσης, οι οποίες αναλύονται ακολούθως: *Να ζη το Μεσολόγγι* του Βασίλη Ρώτα, σε σκηνοθεσία Φώτου Πολίτη και μουσική Μάριου Βάρβογλη (1933, 1935, 1937)· *Ρήγας Βελεστινλής* του Σπύρου Μελά, σε σκηνοθεσία Αλέξη Μιωντή και μουσική Αλέκου Ξένου (1962)· *Καποδίστριας* του Νίκου Καζαντζάκη σε σκηνοθεσία Αλέξη Σολομού και μουσική Μίκη Θεοδωράκη (1976, 1982).

Τα προς ανάλυση έργα καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τον Μεσοπόλεμο (Σειραγάκης 2011) έως τη Μεταπολίτευση, μία κρίσιμη και μεταλλασσόμενη κοινωνικά και πολιτιστικά περίοδο, η οποία βρίσκεται σε άμεση διασύνδεση με την επιλογή των συντελεστών έκαστης θεατρικής παραγωγής (Μάμαλης 2023). Στις τρεις μελέτες περίπτωσης του παρόντος άρθρου γίνεται εμφανής η μετατόπιση της εστίασης από τις νωπές μνήμες των ηρωικών μαχών (*Να ζη το Μεσολόγγι*, 1933), στην ιδεολογική αφόρμηση της ελληνικής εθνεγερσίας (*Ρήγας Βελεστινλής*, 1962), και την απόδοση φόρου τιμής στη μετεπαναστατική οργάνωση του πρώτου ελληνικού κράτους (*Καποδίστριας*, 1976).

Πρώτη μελέτη περίπτωσης: *Να ζη το Μεσολόγγι* (1927) του Βασίλη Ρώτα

Το μονόπρακτο του Βασίλη Ρώτα³ *Να ζη το Μεσολόγγι*⁴ χαρακτηρίζεται ως «δραματική σκηνή από την ηρωική πολιορκία» και εκδόθηκε στα *Μουσικά*

¹ Η εναρκτήρια παράσταση του Εθνικού Θεάτρου δόθηκε στις 19 Μαρτίου 1932, με την τραγωδία *Αγαμέμνων* του Αισχύλου και τη μονόπρακτη κωμωδία του Γρηγόριου Ξενόπουλου *Ο Θεός Όνειρος*.

² Άλλες παραγωγές της περιόδου ανάλογης θεματολογίας αποτελούν ο *Παπαφλέσσας* του Σπύρου Μελά (1947–1950) και ο *Λόρδος Βύρων* του Αλέκου Λιδωρίκη (3/1934), οι οποίες ωστόσο δεν περιέχουν σκηνική μουσική, τουλάχιστον επώνυμη. Στο δε θεατρικό έργο *Ο σταυρός και το σπαθί* του Άγγελου Τερζάκη (1939), η σκηνική επένδυση είναι μικρής έκτασης, και αντιστοιχεί σε ένα τραγούδι του Γιώργου Καζάσογλου. Σε άλλες παραγωγές αξιοποιείται σκηνική μουσική από προϋπάρχουσες ηχογραφήσεις, όπως στον *Ιερό Λόχο* του Γιώργου Κιτσιόπουλου, σε μουσική επιμέλεια της Ολυμπίας Κυριακάκη-Λουκίτσα (1971). Τέλος, σε άλλες περιπτώσεις, η αναφορά στο εθνικό αφήγημα διατυπώνεται σε σχέση με την εποποιία του 1940 (*Ρούπελ* του Δημήτρη Ιωαννόπουλου, 1969), ξεφεύγοντας από το θέμα του παρόντος μελετήματος.

³ Βασίλης Ρώτας (1889, Χιλιομόδι Κορινθίας – 1977, Αθήνα). Πολυγραφότατος λογοτέχνης και θεατρικός συγγραφέας (ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ 2002, 78).

⁴ Πρόκειται για το πρώτο θεατρικό έργο του Β. Ρώτα και για την πρώτη παραγωγή του Εθνικού Θεάτρου με θέμα την Ελληνική Επανάσταση. Ακολουθούν από τον συγγραφέα σε παραγωγή άλλων φορέων: *Σε γνωρίζω από την κόψη*, 1928· *Ρήγας ο Βελεστινλής*, 1936· *Κολοκοτρώνης/Η νίλα του Δράμαλη*, 1955.

Χρονικά το 1929 στην Αθήνα (Ρώτας 1929), ενώ περιλαμβάνεται και σε μεταγενέστερη συγκεντρωτική έκδοση (Ρώτας χ.χ.). Το έργο είχε ήδη παρουσιαστεί με επιτυχία το 1930 από την Πανεπιστημιακή Λέσχη του Πανεπιστημίου Αθηνών, πριν αποτελέσει –από το 1933 και μέχρι το 1937⁵– μία από τις μακροβιότερες παραγωγές του Εθνικού Θεάτρου για την ελληνική επανάσταση.⁶

Το πρώτο ανέβασμα του μονόπρακτου *Να ζη το Μεσολόγγι* έγινε σε ενιαία παράσταση με το έργο *Η Θυσία του Αβραάμ*⁷ από τις 21 έως τις 26 Μαρτίου 1933 (Εθνικό Θέατρο 1933α). Ειδικότερα, στις παραστάσεις της 25ης και 26ης Μαρτίου, ανάμεσα στα δύο έργα μεσολάβησαν «Τρία δημοτικά τραγούδια», όπως αποτυπώνεται στο αντίστοιχο πρόγραμμα.⁸ Στη β' θεατρική περίοδο –α' περίοδο θεατρικών περιοδειών, 5-24 Σεπτεμβρίου 1933 (Εθνικό Θέατρο 1933γ)– καθώς και στην γ' θεατρική περίοδο –Οκτώβριος 1933–Μάιος 1934 (Εθνικό Θέατρο 1933δ)– το έργο *Να ζη το Μεσολόγγι* αντικαταστάθηκε από τη μονόπρακτη κωμωδία *Άμαξα* του Προσπέρ Μεριμέ.⁹ Από τις 25 έως τις 31 Μαρτίου 1935, το μονόπρακτο του Ρώτα παρουσιάστηκε μαζί με τον *Ρήγα* του Αριστομένη Προβελέγγιου (Εθνικό Θέατρο 1935). Έπειτα από δύο χρόνια (25 Μαρτίου και 23 έως 25 Απριλίου 1937) η *Θυσία του Αβραάμ* και το *Να ζη το Μεσολόγγι* παρουσιάστηκαν εκ νέου ως ενιαία παράσταση. Τέλος, στις παραστάσεις από τις 17 έως τις 26 Απριλίου 1943 το μονόπρακτο του Ρώτα αντικαταστάθηκε από το συμφωνικό χορόδραμα του Δημητρίου Λεβίδη *Ο βοσκός κι η νεράιδα* (Εθνικό Θέατρο 1943). Από το διαδικτυακό αρχείο του Εθνικού Θεάτρου (1933α), προκύπτει ότι στην πρώτη παραγωγή του μονόπρακτου του Ρώτα σκηνοθέτης ήταν ο Φώτος Πολίτης, σκηνογράφος ο Κλεόβουλος Κλώνης, ενδυματολόγος ο Αντώνης Φωκάς και συνθέτης ο Μάριος Βάρβογλης.¹⁰

⁵ Με βάση το διαδικτυακό αρχείο του Εθνικού Θεάτρου (Εθνικό Θέατρο 2025α), η πρώτη παραγωγή του έργου *Να ζη το Μεσολόγγι* –ως ενιαία παράσταση με το έργο *Η Θυσία του Αβραάμ*– πραγματοποιήθηκε στις 21 Μαρτίου 1933, και ακολούθησε περιοδεία (03/07/1933–21/09/1933), και επαναλήψεις (25/03/1937, 23/04/1937). Η δε παραγωγή του έργου σε ενιαία παράσταση με το έργο *Ο Ρήγας* βρίσκεται εμβόλιμα στις προηγούμενες (25/03/1935).

⁶ Κατά τη δεκαετία του 1940, αντίστοιχη θέση κατέλαβε στο ρεπερτόριο του Εθνικού Θεάτρου ο *Παπαφλέσσας* του Σπύρου Μελά (παραγωγή του 1940), χωρίς σκηνική μουσική.

⁷ Χαρακτηρίζεται ως «Κρητικόν Μυστήριον του 16^{ου} αιώνας», χωρίς αναφορά στο όνομα του πιθανού συγγραφέα, Βιτσέντζου Κορνάρου.

⁸ «Μέρος 2^ο»: Τρία δημοτικά τραγούδια: α) «Ο αετός του Ολύμπου», β) «Το Λαγιαρνί» και «Σαράντα παλληκάρια». Από τον ηθοποιόν του Εθνικού Θεάτρου και βαρτόνον κ. Γ. Δαμασιώτη. Εις το πιάνο ο Μουσουργός κ. Στέφ. Βαλτετσιώτης» (Εθνικό Θέατρο 1933β).

⁹ Οι παραστάσεις της *Θυσίας του Αβραάμ* κατά τη β' και γ' θεατρική περίοδο 1933–1934 χωρίς το *Να ζη το Μεσολόγγι* ενδεχομένως καθίστανται αναμενόμενες μέσα από την ανάγνωση των κριτικών του Μαρτίου του 1933· η *Θυσία του Αβραάμ* σε σκηνοθεσία και σκηνική μουσική του Μανώλη Σκουλούδη, και την Κατίνα Παξινού στο ρόλο της Σάρας, ανάγεται σε σημαντικό καλλιτεχνικό γεγονός, ενώ το έργο του Ρώτα περνά σε δεύτερο πλάνο (ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ 1933· Ο ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ 1933).

¹⁰ Ο Μάριος Βάρβογλης (1885, Βρυξέλες – 1967, Αθήνα) συνέθεσε επίσης σκηνική μουσική για τα θεατρικά έργα: *Αγία Βαρβάρα* (Σ. Σκίπης, 1912), *Ο όρκος του πεθαμένου* (Ζ. Παπαντω-

Στη δε ενιαία παράσταση με τον *Ρήγα*, η ομάδα των συντελεστών παρέμεινε ίδια πλην του σκηνοθέτη Δημήτρη Ροντήρη.

Η υπόθεση του έργου είναι γνωστή: «Στο Μεσολόγγι του 1826, μέσα στην πολιορκημένη από Τούρκους και Αιγύπτιους πόλη, πρόσωπα εξουθενωμένα από την πείνα και τη φρίκη του πολέμου δίνουν τη δική τους μάχη για ελευθερία. Μια ομάδα παιδιών φτιάχνει φουσέκια και βόλια με την επίβλεψη του παπα-Γιώργη. Ο γιος του παπά, ο Πάνος, φεύγει για το γιουρούσι, ο Κωστής πεθαίνει από πείνα, η Χρυσούλα έχει τρελαθεί. Η δράση κορυφώνεται με τον ερχομό του ετοιμοθάνατου Πάνου, που ξεψυχά επί σκηνής, και με την αναγγελία της άφιξης του εχθρικού στόλου. Κάθε ελπίδα σβήνει, η έξοδος είναι η μόνη λύση, αλλά το Μεσολόγγι ζει» (Γραμματάς κ.ά. 1999, 30–31).

Στο πρόγραμμα της πρώτης παραγωγής (Εθνικό Θέατρο 1933α) αναγράφεται: «Μουσική: Β. Ρώτα», ενώ στα προγράμματα της παραγωγής του 1935 (Εθνικό Θέατρο 1935) δεν διευκρινίζεται ο συνθέτης. Η παρτιτούρα της μουσικής του έργου φέρει ωστόσο την υπογραφή του Μάριου Βάρβογλη. Στο διαδικτυακό αρχείο του Εθνικού Θεάτρου δίνεται η εξήγηση πιθανού τυπογραφικού λάθους.¹¹ Η πραγματικότητα φαίνεται πως είναι λίγο πολυπλοκότερη. Ο μελετητής της μουσικής του Βάρβογλη, Γιάννης Μπελώνης (2012, 179–180), διευκρινίζει: «Εκ παρανοήσεως το έργο παρατίθεται συχνά ως μουσική υπόκρουση για το ομώνυμο έργο· ο Βάρβογλης απλώς ενορχήστρωσε τη μελωδία του τραγουδιού του Βασιλή Ρώτα “Να Ζη το Μεσολόγγι” για τη Δραματική Σκηνή από την *Ηρωική Πολιορκία*, που ανέβηκε από τη Πανεπιστημιακή Λέσχη του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1930 στο Εθνικό Θέατρο».

Μάλιστα το περιοδικό *Μουσικά Χρονικά* ([Ανυπόγραφο] 1930) σημειώνει σχετικά:

Εξαιρετικήν επιτυχίαν εσημείωσεν η παράστασις του μονόπρακτου του συνεργάτου μας κ. Β. Ρώτα «Να ζει το Μεσολόγγι», που εδόθη τελευταίως στο Εθνικό Θέατρο. [...] Στο έργο αυτό ο εκλεκτός συνθέτης κ. Βάρβογλης ενηρμόνισε και μετέγραψε τα μουσικά θέματα του κ. Ρώτα για μικρή ορχήστρα, που επαίχθησαν εις ωρισμένα σημεία του έργου με πολλήν επιτυχίαν.

Η πιθανή προέλευση του μελωδικού θέματος της σκηνικής μουσικής από τον Ρώτα δικαιολογεί έως ένα βαθμό τη μη αναγραφή του συνθέτη στο πρόγραμμα της παράστασης. Ο Βάρβογλης επεξεργάστηκε και ενορχήστρωσε το –πιθανώς προϋπάρχον– υλικό, για κουαρτέτο εγχόρδων και αγγλικό κόρνο, δημιουργώντας ένα έργο σκηνικής μουσικής· το έργο αυτό μέσα από τους

νίου, 1928), *Το απόγευμα της αγάπης* (Θ. Συναδινός, 1935), *Πέρσαι* (Αισχύλος, 1939), *Μήδεια* (Ευριπίδης, 1942).

¹¹ «Πιθανώς το όνομα του συγγραφέα του έργου Βασιλή Ρώτα στο πρόγραμμα της παράστασης (1933) ως συνθέτη αποτελεί τυπογραφικό λάθος και ο Βάρβογλης να είναι ο συνθέτης της παράστασης» (ΕΘΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ 1932).

λεπτούς και επιδέξιους τεχνικά χειρισμούς του έμπειρου συνθέτη υπερβαίνει τόσο την ίδια την αρχική μελωδία, όσο και τη σκηνική λειτουργικότητα της μουσικής, κι ακολουθεί αυτόνομη πορεία, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Η σκηνική μουσική του Βάρβογλη αποτυπώνεται σε παρτιτούρα επτά (7) σελίδων (Εθνικό Θέατρο 1932)¹² –χωρίς τη συνήθη τμηματική αντιστοιχισή στο θεατρικό κείμενο– με τις πρώτες τρεισήμισι σελίδες να φέρουν ολοσέλιδη διαγραφή. Οι πάρτες αντιστοιχούν στο μη διαγραμμαμένο μέρος του έργου, υποδεικνύοντας ότι ήδη από την πρώτη παραγωγή επιλέχθηκε η μερική χρήση της σκηνικής μουσικής, πιθανώς ως υπόκρουση στο «τραγούδι του Πάνου» –σε στίχους του Ρώτα– που κλείνει χορωδιακά το θεατρικό έργο.¹³ Το έτερο τραγούδι του θεατρικού έργου εκτελείται από τη Χρυσούλα, στο τέλος της τρίτης σκηνής, χωρίς συνοδεία.¹⁴

Η σκηνική μουσική αποτελείται από 37 μέτρα, και διακρίνεται βάσει μετρικής αγωγής και σημείων επανάληψης σε δύο ενότητες: I. μέτρα 1 έως 22

¹² Η ενορχήστρωση αφορά σε αγγλικό κόρνο και κουαρτέτο εγχόρδων (βιολί I, βιολί II, βιόλα, βιολοντσέλο και κοντραμπάσο). Το μουσικό υλικό που σώζεται περιλαμβάνει την παρτιτούρα του οργανικού συνόλου καθώς και πάρτες όλων των οργάνων εκτός του Που βιολιού. Συμπεριλαμβάνεται επίσης διαγραμμαμένη πάρτα φωνής με στίχους που δεν αντιστοιχίζονται στο θεατρικό έργο.

¹³ «Τραγούδι:

Για πέστε το άλλη μια φορά, πέστε το τρεις και πέντε,
 –να ζει το Μεσολόγγι–
 το θλιβερό τραγούδι μας και χιλιοειπωμένο
 –να ζει το Μεσολόγγι–
 Χάρε που παίρνεις τις ψυχές έλα πάρε και τούτη
 –να ζει το Μεσολόγγι–
 κι όλους μας έλα πάρε μας, ψυχή να μην αφήσεις,
 –να ζει το Μεσολόγγι–
 Κι' ας να μη μείνει 'στούτ' τη γης μήτε ξερό χορτάρι
 –να ζει το Μεσολόγγι–
 Ως ναν τ' ακούσει ο ουρανός ναν τ' αγροικήσει ο κόσμος
 –να ζει το Μεσολόγγι–
 Εμείς τ' αποφασίσαμε κι όλοι είμαστε ωρκισμένοι
 –να ζει το Μεσολόγγι–
 “Για Λεφτεριά, για Θάνατος να ζει το Μεσολόγγι.”»

ΡΩΤΑΣ 1929, 45

¹⁴ «Η μάνα μου κοιμήθηκε
 μέσα στα χαμομίλια
 κι έσκυψα και τη φίλησα
 στα μάτια και τα χείλια.
 Ξύπνα, μανούλα μ', άνοιξε
 τα μάτια, κοίταξέ με,
 στην αγκαλιά σου πάρε με
 και κανακάρισέ με.»

Ό.π., 27–28.

(Moderato et Largo) και II. μέτρα 23 έως 36/37 (Tres lent), με την πρώτη ενότητα να αντιστοιχεί στο διαγραμμένο τμήμα. Η δομή του έργου αντιστοιχεί σε μορφή μονοθεματικής σονάτας: Έκθεση (μ. 1–14) – Ανάπτυξη (μ. 15–22) – Επανεκθεση – Coda (μ. 23–36/37) (Πίνακας 1). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το εύγλωττο θέμα, το οποίο διατυπώνεται ως περίοδος στην Έκθεση (α–β–α'–β') και ως πρόταση στην Επανεκθεση (α–α'–συνέχιση–πτώσει). Το αγγλικό κόρνο αποτελεί βασικό φορέα του θέματος, συνοδευόμενο διαρκώς από το κουαρτέτο εγχόρδων, πλην των μέτρων της Ανάπτυξης. Ιδιάζουσα στο έργο είναι η απρόσμενη –αλλά επίσης διαγραμμένη– επανάληψη που υποδεικνύεται για την Επανεκθεση,¹⁵ και η οποία μπορεί να αιτιολογηθεί μόνο σε σχέση με τη σκηνική λειτουργικότητα της μουσικής.

	ΔΙΑΓΡΑΦΗ Moderato e Largo				Tres lent			ΔΙΑΓΡΑΦΗ 1ο μέτρο επανάληψης	2ο μέτρο επανάληψης
	ΕΚΘΕΣΗ		ΑΝΑΠΤΥΞΗ		ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ		CODA		
ΜΕΤΡΑ	1	9	10	22	23	30	31	36	37
ΣΥΓΧΟΡΔΙΕΣ	Em	C# maj7	Aaug5– F#m	D7	Em	B7–C7	B7	Em–F#m7	C#m7– F#sus4–E
ΚΑΙΜΑΚΕΣ	μι ελάσσονα		φα# ελάσσονα	μι ελάσσονα	μι ελάσσονα				μι μείζονα

Πίνακας 1 : Δομή σκηνικής μουσικής του Μ. Βάρβογλη για το έργο *Να ζη το Μεσολόγγι* του Β. Ρώτα.

Κύρια τονικότητα του έργου είναι η μι ελάσσονα μελωδική κατιούσα.¹⁶ Στα σημεία των πτώσεων, με χρήση της συγχορδίας της σι μείζονος, μετακινούμαστε στη μι ελάσσονα αρμονική. Η κλίμακα αυτή σχετίζεται με τον δημοφιλέστερο λαϊκό δρόμο, τον Χιτζάζ (Hijaz), ο οποίος σχηματίζεται από την 5η βαθμίδα της αντίστοιχης ελάσσονας αρμονικής (αρμονική μινόρε από την 5η νότα). Με άλλα λόγια, Χιτζάζ και αρμονική ελάσσονα προκύπτουν από την αντίστροφη σύζευξη του τετραχόρδου Χιτζάζ με το πεντάχορδο Νεβά Ραστ (Παράδειγμα 1, Παράδειγμα 2). Σημειώνεται πως ο λαϊκός δρόμος Χιτζάζ αντιστοιχεί στον βυζαντινό ήχο πλάγιο του Δευτέρου ή «σκληρό χρωματικό» (Τσιαμούλης 2014, 80). Τμήμα του δρόμου Χιτζάζ –με χαρακτηριστικό το

¹⁵ «Από την περίοδο του Ρομαντισμού και εξής, το δεύτερο μισό της μορφής σονάτας (Ανάπτυξη και Επανεκθεση) δεν επαναλαμβάνεται ποτέ, το πρώτο μέρος μόνο [Έκθεση] σπάνια.» [μτφρ. της γράφουσας] (WEBSTER 2001)

¹⁶ Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί το γεγονός πως η Coda ολοκληρώνεται στη μείζονα εκδοχή της κύριας τονικότητας, ως «Τρίτη της Πικαρδίας», τεχνική που υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής στο Μπαρόκ, εποχή αρκετά απομακρυσμένη χρονικά από τον συνθέτη.

Παράδειγμα 1 : Mi ελάσσονα μελωδική και αρμονική.

Παράδειγμα 2 : Δρόμος Χιτζάζ (Πλάγιος του Δευτέρου σκληρός χρωματικός).

Παράδειγμα 3 : *Να ζη το Μεσολόγγι*, μ. 8–9 (αγγλικό κόρνο).

Παράδειγμα 4 : Δρόμος Χιτζάζ (από ντο#).

κατιόν τριημιτόνιο– εντοπίζεται στα μέτρα οκτώ και εννιά (αγγλικό κόρνο) (Παράδειγμα 3, Παράδειγμα 4). Η ευελιξία της μετάβασης από την αρμονική ελάσσονα κλίμακα στον δρόμο Χιτζάζ και το αντίστροφο γίνεται επίσης εμφανής από τη χρήση των αρμονικών βαθμίδων τόσο με βάση τις σχέσεις τους στην κλασική δυτική αρμονία (δεσπόζουσα–τονική), όσο και με βάση την πρακτική της ελληνικής παραδοσιακής μουσικής (τονική–υποτονική), τονική–υποδεσπόζουσα). Το συνολικό ύφος του έργου είναι χαρακτηριστικό του συνθέτη¹⁷ ήπια διατύπωση της διαλέκτου της Εθνικής Σχολής, με τις αναφορές στην ελληνική παράδοση ενσωματωμένες σε μια υστερορομαντική αρμονία με μπρεσιονιστικά χαρακτηριστικά.¹⁸ Χαρακτηριστική για αυτή την

¹⁷ «Η λεπτότητα των μελωδιών του, ενίοτε “ντυμένων” με χρωματισμούς (ιδίως μετά το 1930), με συνεχείς αντιθέσεις και απομακρυσμένες αρμονικές μετατροπίες, σε συνδυασμό με τη μεγαλοπρεπή απλότητα των έργων του, αποκρύπτει έναν εσωτερικό και βαθύ μυστικισμό του ύστερου ρομαντισμού που είναι ταυτόχρονα και μπρεσιονιστικός. Διατρέχοντας τον σύντομο αλλά σημαντικό κατάλογο των έργων του, μπορεί κανείς να εντοπίσει τον προγραμματικό χαρακτήρα σχεδόν στο σύνολό της της εργογραφίας του ή να επιβεβαιώσει την ύπαρξη ενός ποιήματος (στα τραγούδια) ή ενός σεναρίου (στα θεατρικά έργα), που κινητοποίησε τη φαντασία του και τον “ώθησε” να συνθέσει μουσική.» [μετάφραση της γράφουσας] (ΒΕΛΟΝΙΣ 2001).

¹⁸ «Η εμφάνιση της τροπικότητας στα έργα των γάλλων συνθετών της εποχής –σε αντίθεση με τον εκτεταμένο χρωματισμό της Γερμανικής Σχολής– η οποία αναδύθηκε μέσα από την αλληλεπίδραση με τους ξένους πολιτισμούς μεταξύ των οπείων και ο ελληνικός, καθώς και ο λεγόμενος εξωτισμός της γαλλικής μουσικής υπήρξαν πρακτικές που βρήκαν κοινό έδαφος με τις προσπάθειες των Ελλήνων συνθετών να προβάλλουν λαϊκά και παραδοσιακά στοιχεία στα

επισήμανση είναι η έντονη χρωματικότητα της Ανάπτυξης (μ. 10–22), ως μετατροπικής κίνησης με αφετηρία τη φα# ελάσσονα και τελευταίο σταθμό τη σχετική μείζονα (σολ) της κύριας τονικότητας (μι ελάσσονα μελωδική κατιούσα). Η προβολή των εθνοκεντρικών στοιχείων πραγματοποιείται από τον Βάρβογλη με μία πρώιμη ελληνικότητα, καθώς η εθνική ταυτότητα ερμηνεύεται μέσα από την ευρωπαϊκή της διάσταση (Rentzeperi-Tsonou 2008).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός της απουσίας του φωνητικού μέρους στην ενορχήστρωση του έργου, στοιχείο το οποίο μπορεί να ερμηνευθεί ως ανεξάρτητη εκτέλεση αφενός του χορωδιακού «Τραγουδιού του Πάνου» και αφετέρου της σκηνικής μουσικής του Βάρβογλη. Η δε μελωδική ταύτισή τους, μέσω της ύπαρξης του κοινού θέματος, επιβεβαιώνεται –ελλείπει ηχητικών τεκμηρίων της παράστασης– από την εκτέλεση του τραγουδιού του Πάνου στις ετήσιες επετειακές «Εορτές Εξόδου Μεσολογγίου» μέχρι σήμερα (On air News 2021). Η σκηνική μουσική του Βάρβογλη για το θεατρικό έργο *Να ζη το Μεσολόγγι* ανήκει στις σπάνιες εκείνες περιπτώσεις μουσικών έργων, που επιβιώνουν της θεατρικής παραγωγής και εκτελούνται ως ανεξάρτητες οργανικές δημιουργίες.¹⁹

Τέλος, ενδιαφέρον έχει η αναζήτηση κοινωνικο-πολιτιστικών διασυνδέσεων στη συνεργασία Ρώτα και Βάρβογλη με το Εθνικό Θέατρο. Είναι γνωστό ότι ο κοσμοπολίτης συνθέτης Μάριος Βάρβογλης συνδέθηκε από τη γερμανική κατοχή και εντεύθεν με το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, πέφτοντας μεταπολεμικά σε δυσμένεια (Belonis 2001). Ο δε Βασίλης Ρώτας όταν συνεργάζεται με το Εθνικό Θέατρο έχει ήδη ιδρύσει το «Λαϊκό Θέατρο» (1930), το οποίο θα υποχρεωθεί σε διακοπή λειτουργίας από τη δικτατορία του Μεταξά το 1937, ενώ στη συνέχεια ο λογοτέχνης δραστηριοποιείται στην Εθνική Αντίσταση, ως υπεύθυνος της Γραμματείας Γραμμάτων και Τεχνών της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης, πραγματοποιώντας το «Θέατρο στο βουνό» στη Θεσσαλία (Καραγιάννης 2002).

Η συνεργασία των Ρώτα και Βάρβογλη με το Εθνικό Θέατρο οφείλει να ιδωθεί μέσα από το κοινωνικο-πολιτιστικό πρίσμα της εποχής του μεσοπολέμου (1922–1936), πριν την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου (1936), περιόδου η οποία χαρακτηρίζεται από έντονη ρευστότητα και αλληπάλληλες εναλλαγές πολιτικών δυνάμεων (Μανρογορδάτος 1983). Καθοριστι-

---

έργα τους ως αποτέλεσμα, το έργο των ελλήνων συνθετών βρήκε θερμό κοινό στις γαλλικές μουσικές αίθουσες, γεγονός που αποτέλεσε τον κύριο λόγο για τον οποίο οι συνθέσεις τους εκτελέστηκαν στα παρισινά συναυλιακά κέντρα και εκδόθηκαν από γαλλικούς μουσικούς εκδοτικούς οίκους.» [μετάφραση της γράφουσας] (BELONIS 2009, 152).

¹⁹ Ηχογράφηση–βιντεοσκόπηση της Φιλαρμόνιας Ορχήστρας Αθηνών υπό τη Διεύθυνση του Προέδρου της, Καθηγητή Μουσικολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Νίκου Μαλιάρα, στο πλαίσιο απόδοσης τιμής στα 200 χρόνια της ελληνικής ελευθερίας (Athens Philarmonia Orchestra, 2021). Σημειώνεται επίσης πρόσφατη συναυλιακή εκτέλεση από την Κρατική Ορχήστρα Θεσσαλονίκης, υπό τον Βύρωνα Φιδετζή (15 Οκτωβρίου 2021, Οργανισμός Μεγάλου Μουσικής Θεσσαλονίκης).

κή στο σημείο αυτό φαίνεται η παρουσία του Φώτου Πολίτη (1890–1943)²⁰ στο Διοικητικό Συμβούλιο του Εθνικού Θεάτρου και στη σκηνοθεσία της παράστασης, εκλαμβάνοντας πιθανώς την όποια ριζοσπαστικότητα του Ρώτα και του Βάρβογλη ως επίκαιρη δίοδο ερμηνείας της ιστορικής μνήμης μακριά από αδιέξοδα στερεότυπα.

Δεύτερη μελέτη περίπτωσης: *Ρήγας Βελεστινλής* (1962) του Σπύρου Μελά

Ο Εμφύλιος ως βαθύτατα διαιρετικό γεγονός διαμόρφωσε πολλές αλληλοσυγκρουόμενες μνήμες· μετά το τέλος του κάποιες εξ αυτών κυριάρχησαν στη δημόσια σφαίρα, ενώ άλλες εξοβελίστηκαν (Βόγλης 2008). Η αντιπαλότητα των δυνάμεων διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας αποκορυφώθηκε πριν από την επταετή δικτατορία.²¹

Στο πλαίσιο αυτό, το 1962 γράφεται και παρουσιάζεται (20 Οκτωβρίου 1962) το θεατρικό έργο *Ρήγας Βελεστινλής* (Μελάς 1962α· 1971) του δημοσιογράφου, θεατρικού συγγραφέα και ακαδημαϊκού Σπύρου Μελά (1882–1966). Τη σκηνοθεσία της παραγωγής ανέλαβε ο Αλέξης Μινωτής, τη σκηνογραφία ο Κλεόβουλος Κλώνης, τα κοστούμια ο Αντώνης Φωκάς και τη μουσική ο Αλέκος Ξένος.²² Πρόκειται για το τελευταίο θεατρικό έργο του Μελά· προγενέστερο αντίστοιχο έργο του συγγραφέα υπήρξε ο *Παπαφλέσσας* (1937), που αποτέλεσε μάλιστα το πρότυπο του *Ρήγα*· επιπροσθέτως ο Μελάς άντλησε από το παλαιότερο ομώνυμο έργο το Β. Ρώτα (Καρρά 2010, 354–55).

Το Εθνικό Θέατρο είχε αναθέσει στον Σπύρο Μελά τη συγγραφή ενός νέου θεατρικού έργου ήδη από τον Οκτώβριο του 1961· η ανάθεση στη συνέχεια ακυρώθηκε κι έπειτα επανήλθε με αφορμή τον εορτασμό των ογδοντάχρονων του συγγραφέα (Καρρά 2010, 354). Ο Μελάς εκπροσωπεί τη συντηρητική προσέγγιση του εθνικού αφηγήματος. Είναι ενδιαφέρον ότι ενώ μοιράζεται με τον *Ρήγα* του Ρώτα την άποψη του παμβαλκανικού χαρακτήρα της επαναστατικής κίνησης του Ρήγα, η θέση αυτή δεν στηρίζεται ουσιαστικά από το

²⁰ Φώτος Πολίτης (1890–1934), κριτικός, θεατρικός συγγραφέας και σκηνοθέτης. Συνέβαλε ιδιαίτερα κατά την προπαρασκευαστική περίοδο του Εθνικού Θεάτρου (Φεβρουάριο 1931 έως Μάρτιο 1932) ως σκηνοθέτης και μέλος του Δ.Σ. του Οργανισμού (από κοινού με τον Γενικό Διευθυντή, Ιωάννη Γρυπάρη, και τον Γενικό Γραμματέα, Κωστή Μπαστιά) στην καθιέρωση υψηλών αισθητικών κριτηρίων, την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας, την πιστή απόδοση των κειμένων, την εισαγωγή της ευρωπαϊκής [θεατρικής] πρωτοπορίας, αλλά και την επικράτηση του σκηνοθέτη, ως του απόλυτου αρχηγού του καλλιτεχνικού γίγνεσθαι (ΑΡΒΑΝΙΤΗ 2010, 144).

²¹ «Η εθνική ταυτότητα φαίνεται να αποτελεί μια “επιτακτική” κοινωνική ταυτότητα. Στη δομή της συνυπάρχουν η μνήμη και η λήθη, εφόσον από τη μια επιλέγονται τα συνεκτικά στοιχεία που διαμορφώνουν τους δεσμούς των μελών της ομάδας και από την άλλη αποσιωπώνται οι διαφορές.» (ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ 2010, 199)

²² Άλλα έργα σκηνικής μουσικής του Α. Ξένου: *Τσαρουχοαναμυχία* (Γ. Σταύρου, 1943 [χαμένο]), *Ο καπετάν Μιχάλης* (Ν. Καζαντζάκη, 1959, [χαμένο]), *Φουέντε Οβεχούνα* (Λόπε ντε Βέγκα, 1959), *Μαριάννα Πινέντα* (Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα, 1960, [χαμένο]), *Μήδεια* (Ευριπίδη) (ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ 2013, 245).

κείμενο, ενώ μάλλον «συγχέεται με την [αλυτρωτική και μεγαλοϊδεατικής προέλευσης] αναβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας» (Χατζηπανταζής 2006, 234).

Δεδομένης της φθίνουσας καλλιτεχνικής πορείας του Μελά την περίοδο συγγραφής του έργου, καθώς και των μη φιλικών σχέσεών του με τη διεύθυνση του Εθνικού Θεάτρου, δεν είναι απρόσμενη η επιλογή του συνθέτη της Αντίστασης, Αλέκου Ξένου (1912–1995) –μέλους της Γραμματείας Γραμμάτων και Τεχνών της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης, και πρωτεργάτη στο «Θέατρο στο βουνό» με τον Βασίλη Ρώτα– για να συνθέσει τη σκηνική μουσική και να διευθύνει το μουσικό σύνολο στις παραστάσεις. Η επιλογή του Ξένου,²³ στελέχους της Αριστεράς, ως συνεργάτη τού σαφώς συντηρητικών πολιτικών φρονημάτων Μελά έρχεται –σε μία ταραγμένη κοινωνικά περίοδο και στο πλαίσιο μίας φιλικής μάλλον προς την προοδευτική πολιτική σκέψη διοίκηση του Εθνικού Θεάτρου– μάλλον να εξισορροπήσει την ανάθεση συγγραφής ενός πατριωτικού έργου στον περιθωριοποιημένο Μελά. Μια πιθανή ερμηνεία είναι η απόπειρα γεφύρωσης των μετεμφυλιακών παρατάξεων, η αποσυμφόρηση του κλίματος του Ψυχρού Πολέμου και κυρίως η εξισορρόπηση της πόλωσης που είχε δημιουργηθεί έπειτα από τις ταραχώδεις βουλευτικές εκλογές του 1961.²⁴ Άλλωστε, η άνοδος του εργατικού κινήματος κατά την περίοδο 1962–1965, μέσα από απεργίες και ποικίλους κοινωνικούς αγώνες, ενέτεινε τις πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες που θα οδηγήσουν στα Ιουλιανά του 1966 (Βερναρδάκης και Μαυρή 2012, 136–62). Σε κάθε περίπτωση, η καλλιτεχνική συνάντηση Μελά και Ξένου υπήρξε επιτυχής επισπρακτικά· οι κριτικοί ωστόσο υποδέχτηκαν το έργο με ανάμικτες απόψεις (Εθνικό Θέατρο 1962α.²⁵ Καρρά 2010, 356–57).

Ο Ξένος συνέθεσε ένα εκτεταμένο μουσικό έργο ως σκηνική επένδυση του θεατρικού κειμένου, το οποίο διαρθρώνεται σε Εισαγωγή και τρία μέρη, τα οποία υποδιαιρούνται σε εικόνες· έκαστη εικόνα δύναται να περιέχει περισσότερες της μίας μουσικές ενότητες. Σημειωτέον πως από το δεύτερο μέρος λείπει η Β' εικόνα και από το τρίτο μέρος οι εικόνες Α' και Β'. Το μουσικό κείμενο καλύπτει παρτιτούρα σαράντα έξι (46) σελίδων για ορχήστρα δωματίου (φλάουτο και πίκολο, όμποε, τρομπέτα σε ντο, κόρνο, ταμπούρο, βιολί, βιόλα, βιολοντσέλο, πιάνο). Στο αρχείο του Εθνικού Θεάτρου (1962β) σώζεται επίσης

²³ Κρίσιμη για τη συγκεκριμένη επιλογή φαίνεται να υπήρξε η άσκηση της Γενικής Διεύθυνσης του Εθνικού Θεάτρου από τον Αμίλιο Χουρμούζιο (1955–1964), ο οποίος κατά την περίοδο της Κατοχής υπήρξε επικεφαλής της Επιτροπής Αντιστασιακού Τύπου, ενώ επίσης πολέμησε στην Εθνική Αντίσταση με το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ).

²⁴ Οι εκλογές που χαρακτηρίστηκαν «εκλογές βίας και νοθείας» οδήγησαν σε ένα έκρυθμο πολιτικό σκηνικό, το οποίο αποκορυφώθηκε με τη δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη (22/5/1963) και την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας (21/4/1967).

²⁵ Πιο συγκεκριμένα, από τα επτά σχετικά δημοσιεύματα, τα πέντε είναι ανώνυμα, το ένα συντάχθηκε από τον ΣΚΑΛΙΟΡΑ (1962) και το έτερο –ως ανοικτή επιστολή– από τον ίδιο τον συγγραφέα (ΜΕΛΑΣ 1962β).

σπαρτίτο μελέτης φωνών και πιάνου (έκτασης 38 σελίδων), καθώς και πάρτες όλων των οργάνων του ορχηστρικού συνόλου. Δεν εντοπίζεται ηχογράφηση της σκηηνικής μουσικής, οπότε τα σχόλια που παρατίθενται στη συνέχεια προκύπτουν αποκλειστικά από τη μελέτη του έγγραφου μουσικού υλικού.

Μέρος/σελίδες παρτιτούρας	Εικόνα	Τίτλος / Ενότητα	Εκτελεστές	Τονικότητες
Εισαγωγή (σ. 1-5)	-	Εισαγωγή	ορχηστρικό σύνολο	τρόπος του Ρε, ντο ελάσσονα, χρωματική γέφυρα, τρόπος του Ρε
Μέρος Πρώτον (σ. 6)	Α'	Τραγουδάκι της Ρωξάνδρας	σόλο φωνή	σόλο φωνή: συνημμένα χρωματικά τετράχορδα (ανιόν: Φα#-Σολ#-Λα, κατιόν: Φα#-Μι-Ρε#)
(σ. 6-11)	Β'	-	χορωδία (unisono), ορχηστρικό σύνολο	Ντο μείζονα, Σολ μείζονα
(σ. 12)	Γ'	Γέφυρα	ορχηστρικό σύνολο	λα ελάσσονα
(σ. 13-17)	Γ'	Τραγούδι των Χαϊντούτσι	δίφωνη χορωδία, ορχηστρικό σύνολο	λα ελάσσονα, λα μείζονα
(σ. 18)	Γ'	Τραγούδι της Καρμανιόλας και χορός	χορωδία (unisono), ορχηστρικό σύνολο	Ρε μείζονα
(σ. 19-24)	Γ'	«Ως πότε παλληκάρια»	χορωδία (unisono), ορχηστρικό σύνολο	ντο ελάσσονα κατιούσα μελωδική

Μέρος/σελίδες παρτιτούρας	Εικόνα	Τίτλος / Ενότητα	Εκτελεστές	Τονικότητες
Μέρος Δεύτερο (σ. 25–27)	Α'	Εισαγωγή	ορχηστρικό σύνολο	τρόπος του Ρε (χρωματικός)
(σ. 28–30)	Γ'	Μενουέτο	ορχηστρικό σύνολο	Ρε μείζονα
(σ. 31–34)	Γ'	Τραγούδι επαναστατών	χορωδία (unisono, δίφωνη), ορχηστρικό σύνολο	Ντο μείζονα
Μέρος Τρίτον (σ. 35–38)	Γ'	Εισαγωγή	ορχηστρικό σύνολο	τρόπος του Ρε (χρωματικός)
(σ. 38–40)	Γ'	«Ένα πουλί καθότανε»	σόλο φωνή, ορχηστρικό σύνολο	φα ελάσσονα
(σ. 40)	Γ'	Ιντερλούδιο	σόλο φλάουτο	τρόπος του Ρε (χρωματικός), μι ελάσσονα, φα ελάσσονα
(σ. 40)	Γ'	Βυζαντινό	ορχηστρικό σύνολο	ντο ελάσσονα αρμονική ανιούσα
(σ. 41)	Γ'	«Ως τότε παλληκάρια»	χορωδία (unisono), ορχηστρικό σύνολο	ντο ελάσσονα κατιούσα μελωδική, σολ ελάσσονα
(σ. 42–45)	Γ'	Φινάλε	ορχηστρικό σύνολο	ντο ελάσσονα κατιούσα μελωδική

Πίνακας 2 : Δομή σκηνικής μουσικής του Α. Ξένου για το έργο *Ρήγας Βελεστινλής* του Σ. Μελά.

Η μουσική του Ξένου αναπτύσσεται με τη μορφή ορχηστρικής σουίτας (με επιμέρους διμερείς και τριμερείς μορφές), η οποία αξιοποιεί σε κάθε ενότητα διαφορετικό θέμα· εξαιρούνται η τέταρτη μουσική ενότητα της Γ' εικόνας του πρώτου μέρους και η πέμπτη ενότητα της Γ' εικόνας του τρίτου μέρους, οι οποίες μοιράζονται τη μελοποίηση του Ξένου για τον *Θούριο* του Ρήγα, «Ως τότε παλληκάρια». Εκτενή ορχηστρικά μέρη εναλλάσσονται με χορωδιακά ή σολιστικά τραγούδια, υπό τη συνοδεία του ορχηστρικού συνόλου, υπογραμμίζοντας τον ρόλο της μουσικής στην παράσταση (Πίνακας 2). Η αρμονική γλώσσα της σκηνικής μουσικής είναι τονική, συνδυάζοντας δυτικές κλίμακες και ελληνικούς παραδοσιακούς τρόπους. Επιλέγονται τονικότητες με λίγες αλλοιώσεις –τακτική συνήθης στη μουσική για το θέατρο, όπου συχνά οι τραγουδιστές δεν είναι επαγγελματίες μουσικοί– και οι εναλλαγές των τονικοτήτων στηρίζονται σε απλές αρμονικές σχέσεις (σχέσεις κυρίων βαθμίδων, ομώνυμες κλίμακες, σχετικές ελάσσονες κ.λπ.). Η απλή τονική γλώσσα και η σαφής δομή του έργου δύναται να ερμηνευθούν ως διασύνδεση με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό τον οποίο πρέσβευε ο Ξένος. Ο συγκερασμός στοιχείων παραδοσιακής (τρόποι) και δυτικής μουσικής (κλίμακες) επιβεβαιώνει τον αισθητικό προσανατολισμό του δημιουργού (Maliaras 2014).

Συνολικά η γραφή του Ξένου παρουσιάζει τα γνωρίσματα που διακρίνουν το σύνολο της εργογραφίας του και σχετίζονται τόσο με τον νεοκλασικισμό, όσο και με την προσέγγιση της ελληνικής μουσικής παράδοσης υπό το πνεύμα της μεταπολεμικής νεο-τονικότητας. Η σύμπραξη των αντιθετικών κοινωνικοπολιτικών κατευθύνσεων Μελά και Ξένου υπό τη σκηνοθεσία του εμπειροτάτου και διεθνώς αναγνωρισμένου Αλέξη Μινωτή εξασφάλισε εκτός από την επιτυχημένη εξισορρόπηση των στοιχείων της παραγωγής, την εξωστρεφή αντίληψη και τον οικουμενικό προσανατολισμό του εθνοκεντρικού θέματος.

Τρίτη μελέτη περίπτωσης: *Καποδίστριας* (1944) του Νίκου Καζαντζάκη

Ο *Καποδίστριας* είναι το πρώτο έργο του Καζαντζάκη,²⁶ το οποίο ανέβηκε στη σκηνή του Εθνικού Θεάτρου, στις 25 Μαρτίου του 1946, σε σκηνοθεσία του Σωκράτη Καραντινού και σκηνογραφία του Νίκου Εγγονόπουλου (Εθνικό Θέατρο 1946). Σε αυτή την παραγωγή δεν αναφέρεται σκηνική μουσική. Το 1976 το έργο παραστάθηκε εκ νέου (Εθνικό Θέατρο 1976α) –με αφορμή τα 200 χρόνια από τη γέννηση του Ιωάννη Καποδίστρια– σε σκηνοθεσία του Αλέξη Σολομού, σκηνογραφία του Παύλου Μαντούδη, κοστούμια της Ιωάννας Παπαντωνίου και μουσική του Μίκη Θεοδωράκη.²⁷ Οι παραστάσεις κά-

²⁶ Νίκος Καζαντζάκης (1883–1957). Σχετικού θέματος θεατρικά έργα του αποτελούν επίσης τα εξής: *Νικηφόρος Φωκάς* (1927) και *Κωνσταντίνος ο Παλαιολόγος* (1951) (ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ 1998).

²⁷ Μίκης (Μιχαήλ) Θεοδωράκης (1925–2021). Έργα σκηνικής μουσικής του για παραγωγές του Εθνικού Θεάτρου: *Φοίνισσαι* (Ευριπίδη, 1960, 1965), *Αίας* (1961), *Τρωάδες* (1965, 1975), *Ικέτιδες* (1977), *Φοίνισσες* (1978, 1988), *Παπαφλέσσας* (1980), *Ένας όμηρος* (1984), *Αντιγόνη* (1995) (ΕΘΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ 2025β).

λυσαν το διάστημα από τις 5 Νοεμβρίου έως τις 12 Δεκεμβρίου του 1976 και υπήρξε επανάληψη στις 26 Φεβρουαρίου του 1982 (Εθνικό Θέατρο 1982). Η παραγωγή ωστόσο είχε μάλλον αρνητική υποδοχή από τον τύπο της εποχής.²⁸ Η επιλογή του έργου ενός αναγνωρισμένου συγγραφέα, ο οποίος σηματοδότηκε από τις πολιτικές απόψεις και στάσεις του²⁹ και ενός συνθέτη που δραστηριοποιήθηκε στον αριστερό χώρο αδιάλειπτα από τη γερμανική κατοχή έως την επταετή δικτατορία (Μπαλωτή & Εμμανουήλ 2005) καθιστά σαφή την προοδευτική μεταστροφή των αρχών της Μεταπολίτευσης στη διατύπωση του εθνικού αφηγήματος από το Εθνικό Θέατρο. Η σύμπραξη Καζαντζάκη, Θεοδωράκη και Σολομού εμπεριέχει πολλαπλούς συμβολισμούς, ορίζοντας επίσης μεταπολιτευτικά ένα πλουραλιστικό κοινωνικο-πολιτιστικό πλαίσιο.³⁰

Η μουσική του Θεοδωράκη (Εθνικό Θέατρο 1976β), διατηρώντας τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του δημιουργού της, διακρίνεται για την πηγαία μελωδικότητα (άλλοτε με θέματα μεγάλων χειρονομιών και άλλοτε με έμφαση στα γρήγορα ρυθμικά μοτίβα), την ηθελημένη απλότητα, τον συχνά επικό χαρακτήρα, και την εκτενή χρήση χορωδιακών μερών (χορός γυναικών) ενίοτε με τη συνοδεία του οργανικού συνόλου. Τα ορχηστρικά μέρη περιορίζονται σε μικρές εισαγωγές των διμερών και τριμερών στροφικών χορωδιακών μερών. Τονικότητες λίγων αλλοιώσεων συνυφαινούνται ενίοτε με χαρακτηριστικά των λαϊκών δρόμων. Η ενορχήστρωση προβλέπει εκτός από την τρίφωνη

²⁸ ΑΘΗΝΑΙΟΣ 1976· ΔΡΟΜΑΖΟΣ 1976· ΚΛΑΡΑΣ 1976· ΑΡΤΕΜΑΚΗΣ 1976· ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ 1976· ΔΟΣΑΣ 1976· ΣΚΟΥΛΟΥΔΗΣ 1976· και ΣΑΡΔΕΛΛΗΣ 1982.

²⁹ «Μια διαφορετική πτυχή της ζωής του Καζαντζάκη –ίσως η λιγότερο γνωστή– αφορά στην έντονη πολιτική του δραστηριοποίηση. [...] Δυο φορές ανέλαβε ανώτερη κυβερνητική θέση: την πρώτη ως γενικός διευθυντής του Υπουργείου Περιθάλψεως, με βασική αποστολή τον επαναπατρισμό των προσφύγων από την περιοχή του Καυκάσου (1919). Τη θέση αυτή διατήρησε ως την εκλογική ήττα των Φιλελευθέρων το 1920, για να επανέλθει πολλά χρόνια αργότερα ως Υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου της κυβέρνησης Σοφούλη (1945–46). Κατά τα φαινόμενα, η εμπλοκή του στην πολιτική ζωή του προσέφερε κυρίως απογοητεύσεις. Το 1929, οι φιλικές σχέσεις που διατηρούσε με το σοβιετικό καθεστώς και η διοργάνωση εκδήλωσης από κοινού με τον Ελληνορουμάνο λογοτέχνη Παναΐτ Ιστράτι υπέρ της Σοβιετικής Ένωσης στην Αθήνα κατέληξαν στην πρώτη δικαστική του δίωξη. Πρόκειται, ουσιαστικά, για την απαρχή μιας σειράς σφοδρών αντιδράσεων απέναντι στον ίδιο και το έργο του.» (ΚΥΦΩΝΙΔΟΥ Χ.Χ.).

³⁰ «Στη μεταπολίτευση, ειδικότερα στη δεκαετία του '80, το πρόσωπο της ελληνικής κοινωνίας σταδιακά άλλαξε. Από τους μικροαστούς στους “μη προνομιούχους” και από τους “μικρομεσαίους” στα μεσοαστικά στρώματα, η Ελλάδα πέρασε μέσα από την εύθραυστη, πρώτη μεταδικτατορική περίοδο, για να καταλήξει στην πόρτα μιας μεσοστρωματικής, μαζικής δημοκρατίας. Δεν συνέβαλε προς αυτή την κατεύθυνση μόνο η κοινωνική κινητικότητα και η αλλαγή των οικονομικών μεγεθών. [...] η αναζήτηση της ταυτότητας των συλλογικών υποκειμένων μέσα από τη διερώτηση και τη νέα οριοθέτηση έμφυλων, οικογενειακών, διαγενεακών ρόλων, η μεταβολή των όρων της πολιτικής επικοινωνίας, η μαζικοποίηση και σταδιακή εμπορευματοποίηση των πολιτισμικών προϊόντων και πρακτικών, η απορρύθμιση του δίπολου «λόγια/υψηλή» και «λαϊκή/χαμηλή» κουλτούρα, οι νέοι τρόποι ζωής (life style) και κατανάλωσης έχουν το δικό τους μεγάλο μερίδιο σε αυτή τη διαδικασία. Δεν πρόκειται για επιφαινόμενο, αλλά για μια αργόσυρτη και βαθιά μεταβολή στην πολιτική και κοινωνική εμπειρία» (ΓΑΖΗ 2015, 246).

γυναικεία χορωδία, δύο πρώτα βιολιά, ένα δεύτερο βιολί, φλάουτο, κιθάρα και βιολοντσέλο. Η παρτιτούρα του έργου αποτελείται από δεκατέσσερις σελίδες (Εθνικό Θέατρο 1976β), οι οποίες επιμερίζονται –σε αντιστοιχία με τις πάρτες– σε τέσσερις (4) ενότητες, με τίτλους: «Οι μεγάλες πόρτες», «Αχ, στη γης να πιαστώ», «Ο μεγάλος ο νους σου», «Κυβερνήτη μας». Πρόσθετο φαίνεται το σύντομο μονοφωνικό χορωδιακό «Ο ήλιος εβασίλεψε», το οποίο εκτελείται ασυνόδευτο και περιλαμβάνεται μόνο στην ορχηστρική παρτιτούρα, καθώς και το επίσης ασυνόδευτο σόλο τραγούδι της Σουλιώτισσας –«Αν δεν στοίχειωσε τ’ ανθρωπογεφύρι»– σε ξεχωριστή πάρτα. Το μουσικό υλικό (Εθνικό Θέατρο 1976β) περιλαμβάνει εκτός από την παρτιτούρα, πάρτες των μουσικών οργάνων, καθώς και φωνητική παρτιτούρα μελέτης με τη συνοδεία –ενός λαϊκότερου σε σχέση με το σύνηθες πολυφωνικό όργανο, το πιάνο– κιθάρας (spartito).³¹

Αριθμός ενότητας / Σελίδες παρτιτούρας	Τίτλος ενότητας	Πρώτος στίχος	Μουσικά μέσα	Τονικότητες
1 / σ. 1–4	Οι μεγάλες πόρτες	«Οι μεγάλες πόρτες ανοίξανε»	χορωδία (τρίφωνη), οργανικό σύνολο	ρε ελάσσονα αρμονική, Ντο μείζονα [κατάληξη]
2 / σ. 5–8 σ. 8	Αχ στης γης να πιαστώ	«Αχ στη γης να πιαστώ να ριζώσω» [«Ο ήλιος εβασίλεψε»]	χορωδία (unisono), οργανικό σύνολο δίφωνη ασυνόδευτη χορωδία	Ντο μείζονα μι ελάσσονα μελωδική κατιούσα

³¹ Η σειρά των τραγουδιών στο σπαρτίτο διαφοροποιείται: «Ο μεγάλος νους», «Οι μεγάλες πόρτες», «Κυβερνήτη μας», «Αχ στη γης να πιαστώ».

Αριθμός ενότητας / Σελίδες παρτιτούρας	Τίτλος ενότητας	Πρώτος στίχος	Μουσικά μέσα	Τονικότητες
3 / σ. 9	Ο μεγάλος ο νους σου	«Ο μεγάλος ο νους σου πατέρα μου»	χορωδία (τρίφωνη), οργανικό σύνολο	Φα μείζονα
4 / σ. 10–11 / σ. 12–14	Κυβερνήτη μας	«Κυβερνήτη μας δάφνες σου στρώσαμε» «Τρεις κυράδες σαν ήρθες σε δέχτηκαν»	χορωδία (unisono), οργανικό σύνολο	Φα μείζονα, λα ελάσσονα, ρε ελάσσονα, Ντο μείζονα, Λαβ μείζονα, λα ελάσσονα, Φα μείζονα, Λαβ μείζονα, Ντο μείζονα
4α [πάρτα φωνής, σ. 1]	Το τραγούδι της Σουλιώτισσας	«Αν δεν στοίχειωσε τ' ανθρωπογεφύρι»	σόλο (Αλέκα Κατσέλη)	Ρε μείζονα

Πίνακας 3 : Δομή σκηνικής μουσικής του Μ. Θεοδωράκη για το έργο *Καποδίστριας* του Ν. Καζαντζάκη.

Είναι χαρακτηριστική η σκόπιμη λιτότητα της μουσικής του Θεοδωράκη: μικρός αριθμός μουσικών μερών, λιτό οργανικό σύνολο, τονικότητες λίγων αλλοιώσεων, συχνές επαναλήψεις, περιορισμένη επεξεργασία (Πίνακας 3). Χαρακτηριστικό το πλήθος μετατροπιών στο τέταρτο μέρος, όπου και η αναφορά στην ακτινοβόλα προσωπικότητα του πρωταγωνιστή του έργου. Η απουσία ωστόσο χαρακτηριστικών κλιμάκων της παραδοσιακής μουσικής παραπέμπει στην άντληση των εύληπτων τονικοτήτων από τη δημοφιλή μουσική. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η μουσική απλότητα συμβάλλει στην ανάδειξη των νοημάτων του κειμένου και της δραματικής πλοκής· στην πραγματικότητα, όλα τα χαρακτηριστικά της μουσικής φαίνεται να υπηρετούν την

αμεσότητα και την αντιληπτότητα του ίδιου του μουσικού κειμένου, καθώς και την αποτύπωση της αναγνωρίσιμης ταυτότητας του δημιουργού αυτής, με ισχυρό το στοιχείο του λαϊκισμού (Τσέτσος 2013, 28–30).

Σε αυτή την παραγωγή του Εθνικού Θεάτρου η σύμπραξη τριών δημιουργών του αντικομφορμιστικού ιδεολογικού χώρου (Καζαντζάκης, Θεοδωράκης, Σολομός) παρέχει τα εχέγγυα της διάπλατης εξωστρέφειας της ελληνικότητας στην εκφορά του εθνοκεντρικού θέματος.

Συμπεράσματα

Από την παρουσίαση των μελετών περίπτωσης της παρούσας έρευνας, γίνεται σαφές πως η προσέγγιση του εθνικού αφηγήματος για το 1821 –μέσα από τις αντίστοιχες θεματικά θεατρικές παραγωγές του Εθνικού Θεάτρου με πρωτότυπη σκηνική μουσική– μπορεί να ερμηνευθεί παράλληλα με τη μεταλλασσόμενη έννοια της εθνικής ταυτότητας σε κάθε φάση της εξεταζόμενης περιόδου: Μεσοπόλεμος, μετεμφυλιακή Ελλάδα, Μεταπολίτευση. Η μετάπλαση της εθνικής συνείδησης σε ελληνικότητα προσφέρει εναλλακτικές προσεγγίσεις τόσο στον άξονα του θεατρικού κειμένου, όσο και της μουσικής.

Η εναλλαγή συντηρητικότερων και προοδευτικότερων λογοτεχνών και συνθετών αποτυπώνεται στα χαρακτηριστικά της σκηνικής μουσικής. Η απόλυτη ορχηστρική μουσική –με τη μεταγενέστερη προσθήκη του φωνητικού μέρους– για τον Βάρβογλη είναι χαρακτηριστική της τυπικής ρομαντικής έκφρασης της έννοιας του εθνικού που απηχεί από τον 19ο αιώνα στον μεσοπόλεμο· στη συνέχεια, ο συνδυασμός ορχηστρικών και φωνητικών μερών στην περίπτωση του Ξένου λαμβάνει τον ρόλο μέσου αισθητικής καλλιέργειας του θεατρικού κοινού υπηρετώντας μάλλον μία ανθρωπιστική και οικουμενική μεταπολεμική διάσταση· τα σύντομα ορχηστρικά και τα εύληπτα φωνητικά μέρη στον Θεοδωράκη μπορούν να θεωρηθούν έκφραση μίας διάχυτης ελληνικότητας με στοιχεία λαϊκής μεταπολιτευτικής συμπερίληψης.

Σε κάθε περίπτωση, οι συνεργασίες που αναπτύσσονται μεταξύ θεατρικών συγγραφέων, συνθετών και σκηνοθετών –Β. Ρώτας, Μ. Βάρβογλης και Φ. Πολίτης· Σ. Μελάς, Α. Ξένος και Α. Μινωτής· Ν. Καζαντζάκης, Μ. Θεοδωράκης και Α. Σολομός– έχουν την τάση να εξισορροπούν συντηρητικές και προοδευτικές απόψεις, συμπεριλαμβάνοντας επίσης τις εκάστοτε κοινωνικοπολιτικές συγκυρίες. Συνολικά, η στερεοτυπική θεματολογικά ελληνική εθνεγερσία μετασχηματίζεται από ρομαντικό ιδεολόγημα εθνικής συνείδησης στην πρώτη παραγωγή, σε μεταπολεμική ελληνικότητα οικουμενικού προσανατολισμού στη δεύτερη και τέλος σε μεταπολιτευτική λαϊκότροπη ελληνικότητα στην τρίτη. Άξια αναφοράς τα υψηλά αισθητικά μουσικά κριτήρια που δεν εξαντλούνται στη μουσική επένδυση των θεατρικών σκηνών. Ειδικότερα, η σκηνική μουσική του Μάριου Βάρβογλη για το έργο *Να ζη το Μεσολόγγι* αποτελεί πρότυπη μελέτη περίπτωσης λόγω της αυτόνομης έκτοτε πορείας της.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΑΘΗΝΑΪΟΣ, Π. 1976. Καποδίστριας στο «Εθνικό». *Εθνικός Κήρυξ*, 7/11/1976, χ.σ. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/playmaterial/218#publications>> (15/06/2025).
- Ο ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ 1933/03/22. Η χθεσινή του Εθνικού. Τα παιχθέντα δύο έργα. *Αθηναϊκά Νέα*, χ.σ. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<http://www.nt-archive.gr/playmaterial/575#publications>> (15/06/2025).
- [ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΟ] 1930. Εορταί Εκατονταετηρίδος. *Μουσικά Χρονικά* 16-17/4-5 (Απρίλιος-Μάιος): 132.
- [ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΟ] 1933. Ο αναπληρωτής. 1933/03/22. Η χθεσινή του Εθνικού. Τα παιχθέντα δύο έργα. *Αθηναϊκά Νέα*, χ.σ. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<http://www.nt-archive.gr/playmaterial/575#publications>> (15/06/2025).
- ΑΡΒΑΝΙΤΗ, Κ. 2010. *Η αρχαία ελληνική τραγωδία στο Εθνικό Θέατρο*, τ. Α': *Θωμάς Οικονόμου – Φώτος Πολίτης – Δημήτρης Ροντήρης*. Αθήνα: Νεφέλη.
- ΑΡΤΕΜΑΚΗΣ, ΣΤ. Ι. 1976. Ο «Καποδίστριας» του Καζαντζάκη στο Εθνικό. *Ελεύθερος Κόσμος*, 21/11/1976, 2. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/playmaterial/218#publications>> (15/06/2025).
- ATHENS PHILARMONIA ORCHESTRA 2021. *M. Varvoglis: Long live Messolonghi – cor anglais and string orchestra*, <<https://www.youtube.com/watch?v=9hg7rk9j4C-Q&list=PLPJ2Km54IPXKshvTYYFEwh2U2gTTKAgDM&index=14>> (15/06/2025).
- BELONIS, Y. 2001. Varvoglēs [Varvoglis], Marios. *Grove Music Online*, <<https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000029063>> (31/05/2022).
- _____, 2009. The Greek National Music School. Στο: Κ. ΡΟΜΑΝΟΥ (επιμ.), *Serbian & Greek Art Music: A Patch to Western Music History*. Bristol: Intellect, 125–61.
- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ, Χ. & ΜΑΥΡΗΣ, Γ. 2012. *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*. Αθήνα: Public Issue.
- ΒΌΓΛΗΣ, Π. 2008. Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις. Στο: Ρ. ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ, Τ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ, Ε. ΒΟΥΤΥΡΑ, Β. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, & Κ. ΜΠΑΔΑ (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφύλιου πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 61–80.
- ΓΑΖΉ, Ε. 2015. Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση. Στο: Μ. ΑΥΓΕΡΙΔΗΣ, Ε. ΓΑΖΉ & Κ. ΚΟΡΝΕΤΗΣ (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο, 246–60.
- ΓΡΑΜΜΑΤΑΣ, Θ., ΜΟΥΔΑΤΣΑΚΗΣ, Τ., ΤΖΑΜΑΡΓΙΑΣ, Π. & ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗΣ, Χ. 1999. *Στοιχεία θεατρολογίας*. Αθήνα: ΓΤΥΕ «Διόφαντος».
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, ΑΠ. Β. 1933. Ένα αριστούργημα της εθνικής μας λογοτεχνίας. «Η θυσία του Αβραάμ» εις το Εθνικόν Θέατρον. Το κρητικόν μυστήριον που αναβιβάζεται σήμερον. *Έθνος*, 21/03/1933, χ.σ. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<http://www.nt-archive.gr/playmaterial/575#publications>> (15/06/2025).
- ΔΌΞΑΣ, Α. [ΔΡΑΚΟΥΛΙΔΗΣ, Ν.] 1976. «Καποδίστριας» στο Εθνικό Θέατρο. *Εμπρός*, 18/12/1976, χ.σ. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/playmaterial/218#publications>> (15/06/2025).

- ΔΡΟΜΑΖΟΣ, ΣΤ. Ι. 1976. «Καποδίστριας» του Νίκου Καζαντζάκη στην Κεντρική Σκηνή του Εθνικού Θεάτρου. *Η Καθημερινή*, 10/11/1976, χ.σ. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/playmaterial/218#publications>> (15/06/2025).
- ΕΘΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ 1932. *Η θυσία του Αβραάμ – Να ζη το Μεσολόγγι. Ενίαία παράσταση. Παρτιτούρες*. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου [Παρτιτούρες], <<https://www.nt-archive.gr/playmaterial/575#music>> (15/6/2025).
- _____, 1933α. *Τρίτη 21 Μαρτίου* [Πρόγραμμα]. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<http://www.nt-archive.gr/playmaterial/575#programs>> (15/6/2025).
- _____, 1933β. *Σάββατον 25 Μαρτίου* [Πρόγραμμα]. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<http://www.nt-archive.gr/playmaterial/575#programs>> (15/6/2025).
- _____, 1933γ. *Πόλις Θεσσαλονίκη. 5-24 Σεπτεμβρίου* [Πρόγραμμα]. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<http://www.nt-archive.gr/playmaterial/575#programs>> (15/6/2025).
- _____, 1933δ. *Οκτώβριος 1933 – Μάιος 1934* [Πρόγραμμα]. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<http://www.nt-archive.gr/playmaterial/575#programs>> (15/6/2025).
- _____, 1935. *Οκτώβριος 1933 – Μάιος 1934* [Πρόγραμμα]. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<http://www.nt-archive.gr/playmaterial/575#programs>> (15/6/2025).
- _____, 1943. *Η θυσία του Αβραάμ. Ο βοσκός κι η νεράιδα* [Πρόγραμμα]. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<http://www.nt-archive.gr/playmaterial/575#programs>> (15/6/2025).
- _____, 1946. *Καποδίστριας*. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/play/761>> (15/6/2025).
- _____, 1962α. *Ρήγας Βελεστινλής* [Δημοσιεύματα]. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/playmaterial/440#publications>> (15/6/2025).
- _____, 1962β. *Ρήγας Βελεστινλής* [Παρτιτούρες]. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/playmaterial/440#music>> (15/6/2025).
- _____, 1976α. *Καποδίστριας*. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/play/218>> (15/6/2025).
- _____, 1976β. *Καποδίστριας* [Παρτιτούρες]. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/playmaterial/218#music>> (15/6/2025).
- _____, 1982. *Καποδίστριας*. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/play/218>> (15/6/2025).
- _____, 2025α. *Να ζη το Μεσολόγγι*. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/work/109>> (15/6/2025).
- _____, 2025β. *Καποδίστριας*. Αθήνα. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/work/3327>> (15/6/2025).
- ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ, Ε. Ν. 1998. *Νίκος Καζαντζάκης, ο ασυμβίβαστος: Βιογραφία βασισμένη σε ανέκδοτα γράμματα και κείμενά του*, επιμ. Π. Σταύρου. Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
- ΚΑΡΡΑ, ΑΙ. 2010. *Ο Σπύρος Μελάς και το θέατρο της εποχής του: συμβολή στη μελέτη της δραματουργίας του*. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, <DOI: 10.12681/eadd/28250>

- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ, Θ. Ν. 2002. Βασίλης Ρώτας. *Διαβάζω* 434: 78–114.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. Μ. ²2000. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- ΚΛΑΡΑΣ, ΜΠ. 1976. Ο «Καποδίστριας» στο Εθνικό. *Η Βραδυνή*, 8/11/1976, χ.σ.
- ΚΥΦΩΝΙΔΟΥ, ΕΛ. (επιμ.) χ.χ. Νίκος Καζαντζάκης. *Ακαδημία Αθηνών*, <<http://repository.academyofathens.gr/keine/index.php/gr/content/80>> (15 Ιουνίου 2025).
- ΜΑΛΙΑΡΑΣ, Ν. 2014. Theories establishing the Greek National Music, the use of traditional element and the 'rembetiko' in Greek popular music in the 1950s and 60s. Some remarks on a special kind of political-artistic populism. Στο: Ν. ΜΑΛΙΑΡΑΣ (επιμ.), *The National Element in Music (Conference Proceedings, Athens, 18-20 January 2013)*. Athens: University of Athens, Faculty of Music Studies, 321–28.
- ΜΑΜΑΛΗΣ, Ν. 2023. *Η Ιστορία της Μουσικής του Εθνικού Θεάτρου (1932–2005)*. Αθήνα: Fagotto.
- ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ, Α. 2010. *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη*. Αθήνα: Πεδίο.
- ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, Α. 1976. Ν. Καζαντζάκη «Καποδίστριας». *Τα Νέα*, 15/12/1976, χ.σ. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/playmaterial/218#publications>> (15/06/2025).
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ. ΤΗ. 1983. *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922–1936*. Berkeley / Los Angeles / London: University of California Press.
- ΜΕΛΑΣ, ΣΠ. 1962α. «Ρήγας Βελεστινλής». Ιστορικό δράμα, σε τρία μέρη, εννιά εικόνες. *Θέατρο 5* (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος): 43–67.
- _____, 1962β. Ο Σπύρος Μελάς προς τον Μινωτή για το ανέβασμα του «Ρήγα». *Ακρόπολις*, 03/11/1962, χ.σ. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/playmaterial/343#publications>> (15/06/2025).
- _____, 1971. Ρήγας Βελεστινλής, ο Εθνομάρτυρας. Ιστορικό δράμα. Τρία μέρη, εννιά εικόνες. *Απαντα, Ιστορικό θέατρο. Το 1821 σε 14 έργα και σκετς*. Αθήνα: εκδόσεις Μπίρη, 7–87.
- ΜΠΑΛΩΤΗ, Ε. Δ. & ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Μ. 2005. *Μίκης Θεοδωράκης*. Αθήνα: Σαββάλας.
- ΜΠΕΛΩΝΗΣ, Γ. 2012. *Η μουσική δωματίου στην Ελλάδα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Η περίπτωση του Μάριου Βάρβογλη (1886–1967)*. Αθήνα: Κέντρο Ελληνικής Μουσικής.
- ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, Δ. 2013. Κατάλογος έργων Αλέκου Ξένου (1912–1995). Στο: ΑΛ. ΧΑΡΚΙΟΛΑΚΗΣ (επιμ.), *Η αυτοβιογραφία και το αρχείο του Αλ. Ξένου*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, 219–82.
- ΟΝ AIR NEWS 2021. *Εορτές Εξόδου 2021: Το μοιρολόι «Να Ζει Το Μεσολόγγι»*, <<https://youtu.be/ZRy4Qa1A1l0?t=25>> (15/06/2025).
- ΡΕΝΤΖΕΙΕΡΗ-ΤΣΩΝΟΥ, Α.-Μ. 2008. Το “ελληνικό στοιχείο” σε έργα φωνητικής μουσικής των ελλήνων συνθετών της Εθνικής Μουσικής Σχολής Μ. Καλομοίρη και Μ. Βάρβογλη. *mus-e-journal*: 1–15, <<https://muse.gr/el/news/76-2008-03-28-11-43-56>> (15/06/2025).
- ΡΩΤΑΣ, Β. ⁴χ.χ. Να ζει το Μεσολόγγι. *Θέατρο για παιδιά*. Αθήνα: Εκδόσεις Χαρ. Μπούρα, 17–51.
- _____, 1929. «Να ζει το Μεσολόγγι». *Δραματική σκηνή από την ηρωική πολιορκία για να διδάσκεται στα σχολεία*. Αθήνα: Έκδοσις Περιοδικού Μουσικά Χρονικά.
- ΣΑΡΔΕΛΛΗΣ, Κ. 1982. Ο «Καποδίστριας» και η Εκκλησία. *Ελληνικός Κόσμος*, 4/3/1982,

- χ.σ. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/playmaterial/218#publications>> (15/06/2025).
- ΣΕΙΡΑΓΑΚΗΣ, Μ. 2011. Τρεις μεσοπολεμικοί *Κύκλωπες*. *Αριάδνη* 17: 315–342, <doi.org/10.26248/ariadne.v17i0.398>.
- ΣΚΑΛΙΩΡΑΣ, Κ. 1962. «Ρήγας Βελεστινλής», Εθνικό Θέατρο. *Ο ταχυδρόμος*, 27/10/1962, α.σ. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/playmaterial/343#publications>> (15/06/2025).
- ΣΚΟΥΛΟΥΔΗΣ, Μ. 1976. Καποδίστριας: Τα 200 χρόνια ενός “παρεξηγημένου Χριστού”. Ο Καζαντζάκης φορώντας τη “μεγάλη στολή” του βασιλιά του παραμυθιού, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 19/12/1976, χ.σ. Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, <<https://www.nt-archive.gr/playmaterial/218#publications>> (15/06/2025).
- ΤΖΕΡΜΙΑΣ, Π. 2001. Εθνικισμός και ανθρωπισμός. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 5: 1–14.
- ΤΖΙΩΒΑΣ, Δ. 2024. *Ιστορία, έθνος και μυθιστόρημα στη Μεταπολίτευση*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- ΤΣΕΤΣΟΣ, Μ. 2013. *Νεοελληνική Μουσική: Δοκίμια ιδεολογικής και θεσμικής κριτικής*. Αθήνα: Κ. Παπαργηγόριου – Χ. Νάκας.
- ΤΣΙΑΜΟΥΛΗΣ, Χ. 2014. *Αριθμητικό Τροπικό Σύστημα της Ελληνικής Μουσικής*. Αθήνα: Κ. Παπαργηγόριου – Χ. Νάκας.
- ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ, Θ. 2006. *Το ελληνικό ιστορικό δράμα από το 19^ο στον 20^ο αιώνα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- WEBSTER, J. 2001. Sonata form. *Grove Music Online*, <<https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000026197>> (31/05/2025).

Μαγδαληνή Καλοπανά
 Τμήμα Μουσικών Σπουδών
 Φιλοσοφική Σχολή
 Πανεπιστήμιο Αθηνών
 mkalorana@music.uoa.gr

Ο διεθνής παράγοντας και οι αγνοούμενοι της Κύπρου: τα ανθρωπιστικά προγράμματα ταυτοποίησης ως οδός διερεύνησης και απόδοσης ιστορικής δικαιοσύνης

Παναγιώτης Μηλιώνης & Μαρία Κτωρή

Abstract_ Panagiotis Milionis & Maria Ktori | The International Factor and the Missing Persons of Cyprus: Humanitarian Identification Programmes as a Path to Investigation and Rendering Historical Justice

The Republic of Cyprus experienced political, social, and military instability, which started little after its establishment in 1960 and culminated with the 1974-war events. The missing persons from these events remain to date an unresolved issue, while their relatives await their recovery, identification, and repatriation. According to International Humanitarian Law, the missing persons are victims of an armed conflict entitled to a timely, appropriate and respectful burial, and their relatives have a right to know the fate of their loved ones. Within that scope, the United Nations General Assembly issued three resolutions during 1974–1977 calling all involved parties, and especially Turkey, to make every possible effort to resolve the matter. International organizations, namely the Physicians for Human Rights, INFORCE, and the Argentine Forensic Anthropology Team (EAAF) were instrumental in humanitarian identification efforts in Cyprus.

This study presents the contribution of forensic sciences to identifying missing persons in Cyprus in tandem with their impact on healing personal, family, and historical trauma. The authors examine identification efforts within the transitional justice context; they compare the humanitarian identification programmes running in Cyprus to international examples, seeking to identify good practices which other countries could adopt and pitfalls they should avoid.

Εισαγωγή

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ έχει ενταθεί η συζήτηση στη δημόσια σφαίρα για τα όρια ανάμεσα στην ιστορική και τη νομική επιστήμη. Ειδικότερα, στα τέλη του 20ού αιώνα δημιουργήθηκε η έννοια της «δικανικής στροφής», μίας στροφής δηλαδή του τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων προς τις δικανικές μεθόδους ταυτοποίησης θυμάτων (Anstett & Dreyfus 2017α, 2017β· Weizman

2017). Οι δικαστικές ή δικανικές επιστήμες αποτελούνται από διαφορετικά γνωστικά πεδία που συνδυάζονται και εφαρμόζονται στη διερεύνηση διαφόρων εγκλημάτων, όπως στο πλαίσιο μίας αστυνομικής υπόθεσης, μίας εμπόλεμης σύρραξης, της διερεύνησης εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας (Ferllini 2017), ή και στη διαδικασία ταυτοποίησης θυμάτων από μαζικές καταστροφές (π.χ. ακραία καιρικά φαινόμενα, αεροπορικά δυστυχήματα κ.ά.) (James et al. 2014· Ubelaker 2015).

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι πολυ-επιστημονικές ομάδες διερεύνησης του παρελθόντος έγιναν συνώνυμες με τον όρο «δικανική στροφή». Διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση της μαζικής βίας, συνεισφέροντας στοιχεία στα δικαστήρια που διερευνούν το παρελθόν και ταυτοποιώντας τα θύματα εγκλημάτων, ώστε να τελειώσει η αβεβαιότητα για τις οικογένειές τους. Η βιολογική ανθρωπολογία ήταν καθοριστική για τη γέννηση και καθιέρωση της δικαστικής ανθρωπολογίας (Snow 1982), αφού οι ανθρωπολόγοι συμμετείχαν συστηματικά σε προσπάθειες εντοπισμού και ταυτοποίησης θυμάτων συνεπεία συρράξεων (Cordner & McKelvie 2002· Ferrándiz & Robben Antonius 2015· Ubelaker 2018). Συναφής και άρρηκτα δεμένη με τη δικαστική ανθρωπολογία είναι και η αρχαιολογία. Ο εντοπισμός ανθρωπίνων λειψάνων στο πλαίσιο διερεύνησης αστυνομικών υποθέσεων έδωσε την ευκαιρία να εφαρμοστούν συστηματικά αρχαιολογικές μέθοδοι για την τεκμηρίωση και εκταφή τους, στη δεκαετία του 1970 (Bass & Birkby 1978· Crist 2001· Haglund 2001· Menez 2005· Scott & Connor 2001). Ως δικαστική αρχαιολογία ορίζεται η εφαρμογή αρχαιολογικών μεθόδων και τεχνικών στο πλαίσιο διακρίβωσης της τύχης ενός ή και περισσότερων θυμάτων, από την αστυνομία ή άλλο αρμόδιο σώμα (Groen 2018· Moran & Gold 2019). Ως επιστήμη, συνέβαλε θετικά στη διερεύνηση εγκλημάτων πολέμου (Haglund 2001· Stover & Ryan 2001· Jessee & Skinner 2005· Steele 2008), στον εντοπισμό, στην εκταφή και στην ταυτοποίηση θυμάτων από τους παγκοσμίους πολέμους (Jonker 2018· Martin 2020· Kobiałka & González-Ruibal 2024· Kobiałka et al. 2024), καθώς και στη διακρίβωση της τύχης αγνοουμένων μετά τη λήξη εμπόλεμων συρράξεων (Schuldenrein et al. 2017· Kim et al. 2020).

Η παρούσα μελέτη εστιάζεται στα προγράμματα ταυτοποίησης θυμάτων από τις διακοινοτικές ταραχές του 1963–64 και την τουρκική εισβολή του 1974 στην Κύπρο, τα οποία ιδρύθηκαν με τη συμβολή και καθοδήγηση διεθνών ομάδων εμπειρογνομόνων. Εξετάζονται το πρόγραμμα ταυτοποίησης της Κυπριακής Δημοκρατίας και το πρόγραμμα της Διερευνητικής Επιτροπής Αγνοουμένων (ΔΕΑ), στα οποία συνέβαλαν οι μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί Physicians for Human Rights (PHR), και INFORCE και η Αργεντινική Ομάδα Δικανικής Ανθρωπολογίας (Equipo Argentino de Antropología Forense – EAAF) αντίστοιχα. Επιπλέον, παρουσιάζεται το πρόγραμμα ταυτοποίησης της τουρκοκυπριακής κοινότητας, που ξεκίνησε κατόπιν εντολής του Mustafa Akinci το 2015 αμέσως μετά την εκλογή του στην εξουσία και την έντονη

πίεση των οικογενειών που έψαχναν τους οικείους τους, που αν και γνώριζαν πως είναι νεκροί δεν ήξεραν το χώρο ταφής τους (Plümer 2022, 169). Οι συγγραφείς αναλύουν τον αντίκτυπο που έχουν οι προσπάθειες εντοπισμού και ταυτοποίησης σε δύο επίπεδα: πρωτίστως, στους οικείους των θυμάτων, και δευτερευόντως, στις προσπάθειες επούλωσης του ιστορικού τραύματος που βιώνουν οι δύο κοινότητες ως σήμερα. Ακολούθως οι συγγραφείς εξετάζουν τα προγράμματα ταυτοποίησης υπό το πρίσμα της μεταβατικής δικαιοσύνης και τα συγκρίνουν με διεθνή παραδείγματα, ώστε να διαφανούν επιπλέον τρόποι που μπορούν διεθνείς οργανισμοί να ενισχύσουν αυτές τις προσπάθειες ξένων χωρών.

Μεθοδολογία έρευνας

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, εντοπίστηκαν, συλλέχθηκαν κι αναλύθηκαν πρωτογενείς πηγές που αφορούν τα γεγονότα του 1963–64 και 1974. Οι πηγές είναι ποικίλες, κι έχουμε έτσι στη διάθεσή μας βίντεο, χάρτες και τύπο της εποχής υπό μελέτη, προφορικές μαρτυρίες, αλλά και συγγράμματα εμπλεκόμενων ενεργά στο θέμα των ταυτοποιήσεων από το 1974 ως σήμερα. Μελετήθηκαν ακολούθως οι επιστημονικές δημοσιεύσεις σχετικά με τα δύο προγράμματα ταυτοποιήσεων, για να καταγράψουμε τις μεθόδους και τα εργαλεία των δικανικών επιστημών, όπως και οι διαθέσιμες εκθέσεις του Προγράμματος Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Development Programme) που είναι αναρτημένες στην ιστοσελίδα τους και αφορούν τη ΔΕΑ. Τέλος, εκπονήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις¹ με Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους συγγενείς θυμάτων, τόσο της περιόδου των διακοινοτικών ταραχών του 1963–64 όσο και της εισβολής του 1974· οι συνεντεύξεις καλύπτουν όλο σχεδόν το φάσμα των θυμάτων για να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο εξισορροπημένο δείγμα (Feldman 1995· Holstein & Gubrium 1995) (Εικ. 1).

Αυτό το στάδιο ήταν καταλυτικό για να διαπιστωθούν οι παράγοντες που διαφοροποιούν τις καταστάσεις που αντιμετωπίζουν οι οικογένειες μετά το τραυματικό γεγονός. Επιπλέον, δόθηκε η ευκαιρία να διακριβωθεί το πώς προσλαμβάνουν οι συγγενείς το κάθε κομμάτι της διαδικασίας ταυτοποίησης ξεχωριστά αλλά και συνολικά. Για την εκπόνηση των συνεντεύξεων, εργαστήκαμε στο πλαίσιο του θεωρητικού υπόβαθρου της προφορικής ιστορίας (Portelli 1991· Abrams 2016). Κατά τη διάρκεια λοιπόν των συνεντεύξεων, προσέξαμε να μην επηρεάσουμε τους συνομιλητές με οποιαδήποτε προσωπική μας άποψη για το ζήτημα των αγνοουμένων, κι ήμασταν πρόθυμοι ακροατές

¹ Η μαρτυρία περικλείει μέσα της πολλές άλλες σημασίες, οι οποίες όμως έχουν έναν κοινό πυρήνα, που δεν είναι άλλος από την κατάθεση της ιστορίας του πρωταγωνιστή, όπως αυτός τη βίωσε. Οι όροι «αφήγηση», «ιστορία ζωής» και «βιογραφία» έχουν εναλλάξιμες σημασίες και αποτυπώνουν την προσωπική μαρτυρία με διαφοροποιημένους τρόπους (McGarry & Walklate 2015, 83). Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε ο όρος της «αφήγησης», διότι μέσα από αυτήν μοιράζεται ο αφηγητής μέρη της ιστορίας του ή και όλη την ιστορία του.

Εικόνα 1: Οι προσωπικές συνεντεύξεις με συγγενείς των θυμάτων (Ελλαδίτες, Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους), ανά επαρχία, περίπτωση (αγνοούμενος, πεσόντας), και περίοδο (1963–64, 1974) (Πηγή: Συγγραφείς· υπόστρωμα χάρτη: Φωτόδεντρο μαθησιακά αντικείμενα, <<https://photodentro.edu.gr/v/item/ds/8521/2910>>).

με ενσυναίσθηση. Αποδεχτήκαμε τα όσα μας εμπιστεύτηκαν ως «αφηγήσεις αλήθειας» κατά το σχήμα της Porter (2007, 2016), αναγνωρίζοντας παράλληλα ότι ως ερευνητές απέχουμε από την αυθεντική εμπειρία του βιώματός τους (Hirsch & Smith 2002, 9) κι ότι οι «πραγματικότητες» τους διαμόρφωσαν τις κατοπινές τους ζωές, τις εμπειρίες τους και τις αντιλήψεις τους για το παρελθόν (Connerton 1989· Hirsch & Smith 2002). Πρέπει να αναφέρουμε ότι οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε φιλικό κλίμα, σε χώρους όπου ένιωθαν πιο άνετα οι συνομιλητές, καθώς θα έπρεπε ενδεχομένως να ανατρέξουν σε πολύ τραυματικές εμπειρίες. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν αντιπαραβλήθηκαν με προηγούμενες έρευνες που εκπονήθηκαν για τις ανάγκες των συγγενών των θυμάτων και την ψυχοκοινωνική τους στήριξη (Killian 2016· Agathangelou & Killian 2019· CMP & ICRC 2021· UNRF & BAU 2021), όπως και με ευρύτερες έρευνες για τις ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της εισβολής στους εκτοπισθέντες (Ευδόκας κ.ά. 1976· Agathangelou & Killian 2002, 2009).

Οι ταυτοποιήσεις των θυμάτων εντάχθηκαν στο πλαίσιο της μεταβατικής και ιστορικής δικαιοσύνης. Στόχος μας ήταν να διαφανεί πώς η αρχική επιφυλακτικότητα που έλαβαν τα προγράμματα ταυτοποίησης στην Κύπρο μετατράπηκε σε θετικό βήμα προς τη διαλεύκανση της τύχης των αγνοουμένων. Παράλληλα, θελήσαμε να «χαρτογραφήσουμε» τη συμβολή διεθνών εμπειρογνομόνων από τις απαρχές των προσπαθειών αυτών, και τους τρόπους δι-

ασφάλισης της εγκυρότητας των αποτελεσμάτων μέσα από τη συστηματική εφαρμογή δικανικών πρωτοκόλλων ταυτοποίησης (Ktori 2023β). Έτσι, κατανοήσαμε τους μηχανισμούς που χρειάστηκαν ώστε τα προγράμματα ταυτοποίησης της Κύπρου να έλκουν το διεθνές ενδιαφέρον ως προς τη δομή και πρακτική εφαρμογή τους, καθώς οι καλές πρακτικές τους μπορούν να εφαρμοστούν σε αντίστοιχα ξένα προγράμματα (Ktori & Baranhan 2018, 9–12).

Το διεθνές πλαίσιο των «αναγκαστικών εξαφανίσεων» (enforced disappearances) και ο ορισμός του «αγνοουμένου» (missing person)

Το διεθνές πλαίσιο των «αναγκαστικών εξαφανίσεων»

Η «αναγκαστική εξαφάνιση» είναι από τις σοβαρότερες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με τα θύματα που την υφίστανται να χαρακτηρίζονται ως αγνοούμενα ή ελλείποντα πρόσωπα. Αποτελεί αυτόνομο αδίκημα και έγκλημα συνεχούς χαρακτήρα, που δεν αποτελεί φαινόμενο του μακρινού παρελθόντος, ούτε περιορίζεται γεωγραφικά. Αντιθέτως, αυξήθηκε ραγδαία τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα σε χώρες όπως η πρώην Γιουγκοσλαβία, Αργεντινή, Χιλή, Αλβανία, και συνεχίζεται τον 21ο αιώνα στο Ιράκ, Αφγανιστάν, και άλλες (Scovazzi & Citroni 2007· Citroni 2021).

Για το περιεχόμενο των εννοιών «αγνοούμενοι» και «θύματα εξαναγκαστικής εξαφάνισης» χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικοί ορισμοί, συνοπτικοί ή ευρύτεροι, που αναλύουν διεξοδικά το πλαίσιο στο οποίο υπάγονται τέτοιες περιπτώσεις. Στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιήσουμε τον ορισμό που διατυπώθηκε από τη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (εφεξής ΔΕΕΣ): «*Αγνοούμενος*» είναι το πρόσωπο με άγνωστη τοποθεσία για τους συγγενείς του και, βάσει αξιόπιστων πληροφοριών, εκλείπει σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία εξαιτίας, διεθνών ή μη, ένοπλων συγκρούσεων, μίας κατάστασης εσωτερικής βίας ή διαταραχών, φυσικών καταστροφών ή οποιασδήποτε άλλης κατάστασης που μπορεί να απαιτήσει την παρέμβαση από την αρμόδια κρατική αρχή.

Ο ορισμός του ΔΕΕΣ εμπεριέχει διαφορετικές υποομάδες, συμπεριλαμβανομένων ατόμων που μπορεί να έχουν σκοτωθεί σε μάχη ή τελούν υπό κράτηση, καθώς και άτομα και παιδιά εν ζωή που χωρίστηκαν από τις οικογένειές τους. Πρόσωπα που μπορεί να έχουν σκοτωθεί σε μάχη ή τελούν υπό κράτηση συμπεριλαμβάνονται στη Διεθνή Συνθήκη για την Προστασία όλων των Ατόμων από Αναγκαστικές Εξαφανίσεις (International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance), που υιοθέτησε το 2007 η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών με το ψήφισμα 61/177 και τέθηκε σε ισχύ το 2010. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 2 δηλώνεται ότι: «*Αναγκαστική εξαφάνιση*» θεωρείται η σύλληψη, κράτηση, απαγωγή ή οποιαδήποτε άλλη μορφή στέρησης της ελευθερίας από πράκτορες του κράτους ή από πρόσωπα ή ομάδες ατόμων που ενεργούν με την άδεια, υποστήριξη ή συγκατάθεση του

κράτους, ακολουθούμενη από άρνηση αναγνώρισης της στέρησης της ελευθερίας ή απόκρυψη της μοίρας ή του τόπου του εξαφανισμένου ατόμου, που τοποθετούν ένα τέτοιο άτομο εκτός της προστασίας του νόμου.

Της Συνθήκης του 2006 προηγήθηκε η Διακήρυξη για την Προστασία όλων των Ατόμων από Αναγκαστικές Εξαφανίσεις (Declaration for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance), που υιοθέτησε το 1992 η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών με το ψήφισμα 47/133. Η Διακήρυξη του 1992 περιγράφει ως αναγκαστική εξαφάνιση την κατάσταση στην οποία τα άτομα συλλαμβάνονται, απάγονται ή κρατούνται παρά τη θέλησή τους ή άλλως στερούνται την ελευθερία τους από υπαλλήλους διαφόρων κλάδων ή επιπέδων διακυβέρνησης ή από οργανωμένες ομάδες ή ιδιώτες που ενεργούν για λογαριασμό ή με τη συγκατάθεση και υποστήριξη, άμεση ή έμμεση, της κυβέρνησης.

Οι εξαφανίσεις υπό τη σκιά ολοκληρωτικών καθεστώτων στη Λατινική Αμερική, αλλά και ως απότοκο ένοπλων συρράξεων, πυροδότησαν μία σειρά εξελίξεων στον τομέα της διερεύνησης παραβάσεων της Συνθήκης του 2007, των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, στην επιστροφή των λειψάνων γι' αξιοπρεπή ταφή, και στην περαιτέρω εξέλιξη των δικανικών επιστημών (Rosenblatt 2015· Baranowska 2017). Αναφέρουμε παραδειγματικά το έργο που διετέλεσαν οι δικανικοί ανθρωπολόγοι Δρ. William Haglund και Δρ. Clyde Snow στη διερεύνηση των σφαγών της Srebrenica (σημερινή Βοσνία Ερζεγοβίνη), και της φάρμας Ončara στο χωριό Vukovar (σημερινή Κροατία). Βάσει των ευρημάτων τους προέβη σε καταδίκη των ιθυνόντων το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την πρώην Γιουγκοσλαβία (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia) (Stover & Peress 1998· Haglund 2001· Stover & Ryan 2001· Haglund & Sirkin 2002).

«Αναγκαστικές εξαφανίσεις» και «αγνοούμενοι» στην Κύπρο, ως συνέπεια εμπόλεμης σύρραξης

Η Κυπριακή Δημοκρατία, εγκαθιδρύθηκε ως ανεξάρτητο ενιαίο κράτος στις 16 Αυγούστου 1960, μετά από προσπάθειες δεκαετιών για τον τερματισμό της βρετανικής αποικιοκρατίας² και την ολοκλήρωση των Συμφωνιών Ζυρίχης–

² Οι πρώτες προσπάθειες τερματισμού της αποικιοκρατίας αλλά και της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα, ανάγονται στις αρχές του 20ού αιώνα (Παπαδόπουλλος 2009). Η Βρετανία προσέφερε την Κύπρο στην Ελλάδα ώστε η δεύτερη να συμπλεύσει με την Entente κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, προσφορά που απέρριψε η κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη τον Οκτώβρη του 1915 (Georghallides 1979, 100). Παρά την απογοήτευση των Κυπρίων, διενεργήθηκε ενωτικό δημοψήφισμα το 1921 που απέρριψε ο υπουργός Αποικιών Winston Churchill, όπως απέρριψε και αυτό του 1930 ο υπουργός Αποικιών Λόρδος Passfield. Η κορύφωση των συνεχών απορρίψεων σε συνάρτηση με την οικονομική κρίση αυτής της δεκαετίας, προκάλεσε την εξέγερση του Οκτωβρίου του 1931 (γνωστή και ως «Οκτωβριανά») (Georghallides 1985, 357–59· Παπαπολυβίου 2018). Το 1950 διεξήχθη νέο ενωτικό δημοψήφισμα που απέρριψε η βρετανική κυβέρνηση (Παπαπολυβίου 2000), και καθώς η ελληνική προσφυγή του 1954 στον Οργανισμό

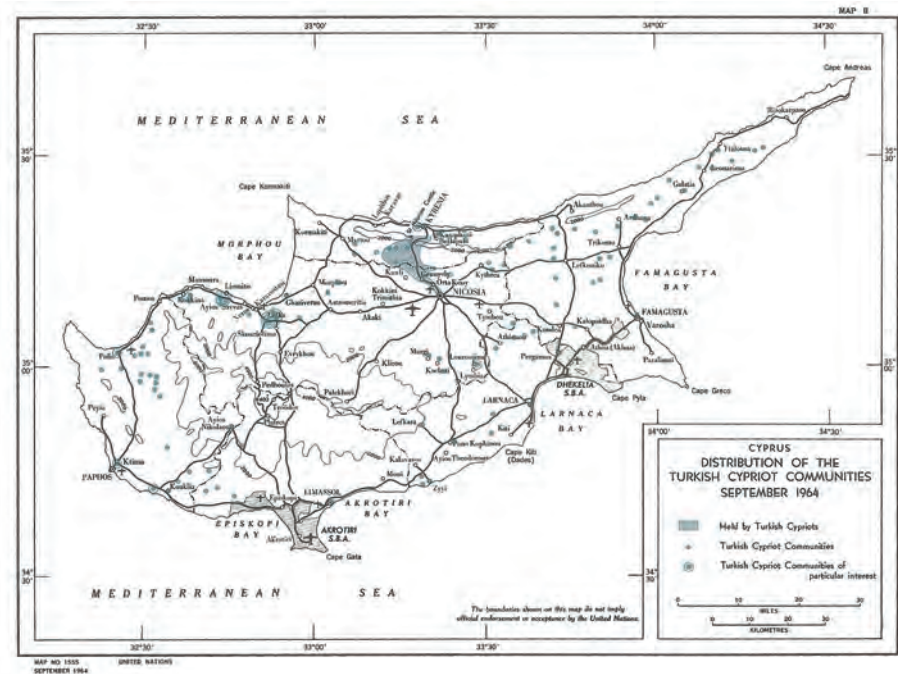
Λονδίνου του 1959. Η συνταγματική πρόνοια όμως για χωριστούς δήμους τους οποίους είχαν δικαίωμα να συστήσουν οι δύο κύριες εθνοτικές κοινότητες (Μαρκίδη 2009), υπήρξε η αφορμή ώστε το περίτεχνο σύστημα συνεταιριστικής νομής της εξουσίας της νεοσύστατης δημοκρατίας να παραλύσει μέσα σε τρία περίπου χρόνια. Στοχεύοντας στην υπέρβαση του αδιεξόδου, μετά και την αντίδραση της τουρκοκυπριακής ηγεσίας να ακινητοποιηθούν οι μηχανισμοί είσπραξης δημοσίων εσόδων (Χατζηαντωνίου 2007, 106–7), στις 29 Νοεμβρίου ο Πρόεδρος Μακάριος επέδωσε στον Αντιπρόεδρο Δρ. Fazıl Kızılcık υπόμνημα με το οποίο τους καλούσε σε διαπραγματεύσεις για τροποποίηση δεκατριών σημείων του συντάγματος. Επεσήμανε ότι θεωρούσε το συγκεκριμένο ζήτημα ως αμιγώς εσωτερικό θέμα της κυβέρνησης ώστε να αποκλείσει τυχόν δικαίωμα ανάμειξης ή επέμβασης τρίτων στη διαδικασία, και απέστειλε ταυτόχρονα αντίγραφο του υπομνήματος στους εκπροσώπους των τριών Εγγυητριών Δυνάμεων (Αγγλία, Ελλάδα, Τουρκία) (Κρανιδιώτης 2008).

Παρόλο που η Ελλάδα κι η Τουρκία βίωναν αντίστοιχα μια περίοδο πολιτικής αστάθειας, η Άγκυρα αντέδρασε άμεσα και αποφασιστικά απορρίπτοντας το υπόμνημα στις 6 Δεκεμβρίου 1963 πριν καν δώσει την απάντησή της η τουρκοκυπριακή ηγεσία. Λίγες μέρες αργότερα, ο Τούρκος πρέσβης στη Λευκωσία, Mazhar Özkoç, επέδωσε ρηματική διακοίνωση με την οποία επεσήμανε ότι η μονομερής τροποποίηση του συντάγματος θα οδηγούσε στην άμεση επέμβαση της Τουρκίας, την οποία ο Πρόεδρος Μακάριος απέρριψε ως «απαράδεκτη». Η τροποποίηση του συντάγματος συζητήθηκε περαιτέρω στις 19 Δεκεμβρίου 1963 στο Παρίσι, στο πλαίσιο συνάντησης των Υπουργών Εξωτερικών Τουρκίας, Ελλάδας και Κύπρου. Εκεί, αποφασίστηκε να δοθεί προτεραιότητα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και να γίνει προσπάθεια από κοινού να ασκηθούν πιέσεις στις δύο κοινότητες ώστε να διαπραγματευτούν εντός του πλαισίου του ισχύοντος συντάγματος (Λιναρδάτος 1986, 359–60· Ker-Lindsay 2004, 20–22).

Οι διακοινοτικές συγκρούσεις ξεκίνησαν από ένα τυχαίο γεγονός που προκάλεσε όμως αλυσιδωτές αντιδράσεις. Τα ξημερώματα της 21ης Δεκεμβρίου 1963, μία αστυνομική περίπτωση στις παρυφές ελληνοκυπριακής συνοικίας της παλιάς Λευκωσίας προσπάθησε να κάνει έλεγχο ταυτοτήτων σε ομάδα Τουρκοκυπρίων οι οποίοι επέβαιναν σε ένα, ή κατά άλλους δύο αυτοκίνητα.

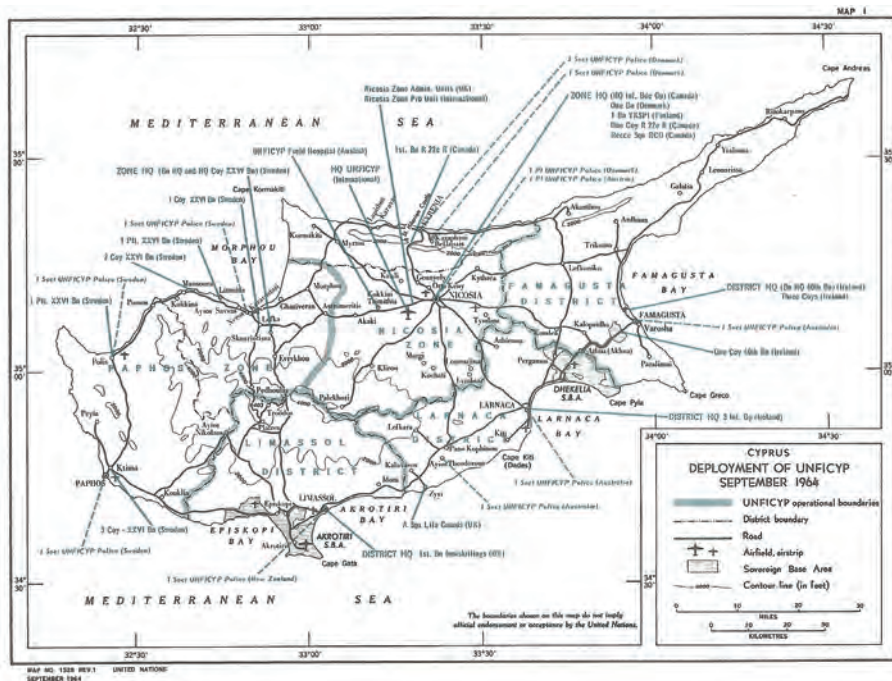
Ηνωμένων Εθνών (εφεξής ΟΗΕ) για την αυτοδιάθεση της Κύπρου δεν τελεσφόρησε, ο απελευθερωτικός αγώνας της ΕΟΚΑ του 1955–59 που ακολούθησε αποτέλεσε και τη μόνη διέξοδο στο ζήτημα (Holland 1998). Η τουρκοκυπριακή κοινότητα, αντίθετα, απέρριπτε την ένωση με την Ελλάδα υπέρ της διχοτόμησης (*taksim*) και ένωσης με την Τουρκία αντίστοιχα. Συναφείς είναι οι δύο εκθέσεις πολιτικής (*policy reports*) που εξέδωσε ο Nihat Erim στις 24 Νοεμβρίου και 22 Δεκεμβρίου 1956 (Σαρής 1982, 274–301)· τη διχοτόμηση πρότεινε και επίσημα για πρώτη φορά το 1957 ο Δρ. Fazıl Kızılcık μέσω της εφημερίδας του *Halkın Sesi* (17/08/1957) (Ioannides 2014, 46–48). Η δε σύσταση της οργάνωσης TMT (*Türk Mukavemet Teşkilatı*) αποτέλεσε και την αντίδραση των Τουρκοκυπρίων ώστε να έχουν αντίβαρο στην ΕΟΚΑ. Πρβλ. Holland 1998, 166, 199, 255, Kizilyürek 2003, Ker-Lindsay 2004, 14–20, και Nevzat 2005.

Εικόνα 2: Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών με τους τουρκοκυπριακούς θύλακες τον Σεπτέμβριο του 1964 (Πηγή: United Nations Geospatial Information Section, διαθέσιμο στο: <<https://digitallibrary.un.org/record/720538?ln=en&v=pdf>> [Προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025]).

Οι Τουρκοκύπριοι, ανάμεσά τους και μια ιερόδουλη, αρνήθηκαν να δεχτούν τον έλεγχο, ο οποίος είχε ενταθεί λόγω πληροφοριών περί μεταφοράς όπλων. Προκάλεσαν επεισόδιο και από τους πυροβολισμούς που ακολούθησαν τραυματίστηκε ένας αστυνομικός. Όταν οι αστυνομικοί ανταπέδωσαν τα πυρά, σκοτώθηκαν η ιερόδουλη και ένας Τουρκοκύπριος (Ανώνυμος 21/12/1963).

Τις επόμενες μέρες, ακολούθησαν αιμαχίες μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, παρά την έκκληση του Προέδρου Μακαρίου και του Αντιπροέδρου Kūzūik να επιδείξουν όλοι αυτοσυγκράτηση (Ανώνυμος 22/12/1963). Οι αιμαχίες εξελίχθηκαν σε πιο βίαιες συγκρούσεις σε διάφορες πόλεις, τουρκοκυπριακές δυνάμεις κατέλαβαν συνοικίες της Λευκωσίας και δημιούργησαν προγεφυρώματα σε πολλά σημεία του νησιού, ενώ κάτοικοι μεικτών χωριών τα εγκατέλειψαν και μετακινήθηκαν σε αμιγώς ελληνοκυπριακά και τουρκοκυπριακά χωριά αντίστοιχα (Χατζηαντωνίου 2007, 111–13). Από τις μετακινήσεις πληθυσμών προέκυψαν τουρκοκυπριακοί θύλακες σε αρκετές περιοχές (CIA 1964) (Εικ. 2), από τους οποίους οι Ελληνοκύπριοι προσπαθούσαν να μη διεξέλθουν φοβούμενοι επιθέσεις ή και χειρότερα αντίποινα αφού οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν και κατά το 1964. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες γίνο-

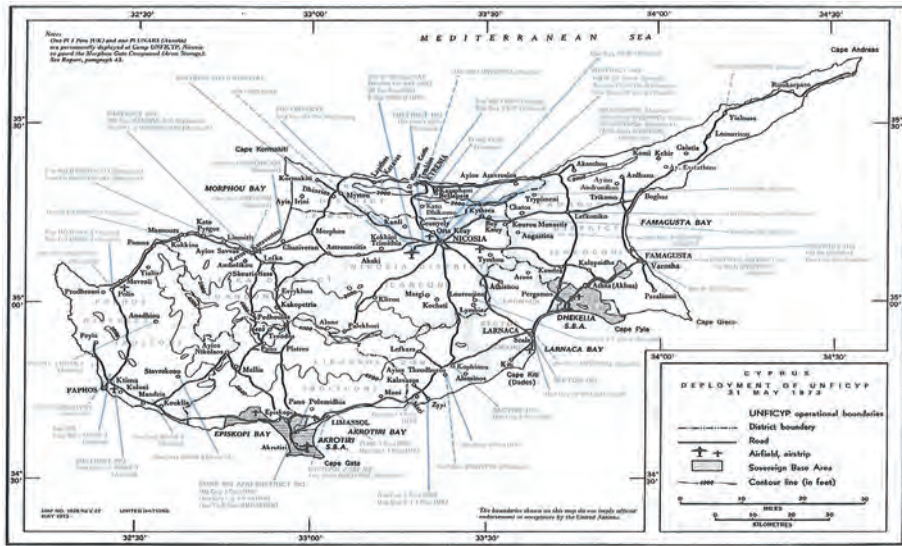

Εικόνα 3: Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών με τις περιοχές που επέπτευε η UNFICYP τον Σεπτέμβριο του 1964 (Πηγή: United Nations Geospatial Information Section, διαθέσιμο στο: <<https://digitallibrary.un.org/record/1660711?ln=en&v=pdf>> [Προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025]).

νταν συχνές απαγωγές Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων από μέλη της άλλης κοινότητας. Ένας αριθμός απαγωγών κατέληξε δυστυχώς σε δολοφονίες, με τα θύματα να γίνονται οι πρώτοι, αφανείς όμως, αγνοούμενοι στην Κύπρο. Όπως επισημαίνει η Plümer (2022) ο μεγαλύτερος αριθμός Τουρκοκύπριων αγνοουμένων (κάτι περισσότερο από τους μισούς συνολικά), προέκυψε από τις διακοινοτικές ταραχές.

Παρά τη λήξη των συγκρούσεων (Ker-Lindsay 2004, 34–38), η πολιτική αστάθεια παρέμεινε και έτσι εγκαταστάθηκε στο νησί η ειρηνευτική δύναμη των Ηνωμένων Εθνών για την Κύπρο (UNFICYP) το 1964 (Εικ. 3), βάσει του ψηφίσματος 186 (1964) της Γενικής Συνέλευσης. Καθώς οι ταραχές συνεχίστηκαν στο νησί, έστω και σε μικρότερη ένταση, η ειρηνευτική δύναμη επέκτεινε τις περιοχές εποπτείας της κατά τη δεκαετία του 1970 (Εικ. 4). Πλέον, μετά την τουρκική εισβολή, δραστηριοποιείται κυρίως κατά μήκος της γραμμής κατάπαυσης του πυρός (γνωστής και ως «Πράσινη Γραμμή») και δε διατηρεί όλα τα παρατηρητήρια που υπήρχαν ως το 1974.

Οι διακοινοτικές ταραχές του 1963–64 μαζί με το πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου 1974 κατά του Προέδρου Μακαρίου, και η συνεπακόλουθη τουρκική

Εικόνα 4: Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών με τις περιοχές που επέτρεψε η UNFICYP τον Μάιο του 1973 (Πηγή: United Nations Geospatial Information Section, διαθέσιμο στο: <<https://digitallibrary.un.org/record/730072?ln=en&n=pdf>> [Προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025]).

στρατιωτική εισβολή της 20ής Ιουλίου,³ αποτελούν σημεία-τομές στη σύγχρονη κυπριακή ιστορία που άλλαξαν και καθόρισαν συνάμα τις τύχες όλων. Το πραξικόπημα έφερε τους πρώτους νεκρούς, 98 στο σύνολο (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019· Επιτροπή Καταρτισμού και Τήρησης Μητρώου Μαχητών της Αντίστασης 2021).

Το μεγαλύτερο όμως μέρος των αγνοουμένων προέκυψε από τα γεγονότα του 1974. Οι αγνοούμενοι εκείνης της περιόδου ήταν οι περισσότεροι Ελληνοκύπριοι (κυρίως στρατιώτες, αλλά και πολίτες) και λιγότεροι Τουρκοκύπριοι. Επίσης, την ίδια περίοδο έλαβαν χώρα ωμότητες, μαζικές δολοφονίες ανυπεράσπιστων πολιτών (ηλικιωμένων, γυναικών και παιδιών) και των δύο κοινοτήτων, καθώς και βιασμοί Ελληνοκυπρίων ανδρών και γυναικών (Μαχλουζαρίδης 1975· European Commission for Human Rights 1976· Sant Cassia 2005, 55· Ευσταθίου 2015) και Τουρκοκυπρίων γυναικών (Özkaleli & Yılmaz 2015). Πολλοί συγγενείς αυτών των ατόμων, που στη συνέχεια καταχωρήθηκαν ως αγνοούμενοι, πίστευαν ότι οι οικείοι τους ήταν αιχμάλωτοι. Στο τέλος των εχθροπραξιών, περί το Σεπτέμβριο του 1974, οι κατάλογοι με τους αιχμαλώτους δημοσιεύτηκαν τόσο από την Κυπριακή Δημοκρατία όσο και τον τουρκικό στρατό, και παραδόθηκαν στον Ερυθρό Σταυρό.

³ Για προσεγγίσεις γύρω από τη διαφορετική ερμηνεία της στρατιωτικής παρέμβασης ως εισβολής από την επίσημη ελληνοκυπριακή αφήγηση και ως ειρηνευτικής παρέμβασης από την επίσημη τουρκοκυπριακή αφήγηση βλ., για παράδειγμα, Papadakis 2005.

Οι κατάλογοι δεν θεωρήθηκαν ολοκληρωμένοι και αντιμετωπίστηκαν με βαθύ σκεπτικισμό και καχυποψία από την αντίθετη πλευρά. Παράλληλα, τα συναφή ψηφίσματα της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών καλούσαν όλα τα εμπλεκόμενα μέρη να συνεργαστούν για τη διακρίβωση της τύχης των αγνοουμένων. Εάν ένα άτομο του οποίου η τύχη αγνοούνταν δεν εμφανιζόταν σε αυτές, δεν θεωρούνταν απαραίτητα νεκρό ή αγνοούμενο. Η σταδιακή απελευθέρωση αιχμαλώτων μέχρι και τον Οκτώβριο του 1976, συνέβαλε στη διατήρηση της ελπίδας ότι όσα άτομα ακόμα αγνοούνταν μπορεί και να ήταν ζωντανά, ενώ ο Τύπος της εποχής βρήκει αναφορών ότι κρατούνταν αιχμάλωτοι στην Τουρκία (Σεργίδης 2016, 21–41). Στα τέλη του '70 και στις αρχές του '80 οποιαδήποτε σκέψη ότι οι αγνοούμενοι ίσως να ήταν νεκροί, επειδή υπήρχε η ελπίδα να είναι ακόμη ζωντανοί, αντέβαινε στη λογική και δεν εκφραζόταν καθόλου. Αντιθέτως, κυριαρχούσε το αφήγημα ότι ήταν ζωντανοί και γίνονταν προσπάθειες απελευθέρωσής τους (Κασιμάτης 1997· Σεργίδης 2016, 43–63).

Ο κατάλογος των θυμάτων του πραξικοπήματος και της εισβολής καταρτίστηκε τελικά το 2000, κατόπιν απόφασης του Υπουργικού Συμβουλίου (αρ. 12/2000, ημερομηνία 04 Μαΐου 2000). Τα θύματα, συμπεριλαμβανομένων και όσων χάθηκαν τα ίχνη τους κατά την περίοδο 1963–1967, διαχωρίζονται στις εξής κατηγορίες και υποκατηγορίες (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019):

1. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες αγνοούμενοι της περιόδου 1963–1967
2. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες πεσόντες της περιόδου 1963–1967 (η επίσημη ιστοσελίδα αναφέρεται ως «υπό ετοιμασία»)
3. 126 υποθέσεις Ελληνοκυπρίων αγνοουμένων που δεν κατατέθηκαν αρχικά στη Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων
4. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες αγνοούμενοι της τουρκικής εισβολής
5. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες πεσόντες της τουρκικής εισβολής
  - 5.1 Ελληνοκύπριοι πεσόντες της τουρκικής εισβολής
  - 5.2 Ελλαδίτες πεσόντες της τουρκικής εισβολής
  - 5.3 Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες πεσόντες που τάφηκαν σε γνωστούς και άγνωστους χώρους στις κατεχόμενες περιοχές
6. Θύματα του πραξικοπήματος
  - 6.1 Πεσόντες αντιστασιακοί
  - 6.2 Πεσόντες πραξικοπήματος
  - 6.3 Πολίτες θύματα
  - 6.4 Ελλαδίτες πεσόντες πραξικοπήματος

Μόνο αρκετά πρόσφατα, κοντά στα τέλη του 20ού αιώνα άρχισε να εκφράζεται δειλά, και ως προσωπική άποψη, ότι οι αγνοούμενοι ίσως να ήταν νεκροί, μια άποψη ενάντια στην επίσημα εγκεκριμένη θέση και που σπάνια εμφανιζόταν στον αυτολογοκρινόμενο ελληνοκυπριακό Τύπο (Krystal 1995-

Σεργίδης 2016· Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2022). Το τραυματικό συμβάν αντανακλάται στον εσωτερικό κόσμο του υποκειμένου με την απώλεια της καλοσύνης και της ελπίδας. Για τους συγγενείς, ήταν και παραμένει δύσκολο να ανακάμψουν από το τραύμα, πόσο δε μάλλον να ρυθμίσουν τη ζωή τους αναλογιζόμενοι τις επόμενες γενιές, καθώς το τραύμα μετουσιώνεται σε φοβικό αντικείμενο. Αυτό, προκαλεί αποστασιοποίηση η οποία εκούσια διαιωνίζεται (Garland 1998· Laub 2005). Η διαγενεακή μετάδοση του τραύματος, είναι καθοριστική για την κατανόηση αυτής της δυναμικής. Η διαδικασία του τραύματος προϋποθέτει πρώτα τη διεργασία αυτού από την πλευρά του υποκειμένου και έπειτα από τα έμμεσα θύματα. Αυτό συμβαίνει, διότι το τραύμα δημιουργεί μια εσωτερική κατάσταση στην οποία η ήδη επιτευχθείσα ικανότητα ταξινόμησης, επεξεργασίας, συμβολικής σκέψης και εμπιστοσύνης των άλλων καταρρέει και στη συνέχεια αυτή μεταφέρεται διαγενεακά (Cavalli 2012).

Οι δύο κοινότητες και οι οικογένειες των αγνοουμένων φέρουν ένα μεγάλο φορτίο θλίψης που υποσυνείδητα διασπείρεται στην κοινωνία, και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του ιστορικού τραύματος. Πέρα από τις διαφορές στη θρησκεία και την κουλτούρα, οι ομοιότητες και ειδικά ο πόνος που βιώνει ο συγγενής του αγνοουμένου αλλά και το, άμεσα ή έμμεσα, θύμα είναι κοινός. Επίσης η περιθωριοποίηση των θυμάτων και η εργαλειοποίησή τους από την κεντρική εξουσία ήταν αισθητές και στις δύο πλευρές, σαν δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Υπάρχουν τα άμεσα θύματα, αλλά πλέον και τα έμμεσα (δεύτερες και τρίτες γενιές συγγενών), που χρειάζονται ψυχοκοινωνική στήριξη και κυρίως λύτρωση μέσα από τη διακρίβωση της αλήθειας, του εντοπισμού των οικείων τους, κι απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης. Η νέα γενιά έμμεσων θυμάτων που δημιουργείται από τις παρελθοντικές παραβιάσεις μαζικής βίας και του άμεσου αποτυπώματος που άφησε στους γονείς της, δεν μπορεί να αντιμετωπίσει το τραυματικό γεγονός μεμονωμένα, αλλά σε συνέχεια με την πρώτη γενιά. Ας μας επιτραπεί ο όρος «νέα γενιά θυμάτων», που αφορά πολίτες οι οποίοι βίωσαν το τραύμα της βίας έμμεσα και πολλές φορές την ατιμωρησία άμεσα. Σαφώς, οι ανάγκες των άμεσων θυμάτων ήταν και παραμένουν περισσότερες, και η μνημόνευση προϋποθέτει την αποκατάσταση της αλήθειας και τη δικαίωση των θυμάτων. Αντίθετα, μία στείρα μνημόνευση μπορεί μόνο να αποπροσανατολίσει τις νέες γενιές. Ειδικότερα, στη δευτερογενή τραυματοποίηση που μεταδίδεται σε αρκετές περιπτώσεις με μη λεκτικούς τρόπους από τους ενήλικες στα παιδιά (μεταμνήμη) (Van IJzendoorn κ.ά. 2003· Hirsch 2012· Κόκκινος 2015), η εσφαλμένη ακολουθία μνημονικών τελετών μπορεί να δυσχεράνει τη θεραπεία και επούλωση του τραύματος στις επόμενες γενιές, παρά να τη διευκολύνει. Αυτό συμβαίνει, διότι η δευτερογενής τραυματοποίηση προκαλείται έμμεσα στις επόμενες γενιές και η ακολουθία θεραπείας πρέπει να εφαρμόζεται μεθοδικά, δίνοντας τη δυνατότητα στις οικογένειες να επεξεργάζονται το τραύμα αρχικά σε ατομικό και δευτερευόντως σε συλλογικό επίπεδο.

Η προφορική ιστορία και τα προγράμματα ταυτοποίησης των θυμάτων ως οδοί διερεύνησης και απόδοσης ιστορικής δικαιοσύνης

Μετά την επιβεβαίωση ότι υπάρχει αγνοούμενο μέλος εντός της οικογένειας, επικρατεί σύγχυση. Είναι νεκρός ή ζωντανός; Τι σημαίνει αυτό; Οι προφορικές μαρτυρίες οικείων των θυμάτων που συλλέχθηκαν στο πλαίσιο της κατάρτισης του Αρχείου Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών (Κυπρή 1991, 1994, 2001, 2009),⁴ αντικαθρεφτίζουν τόσο τη σύγχυση, όσο και τις αντικρουόμενες απόψεις για το πιο πάνω ζήτημα αλλά κυριότερα την ελπίδα ότι ο αγνοούμενος συγγενής εξακολουθεί να είναι ζωντανός, όμως αδυνατεί να επικοινωνήσει μαζί τους. Οι μαρτυρίες αυτές, και κυρίως όσες συλλέχθηκαν μεταξύ 1990–2005 εκφράζουν επιπλέον την «ανάγκη γνώσης», που συχνά συνοδεύεται από αισθήματα απελπισίας, θυμού και αγανάκτησης προς τα αρμόδια κυβερνητικά σώματα που αδυνατούν να παρέχουν σαφείς πληροφορίες για την τύχη των οικείων τους. Συναφείς είναι και όσες μαρτυρίες έλαβαν γραπτή μορφή, καθώς αρκετοί πολίτες, δήμοι, κοινότητες, και οργανωμένα σύνολα προχώρησαν στη δημοσίευση εκδόσεων για πεσόντες και αγνοουμένους (βλ. ενδεικτικά Στυλιανού 1975, 1976α, 1976β, 1976γ, 1976δ· Πουμπουρής 1994, 128–53· Χαραλάμπους 2005· Χρυσάνθου 2014, 2015).

Με το πέρασμα των χρόνων, και ιδιαίτερα μετά την έναρξη των εκταφών του προγράμματος της Κυπριακής Δημοκρατίας το 1999 και της ΔΕΑ το 2005–2006, αρκετά συχνά τα παραπάνω ερωτήματα αρχίζουν να ξεθωριάζουν και αντικαθίστανται από τα εξής δύο: πού βρίσκεται ο τόπος ταφής τους και πώς θα γίνει η επιστροφή των λειψάνων τους; Αυτό αποτελεί πια το κυριότερο μέλημα των οικείων των θυμάτων, όπως εκφράζεται και πάλι μέσα από προφορικές μαρτυρίες (Μηλιώνης 2024), εξειδικευμένες μελέτες που έγιναν πρόσφατα από πλευράς ΔΕΑ (CMP & ICRC 2021· UNFR & BAU 2021), αφιερωματικές εκδόσεις και ντοκιμαντέρ για τους εξαφανισθέντες (βλ. ενδεικτικά Χατζηκυριάκου 2011· Σπυριδάκη 2018, 152–77· Καρεφυλλίδου-Ιωάννου 2022).

Ωστόσο, ακόμα και η αποδοχή του γεγονότος από τις οικογένειες και η αναγνώριση του τραυματικού ζητήματος που τις ταλανίζει από την κοινωνία αλλά και την πολιτεία δεν προεξοφλεί την άμεση επίλυση του προβλήματος. Αντιθέτως, υπεισέρχονται άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν την εξέλιξη και αυτοί έχουν να κάνουν με τη διάσταση του ζητήματος στη μετασυγκρουσιακή κατάσταση, αν αφορά μία ή περισσότερες κοινότητες, τα τεχνικά μέσα που χρειάζονται για τον εντοπισμό των λειψάνων, την εύρεση πόρων για να καταστεί δυνατή η στελέχωση άρτιου μηχανισμού με διεπιστημονικό προσωπικό

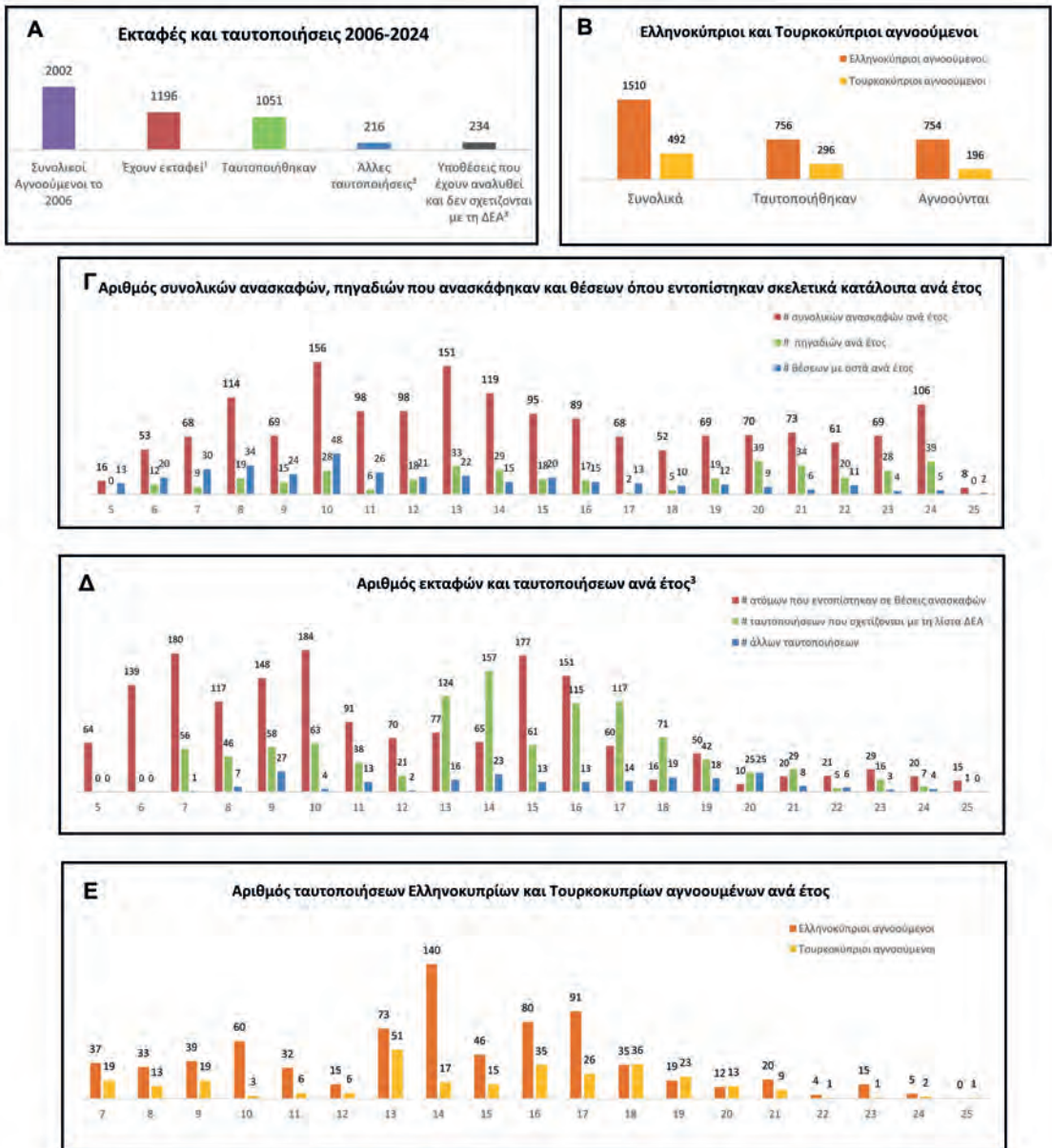
⁴ Οι συγγραφείς εντόπισαν και μελέτησαν 2500 μαρτυρίες, επί συνολικού αριθμού 8346, κατά τα έτη 2016–2024. Η επιλογή τους έγινε βάσει λέξεων-κλειδιών συναφών με τις διακοινοτικές παραχές και την τουρκική εισβολή, ενώ τα πλήρη αποτελέσματα της έρευνας αποτελούν αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης υπό ετοιμασία προς δημοσίευση.

(Robins 2011, 79–80) και, τέλος, την εκάστοτε εξατομικευμένη συνθήκη που προκύπτει ανά περίπτωση. Στην τελευταία θα πρέπει να συμπεριληφθούν τα χρόνια που μεσολάβησαν από το τραυματικό γεγονός, η ύπαρξη μαρτύρων, η διάθεση των αρχών, καθώς και η ουσιαστική επιθυμία για εξεύρεση της αλήθειας, δίχως «υποσημειώσεις» και δευτερες σκέψεις.

Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι το ζήτημα της ταυτοποίησης είναι πολύ-πλευρο και ακανθώδες. Όχι μόνο για τις οικογένειες, αλλά και για τις αρχές που καλούνται να το διεκπεραιώσουν. Σε αρκετές περιπτώσεις τα λείψανα δεν είναι δυνατόν να βρεθούν λόγω δυσκολιών που προκύπτουν με την πάροδο των χρόνων, όπως είναι οι οδικές δομές και η αποπεράτωση κτιρίων, ή λόγω εκούσιας επιλογής των υπευθύνων της εξαφάνισης να παρακωλύσουν τις έρευνες είτε μετακινώντας τα οστά είτε παραπλανώντας τις αρχές με ψευδείς μαρτυρίες. Τα προσκόμματα αυτά δυσχεραίνουν την πολιτική επίλυση του ζητήματος και χρήζουν άμεσης αντιμετώπισης.

Σε συνέχεια της παραπάνω διαπίστωσης προστίθεται το «δύσκολο» ζήτημα της εύρεσης των απαιτούμενων πόρων. Οι πόροι είναι αποδεδειγμένα ένδειξη θέλησης των αρχών σε εθνικό επίπεδο ή διεθνώς για τη διερεύνηση της μοίρας των αγνοούμενων, την ταυτοποίηση των λειψάνων τους και την επιστροφή τους στους οικείους τους. Στην περίπτωση της Κύπρου έχουμε το από παράδειγμα της ΔΕΑ στο έργο της οποίας σημειώθηκε ουσιαστική εξέλιξη μετά την επαναλειτουργία της το 2006, με τη συνεχή οικονομική στήριξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ktori & Baranhan 2018) (Εικ. 5). Και εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όμως, υπάρχουν πολλά παραδείγματα, όπως οι εμβληματικές περιπτώσεις της Αργεντινής και της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης (Robins 2011, 79–80). Τέλος, σημαντικό είναι να αναφερθούμε στη δράση της ΕΑΑΦ, όπου, 134 ανθρωπολόγοι προερχόμενοι από 22 χώρες, πραγματοποίησαν ταυτοποιήσεις λειψάνων σχεδόν σε 1300 τοποθεσίες σε 33 χώρες, κατά τις δεκαετίες του 1990 και 2000 (Wolfe-Steadman & Haglund 2005).

Πέρα από την ανάγκη εύρεσης πόρων, τίθεται το ζήτημα της μη ικανοποίησης του αιτήματος των συγγενών από τις αρμόδιες αρχές. Η μη ικανοποίηση μπορεί να σχετίζεται με τους όρους λειτουργίας μίας επιτροπής διερεύνησης. Παραδείγματος χάριν η ΔΕΑ έχει ρητή εντολή εύρεσης και ταυτοποίησης μόνο των εξαφανισθέντων που συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο αγνοουμένων, το οποίο δεν ικανοποιεί όλες τις οικογένειες. Επίσης, η κουλτούρα παίζει σημαντικό ρόλο στον τρόπο που θα χειριστεί η κάθε κοινωνία το ζήτημα των αγνοουμένων. Στη Δύση, οι έννοιες του τραύματος είναι πολλαπλά διατυπωμένες από τις επιστήμες της ιστορίας και της ψυχολογίας, ενώ σε άλλα μέρη του πλανήτη οι δυτικές αυτές έννοιες δεν βρίσκουν την ίδια απήχηση λόγω πολιτισμικής διαφοράς (Robins 2011, 81). Επιπλέον, η ταυτοποίηση μέσω της μεθόδου DNA ως η μοναδική φόρμουλα επίλυσης του ζητήματος δεν είναι πάντα αποδεκτή από την οικογένεια. Γι' αυτό, σε περιπτώσεις ταυτοποίησης, κρίνεται απαραίτητη η συλλογή δεδομένων τόσο προθανάτια

¹ Ο αριθμός αυτός αντιστοιχεί σε όλες τις εκταφές που πραγματοποιήθηκαν από τη ΔΕΑ και περιέχει υποθέσεις, οι οποίες μπορεί να αποδειχθεί ότι, δεν σχετίζονται με τον επίσημο κατάλογο των αγνοουμένων της ΔΕΑ.

² Ο αριθμός αυτός αντιστοιχεί στα άτομα τα οποία ταυτοποιήθηκαν από τη ΔΕΑ αλλά δεν συμπεριλαμβάνονται στον επίσημο κατάλογο των αγνοουμένων.

³ Ο αριθμός που αντιστοιχεί για το έτος 2005 περιλαμβάνει ανασκαφές και εκταφές που διενεργήθηκαν από τους Τουρκοκύπριους πριν από το υφιστάμενο πρόγραμμα. Τα οστά που είχαν εντοπιστεί παραδόθηκαν στη ΔΕΑ το 2006.

Εικόνα 5: Α) Εκταφές και ταυτοποιήσεις Δ.Ε.Α., 2006–2025, Β) Ο αριθμός των υποθέσεων αγνοουμένων που διερευνά η Δ.Ε.Α., Γ) Αριθμός ανασκαφών όπου εντοπίστηκαν λείψανα, Δ) Εκταφές και ταυτοποιήσεις ανά έτος, Ε) Ταυτοποιήσεις ανά έτος (Πηγή: Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων, <<https://www.cmr-cyprus.org/el/statistics/>>. Οι πιο πάνω αριθμοί αφορούν τις έρευνες της Δ.Ε.Α. μέχρι τις 28/02/2025).

όσο και μεταθανάτια, από τις οικογένειες και την επιστημονική κοινότητα. Με βάση την παραπάνω παραδοχή δημιουργείται η επιθυμία στις οικογένειες για γνωστοποίηση των συνθηκών θανάτου, στο πλαίσιο της «ανάγκης γνώσης» (ICRC & CMP 2019, 9–10).

Παράλληλα, η προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συνδράμει στη βασική επιδίωξη των οικογενειών να εντοπίσουν τα αγνοούμενα μέλη τους (Huffine 2002). Το γεγονός ότι πλέον οι οικογένειες έχουν ερείσματα διεθνώς, ώστε να φέρουν στο προσκήνιο το ζήτημα των εξαφανισθέντων, προέβαλε εκφάνσεις του θέματος που μέχρι πρότινος δεν είχαν διατυπωθεί (Σεργίδης 2016). Καίρια δεν είναι μόνο η γνωστοποίηση του ζητήματος συλλογικά, αλλά η ανάγκη για ονομαστική ταυτοποίηση του κάθε αγνοουμένου. Σαφώς και τα προηγούμενα χρόνια η οικογένεια επιθυμούσε την ταυτοποίηση, αλλά μόλις τις τελευταίες δεκαετίες ωρίμασαν οι συνθήκες να διατυπωθεί το αίτημα στην ολότητά του, ν' ανακοινωθούν τα άτομα που αγνοούνται σε όλες τις αντιμαχόμενες πλευρές και να υπάρξει παραδοχή αυτών των δεδομένων. Πριν το διάνοιγμα των οδοφραγμάτων το 2003 και την έναρξη των εκταφών της ΔΕΑ το 2005–2006, δεν ήταν λόγου χάρι εύκολο οι δύο κοινότητες της Κύπρου να παραδεχθούν την ύπαρξη αγνοουμένων η μία στην άλλη, εφόσον τα αφηγήματα ήταν αντίπαλα.

Απαραίτητη είναι, λοιπόν, η εξατομικευμένη προσέγγιση και η βαθιά κατανόηση των αιτημάτων της κάθε κοινωνίας που έχει υποστεί τη βάσανο των ανθρώπων που αγνοούνται. Οφείλει η πρωτοβουλία κάθε φορά να τοποθετεί σε πρώτο πλάνο τις επιθυμίες των οικογενειών και στη συνέχεια να δημιουργείται ο «οδοδείκτης» διευθέτησης. Ειδάλλως, θα έχουμε μία στείρα αντιμετώπιση των οικογενειών φέρνοντας «έτοιμες» λύσεις, χωρίς καθολική εφαρμογή. Στην κοινωνία της Ζιμπάμπουε π.χ. επικρατεί η αναγκαιότητα να τιμηθούν οι νεκροί μέσω των τελετουργιών (Stover & Shigekane 2010), σε αντίθεση με ό,τι ορίζουν οι ψυχοθεραπευτές της Δύσης που ενθαρρύνουν τους ανθρώπους να διερευνήσουν το παρελθόν και να το αναστοχαστούν με βάση το σήμερα (Erpel 2002). Η παραπάνω συνθήκη αιτιολογεί την αναγκαιότητα εξατομικευμένης και προσαρμοσμένης στην κάθε κοινωνία λύσης όσον αφορά στο ζήτημα όχι μόνο των αγνοουμένων, αλλά και ευρύτερα της μετασυγκρουσιακής κοινωνίας με βάση τη λογική της μεταβατικής δικαιοσύνης και με ουσιαστικότερο στόχο την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης ατομικά και συλλογικά.

Η σημασία της ταυτοποίησης ως προς τη δυνατότητα εκκίνησης δικαστικής διαδικασίας για απόδοση δικαιοσύνης

Ως ερευνητές και συγγραφείς, αναγνωρίζουμε ότι ο κοινωνικός αντίκτυπος της έρευνας δεν είναι ασπρόμαυρος (Busha & Duggan 2014). Μια σχετική ανησυχία που συμμερίζονται πολλοί μάρτυρες σε σχέση με το δικαστήριο και το περιβάλλον στο οποίο δίνονται οι καταθέσεις, αν δηλαδή είναι κατάλληλο, έχει σχέση με την προϊστορία, και βασικό επιχείρημα ως προς αυτό ήταν ότι οι

περιορισμένες δίκες που διεξήχθησαν στα δικαστήρια της Νυρεμβέργης δεν είχαν αποτυπώσει παρά μόνο μια μικρή εικόνα της φρίκης των στρατοπέδων συγκέντρωσης (Taylor 1992· Priemel & Stiller 2012).

Μολαταύτα, η παράλληλη παράθεση και εξέταση διαφορετικών πλαισίων, εκτός από τις φωνές των θυμάτων που είναι και ο πυρήνας της εργασίας, μας βοήθησε να διαμορφώσουμε σφαιρικότερη εικόνα για το βασικό ερευνητικό μας ερώτημα, ήτοι τις προϋποθέσεις και τα όρια απονομής ιστορικής δικαιοσύνης στην Κύπρο. Εάν δεν προσεγγίζαμε τις οικογένειες και τους πρωταγωνιστές μέσα και από το περιβάλλον του δικαστηρίου, η μελέτη μας θα ήταν ελλιπής. Χαρακτηριστικές, ως προς τη σημασία απονομής ιστορικής δικαιοσύνης μέσα από τις μαρτυρίες και τις ταυτοποιήσεις, είναι οι δίκες για τις υποθέσεις των αγνοουμένων Χριστοφή Β. Πασιά και Χαράλαμπου Πάλμα, που διεξήχθησαν στις αρχές του 21ου αιώνα (να αναφέρουμε εδώ, ενδεικτικά, ότι τα πρακτικά είχαν ένα εύρος ετών από το 2001 ως το 2012). Σε αυτή τη μελέτη σκοπός δεν είναι να κρίνουμε τις δίκες που διενεργήθηκαν, αλλά να αντλήσουμε από τα πρακτικά τις μαρτυρίες των πρωταγωνιστών και να τις αναδείξουμε ως μια ακόμα πηγή εξιστόρησης του τι συνέβη στο παρελθόν, και δη σε ένα περιβάλλον που διατυπώνεται ευκρινώς η επίσημη άποψη της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Αξιολόγηση και σχολιασμός των ανθρωπιστικών προγραμμάτων ταυτοποίησης της Κύπρου ως προς τη συμβολή τους στην απόδοση ιστορικής δικαιοσύνης για τους οικείους των αγνοουμένων

Η συμβολή των Physicians for Human Rights (PHR) στο ανθρωπιστικό πρόγραμμα ταυτοποιήσεων της Κυπριακής Δημοκρατίας

Θέλω να τονίσω ότι η έναρξη του προγράμματος εκταφών στις ελεύθερες περιοχές από την Κυπριακή Δημοκρατία σε δύσκολες εποχές αποτελούσε το καλύτερο παράδειγμα της ανθρωπιστικής βούλησης από πλευράς πολιτείας για να δοθούν απαντήσεις σε οικογένειες των ηρώων μας και για να επανορθωθούν τα όποια λάθη είχαν γίνει, τα οποία προκάλεσαν και προκαλούν ακόμα, ανεπίπτο πόνο στις οικογένειες.

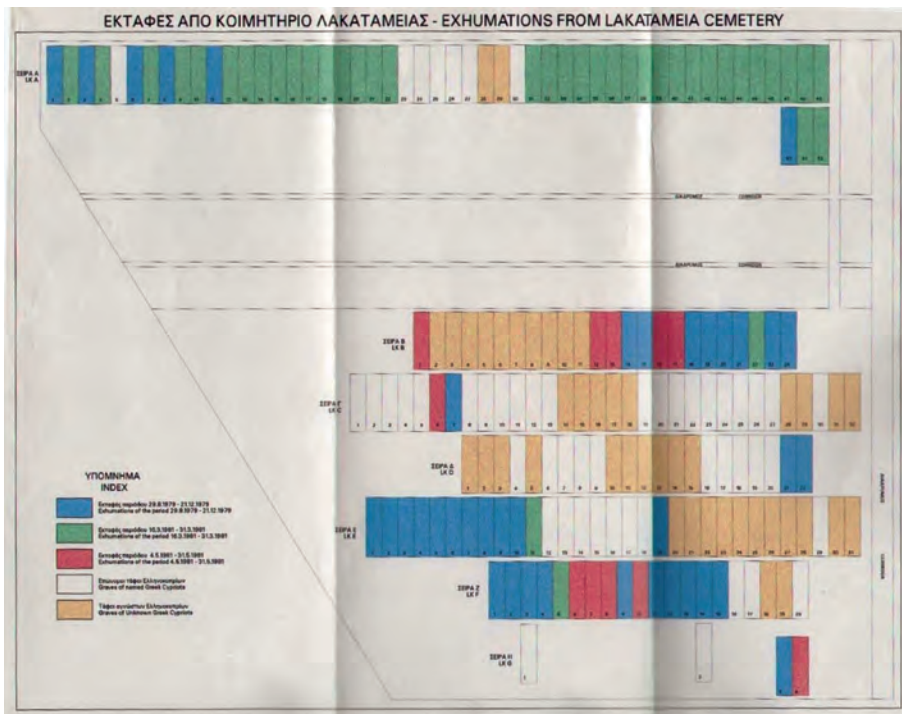
(Μηλιώνης 2024, 339)

Το πρόγραμμα εκταφών και ταυτοποιήσεων της Κυπριακής Δημοκρατίας αποτέλεσε την απαρχή της διαδικασίας εντοπισμού αγνοουμένων του 1974 στην Κύπρο. Ακολούθησε χρονικά τις προσπάθειες για ταυτοποιήσεις από τη μεριά της Κυπριακής Δημοκρατίας των ετών 1979–1981 (μη επιστημονικές εκταφές στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμιας από τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις, και αποστολή στην Ελλάδα αριθμού λειψάνων που θεωρήθηκε ότι αφορούσαν θύματα ελληνικής υπηκοότητας), και τη συμφωνία των ηγετών των δύο κοινοτήτων Γλαύκου Κληρίδη και Ραούφ Ντενκτάς το 1997, σε άμε-

ση, ταυτόχρονη ανταλλαγή των πληροφοριών που διέθεταν για πιθανούς χώρους ταφής αγνοουμένων (Migdalovitz 2001· Sant Cassia 2001). Εντούτοις, η τουρκοκυπριακή ηγεσία οπισθοχώρησε στο θέμα των αγνοουμένων το 1998, ωθώντας τις Μαρούλα Σιάμιση και Ανδρούλλα Πάλμα να εισέλθουν στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμιας και να προσπαθήσουν να εντοπίσουν μόνες τους τα οστά των αγνοουμένων τους συζύγων (Sant Cassia 2005· Χατζηκυριάκου 2011). Οι δύο γυναίκες είχαν ήδη προσπαθήσει το 1995 να ενημερωθούν για την τύχη των οικείων τους, που πίστευαν ότι είχαν ταφεί εκεί σε ανώνυμο κοινό τάφο, αλλά οι αρχές δεν ήταν σε θέση να ανταποκριθούν· αυτό, σε συνάρτηση με το «πάγωμα» του θέματος των αγνοουμένων τις ώθησε το 1998 να παραβιάσουν την είσοδο του κοιμητηρίου με σκοπό να ανοίξουν τους τάφους οι ίδιες (Χατζηκυριάκου 2011). Η σύλληψή τους έτυχε ευρείας κάλυψης στα ελληνοκυπριακά μέσα μαζικής ενημέρωσης, και φαίνεται να λειτούργησε θετικά καθώς η Κυπριακή Δημοκρατία προχώρησε στο μονομερές πρόγραμμα εκταφών και ταυτοποιήσεων της το 1999, συνεργαζόμενη με τον οργανισμό Physicians for Human Rights (PHR) υπό την εποπτεία του δικανικού ανθρωπολόγου Δρ. William Haglund (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019).

Η δημιουργία ενός προγράμματος που θα δρούσε στην επικράτεια της Κυπριακής Δημοκρατίας, διερευνώντας αρχικά τα ζητήματα αγνοουμένων και πεσόντων που υπήρχαν πληροφορίες ότι βρίσκονται εντός της επικράτειάς της, έδωσε την απαραίτητη ώθηση στις ταυτοποιήσεις αγνοουμένων. Ως αρχή του προγράμματος προκρίθηκε η αντιμετώπιση των παθογενειών στο ζήτημα των αγνοουμένων και πεσόντων, καθώς και η διερεύνηση των πρώτων εκταφών της περιόδου 1979–1981. Ένα σημαντικό μέρος του έργου αυτού ήταν η ανάκτηση των λειψάνων που είχαν εκταφεί και επιστραφεί στις οικογένειες των Ελλήνων στρατιωτών από τον ελληνικό στρατό, κατά τα έτη 1979–1981 (Εικ. 6). Οι εκταφές του 1999 αποκάλυψαν ότι αυτοί οι επαναπατρισμοί από τον ελληνικό στρατό, αν και είχαν γίνει με καλή πρόθεση, δεν ήταν επιστημονικά ορθές και στις περισσότερες οικογένειες δόθηκαν λάθος λείψανα. Ο κύριος λόγος ήταν ότι οι εκταφές έγιναν από άτομα που δεν είχαν τις απαραίτητες γνώσεις ή την απαραίτητη εκπαίδευση (Moraitis & Eliopoulos 2015· Ktori 2023β). Επί της ουσίας, η έναρξη αυτού του προγράμματος ήταν η πρώτη αντίδραση και η έμμεση αναγνώριση των λαθών που έκανε το κράτος στον χειρισμό των καταγραφών των θυμάτων κατά το 1974 και των ταυτοποιήσεων που ακολούθησαν μέχρι το 1981. Μέσω της εκκίνησης λοιπόν των εκταφών του 1999, αν και μονομερών-μονοκοινοτικών, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ξεκίνησε έτσι ένας διάλογος μεταξύ των ενδιαφερομένων πλευρών σε ουσιαστικότερη βάση, που είναι από μόνο του εποικοδομητικό στοιχείο σε μετασυγκρουσιακές συνθήκες για να βρουν απαντήσεις έγκαιρα οι συγγενείς των θυμάτων.

Οι πρώτες εκταφές των PHR έγιναν το 1999 στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμιας και στο κοιμητήριο Αγίων Κων/νου κι Ελένης, υπό τη διεύθυνση του Δρος William Haglund. Ο Δρ. Haglund παρείχε την απαραίτητη κα-

Εικόνα 6: Σχεδιάγραμμα των τάφων ανά περίοδο εκταφής: Μπλε – μη επιστημονικές εκταφές του 1979 / Πράσινο & κόκκινο – μη επιστημονικές εκταφές του 1981 / Λευκό – επώνυμοι τάφοι Ελληνοκυπρίων / Κίτρινο – ανώνυμοι τάφοι Ελληνοκυπρίων (Πηγή: Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019).

τεύθυνση και τεχνογνωσία στις τοπικές αρχές ώστε να δημιουργήσουν ένα ανθρωπολογικό εργαστήριο στη Λευκωσία. Παράλληλα, ο Δρ. Μάριος Καριόλου διηύθυνε την ομάδα γενετιστών του ΙΝΓΚ που ήταν επιφορτισμένη με τις γενετικές αναλύσεις ταυτοποίησης των θυμάτων (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019).

Αξίζει να αναφέρουμε ότι οι εκταφές των ΡΗΡ στην Κύπρο συνέπεσαν με συζητήσεις στους επιστημονικούς κύκλους για την εφαρμογή αρχαιολογικών μεθόδων και πρακτικών σε δικαστικές έρευνες ταυτοποίησης θυμάτων (Stover & Ryan 2001· Jessee & Skinner 2005· Menez 2005), για τις οποίες ο Haglund (2001) είχε ταχθεί υπέρ. Η εφαρμογή ενός πολυ-επιστημονικού μοντέλου εργασίας έθεσε γερές βάσεις στις εκταφές που ακολούθησαν, και τη δικαστική αρχαιολογία στην Κύπρο γενικά (Ktori 2023β). Η ομάδα των ΡΗΡ έφερε την εμπειρία που απέκτησε στη διερεύνηση εγκλημάτων πολέμου κι εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας στην Κροατία, Βοσνία και Ρουάντα (Hannibal & Lawrence 1996· Wolfe-Steadman & Haglund 2005), και συγκρότησαν το πρόγραμμα εκταφών πάνω σε αυστηρά επιστημονικά πρωτόκολλα (Schmitt

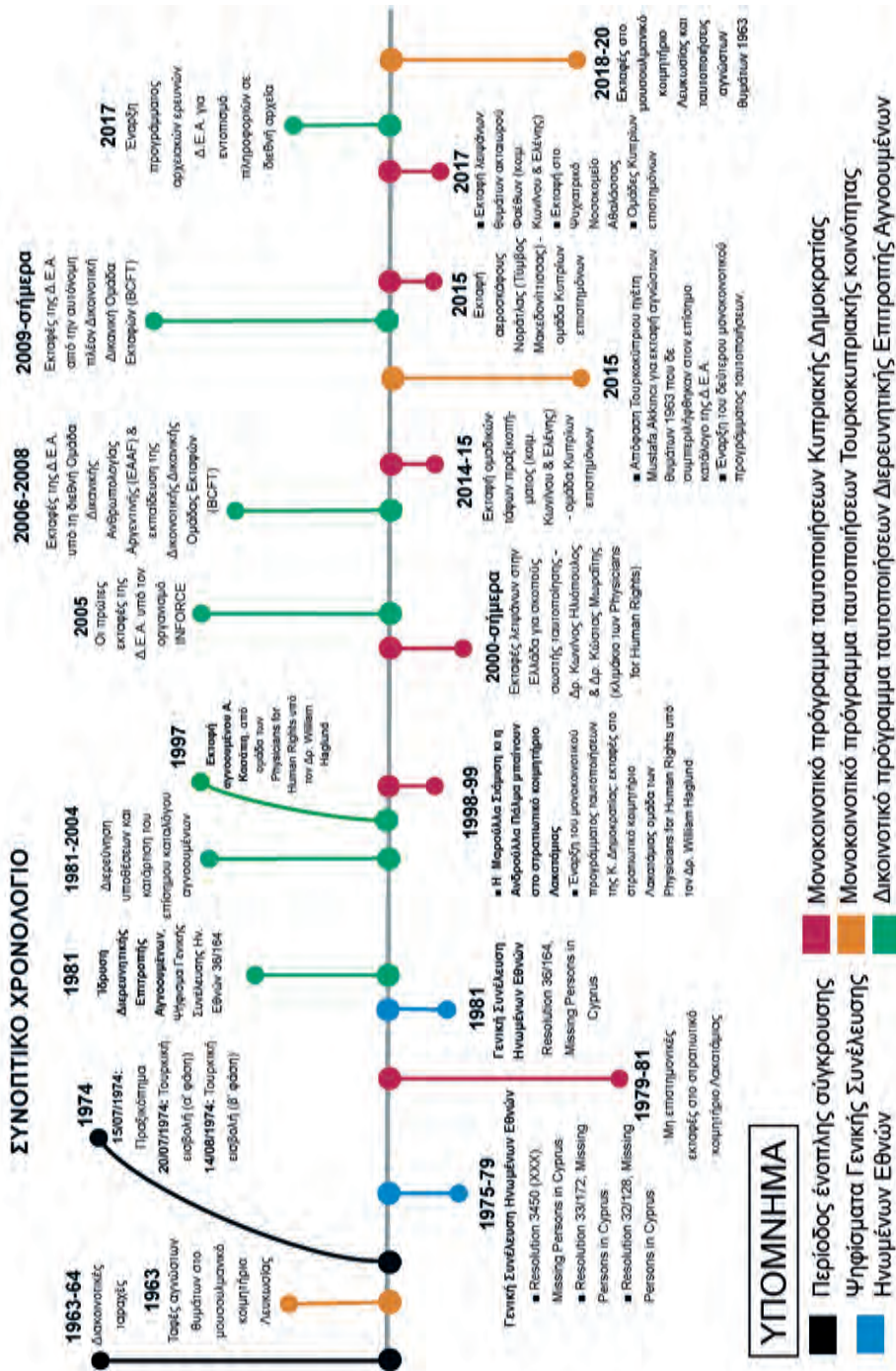
et al. 2015· Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019). Επιπλέον, διακρίβωσαν και χειρίστηκαν τις περιπτώσεις που παραδόθηκαν λάθος λείψανα σε οικογένειες αγνοουμένων, ως απότοκο των μη επιστημονικών εκταφών, με λεπτότητα και σεβασμό (Moraitis & Elioroulos 2015).

Το πρόγραμμα εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας συνεχίστηκε παράλληλα με τις πρώτες εκταφές που πραγματοποίησε η Δ.Ε.Α. από το 2005 και εξής (Εικ. 7). Έχοντας διαφορετικούς όρους εντολής από την Επιτροπή, στο πλαίσιο του προγράμματος έγιναν οι εκταφές των ομαδικών τάφων του πραξικοπήματος, του αεροσκάφους Νοράτλας, των τάφων των θυμάτων της ακταιωρού Φαέθων που βομβάρδισαν οι Τούρκοι με ναβάλμη το 1964, και του ομαδικού τάφου των θυμάτων του ψυχιατρείου Αθαλάσσας που βομβάρδισαν οι Τούρκοι το 1974 (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019· Ktori 2023β). Το 2021, το πρόγραμμα επέκτεινε τις δραστηριότητές του, καθώς η οικογένεια ενός επτάχρονου αγοριού που δολοφόνησαν οι Βρετανοί κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα της Ε.Ο.Κ.Α., υπέβαλε αίτημα εντοπισμού κι εκταφής των λειψάνων του στον Επίτροπο Προεδρίας και Ανθρωπιστικών Θεμάτων της Κυπριακής Δημοκρατίας. Οι έρευνες οδήγησαν στον εντοπισμό του πιθανού χώρου ταφής σε πολλαπλό οικογενειακό τάφο που δεν έφερε όμως το όνομα του παιδιού. Οι ανθρωπολογικές και γενετικές εξετάσεις των λειψάνων που ακολούθησαν την εκταφή, οδήγησαν στη θετική του ταυτοποίηση, και κυρίως επέτρεψαν στην οικογένειά του να κηδεύσει και να θάψει το θύμα με αξιοπρέπεια (Elioroulos et al. 2024).

Η συμβολή της Equipo Argentino de Antropología Forense (EAAF) στο ανθρωπιστικό πρόγραμμα ταυτοποιήσεων της ΔΕΑ

Η Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων στην Κύπρο είναι μία θεσμοθετημένη δικαιοδική επιτροπή που συστάθηκε το 1981 από τους ηγέτες της ελληνοκυπριακής και τουρκοκυπριακής κοινότητας, υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών. Στόχος της είναι η εκταφή, ταυτοποίηση κι επιστροφή των λειψάνων 2002 αγνοουμένων (492 Τουρκοκυπρίων και 1510 Ελληνοκυπρίων), από τις διακοινοτικές ταραχές του 1963–1964 και την εισβολή του 1974. Τα τρία Μέλη λαμβάνουν αποφάσεις βάσει πλήρους ομοφωνίας, σύμφωνα με την εντολή της ΔΕΑ για την εκπλήρωση ανθρωπιστικής αποστολής (Ktori & Baranhan 2018). Σύμφωνα με το άρθρο 11 των όρων εντολής της, «η Επιτροπή δεν θα επιχειρήσει να αποδώσει ευθύνες για τους θανάτους αγνοουμένων ή να προβεί σε διαπιστώσεις σχετικά με την αιτία των θανάτων αυτών» (Committee on Missing Persons in Cyprus 2021).

Στο διάστημα 1981–2004, η Επιτροπή διερεύνησε και κατήρτισε τον επίσημο κατάλογο αγνοουμένων συνεπεία της εισβολής. Σε αυτόν δεν συμπεριλαμβάνονται οι περόντες, θύματα δηλαδή που δύο και πλέον αυτόπτες μάρτυρες είδαν νεκρά, και η ομάδα των «126» που αποτελείται από υποθέσεις Ελληνοκυπρίων αγνοουμένων που δεν κατατέθηκαν αρχικά στην Επιτροπή. Μέχρι

Εικόνα 7: Συνοπτικό χρονολόγιο των γεγονότων του πραξικοπήματος, της εισβολής, και της πορείας των τριών ανθρωπιστικών προγραμμάτων ταυτοποίησης στην Κύπρο (Πηγή: Συγγραφέας).

το 2004 τα μέλη της ΔΕΑ αποφάσισαν ότι η Επιτροπή εκπλήρωνε σημαντικό όγκο εργασίας και θα έπρεπε να επεκτείνει το πεδίο δραστηριοτήτων και ευθύνης, ευθυγραμμίζομενη με τις προτάσεις του Γενικού Γραμματέα. Εκείνη την εποχή, η ΔΕΑ στόχευε να ολοκληρώσει το υπόλοιπο ερευνητικό έργο, ενώ ζητούσε από τους συγγενείς των αγνοουμένων να παράσχουν γενετικά δείγματα για τη δημιουργία της βάσης δεδομένων οικογενειακών δειγμάτων αναφοράς (Gurkan et al. 2015· Ktori 2023α, 2–3).

Το 2005, η Επιτροπή ήρθε σ' επαφή με τον ΔΕΕΣ για καθοδήγηση στη λειτουργία του προγράμματος εκταφών, και συνεργάστηκε αρχικά με τον οργανισμό INFORCE (Tidball-Binz & Cordner 2022). Υπό την καθοδήγηση της διακεκριμένης δικανικής ανθρωπολόγου Δρ. Margaret Cox καταρτίστηκαν οι αρχές βάσει των οποίων θα λειτουργούσε το πρόγραμμα εκταφών και ταυτοποιήσεων. Η Δρ. Cox συνέταξε τα πρωτόκολλα λειτουργίας του ανθρωπολογικού εργαστηρίου και των αρχαιολογικών ομάδων πεδίου που πραγματοποιήσαν επιλεγμένες ανασκαφές (Cox κ.ά. 2008· Wessling 2015· Ktori & Baranhan 2018), ωστόσο, στα τέλη του 2005, οι διαπραγματεύσεις για συνεχιζόμενη συνεργασία μεταξύ της ΔΕΑ και του INFORCE έφτασαν σε αδιέξοδο ως αποτέλεσμα τεχνικών, δημοσιονομικών και άλλων ζητημάτων (Mikellide 2017, 35). Ακολουθώντας τις συμβουλές του ΔΕΕΣ, η ΔΕΑ συνεργάστηκε μετά με την Αργεντινική Ομάδα Δικανικής Ανθρωπολογίας (Equipo Argentino de Antropología Forense – εφεξής ΕΑΑΦ), για την οργάνωση, κατάρτιση, και διεύθυνση των Κυπρίων ανθρωπολόγων και αρχαιολόγων. Αυτή ήταν η έναρξη μίας μακροχρόνιας και διαρκούς σχέσης μεταξύ της Επιτροπής και της ΕΑΑΦ, και η επίσημη έναρξη του «Προγράμματος Εκταφών, Ταυτοποιήσεων και Επιστροφών Λειψάνων» της Επιτροπής. Μεταξύ 2006 και 2007, η ΕΑΑΦ συνόδευε πλήρως τις δικαιοδικές ομάδες σε όλες τις πτυχές των εργασιών τους, τόσο στις αρχαιολογικές έρευνες όσο και στο εργαστήριο. Η συστηματική επιτόπια στήριξη των Κυπρίων επιστημόνων από τους Αργεντινούς έθεσε τις απαραίτητες βάσεις ώστε να γίνουν πλήρως ανεξάρτητοι από το 2008 κι εξής, και η ΕΑΑΦ παραμένει ως σήμερα σύμβουλος του προγράμματος (Ktori & Baranhan 2018).

Η δικαιοδική επιστημονική ομάδα, γνωστή και ως Bi-Communal Forensic Team (BCFT), λειτουργεί αυτόνομα από το 2009, ενώ το 2017 τα τρία Μέλη ξεκίνησαν το πρόγραμμα αρχαιακών ερευνών σε διεθνή αρχεία, για τον εντοπισμό περαιτέρω πληροφοριών για πιθανούς χώρους ταφής (Arni et al. 2017, 47-48· Ktori & Baranhan 2018). Μέχρι σήμερα, η ΔΕΑ έχει πραγματοποιήσει πέραν των 1620 ανασκαφών σε αντίστοιχο αριθμό μη συμβατικών σημείων που υποδείχθηκαν από μάρτυρες ή/και εντοπίστηκαν από αρχαιακά έγγραφα και άλλες πηγές (Εικ. 5). Οι εκταφές που διενεργεί η ΔΕΑ αλλά και το πρόγραμμα ταυτοποίησης συνολικά, αντικαθρεφτίζουν τη συμβολή των ειδικών της ΕΑΑΦ και το λατινοαμερικάνικο μοντέλο ανθρωπιστικών προγραμμάτων ταυτοποίησης: αφενός, υπάρχει η θυματοκεντρική προσέγγιση κατά την

οποία οι συγγενείς των αγνοουμένων μετέχουν στη διερευνητική διαδικασία ως ένα βαθμό, κι αφετέρου, ο εντοπισμός κι η ταυτοποίηση λειψάνων είναι ανθρωπιστικό ζήτημα που δεν υπόκειται σε οποιαδήποτε νομική διαδικασία/αστυνομική δίωξη όπως αρχικά γινόταν στην Αργεντινή (Fondebrider 2020· Committee on Missing Persons in Cyprus 2021).

Η επαφή των συγγενών, που συχνά είναι μάρτυρες/αφηγητές, σε θεσμικό επίπεδο συνδέεται με όλες τις αναγκαίες ενέργειες που χρειάζονται να γίνουν για να ανευρεθεί ο οικείος τους και δημιουργεί ανεξίτηλους δεσμούς, καθώς μετά από μία μακρά περίοδο στην περίπτωση της Κύπρου, οι λειτουργοί των προγραμμάτων είναι οι μόνοι που ουσιαστικά έχουν κινηθεί ως προς το να ικανοποιήσουν την πιο βασική ανάγκη τους, αυτής της ταυτοποίησης. Οι πληροφορίες, οι γνώσεις ως προς το τι έγινε και από ποιον είναι κάποιες λεπτομέρειες που μπορεί να μην έχει ούτε ο ίδιος ο συγγενής για τον οικείο του. Αυτή ακριβώς η συνθήκη είναι που κάνει εντέλει προσωπική την εμπλοκή, και ιδιαίτερη κάθε περίπτωση ανακοίνωσης ταυτοποίησης για τους συγγενείς από το εκάστοτε μέλος.

Μία έρευνα της ΔΕΑ για εντοπισμό πιθανού σημείου ταφής αγνοουμένων ξεκινά με τη συλλογή πληροφοριών από πρωτογενείς ή δευτερογενείς μάρτυρες· ως πρωτογενείς ορίζονται οι αυτόπτες ή αυτήκοοι μάρτυρες, και ως δευτερογενείς όσοι έμαθαν για το περιστατικό εξαφάνισης ενός αγνοουμένου και το μεταφέρουν στις αρμόδιες αρχές. Οι πληροφορίες αυτές συνδυάζονται με αρχαιακό υλικό, ενώ μαζί με τα στοιχεία των εκταφών μεταφορτώνονται σε διαδραστικό χάρτη στον οποίο έχουν πρόσβαση όλοι οι επιστήμονες σε πραγματικό χρόνο. Οι ανασκαφές κι εκταφές που πραγματοποιεί η ΔΕΑ παρουσιάζουν τρομερή ποικιλομορφία, ενώ παράλληλα είναι ενδεικτικές για την επιχειρησιακή δεινότητα της BCFT, που εργάζεται αδιάκοπα καθόλη τη διάρκεια του χρόνου (Ktori & Baranhan 2018) (Εικ. 8).

Ανθρωπιστικό πρόγραμμα εκταφών και ταυτοποιήσεων της τουρκοκυπριακής κοινότητας

Η τουρκοκυπριακή κοινότητα μόλις το 2015 ξεκίνησε μονομερές ανθρωπιστικό πρόγραμμα ταυτοποιήσεων με την ονομασία Turkish Cypriots' Mono-Communal Project at the Martyrs' Cemeteries, μετά από οδηγίες του Mustafa Akinci (Plümer 2022, 169–71). Το πρόγραμμα αφορούσε τους πεσόντες που αρχικά τάφηκαν το 1964 στο πλέον κατεχόμενο χωριό του Αγίου Βασιλείου, και επανατάφηκαν στο Tekke Bahçesi, στρατιωτικό νεκροταφείο στη βόρεια, πλέον κατεχόμενη Λευκωσία, χωρίς όμως να έχουν πρώτα αναγνωρισθεί. Το πρόγραμμα της τουρκοκυπριακής κοινότητας εκκίνησε ουσιαστικά μετά από την έντονη πίεση των οικογενειών που έψαχναν τους οικείους τους, που αν και γνώριζαν πως είναι νεκροί, δεν ήξεραν τον χώρο ταφής τους (Plümer 2022, 169), μια τραγική αντιστοιχία με τους συγγενείς Ελληνοκυπρίων πεσόντων που πίεσαν να ξεκινήσει το μονομερές πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Εικόνα 8: Ανασκαφή πηγαδιών για εντοπισμό λειψάνων αγνοουμένων από τη BCFT: Α) Διάνοιξη περιοχής έρευνας εντός πηγαδιού, Β) Κατάβαση αρχαιολόγου σε πηγάδι με νερό για έλεγχο του πυθμένα για τυχόν λείψανα, Γ) Διαπλάτυνση ράμπας κατάβασης και βαθμίδων για ασφαλή εργασία εντός του πηγαδιού (Πηγή: Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων – Εικόνες, διαθέσιμο εδώ: <<https://www.cmp-cyprus.org/el/pictures/>> επεξεργασία: Συγγραφείς).

Παρομοίως, η ονομασία του τουρκοκυπριακού προγράμματος μαρτυρά το πεδίο έρευνάς του, που δεν είναι άλλο από τα κοιμητήρια όπου και σε αυτή την περίπτωση ενταφιάστηκαν μαζικά Τουρκοκύπριοι πολίτες χωρίς κάποια ταυτοποίηση, και μετά από δεκαετίες προσπαθειών μπόρεσαν να ξεκινήσουν οι διαδικασίες εκταφής και ταυτοποίησης με επιστημονικά κριτήρια. Το πρόγραμμα ξεκίνησε τις εκταφές στο κοιμητήριο το 2016 και χρειάστηκε προετοιμασία μέσω συλλογής παλιών και σύγχρονων τοπογραφικών σχεδίων του κοιμητηρίου για να εντοπιστούν οι διαφοροποιήσεις και να διεξαχθεί ο ενδεδειγμένος προέλεγχος. Και σε αυτήν την περίπτωση οι τάφοι στο κοιμητήριο ανέγραφαν γενικές εκφράσεις, όπως «άγνωστος» ή «παιδί». Η υποστήριξη έναρξης του προγράμματος από πλευράς χρηματοδότησης, αλλά και σε εξειδικευμένο προσωπικό, έγινε από το γραφείο της πρώην Τουρκοκύπριας Εκπρόσωπου της ΔΕΑ Gülden Plümer Küçük, όπου οι συμμετέχοντες εργάζονταν στο πρόγραμμα εθελοντικά. Η Τουρκοκύπρια Εκπρόσωπος, παρότι συμμετείχε στη δημιουργία του νεοσύστατου προγράμματος στο προπαρασκευαστικό στάδιο, δεν συμπεριλήφθηκε επίσημα στους ανθρώπους που προΐσταντο

λόγω της θεσμικής της θέσης στη ΔΕΑ, γεγονός το οποίο παραδέχεται και η ίδια στο βιβλίο της. Γι' αυτό τον λόγο τοποθετήθηκε ως Επικεφαλής του μονομερούς προγράμματος η Α' Σύμβουλος της στη ΔΕΑ Mine Balman (Plümer 2022, 169–71).

Η σύσταση του τουρκοκυπριακού μονομερούς προγράμματος μαρτυρά εμμέσως παρόμοια ζητήματα που εντοπίστηκαν στην έρευνα για το πρόγραμμα εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας. Αρχικά εντοπίζουμε παρόμοια ζητήματα και στις δύο κοινότητες όσον αφορά στα κοιμητήρια και στις βεβιασμένες ταφές δίχως ταυτοποίηση, εν συνεχεία ομολογείται μέσω του προγράμματος η χαοτική συνθήκη στην οποία περιήλθε και η τουρκοκυπριακή κοινότητα μετά τις δικαιοδικές διαταραχές της περιόδου 1963–64 και του 1974 μη καταγράφοντας τους πεσόντες. Το τουρκοκυπριακό πρόγραμμα κλήθηκε να καλύψει το κενό που υπήρχε διερευνώντας τις περιπτώσεις που δεν μπορούσε να διερευνήσει το πρόγραμμα της ΔΕΑ, και πάλι λόγω των όρων εντολής της. Κατά το διάστημα 2018–2020 έγιναν περιορισμένες εκταφές και ταυτοποιήθηκαν λιγότερα από δέκα άτομα σε τρία διαφορετικά κοιμητήρια «μαρτύρων» (Plümer 2022, 170).

Το έργο και το πεδίο δράσης του τουρκοκυπριακού προγράμματος είναι περιορισμένο, και δεν μπορεί να συγκριθεί με την παρουσία του προγράμματος εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας. Το πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας αποτέλεσε την απαρχή των εκταφών και έναν οδοδείκτη για να ακολουθήσει η ΔΕΑ, η οποία ανέλαβε πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτό το δυσεπίλυτο ζήτημα. Παρόλα αυτά, η σύσταση του προγράμματος μαρτυρεί την ανάγκη για διερεύνηση της αλήθειας και απονομή ιστορικής δικαιοσύνης σε όλη την επικράτεια του νησιού.

Συζήτηση

Πώς προσλαμβάνουν οι οικείοι των θυμάτων τις εκταφές και ταυτοποιήσεις

Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα η μαρτυρία έγινε η πιο άμεση λύση για να αντιμετωπιστεί η πολιτική της φρικαλεότητας και των θηριωδιών (Wieviorka 2013). Η μαρτυρία εκτός από την ουσία, που δεν ήταν άλλη από την προώθηση της εξακρίβωσης του τι έγινε, προσέδιδε συγχρόνως ένα περίβλημα συναισθηματικής ηθικής και πολιτικής δύναμης (Givoni 2014). Αυτή η πολύπλευρη διάσταση της μαρτυρίας δεν την καθιστά όμως ένα μέσο που οδηγεί στην αδιαμφισβήτητη αλήθεια (Weizman 2017, 122). Αντίθετα, διαμορφώνει μια δυναμική που ξεπερνά την απλή κατάθεση-παράθεση γεγονότων, δημιουργώντας μια αύρα ηθικής αποκατάστασης για τα θύματα αλλά και μια πολιτική θέση για το τι πρέπει να συμβεί για να υπάρξει δικαίωση για τους ανθρώπους, που υπέστησαν την αδικία. Αναδεικνύοντας τους πολλαπλούς κινδύνους και πλευρές της μαρτυρίας, οφείλουμε να μην αγνοούμε ότι βρισκόμαστε στη λεγόμενη «εποχή του μάρτυρα» (Μηλιώνης 2024).

Στην περίπτωση της Κύπρου οι δύο κοινότητες μέσα από τη μακρά διαμάχη και το μεγάλο διάστημα παγίωσης των εχθροπραξιών και θηριωδιών της μίας έναντι της άλλης, δημιούργησαν έναν φαύλο κύκλο συσκότισης και ανομίας. Μέσα από την έρευνα προέκυψε και η επαναλαμβανόμενη διαπίστωση των αφηγητών, αλλά και των ανθρώπων που βοήθησαν στην έρευνα και δεν συμμετείχαν ως αφηγητές πως: «*Το μέρος είναι μικρό και όλοι ξέρουμε ποιος έκανε τα εγκλήματα*» (Μηλιώνης 2024). Το κάθε μικρό ανθρώπινο «γρανάζι» στην περίπτωση της Κύπρου μπορούσε εξιστορώντας τη μαρτυρία του να βοηθήσει τις έρευνες για την εξακρίβωση των εγκλημάτων του παρελθόντος. Τα προγράμματα που αποσκοπούσαν στην εξακρίβωση και ταυτοποίηση των αγνοουμένων, και όχι μόνο, έθεταν ως βασικότερη παράμετρο τη συλλογή μαρτυριών, όπως προβλέπουν άλλωστε και τα διεθνή πρωτόκολλα που αναφέραμε παραπάνω. Η μαρτυρία παρέχει τη δυνατότητα ν' ανατραπούν οι «θεσμικές αλήθειες» και ν' ακουστούν τα γεγονότα, όπως τα είδαν οι μάρτυρες ή όπως μεταφέρθηκαν στους μάρτυρες από τρίτους.

Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, διερευνήσαμε σημαντικές στιγμές των συγγενών αγνοουμένων σε όλη αυτή την πορεία, δηλαδή από τη διερεύνηση μέχρι τον εντοπισμό και την ταυτοποίηση των λειψάνων των οικείων τους. Επιπλέον, εξετάσαμε και τις ανάγκες τους, μέσα στις οποίες συγκαταλέγεται το δικαίωμα στην αλήθεια και τη δικαιοσύνη (Εικ. 9). Οι ανάγκες των θυμάτων είναι κανονικά το σημείο από το οποίο θα έπρεπε να εκκινούν οι προσπάθειες συμφιλίωσης και εδραίωσης της ειρήνης. Τα ανθρωπιστικά προγράμματα ταυτοποίησης στην Κύπρο, επικεντρώνοντας την προσοχή τους λοιπόν στα θύματα, τόσο τους αγνοουμένους όσο και τους συγγενείς τους, μπόρεσαν να δημιουργήσουν το αναγκαίο θετικό πλαίσιο για την επούλωση του τραύματος.

Μία αντιπαραβολή της διαδικασίας ταυτοποίησης στα τρία κυπριακά προγράμματα: Καλές πρακτικές και πιθανοί κίνδυνοι

Η διαδικασία που ακολουθείται είναι σε όλα τα προγράμματα αυστηρή, και καθορίζεται τόσο από εσωτερικά πρωτόκολλα, όσο και από διεθνή πρότυπα (Plümer 2022· Ktori 2023β). Διαχωρίζεται σε έξι στάδια: α) συλλογή προθανάτιων στοιχείων, β) συλλογή μαρτυριών σε συνδυασμό με έρευνα πηγών, γ) αρχαιολογική φάση, δ) ανθρωπολογική φάση, ε) γενετική φάση, στ) ταυτοποίηση κι επιστροφή των λειψάνων στους συγγενείς γι' αξιοπρεπή ταφή. Όπως μπορεί να δει κανείς στο διάγραμμα (Εικ. 10), όλα τα προγράμματα ακολουθούν τον ίδιο τρόπο μεθοδικής εργασίας. Οι διαφορές που εντοπίζονται αφορούν στο ποιος διεξάγει το κάθε κομμάτι της ταυτοποίησης, στοιχείο καθαρά τεχνοκρατικό.

Οι οργανισμοί/οντότητες που έχουν ως στοχοθεσία την εξακρίβωση του παρελθόντος και την ανάδειξη του ανθρωπιστικού ζητήματος των αγνοουμένων μπορούν να διευκολύνουν τις διαδικασίες πένθους για τις κοινότητες μέσω της ενημέρωσης για τις συνθήκες θανάτου. Επισημαίνεται ότι πρέπει να

Εικόνα 9: Γυναίκες στην Πλατεία Ελευθερίας στη Λευκωσία το 1974, ψάχνουν στις αναρτημένες φωτογραφίες αγνοουμένων τους οικείους τους (Πηγή: Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών Κύπρου).

ενσωματώνουν τις τοπικές πρακτικές και να τις σέβονται σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τον θάνατο (π.χ. κατά τη μετάδοση πληροφοριών σχετικά με το θάνατο, την επιστροφή ανθρώπινων λειψάνων ή προσωπικών αντικειμένων, την εκταφή ή την ταυτοποίηση ανθρώπινων λειψάνων, ή την ταφή των νεκρών, ακόμη και προσωρινά). Η προσέγγιση με βάση το πρωτόκολλο ταυτοποίησης ήταν ίδια από όλα τα ανθρωπιστικά προγράμματα ταυτοποίησης που δρουν στην Κύπρο. Η ενημέρωση των συνηθικών θανάτου, αποτέλεσε για τις οικογένειες ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα διευκρίνισης για το παρελθόν και την αλήθεια και διεξάγεται με τη συμμετοχή λειτουργού στήριξης, καθώς είναι ακόμη ένα τραυματικό γεγονός (Ktori & Baranhan 2018). Όπως διαπιστώνουμε από όσα αναφέρει η Plümer (2022), στο μονομερές τουρκοκυπριακό πρόγραμμα διαφοροποιήθηκε μερικώς το διαδικαστικό κομμάτι σε σύγκριση με το ελληνοκυπριακό πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας. Αυτό κρίνεται ως θετικό σημείο στο πλαίσιο της ανάγκης για εξατομικευμένη προσέγγιση προς τους οικείους των θυμάτων αλλά και της ευρύτερης ανάγκης μετασχηματισμού του διαλόγου που διέπει τέτοιες προσπάθειες.

Οι σημαντικές αυτές διαμορφωθείσες συνθήκες αποτέλεσαν το καθοριστικό βήμα για τη μόνη οδό ανακάλυψης μέρους της αλήθειας στο νησί. Η αυξα-

Εικόνα 10: Τα επτά στάδια των κυπριακών προγραμμάτων ανθρωπιστικών ταυτοποιήσεων μέσα από τις δημοσιευμένες πηγές και προφορικές μαρτυρίες που λήφθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης (Πηγή: Συγγραφείς).

νόμηση έρευνα για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την καθέρωση συνεκτικών συστημάτων και προσπάθειών όσον αφορά στις οικογένειες των αγνοουμένων έχει συζητηθεί και καθιερωθεί σε διάφορες χώρες με μετασυγκρουσιακό παρελθόν, όπως η Κύπρος. Αυτή η αυξανόμενη τάση εντοπίστηκε και στην παρούσα μελέτη, μέσα από τα κυπριακά προγράμματα μηχανισμών αλήθειας, αλλά και των παθογενειών που υπάρχουν σε αυτά ως προς την υλοποίηση των αναγκών των συγγενών, σύμφωνα με τα ευρήματα των συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας που πραγματοποιήσαμε.

Η περίπτωση της Κύπρου επιβεβαιώνει ότι ένα από τα πιο ισχυρά εμπόδια για την επούλωση του συλλογικού και ατομικού τραύματος ή τη διευθέτηση και ανασυγκρότηση των κοινωνιών μετά από περιστατικά ακραίας βίας, είναι το συναισθηματικά φορτισμένο ζήτημα των αγνοουμένων. Οι οικογένειες εξακολουθούν να ελπίζουν να βρουν πληροφορίες για τα αγαπημένα τους πρόσωπα στην Κύπρο, μια ελπίδα που δημιουργήθηκε χάρη στην ενεργοποίηση μηχανισμών ανάκτησης της αλήθειας, όπως τα δυο παραπάνω προγράμματα. Αυτά έδωσαν το έναυσμα της ελπίδας στους συγγενείς για να μάθουν τι συνέβη και να μπορέσουν να θάψουν τον οικείο τους, όπως θα έπρεπε. Η λειτουργία αυτών των προγραμμάτων δεν βοηθά μόνο στην επιστημονική κατοχύρωση της ταυτοποίησης των λειψάνων, αλλά μπορεί να αποβεί σημείο αναφοράς για καλές πρακτικές (τεχνικές-επιστημονικές μέθοδοι εργασίας) που ακολουθήθηκαν έως σήμερα, αλλά και για τις παθογένειες που υπάρχουν και καταγράφηκαν.

Πέραν των πιο πάνω, καταγράφηκαν και κίνδυνοι που εκπηγάζουν από τον τρόπο κατάρτισης και λειτουργίας των προγραμμάτων ταυτοποίησης. Ο κυριότερος αφορά τη διάσπαση της διερευνητικής διαδικασίας σε τρία διαφορετικά προγράμματα, που αφορούν ξεχωριστά αγνοουμένους και πεσόντες αντίστοιχα. Εντούτοις, ο ίδιος ο εντοπισμός στην ίδια ταφή λειψάνων ατόμων που ανήκουν σε διαφορετικές ομάδες (πεσόντες, αγνοούμενοι, ομάδα των «126»), καταδεικνύει ότι ο πλασματικός διαχωρισμός που επιβλήθηκε μέσα από τους όρους εντολής της ΔΕΑ το 1981 λειτουργεί ανασταλτικά. Αναγκαστικά λοιπόν συστάθηκαν και λειτουργούν δύο μονοκοινοτικά προγράμματα, ένα για την κάθε κοινότητα, με στόχο τη διακρίβωση της τύχης των εξαφανισθέντων που εκπίπτουν από τους όρους εντολής της ΔΕΑ. Επιπλέον, δημιουργείται περαιτέρω διάσπαση στη συλλογή, διαχείριση, και ιεράρχηση πληροφοριών, χρόνου, ανθρωπίνων και οικονομικών πόρων. Σε όλες τις περιπτώσεις διακρίβωσης της τύχης αγνοουμένων, τα αρμόδια σώματα και υπηρεσίες λειτουργούν πρωτίστως ενάντια στο χρόνο. Επομένως, μια χώρα που επιθυμεί να προχωρήσει με το δικό της πρόγραμμα ταυτοποίησης είναι προτιμότερο και αποτελεσματικότερο να καταρτίσει ένα πλήρη, κοινό κατάλογο εξαφανισθέντων που να συμπεριλαμβάνει όλες τις πιθανές κατηγορίες. Έτσι, οι πληροφορίες συλλέγονται, αναλύονται και προωθούνται με ταχύτερο ρυθμό στα άτομα που είναι επιφορτισμένα με τις εκταφές, εξοικονομώντας χρόνο και πόρους. Τέλος, αυτή η προσέγγιση συμβάλλει θετικά στην ανακούφιση των οικείων των θυμάτων καθώς δεν θα χρειάζεται να αποτείνονται σε διαφορετικά σώματα για την ενημέρωση και στήριξή τους, όπως γίνεται ως σήμερα στην Κύπρο.

Συμπεράσματα

Η κάθε κοινότητα μπορεί να βοηθήσει τα θύματα που βρίσκονται στη δική της πλευρά, κατανοώντας τις ανάγκες τους και παράλληλα να λειτουργεί σαν θετικός πόλος ικανοποιώντας και αιτήματα της άλλης πλευράς που εμπίπτουν

στη δικαιοδοσία της. Η έλλειψη διεργασίας του ζητήματος των αγνοουμένων είναι ενδεικτική από τα ερευνητικά δεδομένα που συλλέχθηκαν, καθώς μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000 που οριστικοποιήθηκε ο επίσημος κατάλογος αγνοουμένων, επικρατούσε μεγάλη ασάφεια. Ενδεικτικό είναι ότι η πλειοψηφία θεωρούσε ότι όλοι οι αγνοούμενοι προέκυψαν μετά την εισβολή της Τουρκίας το 1974.

Μέσα από την έρευνα έγινε ξεκάθαρη η ανάγκη των θυμάτων να ακουστούν και να αισθανθούν δικαίωση για τα δεινά που υπέστησαν όχι μόνο από το τραυματικό αρχικό γεγονός, αλλά και από τη μετέπειτα διαχείρισή του, καθώς δεν είχε λάβει χώρα καμία ουσιαστική διεργασία στις δυο κοινότητες. Η δικαιοδοτική προσέγγιση που ακολουθήθηκε, έδειξε ότι παρά τις διαφοροποιήσεις που μπορεί να υπάρχουν ανάμεσα στα δυο κοινοτικά πλαίσια, ο πόνος είναι κοινός και το ίδιο και οι ανάγκες. Μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες αναδύθηκαν και άλλα ζητήματα, όπως τα σεξουαλικά εγκλήματα, η διαφορά πεσόντων-αγνοουμένων, οι εγκλωβισμένοι τον καιρό της εισβολής, αλλά και οι αιχμάλωτοι. Τα συγκεκριμένα θέματα αναδεικνύουν την ανάγκη κατανόησης των θυμάτων μέσα από την αφήγηση των ίδιων των εμπειριών τους.

Τα ευρήματα ανέδειξαν επίσης ως βασικά ζητήματα και κάποια πεδία που δεν έλαβαν καμία μέριμνα όλα αυτά τα χρόνια. Οι αφηγητές εξέφρασαν στην ολότητά τους τη δυσaréσκεία τους για το έλλειμμα που υπήρξε όσον αφορά στην ψυχοκοινωνική στήριξη συγγενών, τον εντοπισμό των αγνοουμένων, τη δυνατότητα διενέργειας ταφής των λειψάνων (αυτό αφορά συγγενείς που ακόμα δεν έχει υπάρξει ταυτοποίηση του οικείου τους), την αποζημίωση των συγγενών των θυμάτων, τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης και γενικότερα την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης (CMP & ICRC 2021· UNFR & BAU 2021).

Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που πραγματεύεται η μεταβατική δικαιοσύνη είναι οι ανάγκες των θυμάτων, ώστε να αισθανθούν την επανόρθωση σε θεσμικό επίπεδο. Μέσω της παρούσας έρευνας κατέστη δυνατή η παρουσίαση ενός φάσματος μέτρων που οι αφηγητές-συγγενείς θυμάτων θεώρησαν αναγκαία για να ικανοποιηθούν. Μέσα από την ψυχοκοινωνική στήριξη επιζητούν οι συγγενείς τρόπο να αισθανθούν τη μέριμνα και την απουσία για χρόνια αναγνώριση. Ενδεικτική ως προς αυτό είναι η αντιμετώπιση που είχαν οι συγγενείς από το κράτος, όπως αυτό καταγράφει στη διατριβή του ο Μηλιώνης (2024). Ο εντοπισμός των αγνοουμένων αποτελεί κλειδί για την άμβλυνση του μετασυγκρουσιακού περιβάλλοντος αλλά και του διαγενεακού ιστορικού τραύματος. Στο πλαίσιο της μελέτης μας οι συγγενείς, εκτός από την ουσία της διαδικασίας (εντοπισμό, ταυτοποίηση λειψάνων και ταφή), εξέφρασαν την επιθυμία για μια πολυεπίπεδη αναγνώριση (αποζημίωση, διατήρηση ιστορικής μνήμης και απονομής ιστορικής δικαιοσύνης), ώστε να αισθανθούν την έμπρακτη αναγνώριση των δεινών τους, κάτι που ακόμα και σήμερα δεν αισθάνονται, όπως προκύπτει από τα ευρήματα της έρευνας που πραγματοποιήσαμε. Ουσιαστικά, η επιτόπια έρευνα επιβεβαίωσε αυτά που αναφέρει η διεθνής βιβλιογραφία

σχετικά με το ζήτημα των αγνοουμένων. Ο χρόνος δεν θεραπεύει τον πόνο, καθώς και το ότι η συνεχής ψυχολογική ταλαιπωρία οδηγεί ενίοτε και σε σοβαρή επιδείνωση της υγείας των συγγενών. Αυτή ακριβώς η διαπίστωση είναι που καθιστά αναγκαία τη συνεχή στήριξη και κατανόηση των συγγενών μέσα από δράσεις κρατικής μέριμνας, τους μηχανισμούς διερεύνησης της αλήθειας, και όχι εξαγγελίες αναποτελεσματικών μέτρων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Πρωτογενείς πηγές και προφορικές μαρτυρίες

ΑΝΩΝΥΜΟΣ 21/12/1963. Ωρα 4η Πρωινή. Οδομαχία μαινόνται άγριαι εις τας οδούς της Πρωτευούσης. *Η Μάχη* 946, 8. Διαθέσιμο στο: <<https://pressarchive.cy/s/el/item/545131?q=#?c=&m=&s=&cv=7&xywh=-114%2C1512%2C5086%2C3220>> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].

ΑΝΩΝΥΜΟΣ 22/12/1963. Χάρις εις την κεραυνοβόλον και αποτελεσματικήν δράσιν της Αστυνομίας η κατάστασης υπό έλεγχον. *Ο Φιλελεύθερος* 2805, 1. Διαθέσιμο στο: <<https://pressarchive.cy/s/el/item/576302?q=#?c=&m=&s=&cv=&xywh=2517%2C155%2C1942%2C1230>> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].

CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY (CIA) 1964. *Geographic Support Study: Separation of Greek Cypriot and Turkish Cypriot Populations* (CIA/RR GS 64-19). Langley, VA: Central Intelligence Agency Office of Research and Reports.

Ελληνόγλωσση δευτερογενής βιβλιογραφία

ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΠΙΤΡΟΠΟΥ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ 2019. *Κατάλογοι αγνοουμένων και πεσόντων*. Διαθέσιμο στο: <https://www.presidentialcommissioner.gov.cy/anthropos/anthropos.nsf/page03f_gr/page03f_gr?opendocument> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].

_____, 2021. *Αιέν Υψικρατούντες: Νοράτλας*, ντοκιμαντέρ του Γραφείου Επιτρόπου Προεδρίας και του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου, διαθέσιμο στο: <<https://www.youtube.com/watch?v=nzjHO9-0bnA&t=3s>> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].

_____, 2022. *Αναζητώντας την Αλήθεια*, ντοκιμαντέρ του Γραφείου Επιτρόπου Προεδρίας και του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου, διαθέσιμο στο: <<https://www.youtube.com/watch?v=5HdqyufFtfU>> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΤΑΡΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΡΗΣΗΣ ΜΗΤΡΟΥ ΜΑΧΗΤΩΝ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ 2021. *Κατάλογος δολοφονηθέντων και πεσόντων υπερασπιστών της Δημοκρατίας κατά το 1972–1974*. Διαθέσιμο στο: <<https://antistasi1974.com/index-heroes/>> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].

ΕΥΔΟΚΑΣ, Τ., Λ. ΜΥΛΩΝΑ, Κ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Κ. ΟΛΥΜΠΙΟΣ, Σ. ΧΕΙΜΩΝΑ, Ε. ΚΑΛΑΒΑ, Ν. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, & Η. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ 1976. *Αντιπροσωπευτική έρευνα ανάμεσα στις 200,000 πρόσφυγες της Κύπρου*. Λευκωσία: Θέοπρες.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι. 2015. *Η έμφυλη εμπειρία της προσφυγιάς της Κύπρου. Συλλογική μνήμη και πολιτισμικές ταυτότητες*. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

ΚΑΡΕΦΥΛΛΙΑΔΟΥ-ΙΩΑΝΝΟΥ, Μ. 2022. *Αναζητώντας τα ίχνη*. Λευκωσία: Εκδόσεις Hippasus.

- ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, Π. Α. 1997. «Δεκατρία περιστέρια». *Οι τελευταίοι επιζώντες αγνοούμενοι της Κύπρου: Οι μουσικές αποστολές σωτηρίας τους*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Γ. 2015. *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης – Θύτες και θύματα*. Αθήνα: Gutenberg.
- ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗΣ, Ν. 2008. *Ανοχύρωτη Πολιτεία: Κύπρος 1960–1974*, τόμ. Α'. Αθήνα: Εστία.
- ΚΥΠΡΗ, Θ. 1991. Το πρόγραμμα της συγκρότησης *Αρχείου Προφορικής Παράδοσης των Κατεχομένων Περιοχών της Κύπρου*. *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 18: 23–33.
- _____, 1994. Πορίσματα της έρευνας για τη συγκρότηση *Αρχείου Προφορικής Παράδοσης*. *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 20: 347–57.
- _____, 2001. Η ανασύνθεση της εικόνας των κατεχομένων χωριών και πόλεων της Κύπρου μέσα από το *Αρχείο Προφορικής Παράδοσης* του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών. Στο: Σ. Α. ΧΑΤΖΗΣΤΥΛΛΗΣ & Γ. Κ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ (επιμ.), *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, 16-20 Απριλίου 1996*, Τόμ. Γ': *Νεότερο Τμήμα*. Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 661–66.
- _____, 2009. Ο λαογραφικός πλούτος του *Αρχείου Προφορικής Παράδοσης*. *Εθνογραφικά* 14: 39–43.
- ΛΙΝΑΡΔΑΤΟΣ, Σ. 1986. *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1961–1964*, τόμ. Δ'. Αθήνα: Παπαζήσης.
- ΜΑΡΚΙΔΗ, ΝΤ. 2009. *Κύπρος, 1957–1963*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΜΑΧΛΟΥΖΑΡΙΔΗΣ, Π. Σ. 1975. *Οι Τουρκικές ωμότητες στην Κύπρο. Τα δεινά των γερόντων και γυναικόπαιδων*. Λευκωσία: Ιδιωτική έκδοση.
- ΜΗΛΙΩΝΗΣ, Π. 2024. *Ιστορικό τραύμα και προφορική ιστορία. Προϋποθέσεις και όρια για την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης στην Κύπρο. Η διερεύνηση του ζητήματος μέσα από μαρτυρίες οικογενειών αγνοουμένων, ομάδων πολιτών και ΜΚΟ*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Αιγαίου.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. 2009. *Η διοργάνωση του εθνικού κινήματος 1901–1931: Έγγραφα-σχόλια, δημοσιογραφική τεκμηρίωση*. (Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 18.) Λευκωσία: χ.ό.
- ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Π. 2000. Η νικηφόρα πορεία προς την ήττα. Στο: Μ. ΔΡΟΥΣΙΩΤΗΣ (επιμ.), *Πώς φτάσαμε στην ΕΟΚΑ: Το Κυπριακό Ενωτικό Ζήτημα και ο διχαστικός ρόλος των Άγγλων*. (Πολιτική και Διπλωματία, 3.) Λευκωσία: Διαφάνεια, 56–66.
- _____, 2018. Τα Οκτωβριανά του 1931 και το Πισσούρι. Εξέγερση και καταστολή στην ύπαιθρο της αποικιοκρατούμενης Κύπρου. Στο: Ε. Χ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ (επιμ.), *Α' Επιστημονικό Συμπόσιο Πισσουρίου: Ιστορία, Κοινωνία, Πολιτική & Μέσα Επικοινωνίας. Εξεγέρσεις που σημάδεψαν την ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού σε Ελλάδα και Κύπρο*. Λευκωσία: Εκδόσεις Κώστα Επιφανίου, 19–38.
- ΠΟΥΜΠΟΥΡΗΣ, Μ. 1994. *Οδονηρές εμπειρίες: Η συνέχεια ενός εγκλήματος*. Λευκωσία: [χ.ο.]
- ΣΑΡΡΗΣ, Ν. 1982. *Η Άλλη πλευρά*, τόμ. Π Α. Αθήνα: Γραμμή.
- ΣΕΡΓΙΔΗΣ, Ν. 2016. *Φάκελος «Αγνοούμενοι της Κύπρου»*. Λευκωσία: Ιδιωτική έκδοση.
- ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, Ν. 2018. *Αθάνατος και ζωντανός*. Αθήνα: Εκδόσεις Όστρια.
- ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Π. 1975. *Η Μαύρη βίβλος. Παλαίκυθρο: Η σφαγή 17 αμάχων στην οικία Α. Σουππουρή*. Λευκωσία: Περιοδικό «Κυπριακός Λόγος».
- _____, 1976α. *Η Μαύρη βίβλος. Παλαίκυθρο II*. Λευκωσία: Περιοδικό «Κυπριακός Λόγος».
- _____, 1976β. *Η Μαύρη βίβλος. Λάπηθος*. Λευκωσία: Περιοδικό «Κυπριακός Λόγος».

- _____, 1976γ. *Η Μαύρη βίβλος. Από το Ημερολόγιο ενός Αιχμαλώτου*. Λευκωσία: Περιοδικό «Κυπριακός Λόγος».
- _____, 1976δ. *Η Μαύρη βίβλος*. Λευκωσία: Περιοδικό «Κυπριακός Λόγος».
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Χ. Ν. 2005. *Κύριε, βοήθα να θυμόμαστε...Μαρτυρίες από την Κυπριακή Τραγωδία του 1974*. Λεμεσός: Ιδιωτική έκδοση.
- ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, Κ. 2007. *Κύπρος 1954–1974. Από το έπος στην τραγωδία*. Αθήνα: Ιωλκός.
- ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Σ. 2011. *Ο Λόγος της Αντιγόνης*, ντοκιμαντέρ του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου διαθέσιμο στην πλατφόρμα Ψηφιακός Ηρόδοτος: <<https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/424/o-logos-tes-antigones/>> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].
- ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, ΧΡ. 2014. *Ο Άλλος πόλεμος των γιατρών το 1974: Προσωπικές μαρτυρίες για την περίθαλψη τραυματιών κατά το Πραξικόπημα και την Τουρκική Εισβολή στην Κύπρο*, τόμ. Α'. Λευκωσία: Ιατρικός Σύλλογος Λευκωσίας–Κερύνειας «Ιπποκράτης».
- _____, 2015. *Ο Άλλος πόλεμος των γιατρών το 1974: Προσωπικές μαρτυρίες για την περίθαλψη τραυματιών κατά το Πραξικόπημα και την Τουρκική Εισβολή στην Κύπρο*, τόμ. Β'. Λευκωσία: Ιατρικός Σύλλογος Λευκωσίας–Κερύνειας «Ιπποκράτης».

Ξενόγλωσση δευτερογενής βιβλιογραφία

- ABRAMS, L. 2016. *Oral History Theory*, β' έκδοση. London / New York: Routledge.
- AGATHANGELOU, A. M. & K. D. KILLIAN 2002. In the Wake of 1974: Psychological Wellbeing and Posttraumatic Stress in Greek Cypriot Refugee Families. *The Cyprus Review* 14(2): 45–69.
- _____, 2009. The Discourse of Refugee Trauma: Epistemologies of the Displaced, the State, and Mental Health Practitioners. *The Cyprus Review* 21(1): 19–58.
- _____, 2019. Paved with Good Intentions? The Road of the Humanitarian Project of DNA Identification of the Missing in Post-conflict Cyprus. Στο: L. L. CHARLÉS & G. SAMARASINGHE (επιμ.), *Family Systems and Global Humanitarian Mental Health: Approaches in the Field*. New York, Springer, 35–52.
- ANSTETT, E. & J.-M. DREYFUS (επιμ.) 2017α. *Human Remains and Identification: Mass Violence, Genocide, and the 'Forensic Turn'*. Manchester: Manchester University Press.
- _____, (επιμ.) 2017β. *Human Remains and Identification: Methodological Approaches*. Manchester: Manchester University Press.
- BARANOWSKA, G. 2017. Advances and Progress in the Obligation to Return the Remains of Missing and Forcibly Disappeared Persons. *Revue Internationale de la Croix-Rouge / International Review of the Red Cross* 99(2): 709–33. DOI: 10.1017/S181638311800036X
- BASS, W. M. & W. H. BIRKBY 1978. Exhumation: the Method Could Make the Difference. *FBI Law Enforcement Bulletin* 47: 6–11.
- BUSHA, K. & C. DUGGAN 2014. How Can Research Contribute to Peace Building? *Peacebuilding* 2(3): 303–21.
- CAVALLI, A. 2012. Transgenerational Transmission of Indigestible Facts: From Trauma, Deadly Ghosts and Mental Voids to Meaning-making Interpretations. *The Journal of Analytical Psychology* 57(5): 597–614. DOI: 10.1111/j.1468-5922.2012.02005.x
- CITRONI, G. 2021. Faraway, So Close: Victims of Enforced Disappearance in Bosnia

- and Herzegovina and the Rights to Know the Truth, Justice and Reparation. *Droits fondamentaux* 19: 1–29.
- COMMITTEE ON MISSING PERSONS IN CYPRUS (CMP) 2021. Terms of Reference and Mandate, <<https://www.cmp-cyprus.org/terms-of-reference-and-mandate/>> [προσπελάστηκε στις 29 Οκτωβρίου 2024].
- COMMITTEE ON MISSING PERSONS IN CYPRUS (CMP) & INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS (ICRC) 2021. *Needs of the Families of the Missing Persons*. Nicosia: Committee on Missing Persons in Cyprus.
- CONNERTON, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CORDNER, S. & H. MCKELVIE 2002. Developing Standards in International Forensic Work to Identify Missing Persons. *Revue Internationale de la Croix-Rouge / International Review of the Red Cross* 84(848): 867–84.
- COX, M., A. FLAVEL, I. HANSON, J. LAVER, & R. WESSLING (επιμ.) 2008. *The Scientific Investigation of Mass Graves. Towards Protocols and Standard Operating Procedures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CRIST, T. A. J. 2001. Bad to the Bone? Historical Archaeologists in the Practice of Forensic Science. *Historical Archaeology* 35(1): 39–56.
- ELIOPOULOS, C., K. MORAITIS, M. BORRINI, J. IRISH, X. KALLIS, P. MANOLI, M. CHIMONAS, & M. CARIOLOU 2024. Fatal Gunshot Trauma of a Child: A Case from Colonial Cyprus. *Medicine, Science and the Law* 64(2): 169–72. DOI: 10.1177/00258024231202563
- EPEL, S. 2002. Reburial Ceremonies for Health and Healing after State Terror in Zimbabwe. *The Lancet* 360(9336): 869–70.
- EUROPEAN COMMISSION FOR HUMAN RIGHTS 1976. *Applications nos. 6780/74 and 6950/75 Cyprus against Turkey. Report of the Commission (Adopted on 10 July 1976)*, Volume I. Strasbourg: Council of Europe.
- FELDMAN, M. S. 1995. *Strategies for Interpreting Qualitative Data*. (Qualitative Research Methods Series 33.) Thousand Oaks: Sage Publications.
- FERLLINI, R. 2017. Forensic Anthropology in Crisis Settings: A Required Component of Investigation in the World's Trouble Spots. *Human Remains and Violence: An Interdisciplinary Journal* 3(2): 98–116.
- FERRÁNDIZ, F. & C. G.M. ROBBEN ANTONIUS (επιμ.) 2015. *Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- FONDEBRIDER, L. 2020. *Forensic Guide to the Investigation, Recovery and Analysis of Human Skeletal Remains*. Equipo Argentino de Antropología Forense, <<https://eaaf.org/wp-content/uploads/2020/11/EAAF-Forensic-Guide-for-the-investigation-recovery-and-analysis-of-human-skeletal-remains.pdf>>.
- GARLAND, C. (επιμ.) 1998. *Understanding Trauma: A Psychoanalytical Approach*, β' έκδοση. (The Tavistock Clinic Series.) London: Routledge.
- GEORGHALLIDES, G. S. 1979. *A Political and Administrative History of Cyprus, 1918–1926, with a Survey of the Foundations of British Rule*. (Texts and Studies of the History of Cyprus, 6.) Nicosia: Cyprus Research Centre.
- _____, 1985. *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs: The Causes of the 1931 Crisis*. (Texts and Studies of the History of Cyprus, 13.) Nicosia: Cyprus Research Centre.

- GIVONI, M. 2014. The Ethics of Witnessing and the Politics of the Governed. *Theory, Culture & Society* 31(1): 123–42. DOI: 10.1177/0263276413488633
- GROEN, W. J. M. 2018. Forensic Archaeology: Integrating Archaeology with Criminalistics and Criminology. Στο: P. BARONE & W. J. M. GROEN (επιμ.), *Multidisciplinary Approaches to Forensic Archaeology. Topics discussed during the European Meetings on Forensic Archaeology (EMFA)*. Cham: Springer, 1–16. DOI: 10.1007/978-3-319-94397-8_1
- GURKAN, G., D. K. DEMIRDOV, & H. SEVAY 2015. Population Genetics of Turkish Cypriots from Cyprus: Forensic and Anthropological Implications. *Forensic Science International: Genetics Supplement Series* 5: e384–e386.
- HAGLUND, W. D. 2001. Archaeology and Forensic Death Investigations. *Historical Archaeology* 35(1): 26–34.
- HAGLUND, W. D. & S. M. SIRKIN 2002. Surviving with the Dead. Forensic Investigations in the Service of Human Rights: In the Search for Justice. Στο: Y. DANIELI (επιμ.), *Sharing the Front Line and the Back Hills. International Protectors and Providers – Peacekeepers, Humanitarian Aid Workers, and the Media in the Midst of Crisis*. Abington: Routledge, 256–65.
- HANNIBAL, K. & R. S. LAWRENCE 1996. The Health Professional as Human Rights Promoter: Ten Years of Physicians for Human Rights (USA). *Health and Human Rights* 2(1): 110–27.
- HIRSCH, M. 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- HIRSCH, M. & V. SMITH 2002. Feminism and Cultural Memory: An Introduction. *Signs* 28(1): 1–19.
- HOLLAND, R. 1998. *Britain and the Revolt in Cyprus, 1954–1959*. Oxford: Clarendon Press.
- HOLSTEIN, J. A. & J. F. GUBRIUM 1995. *The Active Interview*. (Qualitative Research Methods Series 37.) Thousand Oaks: Sage Publications.
- HUFFINE, C. 2002. Child and Adolescent Psychiatry: Current Trends in the Community Treatment of Seriously Emotionally Disturbed Youths. *Psychiatric Services* 53(7): 809–11.
- IOANNIDES, C. P. 2014. Cyprus, British Colonialism and the Seeds of Partition: From Coexistence to Communal Strife. *Journal of Modern Hellenism* 30: 41–72.
- JAMES, S. H., J. J. NORDBY, & S. BELL (επιμ.) 2014. *Forensic Science: An Introduction to Scientific and Investigative Techniques*. Boca Raton: CRC Press.
- JESSEE, E. & M. SKINNER 2005. A Typology of Mass Graves and Mass Grave-related Sites. *Forensic Science International* 152: 55–59.
- JONKER, G. 2018. Operation Nobility: The Identification of a Missing Soldier from the Battle of Arnhem, 1944. Στο: P. M. BARONE & W. J. M. GROEN (επιμ.), *Multidisciplinary Approaches to Forensic Archaeology. Topics discussed during the European Meetings on Forensic Archaeology (EMFA)*. Cham: Springer International Publishing AG, 189–205.
- KER-LINDSAY, J. 2004. *Britain and the Cyprus Crisis 1963–1964*. (Peleus Monographien-Reihe, 27.) Mannheim-Möhnesee: Bibliopolis.
- KILLIAN, K. D. 2016. Time, Trauma, and Ambiguous Loss: Working with Families with Missing Members in Postconflict Cyprus. Στο: L. L. CHARLÉS & G. SAMARASINGHE (επιμ.), *Family Therapy in Global Humanitarian Contexts*. Cham: Springer, 77–89.

- KIM, J. J., L. ELGERUD, & H. TULLER 2020. Forensic Archaeology and Anthropology Sensitization in Post-conflict Uganda. *Forensic Science International* 306: 1–9. DOI: 10.1016/j.forsciint.2019.110062
- KIZILYÜREK, N. 2003. The Politics of Identity in the Turkish Cypriot Community: A Response to the Politics of Denial? *Méditerranée: Ruptures et Continuités TMO* 37(1): 197–204.
- KOBIAŁKA, D. & A. GONZÁLEZ-RUIBAL 2024. An Archaeology of the Pomeranian Crime of 1939: Collecting the Material Evidence. *Antiquity* 98(400): 1–6. DOI: 10.15184/aqy.2024.64
- KOBIAŁKA, D., M. MICHALSKI, K. KARSKI, A. LOKŚ, M. PAWLETA, V. REZLER-WASIELEWSKA, P. WRONIECKI, J. WYSOCKA, & M. CZARNIK 2024. Searching for the Missing Graves of PoWs from the Second World War – an Example of Research Conducted in the Area of Stalag VIII B (344) Lamsdorf. *Journal of Field Archaeology* 49(6): 468–83. DOI: 10.1080/00934690.2024.2343511
- KRYSTAL, H. 1995. Trauma and Aging. Στο: C. CARUTH (επιμ.), *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore & London: The John Hopkins University Press, 76–99.
- KTORI, M. 2023α. Optimizing Coastal Exhumation Strategies: The Casework of the Committee on Missing Persons in Cyprus (2006–2022). *Science & Justice* 63(3): 349–63. DOI: 10.1016/j.scijus.2023.03.005
- _____, 2023β. Forensic Archaeology in Cyprus: An Appraisal of a Nascent Discipline. *Forensic Anthropology* 6(1): 42–58. DOI: 10.5744/fa.2022.0004
- KTORI, M. & G. BARANHAN 2018. Development and Future Perspectives of a Humanitarian Forensic Programme: The Committee on Missing Persons in Cyprus Example. *Egyptian Journal of Forensic Sciences* 8(1): 1–12. DOI: 10.1186/s41935-018-0057-7
- LAUB, D. 2005. Traumatic Shutdown of Narrative and Symbolization: A Death Instinct Derivative? *Contemporary Psychoanalysis* 41(2): 307–26. DOI: 10.1080/00107530.2005.10745863
- MARTIN, V. 2020. A First World War Example of Forensic Archaeology. *Forensic Science International* 314: 1–5. DOI: 10.1016/j.forsciint.2020.110394
- MCGARRY, R. & S. WALKLATE 2015. *Victims, Trauma, Testimony and Justice*. London & New York: Routledge.
- MENEZ, L. L. 2005. The Place of a Forensic Archaeologist at a Crime Scene Involving a Buried Body. *Forensic Science International* 152: 311–15.
- MIGDALOVITZ C. 2001. *Cyprus: Status of U.N. Negotiations. Updated December 18, 2001* (CRS Issue Brief for Congress). Washington, DC: Congressional Research Service – The Library of Congress.
- MIKELLIDE, M. 2017. Recovery and Identification of Human Remains in Post-conflict Environments: A Comparative Study of the Humanitarian Forensic Programs in Cyprus and Kosovo. *Forensic Science International* 279: 33–40. DOI: 10.1016/j.forsciint.2017.07.040
- MORAITIS, K. & C. ELIOPOULOS 2015. Forensic Archaeology in Greece. Στο: W. J. M. GROEN, N. MÁRQUEZ-GRANT, & R. C. JANAWAY (επιμ.), *Forensic Archaeology: A Global Perspective*. Oxford: Wiley Blackwell, 471–78.
- MORAN, K. S. & C. L. GOLD (επιμ.) 2019. *Forensic Archaeology: Multidisciplinary Perspectives*. Cham: Springer International Publishing AG.

- NEVZAT, A. 2005. *Nationalism Amongst the Turks of Cyprus: The First Wave*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Oulu.
- ÖZKALELI, U. & Ö. YILMAZ 2015. What Was My War Like? *International Feminist Journal of Politics* 17(1): 137–56. DOI: 10.1080/14616742.2013.833700
- PAPADAKIS, Y. 2005. *Echoes from the Dead Zone: Across the Cyprus Divide*. London: I. B. Tauris.
- PLÜMER, G. 2022. *They Weren't the Only Ones that Disappeared: Fifteen Years in the Committee on Missing Persons in Cyprus*. Nicosia: Okman Printing LTD.
- PORTELLI, A. 1991. *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning of Oral History*. Albany, NY: State University of New York Press.
- PORTER, E. 2007. Women's Truth Narratives: The Power of Compassionate Listening. *Critical Half, Bi-Annual Journal of Women for Women International* 5(2): 20–25.
- _____, 2016. Gendered Narratives: Stories and Silences in Transitional Justice. *Human Rights Review* 17: 35–50. DOI 10.1007/s12142-015-0389-8
- PRIEMEL, K. C. & A. STILLER (επιμ.) 2012. *Reassessing the Nuremberg Military Tribunals. Transitional Justice, Trial Narratives, and Historiography*. Oxford: Berghahn Books.
- ROBINS, S. 2011. *Addressing the Needs of Families of the Missing. A Test of Contemporary Approaches to Transitional Justice*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of York.
- ROSENBLATT, A. 2015. *Digging for the Disappeared: Forensic Science after Atrocity*. Stanford, California: Stanford University Press.
- SANT CASSIA, P. S. 2001. 'Waiting for Ulysses': The Committee on Missing Persons. Στο: O. P. RICHMOND & J. KER-LINDSAY (επιμ.), *The Work of the UN in Cyprus: Promoting Peace and Development*. Basingstoke, Palgrave: 193–235.
- _____, 2005. *Bodies of Evidence: Burial, Memory, and the Recovery of Missing Persons in Cyprus*. New York & Oxford: Berghahn Books.
- SCHMITT, S., A. SOZER, G. FOWLER, & D. MAZOORI 2015. Physicians for Human Rights: The Role of Forensic Archaeology in Transitional Justice Contexts. Στο: W. J. M. GROEN, N. MÁRQUEZ-GRANT, & R. C. JANAWAY (επιμ.), *Forensic Archaeology: A Global Perspective*. Oxford: Wiley Blackwell, 77–82.
- SCHULDENREIN, J., M. K. TRIMBLE, S. MALIN-BOYCE, & M. SMITH 2017. Geoarchaeology, Forensics, and the Prosecution of Saddam Hussein: A Case Study from the Iraq War (2003–2011). *Geoarchaeology: An International Journal* 32: 130–56. DOI: 10.1002/gea.21586
- SCOTT, D. D. & M. CONNOR 2001. The Role and Future of Archaeology in Forensic Science. *Historical Archaeology* 35(1): 101–4.
- SCOVAZZI, T. & G. CITRONI 2007. *The Struggle Against Enforced Disappearance and the 2007 United Nations Convention*. Leiden: Brill.
- SENEHI, J., S. RYAN, & S. BYRNE 2010. Introduction to the Special Issue: Peacebuilding, Reconciliation and Transformation. *Peace and Conflict Studies* 17(1): 1–42.
- SNOW, C. C. 1982. Forensic Anthropology. *Annual Review of Anthropology* 11: 97–131.
- STEELE, C. 2008. Archaeology and Forensic Investigation of Recent Mass Graves: Ethical Issues for a New Practice of Archaeology. *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress* 4(3): 414–28.

- STOVER, E. & G. PERESS 1998. *The Graves. Srebrenica and Vukovar*. Zurich, Berlin & New York: Scalo.
- STOVER, E. & M. RYAN 2001. Breaking Bread with the Dead. *Historical Archaeology* 35(1): 7–25.
- STOVER, E. & R. SHIKEGANE 2010. The Missing in the Aftermath of War: When the Needs of Victims' Families and Intentional War Crimes Tribunals Clash? *International Review of the Red Cross* 84(848): 845–66.
- TAYLOR, T. 1992. *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir*. New York: Knopf.
- TIDBALL-BINZ, M. V. & S. M. CORDNER 2022. Humanitarian Forensic Action: A New Forensic Discipline Helping to Implement International Law and Construct Peace. *WIREs Forensic Science* 4(1): 1–16. DOI: 10.1002/wfs2.1438
- UBELAKER, D. H. (επιμ.) 2015. *The Global Practice of Forensic Science*. Oxford: Wiley Blackwell.
- UBELAKER, D. H. 2018. A History of Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology* 165: 915–23.
- UNIVERSITY OF NICOSIA RESEARCH FOUNDATION (UNFR) & ΒΑΗÇΕŞEHİR CYPRUS UNIVERSITY (BAU) 2021. *Assessing Families' Needs of Identified Missing Persons*. [Report] Nicosia.
- VAN IJZENDOORN, M. H., M. J. BAKERMANS-KRANENBURG, & A. SAGI-SCHWARTZ 2003. Are Children of Holocaust Survivors Less Well-Adapted? A Meta-Analytic Investigation of Secondary Traumatization. *Journal of Traumatic Stress* 16: 459–69. DOI: 10.1023/A:1025706427300
- WEIZMAN, E. 2017. *Forensic Architecture: Violence at the Threshold of Detectability*. Brooklyn, NY: Zone Books.
- WESSLING, R. 2015. The INFORCE Foundation. Στο: W. J. M. GROEN, N. MÁRQUEZ-GRANT, & R. C. JANAWAY (επιμ.), *Forensic Archaeology: A Global Perspective*. Oxford: Wiley Blackwell, 439–51.
- WIEVIORKA, A. 2013. *Το Άουσβιτς, όπως το εξήγησα στην κόρη μου*, μτφρ. Κ. Δευτεραίου. Αθήνα: Πόλις.
- WOLFE-STEADMAN, D. & W. D. HAGLUND 2005. The Scope of Anthropological Contributions to Human Rights Investigations. *Journal of Forensic Sciences* 50(1): 23–30.

Παναγιώτης Μηλιώνης

Ιστορικός, Ερευνητής προφορικής ιστορίας
 Εντεταλμένος διδάσκων Πανεπιστημίου Αιγαίου
 panosmilionis67@gmail.com

Μαρία Κτωρή

Ενάλια αρχαιολόγος & Δικανική επιστήμων
 Υποψ. διδάκτωρ Πανεπιστημίου Κύπρου
 maria.ktori1@gmail.com

Γλυπτική, βίντεο, performance. Ένας διάλογος μεταξύ Harun Farocki και Bruce Nauman γύρω από την εικόνα του καλλιτέχνη εν ώρα εργασίας

Βαγγέλης Αθανασόπουλος

*Abstract_ Vangelis Athanassopoulos | Sculpture, Video, Performance.
A Dialogue Between Harun Farocki and Bruce Nauman
About the Image of the Artist as a Worker*

This essay is a contribution to the debate about expanded cinema (Youngblood 1970, Bullot 2017). It attempts to test Giorgio Agamben's concept of "pure mediality" (Agamben 1996) on the crossovers between contemporary art and the moving image (Dubois 2011, Bellour 2012) through a comparative analysis of the work by the German cinematographer Harun Farocki and the one by the American artist Bruce Nauman. The iconography of the artist at work introduces a questioning about the representation of human movement under the prism of the aesthetics of performance. These aesthetics combine methodological tools drawn from Agamben and from Farocki (Farocki 2007). The concept of "pure mediality" enables us to examine in a new way the articulation, in contemporary art, between performativity and reflexivity, and to elaborate a theoretical model of the relationship between image, gesture and discourse, which puts into question the traditional separation between the object of representation and the mediating process through which it is represented.

Εισαγωγή

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΕΙΜΕΝΟ αποτελεί μια συνεισφορά στον κριτικό διάλογο γύρω από τον «διευρυμένο κινηματογράφο» (*expanded cinema*) (Youngblood 1970, Bullot 2017). Επιχειρεί να εξερευνήσει την έννοια της «καθαρής μεσότητας» που εισήγαγε ο Giorgio Agamben (2019), εντός του πεδίου των διασταυρώσεων μεταξύ της κινούμενης εικόνας και της σύγχρονης τέχνης (Dubois 2011, Bellour 2012), μέσα από μια συγκριτική ματιά στο έργο του Γερμανού κινηματογραφιστή Harun Farocki και σε αυτό του Αμερικάνου καλλιτέχνη Bruce Nauman. Η εικονογραφική θεματική του καλλιτέχνη εν ώρα εργασίας χρησιμεύει ως αφετηρία μιας προβληματικής που εξετάζει την αναπαράσταση της ανθρώπινης κίνησης μέσα από το πρίσμα της αισθητικής της performance.

Αυτή η αισθητική αντλεί μεθοδολογικά εργαλεία από τον Agamben και από τον Farocki (Farocki 2007). Η έννοια της «καθαρής μεσότητας» μας επιτρέπει να εξετάσουμε μέσα από ένα νέο πρίσμα τον τρόπο με τον οποίο αρθρώνονται η επιτελεσματικότητα και η αναστοχαστικότητα στη σύγχρονη τέχνη, και να επεξεργαστούμε ένα θεωρητικό μοντέλο των σχέσεων μεταξύ της εικόνας, της χειρονομίας και του λόγου, το οποίο θέτει υπό αμφισβήτηση τον παραδοσιακό διαχωρισμό ανάμεσα στο αντικείμενο της αναπαράστασης και την διαδικασία διαμεσολάβησης χάρη στην οποία αναπαρίσταται.

Κινηματογράφος και σύγχρονη τέχνη: μια αναλυτική μεταφορά

Το *Schnittstelle* (1996) είναι μία βιντεοεγκατάσταση του Harun Farocki με δύο οθόνες ταυτόχρονης προβολής τοποθετημένες η μία δίπλα στην άλλη. Το καθιστώσ του έργου είναι μάλλον υβριδικό: πρόκειται αρχικά για μια παραγγελία του Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης της Villeneuve-d'Ascq, στη Γαλλία, το οποίο ζήτησε από τον κινηματογραφιστή ένα βίντεο πάνω στον τρόπο εργασίας του. Ωστόσο, το αποτέλεσμα δεν είναι απλώς ένα εκπαιδευτικό-επεξηγηματικό ντοκουμέντο ή ένα making off των ταινιών του Farocki, αλλά ένα αυτόνομο καλλιτεχνικό έργο που συνδυάζει τον κινηματογράφο και τη σύγχρονη τέχνη, όπως και άλλα βίντεο που ακολούθησαν. Όπως σημειώνει η Christa Blümlinger, με το *Schnittstelle* ο Farocki εισέρχεται στον χώρο των εικαστικών τεχνών (Blümlinger χ.χ.).

Αυτό το έργο αποτελεί λοιπόν ένα είδος σημείου στροφής στην δουλειά του κινηματογραφιστή-καλλιτέχνη, εισαγάγοντας μια σειρά προβληματισμών σχετικά με τους τρόπους έκθεσης των εικόνων, προβληματισμών που θα αναπτυχθούν περαιτέρω στη συνέχεια μέσα από εγκαταστάσεις όπως το *Deep Play* (2007) και το *Serious Games I-IV* (2009–2010).¹ Αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι ο αναστοχασμός του Farocki πάνω στις εικόνες αλλά και πάνω στην ίδια του τη στάση απέναντί τους, αν και ήδη παρών στις ταινίες του, αποκτά εδώ μια εικαστική έκφραση χάρη σε έναν τρόπο έκθεσης και σε ένα πλαίσιο πρόσληψης που βγάζουν τον κινηματογράφο εκτός των τειχών του, ενώ παράλληλα σηματοδοτούν μια επιστροφή στις τεχνικές συνθήκες παραγωγής του· καθώς και χάρη σε μία αφορμή εκπαιδευτικού-πληροφοριακού χαρακτήρα, που παραπέμπει σε αυτό που ο καλλιτέχνης αποκαλεί «λειτουργικές εικόνες», εικόνες που δεν αποτελούν αντικείμενα αισθητικής ενατένισης αλλά αποβλέπουν στο να επηρεάσουν την πραγματικότητα (να πείσουν, να εκπαιδεύσουν, να χειραγωγήσουν, να επιβλέψουν, να προκαταβάλουν, να γιатρέψουν).

Διασταυρώνοντας διαφορετικούς χώρους, πρακτικές και εκφραστικά μέσα, ο Farocki εκθέτει στο *Schnittstelle* έναν τρόπο εργασίας που ο ίδιος αποκαλεί «αναλυτική μεταφορά», και τον οποίο μπορούμε να κατανοήσουμε ως μια διαδικασία που αποσκοπεί να σκεφτεί *μαζί* με τις εικόνες παρά γύρω από ή πάνω

¹ Σχετικά με τις εγκαταστάσεις του Farocki, βλ. BLÜMLINGER 1997 και 2002.

σε αυτές. Για τον θεωρητικό λόγο –τον δικό μας, εδώ– που αναλαμβάνει να αναμετρηθεί με αυτού του είδους τις εικόνες, αυτό συνεπάγεται ότι οι εν λόγω εικόνες δεν αποτελούν απλά ένα πεδίο ή ένα αντικείμενο μελέτης, αλλά έναν τρόπο σκέψης και μια μέθοδο εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, θα θέλαμε να επικεντρωθούμε στο σημείο του *Schnittstelle* όπου ο Farocki υιοθετεί προσωρινά τον ρόλο του ιστορικού της τέχνης, και σχολιάζει μια αναπαραγωγή του Παιδός του Κριτίου (480 π.Χ.), επισημαίνοντας τη γαλήνη του γλυπτού, που παράλληλα εμπεριέχει μια ένταση, και τη λεπτή νύξη της κίνησης μέσα στην ακινησία του μαρμάρου χάρη στο κοντραπόστο και στις οργανικές συνέπειες του στο σύνολο της μορφής: «Το ανθρώπινο ον προσεγγίζεται με διαφορετικό τρόπο: είναι διαφορετικό. Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι ο εφηβος αντιπροσωπεύει τον ισόνομο πολίτη, αν και αυτό που εκφράζει δεν είναι τόσο η ισότητα όσο η ελευθερία και η κινητικότητα που αυτή επιτρέπει. Η ελληνική γλυπτική αφορά τη μορφοποίηση ομοιοτήτων, τύπων. Αλλά με έναν νέο και διαφορετικό τρόπο. Αυτό για το οποίο πρόκειται εδώ δεν είναι η ιδιαιτερότητα του ισόνομου πολίτη, αλλά μια νέα σύλληψη του ανθρώπινου όντος: ενσωματωμένου σε ένα πεδίο αντίθετων δυνάμεων, όπως η ισόνομη πόλη-κράτος».²

Τη στιγμή που αυτά τα λόγια προφέρονται από την *voice over* του Farocki, η εικόνα του Παιδός του Κριτίου αντιπαραβάλλεται με πλάνα αρχείου που δείχνουν εργάτες να βγαίνουν από τα εργοστάσια της Φορντ στο Ντιτρόιτ, στις αρχές του 20ού αιώνα. Η υπόθεσή μας είναι ότι αυτή η σεκάνς πυροδοτεί μια «αναλυτική μεταφορά» που μας γυρνάει τριάντα χρόνια πίσω, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960, τη στιγμή που ο Bruce Nauman, στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, πειραματιζόταν με το φιλμ και το βίντεο ως μέσα καταγραφής των *performances* που πραγματοποιούσε μόνος στο εργαστήριό του. Για τον Farocki, η «αναλυτική μεταφορά», η σχέση, δηλαδή, μεταξύ τόσο απομακρυσμένων εικόνων που, στην περίπτωση μας, είναι ταυτόχρονα παρούσες στη μία και στην άλλη οθόνη της βιντεοεγκατάστασης, είναι αυτή του σχολίου: η μία εικόνα σχολιάζει την άλλη. Σχολιάζει, σημαίνει προεκτείνει, αναπτύσσει, επανεξετάζει, επεξηγεί, μεταφράζει, ερμηνεύει. Αλλά, όταν προσπαθούμε να εξηγήσουμε κάτι, σχεδόν πάντα βρισκόμαστε αναγκασμένοι να μιλήσουμε για κάτι άλλο. Πιο συγκεκριμένα, η υπόθεσή μας είναι ότι ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στον Παίδα του Κριτίου και τους εργάτες των εργοστασίων της Φορντ μπορεί να βρεθεί στο *Walking in an Exaggerated Manner Around the Perimeter of a Square* (1967–1968) και σε άλλα έργα που σχετίζονται με αυτό το φιλμ, ιδιαίτερα στο *Untitled (Flour Arrangements)* (1967). Και, αντίστροφα, ότι οι «λειτουργικές» εικόνες του Farocki σχολιάζουν και επεξηγούν αυτές του Nauman, δημιουργώντας μια διεπιφάνεια (*interface*)³ επικοινωνίας.

² Όλα τα αποσπάσματα αυτού του έργου μεταφράστηκαν από τον υπογράφοτα.

³ Ο γερμανικός τίτλος παίζει με το διπλό νόημα του όρου «*Schnitt*», που παραπέμπει τόσο στον χώρο εργασίας του καλλιτέχνη (το τραπέζι του μοντάζ), όσο και στην διεπιφάνεια ανθρώπου-μηχανής, η οποία, στις επιστήμες της πληροφορίας, παραπέμπει στην διάδραση ανάμεσα

νωνίας μεταξύ του κινηματογράφου και της σύγχρονης τέχνης γύρω από το επιτελούν σώμα και τη σχέση του με την εικόνα. Στο *Schnittstelle*, λειτουργική εικόνα και επιτέλεση συνδέονται με έναν τρόπο που επαναπροσανατολίζει την προσοχή σε αυτό που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως τις ορατές συνέπειες της αναπαράστασης πάνω στο σώμα. Αυτές οι συνέπειες παίρνουν τη μορφή *χειρονομιών*.

Η Blümlinger έχει ήδη υπογραμμίσει τους διάφορους τρόπους εμπλοκής του σώματος σε αυτό το έργο, τόσο στο επίπεδο του καλλιτέχνη όσο και σε αυτό του θεατή. Από τη μία πλευρά, η εγκατάσταση χωροποιεί την διαδικασία του μοντάζ, τοποθετώντας το σώμα του θεατή σε έναν ενδιάμεσο τόπο: «Βάζοντας τον θεατή απέναντι σε δύο βίντεο που προβάλλονται ταυτόχρονα, και που δημιουργούν μια περίπλοκη δομή ενδιάμεσων διαστημάτων και επανεκκινήσεων, ο Farocki τον τοποθετεί φαντασιακά στο σημείο τομής των εικόνων, στο σταυροδρόμι όπου πρέπει να γίνει μια συνταγματική ή παραδειγματική επιλογή ανάμεσα σε διάφορες πιθανότητες» (Blümlinger χ.χ.). Από την άλλη πλευρά, τοποθετώντας «το σώμα του καλλιτέχνη σε μια πληθώρα σημείων διασταύρωσης, εντός της διάταξης της δουλειάς του», ο Farocki το εγγράφει σε ένα παιχνίδι ρόλων που παραπέμπει «τόσο στην έννοια της υποκριτικής κατά τον Μπρεχτ (ως παράθεμα και όχι ως ενσάρκωση ενός κειμένου), όσο και στην ιδέα της απευθείας μετάδοσης ως επιτέλεσης μιας αλλόκοτης πραγματικότητας, ανέκαθεν επαναλαμβανόμενης» (Blümlinger χ.χ.). Αν «η παρουσία του σώματος του καλλιτέχνη εντός της εικόνας δεν είναι ναρκισσιστική, αλλά λειτουργεί ως καταλύτης μεταφορικότητας και αναστοχαστικότητας» (Blümlinger χ.χ.), είναι γιατί γίνεται φορέας μιας πράξης *αναπαράστασης* (με την νομική έννοια του όρου) όπου η επιτέλεση, στον βαθμό που χρησιμοποιείται ως εργαλείο απόδειξης –αποσαφήνισης, επεξήγησης, συγκεκριμενοποίησης κάποιου γεγονότος– εκτίθεται ταυτόχρονα ως διαδικασία σχηματοποίησης, παραγωγής τεχνασμάτων, χειρονομιών, που καθιστούν αδιαφανή τη σχέση της εικόνας με το αναφερόμενό της. Η τοποθέτηση του σώματος του καλλιτέχνη «σε μια πληθώρα σημείων διασταύρωσης» αποτελεί έναν τρόπο εγγραφής του ρήγματος –της τομής του μοντάζ, του διαχωρισμού των δύο οθονών– στο ίδιο το σώμα, ως κάτι που το διασχίζει, αφήνοντάς το μετέωρο ανάμεσα στο τμήμα και στο σύνολο, στο εσωτερικό και το εξωτερικό, στη χειρονομία και τη σημασία.⁴ Όπως για παράδειγμα στην πρώτη σκηνή του *Schnittstelle*, η οποία σχολιάζει ένα προγενέστερο φιλμ του Farocki, *Videogramme einer Revolution* (1992), με έναν τρόπο που επικεντρώνεται στην κίνηση του σώματος ως εργαλείο μοντάζ εικόνων (αντιπαραβολής μιας εικόνας με μια κόντρα-εικόνα, για να δανειστούμε τους όρους του ίδιου του

στον υπολογιστή και στον χρήστη διαμέσου διαφόρων τεχνικών μέσων, από τα οποία τα συνηθέστερα είναι το πληκτρολόγιο και το ποντίκι.

⁴ Παρατηρούμε ότι στο *Schnittstelle* το σώμα του καλλιτέχνη είναι διαρκώς κατακερματισμένο, αποδίδεται τμηματικά, ποτέ στο σύνολό του.

καλλιτέχνη). Εξού και η διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στην τεκμηριωτική διάσταση της εικόνας, την αξία της ως μαρτυρία, και την εργαλειική, λειτουργική της διάσταση. Μόνο που αυτή η διαλεκτική δεν βρίσκει την υπέρβασή της στον μύθο της ταύτισης των δύο αντίθετων πόλων: αυτό που καταγράφει η χειρονομία, είναι ακριβώς η αδυνατότητα σύγκλισής τους, αυτό που η χειρονομία αναπαριστά, είναι η απόκλιση ανάμεσα στην αποδεικτικότητα του τεκμηρίου, που καθορίζεται από μία αιτία, και τη λειτουργικότητα του εργαλείου, που ορίζεται από ένα σκοπό.

Η σεκάνς που μας απασχολεί εδώ, και η οποία σχολιάζει ένα έργο του 1995, το *Arbeiter verlassen die Fabrik*,⁵ ακολουθεί μια άλλη σεκάνς με τμήματα του *Nicht löschesbares Feuer*, μιας ταινίας που γύρισε ο Farocki το 1969. Η μετάβαση από τη μία σεκάνς στην άλλη γίνεται διαμέσου αποσπασμάτων δύο άλλων ταινιών, *Bilder der Welt und Inschrift des Krieges* (1988), στο τέλος της πρώτης σεκάνς, και *Zwischen Zwei Kriegen* (1978), στην αρχή της δεύτερης. Ο πόλεμος χρησιμεύει ως σύνδεσμος ανάμεσα σε έναν προβληματισμό γύρω από τη σχέση των εικόνων με την πραγματικότητα (πρότυπα, όχι πορτραίτα, όπως λέει ο Farocki) και σε μία αναστοχαστική έκθεση του τόπου (το τραπέζι του μοντάζ) και της διαδικασίας (μοντάζ και γράψιμο) της δουλειάς του καλλιτέχνη. Η μοναχική θέση του καλλιτέχνη αντιπαραβάλλεται έτσι με το εργοστάσιο ως τόπο βιομηχανοποίησης της εργασίας, με έναν τρόπο που περνάει από την κλασική γλυπτική για να γίνει σύντομα ένα σχόλιο πάνω στον κινηματογράφο. Δύο διαφορετικές χρονικότητες, αυτή της Ιστορίας και αυτή της ανθρώπινης κίνησης, συνδυάζονται για να πλέξουν ένα δίκτυο αναφορών που αλληγορικοποιούν τον ίδιο τον κινηματογραφικό χρόνο, πράγμα που θα αποσαφηνιστεί (αν και ο όρος δεν είναι ιδιαίτερα δόκιμος εδώ, δεδομένου του χρονικού παραδόξου που συνεπάγεται αυτή η αποσαφήνιση) γύρω στα τέσσερα λεπτά αργότερα, όταν οι ίδιες εικόνες των εργοστασίων της Φορντ θα αντιπαραβληθούν αυτή τη φορά με πλάνα που δείχνουν τις κινήσεις των χεριών του καλλιτέχνη στο τραπέζι του μοντάζ: «Όταν εφευρέθηκε ο κινηματογράφος, την αυγή του 20ού αιώνα, άργησε μερικούς αιώνες. Θα έπρεπε να είχαμε εφεύρει τη φωτογραφική εικόνα τη στιγμή που η Ευρώπη εξαπλωνόταν στον υπόλοιπο κόσμο. Αλλά όταν εφευρέθηκε το φιλμ δεν υπήρχε πια σχεδόν καμία ανεξερεύνητη περιοχή πάνω στο χάρτη».

Το σώμα και η εικόνα του

Τη στιγμή που ο Farocki γύριζε το *Nicht löschesbares Feuer*, ο Bruce Nauman, από την πλευρά του, κατέγραφε τον εαυτό του για ώρες κάνοντας περίεργα πράγματα στο εργαστήριό του. Εξ αρχής, η κινηματογραφική διάταξη (κάδρο, γωνία λήψης, χρονικότητα, ήχος) ενσωματώνεται στην καλλιτεχνική διαδικασία με τέτοιο τρόπο που καθιστά τις performances για την κάμερα του

⁵ Το 2006, ο καλλιτέχνης προέκτεινε αυτή την ταινία με μία βιντεο-εγκατάσταση για 12 οθόνες, *Arbeiter verlassen die Fabrik in elf Jahrzehnten*.

Nauman όχι απλώς ντοκουμέντα πάνω στον χώρο εργασίας του καλλιτέχνη αλλά αυτόνομα έργα, έργα στα οποία το υβρίδιο της performance και της κινούμενης εικόνας τίθεται στην υπηρεσία μιας πειραματικής προσέγγισης της γλυπτικής (και ιδιαίτερα της μοντέρνας γλυπτικής κατασκευής, της οποίας ο μιμιαλισμός αποτέλεσε την κατάληξη) ως χωροχρονικής εμπειρίας. Αν στα πρώτα του έργα ο καλλιτέχνης κινηματογραφεί τον εαυτό του ενώ χειρίζεται εργαλεία (*Manipulating the T-Bar*, και *Film of an actor pretending to be myself making a tape of the sound effects for the film «Manipulating the T-Bar»*, 1965–1966), αυτά θα εξαφανιστούν στη συνέχεια για να αντικατασταθούν από το ίδιο του το σώμα (*Dance or Walk on the Perimeter of a Square*, 1967–1968, *Walk with Contrapposto*, 1968, *Slow Angle Walk [Beckett Walk]*, 1968, *Wall Floor Positions*, 1968).

Εξ αρχής, η διαμεσολαβητικότητα, η χρησιμότητα του εργαλείου βρίσκεται μετέωρη, καθώς ο χειρισμός του δεν καταλήγει σε κανένα υλικό, απότέλεσμα. Ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, το προϊόν της διαδικασίας δεν είναι γλυπτικό αλλά φιλικό, ένα είδος φτωχού και ειρωνικού συγγενή των κλασικών πλέον ντοκιμαντέρ πάνω στον (μοντέρνο) καλλιτέχνη εν ώρα εργασίας, που επηρέασαν καθοριστικά την δημόσια εικόνα του αμέσως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (Paul Haesaerts, *Επίσκεψη στον Picasso*, 1950· Henri-Georges Clouzot, *Το μυστήριο Picasso*, 1955· Hans Namuth, *Jackson Pollock 51*, 1951). Για τη γενιά των καλλιτεχνών που αναδύεται αυτή την περίοδο (ο Nauman γεννήθηκε το 1941, ο Farocki το 1944), η μυθική εικόνα του μοναχικού καλλιτέχνη, σε επικοινωνία με τη φύση, που προβάλλεται από την ταινία του Namuth, αποτελεί το προηγούμενο σε σχέση με το οποίο οι καλλιτέχνες αυτοί καλούνται να τοποθετηθούν. Και, πιο συγκεκριμένα για τον Nauman, το φιλμ και το βίντεο γίνονται ένας αναστοχαστικός τρόπος να αντιπαραβληθεί με αυτή την εικόνα όταν, μετά την αποφοίτησή του το 1966, μετακομίζει στο Σαν Φρανσίσκο, πριν φύγει για τη Νέα Υόρκη, και, ελλείψει επαφών και πόρων, αποφασίζει να κλειστεί στο εργαστήριό του και να δουλέψει με ό,τι έχει πρόχειρο, το ίδιο του το σώμα.⁶ Έτσι, όταν το σώμα θα έρθει να πάρει τη θέση του εργαλείου, θα διατηρήσει κάτι από την εργαλειακότητα αυτού του τελευταίου, ενσωματώνοντας σε μια αποσπασματική κινησιολογία την απρόσωπη και αντικειμενικοποιημένη διάσταση του οργάνου μέτρησης. (Στο *Slow Angle Walk*, για παράδειγμα, το σώμα του καλλιτέχνη μετατρέπεται κυριολεκτικά στην T-bar των πρώτων φιλμ.) Αρχικά προσκολλημένες στον χειρισμό αντικειμένων, οι χειρονομίες μοιάζουν να αυτονομούνται, χωρίς παρ' όλα αυτά να γίνουν χορός.

Ωστόσο, πρέπει να αποσαφηνίσουμε ότι εδώ δεν πρόκειται μόνο ή απλώς για το σώμα, αλλά για μια διεπιφάνεια ανθρώπου–μηχανής, δηλαδή για ένα σύστημα που αποτελείται από το σώμα και την τεχνική διάταξη της διαμεσολάβησής του, όπου τόσο το ένα όσο και η άλλη καθορίζονται από την αμοιβαία τους διάδραση και δεν μπορούν να ληφθούν υπ' όψιν έξω από αυτήν (Quinz

⁶ Η Sarah Hollenberg συνδέει άμεσα την δουλειά του Nauman και την ταινία του Namuth στο HOLLENBERG 2016. Βλ. κατωτ.

2017, 75· Lény 1990, 205). Αυτό είναι άμεσα συνδεδεμένο με την εικαστική λειτουργία των φιλμ και των βίντεο του Nauman, η οποία προβληματικοποιεί τόσο την εμπειρία της γλυπτικής όσο και τη σημασιολογία του τεκμηρίου, χάρη στη σκηνοθεσία της τεχνικής σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στη σωματική κίνηση και στην διαδικασία καταγραφής της.⁷ Το κατάλοιπο αυτής της σχέσης, το χάσμα ανάμεσα στο σώμα και τη μηχανή, είναι αυτό που μένει εκτός οθόνης (εικόνα ή ήχος). Αλλά, στον Nauman, το κινηματογραφικό εκτός οθόνης μετατρέπεται από αφηγηματικό σε δομικό στοιχείο ενός εγχειρήματος που χρησιμοποιεί την κινούμενη εικόνα προκειμένου να χρονικοποιήσει τη γλυπτική, αποδομώντας έτσι την κλασική της σταθερότητα και διάρκεια.⁸

Αλλά ας γυρίσουμε για λίγο στο χρονικό παράδοξο για το οποίο έγινε λόγος πιο πάνω. Γιατί ακριβώς θα έπρεπε να είχαμε εφεύρει το φιλμ τη στιγμή που η Ευρώπη εξαπλωνόταν στον υπόλοιπο κόσμο; Αυτή η –μακρόχρονη– στιγμή, που διήρκεσε από την Αναγέννηση μέχρι τον 19ο αιώνα, είναι αυτή του δουλεμπορίου πρώτα, της αποικιοκρατίας έπειτα, μια στιγμή κατά την οποία η ανακάλυψη της ετερότητας από την Ευρώπη συμπίπτει με την εφεύρεση των μηχανισμών κυριάρχησής της. Και, σαν οι πρώτες μηχανικές εικόνες που είναι, η φωτογραφία και ο κινηματογράφος συμμετείχαν σε αυτή την κυριάρχηση. Το γεγονός ότι η κινηματογραφική εικόνα έφτασε πολύ αργά σημαίνει ότι δεν μπορεί να γίνει το πιστό αντίγραφο μιας πραγματικότητας που βρίσκεται έξω από την τεχνική συσκευή και από τις συνθήκες παραγωγής της εικόνας, μιας φύσης παρθένας ή/και άγριας, ανέγγιχτης από τον τεχνο-επιστημονικό εξορθολογισμό της εμπειρίας, αλλά ότι αντίθετα παραπέμπει στη μετατροπή, στη σχηματοποίηση, στην κωδικοποίηση, από τη συσκευή, αυτής της πραγματικότητας σε ένα συμβολικό καθεστώς, καθεστώς του οποίου η ίδια η συσκευή αποτελεί τμήμα.⁹ Το ότι η κινηματογραφική εικόνα έφτασε πολύ αργά σημαίνει ότι ο κινηματογράφος φέρει τη συνείδηση της νεωτερικότητας ως τετελεσμένης απώλειας μιας συγκεκριμένης σχέσης με τη φύση και την πραγματικότητα· σημαίνει ότι μας έδειξε για πρώτη φορά την πραγματικότητα όχι πλέον ως φύση αλλά ως ιστορία, δηλαδή ως κατασκευή, χρονικότητα, αρθρωμένο αφήγημα· σημαίνει ότι η κινηματογραφούμενη πραγματικότητα είναι η πραγματικότητα μετά την επικράτηση των μηχανημάτων, μια πραγματικότητα που αυτά τα μηχανήματα διαμόρφωσαν κατ' εικόνα τους.

⁷ Στην αναδρομική έκθεση του Nauman στο Hirschhorn Museum της Ουάσιγκτον το 1993, τα φιλμ του καλλιτέχνη προβλήθηκαν ψηφιοποιημένα, αλλά συνοδεύονταν παράλληλα από τον ήχο μιας μηχανής προβολής 16 χιλιοστών.

⁸ Είναι αυτή η σύλληψη της καλλιτεχνικής δουλειάς ως διαδικασίας κατασκευής που επιτρέπει τον συσχετισμό ανάμεσα στη γλυπτική και το φιλμ, τόσο στον Nauman όσο και στον Farocki.

⁹ Βλ. FLUSSER 2015. Ο Farocki, που μοιραζόταν με τον Flusser ένα κοινό ενδιαφέρον για τις διαδικασίες διαμεσολάβησης της πραγματικότητας από την εικόνα, πραγματοποίησε μια συνέντευξη με αυτόν τον τελευταίο για τη γερμανική τηλεόραση, με τίτλο *Schlagworte, Schlagbilder. Eine Gespräch mit Vilém Flusser* (1986). Βλ. επίσης FAROCKI 1987.

Αυτή η ιδιαίτερη αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην κινηματογραφική διαδικασία και στο αντικείμενό της, ανάμεσα στην αναπαριστάμενη φύση και στη φύση της αναπαράστασης, παραπέμπει άμεσα στη μπενγιαμινική διαλεκτική που συνδέει την εξέλιξη της τεχνολογίας με αυτή των τρόπων αντίληψης. Σύμφωνα με τον Βάλτερ Μπένγιαμιν, αυτό που χαρακτηρίζει τη φωτογραφική εικόνα πριν από τη βιομηχανοποίηση και τη μαζικοποίησή της, πριν να αναπτυχθεί η σχέση ανάμεσα στη φωτογραφία και την επικαιρότητα, είναι ένας συγκεκριμένος τρόπος που είχαν οι άνθρωποι να είναι μαζί, μία ιδιαίτερη συμφωνία ανάμεσα στα άτομα και στο περιβάλλον τους, αλλά επίσης ανάμεσα στο φωτογραφούμενο υποκείμενο και στην τεχνική του φωτογράφου: «Αντίθετα σε εκείνες τις πρώιμες εποχές, το αντικείμενο και η τεχνική αντιστοιχούν τόσο ξεκάθαρα όσο αποκλίνουν στην ακόλουθη περίοδο της παρακμής» (Benjamin 2020). Η αύρα είναι η φαινομενολογική έκφραση αυτής της αντιστοιχίας ανάμεσα στο οράν και το οράσθαι, ανάμεσα σε ένα καθεστώς της τεχνικής και σε ένα καθεστώς του βλέμματος, που χαρακτηρίζει την τέχνη ως εικόνα μιας συλλογικότητας, ως συλλογική εικόνα.¹⁰ Και η προοδευτική εξαφάνιση της αύρας συνδέεται με την «ευεργετική αποξένωση μεταξύ ανθρώπου και του περιβάλλοντός του, καθαρίζοντας έτσι το έδαφος για το πολιτικά εκπαιδευμένο μάτι μπροστά στο οποίο κάθε εγγύτητα εξυπηρετεί την ανάδειξη της λεπτομέρειας» (Benjamin 2020). Σε αυτό το πολιτικά εκπαιδευμένο μάτι αντιστοιχούν κατασκευασμένες εικόνες· πρότυπα (δηλαδή φόρμες που βρίσκονται ανάμεσα στη σχηματοποίηση μιας ήδη υπάρχουσας πραγματικότητας και στη μορφοποίηση μιας μελλοντικής πραγματικότητας), όχι πορτραίτα. Αλλά «αύρα» είναι το όνομα μιας ποιότητας τόσο του πραγματικού όσο και του βλέμματος που του απευθύνουμε, μιας ποιότητας που δεν εμφανίζεται, τόσο ιστορικά όσο και φαινομενολογικά, παρά τη στιγμή της εξαφάνισής της, σαν διάττοντας αστέρας. Αν αυτό ισχύει για τη φωτογραφία, είναι έναν παρόμοιο ρόλο που ο Giorgio Agamben αποδίδει στην εφεύρεση του κινηματογράφου, αυτή τη φορά ως τρόπου αντιστοιχίας μιας κατάστασης της τεχνικής σε μια κατάσταση του σώματος. Επιχειρώντας έναν πολύ ενδιαφέροντα παραλληλισμό ανάμεσα στις πρώτες κινούμενες εικόνες και στη, σχεδόν σύγχρονή τους, διάγνωση, από τον Gilles de la Tourette, του συνδρόμου κινητικής διαταραχής που πήρε το όνομά του, ο Agamben γράφει: «[...] από ένα ορισμένο σημείο, όλοι είχαν χάσει τον έλεγχο των χειρονομιών τους και περπατούσαν και χειρονομούσαν ξέφρενα. Σε κάθε περίπτωση, αυτή είναι η εντύπωση που έχει κάποιος όταν παρακολουθεί τις ταινίες τις οποίες ο Étienne-Jules Marey και οι Auguste και Louis Lumière ξεκίνησαν να κινηματογραφούν εκείνα τα χρόνια. [...] Στον κινηματογράφο, η κοινωνία που έχει χάσει τις χειρονομίες της προσ-

¹⁰ Δηλαδή τόσο τον Παιίδα του Κριτίου όσο και τις εικόνες των εργατών της Φορντ, ως δύο διαφορετικές φάσεις ή καθεστώτα όχι μόνο του βλέμματος και της τεχνικής, αλλά και της ανθρώπινης κίνησης.

παθεί να επανιδιοποιηθεί αυτό που έχει χάσει και ταυτόχρονα να καταγράψει την απώλεια».¹¹ Η καταγραφή των χειρονομιών τη στιγμή της απώλειάς τους αποτελεί το πένθος μιας ποιότητας της κίνησης, όπου η προσπάθεια διάσωσης αυτού που χάνεται (η κινηματογραφική καταγραφή του) είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την διαδικασία που οδηγεί στην εξαφάνιση του αντικειμένου της καταγραφής.

Στις «Σημειώσεις για τη χειρονομία» ο Agamben προτείνει, με αφετηρία τον κινηματογράφο, να επανεξετάσουμε την ιστορία της τέχνης όχι ως ιστορία των εικόνων, αλλά ως ιστορία των χειρονομιών. Ο φιλόσοφος δεν αναφέρει τον Farocki, ωστόσο μια αξιοπρόσεκτη πνευματική συγγένεια τους συνδέει. Αξίζει να αντιπαραβάλουμε το απόσπασμα του *Schnittstelle* πάνω στον Παίδα του Κριτίου, που αποτέλεσε το σημείο εκκίνησής μας, με το παρακάτω: «[...] εντός κάθε εικόνας λειτουργεί ασταμάτητα ένα είδος *ligatio*, μια παραλυτική δύναμη την οποία πρέπει να απομαγεύσουμε· είναι λες και μια σιωπηρή αξίωση εγείρεται από το σύνολο της ιστορίας της τέχνης και μας καλεί να απελευθερώσουμε την εικόνα στη χειρονομία. Αυτό το κάλεσμα εκφράστηκε στην αρχαία Ελλάδα μέσω εκείνων των μύθων σύμφωνα με τους οποίους τα αγάλματα σπάνε τα δεσμά τους και αρχίζουν να κινούνται. Επίσης, αυτή είναι η πρόθεση της φιλοσοφίας που ανατίθεται στην ιδέα, η οποία δεν είναι διόλου ένα ακίνητο αρχέτυπο, όπως κάποιες κοινότοπες ερμηνείες υποστηρίζουν, αλλά, αντίθετα, ένας αστερισμός στον οποίο τα φαινόμενα συγκροτούνται ως μία χειρονομία» (Agamben 2019, 58–59, τροποποιημένη μετάφραση). Θα επανέλθουμε στον Agamben στο τέλος αυτού του άρθρου, συνδέοντας την έννοια της χειρονομίας με αυτήν της διαμεσολαβητικότητας.

Τώρα είμαστε σε θέση να καταλάβουμε καλύτερα τη σχέση ανάμεσα στο «υπερβολικό» βάδισμα του Nauman στο εργαστήριό του και στον τρόπο με τον οποίο ο Farocki ανασυστήνει στο δικό του την ιστορία της αναπαράστασης της ανθρώπινης κίνησης. Αυτό που μεσολαβεί ανάμεσα στον Παίδα του Κριτίου και στους εργάτες, είναι ακριβώς κάτι που δεν είναι αναπαραστήσιμο, γιατί αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της ίδιας της διάταξης της αναπαράστασης, και δεν μπορεί να εμφανιστεί στην εικόνα παρά με τη μορφή σωματικού συμπτώματος. Το κοντραπόστο του Αμερικάνου καλλιτέχνη ξετυλίγει στον χρόνο την κινητικότητα που υπαινίσσεται η ακινησία του μαρμάρου. Αλλά, από τη στιγμή που τίθεται σε κίνηση, η πόζα του γλυπτού χάνει τη φυσική και οργανική της όψη, για να γίνει μια μανιριστική αλυσίδα σπασμωδικών και επαναλαμβανόμενων κινήσεων. Η γλυπτική πόζα, στον βαθμό που εμπεριέχει εν δυνάμει την κίνηση, εμφανίζεται ως μια παγωμένη κίνηση, μια κίνηση σε παύση, δηλαδή ως χειρονομία· και είναι αυτή τη χειρονομία, αυτή την παύση που ο Nauman θέτει ξανά σε κίνηση, χάρη στο φιλμ. Από τη στιγμή που αρχίζει να κινείται, ο Παις αποκαλύπτεται ότι είναι ένα αυτόματο. Η κινητοποίηση,

¹¹ AGAMBEN 1996, 47–48, ελληνική μετάφραση στο AGAMBEN 2019, 56.

χάρη στο φιλμ, της στατικής γλυπτικής (ο μανιερισμός και η επαναληπτικότητα του βαδίσματος, η τεχνητή, ετερόνομη, ανασυσταμένη του διάσταση) προστίθεται σε και ταυτόχρονα υποκαθιστά κάτι που λείπει. Αυτές οι κινήσεις και αυτές οι χειρονομίες που έχουν χαθεί για πάντα, αυτή η απώλεια που ο κινηματογράφος καταγράφει και προκαλεί, είναι μια σχέση με τον δημόσιο χώρο και με τη συλλογικότητα, μια σχέση που εγγράφεται στις κινήσεις και στις χειρονομίες του ατομικού σώματος – ένας τρόπος που έχουν τα σώματα να βρίσκονται μαζί, τόσο σαν σύνολα που απαρτίζονται από τμήματα όσο και σαν τμήματα που απαρτίζουν ένα σύνολο.

Ο Farocki, από την πλευρά του, χρησιμοποιεί το φιλμ περισσότερο σε μια προοπτική κατηγοριοποίησης (στενά συνδεδεμένης με την δουλειά του μοντάζ, που απουσιάζει από τα φιλμ του Nauman), με την έννοια ότι, όπως παρατηρεί η Blümlinger, το *Schnittstelle* σηματοδοτεί το πέρασμα, στο έργο του καλλιτέχνη, «από την άμεση καταγραφή των κοινωνικών χειρονομιών προς την ιδέα ενός ρεπερτορίου φιλικών χειρονομιών, την ιδέα ενός οπτικοακουστικού αρχείου» (Blümlinger χ.χ.). Αλλά, τόσο στη μία όσο και στην άλλη περίπτωση, η επανεκκίνηση, χάρη στο φιλμ, μιας χειρονομίας (μιας κίνησης που έχει παγιωθεί, που έχει μετατραπεί σε εικόνα, σε πρότυπο), συνεπάγεται μια σχέση με τον τεχνολογικό ορθολογισμό που εγγράφει την αφηρημένη διάσταση αυτού του τελευταίου στο ίδιο το σώμα, αυτό του καλλιτέχνη, το οποίο εμφανίζεται ως εργαλείο ανασύστασης και αναπαράστασης παρά ως πηγή της κίνησης.

Αν και οι δύο καλλιτέχνες μοιράζονται ένα κοινό ενδιαφέρον για το καλλιτεχνικό εργαστήριο ως τόπο μοναχικών πειραματισμών, αντίθετα από τον Farocki, στον Nauman κανένας επεξηγηματικός μηχανισμός δεν προσπαθεί να καταστήσει τον πειραματισμό διαφανή, και η σχέση του Αμερικάνου καλλιτέχνη με τη γλώσσα βρίσκεται, σε αυτό το επίπεδο, πιο κοντά στον Μπέκετ παρά στον Μπρεχτ, στην άρνηση του πρώτου κάθε θεατρικής διδασκαλίας και εξήγησης των έργων του.¹² Η αναφορά στον Ιρλανδό συγγραφέα είναι ευθεία μόνο στο *Slow Angle Walk* (υποτιτλισμένο *Beckett Walk*), αλλά μπορούμε να βρούμε στο σύνολο των φιλμ και των βίντεο αυτής της περιόδου στοιχεία που παραπέμπουν στο θέατρο του Μπέκετ, όπως η σκηνοθεσία της αποτυχίας, της επαναληπτικότητας και του παράλογου των χειρονομιών, της εκκένωσης του νοήματος από τη γλώσσα.¹³ Αντίθετα από τις εκπαιδευτικές προθέσεις των ντοκυμαντέρ πάνω στον καλλιτέχνη εν ώρα εργασίας, ο Nauman εκτρέπει την εικόνα του καλλιτέχνη προκειμένου να καταστήσει αδιαφανές το νόημα των χειρονομιών: ο μπεκετικός παραλογισμός καθιστά την απομόνωση ανα-

¹² Σχετικά με την επιρροή που άσκησε το έργο του Μπέκετ στη σύγχρονη τέχνη, βλ. REGINIO, JONES, & WEISS 2017.

¹³ Όσον αφορά τη σχέση του Nauman με τον Μπέκετ, βλ. GRAMMATIKΟΠΟΥΛΟΥ 2012, SCHAFFNER 2002 και DELAPORTE 2012. Μια έκθεση αφιερώθηκε σε αυτό το θέμα, *Samuel Beckett / Bruce Nauman*, Kunsthalle, Βιέννη, 3 Φεβρουαρίου – 30 Απριλίου 2000.

στοχαστική, απομυθοποιώντας την κατάσταση του μοναχικού καλλιτέχνη διαμέσου της μετατόπισης του κέντρου βάρους του έργου προς την τεχνική διαδικασία διαμεσολάβησης/επικοινωνήσεως αυτής της απομόνωσης.¹⁴ Με το καλλιτεχνικό εργαστήριο να χρησιμοποιείται ως σκηνικό, η χρήση της κάμερας αντικαθιστά τη γλυπτική λογική του περιέχοντος (χώρου) και του περιεχομένου (σώματος) ως ανεξάρτητων παραμέτρων, με τη λογική της διάταξης (*dispositif*) ως σύνθετο σύνολο στο οποίο η σωματική κίνηση βρίσκεται άρρηκτα συνδεδεμένη με την τεχνική διαδικασία της μεταφοράς της σε εικόνες.

Με ανάλογο τρόπο, στον Farocki η διάταξη αποξενώνει το σώμα από τον φυσικό του τόπο για να το εισαγάγει σε ένα νέο σύστημα όπου η οργανική του σχέση με τον χώρο αντικαθίσταται από ένα σύνολο λειτουργικών σχέσεων. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση, η διεπιφάνεια σώμα-μηχάνημα μοιάζει να παίρνει τη θέση του ατελιέ ως τόπου δημιουργίας, καθιστώντας το εικονικό. Στο *Schnittstelle*, γύρω στα 08:44, η αίθουσα του μοντάζ γεμίζει καπνούς, δραματοποιώντας με ειρωνικό τρόπο τη μεταφορά του καλλιτεχνικού ατελιέ ως επιστημονικό εργαστήριο: «Ο καλλιτέχνης παρομοιάζει τον χώρο εργασίας του με ένα εργαστήριο. Μπορούμε να συγκρίνουμε την δουλειά που επιτελείται στο τραπέζι του μοντάζ με μία επιστημονική έρευνα; Μπορούν να γίνουν επιστημονικοί πειραματισμοί στο τραπέζι του μοντάζ;» (Είναι ο Farocki που σχολιάζει, σε τρίτο πρόσωπο.) Ο Farocki εκμεταλλεύεται την διάταξη της έκθεσης προκειμένου να χωροποιήσει την κινούμενη εικόνα: ο Nauman, όπως ήδη αναφέραμε, για να χρονοποιήσει τη γλυπτική, φτάνοντας στο σημείο να την διαλύσει σε μία σειρά εφήμερων και ασταθών κατασκευών, όπως στο *Untitled (Flour Arrangements)* (1967), οι οποίες με τη σειρά τους θα αντικατασταθούν από σειρές άσκοπων και επαναλαμβανόμενων δράσεων στις performances που θα ακολουθήσουν στη συνέχεια. Σε αυτές, το φιλμ και το βίντεο, στερημένα από την αφηγηματικότητα του ντοκυμαντέρ, αποκτούν μία πλαστική (γλυπτική) διάσταση χάρη στη μορφολογική τους αντιστρεψιμότητα: ούτε αρχή, ούτε μέση ή τέλος ορίζονται ξεκάθαρα, πράγμα που δημιουργεί μια σειραϊκή χρονικότητα, που λειτουργεί σαν ένα μινιμαλιστικό αντικείμενο (συμμετρικό, σπονδυλωτό, χωρίς ιεραρχία ανάμεσα στα πανομοιότυπα στοιχεία που το απαρτίζουν), προσαρμοσμένο στον χώρο της γκαλερί. Αλλά ανάμεσα στη χρονοποίηση της γλυπτικής και στην «πλαστικοποίηση» του αφηγηματικού χρόνου (τη χρήση του ως πλαστικού, οπτικού και χωρικού στοιχείου) η ταύτιση δεν είναι τέλεια, παράγεται ένα υπόλειμμα. Γιατί ο «πλαστικοποιημένος» χρόνος μεταθέτει την ίδια την έννοια της γλυπτικής

¹⁴ Θα ήταν ενδιαφέρον να συγκρίνουμε τις performances του Nauman με το *Quad I* (1981) και το *Quad II* (1981), δύο δίδυμα έργα που ο Μπέκετ έγραψε για την τηλεόραση, βασισμένα σε μια σειρά παραλλαγών επαναλαμβανόμενων κινήσεων τεσσάρων ηθοποιών που περιφέρονται μέσα σε ένα τετράγωνο. Παρατηρούμε ότι, όπως ο Nauman σχεδίασε τις performances του για την κάμερα, παρομοίως ο Μπέκετ δεν πίστευε πως αυτά τα δύο έργα θα μπορούσαν να ανέβουν στο θέατρο. Βλ. σχετικά HARMON 1998, 416 και 422.

μορφής την οποία αναλαμβάνει να χρονοποιήσει, να θέσει σε κίνηση, ούτως ώστε το αποτέλεσμα να σηματοδοτεί μάλλον μια διπλή άρνηση παρά μια σύνθεση: μεταμορφωμένο σε πλαστική κατασκευή, το χρονικό στοιχείο θέτει υπό αμφισβήτηση την οπτικότητα και τη χωρικότητα της γλυπτικής, και, από τη στιγμή που το γλυπτό τίθεται σε κίνηση, μεταμορφώνει τη χρονική διαδοχή σε μία σειρά από πόζες (από παύσεις), και την αφήγηση σε χειρονομία (όπως στο *Walk with Contrapposto*).

Από το ατελιέ στην τηλεόραση, ή η διαμεσολάβηση της δημιουργίας

Αλλά το να ανακαλύψουμε στους πειραματισμούς του Nauman τις προϋποθέσεις αυτού που θα γίνει η διεπιφάνεια ανθρώπου-μηχανήματος στον Farocki –συνδέοντας έτσι δύο καλλιτέχνες που, αν και ανήκουν στην ίδια γενιά, εκ πρώτης όψεως δεν μοιάζουν να μοιράζονται και πολλά πράγματα– δεν εξαντλεί τα αποτελέσματα της αναλυτικής μεταφοράς που αναλάβαμε να πραγματοποιήσουμε. Αυτό που πρέπει να γίνει, ολοκληρώνοντας, είναι να πραγματευτούμε άμεσα τη σχέση που η λογική της διεπιφάνειας εγκαθιδρύει ανάμεσα στην κατάσταση του καλλιτέχνη και την διαμεσολαβητική λειτουργία της τεχνικής (φιλμικής) διάταξης, επιστρέφοντας στον Agamben και στον τρόπο με τον οποίο συνδέει τη χειρονομία με την διαμεσολάβηση.

Αυτή η σχέση γίνεται πιο ξεκάθαρη στο *Untitled (Flour Arrangements)* (1967), ένα βίντεο στο οποίο ο Nauman, προσκεκλημένος του William Allan, αφήνει προσωρινά το ατελιέ του για να μεταφέρει τα επιτελεστικά του γλυπτά στο τηλεοπτικό στούντιο του Experimental Television Project του δημόσιου τηλεοπτικού δικτύου KQED, στο οποίο ο Allan συμμετείχε, το οποίο εγκαινιάστηκε εκείνη τη χρονιά και που έμελλε να γίνει το National Center for Experiments in Television (NCET).¹⁵ Όπως σημειώνει ο Glenn Phillips, αν και αυτό το βίντεο δεν μοιάζει με κανένα άλλο του Nauman, διαγράφει καθαρά την κατεύθυνση που θα πάρουν τα κατοπινά του έργα.¹⁶ Το αποτέλεσμα της συνεργασίας είναι ένα είδος προσομοίωσης ή παρωδίας τηλεοπτικής συνέντευξης που αποδομεί τους επίσημους κώδικες της δημόσιας εικόνας του καλλιτέχνη, τους οποίους η αμερικανική τηλεόραση αναπαρήγαγε εκείνη την εποχή, εποχή που συμπίπτει, και όχι τυχαία, με την αρχή μιας πιο ευρείας επικοινωνιοποίησης της τέχνης.¹⁷ Ενώ οι δύο «οικοδεσπότες» της εκπομπής (ο Allan και ο καλλιτέχνης Peter Saul) φλυαρούν στο τηλεοπτικό πλατό, ο Nauman απλώνει έναν σωρό αλεύρι στο πάτωμα με μια ξύλινη σανίδα, δίνοντας στο αλεύρι διάφορες εφήμερες φόρμες, που διαδέχονται η μία την άλλη,

¹⁵ Βλ. PHILLIPS 2008, 2.

¹⁶ PHILLIPS 2008, 3. Για μια λεπτομερή ανάλυση του *Flour Arrangements* υπό το πρίσμα της διάδρασης ανάμεσα στην τηλεόραση και την αμερικανική neo-avant-garde της δεκαετίας του 1960, βλ. HOLLENBERG 2016.

¹⁷ Βλ. PHILLIPS 2008, 2.

για να υπογράψει στο τέλος με το όνομά του στο αλεύρι. Πού και πού ο Allan και ο Saul γυρίζουν για να σχολιάσουν την δράση του Nauman σαν να επρόκειτο για κάποιο αθλητικό γεγονός.¹⁸

Untitled (Flour Arrangements) επαναλαμβάνει –αναπαριστά– *Flour Arrangement* (1966), ένα έργο στο οποίο ο Nauman, για ένα μήνα, έσπρωχνε αλεύρι στο πάτωμα του ατελιέ του δίνοντάς του άλλη μορφή κάθε μέρα. Το έργο αυτό, στο οποίο ο Benjamin Buchloh είδε αργότερα ένα από τα πρώτα γλυπτά in progress, εξ ορισμού εφήμερο, απαθανάτιστηκε από επτά έγχρωμες φωτογραφίες διαφόρων διαστάσεων. Το βίντεο του 1967, από την άλλη, συγγενεύει με το *Manipulating the T-bar*, με την διαφορά ότι το εργαλείο –εδώ η ξύλινη σανίδα– συνδέεται άμεσα σε αυτή την περίπτωση με μία συγκεκριμένη λειτουργία (το άπλωμα του αλευριού). Αλλά τόσο στη μία όσο και στην άλλη περίπτωση, το εργαλείο χρησιμοποιείται από τον καλλιτέχνη για να ορίσει χωρικές σχέσεις εντός της οθόνης. Δεν πάει η κάμερα στο εργαστήριο του καλλιτέχνη, όπως στην περίπτωση του Pollock, είναι ο καλλιτέχνης που επισκέπτεται το στούντιο για να το χρησιμοποιήσει ως εφήμερο ατελιέ.¹⁹ Εξ άλλου, ο τρόπος με τον οποίο ο Nauman χρησιμοποιεί τον χώρο εργασίας του και αυτός με τον οποίο το NCET προσεγγίζει το τηλεοπτικό πλατό μοιράζονται έναν κοινό πειραματικό χαρακτήρα. Η αδιαφάνεια του εγχειρήματος, παρά, ή μάλλον λόγω της απλότητάς του, συνοδεύεται από την απομυθοποίηση του τόπου της καλλιτεχνικής δημιουργίας, σηματοδοτώντας το πέρασμα από την διαμεσολάβηση (médiation) στην επικοινωνικοποίηση (médiatisation) της δημιουργικής διαδικασίας, η οποία δεν μπορεί παρά να μοιάζει με προσομοίωση ή με ανασύσταση μιας εμφανούς έλλειψης νοήματος – αποκάλυψη χωρίς μυστήριο για να αποκαλυφθεί, επίδειξη χωρίς αντικείμενο, ή επικοινωνία μιας (μη) επικοινωνησιμότητας.²⁰

Στο *Flour Arrangements*, το λέγειν είναι σαφώς διαχωρισμένο από το πράττειν: απομονωμένος από τους δύο σχολιαστές, ο καλλιτέχνης χρησιμοποιεί έναν «διερμηνέα», ο οποίος παίζει τον ρόλο ενός παράλογου διαμεσολαβητή ανάμεσα στους δύο πρώτους και στον δεύτερο, επαναλαμβάνοντας είτε τις σπάνιες προφορικές παρατηρήσεις του Nauman, καθαρά περιγραφικές και χαμηλόφωνες, είτε την άρνηση αυτού του τελευταίου να παράσχει οποιαδήποτε εξήγηση ή ερμηνεία. Μέσω αυτού του άχρηστου και κωμικού διαμεσολαβητή, ο καλλιτέχνης διατηρεί την απομόνωσή του εντός της επικοινωνιακής διαδικασίας, αφήνοντας το έργο μετέωρο πάνω από το χάσμα που ανοίγεται ανάμεσα στην επίδειξη (χωρίς αντικείμενο) και στην ανασύσταση (χωρίς πρότυπο). Για τη Sarah Hollenberg, ο διερμηνέας αυτός αποτελεί την

¹⁸ Βλ. MASON 2007.

¹⁹ Η Hollenberg παρατηρεί ότι, αν και το *Flour Arrangements* υιοθετεί τις συμβάσεις της ζωντανής τηλεοπτικής εκπομπής, η δράση του Nauman παρουσιάζεται με έναν τρόπο που μιμείται το εμβληματικό ντοκουμαντέρ του Namuth. Βλ. HOLLENBERG 2016, 63.

²⁰ Βλ. κατωτ.: Επίλογος.

προσωποποίηση του θεσμικού και επαγγελματικού πλαισίου της πολιτισμικής διαμεσολάβησης. Ο ρόλος του είναι αφενός να μεταφέρει πληροφορίες ανάμεσα στον καλλιτέχνη και τους άλλους δύο άνδρες στο πλατό, αφετέρου να διευκολύνει την κατανόηση ανάμεσα στον καλλιτέχνη και τον θεατή (Hollenberg 2016, 69). Ωστόσο, «οι περιπτώσεις όπου ο Allan απαντά στον Nauman πριν τη μεσολάβηση του Διερμηνέα, το γεγονός ότι τα μικρόφωνα στο πλατό πιάνουν (έστω και σιγανά) τη φωνή του Nauman, και η ερώτηση του Allan σχετικά με τη χρησιμότητα του Διερμηνέα, όλα αυτά αποδεικνύουν ότι αυτός πλεονάζει. Ωστόσο η παρουσία του είναι ένα ακόμη παράδειγμα της αναστοχαστικής υπερ-διαμεσολάβησης [*self-conscious hypermediation*] του *Flour Arrangements*. Ο Διερμηνέας επαναλαμβάνει τα λόγια του Nauman, αλλά ποτέ με απόλυτη ακρίβεια, και τουλάχιστον σε δύο περιπτώσεις τα διαστρεβλώνει εντελώς» (Hollenberg 2016, 69).

Οι εικόνες που υποτίθεται ότι θα καθιστούσαν προσβάσιμη στους τηλεθεατές την δημιουργική διαδικασία του καλλιτέχνη, τελικά επιτείνουν την αδιαφάνειά της μέσα από μια σκηνοθεσία του παραλόγου που δεν στερείται χιούμορ. Ο διερμηνέας φαίνεται σαν μια παρωδία της κινηματογραφικής *voice over* (αυτής των ντοκυμαντέρ για τον Pollock και τον Picasso) ως διευκρινιστική αυθεντία, παιδαγωγική λειτουργία, κεκαλυμμένη διαμεσολάβηση· και το *Flour Arrangements*, στο σύνολό του, ως μια υπεξαίρεση και κατάχρηση των κωδίκων των ντοκυμαντέρ για τον καλλιτέχνη επί το έργον (Hollenberg 2016, 73), ένα από τα πρώτα παραδείγματα όπου το βίντεο μας επιτρέπει «να σκεφτούμε την τηλεόραση με τους δικούς της όρους, [...] ως εικόνα και ως διάταξη [*dispositif*]».²¹ Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε την διακριτική παρουσία ενός καθρέφτη πάνω από τον καλλιτέχνη, ο οποίος παρέχει μια εναέρια άποψη των κινήσεών του. Αυτός ο καθρέφτης μεταθέτει το τζάμι που χρησιμοποιείται στα ντοκυμαντέρ για τον Picasso και τον Pollock και αντιστρέφει τη λειτουργία του: δεν βλέπουμε τον καλλιτέχνη «διαμέσου» του καμινά (από μπροστά) αλλά από πάνω και από πίσω, όπως σε ορισμένες φωτογραφίες του Pollock τραβηγμένες από τον Rudy Burckhardt.

Στο κείμενό της, η Hollenberg διαχωρίζει δύο μορφές αυτοσχεδιασμού οι οποίες, για αυτήν, αντιτίθενται στο *Flour Arrangements*, η μία ταυτόσημη με τη μοντερνιστική αισθητική, η άλλη με την κουλτούρα των μέσων μαζικής επικοινωνίας: «Στο *Flour Arrangements* ο ελεύθερος αυτοσχεδιασμός του καλλιτέχνη εν ώρα εργασίας, που επιτελείται από τον Nauman (και κατά προέκταση από τον Pollock) μορφοποιείται από τους εργαλειοποιημένους αυτοσχεδιασμούς του τηλεοπτικού μοντάζ σε πραγματικό χρόνο και από τη χαλαρή συζήτηση που προορίζεται να συνοδεύσει. Η πρώτη από αυτές τις δύο μορφές αυτοσχεδιασμού, που εκθειάστηκε από τον κριτικό Harold Rosenberg, συνδέεται με τις μοντερνιστικές έννοιες της αυθεντικότητας, της υποκειμενικότητας, και της ιδιαιτερότητας του καλλιτεχνικού μέσου, και σκοπός της είναι να δημι-

²¹ Dubois 2011, 108, υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

ουργήσει κάτι απρόσμενο και απρόοπτο. Η δεύτερη μορφή αυτοσχεδιασμού, στην οποία αποδίδεται μικρότερη αξία, είναι μια στρατηγική ελέγχου που βασίζεται στην πρόβλεψη· ο αυτοσχεδιαστής κάνει υποθέσεις που βασίζονται στην εμπειρία προκειμένου να επιλέξει και να οργανώσει τις πιο σημαντικές ή τις καλύτερα επικοινωνησιμες πτυχές ενός γεγονότος» (Hollenberg 2016, 66–67). Ωστόσο, ήδη στην περίπτωση του Pollock, την οποία η ίδια η συγγραφέας αναφέρει, «ο αυτοσχεδιασμός ως παραδειγματική δράση του δημιουργικού υποκειμένου» (*improvisation as the action of an exemplary creative subject*) θέλει τον εαυτό του αποβλεπτικό, υπολογισμένο («Δεν υπάρχει ατύχημα, όπως δεν υπάρχει αρχή, ούτε τέλος»²²). Αυτό σημαίνει ότι ο θεατής δεν ταυτίζεται τόσο με μία ελεύθερη και αυθόρμητη ενασχόληση, αλλά μάλλον με την ιδέα ότι αυτό που νομιμοποιεί το φαινομενικά τυχαίο (αυτό που το καθιστά καλλιτεχνικό) ανήκει στη σφαίρα της υποκειμενικότητας του καλλιτέχνη-ιδιοφυΐα και, ως τέτοιο, παραμένει απρόσιτο για το βλέμμα. Αυτό που αξίζει να σημειώσουμε εδώ, δεν είναι τόσο η ιδέα της κριτικής του μοντερνισμού από τις μορφές επικοινωνιακού πολιτισμού (ιδέα η οποία αποτελεί πλέον έναν κοινό τόπο της θεωρίας της σύγχρονης τέχνης και των επικοινωνιακών σπουδών), αλλά μάλλον ο τρόπος με τον οποίο το επιτελούν σώμα τοποθετείται ανάμεσα στο ακαθόριστο του «αυτοσχεδιασμού» και τον επικαθορισμό της επικοινωνιακής μηχανής, ανάμεσα στον αυθορμητισμό της «μοναδικής» και «ανεπανάληπτης» εμπειρίας και τον τεχνικό και εμπορικό ορθολογισμό της «ζωντανής» μετάδοσης που την παράγει. Σε ό,τι αφορά το *Flour Arrangements*, το θέμα δεν είναι να αποδώσουμε μια εν δυνάμει «εκφραστικότητα» ή «αυθορμητισμό» στην διαδικασία της διαμεσολάβησης, όπως υποστηρίζει η Hollenberg, αλλά να δείξουμε ότι η υποτιθέμενη αυτοδιάθεση αυτής της εκφραστικότητας και αυτού του αυθορμητισμού, που συνδέεται παραδοσιακά με την υποκειμενικότητα του καλλιτέχνη-ιδιοφυΐα, αποτελεί εν τέλει μια λειτουργία της τεχνολογικής διάταξης, να δείξουμε ότι η πιο ριζοσπαστική υποκειμενικότητα είναι προϊόν της μηχανής. Τελικά, η τοποθέτηση του επιτελούντος σώματος ανάμεσα στον αυτοσχεδιασμό και την εκπαιδευτική τηλεόραση *μεταθέτει την προσοχή από την διαμεσολάβηση της επιτέλεσης προς την επιτελεστικότητα της διαμεσολάβησης, δηλαδή προς την ίδια την διαδικασία της διαμεσολάβησης ως επιτελεστική χειρονομία.*

Επίλογος

Στον βαθμό που χρησιμοποιείται σαν όργανο μέτρησης του χώρου και του χρόνου (Nauman) και ως δείγμα ενός ρεπερτορίου χειρονομιών (Farocki), το σώμα-εργαλείο του καλλιτέχνη γίνεται φορέας αυτού που ο Giorgio Agamben ονομάζει «καθαρή μεσότητα»: «*Η χειρονομία είναι η έκθεση μιας διαμεσολάβησης*

²² «*There is no accident, just as there is no beginning and no end*», λέει ο Pollock στο ντοκουμαντέρ του Namuth.

σης: είναι η διαδικασία με την οποία ένα μέσο καθίσταται ορατό ως τέτοιο. [...] Η χειρονομία είναι, με αυτήν την έννοια, η επικοινωνία μιας επικοινωνησιμότητας. Στην πραγματικότητα, δεν έχει να πει τίποτε, διότι αυτό το οποίο δείχνει είναι το είναι-στη-γλώσσα του ανθρώπου ως καθαρή μεσότητα. Ωστόσο, στον βαθμό στον οποίο το είναι-στη-γλώσσα δεν είναι κάτι που μπορεί να λεχθεί σε προτάσεις, η χειρονομία, ουσιαστικά, είναι πάντα η χειρονομία του να μη μπορεί κάτι να συλληφθεί στη γλώσσα, είναι πάντα *gag* με την κυριολεκτική έννοια του όρου (φίμωτρο), ο οποίος καταδεικνύει κάτι που τοποθετείται στο στόμα για να εμποδίσει την ομιλία, αλλά και (φάρσα) αυτοσχεδιασμός του ηθοποιού, προκειμένου να αντισταθμιστεί ένα κενό μνήμης ή μια αδυναμία στην ομιλία. Από εδώ προκύπτει όχι μόνο η εγγύτητα μεταξύ χειρονομίας και φιλοσοφίας, αλλά επίσης, η εγγύτητα μεταξύ φιλοσοφίας και κινηματογράφου» (Agamben 2019, 60–62). Κάτω από αυτό το πρίσμα, η έννοια της χειρονομίας φαίνεται να παραπέμπει σε ένα είδος κινητικότητας το οποίο δεν εξαρτάται από κάποιον εξωτερικό σκοπό, αλλά και αποφεύγει παράλληλα να αυτονομηθεί ως καθαρή αυτοαναφορικότητα. Σώμα και γλώσσα, πρακτική και θεωρία, *performance* και φιλοσοφία συναντώνται στο πεδίο αυτής της «καθαρής μεσότητας», παρά σε αυτό μιας αυτοκαταδηλωτικής πράξης ομιλίας (*speech act*) στην οποία η γλώσσα αποκτά μία επιτελεστική δύναμη (Austin 2003). Η αυτοκαταδήλωση, η ταύτιση του λέω με το κάνω μένει μετέωρη, δείχνοντας ότι, κατά βάθος, δεν μπορούμε να πούμε πραγματικά τι κάνουμε.

Υιοθετώντας αναστοχαστικά σαν περιεχόμενο του έργου την ίδια την διαδικασία της διαμεσολάβησής του, ο Farocki και ο Nauman επιδεικνύουν την καθαρή μεσότητα της *performance* και της εικόνας, επικεντρώνοντας την προσοχή στην επιτελεστική διάσταση της καλλιτεχνικής αναστοχαστικότητας. Αυτή η προσέγγιση της χειρονομίας εισαγάγει μια απόκλιση στην διαδικασία της διαμεσολάβησης, φέρνοντάς την αντιμετώπιη με την ίδια της την διαμεσολαβητικότητα. Όμως, εφόσον αυτή η τελευταία δεν μπορεί να καταστεί με τη σειρά της αντικείμενο διαμεσολάβησης χωρίς να χάσει ταυτόχρονα τον διαμεσολαβητικό της χαρακτήρα, η χειρονομία φέρει μια εσωτερική ένταση ανάμεσα στη γλώσσα ως επιτελεστική πράξη και στην επιτελεστική πράξη ως κάτι που ξεφεύγει από τη γλώσσα. Με άλλα λόγια, η αναστοχαστικότητα στην διαδικασία της διαμεσολάβησης δεν επιτυγχάνεται τόσο, ή αποκλειστικά, με το να αναιρέσουμε απλώς τον εργαλειακό χαρακτήρα του μέσου προς όφελος της αυτοαναφορικότητας. Επιτυγχάνεται με το να χρησιμοποιήσουμε αυτή την διαδικασία για να δείξουμε την διαμεσολαβητική φύση της ίδιας της αναστοχαστικότητας. Πράγμα που μας επιτρέπει να αναθεωρήσουμε, μαζί με τον Agamben, τις καντιανές βάσεις της αναστοχαστικής κρίσης: «Μόνο με αυτόν τον τρόπο αποκτά σημασία η σκοτεινή καντιανή έκφραση “σκοπιμότητα χωρίς σκοπό”. Μια τέτοια σκοπιμότητα στο πεδίο των μέσων είναι εκείνη η δυνατότητα της χειρονομίας που διαρρηγνύει το ίδιο της το είναι-μέσο· και μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορεί να το εκθέτει [...]. Με τον ίδιο τρόπο, αν κατα-

νοήσουμε τον “λόγο” ως το μέσο της επικοινωνίας, το φανέρωμα ενός λόγου δεν σημαίνει την διάθεση ενός άλλου, ανώτερου επιπέδου (μια μεταγλώσσα, που η ίδια είναι μη επικοινωνήσιμη στο πρώτο επίπεδο) από το οποίο εκκινώντας θα μπορούσαμε να κάνουμε αυτόν τον παραπάνω λόγο αντικείμενο της επικοινωνίας· αντίθετα, το φανέρωμα ενός λόγου σημαίνει την έκθεσή του ως μέσου, στο δικό του είναι-μέσο, χωρίς υπερβατικότητα» (Agamben 2019, 61). Η έννοια της καθαρής μεσότητας μας επιτρέπει να αναζητήσουμε στην επιτελεστικότητα την αναστοχαστική λειτουργία της διαμεσολάβησης· υπό την προϋπόθεση να αντιληφθούμε την επιτελεστικότητα όχι ως ταύτιση, αλλά ως απόκλιση ανάμεσα στο λέω και στο κάνω, και την αναστοχαστικότητα όχι ως τη μετατροπή ενός μέσου σε σκοπό του εαυτού του, αλλά ως τη χειρονομία εκείνη η οποία κατανοεί τον εαυτό της ως καθαρό μέσο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- AGAMBEN, G. 1996. Note sul gesto. Στο: *Mezzi senza fine: Note sulla politica*. Τορίνο: Bollati Boringhieri, 45–53.
- _____, (ΑΓΚΑΜΠΕΝ, Τζ.) 2019. Σημειώσεις για τη χειρονομία. Στο: *Μέσα χωρίς σκοπό. Σημειώσεις για την πολιτική & Τι είναι μία διάταξη;*, μτφρ. Αθηνά Παπαναγιώτου και Θάνος Ζαρταλούδης. Αθήνα: Νήσος, 53–62.
- AUSTIN, J. L. (ΩΣΤΙΝ, Τζ. Λ.) 2003. *Πώς να κάνουμε πράγματα με τις λέξεις*, μτφρ. Αλέξανδρος Μπίστης, επιμ. Χάρης Χρόνης. Αθήνα: Εστία.
- BELLOUR, R. 2012. *La Querelle des dispositifs. Cinéma – installations, expositions*. Παρίσι: P.O.L.
- BENJAMIN, W. 2020. *Σύντομη ιστορία της φωτογραφίας*, μτφρ. Δημήτρης Πλαστήρας (<https://geniusloci2017.wordpress.com/2020/03/23/short_history_photography/>, 17/06/2024).
- BLÜMLINGER, C. χ.χ. *Schnittstelle*, 1996 (<<http://www.newmedia-art.org/cgi-bin/show-oeu.php?IDO=150000000035107&LG=FRA&ALP=F>>, 17/06/2024).
- _____, 1997. Harun Farocki, circuits d'images. *Trafic* 21: 44–49.
- _____, 2002. Harun Farocki : l'art du possible. *Trafic* 43: 28–36.
- BULLOT, É. 2017. *Le Film et son double. Boniment, ventriloquie, performativité*. Γενεύη: Mamco.
- DELAPORTE, M.-L. 2012. Samuel Beckett / Bruce Nauman : Un nouveau lieu de création spatio-temporel. *Samuel Beckett aujourd'hui* 23(1): 81–93.
- DUBOIS, P. 2011. *La Question vidéo : entre cinéma et art contemporain*. Κρισνέ: Yellow Now.
- FAROCKI, H. 1987. Vilém Flusser: Das Universum der technischen Bilder. *Zelluloid* 25: 77–80.
- _____, 2007. *Films*, γαλλική μτφρ. B. Rival, M. Rival, P. Rusch και B. Vilgrain. Κουρμπεβουά: Théâtre Typographique.
- FLUSSER, V. 2015. *Προς μια φιλοσοφία της φωτογραφίας*, μτφρ. Ηρακλής Παπαϊωάννου. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

- GRAMMATIKOPOULOU, C. 2012. Repetitive Actions, Mumbled Whispers: Some Notes on Bruce Nauman (<<http://interartive.org/2012/10/bruce-nauman-repetition>>, 17/06/2024).
- HARMON, M. (έκδ.) 1998. *No Author Better Served: The Correspondence of Samuel Beckett and Alan Schneider*. Καίμπριτζ, Μασσ. / Λονδίνο: Harvard University Press.
- HOLLENBERG, S. 2016. Televisual Process: Bruce Nauman's *Flour Arrangements* at KQED-TV. *American Art* 30(2): 58–77.
- LÉVY, P. 1990. *Les technologies de l'intelligence. L'Avenir de la pensée à l'ère informatique*. Παρίσι: La Découverte.
- MASON, W. 2007. The Overlooked and the In-Between. *X-TRA*, vol. 10, n° 2 (<<http://x-traonline.org/article/the-overlooked-and-the-in-between/>>, 17/06/2024).
- PHILLIPS, G. (επιμ.) 2008. *California Video: Artists and Histories*. Λος Άντζελες: Getty Research Institute: J. Paul Getty Museum.
- QUINZ, E. 2017. *Le Cercle invisible. Environnements, systèmes, dispositifs*. Ντιζόν: Les presses du réel.
- REGINIO, R., JONES, D. H., & WEISS, K. (επιμ.) 2017. *Samuel Beckett and Contemporary Art*. Στουτγκάρδη: Ibidem.
- SCHAFFNER, I. 2002. Circling Oblivion / Bruce Nauman Through Samuel Beckett. Στο: R. C. MORGAN (επιμ.), *Bruce Nauman*. Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press, 163–73.
- YOUNGBLOOD, G. 1970. *Expanded Cinema*, εισαγωγή R. Buckminster Fuller. Νέα Υόρκη: E. P. Dutton.

Βαγγέλης Αθανασόπουλος
Επίκουρος Καθηγητής
Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών
Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης
evan.athanaso@uoc.gr

Εντουάρ Λουί: Το 'enfant terrible' της γαλλικής λογοτεχνίας στην ελληνική σκηνή

Αλεξάνδρα Σίμου

Abstract _ Alexandra Simou | Édouard Louis: The 'enfant terrible' of French Literature on the Greek Stage

In this article, we discuss the Greek stage adaptations of two works by French author Édouard Louis: *The end of Eddy* (National Theatre – New Creators Festival 2019) and *Who killed my father* (Orchestra Mikron Pragmaton 2022–23). Édouard Louis, a groundbreaking young writer who captures the pulse of contemporary dramaturgy, has already drawn the interest of prominent European directors with a range of performances being based on his work and presented in well-known theatre venues and festivals throughout the world. Apparently, the form and content of his writings function as a valuable vehicle for directors who wish to create contemporary, thought-provoking theatre. Here, we turn to the Greek adaptations of his work focusing on issues of gender, homosexuality and class and the ways these issues are tackled in the *mise-en-scène*. Through our analysis we aim to raise questions and provide insights regarding the trajectories of modern Greek theatre, considering the ways it reflects the current situation in Greek society as well as its position in the broader European theatrical landscape.

Key words: Édouard Louis, homosexuality, gender, class, contemporary theatre

Εισαγωγή

Ο Εντουάρ Λουί έκανε την εμφάνισή του στη λογοτεχνία το 2014 σε ηλικία μόλις 22 ετών με το πρώτο του βιβλίο, *Να τελειώνουμε με τον Εντύ Μπελγκελ*, το οποίο δημιούργησε έντονη αίσθηση, έγινε γρήγορα μπεστ-σέλερ και μεταφράστηκε σε περισσότερες από είκοσι γλώσσες. Στην Ελλάδα κυκλοφόρησε το 2018 και στη συνέχεια ακολούθησαν άλλα πέντε βιβλία του: *Ιστορία της βίας* (2019), *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου* (2020), *Αγώνες και μεταμορφώσεις μιας γυναίκας* (2021), *Αλλαγή: Μέθοδος* (2022) και τελευταία το *Η Μονίκα δραπετεύει* (2024).¹ Ο Λουί, με μια άμεση γραφή σε πρώτο πρόσωπο που βρίσκεται στα όρια μεταξύ αυτοβιογραφίας και μυθοπλασίας με αιχμηρό πολιτικό

¹ Οι χρονολογίες αναφέρονται στις ελληνικές εκδόσεις.

λόγο και έντονη θεατρικότητα, τραβά γρήγορα την προσοχή διακεκριμένων σκηνοθετών που διασκευάζουν τα έργα του για το θέατρο και τα παρουσιάζουν σε εδραιωμένες ευρωπαϊκές σκηνές.

Το 2018 ο Τόμας Οστερμάγερ ανεβάζει την *Ιστορία της βίας*, παράσταση που περιοδεύει στις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές πόλεις, μεταξύ αυτών και την Αθήνα τον Οκτώβριο του 2021,² ενώ το 2021 καταπιάνεται με το *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου* με τον ίδιο τον Λουί να βρίσκεται επί σκηνής και να ερμηνεύει, παράσταση η οποία επίσης έρχεται στην Ελλάδα στο πλαίσιο των Δημητρίων στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 2022.³ Στο μεταξύ, ο Ίβο βαν Χόβε επίσης σκηνοθετεί το *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου* που κάνει πρεμιέρα τον Ιούνιο του 2020 στο Άμστερνταμ,⁴ ενώ τον Σεπτέμβριο του 2021 το *Αγώνες και μεταμορφώσεις μιας γυναίκας*,⁵ παραστάσεις που επίσης ταξιδεύουν σε όλη την Ευρώπη. Τέλος, παραστάσεις βασισμένες στα έργα του Λουί παρουσιάζονται στα μεγαλύτερα θεατρικά φεστιβάλ, όπως το International Fringe Festival στο Εδιμβούργο⁶ και το Brandhaarden International Theatre Festival που διοργανώνεται από το ΙΤΑ (Internationaal Theater Amsterdam) και που τον Φεβρουάριο του 2022 έκανε ένα αφιέρωμα στο έργο του Λουί με συζητήσεις και παρουσιάσεις παραστάσεών του.⁷

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι ο Εντουάρ Λουί έχει κεντρίσει το ενδιαφέρον της σύγχρονης ευρωπαϊκής σκηνής, ένα ενδιαφέρον που φαίνεται ότι παραμένει αμείωτο. Σε αυτό το πλαίσιο έχει νόημα να δούμε τη σχέση της σύγχρονης ελληνικής σκηνής με το έργο του Λουί, πέρα από τις παρουσιάσεις των ξένων παραστάσεων που προαναφέρθηκαν στο ελληνικό κοινό. Τη θεατρική περίοδο 2018–2019 ανεβαίνει στην Πειραματική Σκηνή του Εθνικού Θεάτρου στο πλαίσιο του Φεστιβάλ Νέων Δημιουργών μια παράσταση βασισμένη στο πρώτο έργο του –τότε όχι και τόσο γνωστού– Εντουάρ Λουί. Ο Ηλίας Αδάμ διασκευάζει και σκηνοθετεί το *Να τελειώνουμε με τον Εντύ Μπελγκελ* και πρωτοφέρει το «enfant terrible»⁸ της γαλλικής λογοτεχνίας στην Αθήνα. Η παράσταση κάνει ιδιαίτερη αίσθηση και επαναλαμβάνεται τον Νοέμβριο του 2019 στο Θέατρο Ρεξ, Σκηνή «Κατίνα Παξινού».

² Βλ. SCHAUBÜHNE, χ.χ., *Im Herzen der Gewalt*.

³ Βλ. SCHAUBÜHNE, χ.χ., *Qui a tué mon père*.

⁴ Βλ. ΙΤΑ, χ.χ., *Who Killed my Father*.

⁵ Πρόκειται για το τέταρτο μυθιστόρημα του Εντουάρ Λουί. Βλ. ΙΤΑ, χ.χ., *Battles and Metamorphoses of a Woman*.

⁶ Βλ. Edinburgh International Festival, χ.χ., *The End of Eddy*.

⁷ Βλ. ΕΚΚΕΡ 2022, Brandhaarden, *Parool*.

⁸ Ενδεικτικά, η ονομασία ‘enfant terrible’ [το τρομερό παιδί] της γαλλικής λογοτεχνίας αναφορικά με τον Εντουάρ Λουί εμφανίζεται σε γαλλικούς ιστότοπους (βλ. ΚΑΡΟΥΖΑΚΙΣ 2018; Clique.tv, χ.χ.), αλλά και εκτός των εθνικών συνόρων της Γαλλίας, όπως για παράδειγμα στον *Guardian* (βλ. WILLSHER 2018), ή στον ισπανικό πολιτιστικό ιστότοπο *Matadero Madrid* (βλ. DUVAL, χ.χ.).

Στις αρχές του 2023 ο Χρήστος Θεοδωρίδης με την ομάδα «Η ορχήστρα των μικρών πραγμάτων» σκηνοθετεί το *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου* που παρουσιάζεται στο ΠΛΥΦΑ, παράσταση που επίσης τραβά την προσοχή των κριτικών και του θεατρόφιλου κοινού και επαναλαμβάνεται την επόμενη σεζόν. Το ιδιαίτερα πολιτικό έργο του Λουί και οι θεματικές περιοχές που αγγίζει φαίνεται ότι αποτελούν ένα πολύτιμο όχημα στα χέρια των νέων σκηνοθετών για να δημιουργήσουν ένα σύγχρονο θέατρο με περιεχόμενο που προβληματίζει. Ταυτόχρονα, η άμεση, αποσπασματική γραφή του μεταφράζεται έξυπνα σκηνικά δημιουργώντας ένα φρέσκο αποτέλεσμα με έντονο και ενδιαφέρον παραστασιακό αποτύπωμα. Εδώ θα επικεντρωθούμε στις δύο ελληνικές παραστάσεις προσπαθώντας να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα σχετικά με την πορεία του σύγχρονου ελληνικού θεάτρου, λαμβάνοντας υπόψη τους τρόπους που συνδιαλέγεται με την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα αλλά και τη σύγχρονη ευρωπαϊκή σκηνή.

1. Να τελειώνουμε με τον Εντύ Μπελγκέλ

«Τι λέει, Εντύ, ακόμα αδερφή;» Με αυτή την αφοπλιστική ερώτηση ο Εντουάρ Λουί κλείνει το πρώτο του βιβλίο, ένα αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα που περιστρέφεται γύρω από τις αναμνήσεις, τις δοκιμασίες και το στίγμα ενός νεαρού ομοφυλόφιλου που μεγαλώνει σε μια επαρχιακή πόλη στη βόρεια Γαλλία. Η ερώτηση έρχεται όταν πια ο Εντύ Μπελγκέλ, το όνομα του ίδιου του συγγραφέα πριν το αλλάξει σε Εντουάρ Λουί, έχει φύγει για να φοιτήσει σε ένα λύκειο στην πρωτεύουσα του νομού, την Αμιένη, με την προσδοκία ότι αυτή η φυγή θα είναι και το εισιτήριό του για να ξεφύγει από την ταυτότητα της «αδερφής» [sic]. Ο σκηνοθέτης, συγγραφέας και ηθοποιός Neil Bartlett σε άρθρο του στον *Guardian* παρομοίωσε την αίσθησή του όταν διάβασε το τέλος του βιβλίου με την αίσθηση που του άφησε το τέλος από τα *400 Χτυπήματα* του Τρυφώ (Bartlett 2017). Όμως, το *Να τελειώνουμε με τον Εντύ Μπελγκέλ* φαίνεται πως δεν είναι μόνο η ιστορία ενός νεαρού παιδιού που παρά την καταπίεσή του ως ομοφυλόφιλου τελικά βρίσκει τον δρόμο του και τα καταφέρνει. Παρά την αμεσότητα της γραφής, τη ζωνρότητα της δράσης, υπάρχει ταυτόχρονα μια αποστασιοποίηση, μια επιστημολογική προσέγγιση των βιωμένων γεγονότων από μια κοινωνιολογική σκοπιά, προσιδιάζοντας τη γραφή των Ανί Ερνώ και Ντιντιέ Ερμπόν, στον οποίο εξάλλου και αφιερώνει το βιβλίο του (Foerster 2016, 1· Φελοπούλου 2023· Τσατσούλης 2023).

Σύμφωνα με τον Étienne Achille, ο Λουί με το πρώτο του βιβλίο ξαναγράφει τον λόγο της νέο-αντιδραστικής σκέψης που βρίσκει όλο και μεγαλύτερη απήχηση σε πολίτες μεσαίων και ασθενέστερων στρωμάτων της Ευρώπης. Η φιγούρα του μικρού λευκού, «le petit Blanc» όπως τον ονομάζει (Achille 2019, 173), που στερείται προνομίων λόγω της πολιτιστικής και οικονομικής ένδειας και που αναπαράγει νέο-αντιδραστικό λόγο είναι κεντρική στο έργο του Λουί. Έτσι, πλάι στον ομοφοβικό λόγο βρίσκεται ο ξενοφοβικός και/ή ο ρατσιστικός

λόγος, ή καλύτερα ο ένας τροφοδοτεί τον άλλο. Σε πολλά σημεία η περιγραφή του αποκλεισμού του Εντύ από το χωριό ως ομοφυλόφιλου (ή «αδερφής» [sic]) ακολουθείται από τον αποκλεισμό του Ζορντάν ως Άραβα (ή «αράπη» [sic]) ή της γειτονικής οικογένειας ως (ακόμα πιο) φτωχών (ή «λέτσων» [sic]), δημιουργώντας μια ισοτοπία κοινωνικών αποκλεισμών (Achille 2019, 175). Ο πατέρας του λέει, για παράδειγμα: «Οι βρωμοαράπηδες, δεν βλέπεις τίποτα άλλο στις ειδήσεις παρά μόνο Άραβες. Δεν είμαστε πια Γαλλία εδώ πέρα, Αφρική γίναμε» (Λουί 2018, 95), για να τον δούμε σε μερικές σελίδες μαζί με τους φίλους του να κάνουν ομοφοβικά σχόλια μπροστά στην τηλεόραση και ύστερα απέναντι στον ίδιο του τον γιο (Λουί 2018, 99). Ομοίως, η μητέρα του έλεγε συνέχεια «Πρέπει να μπει λίγη τάξη σ' αυτή τη χώρα» (Λουί 2018, 53), φερόμενη αδιακρίτως κατά των γκέι, των ξένων, των ναρκομανών και διαχωρίζοντας με υπεροψία τη δική της κοινωνική θέση από αυτή των γειτόνων: «Άλλο φτώχεια κι άλλο βρωμιά, εμείς τουλάχιστον μπορεί να μην έχουμε πολλά λεφτά αλλά το σπίτι είναι πεντακάθαρο και τα παιδιά μου φοράνε ρούχα που μοσχομυρίζουν, δεν είναι λέτσοι» (Λουί 2018, 81–82).

Ταυτόχρονα όμως ο Λουί δεν παραβλέπει το γεγονός ότι τα υποκείμενα που ασκούν βία κατά του ομοφυλόφιλου ή του ξένου ή της γυναίκας είναι και υποκείμενα που τους έχει ασκηθεί βία, μια αδιάλλακτη ταξική βία. Γράφει, για παράδειγμα, για τη μητέρα του:

Έλεγα στην Αμελί τα παράπονά μου για τη μητέρα μου που δεν ασχολούνταν αρκετά μαζί μου σε αντίθεση με τη δική της. Δεν μπορούσα καν να δω ότι η μητέρα της Αμελί δεν έκανε το ίδιο επάγγελμα, δεν είχε το ίδιο κοινωνικό υπόβαθρο, οι συνθήκες ζωής της δεν ήταν εξίσου σκληρές. Ότι ήταν πιο δύσκολο για τη μητέρα μου να μου αφιερώνει χρόνο και επομένως αγάπη (Λουί 2018, 51).

Εδώ ο Λουί έχει μια ευθεία υλιστική προσέγγιση στο θέμα των σχέσεων και της αναπαραγωγής της βίας, προσέγγιση που θα κάνει πολύ πιο ξεκάθαρη με το τρίτο βιβλίο του, το *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου*, αναδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τα διλήμματα μέσα στους κόλπους της λαϊκής τάξης. Τα υποκείμενα των λαϊκών τάξεων, ως καταπιεσμένα και κυριαρχούμενα υποκείμενα, καταλήγουν να γίνουν καλοί αγωγοί της βίας κατά του γκέι, του μετανάστη, του πρόσφυγα. Γράφει ο Καμπαγιάννης στο επίμετρο του βιβλίου *Διάλογος για την τέχνη και την πολιτική*, των Λόουτς και Λουί:

[...] ο Λουί αποδομεί μια ανάλυση της τάξης που θεμελιώνεται σε μια «συμπαγή, αυθεντική, αρσενική και λευκή κοινότητα» και που αποκρύπτει τη θέση της γυναίκας, του γκέι αγοριού, του μετανάστη και του πρόσφυγα. Όχι για να κατασκευάσει την ασφάλεια μιας επιμέρους καταπιεσμένης ταυτότητας, αλλά για να δημιουργήσει μια νέα «αισθητική της αναμέτρησης», μια νέα «ηθική του αγώνα» [...] (Καμπαγιάννης, στο Λόουτς και Λουί 2021, 68).

Αυτή η νέα αισθητική, ωστόσο, δεν αναπαράγει αντιπαραθέσεις της παραδοσιακής ταξικής ανάλυσης με την πολιτική ταυτοτήτων, αλλά, αντίθετα, στοχεύει στη συμπερίληψη ώστε η λαϊκή τάξη να μπορεί να αναμετρηθεί πιο αποτελεσματικά με κυρίαρχα ακροδεξιά αφηγήματα που θέλουν τους «μετανάστες να μας κλέβουν τις δουλειές» ή τους «ομοφυλόφιλους να διαλύουν τις οικογένειές μας».⁹ Κι από αυτή τη σκοπιά, πράγματι, το *Να τελειώνουμε με τον Εντύ Μπελγκέλ* δεν είναι μόνο μια κραυγή κατά της ομοφοβίας αλλά μια κοφτερή, πολιτική προσέγγιση της γέννησης του νέο-συντηρητισμού που παίρνει όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις στις δυτικές κοινωνίες, συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής.

Ο Ηλίας Αδάμ, σκηνοθέτης της ομώνυμης παράστασης, όταν ρωτήθηκε πώς μετέφερε το έργο του Εντουάρ Λουί στην Αθήνα, απάντησε πως «δεν χρειάστηκε κάποια ιδιαίτερη θεατρική συνθήκη καθώς η ομοφοβία, ο ρατσισμός και η ταξική καταπίεση είναι παρόντες στην Αθήνα και σκοτώνουν. Κυριολεκτικά» (Οικονόμου 2019). Είχε, όμως, το πολιτικό και καλλιτεχνικό ένστικτο να αναδειξει τη συγκεκριμένη θεματολογία, μεταφέροντας με ιδιαίτερη επιτυχία το έργο του Λουί στη σκηνή. Πιάνοντας το πνεύμα του συγγραφέα ξεκινάει την παράστασή του με ένα απόσπασμα από το *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου*, στο οποίο ο Λουί κατονομάζει –κυριολεκτικά– όλους όσους είναι υπεύθυνοι για την καταπίεση και την εκμετάλλευση των ασθενέστερων. Οι δύο ηθοποιοί (Τζέο Πακίτσας και Σοφία Πριόβολου) φορώντας κίτρινα γιλέκα –ευθεία αναφορά στο κίνημα των κίτρινων γιλέκων που μεσουρανούσε την εποχή εκείνη στη Γαλλία– στέκονται απέναντι ο ένας στον άλλον και καταγγέλουν τη βία που ασκήθηκε στους οικονομικά ασθενέστερους από τις γαλλικές κυβερνήσεις: Ολάντ, Βαλς, Ελ Χομρί, Σαρκοζί, Μακρόν, Μπερτράν, Σιράκ. Ταυτόχρονα, σε προβολή στο βάθος της σκηνής βλέπουμε στιγμιότυπα από Έλληνες πολιτικούς, τη βουλή, από διαμαρτυρίες στους δρόμους και καταστολή. Το πλαίσιο, λοιπόν, δίνεται από τα πρώτα κιάλας λεπτά. Ότι θα ακολουθήσει δεν είναι τυχαία γεγονότα αλλά αλληλένδετες ιστορίες που υποτάσσονται στη λογική της φυσικής τάξης, «της κανονικής εξέλιξης των πραγμάτων», όπως την ονομάζει ο Λουί (2018, 60).

Η παράσταση, όμως, που θα ακολουθήσει δεν έχει τον χαρακτήρα καταγγελίας – ξεφεύγει από τα στενά όρια του διδακτισμού στον οποίο υποκύπτει συχνά το πολιτικό θέατρο, σεβόμενη παρόλα αυτά το πολιτικό ύφος του έργου του Λουί. Η σκηνοθεσία του Αδάμ δίνει μια παράσταση διαρθρωμένη σε κεφάλαια, οι τίτλοι των οποίων προβάλλονται στο πίσω μέρος της σκηνής. Κάνοντας χρήση μη ρεαλιστικής φόρμας, οι δύο ηθοποιοί αφηγούνται και δραματοποιούν το κείμενο του Λουί, φοράνε μάσκες και περούκες, παρενδύονται, χορεύουν και τραγουδούν. Η εναλλαγή ανάμεσα στη ρεαλι-

⁹ Ο Λουί πολλές φορές ένιωσε ότι πρέπει να απολογηθεί στην παραδοσιακή αριστερά για το έργο του, βλ. Λοουτς και Λουί 2021, 41.

στική, βιωμένη αναπαράσταση και τη σουρεαλιστική, αστεία και γκροτέσκα αφήγηση είναι συνεχής. Η αμεσότητα του λόγου συνεχώς διακόπτεται από τη σουρεαλιστική δραματοποίηση, ή πάλι μια αποστασιοποιημένη αφήγηση των γεγονότων πλαισιώνεται από έναν απόλυτα βιωμένο, ξέφρενο χορό. Η έλλειψη συναισθηματισμού, ο αφηγηματικός, συχνά θραυσματικός λόγος, το αφαιρετικό σκηνικό σε συνδυασμό με τη χρήση κατάλληλων props και φυσικά η ποπ μουσική και τα βίντεο που προβάλλονται συνθέτουν ένα περίπλοκο σύμπαν, που αποδίδει σκηνικά στο μέγιστο την ουσία του έργου του Λουί: την αμεσότητα της βιωμένης εμπειρίας αλλά ταυτόχρονα την αποτίμησή της με χειρουργική σχολαστικότητα, επιτρέποντας έτσι στον θεατή να βγάλει τα δικά του συμπεράσματα (εικ. 1).

Αμέσως μετά το απόσπασμα από το *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου* ακολουθεί η αφήγηση της κακοποίησης του Εντύ από τα δύο αγόρια στο σχολείο του, το οποίο είναι και το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου. Η ταξική βία και η βία κατά του ομοφυλόφιλου είναι οι δύο βασικές θεματικές που ο ίδιος ο Λουί θα συνδέσει άμεσα, γράφοντας: «Η αρρενωπότητα σε καταδίκασε στη φτώχεια, στην έλλειψη χρημάτων. Μίσος για την ομοφυλοφιλία=φτώχεια» (Λουί 2020, 29). Από εκεί κι έπειτα ο Αδάμ διασκευάζει αποσπάσματα από το βιβλίο, τα μεταφέρει στη σκηνή και δημιουργεί το δικό του σκηνικό κείμενο: Το πορτραίτο της μητέρας του, η αποκήρυξη του νεαρού ομοφυλόφιλου Εντύ, η συνειδητοποίηση της ταυτότητας φύλου μέσα από την παρενδυσία και την πρώτη σεξουαλική επαφή με αγόρια, ο σκληρός ξάδερφος Σουλβάν που πέθανε στη φυλακή, η προδοσία του σώματος και η (μάταιη) προσπάθεια του Εντύ να ερωτευτεί ένα κορίτσι και τελικά η φυγή ως μοναδική λύση, αποτελούν τις βασικές σκηνές γύρω από τις οποίες οργανώνεται η παράσταση. Στο πίσω μέρος της σκηνής, οι προβολές που εναλλάσσονται με σήματα διαφημίσεων της δεκαετίας του '90 παραπέμπουν στην «τηλεόραση» που επανέρχεται σαν μοτίβο στο βιβλίο του Λουί αλλά ταυτόχρονα δίνουν και το σχόλιο της τοξικής υποκοουλτούρας που αναμασά και αναπαράγει τη ρατσιστική και πατριαρχική κυρίαρχη ιδεολογία. Φυσικά, δε λείπουν οι αναφορές στην camp αισθητική και το χιούμορ που, όπως επισημαίνεται και σε μια κριτική της παράστασης, «μας υπενθυμίζει πως δεν είναι όλα τραγικά σε αυτή την ιστορία ή μάλλον ότι το χιούμορ είναι δυναμικά επαναστατικό εργαλείο» (Βρεττός 2019). Μια επανάσταση ενάντια σε όλες τις κοινωνικές συμβάσεις που έρχεται από υποκείμενα που υπόσχονται «να αναστηθούν» παρά το γεγονός ότι έχουν προσωρινά «παραμεριστεί», όπως τραγουδούν και χορεύουν οι πρωταγωνιστές της παράστασης κάτω από το ρυθμικό, πανκ κομμάτι των Regressverbot.¹⁰

Ο Αδάμ δε χαρίζεται ούτε στην κριτική απέναντι στην έμφυλη καταπίεση αλλά ούτε και στην κριτική απέναντι στην ταξική καταπίεση που ασκεί ο Λουί

¹⁰ Ελληνική απόδοση της γράφουσας των αγγλικών στίχων του συγκροτήματος: «you may get us down with your guns under perfect disguise you may set us aside but again from the dead we'll rise».

Εικ. 1 : Στιγμιότυπο από την παράσταση. © Κάρολ Γιάρεκ, φωτογραφία από το Αρχείο του Εθνικού Θεάτρου.

μέσα από το *Να τελειώνουμε με τον Εντύ Μπελγκέλ*. Αντίθετα, στην παράσταση η ομοφοβική και η ταξική βία καταγγέλλονται με το ίδιο σθένος. Οι ιστορίες για τον αποκλεισμό του Εντύ ως ομοφυλόφιλου μπερδεύονται συνειδητά με τις ιστορίες για τον αποκλεισμό των περισσότερων κατοίκων του χωριού ως φτωχών. Κι αυτό δε γίνεται με διδακτισμό και κουνώντας το δάκτυλο αλλά δημιουργώντας μια μοναδική σκηνική φόρμα, κυρίαρχα στοιχεία της οποίας αποτελούν οι αναφορές στην ποπ κουλτούρα, ο σαρκασμός κι η ειρωνεία, η υπερμεγέθυνση έμφυλων και σεξουαλικών στερεοτύπων, η γκέι επιθυμία αλλά και οι ταξικές αναφορές.¹¹ Έτσι, λοιπόν, δημιουργείται μια σκηνική φόρμα που με όχημα το έργο του Λουί υπονομεύει κανονιστικές λογικές ταυτοτήτων και αντιπαράκειται στην κυρίαρχη τάξη πραγμάτων, προσφέροντας ένα queer αντικαπιταλιστικό θέαμα (εικ. 2).

Συμπερασματικά, λοιπόν, η παράσταση του Αδάμ καταφέρει να βρει τη δύσκολη ισορροπία ανάμεσα στη σκηνική απόδοση του έργου του Λουί και στη δική της αυθύπαρκτη υπόσταση ως ενός νέου καλλιτεχνικού έργου. Καταφέρει, με άλλα λόγια, να μην απορροφηθεί αλλά και ούτε να απορροφήσει το έργο του Λουί, προσφέροντας ένα θέαμα σύγχρονο, που παροτρύνει τον θεατή που δεν έχει διαβάσει το βιβλίο του Λουί να το αναζητήσει και, αν το

¹¹ Αυτά τα στοιχεία απαντώνται και εξελίσσονται και στις επόμενες δουλειές του σκηνοθέτη. Βλ. ΣΙΜΟΥ 2022, 6–7.

Εικ. 2 : Στιγμιότυπο από την παράσταση. © Κάρολ Γάρεκ, φωτογραφία από το Αρχείο του Εθνικού Θεάτρου.

έχει διαβάσει, να επιστρέψει σε αυτό με νέο βλέμμα. Κι αυτό, θεωρούμε, είναι ένα στοίχημα που κερδήθηκε, καθώς, όπως υποστηρίζει κι η Σιδηροπούλου, «[α]υτή θα μπορούσε να είναι η δουλειά του σκηνοθέτη: να μας δώσει το κλειδί για έναν κόσμο, αφήνοντάς μας να επιλέξουμε μόνοι μας τα μέρη που τελικά θέλουμε να επισκεφτούμε» (Σιδηροπούλου 2015, 11, *δική μας μετάφραση*).

2. Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου

Ο Εντουάρ Λουί επιλέγει να ξεκινήσει το τρίτο βιβλίο του με μια ρήση από τη Ρουθ Γκίλμορ για τον ρατσισμό: «ρατσισμός είναι η έκθεση συγκεκριμένων πληθυσμών σε πρόωρο θάνατο» (Λουί 2020, 11). Και συνεχίζει εξηγώντας ότι ο ορισμός αυτός «λειτουργεί εξίσου καλά και για την ανδρική κυριαρχία, το μίσος για την ομοφυλοφιλία ή τους διεμφυλικούς, την ταξική κυριαρχία, όλα τα φαινόμενα κοινωνικής και πολιτικής καταπίεσης» (Λουί, *ό.π.*). Θέτει, λοιπόν, από την αρχή το διακύβευμα του έργου του: ότι πράγματι, όπως υποστηρίζει κι ο Pearson, συγγραφέας, ιστορικός πολιτισμού και μόνιμος συνεργάτης της Schaubühne, «το *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου* δεν είναι μόνο η ιστορία ενός πατέρα που ανήκε στην εργατική τάξη και του γιου του που έφυγε στην πρωτεύουσα και τα κατάφερε. Είναι για το πώς οι νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, και η λιτότητα, έχουν επιδεινώσει τον κοινωνικό ιστό που συνδέει τα μέλη πολλών τέτοιων οικογενειών» (Pearson 2021, *χ.σ.*, *δική μας μετάφραση*).

Στο βιβλίο, που είναι μια ανατομία της κακοποιητικής σχέσης του νεαρού ομοφυλόφιλου Λουί με τον πατέρα του, η πολιτική έχει κεντρική θέση. Όπως και στο *Να τελειώνουμε με τον Εντύ Μπελγκέλ*, η πολιτική βάζει το πλαίσιο και παράγει τις σχέσεις. Η απουσία και τα εγκλήματα του πατέρα του Λουί συχνά πηγάζουν από τη δική του καταπίεση ως θύματος, ως ενός ανθρώπου που η κοινωνική του θέση και η πολιτική των κυβερνήσεων είχαν καταδικάσει στη δυστυχία. Η πολιτική όμως είναι αυτή που δίνει και την υπόσχεση συνάντησης πατέρα και γιου. Ο Λουί τελειώνει το βιβλίο του:

Τον περασμένο μήνα, όταν ήρθα να σε δω, πριν φύγω με ρώτησες: «Ασχολείσαι ακόμα με την πολιτική;» [...] Σου είπα: «Ναι, όλο και περισσότερο». Άφησες να περάσουν τρία τέσσερα δευτερόλεπτα, με κοίταξες, και στο τέλος είπες: «Έχεις δίκιο. Έχεις δίκιο, πιστεύω πως χρειάζεται μια γερή επανάσταση» (Λουί 2020, 71).

Μεταξύ αυτών των δύο αποσπασμάτων μεσολαβούν οι αναμνήσεις του Λουί από την παιδική του ηλικία και τη σχέση με τον πατέρα του. Ο Λουί αφηγείται γεγονότα από την παιδική, νεανική και ενήλικη ζωή του πατέρα του και φυσικά στιγμές-ορόσημα από τη σχέση των δυο τους. Ακροβατώντας ανάμεσα στην ωμότητα και την τρυφερότητα, σε σκηνές βίας αλλά και συγκίνησης, το *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου* είναι ένα ρόλερ-κόστερ συναισθημάτων όπου οι ρόλοι του θύματος και του θύτη εναλλάσσονται διαρκώς μέσα σε ένα ντε φάκτο δυσλειτουργικό οικογενειακό πλαίσιο.

Φυσικά, η ομοφυλοφιλία του Λουί αντιμετωπίζεται ως ένα επιπλέον «πρόβλημα» σε μια οικογένεια που ήδη μαστίζεται από τη φτώχεια, τις εξαρτήσεις, τα συνεχή ξεσπάσματα βίας. Ενδεικτική η στιγμή που ο πατέρας απελπισμένος και έξαλλος κατά τη διάρκεια ενός από τους πιο βίαιους ενδοοικογενειακών τσακωμούς ξεσπάει: «Μα τι έχω κάνει Θεέ μου κι έχω μια οικογένεια σαν κι αυτήν, δεν μου έφταναν όλα τα άλλα έχω κι αυτό [δική μας η έμφαση] –για μένα μιλάει– δεν μου έφταναν όλα τα άλλα έχω κι αυτό, έχω κι έναν αλκοολικό που δεν είναι ικανός να κάνει τίποτα άλλο παρά να πίνει, να πίνει [...]» (Λουί 2020, 52). Άλλοτε πάλι, αυτό το ασφυκτικό περιβάλλον ύπαρξης φαίνεται να διακόπτεται από κάποιες σύντομες ανάσες μέσα από στιγμές ανεμελιάς μεταξύ πατέρα και γιου, όπως για παράδειγμα στην περιγραφή της εικόνας όπου τρέχουν στα κύματα οι δυο τους με το αυτοκίνητο, ή ακόμη και τρυφερότητας, όπως όταν ο πατέρας ενδίδει και τελικά αγοράζει μια πολυτελή κασετίνα με την ταινία *Τιτανικός* που τόσο ήθελε ο μικρός Εντύ για δώρο γενεθλίων και που κατά τον ίδιο τον πατέρα δεν είναι ταινία για αγόρια.

Μια άλλη εικόνα που φαίνεται ότι επίσης έχει κεντρική θέση στο βιβλίο του Λουί, καθώς επανέρχεται σε αυτή ξανά και ξανά, είναι η σκηνή της συναυλίας που οργανώνει ο έφηβος Εντύ με τους φίλους του κι όπου εκείνος, επιλέγοντας τον ρόλο της τραγουδίστριας, χορεύει και τραγουδάει μπροστά στον πατέρα του:

Μπήκα πρώτος στην τραπεζαρία, οι άλλοι με ακολουθούσαν, τους έκανα σήμα και ξεκινήσαμε τη συναυλία, εσύ όμως γύρισες αμέσως από την άλλη. [...] άρχισα να λαχανιάζω πολύ, αλλά δεν ήθελα να τα παρατήσω, δεν ξέρω για πόση ώρα συνέχιζα, επέμενα, Κοίτα μπαμπά, κοίτα [...] (Λουί 2020, 18, 27).

Και εδώ όμως, όπως και στο πρώτο του βιβλίο, οι πιο προσωπικές εξομολογήσεις διακόπτονται από τις πιο αντικειμενικές κοινωνιολογικές αναλύσεις. Το προσωπικό γίνεται πολιτικό, το πολιτικό είναι προσωπικό, μέσα από μια διαδικασία αποστασιοποίησης και οικειοποίησης. Αναρωτιέται λίγο παρακάτω ο Λουί για το βράδυ της συναυλίας: «σε πλήγωσα άραγε επειδή έκανα το κορίτσι και επειδή σκεφτόσουν ότι οι φίλοι σου θα σε κατακρίνουν για αυτό, πως θα σε κατηγορήσουν ότι με μεγάλωσες σαν κορίτσι;» (Λουί 2020, 33). Ο Λουί θα καταλήξει αργότερα για τη συμπεριφορά του πατέρα του: «Ήσουν εξίσου θύμα της βίας που ασκούσες, όσο και εκείνης που δεχόσουν» (Λουί 2020, 58). Η πολιτική κυριαρχεί πάνω στον πατέρα του σε κάθε επίπεδο και η πολιτική είναι αυτή που τον καθορίζει, και που φυσικά τον καταδικάζει. Η οικειοποίηση της πολιτικής από τον πατέρα του δεν έγκειται μόνο στη γαλούχηση συγκεκριμένων ιδεών και στην αναπαραγωγή συγκεκριμένων ιδεολογιών μέσα από τις πράξεις του, χωρίς και ο ίδιος να αντιλαμβάνεται τη λειτουργία τους. Η πολιτική, στην περίπτωση του πατέρα του, γίνεται δική του, *οικειοποιείται*, και με έναν άλλο τρόπο, εγγράφεται στο σώμα του, δε μένει στο αφηρημένο επίπεδο των ιδεών αλλά σωματικοποιείται: όπως γλαφυρά περιγράφει ο Λουί, του τσακίζει τη μέση, του καταστρέφει τα έντερα, του προκαλεί ασφυξία. Η πολιτική δεν είναι στην περίπτωση του πατέρα του, όπως αναφέρει και ο ίδιος ο Λουί, «ζήτημα *αισθητικής*» αλλά «ζήτημα ζωής και θανάτου» (Λουί 2020, 66).

Ο Τόμας Οστερμάγερ, όταν ρωτήθηκε γιατί επέλεξε να ασχοληθεί με έργα του Λουί, απάντησε πως τα έργα του ανασύρουν ξεχασμένες έννοιες όπως αυτές της τάξης ή του ταξισμού, έννοιες που φαίνεται να τις έχουμε βάλει στην άκρη, παρά το γεγονός ότι στις κοινωνίες μας υπάρχουν ολοένα και περισσότερες διαφορές που βασίζονται στην τάξη (Pearson 2018). Ομοίως και για τον Χρήστο Θεοδωρίδη, σκηνοθέτη της παράστασης *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου*, η τάξη (θα έπρεπε να) έχει κεντρική θέση: «όλα είναι ταξικά. Ακόμη και το τραύμα, η φύση και το βάθος του, έχει ταξικό πρόσημο. Το φτωχό γκέι άτομο, ας πούμε, ντρέπεται περισσότερο και εξευτελιζεται περισσότερο» (Μπέκος 2023).

Ο Θεοδωρίδης καταπιάνεται με το έργο, έχοντας ως στόχο να αφηγηθεί «ιστορίες οι οποίες δεν έχουν ειπωθεί ή έχουν ειπωθεί ελάχιστα. Και μάλιστα πολύ σύγχρονες ιστορίες που να αφορούν τους θεατές και τη ζωή τους πιο άμεσα» (Μπέκος 2023). Και πράγματι, η ιστορία που αφηγείται δεν περνάει απαρατήρητη, η παράσταση γίνεται μια από τις πιο συζητημένες παραστάσεις της σεζόν και αποσπά εξαιρετικές κριτικές: «άξιο –όσο και σπάνιο– δείγμα ενός μάχιμου σύγχρονου θεάτρου» (Καράογλου 2023), «ένα θέατρο συνειδητά και

Εικ. 3: Στιγμιότυπο από την παράσταση.
© Αναστασία Γιαννάκη, φωτογραφία από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης της ομάδας.

ουσιαστικά πολιτικό» (Βουδικλάρης 2023), «ευαίσθητη σε κάθε της στιγμή και βαθιά πολιτική» (Βαρδαλαχάκη 2023), «ένα μικρό θεατρικό φως» και μια παράσταση «ανάσα» (Τζίφας 2023), είναι μερικά από τα όσα γράφτηκαν για τη συγκεκριμένη παράσταση. Η παράσταση ξεκινάει με τους δύο ηθοποιούς (Γιώργος Κισσανδράκης, Ντένης Μακρής) να στέκονται ο ένας απέναντι στον άλλον στη μεγάλη σκηνή του ΠΛΥΦΑ στην απόλυτη σιωπή για αρκετά λεπτά. Θυμίζοντας τη συνθήκη συγκέντρωσης των ηθοποιών στη διαδικασία της πρόβας, η σιωπή θα αποτελέσει ένα βασικό σκηνοθετικό εύρημα αναφερόμενο στην ανάκληση των αναμνήσεων από τα δρώντα πρόσωπα¹² και θα επανέρχεται σαν μοτίβο στη διάρκεια της παράστασης σαν ένα σήμα κατατεθέν του περάσματος από τη μια ανάμνηση στην άλλη, από τον ένα ρόλο στον

άλλον. Επιπλέον, θα λειτουργήσει ως αναγκαία αντίστιξη στον καταγιστικό ρυθμό του λόγου και της δράσης σε άλλες σκηνές, όπου η οργανική αλληλοδιείσδυση του ενός στον ρόλο του άλλου, η εναλλαγή ρόλων (πατέρας, Λουί, μητέρα, αδερφός) και η ταχύτητα της αναπαριστάμενης δράσης κυριαρχούν. Πράγματι, οι δύο ηθοποιοί με όχημα τα σώματά τους και τα ελάχιστα αλλά λειτουργικότερα props καταφέρνουν να αναδημιουργήσουν επί σκηνής το σύμπαν της παιδικής ηλικίας του Λουί, περνώντας και οι δυο τους από όλους τους ρόλους, σε ένα υποκριτικό tour de force μετρημένο με ακρίβεια (εικ. 3).

Η δραματουργία του σκηνοθέτη και της Ιζαμπέλας Κωνσταντινίδου οργανώνει την παράσταση με άξονα τις κεντρικές εικόνες του βιβλίου του Λουί που αναλύσαμε παραπάνω ισορροπώντας σε σκηνές απόλυτης βίας, όπως η σκηνή ανάμεσα στον μεγάλο αδερφό, τη μητέρα και τον πατέρα, αλλά και τρυφερότητας, όπως η σκηνή με το παιχνίδι στα κύματα. Η μουσική άλλοτε λειτουργεί σαν ένα χαλί –σεμνή αναφορά στην καταγωγή του έργου μεταφέροντάς

¹² Ο σκηνοθέτης της παράστασης εξάλλου τονίζει ότι «δεν αφηγούμαστε τα γεγονότα, αλλά τα ανασυστήνουμε επί σκηνής με τον ανοιχτό και αγωνιώδη τρόπο που οι άνθρωποι τα θυμούνται». Από τη συνέντευξή του στο *Βήμα*, βλ. ΜΠΕΚΟΣ 2023.

μας στη Γαλλία της δεκαετίας του '90- και άλλοτε σαν βασική προϋπόθεση για την επιτυχία του σκηνοθετικού διακυβεύματος, μιας πολιτικής φωνής που ζητάει να γίνει ορατή εδώ και τώρα. Φυσικά, ο λόγος εδώ είναι για τη σκηνή όπου οι δύο ηθοποιοί με κραγιόν και τακούνια επιδίδονται σε έναν έντονο, ξεσηκωτικό χορό γεμίζοντας τη γυμνή σκηνή με τα παρενδυμένα σώματά τους. Ο υποβλητικός φωτισμός του Τάσου Παλαιορούτα, η ένταση της μουσικής και φυσικά η εξαιρετική χορογραφία της Ξένιας Θεμελή συντελούν στην queer επιτέλεση που φωνάζει «Κοίτα, μπαμπά κοίτα!» κόντρα σε κάθε κανονιστική προσέγγιση φύλου (Τσατσούλης 2023) (εικ. 4).

Επίσης, στο τέλος της παράστασης συμβαίνει κάτι πολύ ενδιαφέρον. Διαβάζεται επί σκηνής ένα κείμενο-απάντηση των ηθοποιών στο τότε νωπό νομοσχέδιο της κυβέρνησης για την υποβάθμιση των σπουδών υποκριτικής τέχνης σε επίπεδο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.¹³ Αν και αυτή η πρακτική συνηθιζόταν σε πολλά θέατρα εκείνη την περίοδο, στη συγκεκριμένη περίπτωση αποκτά διαφορετική βαρύτητα καθώς μεταφέρει τα όσα λέει ο Λουί στο εδώ και το τώρα της ελληνικής πραγματικότητας. Δανειζόμενοι την καταγγελτική φόρμα του Λουί, οι ηθοποιοί κατονομάζουν από σκηνής όσους ευθύνονται για τη δική τους επαγγελματική καταστροφή: τη θέση των Ολάντ, Σαρκοζί, Μακρόν παίρνουν ονόματα της ελληνικής κυβέρνησης. Όπως και με την άλλη ιδιαίτερα επιτυχημένη παράσταση του σκηνοθέτη, το *Σ' εσάς που με ακούτε*,¹⁴ όπου όπως γράφει η Σελλά «μέσω των ηρώων της Λούλας Αναγνωστάκη, [ο σκηνοθέτης] επιμένει να υπογραμμίζει ότι βρισκόμαστε στο 2024, και επιμένει όλα τα θέματα που θίγει το έργο να τα φέρνει εντελώς στον πραγματικό σημερινό χρόνο» (Σελλά, χ.χ.), έτσι και στο *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου*, η σκηνική συνθήκη μοιάζει να επεκτείνεται πέρα από τα όρια της δραματουργίας του Λουί, υπερτονίζοντας την πολιτική διάσταση του έργου, νοηματοδοτώντας περαιτέρω ό,τι προηγήθηκε επί σκηνής και συνδέοντάς το με τις τότε πολιτικές της ελληνικής κυβέρνησης.

Επίλογος

Όταν το πρώτο βιβλίο του Εντουάρ Λουί εκδόθηκε, η μητέρα του σχολίασε: «Γιατί κάθεσαι και λες στο βιβλίο σου ότι ήμασταν φτωχοί;» (Λόουτς & Λουί 2021, 29). Από όλες τις ιστορίες που αφηγείται στο *Να τελειώνουμε με τον Εντύ Μπελγκέλ*, η μητέρα του στάθηκε στην εξιστόρηση της φτώχειας τους. Πόσο μπορεί τελικά η ακραία φτώχεια να σοκάρει; Πόσο έχει μεγαλώσει η ψαλίδα των τάξεων στη σύγχρονη κοινωνία και τι αντίκτυπο έχει αυτό σε μια σειρά από κοινωνικά ζητήματα, όχι απαραίτητα αμιγώς ταξικά (π.χ. κοινωνικές αντι-

¹³ Πρόκειται για το ΠΔ 85/22 που προκάλεσε πολλές αντιδράσεις και κινητοποιήσεις. Βλ. σχετικά την ανακοίνωση του ΣΕΗ 2023.

¹⁴ Ο λόγος εδώ για την παράσταση που ανέβηκε από το ΚΘΒΕ στο Μικρό Θέατρο της Μονής Λαζαριστών στη Θεσσαλονίκη τον Φεβρουάριο του 2023.

Εικ. 4 : Στιγμιότυπο από την παράσταση. © Αναστασία Γιαννάκη, φωτογραφία από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης της ομάδας.

δράσεις απέναντι στη ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητα ή στους μετανάστες); Σίγουρα, το έμφυλο ζήτημα κατέχει κεντρική θέση στα βιβλία του Λουί. Παρόλα αυτά, θεωρούμε ότι το διαφορετικό και ριζοσπαστικό κομμάτι στο έργο του έγκειται στο ότι φέρνει την έμφυλη και την ταξική βία όχι σε αντιπαράθεση, όπως συχνά έχει συμβεί στην καθαρά υλιστική αλλά και στη φεμινιστική και queer θεωρία, αλλά σε έναν απόλυτο συσχετισμό. Εξάλλου, όσο η ταξική συνείδηση συσπειρώνεται γύρω από μια αρσενική, λευκή, ετεροφυλόφιλη ταυτότητα, θα παράγει νέες μορφές βίας, κι όσο οι σπουδές γύρω από τα φύλα θα αγνοούν τον ταξικό παράγοντα, θα αγνοούν μια βασική αιτία καταπίεσής τους.¹⁵

Επιστρέφοντας στις σκηνικές μεταγραφές των έργων του Λουί που αναλύσαμε παραπάνω, θεωρούμε ότι ήταν ιδιαίτερα επιτυχημένα καλλιτεχνικά εγχειρήματα. Πέρα από το γεγονός ότι έφεραν το καινοτόμο έργο του Λουί στο ευρύτερο ελληνικό κοινό, κατάφεραν να το κάνουν με έναν ενδιαφέροντα παραστασιακό τρόπο, προτείνοντας διαφορετικές προσεγγίσεις και σκηνικές φόρμες. Βέβαια, η υποκριτική, η δραματουργία, η επιμέλεια της μουσικής, η εναλλαγή ρυθμού, η κίνηση αποτέλεσαν και στις δύο παραστάσεις βασικούς άξονες πάνω στους οποίους στηρίχθηκε η ευρηματική σκηνοθεσία. Έτσι ο άμε-

¹⁵ Αυτή η προβληματική έχει τονιστεί από θεωρητικούς των σπουδών φύλου, αναφερόμενοι στην παραγωγή της γκέι συλλογικής ταυτότητας ως μια διαδικασία που διαμορφώνεται από την κοινωνική τάξη. Βλ. ενδεικτικά VALOCCHI 1999· BARRETT & POLLACK 2005.

σος και ζωντανός λόγος του έργου του Λουί, με τις συνεχείς αλλαγές οπτικής γωνίας και ταυτόχρονης βίωσης και ανάλυσης της εμπειρίας, μετουσιώθηκε σε ένα φρέσκο, συγκινησιακό και σωματικό σκηνικό θέαμα ικανό να αγγίξει, να εμπνεύσει και να μετατοπίσει τους θεατές. Γιατί το ζητούμενο, όπως υποστηρίζει και ο ίδιος ο Λουί, δεν είναι πλέον να καταστήσουμε κάτι ορατό – όλοι ξέρουν, όλοι γνωρίζουμε.

Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται για την πολιτική αλλά και για την τέχνη είναι το εξής: αφού η ορατότητα από μόνη της δεν αρκεί, ποια μέσα πρέπει να επινοήσουμε ώστε να εξαναγκάσουμε όσες και όσους έχουν την εξουσία να δράσουν; [...] το πρόβλημα δεν είναι απλώς να καταδείξουμε κάτι, αλλά να το καταδείξουμε με έναν τρόπο που θα φέρει τους ανθρώπους αντιμέτωπους με αυτό που ήδη γνωρίζουν, αλλά επιλέγουν να το αγνοούν (Λόουτς & Λουί 2021, 31).

Θεωρούμε ότι και οι δύο σκηνοθέτες βρήκαν τον τρόπο, τουλάχιστον όσον αφορά στο θέατρο, δημιουργώντας δύο παλλόμενες παραστάσεις, άρτια δείγματα σύγχρονου πολιτικού θεάτρου, που συνδιαλέγονται επί ίσοις όροις με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή σκηνή, τόσο σε επίπεδο θεματολογίας όσο και σε επίπεδο σκηνικού ύφους.

Ευχαριστούμε το Εθνικό Θέατρο για την άδεια αναδημοσίευσης φωτογραφικού υλικού και την πρόσβαση στο ηλεκτρονικό αρχείο της παράστασης «Να τελειώνουμε με τον Εντύ Μπελγκέλ», καθώς και τον σκηνοθέτη της παράστασης Ηλία Αδάμ. Ευχαριστίες επίσης στον σκηνοθέτη Χρήστο Θεοδωρίδη και την ομάδα «Η ορχήστρα των μικρών πραγμάτων» για τη συγκατάθεση αναδημοσίευσης σχετικού με την παράσταση «Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου» φωτογραφικού υλικού από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης της ομάδας.

Η παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο μεταδιδακτορικής έρευνας που διεξήχθη την περίοδο 2022–24 στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, υπό την επίβλεψη του καθηγητή κ. Μανώλη Σεραγάκη.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΒΑΡΔΑΛΑΧΑΚΗ, Ι. 2023. Είδαμε την παράσταση «Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου». *naftemporiki.gr*, 7 Μαρτίου 2023, <<https://www.naftemporiki.gr/clickatlife/1447316/eidame-tin-parastasi-poiios-skotose-ton-patera-moy/>> (30/9/2023).
- ΒΟΥΔΙΚΛΑΡΗΣ, Γ. 2023. «Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου» του Εντουάρ Λουί σε σκηνοθεσία Χρήστου Θεοδωρίδη: Πολιτικό θέατρο με πολιτικό τρόπο. *elculture.gr*, 5 Ιανουαρίου 2023, <<https://elculture.gr/poiios-skotose-ton-patera-mou-tou-entouar-loui-se-skinothesia-christou-theodoridi-politiko-theatro-me-politiko-tropo/>>(3/12/2023).
- ΒΡΕΤΤΟΣ, Χ. 2019. «Να τελειώνουμε με τον Εντύ Μπελγκέλ»: Η βία των διακρίσεων δεν έχει τέλος. *athensvoice.gr*, 27 Μαΐου 2019, <<https://www.athensvoice.gr/politismos/theatro-opera/549160/na-teleionoume-me-ton-enty-mpelgkel-h-ton-diakriseon-den-ehi-telos/>> (2/10/2023).
- ΕΘΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ – ΦΕΣΤΙΒΑΛ ΝΕΩΝ ΔΗΜΙΟΥΡΓΩΝ, 2019. *Να τελειώνουμε με τον Εντύ Μπελγκέλ*, <https://www.n-t.gr/el/events/repertory/Na_teleionoume_me_ton_Ent_y_Belgel> (3/11/2023).
- ΚΑΜΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Θ. 2021. Κι όμως μπορούμε να κουβεντιάσουμε. Στο: ΛόΟΥΤΣ & ΛΟΥΪ 2021, 65–71.
- ΚΑΡΑΪΟΓΛΟΥ, Τ. 2023. *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου*. *athinorama.gr*, 12 Ιανουαρίου 2023, <<https://www.athinorama.gr/theatre/theatre-reviews/3012619/3012619-poiios-skotose-ton-patera-mou/>> (15/09/2023).
- ΛΟΟΥΤΣ, Κ. & ΛΟΥΪ, Ε. 2021. *Διάλογοι για την τέχνη και την πολιτική*, μτφρ. Στ. Ζουμπουλάκη, επίμετρο Θ. Καμπαγιάννη. Αθήνα: Αντίποδες.
- ΛΟΥΪ, ΕΝΤ. 2018. *Να τελειώνουμε με τον Εντύ Μπελγκέλ*, μτφρ. Μιχ. Αρβανίτης. Αθήνα: Αντίποδες.
- _____, 2019. *Ιστορία της βίας*, μτφρ. Στ. Ζουμπουλάκη. Αθήνα: Αντίποδες.
- _____, 2020. *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου*, μτφρ. Στ. Ζουμπουλάκη. Αθήνα: Αντίποδες.
- _____, 2021. *Αγώνες και μεταμορφώσεις μιας γυναίκας*, μτφρ. Στ. Ζουμπουλάκη. Αθήνα: Αντίποδες.
- _____, 2022. *Αλλαγή: Μέθοδος*, μτφρ. Στ. Ζουμπουλάκη. Αθήνα: Αντίποδες.
- _____, 2024. *Η Μονίκ δραπετεύει*, μτφρ. Στ. Ζουμπουλάκη. Αθήνα: Αντίποδες.
- ΜΠΕΚΟΣ, ΓΡ. 2023. «Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου»: Μια παράσταση «με ορίζοντα την έκπληξη». *tovima.gr*, 2 Οκτωβρίου 2023, <<https://www.tovima.gr/print/culture/me-orizontatin-ekpliksi>> (28/11/2023).
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Γ. 2019. Ηλία Αδάμ, ποιος είναι ο «Εντύ Μπελγκέλ» και γιατί πρέπει να τελειώνουμε μαζί του; *monopoli.gr*, 29 Οκτωβρίου 2019, <<https://www.monopoli.gr/2019/10/29/people/349569/ilia-adam-poiios-einai-o-enty-mpelgkel-kai-giati-prepei-na-teleionoume-mazi-tou/>> (3/11/2023).
- ΟΡΧΗΣΤΡΑ ΤΩΝ ΜΙΚΡΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ, 2022–23. *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου*, σκηνοθ. Χρ. Θεοδωρίδης. Αθήνα: ΠΛΥΦΑ.
- ΣΕΗ, 2023. Απόσυρση του ΠΔ 85/22: Όχι τσεκούρι στον πολιτισμό. *ΣΕΗ*, 9 Ιανουαρίου 2023, <<https://sei.gr/2023/01/ανακοιωση-ση-3/>> (22/03/2025).

- ΣΕΛΛΑ, Ό. χ.χ. «Σ' εσάς που με ακούτε» ή το προσωπικό είναι πολιτικό (της Όλγας Σελλά). *oanagnostis.gr*, <<https://www.oanagnostis.gr/s-esas-roy-me-akoyte-i-to-prosopiko-einai-politiko-tis-olgas-sella/>> (19/03/2025).
- ΤΖΙΦΑΣ, Χρ. 2023. *Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου*: Η πολιτική διαχείριση του τραύματος σε μια παράσταση-ανάσα. *avgi.gr*, 16 Οκτωβρίου 2023, <https://www.avgi.gr/tehnas/464463_i-politiki-diaheirisi-toy-traymatos-se-mia-parastasi-anasa> (3/11/2023).
- ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ, Δ. 2023. Κοίτα, μπαμπά, κοίτα. *imerodromos.gr*, 15 Ιανουαρίου 2023, <<https://www.imerodromos.gr/koita-mpampa-koita/>> (25/10/2023).
- ΦΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Σ. 2023. Το χαρτί και η σκηνή. Η περίπτωση του Édouard Louis. Στο: *7ο Πανελλήνιο Θεατρολογικό Συνέδριο «Το θέατρο και οι τέχνες του: ιστορία, θεωρία και πράξη»*, (Θεσσαλονίκη, 27 Σεπτεμβρίου–1 Οκτωβρίου 2023), Τμήμα Θεάτρου Α.Π.Θ. [Προφορική ανακοίνωση].
- ACHILLE, É. 2019. Village People. *Romance Notes* 59(1): 173–84.
- BARRETT, D. & POLLACK, L. 2005. Whose Gay Community? Social Class, Sexual Self-expression, and Gay Community Involvement. *The Sociological Quarterly* 46(3): 437–56.
- BARTLETT, N. 2017. *The End of Eddy* by Édouard Louis: Review – A Childhood in Hell. *theguardian.com*, 1 Φεβρουαρίου 2017, <<https://www.theguardian.com/books/2017/feb/01/the-end-of-eddy-by-edouard-louis-review>> (2/11/2023).
- CLIQUE.TV, χ.χ. *Le gros journal avec Édouard Louis : l' enfant terrible de la littérature accuse...*, <<https://www.youtube.com/watch?v=9-wEGfkCPa0>> (10/2/2024).
- DUVAL, E. χ.χ. Édouard Louis in Conversation with Elizabeth Duval. *Matadero Madrid*, <<https://www.mataderomadrid.org/en/schedule/edouard-louis-conversation-elizabeth-duval>> (3/9/2023).
- EDINBURGH INTERNATIONAL FESTIVAL, χ.χ. *The End of Eddy*, <<https://www.eif.co.uk/archive/the-end-of-eddy>> (18/2/2024).
- EKKER, J. P., Brandhaarden. *Parool*. 10 Φεβρουαρίου 2022, <<https://www.parool.nl/kunst-edia/brandhaarden~b2d9f35b/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>> (25/3/2025).
- FOERSTER, M. 2016. Du 'familles, je vous hais!' Au transfuge de classe: le cas Eddy Bellegueule. *Revue critique de fixxion française contemporaine* 12: 1–15, <<https://journals.openedition.org/fixxion/7489>> (10/1/2024).
- ITA (Internationaal Theater Amsterdam), χ.χ. *Im Herzen der Gewalt*, <<https://ita.nl/en/shows/im-herzen-der-gewalt/2486117/>> (10/2/2024).
- _____, χ.χ. *Battles and Metamorphoses of a Woman*, <<https://ita.nl/en/shows/battles-and-metamorphoses-of-a-woman/2785324/>> (17/5/2023).
- _____, χ.χ. *Who Killed my Father*, <<https://ita.nl/en/shows/who-killed-my-father/3321252/>> (15/2/2023).
- KAROZAKIS, G. 2018. *Qui a tué mon père*: Édouard Louis entre mémoire, fiction et pardon. *univers.fr*, 24 Ιουλίου 2018, <<https://www.univers.fr/qui-a-tue-mon-pere-edouard-louis>> (18/1/2024).
- NATIONAL THEATRE – NEW CREATORS FESTIVAL, 2019. *The End of Eddy*, <https://www.n-t.gr/el/events/repertory/Na_teleionoume_me_ton_Enty_Belgel> (3/11/2023).

- ORCHESTRA MIKRON PRAGMATON, 2022–23. *Who killed my father*, dir. Chr. Theodoridis. Athens: PLYFA.
- PEARSON, J. 2018. Speaking for both Victim and Perpetrator: History of Violence at the Schaubühne. *Schaubühne.de*, 29 Μαΐου 2018, <<https://www.schaubuehne.de/en/blog/speaking-for-both-victim-and-perpetrator.html>> (6/12/2023).
- _____, 2021. “The Autobiographical Avant-Garde”: Édouard Louis On-Stage at the Schaubühne. *Schaubühne.de*, 8 Οκτωβρίου 2021, <<https://www.schaubuehne.de/en/blog/pearson-pere.html>> (2/10/2023).
- SCHAUBÜHNE, Χ.Χ. *Im Herzen der Gewalt (History of Violence)*, <<https://www.schaubuehne.de/en/produktionen/im-herzen-der-gewalt.html?m=368>> (12/1/2023).
- _____, Χ.Χ. *Qui a tué mon père (Who Killed my Father)*, <<https://www.schaubuehne.de/en/produktionen/qui-a-tu-mon-pre-brwer-hat-meinen-vater-umgebracht.html>> (3/3/2023).
- SIDIROPOULOU, A. 2015. Mise-en-Scène as Adaptation. *Critical Stages – Scènes critiques* 12: 1–11, <<https://www.critical-stages.org/12/mise-en-scene-as-adaptation/>> (3/11/2023).
- SIMOU, A. 2022. We Are in the Army Now: A Queer, Mediatized, Covid-era Theater Show. *International Journal of Performance Arts and Digital Media* 18(1): 1–9.
- VALOCCHI, S. 1999. The Class-inflected Nature of Gay Identity. *Social Problems* 46(2): 207–24.
- WILLSHER, K. 2018. Interview: Édouard Louis: “We Didn’t Reject Literature – It Rejected Us.” *theguardian.com*, 8 Ιουνίου 2018, <<https://www.theguardian.com/books/2019/jun/08/edouard-louis-who-killed-my-father-interview>> (3/9/2023).

Αλεξάνδρα Σίμου

Μεταδιδακτορική ερευνήτρια
Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης
Τομέας Θεατρικών, Κινηματογραφικών και Μουσικών Σπουδών
simoualex@gmail.com

ΤΕΛΕΤΗ ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΗΣ
ΕΠΙΤΙΜΗΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ

HONORARY DOCTORATE
AWARD CEREMONY

ΤΕΛΕΤΗ ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ Α.Ε. ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΕ ΕΠΙΤΙΜΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ
ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
(ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΩΔΕΙΟ, ΡΕΘΥΜΝΟ,
8 ΝΟΕΜ. 2024)

✧

KATERINA SAKELLAROPOULOU'S

HONORARY DOCTORATE
AWARD CEREMONY
(Nov. 8, 2024)

Στιγμιότυπο από την τελετή αναγόρευσης, στο Ελληνικό Ωδείο Ρεθύμνου, 8/11/2024 (<https://fks.uoc.gr/αναγόρευση-της-α-ε-της-προέδρου-της-δη-2/>).

Η Α.Ε. Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Κατερίνα Σακελλαροπούλου, αναγορεύθηκε Επίτιμη Διδάκτορας του Τμήματος Φιλοσοφίας, της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, σε μια λαμπρή τελετή που έλαβε χώρα την Παρασκευή, 8 Νοεμβρίου 2024, στο «Ελληνικό Ωδείο», στο Ρέθυμνο.

Την Πρόεδρο προσφώνησε ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου Κρήτης Καθηγητής Γεώργιος Μ. Κοντάκης, ενώ η Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας Σταυρούλα Τσινόρεμα παρουσίασε το έργο και τη συμβολή της τιμώμενης στην επιστήμη και την κοινωνία.

Την ανάγνωση των κειμένων του Ψηφίσματος του Τμήματος, της Αναγόρευσης και του Διδακτορικού Διπλώματος έκανε η Κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής Καθηγήτρια Αγγέλα Καστρινάκη.

Ακολούθησε η περιένδυση της τιμώμενης με την τήβεννο και το επιτηβέννιο της Σχολής και η επίδοση των τίτλων και του χρυσού μεταλλίου του Πανεπιστημίου Κρήτης από τον Πρύτανη Καθηγητή Γεώργιο Μ. Κοντάκη.

Η τελετή ολοκληρώθηκε με την ομιλία της Προέδρου.

Στην εκδήλωση παρευρέθηκαν εκπρόσωποι της πολιτικής, θρησκευτικής, στρατιωτικής και πολιτειακής ηγεσίας, μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας του Πανεπιστημίου Κρήτης, καθώς και εκπρόσωποι φορέων και συλλόγων.

ΕΠΑΙΝΟΣ

Εξοχότατη κυρία Πρόεδρε της Δημοκρατίας,

ΣΑΣ ΚΑΛΩΣΟΡΙΖΩ, με τιμή, στην αποψινή πανηγυρική τελετή, θέμα της οποίας αποτελεί η αναγόρευση της Αυτής Εξοχότητάς Σας σε επίτιμη Διδάκτορα του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Στο πρόσωπό Σας τιμούμε τη γυναίκα επιστήμονα, την άριστη νομικό με ουσιαστική συμβολή στην επιστήμη του Δικαίου, ειδικότερα στη διαμόρφωση του συνταγματικού, διοικητικού και περιβαλλοντικού Δικαίου, και μείζονα προσφορά στην απονομή και στην οργάνωση της Δικαιοσύνης, με ιδιαίτερη ευαισθησία στη σύνδεση Ηθικής και Δικαίου· τιμούμε την ενεργό πολίτη που έχει συμβάλει στην προαγωγή του δημοσίου διαλόγου, ιδιαίτερα για θέματα προστασίας του περιβάλλοντος, αλλά και για την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, την έμπρακτη διασφάλιση των ηθικοπολιτικών αρχών του Κράτους Δικαίου και της Δημοκρατίας. Τιμούμε την ιδιαίτερη προσωπικότητα η οποία συμπυκνώνει εκείνα τα χαρακτηριστικά που δικαιολόγησαν το έτος 2020 την ευρύτατη αποδοχή σας από την κοινωνία των Ελλήνων πολιτών και θεμελίωσαν την εκλογή σας με ευρύτατη πλειοψηφία στο κορυφαίο αξίωμα της Ελληνικής Δημοκρατίας.

ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ

Η Κατερίνα Νικολάου Σακελλαροπούλου γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη. Είναι απόφοιτη του Αρσακείου και πτυχιούχος της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Διεξήγαγε μεταπτυχιακές σπουδές στο δημόσιο δίκαιο στο Πανεπιστήμιο Paris II στη Γαλλία.

Η τιμωμένη διορίσθηκε κατόπιν διαγωνισμού, ως Εισηγήτρια, στο Συμβούλιο της Επικρατείας το 1982, στη συνέχεια προήχθη σε Πάρεδρο το 1988, και σε Σύμβουλο το 2000. Υπηρέτησε ως Πάρεδρος στο Γ' Τμήμα και ως Σύμβουλος στο Ε' Τμήμα του Δικαστηρίου. Το 2015 προήχθη σε Αντιπρόεδρο και υπηρέτησε στο Γ' Τμήμα. Το 2018 επιλέχθηκε πρώτη γυναίκα Πρόεδρος του Δικαστηρίου, θέση στην οποία παρέμεινε μέχρι τον Φεβρουάριο 2020.

Κατά τη διάρκεια της θητείας της ως δικαστής, διδάξε επί δεκαετία «Δίκαιο του Περιβάλλοντος» στην Εθνική Σχολή Δικαστών στη Θεσσαλονίκη. Έχει λάβει μέρος σε σημαντικό αριθμό επιστημονικών συνεδρίων και ημερίδων, ενώ έχει συγγράψει σειρά επιστημονικών άρθρων και μελετών τόσο για γενικότερα ζητήματα ερμηνείας και εφαρμογής του Συντάγματος όσο και για ειδικότερα θέματα περιβαλλοντικού και χωροταξικού δικαίου, ισότητας των φύλων, προστασίας των θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων, ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης και κατοχύρωσης του Κράτους Δικαίου. Έχει δε γίνει αποδέκτης ενός τιμητικού τόμου οκτακοσίων τριάντα δύο σελίδων, με συμβολές περισσότερων των εξήντα διακεκριμένων Ελλήνων και ξένων επιστημόνων, δικαστών και ερευνητών, υπό τον τίτλο *Το Βιώσιμο Κράτος*, εκδόσεις Σάκκουλα, 2022.

Έχει διατελέσει πρόεδρος της Ενώσεως Δικαστικών Λειτουργιών του Συμβουλίου της Επικρατείας (1993–1995 και 2000–2001), καθώς και Πρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Δικαίου του Περιβάλλοντος (2015–2019). Υπήρξε μέλος της Κεντρικής Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής, Πρόεδρος του Πειθαρχικού Συμβουλίου του Υπουργείου Εξωτερικών, μέλος του Ειδικού Δικαστηρίου του Άρθρου 86 του Συντάγματος στην υπόθεση της λίστας Λαγκάρντ και Πρόεδρος του Ειδικού Δικαστηρίου αγωγών κακοδικίας του Άρθρου 99 του Συντάγματος.

Η τιμωμένη, εκ της θέσεώς της στη δικαστική έδρα, δικαστική λειτουργός στο Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της χώρας, που αποτελεί βασικό πυλώνα του Κράτους Δικαίου και «θεσμικό αντίβαρο» προς την κρατική εξουσία στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης, ως δικαστική λειτουργός και εφαρμοστής των συνταγματικών επιταγών και της συνταγματικής νομιμότητας, έχει συμβάλει καθοριστικά στη διαμόρφωση της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, στη λειτουργία και απονομή της Δικαιοσύνης και στην προάσπιση των αρχών του Κράτους Δικαίου.

Από τον τεράστιο όγκο των αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας στις οποίες η ίδια έχει συμβάλει, αποπειρώμαι να αναφέρω ορισμένες, ενδεικτικά, οι οποίες αφορούν κυρίως στην προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς επίσης και στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των πολιτών ως προσώπων.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας, τόσο σε επίπεδο Ολομέλειας όσο και σε εκείνο του Ε' Τμήματος, στο οποίο υπηρέτησε η τιμωμένη κατά την περίοδο 2000–2015 ως Σύμβουλος Επικρατείας, έλαβε κρίσιμες αποφάσεις εξέχουσας κοινωνικής σημασίας, όταν έκρινε πως η οικονομική ανάπτυξη, από τη μια

πλευρά, και η βιωσιμότητα του περιβάλλοντος και της κοινωνίας, από την άλλη, δεν είναι και δεν πρέπει να νοούνται ως ανταγωνιστικά μεγέθη, αλλά να εκλαμβάνονται ως συνδυαζόμενα αγαθά και να υιοθετούνται κατάλληλες, συνεκτικές πολιτικές, οι οποίες εναρμονίζουν τους δύο στόχους. Η ανάπτυξη πρέπει να είναι φιλική προς το φυσικό και το πολιτιστικό περιβάλλον, άλλως δεν πληροί τους όρους της, που είναι η κοινωνική ευημερία και πρόοδος. Προκειμένου δε να είναι «βιώσιμη» («στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας»), σύμφωνα με το άρθρο 24.1 του Συντάγματος, πρέπει να επιτυγχάνει την εναρμόνιση της προστασίας του περιβάλλοντος «και στις τρεις μορφές του (φυσικό, οικιστικό και πολιτιστικό) με την αναγκαία για κάθε υγιή κοινωνία του δυτικού κόσμου οικονομική ανάπτυξη», όπως έχει επισημάνει η ίδια η τιμωμένη σε σχετική μελέτη της το 2016. Στην αντίθετη περίπτωση, η οποιαδήποτε ανάπτυξη ή οικονομική στοχοθεσία δεν θα είναι «βιώσιμη», με καμία από τις δύο σημασίες του όρου, δηλ. ούτε είναι δυνατόν να βιωθεί χωρίς να καταστρατηγεί τους όρους της (απειλή κατά της ζωής), ούτε είναι άξια να βιωθεί (αφού συνιστά απειλή κατά του ευ ζην).

Αναφέρω μια σειρά από άλλες σημαντικές αποφάσεις στις οποίες έχει συμμετάσχει η κυρία Σακελλαροπούλου, που αφορούσαν στη (μερική) εκτροπή του Αχελώου ποταμού, όταν το Συμβούλιο της Επικρατείας με δική της εισήγηση είχε αποφανθεί κατ' επανάληψη (2005, 2009, 2014) ότι απαιτείται, σύμφωνα με την ελληνική συνταγματική τάξη, να εκτιμάται δεόντως, να σταθμίζεται καταλλήλως και να συνυπολογίζεται προσεκτικά, κατά την άσκηση της σχετικής δημόσιας πολιτικής, «η περιβαλλοντική βλάβη σε περιοχή» που είναι ευαίσθητη, από περιβαλλοντική άποψη, και υπάγεται σε καθεστώς ιδιαίτερης προστασίας (εν προκειμένω, η διαχείριση και η προστασία των υδατικών πόρων). Κρίθηκε λοιπόν από το Συμβούλιο της Επικρατείας, σε συνέχεια προηγούμενης σχετικής νομολογίας του, ότι το σχεδιαζόμενο έργο αντίκειται «προδήλως» στην αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, η οποία υπαγορεύει την αποφυγή πρόκλησης βλάβης στο οικοσύστημα και εν γένει στο φυσικό περιβάλλον.

Δικαιολογητική βάση της παραπάνω απόφασης αποτελεί η θεμελιώδης ηθικο-πρακτική αρχή της μη βλάβης. Στην ηθική, κανείς δεν μπορεί να προκαλεί βλάβη ή να καταστρέφει την ελεύθερη δράση των άλλων. Πρακτικές που υπονομεύουν την άσκηση της ελεύθερης δράσης και που προκαλούν βλάβη σε όντα που μπορεί να υποστούν βλάβη (καταστρέφοντας όρους ζωής και ευζωίας τους) είναι ηθικά απαράδεκτες. Η αρχή της απόρριψης της πρόκλησης βλάβης σε άλλους περιλαμβάνει το καθήκον της απόρριψης της καταστροφής ή υπονόμευσης των δυνάμεων αναπαραγωγής και αναζωογόνησης του φυσικού κόσμου (κλίμα, καθαρός αέρας, καθαρά ύδατα...), καθώς μια τέτοια καταστροφή μπορεί να επιφέρει βλάβη σε κάποιους, σε πολλούς ή όλους τους κατοίκους του πλανήτη. Για αυτόν τον λόγο, η περιβαλλοντική ασφάλεια αποτελεί δημόσιο αγαθό και οι εγγυήσεις προστασίας της αποτελούν δέσμευση

και υποχρέωση του κράτους. Στο πλαίσιο αυτό, όπως έχει δημόσια υποστηρίξει η τιμωμένη, αναφορικά με την κλιματική κρίση, και η δικαστική εξουσία αναμετράται με την εγγύηση και την οριοθέτηση της κρατικής υποχρέωσης ανάσχεσης και προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή κατά την αντιμετώπιση των επιπτώσεών της.

Και για να μιλήσω με τη φωνή της Φιλοσοφίας, ασκούμε κριτική στην ανθρώπινη επέμβαση στο φυσικό περιβάλλον, όχι επειδή διαταράσσει μια υποτιθέμενη προϋπάρχουσα «φυσική τάξη», αλλά επειδή απειλεί να στερήσει από τη φύση για τον άνθρωπο, όλους τους θιγομένους, εκείνα τα όρια και εκείνες τις διαστάσεις, τα μέτρα και τους όρους, που είναι αναγκαίοι για την επιβίωση και για κάθε πράξη. Εδώ η Ηθική συναντάται με το Δίκαιο και την Πολιτική.

Ευρέως γνωστές είναι οι αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας στις οποίες συμμετείχε η τιμωμένη, και προκάλεσαν ιδιαίτερο δημόσιο ενδιαφέρον, σχετικά με τα προσφυγικά κτίρια της Λεωφόρου Αλεξάνδρας στην Αθήνα, τα οποία χαρακτηρίστηκαν ως μνημεία του συνόλου. Οι οκτώ τριώροφες προσφυγικές πολυκατοικίες της Λεωφόρου Αλεξάνδρας θεωρήθηκαν τεκμήρια μιας σημαίνουσας ιστορικής περιόδου της Ελλάδας και αντιπροσωπευτικά δείγματα κτιρίων του Μοντέρνου Κινήματος της εποχής τους. Υπογραμμίστηκε, με αυτό το σκεπτικό, η σημασία της διατήρησης της ιστορικής μνήμης. Σημαντικές είναι επίσης οι αποφάσεις του ΣτΕ για τα διατηρητέα κτίρια της Διονυσίου Αρεοπαγίτου κατά την ανέγερση του νέου Μουσείου της Ακρόπολης, αποφάσεις κατά τις οποίες αναδείχθηκε η σημασία της ισότιμης μεταχείρισης των αρχαίων και νεότερων μνημείων.

Πέραν όμως των αποφάσεων που αφορούν στην προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς, χαρακτηριστικές είναι οι αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, στις οποίες συνέβαλε η κυρία Σακελλαροπούλου, και αφορούν στην προστασία θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών των πολιτών. Τα θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες συνδέονται άρρηκτα με τον σεβασμό της προσωπικότητας και την ελεύθερη ανάπτυξη αυτής, η οποία αποτελεί καταστατική συνταγματική αρχή, συνδεδεμένη με το ηθικό στάτους των προσώπων, δηλαδή εκείνη την ηθική ιδιότητα των υποκειμένων της κοινωνικής συμβίωσης, άρρηκτα συνδεδεμένη με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, *την άνευ όρων και προϋποθέσεων αξία*, που διαφοροποιεί τα υποκείμενα της κοινωνικής συμβίωσης από τα απλά πράγματα, από τα απλά αντικείμενα αυτής.

Τα δικαιώματα αποτελούν ισχυρές κανονιστικές αξιώσεις, δεσμευτικές αρχές της συνολικής έννομης τάξης, που διέπουν τη διαμόρφωση των εννόμων σχέσεων μεταξύ των ιδιωτών. Τα δικαιώματα ισχύουν έναντι όλων των συντεταγμένων οργάνων του κράτους και οριοθετούν την δράση και τις επιλογές του κοινού νομοθέτη και της διοίκησης. Εφαρμόζονται δε κατά άμεσο και δεσμευτικό τρόπο από τον δικαστή και την δικαστή, κάθε φορά που αντιμετω-

πίζουν σχετικές διαφορές. Άξιες αναφοράς είναι οι αποφάσεις της Ολομέλειας του ΣτΕ (2001, 2019) σχετικά με την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, η οποία, κατά το άρθρο 13 του Συντάγματος, είναι «απαραβίαστη». Προσδιορίζει και κατοχυρώνει το δικαίωμα του προσώπου να μην αποκαλύπτει το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του, αμέσως ή εμμέσως, ενώ περιορίζει την κρατική εξουσία, έτσι ώστε καμία κρατική αρχή δεν επιτρέπεται να αναζητά το θρησκευτικό φρόνημα του ατόμου, ή να του επιβάλλει την εξωτερική των θρησκευτικών πεποιθήσεών του.

Άλλες ενδεικτικές, καθοριστικές αποφάσεις, στις οποίες συμμετείχε, αφορούσαν στις κεραίες κινητής τηλεφωνίας, την αυθαίρετη δόμηση, δόμηση σε νησιά (Υδρα – Τήνος), θέματα χρήσεων γης, προστασία αιγιαλού, τον προαστιακό σιδηρόδρομο, τη ρύπανση Ασωπού, χωροταξικά σχέδια Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας, Βιομηχανίας και υδατοκαλλιεργειών, διαχείριση απορριμμάτων, περιβαλλοντική ευθύνη, παραχώρηση παραλιών σε ΟΤΑ. Οι λύσεις που δόθηκαν ήταν σε πολλές περιπτώσεις πρωτοποριακές.

Στις 22 Ιανουαρίου 2020, η Κατερίνα Σακελλαροπούλου εκλέγεται πρώτη γυναίκα Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας (8η Πρόεδρος της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας) και αναλαμβάνει καθήκοντα στις 13 Μαρτίου 2020. Η τιμωμένη ψηφίστηκε από το Κοινοβούλιο με ευρύτατη πλειοψηφία και εξελέγη με την πρώτη ψηφοφορία, με 261 ψήφους επί του συνόλου των 294 παρόντων βουλευτών. Η εκλογή της συμπύκνωσε όλα όσα η ίδια φέρει: τον συμβολισμό της έμφυλης ισότητας, της επιστήμονα νομικού, της ακέραιης, υπεύθυνης και οξυδερκούς δικαστή, της ενεργού πολίτη, η οποία από όλες τις θέσεις ευθύνης που καταλαμβάνει συμβάλλει με επιστημονική κατάρτιση και κοινωνική ευαισθησία στην ενίσχυση της εμπιστοσύνης των πολιτών προς τον νόμο (και το δικαστικό σύστημα) και στην αξιοπιστία των θεσμών.

ΤΟ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΚΟ

Εξοχότατη κυρία Πρόεδρε,

Ισχυροί δεσμοί συνδέουν την ηθική με το δίκαιο και την πολιτική. Η φιλοσοφία εντάσσει στους προβληματισμούς της τη σχέση αυτή, ανιχνεύει την ιδιαίτερη και λεπτοφυή σύνδεσή τους. Είναι επιφυλακτική απέναντι σε θετικιστικές θέσεις που υποστηρίζουν την αποκοπή των θεσμών και της πολιτικής από κάθε είδους ηθικές εκτιμήσεις. Σήμερα, όμως, στις κοινωνίες της νεότερης εποχής, του πλουραλισμού και της διαφοράς, η (επανα)σύνδεση ηθικής και πολιτικής δεν διαμείβεται με όρους παραδοσιακών ομοιογενών κοινωνιών (με την αναζήτηση ενός μοναδιαίου κοινού αγαθού, κατά το πρότυπο της πλατωνικής πολιτείας, βλ. «φιλόσοφος-βασιλεύς»), αλλά με τη διάκριση ανάμεσα σε δύο σφαίρες του ηθικού πεδίου, τη σφαίρα της δικαιοσύνης (που αποβλέπει

στη δίκαιη οργάνωση της κοινωνικής συμβίωσής μας), αφενός, και τη σφαίρα του αγαθού (δηλ. την προσωπική σφαίρα, που αφορά στην επίτευξη του αγαθού του βίου του καθενός και της καθεμιάς), αφετέρου. Εάν η ηθική επιχειρεί να απαντήσει το ερώτημα «πώς βιοτέον; ποιος βίος είναι ο καλύτερος από τη σκοπιά του αυτοσεβασμού του προσώπου, ο οποίος είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την πρωτοπρόσωπη δέσμευση απέναντι στους άλλους;», το ερώτημα της πολιτικής, από τη σκοπιά της πολιτικής φιλοσοφίας, είναι: «Πώς πρέπει να διαμορφώνουμε τις μεταξύ μας σχέσεις ώστε να προάγεται το αγαθό του βίου του καθενός και της καθεμιάς υπό συνθήκες ελευθερίας, ισότητας, δικαιοσύνης, ίσου σεβασμού και μέριμνας;». Εδώ το ηθικά θεμιτό και το αθέμιτο των πράξεων κρίνεται από τη σκοπιά του δικαιολογημένου ελέγχου της πολιτείας και της άσκησης του δημοσίου καταναγκασμού.

Οι δύο σφαίρες συνδέονται μεταξύ τους μέσω της θεμελιώδους αρχής της αυτονομίας (ως *ηθικής αυτονομίας* των προσώπων και *νομικο-πολιτικής αυτονομίας* ελεύθερων και ίσων πολιτών ως προσώπων). Η σύνδεση δε μεταξύ των δύο πεδίων της ανθρώπινης πράξης διαμεμβραίνεται με την ενεργοποίηση ενός ενδιάμεσου χώρου μεταξύ της ιδιωτικής σφαίρας και της σφαίρας των θεσμών, εκείνου της *δημοσιότητας, της κοινωνίας των πολιτών*, όπως με σειρά συμβολών σας έχετε αναδείξει.

Η φιλοσοφία στοχάζεται τη σχέση ηθικής, δικαίου και πολιτικής, δεσμευόμενη γύρω από τη δημόσια χρήση του λόγου. Έχει αποστολή της τη δημόσια διάδοση των επιχειρημάτων της. Αλλά στόχος της δεν είναι ο (πλατωνικός) της άμεσης επέμβασης στην πολιτική εξουσία. Σύμπτωση φιλοσοφίας και πολιτικής θα ήταν ασυμβίβαστη με τη λειτουργία και των δύο. Στοχάζεται όμως και ομιλεί δημόσια για τη σχέση νομιμότητας και ηθικότητας, προς το συμφέρον της κοινωνίας.

ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΟΤΗΤΑ

Κατά τη φιλοσοφία, η κρατική σκοπιμότητα δεν μπορεί από μόνη της να αποτελέσει κριτήριο του ορθού και δικαίου. Το ισχύον δίκαιο και η επιβολή του εκ μέρους της κρατικής εξουσίας δεν είναι επαρκείς λόγοι, προκειμένου να δικαιολογηθεί η απαίτηση συμμόρφωσης και η δέσμευση των μελών της κοινωνίας σε αυτό. Τούτο διότι το θετό δίκαιο δεν οφείλει την ισχύ του στο εμπειρικό γεγονός της θέσπισης ή της επιβολής του από την κρατούσα κοινωνικοπολιτική δύναμη, αλλά στο ότι τόσο η ισχύς της έννομης τάξης όσο και το καθήκον υπακοής σε αυτή μπορούν να δικαιολογηθούν ηθικοπολιτικά.

Το καθήκον υπακοής στον νόμο και το ισχύον δίκαιο ερείδεται στο ότι το περιεχόμενο των κανόνων του θετού δικαίου είναι ηθικά δικαιολογήσιμο. Έτσι μπορεί να πείθει τους πολίτες για τη δεσμευτικότητά του και να θεμελιώνει απαίτηση συμμόρφωσης, ανεξάρτητα από το ποια κοινωνικοπολιτική δύναμη

τυγχάνει να τους έχει επιβάλει. Υπερέχει, δηλαδή, το ηθικό και όχι το πολιτικό στοιχείο του δικαίου. Η υποχρεωτικότητα προκύπτει από την οργανική, εσωτερική σύνδεση των θετών νόμων με θεμελιώδεις ηθικοπολιτικές αρχές, που αποτελούν τη βάση της κοινωνικής συμβίωσης και διέπουν τη δίκαιη οργάνωση της κοινωνικής ζωής.

ΗΘΙΚΗ, ΔΙΚΑΙΟ, ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Οι παραπάνω φιλοσοφικοί προβληματισμοί οδηγούν σε ουσιαστικές ηθικο-πολιτικές αξιώσεις όσον αφορά την πράξη μας και σε σχέση με το περιβάλλον.

Το καθήκον να μεριμνούμε για το περιβάλλον δικαιολογείται με βάση ένα αίτημα συλλογικής ευθύνης υπό την κανονιστική οπτική της δικαιοσύνης, δηλαδή με βάση την ηθική αρχή αυτού που οφείλουμε προς όλους τους θιγόμενους, ώστε να μην προκαλούμε βλάβη, να μην καταστρέφουμε όρους αναγκαίους για τη ζωή και την πράξη τους.

Η περιβαλλοντική διακινδύνευση εγείρει ζητήματα θεμελιωδών δικαιωμάτων, της προστασίας της ζωής, της προσωπικής ασφάλειας, της υγείας, της ελευθερίας και της προσωπικής ευημερίας όλων, και θέτει στην ημερήσια διάταξη το αίτημα της υπεράσπισης και των εγγυήσεών τους από κρατικούς αλλά και παγκόσμιους θεσμούς.

Μείζον, πειστικό περιβαλλοντικό πρόβλημα αποτελεί η κλιματική επιβάρυνση. Η δε μέριμνα για την κλιματική αλλαγή είναι μέριμνα για περιβαλλοντική προστασία ως αξίωση αποφυγής βλάβης που προκύπτει από περιβαλλοντικές αλλαγές (εν μέρει ανθρωπογενείς, εν μέρει όχι), οι οποίες είναι τόσο απότομες, ταχείες και δραστικές ως προς τις συνέπειές τους, ώστε δεν μπορούν όλοι να προσαρμοσθούν επιτυχώς, χωρίς να θιγεί η ζωή, η υγεία, η ασφάλειά τους, δηλαδή, θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματά τους.

Όλοι και όλες έχουν δικαίωμα σε ένα ασφαλές περιβάλλον εργασίας χωρίς να αναγκάζονται να έχουν να διαλέξουν ανάμεσα στην υγεία και την ασφάλεια της ζωής τους, αφενός, και στη δυνατότητα εργασίας και την εξασφάλιση απασχόλησης, αφετέρου.

Τα περιβαλλοντικά ζητήματα είναι σήμερα ένα από τα κατ' εξοχήν κρίσιμα κοινωνικά πεδία όπου η Φιλοσοφία και η Βιοηθική συναντούν τη Νομική Επιστήμη, εκεί που, όπως χαρακτηριστικά έχει υποστηρίξει η τιμωμένη,

η διεπιστημονική προσέγγιση μπορεί να αναδείξει τον πολύπλευρο και πολυσύνθετο, επιστημονικό, νομικό, οικονομικό και κοινωνικό, χαρακτήρα των επιπτώσεων μιας διοικητικής πράξης, την οποία οι δικαστές καλούνται να κρίνουν και να αξιολογήσουν [...].

Έχει μιλήσει για «κατάσταση έκτακτης κλιματικής ανάγκης», και υπό αυτές τις

συνθήκες πως καθίσταται επιτακτική και δεσμευτική η ηθικο-πρακτική αρχή της κλιματικής δικαιοσύνης, η οποία

αντιλαμβάνεται το περιβαλλοντικό ζήτημα από μια ηθική και κατά δεύτερο λόγο νομική σκοπιά, συσχετίζοντας μεταξύ άλλων το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής με τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις παραβιάσεις τους. Συναφής έννοια είναι και εκείνη της δίκαιης μετάβασης, η οποία αποσκοπεί στην άμβλυνση των κοινωνικών και οικονομικών επιπτώσεων της μετάβασης σε φιλικότερες προς το περιβάλλον μορφές ενέργειας [...] ενόψει τούτων, η θέση του δικαστή στην αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης είναι πλέον καίρια...[οι κυβερνήσεις] καλούνται να προβούν σε άμεσα μέτρα ανάσχεσής της, η δικαστική εξουσία αναμετράται με την εγγύηση και την οριοθέτηση της κρατικής αυτής υποχρέωσης. Στις έννοιες της κλιματικής δίκης και του κλιματικού πρόσφυγα αποτυπώνεται, μεταξύ άλλων, η διασύνδεση της δικαιοδοτικής πράξης και της περιβαλλοντικής προστασίας. [...] Σημαντικές αποφάσεις εθνικών δικαστηρίων δείχνουν τον δρόμο[...].

Η τιμωμένη διαδραμάτισε αποφασιστικό ρόλο σε σειρά εμβληματικών νομολογιών.

Η επιρροή της όμως εκτείνεται πέραν της έδρας των δικαστηρίων. Από όλες τις θέσεις ευθύνης που έχει αναλάβει, και πρωτίστως την παρούσα κορυφαία, έχει πολλάκις επισημάνει, με δικά της λόγια, ότι:

[...] Η εγγύηση του βιώσιμου περιβάλλοντος έχει υπαρξιακή σημασία για τον πολιτισμό μας και συνιστά το πιο υψηλό μας χρέος απέναντι, όχι μόνον στους εαυτούς μας, αλλά και στις γενιές που ακολουθούν. Στην επείγουσα αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, πρέπει με αφορμή τις δυσκολίες και τις προκλήσεις που μας θέτει, να θεμελιωθεί και να εμπεδωθεί μια ηθική της ευθύνης για όλους μας. Αυτή θα είναι η μεγαλύτερη ελπίδα μας για το μέλλον.

Η μετάβαση σε αυτό το κλιματικά ουδέτερο μέλλον πρέπει να είναι δίκαιη και για τον κόσμο της εργασίας και να υπάρξει μέριμνα για αυτό. Πάλι τονίζει,

η μετάβαση σε μια περιβαλλοντικά βιώσιμη οικονομία πρέπει να περιλαμβάνει την προώθηση της αξιοπρεπούς εργασίας για όλους και όλες· να μπορεί να συμβάλει στην επίτευξη μιας συνεκτικής κοινωνίας και συμπεριληπτικής αγοράς εργασίας, με πυξίδα την κοινωνική δικαιοσύνη.

Η τιμωμένη διακρίνεται για την ευρύτερη παιδεία της, την καλλιέργεια και την ευρυμάθειά της, την ευαισθησία της να φέρει κοντά τη δικαιοσύνη με την τέχνη. Ευγενής, ευθύς, πάντοτε προσηνής, με μια αμεσότητα που συναρπάζει, προβάλλει με συνέπεια το πρότυπο της δημόσιας προσωπικότητας που εγκύπτει με συνοχή λόγων και πράξεων σε μείζονα ζητήματα της κοινωνίας,

όπως είναι η θέση των γυναικών στο σύγχρονο περιβάλλον, η έμφυλη ισότητα, η υπεράσπιση των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, εκείνων που βιώνουν τη διακριτική μεταχείριση και ενίοτε τον στιγματισμό εξαιτίας των απόψεων ή προτιμήσεων ή του τρόπου της ζωής τους, εκείνων που βιώνουν τη ρητορική του μίσους ή την οικονομική ανέχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, με γνώμονα τις αξίες της ανεκτικότητας, της διαφορετικότητας, της συμπερίληψης.

Εξοχότατη κυρία Πρόεδρε της Δημοκρατίας,

Το Πανεπιστήμιο Κρήτης δεν διαθέτει Νομική Σχολή. Απέκτησε όμως πρόσφάτως αυτοτελές Τμήμα Φιλοσοφίας, που στεγάζει το διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Βιοηθική». Ο θεσμικός τόπος της Φιλοσοφίας, το νεότευκτο Τμήμα της, που ιδρύθηκε μόλις την άνοιξη του 2024, με ΠΔ που φέρει τη δική σας υπογραφή, επί Πρυτανείας Γεωργίου Κοντάκη, προέκυψε σε μια συγκυρία προκλήσεων και πολλών εξωτερικών πιέσεων που δέχονται οι ανθρωπιστικές επιστήμες συνολικά.

Η φιλοσοφία, οι ανθρωπιστικές επιστήμες έχουν παράδοση αιώνων και η κοινωνική δραστηριότητά τους καταξιώνεται από τη διαχρονική συμβολή και προσφορά τους. Σταθεροποιούν και ενδυναμώνουν, κριτικά και αναστοχαστικά, το κοινωνικό πλαίσιο, και αποτελούν αναντικατάστατους μοχλούς κοινωνικής συνοχής. Έχουν δημόσια αξία, καθώς συνδέονται με αγαθά υψίστης κοινωνικής σημασίας.

Νοηματοδοτήσεις και γνώσεις από τη φιλοσοφία και τις ανθρωπιστικές μαθήσεις γενικότερα αναπτύσσουν και διαμορφώνουν τις ιδέες που εμποτίζουν την κοινωνική ζωή. Πώς θα πρέπει να σκεφθούμε σήμερα το συνανήκειν, τις κοινότητές μας, τα σύνορα, την ιδιωτικότητά μας σε μια εποχή των άκρων, της κλιματικής κρίσης, των παγκόσμιων υγειονομικών και διατροφικών απειλών, των επισιτιστικών κρίσεων, των μαζικών μετακινήσεων πληθυσμών, των βίαιων πολέμων, των επικίνδυνα ανερχόμενων λαϊκισμών, των τοξικών αντιπαλοτήτων στον δημόσιο βίο, της ψηφιακής επιτήρησης, της επαπειλούμενης διάρρηξης της σχέσης δημοσίου και ιδιωτικού βίου των πολιτών;

Από το άλλο μέρος νέες ευκαιρίες και δυναμικές προκλήσεις διανοίγονται με την ανάπτυξη των επιστημών και των νέων διασπαστικών τεχνολογιών, όχι μόνο για την επιστημονική έρευνα αλλά με ριζικές συνέπειες για τον καθημερινό και τον δημόσιο βίο. Όλα αυτά μας κάνουν και ξανασκεφθούμε το παλαιό σωκρατικό ερώτημα «πώς βιοτέον»;

Ποια κατεύθυνση πρέπει να δοθεί στην τεχνολογική ανάπτυξη και με ποιους κοινωνικούς στόχους; Οι εμπειρικές επιστήμες και η τεχνολογία μάς λένε πώς να επιτύχουμε έναν στόχο. Αλλά δεν μπορούν να μας πουν εάν πρέπει να επιδιώξουμε αυτόν τον στόχο, κατά πόσον δηλαδή ο στόχος είναι ορθός. Το τελευταίο αποτελεί έργο της ηθικής και της πολιτικής. Καθώς η

τεχνολογία δημιουργεί νέες δυνατότητες, πιεστικά ερωτήματα εγείρονται για το ποιες από αυτές πρέπει να αποκλεισθούν, ποιες πρέπει να αναπτυχθούν και αξιοποιηθούν, και υπό ποιους όρους και ασφαλιστικές δικλίδες. Από τη στιγμή που υφίστανται εναλλακτικές δυνατότητες, ο ηθικο-πρακτικός, πολιτικός, δικαιοκός –πάντα κοινωνικά γονιμοποιημένος– στοχασμός καθίσταται επιτακτικός.

Κυρία Πρόεδρε,

Καθώς το Τμήμα Φιλοσοφίας σας υποδέχεται στους κόλπους του, τιμά ιδιαίτερα τη συμβολή σας στην ανάδειξη της ηθικο-κοινωνικής βάσης των θεσμών. Επιπλέον έχετε δώσει μεγάλη βαρύτητα σε θέματα εκπαίδευσης, όχι μόνον της δικαστικής εκπαίδευσης αλλά και της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, καθώς, όπως έχετε υποστηρίξει, *«η καλλιέργεια της περιβαλλοντικής συνείδησης και η οικολογική ευαισθησία και ετοιμότητα δεν αποτελούν απλώς μια ακόμη ατζέντα και προτεραιότητα, αλλά συγκροτούν τον πυρήνα μιας νέας πολιτικής θέσης και στάσης»*.

Σας καλωσορίζω στη Δημοκρατία των Ιδεών του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η συμμετοχή σας στην ακαδημαϊκή κοινότητα θα εμπλουτίσει γόνιμα, με την επιστημονική ιδιότητά σας, το έργο και τη δημόσια προσφορά σας, τους επιστημονικούς, ερευνητικούς και εκπαιδευτικούς στόχους και προσανατολισμούς του Τμήματός μας, θα ενδυναμώσει την αναστοχαστική και κριτική θεώρηση (και διαρκή άλλωστε επαναθεώρηση) των σχέσεων *Επιστήμης – Ηθικής – Δικαίου και Πολιτικής*, που αποτελεί καταστατική δέσμευση της Φιλοσοφίας από την ιδρυτική της στιγμή.

Σας συγχαίρω,

Σας ευχαριστώ,

Σταυρούλα Τσινόρεμα

Καθηγήτρια Φιλοσοφίας και Βιοηθικής
Τμήμα Φιλοσοφίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΑΝΤΙΦΩΝΗΣΗ

της Αυτής Εξοχότητας, Προέδρου της Δημοκρατίας, κυρίας Κατερίνας Σακελλαροπούλου

ΕΙΝΑΙ ιδιαίτερη η τιμή και η χαρά για τη σημερινή μέρα και την αναγόρευσή μου ως Επίτιμης Διδάκτορα του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, όπως έχει μετονομαστεί το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών.

Εδώ και μισό περίπου αιώνα το Τμήμα, ένα από τα παλαιότερα του Πανεπιστημίου Κρήτης, προσφέρει υψηλής ποιότητας σπουδές, τόσο στον τομέα της φιλοσοφίας, ως ενιαίο επιστημονικό πεδίο, όσο και, μέχρι πρόσφατα, στον τομέα ευρύτερα των κοινωνικών επιστημών, προάγοντας τον διάλογο μεταξύ τους και δίνοντας έμφαση στις μεταξύ τους διασυνδέσεις.

Η σχέση των νομικών σπουδών με τη φιλοσοφία είναι σύνθετη και πολύπλευρη. Πρόκειται για ένα κλασικό ζήτημα που επικαιροποιείται συνεχώς μέσα από τα κρίσιμα ερωτήματα κάθε συγκυρίας. Μεθοδολογικά, το δίκαιο ως κανονιστική επιστήμη έχει επιδιώξει, ιδίως από τον 20ό αιώνα και μετά, να εδραιώσει, στο πλαίσιο του νομικού θετικισμού, την αυτοτέλειά του σε σχέση με τις άλλες ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, ιδίως δε με την ηθική. Από την άλλη, η εμπειρία της πρακτικής εφαρμογής του δικαίου καταδεικνύει ότι το δίκαιο από μόνο του δεν μπορεί να προσφέρει απαντήσεις σε όλα τα ζητήματα που τίθενται ενώπιόν του, χωρίς προσφυγή σε μια διεπιστημονική μέθοδο, δίχως βέβαια να απωλέσει ο κανόνας δικαίου τη σχετική του έστω αυτονομία. Όταν, για παράδειγμα, ανακύπτουν ως νομικές υποθέσεις θέματα βιοηθικής, όπως η ευθανασία, η υποβοηθούμενη αυτοκτονία ή η αναπαραγωγή, το δίκαιο και ο ερμηνευτής του στρέφονται αναπόφευκτα προς άλλα πεδία, όπως η ηθική και η πρακτική φιλοσοφία, προκειμένου να αντλήσουν χρήσιμα δεδομένα και να επιστρέψουν κατόπιν, θωρακισμένοι με αυτά, στη

νομική σφαίρα. Παράλληλα, η πολιτική φιλοσοφία και η κοινωνιολογία επικοινωνούν με το δίκαιο, όταν εξετάζουμε τους πολιτειακούς και συνταγματικούς θεσμούς. Έννοιες όπως η αντιπροσώπευση, η δημοκρατία, το κράτος δικαίου και τα θεμελιώδη δικαιώματα διαθέτουν μεν νομικό και συνταγματικό περιεχόμενο, αλλά ανάγονται νοηματικά σε πολιτικές και κοινωνικές θεωρίες.

Για να κατανοήσουμε συνεπώς τα μείζονα ερωτήματα και τις προκλήσεις της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου στην εποχή μας οφείλουμε να ανατρέξουμε στη γενεαλογία, τη βαθύτερη σημασία των συνταγματικών μας αρχών, υπό το φως της μακράς τους ιστορίας και των αξιών που αυτές διαχρονικά εκφράζουν. Να αντιληφθούμε και να εμπεδώσουμε τη λειτουργία τους στο σημερινό συγκείμενο, σε μια περίοδο που πολλοί εύλογα χαρακτηρίζουν μεταβατική και αβέβαιη, γεμάτη κρίσεις και ανατροπές. Σε αυτό το πλαίσιο της γενικευμένης ανασφάλειας εντείνεται και η αμφισβήτηση των παραδεδωμένων εννοιών και αξιών, καθώς και των θεσμών. Ο στοχασμός πάνω στη δημοκρατία και το κράτος δικαίου δεν συνιστά μια θεωρητική άσκηση, ούτε γίνεται εν κενώ. Το διακύβευμα είναι υψηλό, καθώς η εμβέλεια και η πρόσληψη των εννοιών αυτών, τόσο στο πολιτικό σύστημα όσο και ιδίως στην κοινωνία, αποβαίνει καθοριστική αφενός για την ποιότητα του πολιτεύματος, αφετέρου για την αρμονική μας συνύπαρξη.

Στις μέρες μας, εντός της κοινωνίας της διακινδύνευσης, η δημοκρατία μας δοκιμάζεται, πλήττεται τόσο εκ των έσω όσο και εξωτερικά. Είναι, πιο συγκεκριμένα, το παράδειγμα της φιλελεύθερης δημοκρατίας που καθίσταται στόχος πολλών, της δημοκρατίας δηλαδή που ενθυλακώνει τον σεβασμό του κράτους δικαίου και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Γιατί, ας μην παραγνωρίζουμε ότι μια δημοκρατία, που θα στηριζόταν αποκλειστικά στην πλειοψηφική αρχή, θα μπορούσε εύκολα να μετατραπεί σε τυραννία της πλειοψηφίας. Γι' αυτόν τον λόγο, κομβική είναι η θέσπιση των αναγκαίων αντιβάρων και εγγυήσεων που εξασφαλίζουν όχι μόνο την ομαλή εναλλαγή των πλειοψηφιών, αλλά και το απαραβίαστο ενός βασικού πυρήνα ατομικής ελευθερίας.

Τα θεμέλια της φιλελεύθερης δημοκρατίας υπονομεύονται καταρχάς από την άνοδο του λαϊκισμού και του αυταρχισμού, ακόμα και σε χώρες της Ευρώπης. Από την περίοδο της οικονομικής κρίσης και μετά, η επισφάλεια που έχει κυριαρχήσει, ιδιαίτερα στις πιο ευάλωτες ομάδες, σχετικά με την επιδείνωση των υλικών συνθηκών διαβίωσης, σε συνδυασμό με τη διεύρυνση των ανισοτήτων, έχει δημιουργήσει ένα εκρηκτικό μίγμα, το οποίο απειλεί τους φιλελεύθερους θεσμούς, το κράτος δικαίου, τα δικαιώματα των μειοψηφιών. Αντιδραστικές τάσεις σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες, ακόμη και στις πιο προηγμένες δημοκρατίες, υποσκάπτουν το φιλελεύθερο δημοκρατικό κεκτημένο, που με τόσους αγώνες διασφαλίστηκε μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο. Το φαινόμενο αυτό συνοδεύεται και από εξωτερικές πιέσεις. Μέσα σε ένα καθεστώς γεωπολιτικής αστάθειας, ένοπλων συρράξεων τόσο στην Ουκρανία όσο και στη Μέση Ανατολή, η δημοκρατία περιφρονείται, ενίοτε δε και στοχο-

ποείται ως αναποτελεσματική ή παρωχημένη, καθώς καλείται να εξασφαλίσει την ευημερία των πολιτών μέσα σε ένα όλο και πιο σύνθετο, εχθρικό και μη ισορροπημένο διεθνές περιβάλλον.

Παράλληλα, η τεχνολογική πρόοδος συνεχίζει να θέτει διαρκείς προκλήσεις. Από την ανάπτυξη της τεχνητής νοημοσύνης, τη δυνατότητα διασποράς ψευδών ειδήσεων μέσω της ολοένα και πιο κρίσιμης επιρροής των κοινωνικών μέσων δικτύωσης, μέχρι τη διείσδυση νέων τεχνολογιών σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της ζωής μας, ο ψηφιακός μετασχηματισμός κρίσιμων τομέων της κοινωνικής δραστηριότητας, όπως η οικονομία, η εργασία, η εκπαίδευση, έχει ως αποτέλεσμα τα δεδομένα να μεταβάλλονται άρδην. Η καθημερινότητα των ανθρώπων μοιάζει να αποσταθεροποιείται και το αίσθημα της ανασφάλειας οξύνεται. Η τεχνολογία υπόσχεται ένα καλύτερο μέλλον, ενώ την ίδια στιγμή απειλεί να αφήσει πίσω αυτούς που δυσκολεύονται να ακολουθήσουν τους ραγδαίους ρυθμούς της. Για αυτό και το στοίχημα είναι διπλό: από τη μια η ανθρωπότητα να αξιοποιήσει τις πρωτοφανείς τεχνολογικές δυνατότητες προς όφελός της και από την άλλη να ρυθμίσει αποτελεσματικά τις επικίνδυνες στρεβλώσεις τους.

Ταυτόχρονα, βιώνουμε την κλιματική κρίση, την απόλυτη δοκιμασία για την ανθεκτικότητα των δημοκρατικών κοινωνιών μας, η αντιμετώπιση της οποίας αποτελεί ίσως την πιο σπουδαία πρόκληση των καιρών μας. Η ανάδειξη της σημασίας της προστασίας του περιβάλλοντος, φυσικού και πολιτιστικού, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της καταπολέμησης της κλιματικής κρίσης, υπήρξε από την πρώτη στιγμή μία από τις βασικές προτεραιότητες στην Προεδρία της Δημοκρατίας, καθώς η αφύπνιση, επαγρύπνηση και ευαισθητοποίηση όλων των Ελλήνων πολιτών είναι επείγουσα και επιτακτική ανάγκη.

Δυστυχώς, καθημερινά γινόμαστε μάρτυρες των ολοένα και πιο συχνών πλέον επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής στη ζωή μας. Αρκεί η απλή παρατήρηση, στη χώρα μας ή στις γειτονικές χώρες, όπου τις πυρκαγιές και ξηρασίες διαδέχονται τυφώνες και πλημμύρες, όπως μόλις πρόσφατα στην Ισπανία. Ήδη η περιοχή μας, η Μεσόγειος έχει χαρακτηριστεί από τους ειδικούς ως «hot spot» της κλιματικής κρίσης, με τις συνέπειές της να απειλούν όχι μόνο το φυσικό περιβάλλον, αλλά το σύνολο της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Απέναντι σε αυτή την πραγματικότητα, είναι απαραίτητο να υπάρξει συντονισμένη αντίδραση, όχι μόνο σε περιφερειακό, αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο. Γιατί, όλοι μας, αργά ή γρήγορα, θα υποστούμε τα αποτελέσματα της ολιγωρίας ή της απροθυμίας μας να δράσουμε.

Η επιστημονική κοινότητα και οι αρμόδιοι φορείς μάς έχουν προ πολλού προειδοποιήσει για τους κινδύνους της ανεπαρκούς κινητοποίησης. Έχουν επίσης υπογραμμίσει ότι το κόστος της αδράνειας είναι πολύ μεγαλύτερο από το κόστος της πρόληψης. Είναι επομένως απαραίτητο να καταστήσουμε ανθεκτικές τις δομές και να ενισχύσουμε την ικανότητα προσαρμογής τους απέναντι στις νέες αυτές κλιματικές συνθήκες.

Ιδιαίτερη αξία αποκτά η ευαισθητοποίηση και η δράση της κοινωνίας των πολιτών, και ιδίως των νέων, παγκοσμίως, η οποία τελευταία συνοδεύεται από σημαντικές αποφάσεις εθνικών, περιφερειακών και διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων, που είτε δικαιώνουν πολίτες που πλήττονται ατομικά από την αδράνεια των χωρών τους, είτε επιβάλλουν στις εθνικές κυβερνήσεις πρόσθετα μέτρα και υποχρεώσεις για την αποτελεσματική καταπολέμηση του φαινομένου. Σε μια σειρά από έννομες τάξεις, όπως η Ολλανδία, η Γαλλία και η Γερμανία, δημιουργείται μια νέα νομολογία, που μοιάζει να λειτουργεί σαν μηχανισμός πίεσης προς τις κυβερνήσεις, με έμφαση στα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών. Πρόκειται για ένα μείζον θέμα διαγενεακής ευθύνης τόσο από νομική όσο και από πολιτικο-φιλοσοφική σκοπιά. Η δική μας γενιά δεν έχει το δικαίωμα να στερήσει από τις επόμενες την απόλαυση θεμελιωδών δικαιωμάτων που συνδέονται με το περιβάλλον και μοιραία θα περιοριστούν όσο η κατάσταση επιδεινώνεται.

Η ανθρώπινη αλαζονεία και αυθαιρεσία πρέπει να υποχωρήσει υπέρ μιας ηθικής της ευθύνης και αλληλεγγύης. Όσο ουσιαστικότερα λαμβάνεται υπόψη αυτή η διαχρονική σύνδεση, τόσο σχετικοποιείται η διάκριση μεταξύ ανθρωποκεντρικού και οικοκεντρικού μοντέλου. Το φιλελεύθερο δημοκρατικό μας σύστημα, που ιστορικά προέκυψε με βάση τον ανθρωποκεντρισμό, καλείται να επιδείξει προσαρμοστικότητα και αντοχή, ώστε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της δύσκολης αυτής συγκυρίας. Για τον λόγο αυτό, η ενίσχυση του οικοκεντρικού μοντέλου είναι αναγκαία, προκειμένου ο πολιτισμός μας να συνεχίσει να υπάρχει, υπηρετώντας τις ίδιες ανθρωποκεντρικές αξίες. Οι δύο αυτές προσεγγίσεις αποτελούν τις όψεις του ίδιου νομίσματος, καθώς είναι άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους.

Στους πολιτειακούς φορείς και την ακαδημαϊκή κοινότητα αναλογεί βαρύτερο μερίδιο ευθύνης στη συλλογική προσπάθεια διαμόρφωσης και ενίσχυσης της οικολογικής συνείδησης των πολιτών. Η διαφύλαξη ενός βιώσιμου περιβάλλοντος, που σέβεται τους φυσικούς πόρους και την πολιτισμική μας κληρονομιά, αποτελεί υπαρκτό στοιχείο για όλους, καθώς και καθήκον και οφειλή μας απέναντι στις μελλοντικές γενιές.

Σας ευχαριστώ.

ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΕΙΣ
ΟΜΟΤΙΜΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ

CONFERMENT OF
EMERITUS PROFESSORSHIPS

ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΗ

ΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑΣ

ΛΟΥΚΙΑΣ ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ

ΣΕ ΟΜΟΤΙΜΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ &
ΕΠΙΔΟΣΗ ΤΙΜΗΤΙΚΟΥ ΤΟΜΟΥ
(ΡΕΘΥΜΝΟ, 27 ΝΟΕΜ. 2024)

✦

CONFERMENT OF EMERITUS PROFESSORSHIP ON

LUCIA ATHANASSAKI

AND PRESENTATION OF HONORARY VOLUME

(RETHYMNON, Nov. 27, 2024)

✦

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ / ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ
WELCOMING ADDRESSES / PRESENTATIONS

Στιγμιότυπα από την τελετή απονομής, στην Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, Ρέθυμνο, Τετάρτη 27 Νοεμβρίου 2024.

Σε μια λαμπρή τελετή που πραγματοποιήθηκε την Τετάρτη 27 Νοεμβρίου 2024 στην Πανεπιστημιούπολη Ρεθύμνου, απονεμήθηκε ο τίτλος της Ομότιμης Καθηγήτριας του Τμήματος Φιλολογίας στην αφυπηρητήσασα καθηγήτρια, Λουκία Αθανασάκη.

Η τελετή ξεκίνησε με την προσφώνηση του πρύτανη του Ιδρύματος, καθηγητή Γεωργίου Μ. Κοντάκη. Ακολούθησαν οι προσφωνήσεις της κοσμήτορος της Φιλοσοφικής Σχολής, καθηγήτριας Αγγέλας Καστρινάκη, και της αντιπροέδρου του Τμήματος Φιλολογίας, καθηγήτριας Έλενας Αναγνωστοπούλου. Η παρουσίαση της σταδιοδρομίας, του επιστημονικού έργου και της προσωπικότητας της τιμώμενης έγινε από τον καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας και μέλος του Συμβουλίου Διοίκησης του Πανεπιστημίου Κρήτης, Κωνσταντίνο Σπανουδάκη. Από όλους τονίστηκε το αξιοκρατικό και δημοκρατικό της ήθος, η οξυδέρκεια και η ευθυκρισία, οι διοικητικές ικανότητες, η διεθνής επιστημονική αίγλη, η γενναιοδωρη προσφορά στις νεότερες γενιές φοιτητών, φοιτητριών και συναδέλφων, η αφοσίωση στο Τμήμα Φιλολογίας και στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Στην αντιφώνησή της η Λουκία Αθανασάκη ανέπτυξε το θέμα «Δίνοντας λύσεις σε ένα αδιέξοδο: γυναικείο κύρος στη *Θηβαΐδα* (;) του Σησιχόρου και η επίδρασή του στις *Φοίνισσες* του Ευριπίδη».

Στο πλαίσιο της ίδιας τελετής, σε συνδιοργάνωση του Τμήματος Φιλολογίας με την Περιφέρεια Κρήτης, πραγματοποιήθηκε παρουσίαση του τιμητικού τόμου *Lux: Studies in Greek and Latin Literature in Honor of Lucia Athanassaki*. Η αντιπρύτανης Ανάπτυξης, Διεθνών Σχέσεων και Εξωστρέφειας Μελίνα Ταμιωλάκη απηύθυνε χαιρετισμό και στη συνέχεια οι επιμελητές του τόμου και άλλοι διακεκριμένοι καθηγητές και καθηγήτριες από την Ελλάδα και το εξωτερικό, διά ζώσης ή εξ αποστάσεως, μίλησαν για τις επιστημονικές συμβολές τους στον τόμο και, με συγκίνηση, για την οφειλή τους στο ακαδημαϊκό έργο και την προσωπικότητα της τιμώμενης. Η τελετή της επίδοσης του τιμητικού τόμου και της εκδήλωσης στο σύνολό της ολοκληρώθηκε με σύντομη ομιλία της Λουκίας Αθανασάκη.

Προσφώνηση από την Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής

ΕΙΜΑΙ στην ευχάριστη θέση να χαιρετίσω την αποψινή τελετή, όπου πραγματοποιείται η απόδοση στη Λουκία Αθανασάκη του οφειλόμενου τίτλου της ομότιμης καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Είναι γνωστή η προσφορά της κυρίας Αθανασάκη και θα την αναφέρει αναλυτικά ο εντεταλμένος για τον αίνο συνάδελφος. Εγώ θα πω από τη μεριά μου ότι η κυρία Αθανασάκη τίμησε το Τμήμα Φιλολογίας και τη Φιλοσοφική Σχολή, της οποίας άλλωστε υπήρξε κοσμήτορας κατά τα έτη 2014–2018.

Πρωτάρχησε να διδάσκει στο Ρέθυμνο το αρχαίο πλέον έτος 1991, άρα έχει διανύσει ακριβώς το ένα τρίτο του αιώνα στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Μαζί πάντως μετακομίσαμε, το 1996, από τα Περιβόλια και το αξέχαστο έξι-μαζι-σε-ένα-γραφείο, στην άξια του ονόματός της Πανεπιστημιούπολη, εδώ, στο Γάλλου. Θυμάμαι κάτι παμπάλαια τραπέζια με συναδέλφους, σαν να 'ναι σε μιαν άλλη ζωή, θυμάμαι και πόσο είχα διασκεδάσει με τον τίτλο «Ελτινιστές» που απέδιδαν στους εαυτούς τους οι ως επί το πλείστον αρχαιοελληνιστές και λατινιστές συνάδελφοι που έμεναν στο ξενοδοχείο Ελτίνα, δίπλα στο παλιό Πανεπιστήμιο. Θυμάμαι βέβαια και διάφορες ιστορίες στο Τμήμα Φιλολογίας, πολλές φουρτούνες, κάποια ναυάγια, αλλά κυρίως πολλές σωτηρίες...

Ηγετική φυσιογνωμία η Λουκία Αθανασάκη, με διεθνές προφίλ, με νοιάξιμο για τους φοιτητές, με καινοτόμες ιδέες, με γνώση του διεθνούς περιβάλλοντος, με γενική εποπτεία περί των ανθρωπιστικών σπουδών, με καλό γούστο και με καλλιτεχνικές ευαισθησίες, αφήνει πίσω της καλούς συνεχιστές και καλές πρακτικές – καθώς και πλήθος από φοιτητές και φοιτήτριες που την θεωρούν δασκάλα τους.

Τίποτα πιο σημαντικό δεν υπάρχει από το ότι ανοίξαμε δρόμους στους νέους και τις νέες, κάτι τους μεταδώσαμε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, την αγάπη μας για την έρευνα, τη διδασκαλία, την τάση για γενικότερη προσφορά. Και η κυρία Αθανασάκη, με την επί 33 χρόνια παρουσία της στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, έχει συμβάλει ουσιαστικά στο να δημιουργηθεί και να θάλλει η επιστημονική μας οικογένεια.

Είναι ωραίο που βρισκόμαστε όλοι μαζί, σε ομόνοια και σύμπνοια, ξεπροβοδίζοντας μια συνάδελφο με την οποία συμπορευτήκαμε τόσα χρόνια στα έδρανα, στην εξάγωνα αίθουσα των συνεδριάσεων, στο αίθριο με τις μανόλιες και τις δάφνες μας, και –φεν– σε μπόλικες τηλε-συναντήσεις.

Οι ευχές ολόκληρης της Φιλοσοφικής Σχολής, αγαπητή Λουκία, ας σε συνοδεύουν σε αυτό το επόμενο κεφάλαιο της ζωής σου, που ανοίγει τώρα. Είθε να είναι κι αυτό καρποφόρο και ανέφελο.

Προσφώνηση από την Αντιπρόεδρο του Τμήματος Φιλολογίας

Αξιότιμε κ. Πρύτανη,
Αγαπητοί/αγαπητές συνάδελφοι
Φοιτητές και φοιτήτριές μας
Αγαπητή τιμώμενη Λουκία Αθανασάκη,

ΟΙ ΣΥΝΑΔΕΛΦΟΙ μου ξέρουν ότι είναι μεγάλη η συγκίνηση για τη συμμετοχή μου στη σημερινή αναγόρευση σε ομότιμη καθηγήτρια της Λουκίας Αθανασάκη.

Η Λουκία Αθανασάκη έδωσε τον εαυτό της στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Πίστεψε και επένδυσε στην εξωστρέφεια, την ποιότητα και την ακτινοβολία του Τομέα, του Τμήματος, της Σχολής και του Πανεπιστημίου. Μέσα από την παρουσία, τη δράση και τις επιλογές της συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του Τμήματος, και είναι αναπόσπαστο κομμάτι της Ιστορίας του. Υπήρξε και στήριξε τις ανθρωπιστικές σπουδές μέσα από σημαντικές διοικητικές θέσεις. Υπήρξε Κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής και Διευθύντρια του Τομέα της για μεγάλα διαστήματα.

Με τη Λουκία συμπορευτήκαμε για πολλά χρόνια, μοιραστήκαμε την κοινή μας αγάπη για το Τμήμα και το Πανεπιστήμιο. Τη γνωρίζω από την εποχή που εγώ ήμουν προπτυχιακή φοιτήτρια στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας κι εκείνη διδακτορική φοιτήτρια στο Πανεπιστήμιο Brown. Οι δεσμοί με την Ελλάδα την έφεραν συχνά στο ΕΚΠΑ, και υπήρξε κεντρικό πρόσωπο σε έναν κύκλο χαρισματικών και ανήσυχων φοιτητών της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ που ήθελαν να δημιουργήσουν και να αφήσουν το στίγμα τους στην Ελλάδα.

Η Λουκία συνέδεσε τη ζωή της με την Κρήτη. Ταυτόχρονα, λειτουργούσε πάντα σαν πολίτης του κόσμου, μέλος της παγκόσμιας ακαδημαϊκής κοινότητας. Αφιέρωσε τον εαυτό της, την ενέργειά της και την αγάπη της στο Τμήμα μας, κινήγησε το όραμά της, δίδαξε πολλές γενιές φοιτητών και υπήρξε μέντορας και φίλη για πολλούς νεότερους συναδέλφους της. Κάτι που φαίνεται από τον Τόμο που ετοίμασαν γι' αυτήν οι εξαιρετικοί φοιτητές της. Από τα αισιόδοξα και όμορφα χρόνια που η Κρήτη ήταν το φωτεινό παράδειγμα για όλα τα Πανεπιστήμια της Ελλάδας μέχρι την εποχή των ανατροπών και τους σημερινούς καιρούς, δύσκολους για τις ανθρωπιστικές σπουδές και για τα περιφερειακά Πανεπιστήμια, διατήρησε την ενέργεια και τον ενθουσιασμό της, την πίστη της στις δυνατότητες των νέων ανθρώπων, αναζητώντας τρόπους για να τους συγκινήσει και να τους εμπνεύσει. Η Λουκία δεν είπε ποτέ «είναι χαμένες υποθέσεις τα παιδιά που μπαίνουν στο Τμήμα με 8». Έλεγε πάντα ότι όλα τα παιδιά μπορεί κανείς να τα εμπνεύσει και να τα αλλάξει.

Δυνατή, αισιόδοξη και ασυμβίβαστη, παθιασμένη με τον κλασικό κόσμο, με την έρευνα και τη διδασκαλία, με μια αταλάντευτη χαρά και περιέργεια για τα μικρά και τα μεγάλα της ζωής. Δοτική στους φίλους της, γενναιόδωρη, φιλόξενη, με έναν κοσμοπολιτισμό που αποτελεί κύριο γνώρισμα της ζωής και της προσωπικότητάς της. Έχει φίλους σε όλον τον κόσμο, αγαπάει και επιδιώκει ταξίδια σε κάθε γωνιά του πλανήτη, διοργανώνει συνέδρια και εκδηλώσεις που φέρνουν τους ανθρώπους εδώ, με το ένα πόδι στην Οξφόρδη και το άλλο στην Ελλάδα, μοιράζεται τη ζωή και τον χρόνο της με τον αγαπημένο της σύντροφο Έωεν, σε μια σχέση ζωντανή, που περνάει μέσα από το κοινό τους πάθος για τις κλασικές σπουδές και την ομορφιά τους.

Με τη Λουκία ζήσαμε σύμπνοιες και ρήξεις. Πολύτιμες στιγμές συνεργασίας και φιλίας, οδυνηρές στιγμές διαφωνίας και συγκρούσεων. Πάντα στη βάση ενός ειλικρινούς διαλόγου, ενός κοινού αξιακού συστήματος, και της αμοιβαίας παραδοχής ότι τα ίδια θέλουμε και επιδιώκουμε, παρά τις διαφωνίες μας.

Με τη Λουκία μοιραζόμαστε πολύτιμες μνήμες της νεότητάς μας, θυμόμαστε τις όμορφες βραδιές με αγαπημένους φίλους και συναδέλφους στο Ρέθυμνο, εξακολουθούμε πάντα να πιστεύουμε στη δυναμική του Τμήματος και των ανθρώπων του.

Λουκία, ελπίζω ότι ο τίτλος της Ομότιμης Καθηγήτριας θα δώσει την ευκαιρία να μοιραστούμε πολλές ακόμη στιγμές που θα έρθουν.

Ἐπαινος (*laudatio*) της καθηγήτριας Λουκίας Αθανασάκη

Αξιότιμε κύριε Πρύτανι, Κυρία Αντιπρύτανι, Κυρία Κοσμήτορ της Φιλοσοφικής Σχολής, Κυρία Αντιπρόεδρε του Τμήματος Φιλολογίας, Κυρία Αθανασάκη (Αγαπητή Λουκία), Αγαπητές συναδέλφισσες και συνάδελφοι, Κυρίες και κύριοι,

Η ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ μας διαδρομή στο Πανεπιστήμιο προσφέρει κάποιες στιγμές ανάτασης και οπωσδήποτε από τις πιο ξεχωριστές είναι και τούτη η σημερινή, όπου έχω τη χαρά να εκφωνήσω τη *laudatio* στην τελετή αναγόρευσης της Λουκίας Αθανασάκη σε Ομότιμη Καθηγήτρια και επίδοσης τιμητικού τόμου. Και είναι πρόπον και σύμφωνο με μακρά παράδοση στα κλασικά γράμματα οι μαθητές να ξεπροβοδίζουν με τιμή τους δασκάλους τους, όπως είναι η περίπτωση εδώ.

Η Λουκία Αθανασάκη γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Αθήνα. Σπούδασε στο Τμήμα Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, από όπου αποφοίτησε με άριστα το 1980. Αναγορεύθηκε διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Brown των ΗΠΑ το 1990 με τη διδακτορική διατριβή *Mantic Vision and Diction in Pindar's Victory Odes* υπό την επίβλεψη του φημισμένου κλασικού φιλολόγου Charles Segal, τη νεκρολογία του οποίου η Αθανασάκη δημοσίευσε στο επιστημονικό περιοδικό της Φιλοσοφικής Σχολής *Αριάδνη* το 2004. Αφού δίδαξε σε διάφορα Πανεπιστήμια των Ηνωμένων Πολιτειών, ούριος άνεμος την αγκυροβόλησε στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, όπου, με γνωστικό αντικείμενο «Κλασική Φιλολογία», ανήλθε όλες τις βαθμίδες της ιεραρχίας μέχρι την εκλογή της σε Καθηγήτρια πρώτης βαθμίδας το 2012. Είναι παντρεμένη με τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης Ewen Bowie, ο οποίος είναι Επισκέπτης Καθηγητής (Visiting Professor) του Τμήματος Φιλολογίας και τακτικότερος επισκέπτης της πόλης μας.

Τα χρόνια αυτά η κ. Αθανασάκη δίδαξε γενιές και γενιές φοιτητών και φοιτητριών· κατά κοινή ομολογία είχε το χάρισμα να είναι ιδιαιτέρως αγαπητή στα ακροατήριά της και συγχρόνως να εμπνέει το σεβασμό. Γράφει η ίδια στο σύντομο βιογραφικό της:¹ «Είμαι πολύ περήφανη για όλους εκείνους τους μαθητές μου που έχουν διακριθεί ως δάσκαλοι και επιστήμονες στην Ελλάδα και το εξωτερικό και μεταλαμπαδεύουν την κλασική παιδεία στις νεότερες γενιές». Ἐμπρακτη απόδειξη των λόγων της είναι ο ανά χείρας συλλογικός τόμος που σήμερα επιδίδεται στην κ. Αθανασάκη υπό τη συνεπιμέλεια δύο μαθητών της, του Αντώνη Αυγουστάκη και της Μυρτώς Αλούμπη.²

¹ <<https://www.philology.uoc.gr/staff/lucia-athanassaki>>.

² Myrto ALOUMPI & Antony AUGOUSTAKIS (επιμ.) 2024, *LUX: Studies in Greek and Latin*

Τα ερευνητικά ενδιαφέροντα της Λουκίας Αθανασάκη επικεντρώνονται στη μελική ποίηση της αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής περιόδου (ιδιαίτερα στον Πίνδαρο), την τραγωδία, την αυγούστεια λυρική ποίηση και όψιμα στην ελληνορωμαϊκή περίοδο στις πραγματείες του Πλουτάρχου (και άλλων συγγραφέων). Διαθέτει βαθεία γνώση εξίσου και στις δύο γλώσσες της αρχαιότητας, τα ελληνικά και τα λατινικά, όπως άλλωστε φαίνεται τόσο από την έρευνα όσο και από τη διδασκαλία της. Οι μελέτες της εστιάζουν στο διάλογο της λογοτεχνίας με τις εικαστικές τέχνες και τις ιδεολογικές και πολιτικές προεκτάσεις της γόνιμης αυτής διάδρασης. Οι δημοσιεύσεις της αθροίζουν επτά βιβλία, επιμέλεια τριών τευχών του επιστημονικού περιοδικού της Φιλοσοφικής Σχολής *Αριάδνη* (για το οποίο –ειρήσθω εν παρόδω– η Αθανασάκη εγκαινίασε το 2018 και τη σειρά *Ariadne Supplements*, τη σειρά *Παραρτημάτων της Αριάδνης*), πενήντα δύο άρθρα, πέντε βιβλιοκρισίες και δέκα εννέα σύμμεικτα και έχουν τύχει της ευρύτατης διεθνούς προσοχής και αναγνώρισης.

Στην προμετωπίδα τους³ βρίσκεται φυσικά το βιβλίο της *Λείδετο πᾶν τέμενος: Οι χορικές παραστάσεις και το κοινό τους στην αρχαϊκή και πρώιμη κλασική περίοδο* που εκδόθηκε από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης το 2009. Ο τίτλος αναπαράγει μια πινδαρική φράση ανειλημμένη από τον 10ο *Ολυμπιονίκο*. Το βιβλίο συνιστά σημαντική συμβολή για τη χορική λυρική ποίηση και τις παραστάσεις της· και μάλιστα τόσο ως προς το χορό, που εκτελεί, όσο και ως προς τα ακροατήρια των παραστάσεων. Μελετά πώς ο ποιητής προκαταλαμβάνει τις αντιδράσεις του κοινού του, δια φωτίζει έννοιες-“κλειδιά” όπως *τέρψις* ή *εὐφροσύνη*, διερευνά τη διάδραση τέχνης και λογοτεχνίας, τη συμπλοκή του λεκτικού και του οπτικού. Και αυτά όχι μόνο για την πρώτη παράσταση αλλά και για τις επόμενες. Διότι η Αθανασάκη εντοπίζει στις ωδές και το λεγόμενο «φασματικό χώρο», ο οποίος διανοίγει υπερχρονικές και υπερτοπικές προοπτικές και επιτρέπει την επανεκτέλεση των *Ωδών* στο διηνεκές. Όπως γράφει η Νατάσσα Πεπονή στη βιβλιοκρισία της (*JHS* 131 [2011], 178) «ο προσεκτικός αναγνώστης του βιβλίου ενθαρρύνεται να σκεφτεί πως κάθε χορικό άσμα, μολονότι πρωτίστως εννοεί να παραστήσει και να σχολιάσει τη δική του χωρο-χρονική πραγματικότητα, στην πράξη χειραγωγεί τον τρόπο με τον οποίον αυτή η πραγματικότητα τελικά θα μετατραπεί σε πλάσμα της φαντασίας (*fiction*) στο πλαίσιο μελλοντικών αναπαραστάσεων» (η μετάφραση δική μου). Η διεπιστημονική προσέγγιση της Αθανασάκη αποκαλύπτει, επομένως, τη διπλή δυναμική της χορικής ποίησης ως πολιτισμικού γεγονότος στο χωρικό παρόν, αλλά και ως μεγαλόπνοης σύνθεσης στο αέναο μέλλον. Καταλαβαίνω πως το βιβλίο βρίσκεται σε διαδικασία αναθεωρημένης μετάφρασης στα αγγλικά, ώστε να τύχει ευρύτερου ακροατηρίου, όπως και

Literature, In Honor of Lucia Athanassaki. Trends in Classics, 166. Βερολίνο & Βοστώνη: Walter de Gruyter.

³ Ευχαριστώ την Αθηνά Καβουλάκη για τις οξυδερκείς παρατηρήσεις της σε αυτό το τμήμα του κειμένου.

του αξίζει. Μάλιστα, μεγάλο μέρος της αγγλικής εκδοχής του βιβλίου έχει ήδη δημοσιευθεί σε μορφή επικαιροποιημένων βιβλιογραφικά άρθρων σε διάφορους συλλογικούς τόμους.⁴

Το εκτεταμένο δημοσιευμένο έργο δεν επιτρέπει εδώ μια πιο αναλυτική παρουσίαση. Οι συμβολές είναι πολλές, πρωτότυπες και σημαντικές. Στο «Political and Dramatic Perspectives on Archaic Sculptures: Bacchylides' *Fourth Dithyramb* (Ode 18) and the Treasury of the Athenians in Delphi», δημοσιευμένο στο συλλογικό τόμο *The Look of Lyric* το 2016, η Αθανασάκη παρατηρεί πως η αφήγηση των πράξεων του Θησέα στην πορεία από την Τροιζήνα στην Αθήνα, για τις οποίες η 18η ωδή του Βακχυλίδη συνιστά την πρώτη λογοτεχνική μαρτυρία, σχεδόν ταυτίζεται με τις αναπαραστάσεις στις νότιες μετόπες του θησαυρού των Αθηναίων στους Δελφούς. Ο λεγόμενος θησαυρός των Αθηναίων είναι ένα κτήριο στους Δελφούς, σε μορφή μικρού ναού, που κατασκευάστηκε γύρω στο 500 π.Χ. και ήταν αφιερωμένο στη νίκη των Αθηναίων κατά των Περσών στη μάχη του Μαραθώνα. Η πρωτότυπη αυτή συμβολή δείχνει πώς η θέαση του μνημείου φωτίζεται από την ακρόαση του κειμένου και τούμπάλιν. Με τα μνημεία της Αθήνας, αλλά στον Πλούταρχο αυτή τη φορά, καταγίνεται και η πιο πρόσφατη συμβολή της Αθανασάκη που είδε το φως της δημοσιότητας το 2022 στην Οξφόρδη: «Athenian Monumental Architecture, Iconography and Topography, in Plutarch's *De Gloria Atheniensium*» (Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι). Η συμβολή αυτή δημοσιεύθηκε στον τόμο *Plutarch's Cities*, που συνεπιμελήθηκε η ίδια η Αθανασάκη και αφιερώνεται στον Ομότιμο Καθηγητή Τάσο Νικολαΐδη.⁵ Η οξυδερκής επιλογή της Αθανασάκη (σε συνεργασία με τη Fr. Titchener) να μελετηθούν οι πόλεις του Πλουτάρχου υπό το πρίσμα της βιωμένης πραγματικότητας του παρόντος και του παρελθόντος έχει καταστήσει

⁴ Ενδεικτικά: Poésie mélique, récit et rituel : une relation simple ? Sur les *Olympiques* 4 et 5 de Pindare. Στο: C. CALAME & P. ELLINGER (επιμ.) 2017, *Du récit au rituel par la forme esthétique : poèmes, images et pragmatique culturelle en Grèce ancienne*. Paris: Les Belles Lettres, 75–96. || The Symposium as Theme and Performance Context in Pindar's Epinicians. Στο: V. CAZZATTO, D. OBBINK, & E. E. PRODI (επιμ.) 2016, *The Cup of Song: Studies on Poetry and the Symposium*. Oxford: Oxford University Press, 85–112. || Political and Dramatic Perspectives on Archaic Sculptures: Bacchylides' *Fourth Dithyramb* (Ode 18) and the Treasury of the Athenians in Delphi. Στο: V. CAZZATTO & A. LARDINOIS (επιμ.) 2016, *The Look of Lyric: Greek Song and the Visual*. Mnemosyne Supplements, 391. Leiden & Boston: Brill, 16–49. || Performance and Re-performance: The Siphnian Treasury Evoked (Pindar's *Pythian* 6, *Olympian* 2 and *Isthmian* 2). Στο: P. AGÓCS, C. CAREY, & R. RAWLES (επιμ.) 2012, *Reading the Victory Ode*. Cambridge: Cambridge University Press, 134–57. || Song, Politics, and Cultural Memory: Pindar's *Pythian* 7 and the Alcmaeonid Temple of Apollo. Στο: L. ATHANASSAKI & E. L. BOWIE (επιμ.) 2011, *Archaic and Classical Choral Song: Performance, Politics & Dissemination*. Trends in Classics, 10. Berlin: De Gruyter, 235–68.

⁵ Στο: L. ATHANASSAKI & F. B. TITCHENER (επιμ.) 2011, *Plutarch's Cities*. Oxford: Oxford University Press, 81–101.

τον τόμο αυτό σημείο αναφοράς στις πλουταρχικές σπουδές, ενώ συγχρόνως έχει διανοίξει ρηξικέλευθες οδούς για μελλοντική έρευνα μέσω του καταληκτήριου κεφαλαίου που η ίδια η Αθανασάκη συνέγραψε.

Σε άλλη κατεύθυνση, η συμβολή της στο συλλογικό τόμο τον αφιερωμένο στον Gregory Nagy το 2012,⁶ «A Magnificent Birthday Party in an Artful Pavillion: Lifestyle and Leadership in Euripides' *Ion* (on and off Stage)», ασχολείται με το πρότυπο ηγεσίας. Η Αθανασάκη δείχνει πως η παρουσίαση του Ίωνα ως ευλαβούς και φιλόξενου bon-viveur αντανakλά σύγχρονο προβληματισμό στην Αθήνα για τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει ο ηγέτης μιας πόλης που φιλοδοξεί να ηγηθεί του ελληνικού κόσμου. Δεν θα μπορούσα να παραλείψω το άρθρο της Αθανασάκη που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Classical Inquiries* το 2019 «A Turkish Angora Cat in Paris: An Insight into Catullus' "Sparrow Poem" (c. 2) Arising from a Modern Greek Song», άρθρο που συσχετίζει το σπουργιτάκι της αγαπημένης Λεσβίας του Ρωμαίου ποιητή Κάτουλλου με το τούρκικο γατί στο Παρίσι στο γνωστό τραγούδι του Λαυρέντη Μαχαιρίτσα σε στίχους του πρόσφατα εκδημήσαντος Ισαάκ Σούση «Ζηλεύω το μικρό σου το γατί».⁷

Ωστόσο, το ερευνητικό έργο της Λουκίας Αθανασάκη δεν ολοκληρώθηκε με την ενεργό θητεία της, αλλά συνεχίζεται θαλερό όσο ποτέ, με εξαγγελθείσες δημοσιεύσεις ανάμεσα στις οποίες και η μονογραφία *Euripides' Athens: Art, Cult, and Leadership*.⁸ Τα διεθνή συνέδρια, συμπόσια, σεμινάρια και άλλες εκδηλώσεις που έχει διοργανώσει, πάντοτε με υποδειγματική επιμέλεια, πάντοτε με σημαντική διεθνή συμμετοχή και με την ενεργό συνδρομή φοιτητών και φοιτητριών, είναι τόσο πολλά, που είναι αδύνατον να αναφερθούν εδώ έστω και με τη μορφή τίτλων.

Στην ακαδημαϊκή της διαδρομή η Λουκία Αθανασάκη έτυχε πολλών και σημαντικών διακρίσεων. Ήδη από τα φοιτητικά της χρόνια τιμήθηκε με την Υποτροφία Σαριπόλου του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (1981–1983). Πιο πρόσφατα, έχει βραβευθεί από τη Γραμματεία Τεχνολογίας και Έρευνας για την αναγνώριση αριστείας στο έργο της (2012), ενώ υπήρξε ιδρυτικό μέλος (2007) και χρημάτισε Πρόεδρος (2019) του Δικτύου για τη μελέτη του ελληνικού αρχαϊκού άσματος (Network for the Study of Archaic Greek Song). Το δίκτυο ανέπτυξε και συνεχίζει να αναπτύσσει σπουδαία δραστηριότητα για τη μελέτη της αρχαιοελληνικής ποίησης ως άσματος και ως ζωντανής και δυναμικής εκτέλεσης σε δεδομένο και αέναο χωροχρόνο. Προσκλήθηκε κατ' επανάληψη για να διδάξει και ανέπτυξε συνεργασίες

⁶ <http://nrs.harvard.edu/urn-3:hul.ebook:CHS_Bers_etal_ed.Donum_Natalicium_Gregorio_Nagy.2012>.

⁷ <<https://classical-inquiries.chs.harvard.edu/a-turkish-angora-cat-in-paris-an-insight-into-catullus-sparrow-poem-c-2-arising-from-a-modern-greek-song/>>.

⁸ Βλ. την προδημοσίευση στο *CHS Research Bulletin* 7 (2019), <http://nrs.harvard.edu/urn-3:hinc.essay:AthanassakiL.Euripides_Athens.2019>.

με Πανεπιστήμια επιπέδου όπως του Harvard, του Brown και της Οξφόρδης (Corpus Christi College). Στο πλαίσιο ευρύτερης αναγνώρισης και κοινωνικής προσφοράς η Λουκία Αθανασάκη χρημάτισε μέλος του Εθνικού Συμβουλίου Έρευνας (Τομέας τεχνών και γραμμάτων).

Η Λουκία Αθανασάκη υπήρξε όμως μία πλήρης ακαδημαϊκή προσωπικότητα. Και ως τέτοια θήτευσε σε διάφορες διοικητικές θέσεις στο Τμήμα Φιλολογίας, όπως Διευθύντρια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών (2018–2020), Διευθύντρια του Εργαστηρίου Παπυρολογίας και Επιγραφικής (2015–2018), θέση στην οποία έχω την τιμή να την έχω διαδεχθεί, Διευθύντρια του Τομέα Κλασικών Σπουδών (2021–2023) και τέλος, με εξαιρετική ευσυνειδησία και ικανότητα, Κοσμήτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής (2014–2018), εκλεγμένη για τετραετή θητεία με σχεδόν καθολική αποδοχή από την κοινότητα, σε θητεία που κατά κοινή ομολογία υπήρξε γόνιμη και υποδειγματική. Σε όλες τις θέσεις ευθύνης που υπηρέτησε επέδειξε επάρκεια, ικανότητα και ευσυνειδησία. Διατηρούσε τη συνοχή της ομάδας και εξασφάλιζε πως κάθε συνεργάτης της αισθάνεται σημαντικός για την κοινή προσπάθεια. Έτσι κέρδιζε άριστο κλίμα συνεργασίας και εκμαίευε το βέλτιστο από τον καθένα. Πρέπει δε σε κάθε περίπτωση να αναφερθεί και η μακρά και γόνιμη θητεία της στο Διοικητικό Συμβούλιο του Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών, από το οποίο αποχώρησε τον Νοέμβριο του 2015.

Κυρίες και Κύριοι, η Λουκία Αθανασάκη είναι δημότης Αθηνών, αλλά είναι κατεξοχήν πολίτης του κόσμου. Και αυτό είναι πολύ σημαντικό για ένα Πανεπιστήμιο της ελληνικής περιφέρειας, όπως το δικό μας. Η παρουσία της πλούτισε το Τμήμα Φιλολογίας και το Πανεπιστήμιο Κρήτης με ποικίλους τρόπους. Η ενασχόλησή της με την αρχαία λογοτεχνία και τα μνημεία του αρχαίου κόσμου δεν υπήρξε γι' αυτήν απλώς επάγγελμα, αλλά αυθεντικό πάθος και τρόπος ζωής. Στην επιστήμη και την έρευνα χωρίς αμφιβολία διακρίθηκε διεθνώς με το πολυσχιδές και πρωτότυπο έργο της. Δίδαξε αλλά και βοήθησε με όλους τους πιθανούς και απίθανους τρόπους και με τις πλούσιες διασυνδέσεις της σε Πανεπιστήμια του εξωτερικού, δεκάδες νέους ανθρώπους, αρκετοί από τους οποίους βρίσκονται σήμερα ανάμεσά μας. Υπηρέτησε σε καίρια διοικητικά πόστα αναδεικνύοντας τον εαυτό της ως «καθολική» ακαδημαϊκή προσωπικότητα εντός του ακαδημαϊκού συστήματος της χώρας μας. Ως προσωπικότητα υπήρξε πρωτίστως γενναιόδωρη και δοτική σε όλες τις εκφάνσεις των δραστηριοτήτων της. Οι απόψεις της για τα ακαδημαϊκά και τα μη ακαδημαϊκά ζητήματα υπήρξαν πάντοτε τεκμηριωμένες και κρυστάλλινες. Και σχεδόν ποτέ δεν έκανε λάθος, γιατί διαθέτει σπάνια οξυδέρκεια και ευθυκρισία, και ασυμβίβαστο αξιοκρατικό και δημοκρατικό ήθος, ευρέως μαρτυρημένο στην επαγγελματική της διαδρομή.

Λουκία, καλωσόρισες εκ νέου. Ευχαριστώ πολύ.

ΛΟΥΚΙΑ ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ

ΑΝΤΙΦΩΝΗΣΗ

Δίνοντας λύσεις σε ένα τρομακτικό αδιέξοδο:
γυναικεία ηγεσία και κύρος στη *Θηβαΐδα* (;) του
Στησιχόρου (222 b *PMGF*) και η επίδρασή της
στις *Φοίνισσες* του Ευριπίδη

I

Κύριε Πρύτανη,
Κυρία Κοσμήτορ,
Κυρία Αντιπρόεδρε του Τμήματος Φιλολογίας,
Κύριε Εκπρόσωπε του Τομέα Κλασικών Σπουδών, Μέλος του Συμβουλίου του
Ιδρύματος,

ΣΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ ΘΕΡΜΑ για τα λόγια σας αναφορικά με τη σταδιοδρομία μου και τη συνεισφορά μου στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Ευχαριστώ εξίσου θερμά το Τμήμα Φιλολογίας και τη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου μας για την τιμή της συμπερίληψής μου στην τάξη των ομοτίμων καθηγητών. Όσα ακούστηκαν ήδη στο πλαίσιο της σημερινής τιμητικής εκδήλωσης με συγκινούν βαθιά. Όπως θα γίνει φανερό από τα λίγα λόγια που θα πω στο προλογικό μέρος της αντιφώνησής μου η αγάπη και η εκτίμηση είναι αμοιβαίες.

Η σημερινή εκδήλωση έχει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό να είναι 2 σε 1, γεγονός που φυσικά πολλαπλασιάζει τη χαρά και τη συγκίνησή μου. Τη Μυρτώ Αλούμπη και τον Αντώνη Αυγουστάκη, που ανέλαβαν τον συντονισμό της επιχείρησης *Lux*, θα τους ευχαριστήσω στο δεύτερο μέρος της σημερινής εκ-

δήλωσης για το έργο αγάπης που συνέλαβαν, συντόνισαν και ολοκλήρωσαν. Οφείλω όμως να τους ευχαριστήσω και τώρα, γιατί φρόντισαν να καλέσουν ανθρώπους που ήρθαν από πολύ μακριά και των οποίων η υποστήριξη στην αρχή της καριέρας μου υπήρξε καθοριστική για την ακαδημαϊκή μου πορεία και εξέλιξη. Η παρουσία τους σήμερα εδώ ενώνει το παρόν με το μακρινό παρελθόν σε σχήμα κύκλου. Θέλω λοιπόν να τους καλωσορίσω ονομαστικά και να τους ευχαριστήσω για τη μακρά και γόνιμη πνευματική πορεία που μοιραστήκαμε.

Ξεκινώντας από το πολύ μακρινό παρελθόν, είμαι πανευτυχής που είναι σήμερα μαζί μας εδώ η Georgia Nugent και ο άνδρας της Tom Scherer που ήρθαν από την άλλη όχθη του Ατλαντικού. Η Georgia ήταν μέλος της τριμελούς επιτροπής της διδακτορικής μου διατριβής. Μου δίδαξε πολλά με κορυφαία τη σημασία της σαφήνειας στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας. Έχω ακόμα στο συρτάρι μου τις χειρόγραφες καλλιγραφικές διορθώσεις της με κόκκινο μελάνι στην τελική εκδοχή της διδακτορικής μου διατριβής. Της οφείλω επίσης την εισαγωγή μου σε φεμινιστικές θεωρητικές εκδοχές της Γαλλικής Σχολής – θυμάμαι χαρακτηριστικά να μου εξηγεί το έργο της Luce Irigaray, που τότε έβρισκα απελπιστικά δυσπρόσιτο. Πάνω απ' όλα, της οφείλω την άποψη ότι ο φεμινισμός είναι κυρίως πράξη και τρόπος ζωής. Όταν τελείωσα το διδακτορικό μου, γίναμε φίλες και δεν αφήσαμε ποτέ το νήμα που πιάσαμε το μακρινό 1985, όταν συναντηθήκαμε για πρώτη φορά στο Brown.

Οφείλω επίσης πάρα πολλά στη Jenny Clay και τον John Miller. Φρόντισαν και οι δύο να εγκλιματιστώ εύκολα στο Πανεπιστήμιο της Virginia – ήταν η πρώτη μου δουλειά μετά το διδακτορικό μου. Εκεί χάρη στη Jenny και τον John ένιωσα καλοδεχούμενη και πέρασα μια ευχάριστη και δημιουργική χρονιά, το τέλος της οποίας σηματοδοτήθηκε από την πρόσληψή μου στο Πανεπιστήμιο Κρήτης – ήταν μια χρονιά αξέχαστη στην οποία θα επανέλθω. Η Jenny και ο John έμειναν από τότε στο πλευρό μου. Υποστήριξαν το πρώτο διεθνές συνέδριο που οργάνωσε ο Τομέας Κλασικών Σπουδών το 1999 στο Ρέθυμνο, *Horace and Greek Lyric Poetry*, το συνέδριο για τον Απόλλωνα στους Δελφούς το 2003 και πλήθος άλλων δραστηριοτήτων. Στο πλαίσιο της συνεργασίας μας για την έκδοση του τόμου *Apolline Politics and Poetics* ο John μου έμαθε πώς συγκροτείται ένας συλλογικός τόμος, γνώση και εμπειρία πολύτιμη στη μετέπειτα πορεία μου. Με τη Jenny έχουμε περάσει ατέλειωτες ώρες σε αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία στο Παρίσι, τη Ρώμη, τους Δελφούς και διάφορα ελληνικά νησιά· νομίζω ότι η αρχή του ενδιαφέροντός μου για τον υλικό πολιτισμό ανάγεται σε εκείνες τις περιηγήσεις μας σε αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία. Σε ένα από τα ταξίδια μας, στη Νάξο, αντιμετωπίσαμε μεγάλες δυσκολίες, δεν θυμάμαι πια για ποιους λόγους ακριβώς, αλλά θυμάμαι ότι καταστρώσαμε το σχέδιο *Αίγος ποταμοί*, σε περίπτωση που η κατάσταση χειροτέρευε, αλλά ευτυχώς δεν χρειάστηκε να το θέσουμε σε εφαρμογή. Αξέχαστη, επίσης, θα μου μείνει η επίσκεψή μας στο βωμό της ειρήνης (*ara pacis*)

στη Ρώμη που μου έδωσε την ιδέα για ένα άρθρο που τελικά έγινα σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα.¹

Θα ήθελα να ευχαριστήσω και κάποιους άλλους ταξιδιώτες, γνώριμους ήδη στο Τμήμα, με τους οποίους με δένουν παλαιοί δεσμοί: τον Γιώργο Ξενή από το Πανεπιστήμιο Κύπρου που έχει διδάξει επανειλημμένα τους φοιτητές μας στο πλαίσιο του προπτυχιακού μαθήματος ΑΕΦΦ 100 και με τον οποίον συναντηθήκαμε στην Οξφόρδη πριν από πολλά πια χρόνια· τον Τάσο Νικολαΐδη και την Ελένη Ζωγραφίδου που ήρθαν από την Αθήνα για τη σημερινή εκδήλωση – με τον Τάσο μοιραστήκαμε το ίδιο γραφείο για χρόνια στα Περιβόλια και είμαστε ίσως οι μόνοι που στενοχωρηθήκαμε, όταν μετακομίσαμε στου Γάλλου και αποκτήσαμε ο καθένας ολόδικό μας γραφείο· με συγκινεί τέλος βαθιά το ότι, εκτός από τον Αντώνη Αυγουστάκη και τη Μυρτώ Αλούμπη, δυο ακόμα αγαπημένες μου μαθήτριες ήρθαν από την άλλη όχθη του Ατλαντικού για να είναι μαζί μας εδώ σήμερα: η Ιφιγένεια Γιανναδάκη, φοιτήτρια την εποχή των πρώτων “Τροφείων” και ομιλήτρια στα “Τροφεία” II, στα οποία θα επανέλθω σε λίγο, ήρθε από τη Φλόριντα· η Κάτια Μαρκάκη ήρθε από το Illinois, ήταν φοιτήτρια όταν έγιναν τα δεύτερα “Τροφεία” και ελπίζω πως θα είναι ομιλήτρια στα επόμενα.

Ευχαριστώ θερμά επίσης και όλες και όλους εσάς που διασχίσατε την Κρήτη για να είστε σήμερα εδώ μαζί μας, αγαπημένες παλιές μαθήτριες και μαθητές, και βεβαίως όλα τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας που τιμούν με την παρουσία τους τη σημερινή εκδήλωση. Δεν υπάρχει μεγαλύτερο δώρο για μένα από την παρουσία στη σημερινή εκδήλωση διαδοχικών γενεών μαθητριών και μαθητών και συναδέλφων, με τους οποίους μοιραστήκαμε μια ολόκληρη ζωή. Βλέποντάς σας, αναλογίζομαι όλα όσα θα θέλαμε να ξαναζήσουμε και όσα θα αποφεύγαμε ευχαρίστως, όπως π.χ. την οικονομική κρίση του 2009 και τα αμέτρητα δεινά που επισώρευσε. Στη ζυγαριά μου, όμως, βάρυναν και βαραίνουν οι πολλές και μεγάλες χαρές και σε αυτές θα σταθώ για λίγο ακόμα.

Στην Κρήτη ήρθα για πρώτη φορά τον Γενάρη του 1991 για μια συνέντευξη – δεν είχα ξεπακετάρει καλά-καλά την οικοσκευή που είχα μεταφέρει από την Providence στην Charlottesville. Ξεκίνησα να διδάσκω τον Σεπτέμβρη της ίδιας χρονιάς ως εντεταλμένη διδάσκουσα του πιο γνωστού προεδρικού διατάγματος όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στο εξωτερικό (ΠΔ 407/80). Τότε, λοιπόν, στα Περιβόλια στριφογύριζε διαρκώς στη σκέψη μου η ρήση του Θουκυδίδη ότι τις πόλεις τις κάνουν οι άνθρωποι, όχι τα τείχη.² Ο λόγος ήταν ότι με συνεπήραν οι άνθρωποι αμέσως και ξέχασα ότι το κτίριο ήταν μικρό, μίζερο και καταθλιπτικό. Είναι πολύ δύσκολο για όσους δεν ήταν τότε εκεί να

¹ ΑΘΑΝΑΣΑΚΙ 2016.

² Αναφέρομαι στη ρήση του Νικία στο 7ο βιβλίο των *Ιστοριών* του Θουκυδίδη (77.7) όπου ο Αθηναίος στρατηγός υποστηρίζει την υπεροχή της ευψυχίας των ανδρών έναντι της προστασίας που παρέχουν τα τείχη και τα καράβια, ρήση την οποίαν αναλογιζόμουν με την ευρύτερη της έννοια.

καταλάβουν την έκρηξη κεφιού, δημιουργικότητας και ενθουσιασμού των διδασκόντων, των φοιτητών, των υπαλλήλων της Βιβλιοθήκης, των διοικητικών υπαλλήλων. Η ανάμνηση της ανεπανάληπτης ατμόσφαιρας της δεκαετίας του '90 με συντροφεύει ως σήμερα. Νιώθω ευφορία, κάθε φορά που θυμάμαι την αφοσίωση όλων εκείνων των ανθρώπων στο Πανεπιστήμιο, τις ζωηρές και ενδιαφέρουσες συζητήσεις (και ευρύτερες υπαρξιακές αναζητήσεις) με παλιούς συμφοιτητές και φίλους από την Αθήνα, που συνάντησα εδώ ξανά μετά από πολλά χρόνια, και με άλλους συναδέλφους από τη Θεσσαλονίκη, που γνώρισα στο Ρέθυμνο για πρώτη φορά. Η φιλία όλων αυτών υπήρξε πολύτιμη και οι ατέρμονες συζητήσεις μας αστείρευτη πηγή έμπνευσης – μια αξέχαστη μεγάλη παρέα. Χαίρομαι ιδιαίτερα που οι αναμνήσεις που έχω από εκείνη την περίοδο συμπίπτουν με την ατμόσφαιρα που σκιαγράφησε ήδη η αντιπρόεδρος του Τμήματος και πολύ παλιά φίλη, από τα χρόνια που ήταν προπτυχιακή φοιτήτρια στην Αθήνα, η Έλενα.

Η πρώτη γενιά φοιτητών που δίδαξα αποδείχθηκε στη συνέχεια μια υπέροχη ομάδα, πραγματική “dream team” – για να μην ξεχνάμε και τον αθλητισμό, που χάρη στον Πίνδαρο υπήρξε αναπόσπαστο κομμάτι της διδασκαλίας μου. Εκείνη η γενιά άνοιξε σύντομα τα φτερά της και σημείωσε μεγάλες επιστημονικές επιτυχίες οι οποίες μας έκαναν όλους περήφανους. Αυτό που αξίζει να τονισω είναι το πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα των επιτυχιών εκείνων. Μνημόνευσα ήδη ένα από τα πιο επιτυχημένα συνέδρια που έχει διοργανώσει ο Τομέας Κλασικών Σπουδών, τα “Τροφεία” το 2008, ένα συνέδριο αποφοίτων, το οποίο είχε απίστευτη απήχηση στους νεώτερους φοιτητές μας και έδωσε ώθηση για νέα πετάγματα, τα οποία προοδευτικά οδήγησαν στα δεύτερα “Τροφεία” το 2019 – και ίσως είναι καιρός πια να δρομολογηθούν και τα τρίτα “Τροφεία”.

Οι επιτυχίες των φοιτητών μας στην επιστήμη, την εκπαίδευση, αλλά και σε άλλους επαγγελματικούς στίβους μου έδωσαν κουράγιο τις δύσκολες ώρες της οικονομικής κατάρρευσης της χώρας μας και όλων των δεινών που ακολούθησαν, τα οποία φοβούμαι πως, παρά την οικονομική ανάκαμψη, ταλανίζουν ακόμα την ανώτατη εκπαίδευση και απειλούν τον χαρακτήρα της. Ήταν αυτές οι επιτυχίες που με έκαναν να κλείσω τα αυτιά μου στα τραγούδια των Σειρήνων, να μείνω και να επιμείνω. Η επιμονή μου δικαιώθηκε απόλυτα. Τα δύσκολα εκείνα χρόνια μια νέα γενιά άξιων φοιτητών άνοιξε τα φτερά της και ήδη δίνει τη σημαντική μαρτυρία της *urbi et orbi*.

Θα ήθελα να ολοκληρώσω το πρώτο μέρος της αντιφώνησής μου με την επισήμανση ότι από την αρχή ως το τέλος της καριέρας μου είχα την τύχη να διδάξω μεγαλειώδεις φοιτητές. Παρά το γεγονός ότι με την πάροδο του χρόνου ακόμα και οι πολλά υποσχόμενες/-οι φοιτήτριες και φοιτητές έρχονταν στο Πανεπιστήμιο με σοβαρά κενά, είναι αξιοσημείωτο πως κατάφερναν να τα καλύψουν ως το τέλος των σπουδών τους. Πολλοί βελτίωσαν την επάρκειά τους στις αρχαίες γλώσσες, όταν αποφάσισαν να ακολουθήσουν κλασική κατεύθυνση. Άλλοι πάλι, πιο πρόσφατα, έμαθαν Λατινικά στο Πανεπιστήμιο.

Πάρα πολλοί ωρίμασαν και εξελίχτηκαν εντυπωσιακά. Από όποια βάση και αν ξεκίνησαν όλες εκείνες οι ταλαντούχες νέες και όλοι εκείνοι οι ταλαντούχοι νέοι, με κάνουν και μας κάνουν ιδιαίτερα περήφανους.

II

Με την αισιόδοξη αυτή διαπίστωση περνάω στο επιστημονικό μέρος της αντιφώνησής μου, το οποίο συμφύρει το πολύ παλιό ενδιαφέρον μου για τον μαντικό λόγο, που ήταν το θέμα της διατριβής μου,³ με την πρόσφατη έρευνά μου αναφορικά με τον δημόσιο ρόλο των γυναικών στη λυρική ποίηση και την τραγωδία.⁴

Αν είχα μιλήσει για τη γυναικεία ηγεσία, το κύρος του γυναικείου λόγου και τις γυναικείες λύσεις σε αδιέξοδα στην αρχή των σπουδών μου τη δεκαετία του '70 και του '80, πολλοί θα είχαν αναρωτηθεί αν οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο ήταν καν σε θέση να δώσουν λύσεις. Ήταν η εποχή που οι φεμινιστικές αναγνώσεις έδιναν έμφαση στην κατώτερη θέση των γυναικών στην αρχαία Ελλάδα και δη στην κλασική Αθήνα. Η εικόνα αυτή άρχισε σιγά-σιγά να αλλάζει χάρη σε ιστορικούς όπως η Sally Humphreys, η Christianne Sourvinou-Inwood και πιο πρόσφατα ο Matthew Dillon, η Josine Blok και η Joan Connely, που ανέδειξαν τον σημαντικό ρόλο των γυναικών στον θρησκευτικό βίο ο οποίος στον αρχαίο κόσμο συμπίπτει σε πολύ μεγάλο βαθμό με τον πολιτικό βίο.⁵

Η αναθεώρηση της θέσης των γυναικών στον αρχαίο κόσμο είναι πλέον ορατή. Αναφέρω μόνο ότι στην Ιταλία έχει ήδη ξεκινήσει πρόσφατα ένα σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα σε εθνικό επίπεδο, στη Νάπολη, τη Μπολόνια, το Μπέργκαμο και το Μιλάνο. Πρόσφατα μάλιστα η ομάδα του Μπέργκαμο ανακοίνωσε το πρώτο συνέδριο του προγράμματος με θέμα τη σοφία των γυναικών στην αρχαιότητα, «Maestre del pensiero».⁶ Στο σημείο αυτό θεωρώ

³ ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ 1990.

⁴ Η πραγμάτευση που ακολουθεί είναι συντομευμένη εκδοχή μιας υπό δημοσίευση αγγλόγλωσσης εκδοχής (ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ υπό δημοσίευση).

⁵ Βλ. ενδεικτικά HUMPHREYS 1995, BLOK 2001 και 2017, CONNELLY 2007, SOURVINOU-INWOOD 1995.

⁶ Βλ. τη σειρά συνεδρίων στο Bergamo, 26 Νοεμβρίου 2024, «Maestre del pensiero. La *sophia* femminile nel mondo greco» (οργ.: Maddalena Bonelli, Monica D'Agostini και Cecilia Nobili)· Bologna, 12-13 Ιουνίου 2025, «*En Μούσησι ἔξοχος*. Greek Intellectual Women in Hellenistic and Imperial Age» (οργ.: Vittoria Dozza και Lucia Floridi)· 24-26 Ιουνίου 2025, Napoli (Federico II), «Female Voices in a Public Context: Authorial Articulation and Mimetic Representation in Ancient Greek Literature» (οργ.: Giambattista D' Alessio, Luigi Battezzato, Cristina Pepe σε συνεργασία με το Network for the Study of Archaic and Classical Song)· Milano, 24-26 Σεπτεμβρίου 2025, «Women Intellectuals in Greek Society» (οργ.: Emilia Cucinotta και Andrea Capra). Τη στιγμή που το κείμενο αυτό ὄδευε στο τυπογραφείο ανακοινώθηκε μια ακόμα ημερίδα στην Πίζα, στη Scuola Normale Superiore, με θέμα «Authority and Empowerment of Female Voices in Greek Tragedy» (22 Σεπτεμβρίου 2025, οργ.: Luigi Battezzato, Marco

πως αρμόζει μια σύντομη παρέκβαση *pro domo mea*: το συνέδριο στη Νάπολη τον Ιούνιο του '25, «Female Voices in a Public Context», είναι συνδιοργάνωση ιταλικών Πανεπιστημίων με το Network for the Study of Archaic and Classical Song, επιστημονική εταιρεία που ιδρύθηκε στο Ρέθυμνο το 2007, γεγονός που δείχνει τη δυναμική των κλασικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και τη διεθνή τους απήχηση, η οποία είναι πασίγνωστη και για τον λόγο αυτό δεν χρειάζεται να πω κάτι παραπάνω.

Μετά τη σύντομη αυτή παρέκβαση επανέρχομαι στο θέμα της αναθεώρησης της θέσης των γυναικών στον αρχαίο κόσμο, λέγοντας πως η ανάγνωση που ακολουθεί βρίσκεται σε αυτό το αναθεωρητικό μήκος κύματος. Η δημοσίευση ενός παπύρου που βρέθηκε στο χάρτινο περιβλήμα μιας μούμιας το 1976, γνωστού ως παπύρου της Λίλλης, έφερε στο φως ένα πολύτιμο δείγμα γυναικείου λόγου. Το τμήμα που έχει σωθεί σε καλή κατάσταση παραδίδει τον λόγο της μητέρας του Ετεοκλή και του Πολυνείκη, η οποία καθοδηγεί τους γιους της πώς να αποτρέψουν τα καταστροφικά δεινά που μόλις έχει προφητεύσει ο Τειρεσίας.⁷ Η ταυτότητα της ομιλήτριας έχει προβληματίσει τους ερευνητές. Ορισμένοι θεωρούν ότι πρόκειται για την Ιοκάστη, άλλοι για την Ευρυγάνεια, τη γυναίκα που παντρεύτηκε ο Οιδίποδας μετά τον θάνατο της Ιοκάστης, ενώ άλλοι πάλι, λαμβάνοντας υπόψη τις πολλαπλές εκδοχές του μύθου, δεν παίρνουν θέση.⁸ Επειδή η ταυτότητα της ομιλήτριας δεν επηρεάζει ουσιαστικά το επιχείρημά μου, δεν θα πάρω ούτε εγώ θέση και στο εξής θα αναφέρομαι σε αυτήν ως “η Βασίλισσα”, ακολουθώντας τους Davies και Finglass.

Στόχος μου σήμερα είναι να αναδείξω μια πλευρά του σημαντικού αυτού λόγου που δεν έχει μελετηθεί, τον δυναμισμό της ομιλήτριας, τα πολιτικά γνωρίσματα του λόγου και τα στοιχεία εκείνα που της προσδίδουν ηγετικά χαρακτηριστικά. Στη συνέχεια θα υποστηρίξω ότι το στησιχόρειο πορτρέτο επηρέασε τις δραματικές απεικονίσεις της Ιοκάστης και κυρίως το πορτρέτο της στις *Φοίνισσες* του Ευριπίδη.⁹

Παρενθετικά, για όσους δεν πήραν ποτέ ή έχουν ξεχάσει τι έμαθαν στο ΑΕΦΦ 100, σπεύδω να θυμίσω ότι ο Στησίχορος έδρασε το πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα κυρίως στην Ήμερα της Σικελίας.

Διαβάζω τον λόγο της Ιοκάστης σε δική μου μετάφραση επισημαίνοντας ότι σε πολλά σημεία υπάρχουν ασάφειες και ως προς το νόημα και ως προς τη σύνταξη, γιατί είναι φθαρμένος ο πάπυρος:

Catrambone και Stefano Fanucchi).

⁷ P. Lille 73, 76 και 111^c.

⁸ Βλ. DAVIES και FINGLASS 2014, 363–67.

⁹ Ο BREMER 1987, 169–70 επιχειρηματολογεί υπέρ της επίδρασης του Στησίχορου στις *Φοίνισσες* του Ευριπίδη, αλλά επικεντρώνεται στη μητρική εξουσία της βασίλισσας. Αντιθέτως ο MASTRONARDE 1994, 9 αντιμετωπίζει την πιθανότητα της στησιχόρειας επίδρασης μάλλον επιφυλακτικά. Ο FINGLASS 2018, 29–32 επικεντρώνεται στις διαφορές των δύο εκδοχών, χωρίς όμως να αρνείται το ενδεχόμενο χρέος του Ευριπίδη στον Στησίχορο.

Στα βάσανα μη βάζεις κι άλλες δυσβάσταχτες μέριμνες
 και μη μου φανερώνεις φοβερά δεινά από δω και μπρος,
 γιατί στη γη την ιερή δεν έδωσαν οι αθάνατοι θεοί παντοτινή φιλονι-
 κία στους θνητούς
 αλλά σίγουρα ούτε και αγάπη – ωστόσο οι θεοί βάζουν στο μυαλό
 των ανθρώπων ...
 Προσεύχομαι στον βασιλιά Απόλλωνα που ρίχνει από μακριά...
 να μην εκπληρώσει όλα όσα προφητεύεις.
 Αν από την άλλη είναι γραφτό μου να δω τα παιδιά μου να σκοτώνουν
 το ένα το άλλο,
 ... και οι Μοίρες το έχουν κλώσει,
 εύχομαι το τέλος του στυγερού θανάτου να με βρει,
 πριν καν δω όσα φέρνουν θρήνους και δάκρυα,
 νεκρά τα παιδιά μου στο παλάτι ή την πόλη κουρσεμένη.
 Ελάτε όμως παιδιά μου στα λόγια μου,
 γιατί εγώ με αυτή τη συμβουλή [ή σήμερα κιόλας] σας προλέγω το τέλος
 ας μείνει ο ένας και ας κρατήσει το παλάτι
 και ο άλλος ας φύγει παίρνοντας όλα τα πλούτη και το χρυσάφι,
 σε όποιον πρώτα πέσει ο κλήρος, όπως το θέλουν οι Μοίρες
 γιατί νομίζω πως αυτό θα λύσει την κακή σας μοίρα
 σύμφωνα και με τη γνώμη του θεϊκού μάντη.
 Αν τώρα ο γιος του Δία, τη γενιά και την πόλη
 του βασιλιά Κάδμου...
 αναβάλλοντας τις συμφορές σε χρόνο πολύ μακρινό
 είναι πεπρωμένο να γίνει.
 Αυτά είπε η θεϊκή γυναίκα λέγοντας λόγια γλυκά
 [προσπαθώντας να σώσει;] τα παιδιά της από τη διαμάχη στο παλάτι
 και μαζί [της;] ο Τειρεσίας ... και αυτοί πείσθηκαν.¹⁰

Η προφητεία του Τειρεσία δεν μπορεί να ανασυντεθεί με βεβαιότητα, αλλά από τον λόγο της βασίλισσας καταλαβαίνουμε ότι προφήτευσε πολλές συμφορές από τις οποίες η ίδια δεν μπορεί να αντέξει δύο, την αδελφοκτονία και την άλωση της πόλης, τις οποίες και προσπαθεί να αποτρέψει.¹¹

Σύμφωνα με τη MacInnes, με την οποία συμφωνώ, η βασίλισσα αντιμετωπίζει τον μάντη με σεβασμό αλλά και τόλμη.¹² Με άλλα λόγια, σε αντίθεση με πολλούς ομηρικούς ήρωες η Βασίλισσα δεν αμφισβητεί την εγκυρότητα των προβλέψεων του Τειρεσία. Ο σεβασμός στον μάντη τη διαφοροποιεί από

¹⁰ Η μετάφρασή μου βασίζεται στο κείμενο των DAVIES και FINGLASS.

¹¹ Για τις ποικίλες απόπειρες ανασύνθεσης βλ. BUSHNELL 1988 και MACINNES 2007 με βιβλιογραφικές παραπομπές.

¹² Βλ. MACINNES 2007, 99–101.

ήρωες, όπως π.χ. ο Αγαμέμνων ο οποίος φέρεται με σκαιό τρόπο στον Κάλχα, όταν ο Κάλχας του λέει ότι πρέπει να δώσει τη Χρυσίδα στον πατέρα της, ή τον Έκτορα που χάνει την υπομονή του και αμφισβητεί την ερμηνεία των οιωμών από τον αδελφό του Πολυδάμα, ο οποίος αντιτάσσεται στην επίθεση των Τρώων κατά των Αχαιών τη δεδομένη στιγμή. Διαφωνώντας με τον Πολυδάμα, ο Έκτορας αντιτείνει το περίφημο «υπάρχει μόνο ένας καλός οιωμός, να υπερασπίζεται κανείς την πατρίδα του» (*εἷς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης*, *Ιλ.* Μ 243). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις οι χρησμοί αποδεικνύονται εν τέλει ορθοί και το κύρος της θρησκευτικής εξουσίας επιβεβαιώνεται, γεγονός που υπονομεύει ασφαλώς το κύρος των πολιτικών ηγετών.

Θεωρώ, λοιπόν, πολύ σημαντικό ότι η Βασίλισσα του Στησιχόρου δεν πέφτει σε αυτήν την παγίδα. Αντιμετωπίζει τον Τειρεσία με σεβασμό και, σε αντίθεση με τον Έκτορα, ο οποίος είναι ο πρώτος ήρωας στη δυτική λογοτεχνία που επιχειρεί να υποκαταστήσει τον μάντη και να προβλέψει το μέλλον, υιοθετεί μια αποδεδειγμένα αποτελεσματική γραμμή.¹³ Αντί να αμφισβητήσει τον μάντη, παρακαλεί τον Απόλλωνα να μεταθέσει τις συμφορές που προφητεύει στο μακρινό μέλλον. Έχουμε κάποιες μαρτυρίες που δείχνουν ότι η πεποίθηση αυτή είχε τη σφραγίδα του μαντείου των Δελφών. Ξέρουμε από τον Ηρόδοτο λόγου χάρη ότι, όταν ο Κροίσος διαμαρτυρήθηκε στο δελφικό μαντείο για την αχαριστία του Απόλλωνα που δεν εκτίμησε την ευσέβεια και τη γενναιοδωρία του, η Πυθία του απάντησε πως ο Απόλλωνας εκτίμησε τις αρετές του και προσπάθησε να μεταθέσει τις συμφορές του σε άλλη, μεταγενέστερη γενιά, αλλά δεν μπόρεσε να πείσει τις Μοίρες (Ηρόδ. 1.91.3).

Όπως είδαμε η Βασίλισσα επιδεικνύει γνώση της θεϊκής ιεραρχίας και προσεύχεται πρώτα στον Απόλλωνα να μεταθέσει την εκπλήρωση των προφητειών σε άλλη γενιά, έπειτα στον Δία να σώσει τη γενιά και την πόλη του Κάδμου και ταυτοχρόνως εμπλέκει και τις Μοίρες μέσω της πρότασής της να ρίξουν τα παιδιά της κλήρο με σκοπό ο ένας να διατηρήσει την εξουσία και ο άλλος να εγκαταλείψει τη Θήβα παίρνοντας όλα τα πλούτη και το χρυσάφι. Με άλλα λόγια, οι Μοίρες θα παίξουν ρόλο, καθώς θα είναι εκείνες που θα καθορίσουν, μέσω του κλήρου, ποιος θα γίνει βασιλιάς της Θήβας.

Τι προσπαθεί να επιτύχει η πρόταση αυτή; Αν πάρουμε ως γνώμονα το παράδειγμα του Κροίσου, η λήξη της αδελφικής διαμάχης για τα πλούτη και την εξουσία, με τρόπο που θα ορίσουν οι Μοίρες, θα είναι ένδειξη ευσέβειας και χρηστών ηθών. Αυτή η συμπεριφορά θα είναι θεωρητικά το διαπραγματευτικό χαρτί της Βασίλισσας να πείσει τον Απόλλωνα να μεταθέσει την εκπλήρωση της προφητείας και τον Δία να σώσει τη γενιά του Κάδμου και τη Θήβα. Είναι ενδιαφέρον ότι στη στησιχόρεια εκδοχή ο Τειρεσίας, τον οποίον η Βασίλισσα έχει

¹³ Για τον Έκτορα ως τον πρώτο ήρωα στη δυτική λογοτεχνία, ο οποίος αντιπαρτίθεται στην εξουσία των μάντεων και υπ' αυτήν την έννοια πρόδρομο των τραγικών ηρώων βλ. την έσοχη συζήτηση της BUSHNELL 1988, 27–36. Βλ. επίσης και MACINNES 2007, 99–101.

αντιμετωπίσει με ψυχραιμία και σεβασμό, συνηγορεί υπέρ της πρότασής της, προσδίδοντάς της με τον τρόπο αυτό μαντικό κύρος. Επιχειρώντας άλλον ένα συσχετισμό με τον Όμηρο, αυτό που επιτυγχάνει η Βασίλισσα εδώ είναι αυτό στο οποίο αποτυγχάνει ο Αγαμέμνων ή ο Έκτορας στην *Ιλιάδα*, αντί δηλαδή να δημιουργήσει σχέση αντιπαλότητας με τον μάντη, τον κάνει σύμμαχό της.

Όσο μπορούμε να κρίνουμε από το σωζόμενο κείμενο, η Βασίλισσα καλύπτει το κενό πολιτικής εξουσίας που έχει προκύψει από την ανακάλυψη του φόνου του Λαΐου από τον Οιδίποδα. Ο Κρέων δεν φαίνεται να παίζει κάποιο ρόλο στη φάση αυτή. Αν αυτή η υπόθεση ανταποκρίνεται στη στησιχόρεια επιλογή, τότε είναι βέβαιο ότι η Βασίλισσα καλύπτει το κενό εξουσίας που έχει δημιουργήσει η απόσυρση του Οιδίποδα και η έλλειψη διαδόχου λόγω της διαμάχης των γιων του. Ο λόγος της, με άλλα λόγια, δεν είναι μόνο φύσει, αλλά και θέσει πολιτικός με το πρόσθετο πλεονέκτημα ότι φέρει τη σφραγίδα της μαντικής αποδοχής, αποδοχή που ενισχύει το κύρος της πρότασής της.

Το γεγονός ότι οι επίδοξοι διάδοχοι πείθονται να υιοθετήσουν την πρότασή της και να επιλύσουν με κλήρο τη διαμάχη τους ενισχύει το ηγετικό κύρος της Βασίλισσας, το οποίο συνδυάζει την πολιτική ευστοχία με την αποτελεσματικότητα. Προφανώς το κοινό του Στησιχόρου γνώριζε ότι, μακροπρόθεσμα, η πολιτική επιτυχία της Βασίλισσας θα είναι βραχύβια. Ωστόσο, όπως γίνεται φανερό στη συνέχεια, όταν το σχέδιό της αποτυγχάνει, τότε ηγέτης της Θήβας είναι πλέον ο Ετεοκλής ο οποίος φέρει το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης για την αποτυχία του σχεδίου της μητέρας του.¹⁴

Πριν επιχειρηματολογήσω για την επίδραση του Στησιχόρου στην ευριπίδεια σύλληψη της Ιοκάστης, θέλω να συνοψίσω τα ηγετικά γνωρίσματα της στησιχόρειας Βασίλισσας. Η Βασίλισσα συνδυάζει μαντική διορατικότητα, πολιτική ευστοχία και ψυχραιμία, παρά την οδύνη που της προκαλεί η προφητεία του Τειρεσία. Ο συνδυασμός αυτός της επιτρέπει να προτείνει μια θεωρητικά αποτελεσματική διέξοδο στο αδιέξοδο που έχει δημιουργηθεί από τη διαμάχη των παιδιών της.

Όπως ανέφερα ήδη, η φήμη του Στησιχόρου σύντομα ξεπέρασε τα όρια της Ιμέρας. Το έργο του γνώρισε πανελλήνια αίγλη και είναι πολύ πιθανόν ότι έγινε γνωστό στην Αθήνα χάρη στον διαβόητο Ιπποκλείδη ήδη το 566 κατά την αναδιοργάνωση των Παναθηναίων.¹⁵ Σε κάθε περίπτωση ένας αυξανόμενος αριθμός μελετών έχει δείξει ότι οι τρεις μεγάλοι τραγικοί εμπνεύστηκαν από

¹⁴ Παραθέτω την εύλογη υπόθεση του Finglass, σύμφωνα με την οποία η βασίλισσα δεν θα διαδραμάτιζε κάποιο ρόλο στη συνέχεια: «Moreover, it seems most unlikely that such a commanding figure will not have appeared later in the work, when the agreement that she so carefully engineers at the start of the poem falls apart, and when the fratricidal conflict that she had hoped to avert leads to the deaths of both her sons, and perhaps her own death too» (FINGLASS 2018, 31).

¹⁵ BOWIE 2015.

τα τραγούδια του.¹⁶ Σε μια σχετικά πρόσφατη μελέτη η Laura Swift ανέδειξε λεκτικές και θεματικές απηχήσεις της *Θηβαΐδας* στον *Οιδίποδα Τύραννο* και στις *Φοίνισσες*.¹⁷

Κατά την άποψή μου η επίδραση του Στησιχόρου στην ευριπίδεια απεικόνιση της Ιοκάστης δεν εξαντλείται σε λεκτικές απηχήσεις, αλλά είναι πολύ βαθύτερη. Θεωρώ ότι το στησιχόρειο πορτρέτο της Βασίλισσας αποτέλεσε τον καμβά πάνω στον οποίον ο Ευριπίδης φιλοτέχνησε το πορτρέτο της Ιοκάστης. Θα υποστηρίξω ότι ο Ευριπίδης σκιαγραφεί μια Ιοκάστη που διακρίνεται από ανάλογο δυναμισμό, ψυχραιμία και πολιτική αντίληψη, η οποία όμως υιοθετεί και προβάλλει τις αξίες της δημοκρατικής πόλης, στο κοινό της οποίας απευθύνεται ο Ευριπίδης.

Προτού απარიθμήσω τις ομοιότητες και τις διαφορές της ευριπίδειας Ιοκάστης με την Βασίλισσα του Στησιχόρου, δυο λόγια μόνο για την πιο διάσημη Ιοκάστη στην ιστορία της δυτικής λογοτεχνίας, την Ιοκάστη του Σοφοκλή στον *Οιδίποδα Τύραννο*. Ο Σοφοκλής υιοθετεί μια διαφορετική μυθική εκδοχή, σύμφωνα με την οποίαν η Ιοκάστη αυτοκτονεί αμέσως μόλις αντιλαμβάνεται ότι έχει παντρευτεί και έχει κάνει παιδιά με τον γιο της Οιδίποδα. Το σοφόκλειο δράμα εκκινεί από την αντιδικία του Οιδίποδα και του Τειρεσία, ο οποίος του φανερώνει την αλήθεια την οποίαν όμως ο Οιδίποδας αδυνατεί να αντιληφθεί και υποπεύεται τον μάντη ότι συνωμοτεί με τον Κρέοντα για να καταλάβουν την εξουσία.¹⁸ Η Ιοκάστη δεν έρχεται αντιμέτωπη με τον Τειρεσία, αλλά όπως και η Βασίλισσα του Στησιχόρου διακρίνει την αυθεντία του Απόλλωνα από την αυθεντία των μάντεων, την οποία όμως σιωπηρά αμφισβητεί.¹⁹ Όταν όμως οι μαρτυρίες, που δείχνουν ότι ο Τειρεσίας έχει δίκιο, σωρεύονται και η Ιοκάστη αντιλαμβάνεται τη φρικτή αλήθεια, φεύγει από τη σκηνή και αυτοκτονεί. Λόγω της συγκεκριμένης δραματικής επιλογής, η Ιοκάστη δεν μαθαίνει ποτέ τις κατάρες που εκτοξεύει ο Οιδίποδας και οι οποίες οδηγούν στην αδελφοκτονία.

Αρκετοί μελετητές θεωρούν την Ιοκάστη των *Φοινισσών* ευριπίδεια καινοτομία. Αυτοί οι μελετητές δυσκολεύονται να πιστέψουν ότι η Βασίλισσα του Στησιχόρου είναι η Ιοκάστη. Όπως ανέφερα ήδη, αυτό που έχει σημασία για την ερμηνεία μου δεν είναι η ταυτότητα της Βασίλισσας αλλά η επίδραση του λόγου της στον Ευριπίδη, ο οποίος είτε καινοτομώντας είτε ακολουθώντας μια διαφορετική παράδοση δραματοποίησε τη ζωή της Ιοκάστης στο παλάτι μετά τη ζοφερή αποκάλυψη. Σύμφωνα με την ευριπίδεια εκδοχή οι γιοι του

¹⁶ Βλ. BREMER 1987, 168-70· BURNETT 1988· BOWIE 2015· SWIFT 2015· FINGLASS 2018. Η πρόσφατη μελέτη του Peter AGÓCS (2024) για την αλληλεπίδραση αττικής αγγειογραφίας και στησιχόρειας ποίησης ανοίγει νέους ερευνητικούς δρόμους.

¹⁷ SWIFT 2015.

¹⁸ Για τα όρια της ανθρώπινης γνώσης και αυτογνωσίας στον Σοφοκλή βλ. SEGAL 1981 και 1993. Για την πολιτική διάσταση της μαντείας στον Ευριπίδη και τον Σοφοκλή βλ. GRIFFITH 2009.

¹⁹ Βλ. ATHANASSAKI 1990, 13-16.

Οιδίποδα φυλάκισαν τον πατέρα τους στο παλάτι για να ξεχαστεί η θλιβερή ιστορία του, ενέργεια που τον οδήγησε στο να τους καταραστεί.

Στις *Φοίνισσες* η Ιοκάστη διηγείται το φρικτό παρελθόν του οίκου της στον πρόλογο του έργου, το οποίο αρχίζει όταν ο Πολυνείκης έχει ήδη περικυκλώσει τη Θήβα με το στρατό που έχει φέρει από το Άργος. Ο χρόνος που έχω στη διάθεσή μου δεν μου επιτρέπει να αναλύσω την πλοκή, περιορίζομαι να πω μόνο ότι η αδελφοκτονία δεν θα αποφευχθεί στο τέλος. Παρά ταύτα, η Ιοκάστη αποδύεται σε μια απελπισμένη προσπάθεια να την αποτρέψει, εξασφαλίζοντας προσωρινή εκεχειρία στο πλαίσιο της οποίας ο Πολυνείκης και ο Ετεοκλής θα συναντηθούν σε μια ύστατη προσπάθεια συμβιβασμού.

Παρά το γεγονός ότι στις *Φοίνισσες* η Ιοκάστη δεν έρχεται αντιμέτωπη με τον Τειρεσία, μοιράζεται με τη Βασίλισσα του Στησιχόρου ανάλογη στάση απέναντι στα θεϊκά σχέδια. Στην αρχική συνάντησή της με τον Πολυνείκη, λόγου χάρη, δέχεται τη θεϊκή ετυμηγορία αναλαμβάνοντας την ευθύνη των πράξεών της στο παρελθόν:

Κάποιος θεός καταστρέφει τη γενιά του Οιδίποδα κακὴν κακῶς.
 Ἐτσι ξεκίνησε: γέννησα ἄνομα [ενν. τον πατέρα σου παρά τη θέληση του Απόλλωνα],
 κακῶς με παντρεύτηκε ο πατέρας σου και γέννησα εσένα.
 Τι τα λέω ὅμως αυτά; Πρέπει να υπομένουμε ὅσα μας δίνουν οἱ θεοί

Ευρ. *Φοιν.* 379–82

Στη συνέχεια η Ιοκάστη αναπτύσσει την ειρηνευτική πρωτοβουλία της αναδεικνύοντας τις διαπραγματευτικές της ικανότητες. Όταν εμφανίζεται ο Ετεοκλής οργισμένος με τον Πολυνείκη η Ιοκάστη τους συμβουλεύει να κοιταχτούν πρόσωπο με πρόσωπο θέτοντας και τους κανόνες μιας επιτυχούς διαπραγμάτευσης: διαπραγμάτευση δεν νοείται υπό την πίεση του χρόνου και υπό το κράτος της οργής (452–68). Με ιδιαίτερη αυτοπεποίθηση χαρακτηρίζει αυτή τη συμβουλή σοφή (*παραινέσαι ... τι... σοφόν*, 460).

Σύντομα, όμως, γίνεται φανερό ότι η διαπραγμάτευση φθάνει σε αδιέξοδο, καθώς ο Πολυνείκης που μιλάει πρώτος απαιτεί από τον Ετεοκλή να τηρήσει τους όρκους και τις υποσχέσεις που του έδωσε, όταν αρχικά συμφώνησαν να εναλλάσσονται στην εξουσία. Ο Ετεοκλής με τη σειρά του, απευθυνόμενος μόνο στην Ιοκάστη, της λέει ότι θα έφτανε στον ουρανό και τα άστρα ή θα κατέβαινε στον Άδη, προκειμένου να διατηρήσει τη μονοκρατορία που υφάρπαξε. Η προσπάθεια της Ιοκάστης θα μπορούσε να είχε σταματήσει εδώ, αλλά η ίδια αποφασίζει να κάνει άλλη μια προσπάθεια, επιχειρηματολογώντας εναντίον της άμετρης φιλοδοξίας και υπέρ της ισότητας οι οποίες εδώ παρουσιάζονται ως προσωποποιημένες θεότητες, *Φιλοτιμία* και *Ίσότης* αντιστοιχώς (*Φοίν.* 531–32 και 536).²⁰ Για να ενισχύσει το επιχειρήματός της, επικαλείται την

²⁰ Για τον λόγο της Ιοκάστης βλ. LAMARI 2010, 66–69.

ισότητα που επικρατεί στο Σύμπαν και συγκεκριμένα την εναλλαγή της Μέρας με τη Νύχτα. Είναι προφανές ότι ο λόγος της Ιοκάστης απηχεί τις αξίες της αθηναϊκής δημοκρατίας και είναι σημαντικό ότι ο Ευριπίδης επιλέγει ένα γυναικείο χαρακτήρα να τις αναπτύξει και να τις υποστηρίξει.²¹

Όπως και στον Στησίχορο, έτσι και στον Ευριπίδη η πρωτοβουλία της Ιοκάστης δεν τελεσφορεί, αλλά η ορθότητά της επιβεβαιώνεται όταν συντελείται η αδελφοκτονία. Τότε η Ιοκάστη αυτοκτονεί στο πεδίο της μάχης αγκαλιάζοντας τους δύο ετοιμοθάνατους γιους της που την ύστατη ώρα την κοιτάζουν και οι δύο με στοργή.

Παρά τις προφανείς διαφορές που οφείλονται στο λογοτεχνικό είδος και στις διαφορετικές προσλαμβάνουσες των δύο ποιητών, η Ιοκάστη, ακολουθώντας τα βήματα της λυρικής προγόνου της, επιδεικνύει ανάλογο δυναμισμό, ψυχραιμία, αυτοπεποίθηση, αντίληψη των ανωτέρων δυνάμεων που διέπουν τα ανθρώπινα και πολιτική συνείδηση. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι στις *Φοίνισες* ο Ευριπίδης, όπως άλλωστε και ο Στησίχορος, αποδίδουν τη μοναδική πρόταση που συνιστά διέξοδο στο πολιτικό αδιέξοδο σε μια γυναίκα.

Σχεδόν δύο δεκαετίες νωρίτερα, στη *Μήδεια*, ο Ευριπίδης έδωσε το βήμα σε ένα γυναικείο χορό που αμφισβητεί τη βούληση και την ικανότητα των ανδρών να απεικονίσουν τις γυναίκες και τα βάσανά τους με ενσυναίσθηση και οραματίζονται ένα μέλλον, όπου γυναίκες θα πλάθουν γυναικείους και ανδρικούς χαρακτήρες στα τραγούδια τους (*Μήδ.* 421–30). Στην τελευταία φάση του Πελοποννησιακού πολέμου, στις *Φοίνισες*, ο Ευριπίδης εμπνεόμενος, όπως υποστήριξα, από τον Στησίχορο, δίνει το βήμα σε μια γυναίκα της οποίας η πολιτική σκέψη και στάση είναι σαφώς ανώτερες από εκείνες των ανδρών αρχόντων στη Θήβα και στο Άργος. Πρόκειται για ένα δραματικό *tour de force* που δείχνει πως στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα άνδρες ποιητές μπορούσαν να φανταστούν και να πλάσουν γυναίκες των οποίων οι πολιτικές ικανότητες ήταν ανώτερες από τις ικανότητες των ανδρών οι οποίοι κατά τα λοιπά μονοπωλούσαν την εξουσία και την προσοχή. Ο Ευριπίδης δεν είναι φυσικά ο μόνος. Είναι τα χρόνια που ο Αριστοφάνης πλάθει τη Λυσιστράτη, τη Λαμπιτώ και άλλες αξέχαστες ηρωίδες που παίρνουν την πολιτική κατάσταση στα χέρια τους. Το αν στις *Φοίνισες* ο Ευριπίδης σηκώνει το γάντι που έχει πετάξει ο Αριστοφάνης είναι ένα άλλο, μεγάλο, κεφάλαιο που δεν μπορώ να ανοίξω σήμερα.²² Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι η Ιοκάστη, όπως και οι άλλες δυναμικές δραματικές ηρωίδες, δεν ξεπήδησαν από το πουθενά, αλλά είναι απόγονοι ξακουστών λυρικών και επικών προγόνων.

Με τη θετική αυτή αποτίμηση του ρόλου των γυναικών στην ποίηση της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου ολοκληρώνω την εκ των πραγμάτων σύ-

²¹ Για τις πολιτικές ιδέες που αναπτύσσει η Ιοκάστη βλ. Sissa 2020, 193–97 και σποραδικά.

²² Βλ. ΑΘΗΝΑΣΣΑΚΙ υπό δημοσίευση.

ντομη ομιλία μου, ευχαριστώντας σας και πάλι όλες και όλους θερμά για τη σημερινή παρουσία σας και για όλα όσα μοιραστήκαμε στην τριανταετήχρονη θητεία μου στο Πανεπιστήμιο Κρήτης που τόσο αγάπησα και πίστεψα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

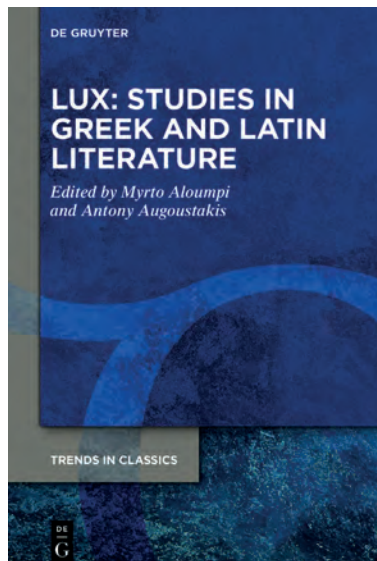
- ΑΓÓCS, P. 2024. Geryon, Stesichoros, and the Vase-Painters Revisited. Στον τόμο: Μ. ΑΛΟΥΜΠΙ και Α. ΑΥΓΟΥΣΤΑΚΙΣ (επιμ.), *LUX: Studies in Greek and Latin Literature, in Honor of Lucia Athanassaki*. Trends in Classics, Suppl. Vol. 166. Berlin/Boston: De Gruyter, 67–104.
- ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ, L. 1990. *Mantic Vision and Diction in Pindar's Victory Odes*. PhD Thesis, Brown University (<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/4204>).
- _____, 2016. *Pindarum quisquis studet aemulari*: Greek and Roman civic performance contexts (Pindar's *Fourth* and *Fifth Pythians* and Horace's *Odes* 4.2). Στον τόμο: Β. ΔÉLIGNON, Nadine LE MEUR & Ο. ΤΗÉVENAZ (επιμ.), *La poésie lyrique dans la cité antique : Les Odes d'Horace au miroir de la lyrique grecque archaïque*. Lyon: Université Jean Moulin Lyon 3, 131–58.
- _____, (υπό δημοσίευση). Offering Solutions for an Impasse. Female Authority in Stesichorus' *Thebais* (?) and its Impact on Euripides' *Phoenissae*. Στον τόμο: Μ. ΣΟΤΙΡΙΟΥ (επιμ.), *Females in Distress in Ancient Greek Literature: Mechanisms of Survival, Resistance, and Resilience*.
- ΒΛΟΚ, J. H. 2001. Virtual Voices: Toward a Choreography of Women's Speech in Classical Athens. Στον τόμο: Α. ΛΑΡΔΙΝΟΙΣ και L. ΜCCLURE (επιμ.), *Making Silence Speak. Women's Voices in Greek Literature and Society*. Princeton/Oxford: Princeton University Press, 95–116.
- _____, 2017. *Citizenship in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BOWIE, E. 2015. Stesichorus at Athens. Στον τόμο: P. J. FINGLASS και Α. KELLY (επιμ.), *Stesichorus in Context*. Cambridge: Cambridge University Press, 111–24 (ανατ. στο: E. BOWIE, *Essays on Ancient Greek Literature and Culture, I: Greek Poetry before 400 BC*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 669–82).
- BREMER, J. M. 1987. Stesichorus: 'The Lille papyrus'. Στον τόμο: J. M. BREMER, A. M. VAN ERP TAALMAN KIP, και S. R. SLINGS (επιμ.), *Some Recently Found Greek Poems: Text and Commentary*. Leiden/New York/København/Köln: E. J. Brill, 128–74.
- BURNETT, A. 1988. Jocasta in the West: The Lille Stesichorus. *Classical Antiquity* 7(2): 107–54.
- BUSHNELL, R. W. 1988. *Prophesying Tragedy. Sign and Voice in Sophocles' Theban Plays*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- CONNELLY, J. B. 2007. *Portrait of a Priestess: Women and Ritual in Ancient Greece*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- DAVIES, M. και FINGLASS, P. J. 2014. *Stesichorus. The Poems*. Cambridge Classical Texts and Commentaries, 54. Cambridge: Cambridge University Press.
- DILLON, M. 2002. *Girls and Women in Classical Greek Religion*. London/New York: Routledge.

- FINGLASS, P. J. 2018. Stesichorus and Greek Tragedy. Στον τόμο: R. ANDÚJAR, T. R. P. COWARD, και Th. A. HADJIMICHAEL (επιμ.), *Paths of Song: The Lyric Dimension of Greek Tragedy*. Trends in Classics, Suppl. Vol. 58. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 19–37.
- GRIFFITH, M. 2009. Apollo, Teiresias, and the Politics of Tragic Prophecy. Στον τόμο: L. ATHANASSAKI, R. P. MARTIN, και J. F. MILLER (επιμ.), *Apolline Politics and Poetics*. Athens: Hellenic Ministry of Culture, European Cultural Centre of Delphi, 473–99.
- HUMPHREYS, S. C. 1995. Women's Stories. Στον τόμο: E. D. REEDER (επιμ.), *Pandora: Women in Classical Greece*. Baltimore/Princeton: The Trustees of the Walters Art Gallery, in association with Princeton University Press, 102–10.
- LAMARI, A. A. 2010. *Narrative, Intertext, and Space in Euripides' Phoenissae*. Trends in Classics, Suppl. Vol. 6. Berlin/New York: De Gruyter.
- MACINNES, D. 2007. Gainsaying the Prophet: Jocasta, Tiresias, and the Lille Stesichorus. *QUCC* 86: 95–108.
- MASTRONARDE, D. J. 1994. *Euripides: Phoenissae*. Cambridge Classical Texts and Commentaries, 29. Cambridge: Cambridge University Press.
- SEGAL, Ch. 1981. *Tragedy and Civilization. An Interpretation of Sophocles*. Cambridge, MA/London: Harvard University Press.
- _____, 1993. *Oedipus Tyrannus. Tragic Heroism and the Limits of Knowledge*. Twayne's Masterwork Studies. New York: Twayne Publishers.
- SISSA, G. 2020. Mighty Mothers: Female Political Theorists in Euripides' *Suppliant Women* and *Phoenician Women*. Στον τόμο: A. SHARROCK και A. ΚΕΪΤΗ (επιμ.), *Maternal Conceptions in Classical Literature and Philosophy*. Phoenix Supplementary Volume 57. Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press, 193–223.
- SOURVINOU-INWOOD, Ch. 1995. Male and Female, Public and Private, Ancient and Modern. Στον τόμο: E. D. REEDER (επιμ.), *Pandora: Women in Classical Greece*. Baltimore/Princeton: The Trustees of the Walters Art Gallery, in association with Princeton University Press, 111–20.
- SWIFT, L. 2015. Stesichorus on Stage. Στον τόμο: P. J. FINGLASS και A. KELLY (επιμ.), *Stesichorus in Context*. Cambridge: Cambridge University Press, 125–44.

Επίδοση τιμητικού τόμου *Lux: Studies in Greek and Latin Literature, in Honor of Lucia Athanassaki* (επιμ. Αντώνης Αυγουστάκης & Μυρτώ Αλούμπη).

Χαιρετισμοί – παρουσιάσεις

Στο πλαίσιο και σε συνέχεια της ίδιας τελετής επιδόθηκε και ο τιμητικός τόμος M. ALOUMPI and A. AUGOUSTAKIS (eds), *Lux: Studies in Greek and Latin Literature in Honor of Lucia Athanassaki* (Trends in Classics, Supplementary Volume 166), Berlin/Boston 2024 και έγιναν σύντομοι χαιρετισμοί και παρουσιάσεις.

Χαιρετισμός

από την Αντιπρύτανη Ανάπτυξης,
Διεθνών Σχέσεων και Εξωστρέφειας

ΕΙΜΑΙ πολύ χαρούμενη που παρευρίσκομαι στη σημερινή τελετή ομοτιμοποίησης της καθηγήτριας του Τμήματος Φιλολογίας, Λουκίας Αθανασάκη. Η Λουκία Αθανασάκη υπήρξε μια εμβληματική μορφή του Τομέα Κλασικών Σπουδών. Συνέβαλε καθοριστικά στη διεθνή προβολή του Τομέα, προσκαλώντας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης διακεκριμένους επιστήμονες, διοργανώνοντας επιτυχημένες εκδηλώσεις και ιδρύοντας τη σειρά *Ariadne Supplements*, στις Εκδόσεις της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, κατά τη διάρκεια της θητείας της ως Κοσμήτορας.

Αξιοζήλευτη είναι η σχέση της Λουκίας Αθανασάκη με τους φοιτητές και τις φοιτήτριες. Επόπτευσε πλήθος διατριβών, ενώ υπήρξε μέντορας πληθώρας φοιτητών και φοιτητριών, πολλοί από τους οποίους διακρίθηκαν στην επιστήμη και στην εκπαίδευση: οι συνεπιμελητές του τιμητικού τόμου αποτελούν λαμπρά παραδείγματα *χάριτος*, με την αρχαιοελληνική έννοια του όρου, της αμοιβαίας σχέσης ευγνωμοσύνης και ανταπόδοσης. Τους ευχαριστούμε θερμά για το τιτάνιο έργο που ανέλαβαν και έφεραν σε πέρας με τόση επιτυχία.

Ως συνάδελφος στον Τομέα Κλασικών Σπουδών, η Λουκία Αθανασάκη ήταν μητρική φιγούρα για εμάς, έχοντας πάντα ως γνώμονα και πρωταρχική μέριμνα την ενότητα και ομόνοια του Τομέα και αμβλύνοντας τις τυχόν διαφορίες.

Ευτυχώς υπάρχουν πολλές ευκαιρίες συνεργασίας και με τους ομότιμους καθηγητές. Σήμερα, λοιπόν, αποχαιρετούμε τη Λουκία ως μέλος ΔΕΠ, την καλωσορίζουμε όμως ως Ομότιμη Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλολογίας, και προσβλέπουμε σε πολλές ακόμα γόνιμες συνεργασίες.

Στη Λουκία Αθανασάκη

ΣΤΟΝ ΣΥΝΤΟΜΟ αυτό χαιρετισμό θα ήθελα να σας πάω πίσω στον χρόνο, στο 1991. Για πρώτη φορά, πρωτοετής φοιτητής γαρ, από διάφορα στόματα άκουσα για την καινούργια καθηγήτρια που θα ερχόταν στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, μια Πινδαρίστρια εξ Αμερικής! Η πρώτη μου εντύπωση από την καινούργια καθηγήτρια, την κυρία Λουκία Αθανασάκη, ανεξίτηλη. Χαρακτηριστικό το ένα στεφάνι από λίγα γκριζαρισμένα, ασπρίζοντα μαλλιά μπροστά. Νέα και επιβλητική, με υπέροχα μεγάλα κοσμήματα, κυρίως περιδέραια, και αξέχαστα αέρινα φορέματα! Αλλά τι να πω για εκείνες τις παραδόσεις στην αίθουσα 7 στα Περιβόλια. Κατιλίνας του Σαλλούστιου, Αρχαϊκή Λυρική ποίηση από τον Αλκμάνα στον Ίβυκο, Προπέρτιος, *Amores* του Οβιδίου, Πίνδαρος, Αισχύλου *Ορέστεια* και πολλά άλλα κατόπιν όταν πια εγώ είχα αποφοιτήσει και φύγει για το Brown. Η Λουκία μας έμαθε τότε πολλά για την έρευνα, για καινούργιες προσεγγίσεις στα κείμενα, για το πώς να μάθουμε αλλά και πώς να ψάξουμε πέραν του μαθήματος, πέραν της αίθουσας διδασκαλίας, πέραν του βαθμού που όλοι προσπαθούσαμε να πάρουμε σε τούτο ή σε κείνο το μάθημα. Καταλαβαίνω πώς κάποιοι φοιτητές έχουν περισσότερη έφεση ή δίψα αν θέλετε για κάτι περισσότερο, αλλά ο δάσκαλος είναι αυτός που μεταλαμπαδεύει γνώση και την απόκτηση περισσότερης γνώσης, που σου δίνει τα εργαλεία. Η Λουκία απαιτούσε από τους φοιτητές προετοιμασία και συμμετοχή στο μάθημα, μας ήθελε να κάνουμε ερωτήσεις και να βρίσκουμε απαντήσεις, πολλές φορές δεν υπήρχε μόνο μια απάντηση, χρειαζόταν περισσότερη μελέτη, ψάξιμο. Αυτό το ψάξιμο κράτησα ως ένα μεγάλο μάθημα από το Πανεπιστήμιο Κρήτης, με ακολούθησε παντού αυτή η οδηγία της Λουκίας στο να διαβάσω περισσότερο και να ψάξω, πέραν του Πίνδαρου, πέραν της Σαπφούς, του Προπέρτιου, του Οβιδίου. Ήταν άλλα χρόνια... Κι όμως δεν είχαμε και τόσα, αν σκεφτεί κανείς, στην πραγματικότητα πολύ λίγα. Ένα κτίριο παλιό, μια βιβλιοθήκη σχετικά καινούργια με αρκετές ελλείψεις. Δε θα ξεχάσω ποτέ όμως τη ζεστασιά του κτιρίου, του γραφείου της Λουκίας, τις πολλές, μακροσκελείς συζητήσεις, μερικές από τις οποίες υποπτεύομαι την εκνεύριζαν λόγω αναποφασιστικότητας (για διδακτορικό να πάω στη Γερμανία ή στην Αμερική, το οποίο και άλλαζε ανάλογα την ημέρα). Χαραγμένη μνήμη το σεμινάριο στον Πίνδαρο, μόλις δύο άτομα τόλμησαν τότε... Διαβάσαμε τα τρία τέταρτα των επινικίων αν θυμάμαι καλά και μου έτυχε ο κλήρος να παρουσιάσω τη γερμανική μελέτη του Κόηκνεν *Die Funktion des Mythos bei Pindar*. Αξέχαστο! Πάντα η Λουκία ήταν εκεί για καθοδήγηση, για εμπύχωση αλλά και για κριτική όπου χρειαζόταν.

Τα χρόνια πέρασαν. Ακολούθησα στα βήματα της Λουκίας-Μέντορα Αθηνάς, στο Brown. Οι συναντήσεις μας διευρύνθηκαν γεωγραφικά από τη Βοστώνη, την Αθήνα, το Τέξας, το Σικάγο, το Wendlebury, τη Μύκονο. Η σχέση μας έγινε βαθιά, συναδελφική, φιλική, αδελφική. Τα χρόνια πέρασαν, αλλά οι δρόμοι μας δε χώρισαν ποτέ. Και ήρθε τώρα το πλήρωμα του χρόνου, ο πινδαρικός *καιρός*, που με τόση χαρά και συγκίνηση παρουσιάζουμε αυτόν εδώ τον τόμο προς τιμήν της αφυπηρέτησης της Λουκίας από το Πανεπιστήμιο Κρήτης και της απονομής του τίτλου της ομότιμης καθηγήτριας στο ίδιο Πανεπιστήμιο, ως ένα μικρό δείγμα της αγάπης μας για όσα έκανε και κάνει όχι μόνο για τις γενιές των φοιτητών και συναδέλφων που πέρασαν, αλλά και γι' αυτούς που είναι εδώ σήμερα, φοιτητές και καθηγητές, συνάδελφοι, σε τούτη την ιδιαίτερη στιγμή. Τι να ευχηθώ στη Λουκία; Τα έχω ήδη ευχηθεί χρόνια τώρα και με χαρά τα βλέπω στο πρόσωπό της που λάμπει το οποίο δεν μπορούσε παρά να μου θυμίσει τα λόγια του ποιητή από τον όγδοο *Πυθιόνικο* (στ. 97-98):

*ὅταν αἴγλα διόσδοτος ἔλθῃ,
λαμπρὸν φέγγος ἔπεστιν ἀνδρῶν καὶ μείλιχος αἰών.*

Όταν έρθει σε κάποιον θεόσταλτη αίγλη, τότε ακολουθεί
λαμπρό φως και μειλίχια ζωή.

Κλείνοντας, όμως, μου έρχονται στο νου τα λόγια του άλλου ποιητή, του Σεφέρη, από το *Μυθιστόρημα Γ'*:

*Μέμνησο λουτρῶν οἷς ἐνοσφίσθης
Ἐύπνησα μὲ τὸ μαρμάρينو τοῦτο κεφάλι στὰ χέρια
πού μου ἔξαντλεῖ τοὺς ἀγκῶνες καὶ δὲν ξέρω ποῦ νὰ τ' ἀκουμπήσω.*

Ἔπεφτε τὸ ὄνειρο καθὼς ἔβγαινα ἀπὸ τὸ ὄνειρο
ἔτσι ἐνώθηκε ἡ ζωὴ μας καὶ θὰ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ξαναχωρίσει.

Θερμά συγχαρητήρια, Λουκία μου, ανυπομονώ πού θα σε φέρει το επόμενο ταξίδι της ζωής!

Στη Λουκία Αθανασάκη

ΕΙΝΑΙ τόσες οι ιστορίες που θα μπορούσα να διαλέξω για αυτήν εδώ την περίπτωση, ωστόσο αποφάσισα να επικεντρωθώ σε δύο αρχές, όχι ιστορίες, οι οποίες νομίζω ότι σκιαγραφούν το αποτύπωμα της Λουκίας Αθανασάκη στην ψυχή όλων εμάς που είχαμε την τύχη να την έχουμε καθηγήτρια, μέντορα και συνάδελφο.

Η πρώτη έχει να κάνει με το μέλλον και όχι με το παρελθόν, όπως ίσως θα περιμένατε σε μια εκδήλωση αφυπηρέτησης και δη μιας κλασικής φιλόλογου. Αν, όμως, κάτι διακρίνει τη Λουκία Αθανασάκη ως ακαδημαϊκό, δασκάλα και συνάδελφο, είναι το ότι είχε και έχει όραμα για το μέλλον τόσο των κλασικών σπουδών όσο και του Κλασικού Τομέα του Τμήματος Φιλολογίας. Και φρόντιζε για αυτό. Πώς; Μεριμνώντας για τις νέες γενιές φοιτητών και για τις νέες γενιές συναδέλφων. Αυτή είναι μια σπουδαία παρακαταθήκη που αφήνει η Λουκία Αθανασάκη όχι μόνο στον Κλασικό Τομέα αλλά και στο Τμήμα Φιλολογίας.

Με τη δεύτερη αρχή κλείνουμε και την εισαγωγή μας στον τιμητικό τόμο *LUX*, την οποία συνθέσαμε από κοινού με τον Αντώνη Αυγουστάκη. Έχει να κάνει με τη διαχείριση της επιτυχίας, ακαδημαϊκής και επαγγελματικής. Η Λουκία Αθανασάκη ως ερευνήτρια, μέντορας και άνθρωπος μας έδειξε πως η επαγγελματική επιτυχία που δεν συνοδεύεται από ανάλογο ήθος και χαρακτήρα είναι λειψή. Και αυτή είναι μια ηθική αρχή με την οποία αξίζει να πορεύεται κανείς στη ζωή και την οποία της χρωστάμε όλοι εμείς που εμπνευστήκαμε από το έργο και το ήθος της.

Για αυτά και για τόσα πολλά ακόμα, που και να ήθελα δεν θα μπορούσα να τα παρουσιάσω απόψε συνοπτικά, μέσα από την καρδιά μου, Λουκία, σε ευχαριστώ!

Για τη Λουκία Αθανασάκη

ΜΟΥ ΑΡΕΣΕΙ να σκέπτομαι τη δημιουργία χαριστήριων τόμων για συναδέλφους φωτεινούς με τη βοήθεια μιας εικόνας του Οδυσσέα Ελύτη:

*Πιάσε την αστραπή στο δρόμο σου, άνθρωπε·
δώσε της διάρκεια· μπορείς!*

Η σύνταξη τιμητικών τόμων, επαναλαμβάνω, για συναδέλφους φωτεινούς μοιάζει να αρπάζει το φως τους, να δίνει διάρκεια στο φως τους, να το ενεστωτικοποιεί, να μετατρέπει την αίσθησή του σε, ούτως ειπείν, «ισόβια στιγμή».

Συγχαίρω λοιπόν τον Αντώνη Αυγουστάκη, τη Μυρτώ Αλούμπη και το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου της Κρήτης για τη διοργάνωση της άρτιας αυτής εκδήλωσης, αλλά και τους ευχαριστώ θερμότατα που μου έχουν δώσει την ευκαιρία να μιλήσω και εγώ εν συντομία για την απαστράπτουσα προσωπικότητα της Καθηγήτριας Λουκίας Αθανασάκη, της αγαπημένης μας Λουκίας. (Για το επιστημονικό της έργο έχουν ήδη μιλήσει άλλοι, πιο ειδικοί στο πεδίο της από μένα).

Γνωριστήκαμε λοιπόν με τη Λουκία στην Οξφόρδη, και θυμάμαι το εξής χαρακτηριστικό επεισόδιο. Όταν μας συνέστησαν, της λέω «Χαίρομαι πολύ που σας γνωρίζω. Μέχρι τώρα σας ήξερα μόνο μέσα από τη μελέτη σας για τον Ιουλιανό τον Παραβάτη». Μου απαντάει λοιπόν με ένα πλατύ χαμόγελο και με τον γνωστό ήρεμο της τόνο:

«Έχετε στο μυαλό σας τη δουλειά της Αθανασιάδη. Ομολογουμένως τα επίθετά μας μοιάζουν πολύ...».

Ντράπηκα ασφαλώς για το ατόπημά μου, αλλά ταυτόχρονα χάρηκα που είδα ότι δεν δόθηκε συνέχεια.

Στο πρόσωπο της Λουκίας λοιπόν, είδα από την πρώτη στιγμή, και σε αυτό αποσκοπεί η προηγούμενη αναφορά μου, έναν ζεστό, διακριτικό άνθρωπο, ανοιχτόκαρδο, ζωντανό. Πρέπει να πω ότι αυτή η πρώτη εντύπωση επιβεβαιώθηκε ξανά και ξανά. Κάθε φορά που έβλεπα τη Λουκία σε συνέδρια, σε διαλέξεις, στο αμφιθέατρο, σε κοινωνικά δείπνα, στην Αθήνα, το Ρέθυμνο, τη Λευκωσία, την Οξφόρδη, έβλεπα πάνω της τις ίδιες ποιότητες. Μάλιστα δεν θα είναι υπερβολή να πω ότι αυτό που πρέπει κάποιος να μάθει από τη Λουκία είναι η ικανότητά της να μένει ανθρώπινη!

Πιστεύω ότι σε αυτή τη βασική της ικανότητα πιστώνεται μεγάλο μέρος της επιτυχίας της σε δύο κεντρικούς άξονες της πανεπιστημιακής της δράσης, τη διδασκαλία και τη διοίκηση. Τη διδασκαλία της και την επικοινωνία της

με τους φοιτητές την είδα εδώ στο Ρέθυμνο μία φορά. Ήταν όμως αρκετή. Δίδασκε αλλά ταυτόχρονα μαθήτευε. Πράγμα σπάνιο για καθηγητή, άντεχε τη σιωπή, έδινε τόπο στον φοιτητή να μιλήσει.

Στη διοίκηση, το μυστικό της επιτυχίας της έγκειται, νομίζω, στο ότι δεν θέλησε ποτέ να εξουσιάζει τους άλλους. Εξουσίαζε μόνο τον εαυτό της στη σχέση του με το μέτρο και την ανθρωπιά, αυτό ήταν το κλειδί.

Ευαίσθητη λοιπόν στην παρουσία του άλλου και εξοπλισμένη με αρχοντιά (που πηγάζει από την ανθρωπιά) πορεύτηκε στην επαγγελματική της ζωή, αποκτώντας αληθινούς φίλους, αφοσιωμένους συναδέλφους και φοιτητές, αποκτώντας απήχηση στο ευρύτερο σύνολο. Καταξιώθηκε.

Φίλιτατη Λουκία, με ενθουσιασμό συμμετέχω σε αυτή τη σπουδαία στιγμή,

- γιατί πρώτα από όλα θέλω να ανανεώσω τη χαρά μου για τη γνωριμία μας,
- γιατί θέλω να σε ευχαριστήσω που κατέθεσες στο πέρασμά σου όχι απλώς ένα στιβαρό επιστημονικό έργο αλλά και ένα ανθρώπινο πρότυπο για μας, και ασφαλώς
- γιατί θέλω να σου δώσω και τις δικές μας ευχές.

Πρέπει να σου πω ότι μέσω εμού στην τιμητική αυτή εκδήλωση συμμετέχουν νοερά και οι συνάδελφοί μου από το Τμήμα Κλασικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου:

- Όλοι σου προσφέρουμε τον σεβασμό μας, την εκτίμησή μας, την αγάπη μας,
- όλοι σε συγχαίρουμε εκφράζοντας παράλληλα «*πρόσφορον κόμπον*» για τη λαμπρή πανεπιστημιακή σου σταδιοδρομία,
- όλοι σου ευχόμαστε να μακροημερεύεις με υγεία, χαρά και δημιουργικότητα.

Γνωρίζεις βέβαια καλύτερα από τον καθένα μας το του Πινδάρου «πόνων δ' οὐ τις ἀπόκλαρός ἔστιν οὔτ' ἔσεται». Ωστόσο, εσύ έχεις το προνόμιο να αντιμετωπίζεις τη ζωή σθεναρά, με την ένταση που σου χαρίζουν ο πνευματικός σου πλούτος, η συναισθηματική σου ωριμότητα και η αγάπη που βιώνεις μέσα από την ουσιαστική σου επικοινωνία με τους ανθρώπους!

JENNY STRAUSS CLAY

To Lucia Athanassaki με αγάπη

THE FRIENDSHIP between Lucia and me goes back more than 40 (!) years. Some memories: I first met Lucia in Princeton at a conference at Princeton and immediately took to her. There's a phenomenon called charisma, which is the product of something that pleases and charms; Lucia has always had it. At that point she was finishing her dissertation on Prophetic Speech in Pindar under the direction of Charlie Segal (I still have a copy with my notes). But then Lucia came to UVa for a year appointment. It was great to have another woman in the department, but even better to have a friend who was both intelligent, fun, and a good cook – though some idiosyncrasies have to be mentioned: *tiganites* at every meal and *choriatiki* without feta (!). Anyway, we bonded. Toward the end of the year, she got the Ruf to Crete, which she accepted with enthusiasm. At a conference in Athens, Lucia translated a talk of mine into Modern Greek and helped me to practice those God-awful *loooong* Greek words. Over the years, I was frequently in Athens, and Lucia frequently came to the States; there were meetings when we had the chance to get together, perhaps most crucially at the great Apollo conference of 2003, where something was happening with Ewen Bowie... When we did meet, it was always as if we simply resumed the conversation that had been interrupted. My greatest contribution to Lucia's existence was a trip to Mykonos, which led to the purchase of a spectacular house where I and many friends here on this occasion experienced Lucia's generous *philoxenia*.

I will let others speak about Lucia's innovative and impressive scholarly accomplishments. Let me only say that, true to her name, she had shed light on the interaction of texts and their contexts, illuminating the relation of poetry and monument and giving us more insightful readings of both. She will continue to enlighten us in what one can scarcely call retirement.

Remarks upon Lucia's Retirement

I FEEL so privileged to be able to participate in this wonderful retirement celebration for Lucia. The occasion caused me to calculate that Lucia and I met 40 years ago! She was a graduate student in the Department of Classics at Brown University, and I was a faculty member there.

Although she was a student at the time, I actually came to know Lucia as a teacher. She was offering classes in modern Greek, and I became one of her pupils. This experience led me to know, firsthand, what a great teacher Lucia is: knowledgeable, supportive—and patient!

When she began teaching at the University of Virginia, I travelled to Charlottesville to visit her there. It was a great beginning for her career, and the presence here of two faculty colleagues from that time attests to the lifelong friendships she made. But when she accepted the appointment at the University of Crete, I recognized that she was really committed to making a contribution to the academy of her homeland. Although I was sad to see her leave the U.S., the distance has never diminished our friendship; on one of her visits back to the States, Lucia even selected my wedding dress—before I had even seen it! When Ewen came into Lucia's life, my husband Tom and I felt particularly blessed to acquire an extraordinary new friend. We were able to attend their beautiful wedding celebration in England—for which Ewen donned a kilt! Over the years, it has been such a pleasure to come to know Ewen better and better.

From the time that Lucia bought and renovated her home on Mykonos, Tom and I have been almost annual guests there in the summers (I say “almost,” because of interruptions like COVID, etc.) The generous hospitality Lucia and Ewen offer has become an important part of our lives to which we greatly look forward each year.

I have already mentioned my admiration for Lucia's teaching, and it has been lovely to witness how greatly she cares for her pupils at Rethymno and the joy she takes in their many accomplishments. Of course, as we all know, Lucia is also an innovative and productive researcher and scholar. What I had not so much anticipated was Lucia the Administrator! Yet again, I believe, she stepped up to this new role from a sense of duty to her department and the university. Guiding that department through a difficult time, both for the university and for the country, she showed herself again to be an especially dedicated and effective member of the academy.

Now, as she steps down from the duties of teaching and administration, it's already clear that Lucia will hardly be slowing down. Rather, she has eagerly seized the opportunity to devote more of her time to her beloved research. And, of course, to continue the globe-trotting that she and the indefatigable Ewen somehow manage to fit into their lives. And for this I am selfishly pleased, for there will be a greater chance of them coming to the States, and for us to reciprocate their years of hospitality by hosting them, for a change!

Lucia, this tribute from so many friends is so well-deserved, and I am honored to be a part of it.

Lucia, or, better, Lux

LUCIA, or, better, Lux: It is thirty years since I first started calling you *Lux*, quite often *Lux μου*, in this hybrid, Latin and modern Greek, phrase. I was using this vocative in the multiple emails we exchanged daily. Those numerous emails were in addition to the ten-hour boat rides to Crete each and every week; in addition to never-ending discussions right before or right after class; over lunch, coffee, or dinner.

All this started early in the nineteen-nineties, a happy time so many of us shared in Rethymno back then.

It never occurred to me then, or, for that matter, at any time before a month ago, that an outstanding volume, so lovingly edited by Antonis and Myrto, would bear the exact same name I was calling you: LUX. This volume of more than 800 pages, honoring you, speaks for itself, with its contributions by admiring students from the University of Crete and friends from all over the academic world. In effect, this volume, entitled LUX, memorializes something that absolutely captures you: your luminous, joyful, fun, brilliant and bright personality.

The metaphor of a person as a source of light is, of course, well-attested in the poetry to which you devoted yourself for several decades: Pindaric verse and choral poetry as a whole. Obviously, there are many superb contributions in Lucia's rich scholarship—Prof. Spanoudakis described her work in detail earlier. We are short of time, so I will not elaborate on this aspect, but I do want to at least single out Lucia's outstanding work on the relationship between choral discourse and monuments, especially publicly displayed sculpture.

It would be an unforgivable shortcoming, however, if I did not mention that Lux, or Lucia, did not just produce superb scholarship on choral poetry; more than that, she was herself the heart of an *actual* chorus, in *actual* life. This was primarily a travelling chorus, a chorus traveling on a boat, as many traveling choruses did in antiquity.

Back in the nineties, our chorus was sailing every week from Piraeus to Crete. It was a mixed chorus of perhaps not too young but certainly youthful, men and women. Unfortunately, we don't hear much about how ancient choruses enjoyed their sailings but I can assure you that our chorus had a wonderful time on that boat, even in the most stormy seas of the winterish Aegean. Lucia, Yannis, Giorgos, Thanos, Stephanos, Marina, Sophia, Elena, Ioanna—to mention only some of the chorus members. And, certainly, this chorus

was growing even larger upon arrival in Rethymno. There the traveling chorus happily united every week with the non-traveling one, the local chorus. And the two choruses, together, made good music, that is, platonically speaking, good *paideia*. I have the impression that our students heard and felt this music.

I should like to underline this exceptional state of being—having a chorus at work. Lucia was the heart and light of this chorus. What is the connection between the chorus and deep bonds of *φιλία*, friendship? Scholarship has not done much so far to cast light on this issue. But, on the other hand, not everything should be about scholarship, for, after all, there is the creative world of song. I do not know if this connection between chorus and friendship will ever be put together in a way better than modern lyricist, Dionysis Savvopoulos, did. The song is called *Ας κρατήσουν οι χοροί*. I understand *χοροί* in this context not just as *dances* but as *choruses*: let the choruses keep on; or, preferably, let the choruses prevail. Let me end with the song's last two stanzas in Greek, which I should like to read slowly, softly, and in the plainest possible mode:

Να μας έχει ο Θεός γερούς
 πάντα ν' ανταμώνουμε
 και να ξεφαντώνουμε
 με χορούς κυκλωτικούς
 κι άλλο τόσο ελεύθερους σαν ποταμούς

Και στις νύχτας το λαμπάδιασμα
 να πυκνώνει ο δεσμός μας
 και να σμίγει παλιές κι αναμμένες τροχιές
 με το ροκ του μέλλοντός μας

Ας κρατήσουν οι χοροί, Lux μου...

Coda of gratitude

WHEN I BEGAN my career, I could not imagine that I would ever receive such a gift as this, even in my wildest dreams. As many have said already, it is a labor of love, conceived, coordinated, and carried out by two beloved pupils, Antony and Myrto.

I still cannot believe that they managed to collect and edit 43 essays and have the volume published more than one month before the ceremony. The other achievement was that they managed to keep it secret for several years. As I have told some of you, I almost found out in September 2023, when we arrived in Edinburgh and a colleague there asked me if there was anybody in the Department that I wanted to see. ‘Yes, I said, I haven’t seen Richard Rawles for years.’ ‘He is around’, he replied, ‘you’ll see him, he has almost finished his piece for the book.’ ‘Which book?’ I said. ‘You don’t know?’ he said and an awkward silence followed. I had been thinking of that exchange for some time and I correlated it with a comment made by a pupil of mine along similar lines, so I realized that something was being cooked up, but I had no idea who were the cooks and what exactly they were cooking. Several months later I talked on the phone with Myrto who was in Belo Horizonte and called to see how I was doing, because as you know I had broken my foot in the spring. Before hanging up she said that she and Antony would like to visit us in the summer. And because the summer is difficult on the Greek islands we soon fixed the dates, it was to be early July. So in early July they came and revealed that a Festschrift was about to be published, that they were the editors, but they were reluctant to reveal much more. ‘You will see, you will see’, they kept telling me. So I decided not to ask them anything more. Later in August I saw Iphigeneia (Giannadaki) briefly, who among other things told me that she’ll probably come to Greece in the autumn. ‘Well, I won’t be in Crete’, I told her, ‘let’s make sure we meet in Athens’. She promised that she’ll keep me posted. A little later Georgia and Tom were telling us how hard it was to move back to Princeton, to open boxes, etc. Of course we empathized, since our house in Athens was full of books which we kept bringing every week from Rethymnon throughout the spring, so as to make sure that whatever was left in May fitted in our little car. And since we were talking retirement, I told them about the Festschrift. ‘Oh I know’, Georgia said, ‘I have a piece in that volume and I’m coming to Rethymnon.’ ‘I may come too’, Tom added. I associated this bit of info with something that Sophia Papaioannou had told me *in tempore insuspecto*, something about a re-

tirement party, but that was long before. Anyhow, at the end of August the hazy picture I had, became clearer. There was a book and a party. Then it occurred to me that Ewen was in it, because he kept telling me that we needed to go to Crete because we had some tickets left in our Aegean pass. So I confronted him: 'have you known about all this all along?' 'Well, Antony and Myrto asked me to contribute a paper,' he replied innocently. And from then on I was trying to guess who else was in the volume. At some point I was talking to Stavros Frangoulidis who revealed that he had a piece there too and that the volume would come out soon. Then as many of you know, I had a horrendous dental adventure on September 17 and recovery took some weeks. One morning in that difficult period I opened my email and I received a link from Stavros to the book. I opened the link and saw *Lux: Studies in Greek and Latin Literature*. Now Lux was the nickname Natasha Peponi gave me in the early nineties, but nobody else called me Lux and very few people knew it. When I talked to her next, I asked her if she had contributed to the volume and if she had suggested the title. 'Yes, I did contribute,' she said, 'but nobody asked me anything about the title, contributors etc.' But, of course, Antony was in Rethymnon in the '90s and, as he told me later, that nickname was not unknown to him. Last night, after Antony's lecture, I was told that they had initially opted for a Pindaric phrase, but De Gruyter no longer allows titles in Ancient Greek. Therefore, Lux. To linger a little longer on my detective work, it came to an end when De Gruyter added the table of contents on their website. I must admit that I was astounded. Antony and Myrto had managed to gather together not only pupils and colleagues from Crete, but friends and colleagues whose work I admired. How on earth did they do it, was my initial thought, how did they know whom to approach, but soon I answered my own question: the symposium or rather the symposia we had shared *urbi et orbi* gave them ideas. I cannot thank them enough for what they did, and I cannot thank enough the contributors who accepted their invitation. The end product is an exciting *choreia* in more than one sense.

Since there is yet another symposium awaiting us, I won't keep you much longer, but I do want to say a couple of more things about the book on the basis of the very quick look at a pdf I managed to get my hands on a few weeks ago.

Since so many colleagues of the Division of Classics have contributed their research, the volume is a testimony to the wide range of research that is performed in Rethymnon. If these papers are correlated with the papers of our alumni, one can easily discern both the umbilical cord with the *alma mater*, but also the different paths our students have taken. I'm much looking forward to reading the volume over Christmas from this perspective as well.

As I have already said, Myrto and Antony reached out to scholars whose work I have admired and used over the years. Looking at those papers, one immediately realizes that the publication of this volume in the series *Trends in*

Classics is fully warranted. A great range of interpretative trends—or, to use a more traditional term, range of methodological approaches—are represented in this volume: textual criticism, New Criticism, historical readings, aesthetics and other philosophical takes, interdisciplinary readings, oral theory, performance studies, and reception are all in evidence in this exciting book that I'm looking forward to reading. It will take me a couple of months to get through at a first go, and I'm saying a first go because this is a gift that will keep giving not only to me but also to what I hope will be a wide readership. Thank you all so much, it has been a very special day today, a new beginning full of friendship and intellectual threads that I am so eager to follow. *Nunc est bibendum!*

Οι επιμελητές του τιμητικού τόμου και η τιμώμενη (με τον τόμο ανά χείρας).

ΟΝΟΜΑΤΟΔΟΣΙΑ ΑΙΘΟΥΣΑΣ ΣΥΓΚΛΗΤΟΥ
ΣΕ «ΑΙΘΟΥΣΑ ΓΡΗΓΟΡΗ ΣΗΦΑΚΗ»

NAMING
UNIVERSITY SENATE'S CHAMBER
AS "GREGORY SIFAKIS CHAMBER"

ΟΝΟΜΑΤΟΔΟΣΙΑ ΑΙΘΟΥΣΑΣ ΣΥΓΚΛΗΤΟΥ

ΣΕ «ΑΙΘΟΥΣΑ ΓΡΗΓΟΡΗ ΣΗΦΑΚΗ»

Αίθουσα Συγκλήτου, Πέμπτη 15 Μαΐου 2025

Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, Ρέθυμνο

✱

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

- Πρύτανης Πανεπιστημίου Κρήτης, Καθηγητής Γ. Μ. Κοντάκης
- Αντιπρύτανης Ανάπτυξης, Διεθνών Σχέσεων και Εξωστρέφειας,
Καθηγήτρια Μελίνα Ταμιωλάκη

ΟΜΙΛΙΕΣ

- Μιχάλης Τζεκάκης, πρώην Διευθυντής της Βιβλιοθήκης του Παν. Κρήτης
- Τζελίνα Χαρλαύτη, Διευθύντρια ΙΜΣ/ΙΤΕ,
Καθηγήτρια στο Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας
- Διονυσία Δασκάλου, Διευθύντρια στις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Κωνσταντίνος Αποστολάκης, Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας Παν. Κρήτης
- Αθηνά Καβουλάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας Παν. Κρήτης
- Θεανώ Κοκκινάκη, Καθηγήτρια, Τμήμα Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Χαιρετισμός

Μελίνα Ταμιωλάκη

Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας

ΜΕ ιδιαίτερη χαρά και συγκίνηση σας καλωσορίζουμε στην τελετή ονοματοδοσίας της αίθουσας της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο σε «Αίθουσα Γρηγόρη Σηφάκη».

Τιμούμε σήμερα έναν επιστήμονα που σφράγισε με το έργο και το ήθος του την ακαδημαϊκή πορεία του Πανεπιστημίου Κρήτης ήδη από την ίδρυσή του. Τιμούμε τον διακεκριμένο καθηγητή κλασικής φιλολογίας, τον πρωτόπορο ερευνητή, τον εμπνευσμένο δάσκαλο, τον ακάματο οραματιστή για το Πανεπιστήμιο και για το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας.

Προσδοκούμε ότι η σοφία, η μετριοπάθεια και η φιλολογική ακρίβεια του Γρηγόρη Σηφάκη θα αποτελέσουν πολύτιμο οδηγό και φάρο για τις συζητήσεις που θα διεξάγονται και τις αποφάσεις που θα λαμβάνονται σε αυτή την αίθουσα.

Για τον Γρηγόρη Σηφάκη (1935–2022)

όπως τον γνώρισα και τον έζησα

στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

Μιχάλης Τζεκάκης

ΕΠΕΙΤΑ από δεκαετή θητεία στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης, αρχές του 1975, διορίστηκα στη Μέση Εκπαίδευση σε Γυμνάσια της πόλης και του Νομού Ρεθύμνης. Λίγους μήνες μετά, έλαβα ένα έγγραφο από τη Διοικούσα Επιτροπή (ΔΕ) του Πανεπιστημίου Κρήτης που μου ανακοίνωνε την απόφασή της να μου αναθέσει τη συγκρότηση, οργάνωση και λειτουργία της Βιβλιοθήκης στο Ρέθυμνο και το Ηράκλειο. Τόσο απλά! Πήγα αμέσως στην Αθήνα, στην οδό Σόλωνος 71, και συνάντησα τους καθηγητές Μανούσο Μανούσακα και Νίκο Παναγιωτάκη, πρόεδρο και αντιπρόεδρο της ΔΕ, για να μου δώσουν κάποιες εξηγήσεις σε σχέση με τη συγκεκριμένη απόφαση που μου κοινοποίησαν. Και οι δυο τους ήταν επιφανείς φιλόλογοι και ιστορικοί διεθνώς καθιερωμένοι και ο λόγος τους βάρυνε πολύ σε μένα. «Τέλειωσαν τα ψέματα», μου είπαν. «Θα φτιάξουμε ένα σοβαρό Πανεπιστήμιο στην Κρήτη και θα σε βοηθήσουμε να δημιουργηθεί μια σύγχρονη, καλά ενημερωμένη και οργανωμένη βιβλιοθήκη. Γύρισε στο Ρέθυμνο. Θα ακούσεις σύντομα από μας».

Πράγματι, μέσα στον ίδιο μήνα, κατέβηκε στο Ρέθυμνο και το Ηράκλειο ο Υπουργός Παιδείας Γεώργιος Ράλλης με τους επιτελείς του και όλη τη ΔΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης και αποφασίστηκε: να ξεκινήσει άμεσα η Φιλοσοφική Σχολή στα κτήρια των Τεχνικών Σχολών στα Περβόλια Ρεθύμνου και τα Τμήματα Φυσικό και Μαθηματικό στο Ηράκλειο. Ενοικιάστηκε επίσης ένα διώροφο κτήριο γραφείων στη λεωφόρο Κουντουριώτη, στο Κολωνάκι του Ρεθύμνου. Σε λίγο προστέθηκαν τρεις ακόμα υπάλληλοι. Η κ. Καπερώνη, αποσπασμένη υπάλληλος του Υπουργείου Παιδείας, ο κ. Σταμάτης Κοκκινάκης, Επιθεωρητής Εργασίας της Νομαρχίας Ρεθύμνου, ο πολιτικός μηχανικός Μανόλης Ανδρουλιδάκης. Στο Ηράκλειο είχε έλθει ο μαθηματικός Νίκος Πετρίδης με εντολή της ΔΕ να ασχοληθεί με θέματα του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ρίχτηκα αμέσως στη δουλειά, αφού πρώτα η ΔΕ μου έδωσε μια ομάδα εκλεκτών συνεργατών. Το άκουσμα της έναρξης λειτουργίας του Πανεπιστημίου Κρήτης κέντρισε το φιλότιμο πολλών λογίων όπως ο Αναστάσιος Ορλάνδος, ο αρχαιολόγος Ιωάννης Δ. Κοντής, ο Ερρίκος Μοάτσος κ.ά., οι οποίοι μας δώρισαν τις βιβλιοθήκες τους, ενώ από την άλλη μεριά ο Νίκος Παναγιωτάκης (ένα τέρας βιβλιογραφικής και ιστορικής μνήμης) έστειλε κάθε 4-5 μέρες

κούτες «Νουνού» γεμάτες με καταλόγους βιβλίων προς παραγγελία. Οργανώσαμε αμέσως ένα σύστημα παραγγελιών, έχοντας ως βάση της πολιτικής μας την αρχή να προμηθευόμαστε τα βιβλία κατευθείαν από τους εκδότες τους, ώστε να επιτυγχάνομε την καλύτερη δυνατή έκπτωση και την άμεση παραλαβή τους. Σύντομα γίναμε γνωστοί στους σημαντικότερους εκδοτικούς οίκους ανά την Ευρώπη και τη Βόρειο Αμερική. Ήταν μια μεγάλη πρόκληση για μας και η απάντησή μας ήταν άμεση. Το διάστημα Σεπτέμβριος 1971 - Δεκέμβριος 1972 είχα κάνει σπουδές βιβλιοθηκονομίας στο North London Polytechnic, ως υπότροφος του Βρετανικού Συμβουλίου, και ήμουν επαγγελματικά «προπονημένος» να ανταποκριθώ σ' αυτές τις αναπάντεχες προκλήσεις.

Έτσι είχαν τα πράγματα, όταν στο τέλος του 1979 ήλθε στο Πανεπιστήμιο ο Γρηγόρης Σηφάκης και άρχισε τα μαθήματα στα Περβόλια ως κλασικός φιλόλογος. Από την πρώτη στιγμή έδειξε το ενδιαφέρον του για τη Βιβλιοθήκη και τα βιβλία, μα και για το Πανεπιστήμιο ως θεσμό. Έτσι ξεκίνησε μια γερή φιλία που κράτησε πραγματικά ως το τέλος.

Την Τρίτη 20 Ιουνίου 2022 συνοδεύσαμε τον Γρηγόρη στην τελευταία του κατοικία στο κοιμητήριο του Χαλανδρίου. Είναι αδύνατο να περιγραφεί αυτό που ακολούθησε το άγγελμα του τέλους του. Αναρίθμητα είναι τα δημοσιεύματα και οι αναφορές στο πρόσωπο και το έργο του. Όμως στόχος των γραμμών που ακολουθούν δεν είναι να επαναλάβουν όσα έχουν ειπωθεί για τον Γρηγόρη. Πρόθεσή μου είναι να δώσω την προσωπική μου μαρτυρία, κάποιες ψηφίδες ζωής καλύτερα, για έναν χαρισματικό και ανεπανάληπτο άνθρωπο, μα πάνω απ' όλα για έναν μεγάλο διεθνούς επιπέδου επιστήμονα και οραματιστή.

1981: η νέα ΔΕ του ΠΚ με πρόεδρο τον Γρηγόρη Σηφάκη

Τα πράγματα για τον Σηφάκη και το Πανεπιστήμιο άλλαξαν όταν η κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου, στις 13.11.1981, αποφάσισε να αλλάξει τη ΔΕ του ΠΚ, αντικαθιστώντας τον Μ. Μανούσακα και βάζοντας στη θέση του τον Σηφάκη. Τότε μας αποκαλύφθηκε ως ένας μεγάλος ηγέτης και ένας μεγάλος οραματιστής. Τα ονόματα της νέας ΔΕ είχαν ως ακολούθως: Γρ. Σηφάκης, Γ. Ρούσσας, Σ. Χαραλάμπους, Ε. Κουνιάς, Ν. Παναγιωτάκης, Φ. Καφάτος, Ελ. Οικονόμου, Λ. Τσιχριτζής, Α. Φατούρος, Εμμ. Καρέλης, Εμμ. Λουκάκης, Ν. Σβορώνος, Κ. Σφάγγος.

Τα μόνα μη ακαδημαϊκά μέλη σ' αυτήν την ΔΕ ήταν ο Εμμ. Καρέλης και ο Εμμ. Λουκάκης, Δήμαρχος Ηρακλείου ο πρώτος και βουλευτής του ΠΑΣΟΚ ο δεύτερος. Και οι δυο τους ήταν πολύ σοβαροί άνθρωποι και φίλοι του Σηφάκη, έτσι δεν προέκυψε κανένα πρόβλημα. Στην εναρκτήρια συνεδρίαση ο Σηφάκης ζήτησε μόνο ένα πράγμα: Να βάζουν σε κάθε συνεδρία, σε κάθε ζήτημα, πρώτα το συμφέρον του ιδρύματος που κλήθηκαν να υπηρετήσουν και μετά το κόμμα ή την παράταξη που εκπροσωπούν. Διαφορετικά, δεν θα είχε καμιά άλλη επιλογή από αυτήν της παραίτησης.

Ο Γρηγόρης Μ. Σηφάκης.

Το ενδιαφέρον του Γρηγόρη Σηφάκη για τη Βιβλιοθήκη εκδηλώθηκε άμεσα με τον ερχομό του. Συμφώνησε με την αρχική απόφαση να κρατήσουμε τη Βιβλιοθήκη ενιαία και να μην την κομματιάσουμε σε μικρές τμηματικές βιβλιοθήκες. Ο ίδιος, ως άνθρωπος του βιβλίου, διέθετε μεγάλη εμπειρία από τις βιβλιοθήκες που είχε χρησιμοποιήσει στην Ευρώπη και την Αμερική. Είχε εξοικειωθεί με τα πρότυπα τεκμηρίωσης και ταξίθησης που χρησιμοποιούσαν δυτικές ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες και χάρηκε όταν είδε ότι τα χρησιμοποιούσαμε στην Κρήτη.

Το πρώτο δείγμα γραφής

Αμέσως με την έναρξη λειτουργίας της η νέα ΔΕ έρχεται σε αντίθεση με την επίσης νέα Κυβέρνηση εξαιτίας της απόφασης της νέας ΔΕ να προχωρήσει στις εκλογές των πρώτων καθηγητών ολοκληρώνοντας την διαδικασία που είχε προχωρήσει η προηγούμενη ΔΕ και διατηρώντας αναλλοίωτα τα εκλεκτορικά σώματα που είχε συγκροτήσει εκείνη. Οι πρώτες αυτές εκλογές έγιναν στο Ρέθυμνο και έμειναν ιστορικές. Οι φοιτητές του Ηρακλείου ξεσηκώθηκαν και προσπάθησαν να ματαιώσουν τη σύνοδο του εκλεκτορικού σώματος που έλαβε χώρα στο ξενοδοχείο «Ρίθυμνα». Ο Γρ. Σηφάκης και η νέα ΔΕ αντιτάχθηκαν σθεναρά χωρίς να υποκύψουν στις πιέσεις των φοιτητών. Τελικά οι εκλογές έγιναν, όχι όμως στο «Ρίθυμνα» αλλά στο Δικαστικό Μέγαρο στη Σωχώρα, όπως είχε κανονίσει ο Γρ. Σηφάκης σε συμφωνία με τον Γεώργιο Δρανδάκη που ήταν ο πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Ρεθύμνου, διασφαλίζοντας τη συνέχεια του νέου ακαδημαϊκού ιδρύματος.

Το δεύτερο δείγμα γραφής: το νέο ανώτατο πανεπιστημιακό ίδρυμα της Κρήτης τιμά στην έδρα του όλους τους ηλικιωμένους λαϊκούς καλλιτέχνες της κρητικής μουσικής

Το 1982 ο Γρηγόρης Σηφάκης, μετά από προσεκτική προετοιμασία, αρχίζει την εφαρμογή ενός μεγάλου σχεδίου που είχε οραματιστεί για το νέο πανεπιστήμιο. Συγκεκριμένα: α) δημιούργησε στα Περβόλια ένα ολοκληρωμένο και καλά εξοπλισμένο στούντιο ηχογραφήσεων, β) επέλεξε τα μέλη καλλιτεχνικής επιτροπής ειδικών, η οποία περιελάμβανε τον εθνομουσικολόγο Γιώργο Αμαριανάκη (αργότερα εκλέχθηκε καθηγητής στο ΠΚ), το μέλος της Κρατικής Ορχήστρας Αθηνών Φοίβο Ανωγιαννάκη, και τους καλλιτέχνες Κώστα Μουντάκη, Στέλιο Φουσταλιεράκη και Ρος Ντέλι. (Είχε περιλάβει και τον Αθαν. Σκορδαλό ο Γρ. Σηφάκης, αλλά εκείνος διακριτικά αρνήθηκε να είναι μέλος της Επιτροπής, έδωσε όμως διακριτικό παρών κατά τη διάρκεια της συνάντη-

σης), γ) απέστειλε πάνω από 400 προσκλήσεις σε οργανοπαίκτες καλλιτέχνες από όλη την Κρήτη, καλώντας τους στο Ρέθυμνο προκειμένου να τους απονείμει τιμητικό δίπλωμα.

Δεν ήταν τυχαία ή περιστασιακή κίνηση. Στην πραγματικότητα ο Γρ. Σηφάκης είχε κάτι πολύ σημαντικότερο στο μυαλό του. Ένα μεγαλόπνοο επιστημονικό σχέδιο για να μπουν οι βάσεις δημιουργίας ενός ερευνητικού κέντρου μελέτης της κρητικής μουσικής. Βιαζόταν ο Σηφάκης να προλάβει εν ζωή τους λαϊκούς καλλιτέχνες όλου του νησιού, που συνεχίζουν ζωντανά τη μακραίωνη παράδοση της Κρήτης. Γνωρίζει ότι καθένας απ' αυτούς διατηρεί πολύτιμες ηχητικές και ακουστικές μνήμες της ζωής ως τους καιρούς μας παράδοσης, που χάνονται σαν κλείσουν τα μάτια τους οι συγκεκριμένοι καλλιτέχνες. Ενεργοποιεί έτσι άμεσα το σχέδιό του να τους καλέσει στις εγκαταστάσεις του ΠΚ στο Ρέθυμνο, να τους τιμήσει, μα και να τους απαθανάτισει με τις ηχογραφήσεις στο ειδικά σχεδιασμένο για τον σκοπό αυτό στούντιο που λειτούργησε από τότε στα Περβόλια του Ρεθύμνου.

Δεν ήταν μονάχα σ' εκείνη τη σύναξη που μας φανέρωσε το όραμά του, τη δημιουργία δηλαδή στο ΠΚ ενός σοβαρού κέντρου μελέτης του λαϊκού πολιτισμού. Είναι έκδηλο και ψηλαφητό το συγκεκριμένο σχέδιο στα πιο πολλά βιβλία του, όπως τα: *Για μια ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού* (1985), *Μπέλα Μπάρτοκ και δημοτικό τραγούδι* (1997), *Η παραδοσιακή δραματολογία του Καραγκιόζη* (1979, 1984), *Ζητήματα ποιητικής, φιλολογίας και λαογραφίας* (2016). Στον ίδιο στόχο αποβλέπουν: α) η δημιουργία έδρας εθνομουσικολογίας, β) η δημιουργία δύο πλήρως εξοπλισμένων στούντιο, ένα στα Περβόλια και ένα στου Γάλλου, γ) η δημιουργία έδρας θεατρολογίας, στην οποία βεβαίως εντάσσεται και η μελέτη για το θέατρο σκιών και τον κεντρικό του ήρωα, τον Καραγκιόζη.

Οι διδάσκοντες του Ν. 407, οι εντάξεις τους και η θεατρολογία στο ΠΚ

Όταν ξεκίνησε η λειτουργία του ΠΚ, όλοι οι διδάσκοντες προσλήφθηκαν με το διάταγμα του Ν. 407. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν και ο κ. Βάλτερ Πούχνερ, που είχε προσληφθεί ως θεατρολόγος. Όταν κατόπιν προκηρύχθηκαν οι αντίστοιχες θέσεις, προκειμένου να ενταχθούν με αξιολογική διαδικασία κανονικά οι διδάσκοντες του Ν. 407, παρουσιάστηκε μια αναπάντεχη υποψηφιότητα, αυτή του Θ. Χατζηπανταζή, γεγονός που δημιούργησε σοβαρή αναταραχή. Ο Β. Πούχνερ θεωρούσε ότι είχε άμεση προτεραιότητα για τη θέση, αφού ήδη δίδασκε αυτό το μάθημα. Ο γράφων, έχοντας αναπτύξει φιλική σχέση με τον Β. Πούχνερ, προσπάθησε να συζητήσει με τον Γρ. Σηφάκη για το θέμα αυτό. Η απάντησή του ήταν: «Θεωρώ ότι είναι ευκαιρία το ΠΚ να αποκτήσει δυο καλούς θεατρολόγους. Τη μία θέση θα την καλύψει ο Χατζηπανταζής εφόσον εκλεγεί και την άλλη ο Πούχνερ που έτσι κι αλλιώς θα κριθεί μαζί με τους άλλους διδάσκοντες του Ν. 407». Δεν πέτυχε, δυστυχώς, αυτή η προσπάθεια, γεγονός που δημιούργησε μεγάλη αναστάτωση. Το σώμα των εκλεκτόρων

διασπάστηκε. Ο Ν. Παναγιωτάκης τάχθηκε με την υποψηφιότητα του Β. Πούχνερ, ενώ ο Γ. Π. Σαββίδης με την υποψηφιότητα του Θ. Χατζηπανταζή, ο οποίος τελικά εκλέχθηκε στη συγκεκριμένη ψηφοφορία. Ο Β. Πούχνερ εκλέχτηκε σε δεύτερη φάση, όταν όλοι οι διδάσκοντες του Ν. 407 κλήθηκαν να θέσουν υποψηφιότητα προκειμένου να μονιμοποιηθούν με εκλογική διαδικασία. Χαρακτηριστική της στάσης και των κριτηρίων του Γρ. Σηφάκης ήταν εκείνη η διαδικασία. «Κοιτάξτε», τους είπε, «έχετε δικαίωμα να βάλετε υποψηφιότητα σε όποια βαθμίδα θέλετε: Λέκτορας, Επίκουρος, Αναπληρωτής, Καθηγητής. Όμως θα κριθείτε για τη θέση που θα ζητήσετε να ενταχθείτε, πράγμα που σημαίνει ότι παίρνετε ένα ρίσκο. Αν βάλετε υποψηφιότητα σε υψηλότερη βαθμίδα απ' αυτήν που αντιστοιχούν τα προσόντα σας, τότε ο κίνδυνος να χάσετε τη θέση σας είναι ορατός». Αυτός ήταν ο Γρ. Σηφάκης, ανυποχώρητος και αδιάλλακτος σε θέματα ακαδημαϊκής δεοντολογίας. Το ίδιο ήταν δίπλα του και ο Γιάννης Καμπίτσας.

Το Πανεπιστήμιο Πρίνστον, ο Έντμουντ Κήλυ και ο Γρηγόρης Σηφάκης

Γιος διπλωμάτη, γεννημένος από Αμερικανούς γονείς στη Δαμασκό το 1928, ο Έντμουντ Κήλυ, αδελφός του Αμερικανού πρέσβη στην Αθήνα Έντουαρντ Κήλυ την περίοδο 1985-1989, έζησε στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου για λίγα χρόνια πριν επιστρέψει στην Αμερική. Όμως ποτέ δεν ξέχασε την Ελλάδα, κι ερωτεύτηκε τη γλώσσα μας. Έκανε το διδακτορικό του πάνω στον Καβάφης και στον Σεφέρη, μετέφρασε το έργο του Αλεξανδρινού ποιητή κι έγινε φίλος και μεταφραστής του Σεφέρη. Έκανε τη χώρα μας δεύτερη πατρίδα του, και μαζί με την Ελληνίδα σύζυγό του μοίραζαν τον χρόνο τους εδώ και στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου διηύθυνε το Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών.

Ο Κήλυ, λόγω της στενής φιλίας του με τον Γρ. Σηφάκη, συνέδεσε στενά το Τμήμα Ελληνικών Σπουδών του Πρίνστον με το Πανεπιστήμιο Κρήτης. Έτσι ένα διαμέρισμα μέσα στην Πανεπιστημιούπολη διετέθη για κάποια χρόνια για να φιλοξενεί μέλη του ΠΚ, για ένα και πλέον μήνα, ώστε να αξιοποιηθεί η διάσημη κεντρική βιβλιοθήκη του από τα μέλη των Τμημάτων του ΠΚ στο Ρέθυμνο. Το 1968 ο γράφων φιλοξενήθηκε στο εν λόγω διαμέρισμα για ενάμιση μήνα. Σε μια εποχή που είχαμε αρχίσει να ασχολούμαστε σοβαρά με τη μηχανογράφηση της Βιβλιοθήκης μας, η εμπειρία μου στο ολοκληρωμένο σύστημα της Βιβλιοθήκης του Πρίνστον αποδείχθηκε ιδιαίτερα πολύτιμη. Ένα ακόμα αποτέλεσμα της επίσκεψης αυτής ήταν μια σημαντική δωρεά βιβλίων και δίσκων, η οποία φυλάσσεται σήμερα στο εργαστήριο συντήρησης της Βιβλιοθήκης του ΠΚ.

Η δημιουργία ομάδας πληροφορικής για τη μηχανογράφηση της Βιβλιοθήκης Με πρωτοβουλία του Γρ. Σηφάκη συγκροτήθηκε στη Βιβλιοθήκη του ΠΚ στο Ηράκλειο ομάδα πληροφορικής με κύριο έργο τη μηχανογράφηση της Βιβλιοθήκης του ΠΚ. Ήταν η πρώτη σοβαρή προσπάθεια αυτού το είδους στη χώρα μας. Μέλη της ομάδας αυτής ήταν οι πληροφορικοί: Γρηγόρης Τζανο-

δασκαλάκης, Γιάννης Κοσμάς και Κορίννα Άνθη. Σε στενή συνεργασία του γράφοντος με την εν λόγω μονάδα εκπονήθηκε το πρώτο ελληνικό ολοκληρωμένο σύστημα μηχανογράφησης βιβλιοθήκης ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ, στηριγμένο στο πρότυπο της Βιβλιοθήκης του Κογκρέσου MARC 21. Ήταν το πρώτο και το μοναδικό ολοκληρωμένο σύστημα που εκπονήθηκε στην Ελλάδα. Σύντομα εκτός από την Κρήτη εγκαταστάθηκε και στις βιβλιοθήκες του ΑΠΘ, του Πανεπιστημίου Μακεδονίας και του Πολυτεχνείου Κρήτης και έδωσε το έναυσμα για τη μηχανογράφησή τους.

Ο Σηφάκης ως πρόεδρος του Ιδρύματος του Πανεπιστημίου Κρήτης και ο Πρύτανης Ευριπίδης Στεφάνου

Ο νόμος Διαμαντοπούλου (Ν. 4009/2011) προέβλεπε τη δημιουργία ενός νέου ακαδημαϊκού θεσμού, αυτού του Προέδρου του Ιδρύματος που τελικά εκλέγει τον Πρύτανη, και είχε ψηφιστεί στη Βουλή με ασυνήθιστη πλειοψηφία. Τα δύσκολα ξεκίνησαν από την πρώτη προσπάθεια εφαρμογής του. Οι πιο πολλοί καθηγητές τάχθηκαν εναντίον του, στα Ιδρύματα προέκυψαν προβλήματα. Σε όλα εκτός από την Κρήτη. Ο γνωστός Γρηγόρης δεν edίστασε. Ανταποκρίθηκε στην πρόκληση, το τόλμησε και αυτό κόντρα στο γενικότερο κλίμα. Έβαλε υποψηφιότητα και εκλέχτηκε στη θέση του Προέδρου του Ιδρύματος.

Πρύτανης εκείνη την περίοδο ήταν ο Ευριπίδης Στεφάνου, ένας από τους ικανότερους και καλύτερους πρυτάνεις που γνωρίσαμε στο Πανεπιστήμιο. Και ενώ σε όλα τα άλλα Πανεπιστήμια δημιουργήθηκε μεγάλη αναταραχή μόλις ξεκίνησε η εφαρμογή του νόμου, εδώ, στην Κρήτη, έπνεε άλλος αέρας. Η συνεργασία Προέδρου και Πρύτανη, όχι τυχαία, αποδείχτηκε αρμονική και δεν εδημιούργησε κανένα απολύτως πρόβλημα. Αρκεί να αναφερθεί ότι στο άκουσμα του θανάτου τού Γρ. Σηφάκη ο Ευριπίδης Στεφάνου έσπευσε πρώτος και έστειλε στη Σύγκλητο επιστολή όπου ζητούσε να τιμηθεί ιδιαίτερος το πρόσωπο του Γρ. Σηφάκη για τις ανεπανάληπτες υπηρεσίες που προσέφερε στο Πανεπιστήμιο.

Τελικά όμως η σχέση του Γρηγόρη Σηφάκη με την Κυβέρνηση του 2015 δεν άντεξε. Επί Υπουργού Παιδείας Νίκου Φίλη, ο Σηφάκης έστειλε την παραίτησή του, εκφράζοντας την οξύτατη αντίθεσή του στα σχέδια κατάργησης των Συμβουλίων Διοίκησης. «Το πανεπιστήμιο είναι για να εμφυσά αριστεία» τόνισε στην Κυβέρνηση ο Σηφάκης, σχολιάζοντας τον διαχρονικό ρόλο των κομμάτων στις στρεβλώσεις των πανεπιστημίων: «Όλα τα κόμματα είναι εξίσου ένοχα, διότι αξιοποιούν τα πανεπιστήμια για να μαζεύουν ψήφους και να στρατολογούν στελέχη».

Ο Γρηγόρης Σηφάκης με τον Πρύτανη Ευριπίδη Στεφάνου στο γραφείο του Δημάρχου Ηρακλείου Βασίλη Λαμπρινού.

Προς τον Υπουργόν Παιδείας, Έρευνας & Θρησκευμάτων
Κύριον Νικόλαον Φύλη
Ανδρέα Παπανδρέου 37
Μαρούσι 151 80
Αθήνα

ΘΕΜΑ: Παραίτηση

Αξιότιμε κ. Υπουργέ,

Από τις πρόσφατες προγραμματικές σας δηλώσεις συνάγεται αβίαστα ότι, όχι μόνο αγνοείτε ποιός είναι ο ρόλος των πανεπιστημιακών συμβουλίων διεθνώς ή ποιό υπήρξε το έργο τους στη χώρα μας — εννοείται ότι γνωρίζω καλύτερα τα του Πανεπιστημίου Κρήτης—, αλλά ότι θεωρείτε πως, αφ' ενός, τα συμβούλια έχουν αυτοκαταργηθεί και, αφ' ετέρου, ότι «η μόνη αρμοδιότητα που ασκούν είναι εκείνη της επιλογής, δηλαδή του [κατά τη γνώμη σας αυθαίρετου] αποκλεισμού, υποψηφίων πρυτάνεων και κοσμητόρων»· πράγμα που σκοπεύετε να διορθώσετε στο άμεσο μέλλον με ΠΝΠ.

Επιτρέψτε μου να σας πληροφορήσω ότι κατά τη διάρκεια πενήντα χρόνων υπηρεσίας και ενασχόλησης με την ανώτατη παιδεία και επιστημονική έρευνα (σε αρκετά πανεπιστήμια, σε διάφορες χώρες), δεν αισθάνθηκα ποτέ ως τώρα να με υποτιμούν ή να με προσβάλλουν. Γι' αυτό στην παρούσα περίπτωση δεν μου μένει παρά να παραιτηθώ από το αξίωμα του Προέδρου του Συμβουλίου του ΠΚ. Το οποίο (αξίωμα) άλλωστε δεν επεδίωξα, αλλά αποδέχθηκα ανταποκρινόμενος σε παρακλήσεις του Πρυτάνεως, πολλών καθηγητών του ΠΚ, και ερευνητών του ΙΤΕ (που ανήκει στο ίδιο οικοσύστημα με το ΠΚ).

Με την προσήκουσα τιμή,

Γ. Μ. Σηφάκης

Η επιστολή παραίτησης.

Σύνδεση της παλιάς πόλης του Ρεθύμνου με την Πανεπιστημιούπολη

Με την προοπτική ότι σε τελική φάση η Πανεπιστημιούπολη στο Ρέθυμνο θα μεταφερόταν από τα Περγόλια στον Γάλλου, μεγάλη ήταν η φροντίδα του Γρ. Σηφάκη το νέο Πανεπιστήμιο να αποκτήσει ορισμένα ακίνητα στην παλιά πόλη —μια πόλη που είχε κρατήσει σχεδόν αναλλοίωτα τα πολεοδομικά της χαρακτηριστικά—, ώστε να σφυρηλατηθεί μια δυναμική γέφυρα-σύνδεσμος ανάμεσα στην πόλη και την ακαδημαϊκή κοινότητα. Με στόχο αυτό το εγχείρημα και με ιθύνοντα νου τον Γρ. Σηφάκη, αποκτήθηκαν τα εξής κτήρια: (1) το κτήριο στην περιοχή Ελιδάκι που δόθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας για τη δημιουργία εργαστηρίου συντήρησης, στέκι συνάντησης των αρχαιολόγων, οργάνωση διαλέξεων κλπ.· (2) το κτήριο δίπλα στο ξενοδοχείο «Ίδαϊον» στην περιοχή Κιουλούμπαση για να χρησιμοποιείται ως ξενώνας για τους επίσημους επισκέπτες του ΠΚ (δυστυχώς, στη μετά Σηφάκη εποχή δόθηκε προς

ενοικίαση σε μια ιδιωτική εταιρεία)· (3) το κτήριο που στεγάζει το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών· και (4) το κτήριο στην οδό Δημητρακάκη δίπλα από τον Δημοτικό Κήπο, που προηγουμένως στέγαζε την Πολυκλινική Ρεθύμνου, ιδιοκτησίας των ιατρών Γ. Αγγελιδάκη, Στ. Αναγνωστάκη και Μ. Φουντουλάκη, το οποίο στέγασε τις Διοικητικές Υπηρεσίες μέχρι τη μεταφορά τους στην Πανεπιστημιούπολη του Γάλλου.

Ο Μ. Μανούσακας, ο Γρ. Σηφάκης και ο Ν. Σβορώνος

Ο Νίκος Σβορώνος ήταν μεταξύ των επιστημόνων που δραπέτευσαν στο εξωτερικό το 1945, με το «Mataroa» (το πλοίο της Μεγάλης Φυγής), για να σωθούν από τις διώξεις του εμφύλιου πολέμου. Ως τότε υπηρετούσε μαζί με τον Μ. Μανούσακα στην υπηρεσία του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών. Ο

Ο Νίκος Σβορώνος.

Ν. Σβορώνος έλεγε στον γράφοντα: «Ο Μ. Μανούσακας με κίνδυνο της ζωής του με βοήθωσε στέλνοντάς μου παράνομα το μισθό μου για κάμποσο χρόνο. Έτσι επιβίωσα! Με την έναρξη της Μεταπολίτευσης ήταν από τους πρώτους που επέστρεψε άνεργος φυσικά στην Ελλάδα. Ο Μ. Μανούσακας στάθηκε για μια ακόμη φορά δίπλα του, τον κάλεσε να διδάξει στο ΠΚ με βάση τον Ν. 407. Το 1981 ο Γρ. Σηφάκης, ερχόμενος στο ΠΚ, βρήκε τον Ν. Σβορώνο διδάσκοντα εκεί. Γρήγορα έγιναν θερμοί

φίλοι και «αλληλοθυμαστές». Στις κρίσιμες εκλογές της Φιλοσοφικής Σχολής ο Ν. Σβορώνος απετέλεσε τον βασικό συνεργάτη και σύμβουλο του Γρ. Σηφάκη.

Ο Γρ. Σηφάκης ως εκφραστής του ενιαίου Πανεπιστημίου που λειτουργεί σε δύο πόλεις

Η προσωπικότητα του Γρ. Σηφάκη, το έργο του, η δυναμικότητά του, οι οραματισμοί του, το μοναδικό κύρος που απολάμβανε εξίσου και στις δύο ακαδημαϊκές κοινότητες αλλά και στις ίδιες τις πόλεις του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου, συνθέτουν ένα έργο μεγάλης πνοής. Αποτελεί από μόνο του μια μοναδική και πολύτιμη παρακαταθήκη. Από την άποψη αυτή η προσπάθεια να συνεχιστεί το έργο, ο τρόπος, το παράδειγμα Σηφάκη, αποτελεί για το ΠΚ όρο επιβίωσης. Η ονοματοθεσία της αίθουσας της Συγκλήτου σε Αίθουσα Σηφάκη κρύβει μεν έναν ευγενικό συμβολισμό, όμως, μην το λησμονούμε, αποτελεί μικρό μόνο μέρος του χρέους ολόκληρης της Ακαδημαϊκής Κοινότητας του ΠΚ στο Ρέθυμνο και το Ηράκλειο. Επίσης μη λησμονούμε μια μικρή ακόμη «λεπτομέρεια»: ο Γρηγόρης Σηφάκης μπόρεσε να τα κάνει όλα αυτά γιατί πίσω του, στη σκιά του, ζούσε μια αφανής ηρωίδα, θαυμαστά αθόρυβη και διακριτική: η Νέλλη Σηφάκη. Χωρίς τις θυσίες της Νέλλης θα ήταν αδύνατο για τον Γρηγόρη να κάνει αυτά που μας έκανε στο Ρέθυμνο και το Ηράκλειο. Την ευγνωμονούμε!

Το όραμα του Γρηγόρη Σηφάκη για τη δημιουργία του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών

Μαρίνος Σαρηγιάννης

Ερευνητής Α', αναπληρωτής διευθυντής
Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών/ΙΤΕ

ΕΙΝΑΙ ιδιαίτερη χαρά και τιμή για το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας η σημερινή εκδήλωση. Θυμίζω ότι, εκτός από επιστήμων αναμφισβήτητου κύρους με επιτεύγματα διεθνούς προβολής και φήμης, ο Γρηγόρης Σηφάκης διετέλεσε και Πρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου Κρήτης στη διάρκεια των ετών 1981–1986 και, την ίδια περίοδο, υπήρξε ένας από τους συνιδρυτές του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας, και πρωτοστάτησε στη δημιουργία του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο, του οποίου υπήρξε και ο πρώτος διευθυντής, από το 1985 μέχρι το 1992.

Δεν χρειάζεται να μακρηγορήσω για τη σταδιοδρομία, τις διακρίσεις και το ερευνητικό και διδακτικό έργο του Γρηγόρη Σηφάκη. Άλλωστε βρίσκονται σήμερα ανάμεσά μας πολλοί ομιλητές αξιότεροι από μένα για να το αναλύσουν. Προσωπικά θαυμάζω το γεγονός ότι στο πρόσωπό του συνυπήρχαν η υψηλή εξειδίκευση, η εμμονή στη λεπτομέρεια και την επιστημονική ακρίβεια, η μελέτη του εκάστοτε αντικείμενου του σε βάθος, μαζί με μια αξιοθαύμαστη ευρύτητα πνεύματος, που τον έκανε να μπορεί να γράφει με την ίδια εμβρίθεια για το αρχαίο δράμα και τις αναλύσεις του Αριστοτέλη για την τραγωδία, φερειπείν, αλλά και για το δημοτικό τραγούδι ή την ποιητική του θεάτρου σκιών, χρησιμοποιώντας μάλιστα με τόλμη τις αναλύσεις του ρωσικού φορμαλισμού του Βλαντίμιρ Προπ. Αυτή η δυνατότητα να περιπλανιέται με την ίδια εμβρίθεια σε τόσο διαφορετικά αντικείμενα, χωρίς να υποτιμά κανένα κλάδο της ανθρώπινης δημιουργίας, πραγματώνοντας, με άλλα λόγια, αυτό που ωραία ονομάζεται *ανθρωπιστικές επιστήμες*, αντικατοπτριζόταν και στην προσωπική συνομιλία μαζί του, πάντοτε συναρπαστική και γόνιμη, αλλά, κατά τη γνώμη μου, και στον ρόλο του στη δημιουργία και ανάπτυξη του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών.

Πράγματι, το όραμά του, σε αγαστή συνεργασία με άλλους γίγαντες των ανθρωπιστικών επιστημών της εποχής εκείνης όπως ο Νίκος Σβορώνος, απέβλεπε στη δημιουργία ενός ερευνητικού κέντρου που θα είχε ως βασικές αρχές τη *διεπιστημονικότητα* των προγραμμάτων, τη *συλλογικότητα* της εργασίας

και αυτό που ονόμαζε *ωφελιμιστικότητα* των προγραμμάτων. Για τη διεπιστημονικότητα ο Σηφάκης τόνιζε τη σημασία της συνεργασίας των θεωρητικών επιστημών με τις θετικές επιστήμες με συμπράξεις μεταξύ των ινστιτούτων, αναφέροντας τη σημαντική συνεργασία με το Ινστιτούτο Πληροφορικής την οποία συνέχιζε ως το τέλος της ζωής του. Η συλλογικότητα είναι εμφανής στον τρόπο με τον οποίο σχεδιάστηκαν οι ερευνητικές κατευθύνσεις και υλοποιήθηκαν τα πρώτα ερευνητικά προγράμματα του Ινστιτούτου, ενός υποσυνόλου τότε της μικρής πανεπιστημιακής κοινότητας που όλοι έχουμε ζήσει ή ακούσει για αυτή, τα ηρωικά και ωραία χρόνια των δεκαετιών του '80 και '90 στο Ρέθυμνο. Όσο για τη λεγόμενη ωφελιμιστικότητα, αυτή αντανακλάται στη στήριξη του Σηφάκη σε προγράμματα όπως αυτό της Τουρκολογίας και της Αραβολογίας, το οποίο απευθυνόταν τότε τόσο σε μεταπτυχιακούς φοιτητές όσο και στην επιμόρφωση υπαλλήλων του Ελληνικού Δημοσίου, καθώς επίσης σε προγράμματα για τις ελληνικές μειονότητες της Μικράς Ασίας. Όπως γράφει ο ίδιος ο Γρηγόρης Σηφάκης σε μια αποτίμησή του για τις απαρχές των οθωμανικών σπουδών στο Ρέθυμνο, οι ιδρυτές της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης «είχαν τη φιλοδοξία να θεμελιώσουν ένα πανεπιστήμιο Μεσογειακό, που να έχει την προσοχή του στραμμένη προς την Ανατολή και προς την Αφρική», και «την ίδια... φιλοδοξία υιοθέτησε αργότερα και το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών».

Βλέποντας τη σημερινή λαμπρή εξέλιξη του Ινστιτούτου, νομίζω καταλαβαίνει κανείς ότι βασικό συστατικό της είναι τα θεμέλια που έθεσε ο Γρηγόρης Σηφάκης. Αφενός, η τόλμη με την οποία ώθησε την έρευνα του ινστιτούτου σε επιστημονικά πεδία όπως η *θεατρολογία*, ο *κινηματογράφος*, η *μουσικολογία*, αλλά και οι *οθωμανικές σπουδές*, τα οποία κάθε άλλο παρά δεδομένα ήταν την εποχή εκείνη, προωθώντας νέες προσεγγίσεις και δίνοντας χώρο σε ιδέες για ερευνητικές κατευθύνσεις οι οποίες συνδιαμορφώνονταν με συζήτηση και πνεύμα συνεργασίας και καταλλαγής. Αφετέρου, η έμφαση στη *χρήση νέων τεχνολογιών* και τη *διεπιστημονικότητα*, επίσης πρωτόγνωρη για την τότε ελληνική πραγματικότητα. Προγράμματα όπως η δημιουργία «τράπεζας δεδομένων» και «θησαυρών» για τη νεοελληνική γλώσσα ή το αρχαίο θέατρο, σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Πληροφορικής του ΙΤΕ, άνοιξαν τον δρόμο και στη μετέπειτα πρωτοποριακή ένταξη μεθόδων όπως η γεωφυσική διασκόπηση ή τα συστήματα γεωγραφικών πληροφοριών στη θεματική ενός ινστιτούτου ανθρωπιστικών επιστημών, ένταξη που αποτελεί κατά κοινή ομολογία ουσιαστικό συστατικό της επιτυχίας του.

Ως ινστιτούτο, χρωστάμε πολλά στον Γρηγόρη Σηφάκη· χάρη σε εκείνον και σε ανθρώπους της δικής του ποιότητας είμαστε εμείς εδώ σήμερα. Με πολύ μεγάλη χαρά λοιπόν συμμετέχουμε σήμερα στη λιτή αυτή εκδήλωση, αποδίδοντας έναν ελάχιστο φόρο τιμής στον συνιδρυτή, τον πρώτο διευθυντή, τον εμπνευστή του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, που δεν έπαψε ποτέ να ενδιαφέρεται για την πρόοδο και την ανάπτυξή του.

Η συμβολή του Γρηγόρη Σηφάκη στην ίδρυση και τον προσανατολισμό των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης

Διονυσία Δασκάλου

Διευθύντρια Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης/ΙΤΕ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ πάρα πολύ το Πανεπιστήμιο Κρήτης για τούτη την τιμητική πρόσκληση στην ονοματοδοσία της αίθουσας της Συγκλήτου με το όνομα του αείμνηστου Γρηγόρη Σηφάκη, ενός επιστήμονα που μελέτησε την ιστορία του αρχαίου και του ελληνιστικού θεάτρου, τον παραδοσιακό χαρακτήρα και την αφηγηματική δομή της ελληνικής λογοτεχνίας από τον Όμηρο έως τον Διγενή και τον *Ερωτόκριτο*, το δημοτικό τραγούδι και τη μουσική λαογραφία, αλλά και την παραδοσιακή δραματουργία του θεάτρου σκιών.

Από την πλευρά μου θα ήθελα να εστιάσω στο ότι, πέρα από την κρίσιμη συμβολή του στη Διοίκηση του Πανεπιστημίου Κρήτης, και πριν από την ίδρυση και διεύθυνση του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών το 1986, ο Γρηγόρης Σηφάκης έφερε στην Κρήτη την ιδέα ίδρυσης ενός πανεπιστημιακού εκδοτικού οίκου στα πρότυπα των *university presses* του αγγλοσαξονικού κόσμου. Με δική του εισήγηση προς το Διοικητικό Συμβούλιο του Ερευνητικού Κέντρου Κρήτης ιδρύθηκαν οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης τον Δεκέμβριο του 1984, και ο ίδιος ανέλαβε να προτείνει τα πρώτα βιβλία και να κάνει τις διερευνητικές συζητήσεις με όσους είχαν ιδέες και προτάσεις για το τι θα εξέδιδε ο εκδοτικός οίκος και πώς θα μπορούσε να οργανωθεί καλύτερα η λειτουργία του.

Εκτός από την ίδρυση των ΠΕΚ, η μετέπειτα συμβολή του στον εκδοτικό οίκο είχε δύο κατευθύνσεις, για τις οποίες θα σας μιλήσω όσο πιο σύντομα μπορώ: τα βιβλία και τις μουσικές εκδόσεις.

Πρώτα *τα βιβλία*: Δημιούργησε και διηύθυνε στις ΠΕΚ την εκδοτική σειρά «Συμβολές στις Επιστήμες του Ανθρώπου», που περιελάμβανε βιβλία Φιλολογίας, Γλωσσολογίας, Αρχαίου Θεάτρου, Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τα οποία επέλεγε, αξιολογούσε και επιμελούνταν. Παράλληλα όμως, ανέθεσε τη συγκρότηση και άλλων εκδοτικών σειρών σε μερικούς από τους καλύτερους καθηγητές του κάθε πεδίου που υπήρχαν τότε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης:

- την εκδοτική σειρά *ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ* (1988) στον Χρήστο Χατζηωσήφ,

- την ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ (1990) στον Νίκο Χατζηνικολάου,
- την ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ (1990) στον Θανάση Καλπαξή,
- τη ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ (1990) στον Νάσο Βαγενά,
- και αργότερα τη σειρά ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ (2004) στον Θόδωρο Χατζηπανταζή.

Μέσα σε αυτό τον ευρύ επιστημονικό χώρο των Επιστημών του Ανθρώπου, ο Γρηγόρης Σηφάκης με τις παραπάνω εκδοτικές σειρές πλούτισε τον εκδοτικό οίκο και την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία με περισσότερες από 150 μονογραφίες, καθώς επιδίωξε την έκδοση επίλεκτων επιστημονικών έργων, ιδίως μάλιστα εκείνων που κάλυπταν σημαντικά κενά στη βιβλιογραφία στον χώρο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών και τεχνών, με σκοπό να προάγει την πρωτότυπη επιστημονική δημιουργία, δίνοντας τη δυνατότητα σε Έλληνες –ή σε ξένους ερευνητές που ασχολούνται με ελληνικά θέματα– να δημοσιεύσουν το έργο τους και να το θέσουν στη διάθεση της αντίστοιχης επιστημονικής κοινότητας αλλά και του ευρύτερου μορφωμένου κοινού.

Η δεύτερη κατεύθυνση του ενδιαφέροντός του, τόσο στο Πανεπιστήμιο Κρήτης όσο και στις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, ήταν *τα δημοτικά τραγούδια και η πλούσια μουσική παράδοση*, και όχι μόνο της Κρήτης: Ήδη τον Μάιο του 1982, ως Πρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου, σε μια μεγάλη εκδήλωση στην «Αίθουσα 3» στα Περιβόλια, ο Γρηγόρης Σηφάκης είχε εντοπίσει και είχε προσκαλέσει δεκάδες μουσικούς της Κρήτης, πρώτα τους γηραιότερους, για να τους ηχογραφήσει, ξεκινώντας έτσι τη δημιουργία ενός Μουσείου και Αρχείου Κρητικής Μουσικής, από το οποίο φιλοδοξούσε να μη λείπει κανένας σκοπός και κανένα δημοτικό τραγούδι, να σωθεί *όσο ήταν ακόμα καιρός* η ζωντανή μουσική της Κρήτης. Την επόμενη χρονιά, το 1983, ο Γρηγόρης Σηφάκης θεσπίζει την πρώτη Έδρα Μουσικολογίας σε ελληνικό πανεπιστήμιο, στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, με πρώτο καθηγητή εθνομουσικολογίας τον Γιώργο Αμαργιαννάκη.

Για τα δέκα επόμενα χρόνια, στο Αρχείο αυτό δημιουργήθηκαν μεταξύ άλλων μοναδικές ηχογραφήσεις παραδοσιακής μουσικής της Κρήτης με τον τρόπο που εκτελούνταν το μουσικό αυτό ιδίωμα 40 χρόνια πριν, έναν τρόπο δηλαδή εντελώς διαφορετικό από τον σημερινό.

Πολλοί λόγοι δεν επέτρεψαν να δει ο Γρηγόρης Σηφάκης όσο ζούσε αυτή την ιδέα ολοκληρωμένη, καθώς, μετά τη μετάκληση του Γιώργου Αμαργιαννάκη στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1990, το Αρχείο έμεινε σε αδράνεια και θεωρούνταν σχεδόν χαμένο ή πάντως μη ανακτήσιμο. Ωστόσο, τύχη αγαθή, μεταξύ 2021 και 2023, βρέθηκαν οι κατάλληλοι άνθρωποι, και το Πανεπιστήμιο Κρήτης κατόρθωσε να διασώσει και να ταυτοποιήσει τις παλιές εκείνες ηχογραφήσεις, να τις τεκμηριώσει και να τις ψηφιοποιήσει, ώστε να είναι σήμερα και στο μέλλον διαθέσιμες. Επιτρέψτε μου να παραθέσω τα λόγια του Γρηγόρη Σηφάκη από την εκδήλωση εκείνη του 1982 (το ηχητικό απόσπασμα

είναι διαθέσιμο σήμερα στο Αρχείο του Πανεπιστημίου Κρήτης), για το ποιος ήταν ο σκοπός του συγκεκριμένου οράματός του και ποιος ο ρόλος του νέου Πανεπιστημίου Κρήτης σε αυτό:

Ο σκοπός, επομένως, του Πανεπιστημίου, είναι να αρχίσει σιγά σιγά και να αποκτήσει κάποτε ένα πλήρες αρχείο, όπου να μη λείπει κανένα δημοτικό τραγούδι της Κρήτης. Ο σκοπός μας λοιπόν είναι καθαρά επιστημονικός. Το μόνο πράγμα που θέλουμε είναι να βάλουμε την αρχή γι' αυτό το Μουσείο και Αρχείο της Κρητικής Μουσικής, στο οποίο σιγά σιγά να μαζέψουμε μουσικά όργανα, να μαζέψουμε αναμνηστικές φωτογραφίες, να μαζέψουμε δίσκους παλιούς όταν υπάρχουν, να μαζέψουμε προπάντων τη ζωντανή μουσική που υπάρχει ακόμα σε μαγνητοταινίες, έτσι ώστε κάποτε το υλικό αυτό να μη χαθεί αλλά να είναι στη διάθεση των μελετητών. Είναι κι αυτό ένα μέρος από την ιστορία μας· γιατί η ιστορία δεν είναι μόνο τα πολεμικά γεγονότα και το ποιος κυβέρνησε την Ελλάδα και πού έγιναν οι μάχες –κι αυτά είναι ιστορία βέβαια, και μάλιστα μεγάλη ιστορία– αλλά ιστορία είναι και ο πολιτισμός. Ιστορία είναι και οι Καλές Τέχνες. Ιστορία είναι και η Μουσική. Και μάλιστα ένα σπουδαίο μέρος της ιστορίας.

Εκείνα τα πρώτα χρόνια λοιπόν, η καταγραφή και διάσωση της κρητικής μουσικής δεν θα μπορούσε παρά να είναι αλληλένδετη και με το εκδοτικό πρόγραμμα των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης. Δύο από τις πρώτες μουσικές εκδόσεις που πρότεινε ο Γρηγόρης Σηφάκης ήταν η έκδοση της μουσικής του Φραγκίσκου Λεονταρίτη, μουσουργού που μόλις είχε ανακαλύψει ο Νίκος Παναγιωτάκης στα αρχεία της Βενετίας, και ένας δίσκος με σπάνιες ηχογραφήσεις κρητικής μουσικής που είχαν γίνει το 1952–53 από τον Τζέιμς Νοτόπουλο, τα αρχεία του οποίου είχε εντοπίσει στη βιβλιοθήκη του Χάρβαρντ.

Παράλληλα λοιπόν με τη συγκρότηση του Αρχείου Κρητικής Μουσικής, ο Γρηγόρης Σηφάκης, με τη συμβολή του μουσικού ερευνητή Νίκου Διονυσόπουλου, δημιούργησε στις ΠΕΚ τη σειρά των μουσικών εκδόσεων σε δίσκους βινυλίου, όπου αποτυπωνόταν ο συνδυασμός της εθνομουσικολογικής έρευνας με την υψηλή τεχνολογία της εποχής, τον στερεοφωνικό ήχο. Κάθε μουσική έκδοση, εκτός από τους δίσκους, συνοδευόταν από πολυσέλιδα ένθετα τεύχη, πλούσια εικονογραφημένα, από μουσικολογικά δοκίμια, από ανάλυση των κειμένων των τραγουδιών, καθώς και από καταγραφή της μελωδίας τους στο πεντάγραμμο, έτσι ώστε να αποκαλύπτεται το απέραντο βάθος της παραδοσιακής μας μουσικής, όχι μόνο της Κρήτης, αλλά και της Μακεδονίας, της Θράκης, καθώς και σε έργα Ελλήνων συνθετών για σόλο πιάνο ή μελοποιήσεις μεγάλων Ελλήνων ποιητών από σπουδαίους συνθέτες του 20ού αιώνα.

Θα κλείσω με δυο λόγια για το πώς διασταυρώθηκαν οι τροχιές μας: Τα πρώτα πέντε χρόνια του εκδοτικού οίκου, οι ιδρυτές του, ο Γρηγόρης Σηφάκης, ο

Λευτέρης Οικονόμου, ο Στέφανος Τραχανάς, ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, χωρίς κανέναν υπάλληλο, καμία εξωτερική βοήθεια, είχαν εκδώσει ήδη δέκα έως δώδεκα βιβλία και μουσικές εκδόσεις, τα οποία είχαν φροντίσει μόνοι τους από την αρχή μέχρι το τέλος. Γνώρισα τον Γρηγόρη Σηφάκη το φθινόπωρο του 1989, όταν εκλήθην στο Ρέθυμνο σε συνέντευξη ως υποψήφια στην προκήρυξη για τον/την πρώτο/πρώτη υπάλληλο των Π.Ε.Κ. Δεν μου ήταν καθόλου σαφές ποιες θα ήταν οι αρμοδιότητες ή οι δεξιότητες του πρώτου υπαλλήλου που αναζητούσαν. Επί δύο σχεδόν ώρες, οι ερωτήσεις του Γρηγόρη Σηφάκη με ξάφνιασαν, διότι στρέφονταν γύρω από την ιστορία της τυπογραφίας, από τις γραμματοσειρές με ή χωρίς ακρεμόνες, από το αν γνώριζα –και τι ακριβώς– για τον Άλδο Μανούτιο ως τυπογράφο ελληνικών βιβλίων, ή τον Φερμίν Ντιντό ως σχεδιαστή ελληνικών γραμματοσειρών. Τον ενδιέφερε, δηλαδή, να μάθει αν γνωρίζω πρώτα απ’ όλα την παράδοση, τους κανόνες και την αρμονία της εκδοτικής τέχνης, ώστε να μου εμπιστευθεί αντίστοιχα καθήκοντα στις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Τις δεκαετίες που ακολούθησαν, είτε με τη φυσική παρουσία του στο Ηράκλειο είτε μέσω αλληλογραφίας από το Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης, συνεργαστήκαμε σε περισσότερους από 150 τίτλους βιβλίων. Έθεσε τον πήχυ πολύ ψηλά για τις Π.Ε.Κ και για τα βιβλία τους: μας δίδαξε ότι ακόμη και η πιο ειδική μονογραφία που επιλέγουμε να εκδώσουμε θα πρέπει να είναι γραμμένη με λιτότητα και με σαφήνεια, με στέρεο και καθαρό τρόπο, έτσι ώστε να μπορεί να διαβαστεί και από τους λιγότερο εξοικειωμένους με το θέμα. Όπως ακριβώς έκανε και ο ίδιος με τα βιβλία του.

Εκ μέρους των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης, αλλά και προσωπικά, εκφράζω τον σεβασμό και την ευγνωμοσύνη μας για όλα όσα μας δίδαξε και μας κληροδότησε.

Η προσφορά του Γρηγόρη Σηφάκη στην κλασική φιλολογία και στην καταγραφή της παραδοσιακής μουσικής

Κωνσταντίνος Αποστολάκης

Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας

Αγαπητές και αγαπητοί αντιπρυτάνεις, εκπρόσωποι του Συμβουλίου Διοίκησης, συνάδελφοι, κυρίες και κύριοι,

Θα αναφερθώ επιλεκτικά και με τη μέγιστη δυνατή οικονομία σε κάποιες μόνο πτυχές του έργου του Γρηγόρη Σηφάκη, που διέπρεψε στα Πανεπιστήμια της Θεσσαλονίκης και της Νέας Υόρκης, και συνέδεσε άρρηκτα το όνομά του με το Πανεπιστήμιο Κρήτης, όπως ήδη ακούσατε από τους προηγούμενους ομιλητές. Θα αρχίσω με την προσφορά του στην κλασική φιλολογία και ειδικότερα στη μελέτη του αρχαίου δράματος.

Ήταν το 1967, όταν ο νεαρός τότε φιλόλογος συστήνεται στη διεθνή επιστημονική κοινότητα με τη διδακτορική του διατριβή με τον τίτλο «Μελέτες στην ιστορία του ελληνιστικού δράματος» (*Studies in the History of Hellenistic Drama*). Οι δημοσιεύσεις που ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια τον καθιερώνουν διεθνώς ως έναν από τους πιο αναγνωρίσιμους μελετητές του αρχαίου θεάτρου και της Αττικής Κωμωδίας, και παραμένουν έκτοτε έργα αναφοράς. Στο έργο του Σηφάκη η άριστη εποπτεία καταστατικών θεωρητικών κειμένων όπως η *Ποιητική* του Αριστοτέλους, η ενημέρωση για τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις που σχετίζονται με το αρχαίο θέατρο, η διεισδυτική ανάλυση των δραματικών κειμένων κι ακόμη η μουσική του παιδεία και η εξοικείωσή του με τη δημοτική και την παραδοσιακή ποίηση συνδυάζονται γόνιμα και εκβάλλουν σε ρηξικέλευθες θεωρίες που διορθώνουν ή και ανατρέπουν παγιωμένες απόψεις.

Η πρώτη μείζων μελέτη του Γρηγόρη Σηφάκη για την κωμωδία κυκλοφόρησε το 1971 στο Λονδίνο και έχει τον τίτλο *Parabasis and Animal Choruses: A Contribution to the History of Attic Comedy* (Η παράβασις και οι ζωομορφικοί Χοροί: Συμβολή στην ιστορία της Αττικής Κωμωδίας). Η κορυφαία ίσως νεότερη συμβολή του στη μελέτη της Αττικής Κωμωδίας είναι το εκτενές άρθρο του με τον τίτλο «Η δομή της αριστοφανικής κωμωδίας» (*The Structure of Aristophanic Comedy*), που πρωτοδημοσιεύθηκε το 1992 στο *Journal of Hellenic Studies*. Εφαρμόζοντας ουσιαστικά τη μεθοδολογία της μορφολογι-

κής ανάλυσης του παραμυθιού κατά το πρότυπο του Ρώσου λαογράφου Βλάντιμιρ Προπ, ο Γρηγόρης Σηφάκης ανιχνεύει τις αφηγηματικές δομές που υπόκεινται στην αριστοφανική κωμωδία. Η σημασία αυτής της προσέγγισης είναι τεράστια, γιατί η αποκάλυψη της ομοιομορφίας και της νόρμας αναδεικνύει ταυτόχρονα την επίνοια και τη νεωτερικότητα, και άρα συμβάλλει τα μέγιστα στην αποτίμηση της ποιητικής τέχνης του Αριστοφάνη.

Τα *Προβλήματα μετάφρασης του Αριστοφάνη* (1979) είναι μια άλλη σπουδαία ελληνόγλωσση μελέτη του Γρηγόρη Σηφάκη. Σε αυτήν ο συγγραφέας διατυπώνει τη μεταφραστική του ιδεολογία, οι βασικές αρχές της οποίας μπορούν να συνοψισθούν ως εξής: Η αριστοφανική μετάφραση πρέπει να αποσκοπεί στην απόδοση του σύνθετου και πολυεδρικού ύφους της κωμωδίας, επιστρατεύοντας ένα συνεπές και λειτουργικό σύστημα συμβάσεων. Στο κρίσιμο δίλημμα αν πρέπει να μεταφέρεται ο θεατής στην αρχαιότητα ή ο Αριστοφάνης στην εποχή μας, που αντιστοιχεί στην πράξη με το δίπολο μετάφραση ή διασκευή, η θέση του Σηφάκη είναι ότι το ζητούμενο είναι η συνέπεια. Η διασκευή μπορεί να ελευθεριάζει απέναντι στο πρωτότυπο, ενώ η μετάφραση που αναλαμβάνει να μας μεταφέρει στην αρχαιότητα προϋποθέτει πως είμαστε προϊδεασμένοι για τους κανόνες του θεατρικού είδους και ικανοί να γεφυρώσουμε μόνοι μας το πολιτιστικό χάσμα, την απόσταση ανάμεσα σε αυτό που εννοεί και σε αυτό που λέει ο ποιητής.

Θα ήθελα τώρα να αναφερθώ σε κάποιες λιγότερο γνωστές πτυχές της πολυσχιδούς δράσης του Γρηγόρη Σηφάκη, που συμπληρώνουν με ιδεώδη τρόπο την ιδιότητα του κλασικού φιλόλογου και συνδέουν την αρχαιογνωσία με τη νεότερη λαϊκή παράδοση. Εννοώ φυσικά το επιστημονικό ενδιαφέρον του για τη δημοτική ποίηση και την παραδοσιακή μουσική. Στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης για ένα διάστημα είχε αναλάβει εξ αναθέσεως την έδρα της λαογραφίας, και έχει δώσει μάχες για την υπεράσπιση και αναβάθμιση μιας παρεξηγημένης σήμερα επιστήμης, δημοσιεύοντας μάλιστα σειρά άρθρων που αποτελούν υπόδειγμα για το τι σημαίνει επιστημονική λαογραφία. Ο Γρηγόρης Σηφάκης είχε επίσης βιωματική σχέση με την παραδοσιακή μουσική, και στις αρχές της δεκαετίας του '80, στο πλαίσιο της σύνδεσης του Πανεπιστημίου Κρήτης με την τοπική παράδοση, οργάνωνε μουσικές εσπερίδες με κρητική μουσική. Ως ένας από τους παλαιότερους φοιτητές του Πανεπιστημίου, διατηρώ στη μνήμη μου εικόνες εκείνης της μακρινής εποχής, με τη θεική φωνή και τη λύρα του Κώστα Μουντάκη στο παλαιό αμφιθέατρο των Περιβολίων.

Θα αναφέρω μιαν ακόμη προσφορά του στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και στην Κρήτη γενικότερα. Συγκεκριμένα, την τριετία 2021–2023 υλοποιήθηκε από το Εργαστήριο Θεάτρου Κινηματογράφου Μουσικής του Πανεπιστημίου Κρήτης στο ΚΕΜΕ το ερευνητικό πρόγραμμα «Ψηφιοποίηση και εφαρμογή προβολής του Αρχείου Γιώργου Αμαργιανάκη». Το Πρόγραμμα, την ευθύνη του οποίου είχε ο συνάδελφός μου Μανόλης Σειραγάκης, πρακτικά διέσωσε, τεκμηρίωσε και διέθεσε σε ελεύθερη πρόσβαση στο διαδίκτυο μια σειρά

μουσικών ηχογραφήσεων, πρωτίστως όμως τις ηχογραφήσεις παραδοσιακών μουσικών της Κρήτης κατά τη διάρκεια της τριήμερης εκδήλωσης που είχε διοργανώσει το Πανεπιστήμιο στις 8, 9 και 10 Μαΐου 1982, με στόχο τη δημιουργία μιας κιβωτού της παραδοσιακής μουσικής του νησιού. Η έμπνευση και η οργάνωση της όλης εκδήλωσης ανήκε στον Γρηγόρη Σηφάκη, που είχε μιλήσει την πρώτη βραδιά των εκδηλώσεων και είχε εξαγγείλει το όλο έργο, στην πρώτη, όπως αναφέρεται στο ηχογραφημένο απόσπασμα, απόπειρα ελληνικού πανεπιστημίου να καταγράψει την ελληνική παραδοσιακή μουσική. Αν και ο ίδιος δεν πρόλαβε για πολύ λίγο να δει δημοσιευμένες στο διαδίκτυο αυτές τις ιστορικές ηχογραφήσεις,¹ που έχουν κομβική σημασία για τη μελέτη της παραδοσιακής κρητικής μουσικής, ωστόσο έμελλε αυτή η πολύτιμη παρακαταθήκη να αποτελέσει ουσιαστικά την ύστατη απόδοση τροφείων ενός μεγάλου Κρητικού στη γενέθλια γη.

Θα τελειώσω με κάτι διαφορετικό. Έτυχε χθες να μιλήσω στο τηλέφωνο με τον Γιώργη Καρατζή, έναν από τους κορυφαίους εν ζωή ποιητές και στιχουργούς της Κρήτης, που έχει συνδέσει επίσης το όνομά του με το Πανεπιστήμιο Κρήτης, λόγω της μακρόχρονης θητείας του στις διοικητικές υπηρεσίες. Ζήτησα λοιπόν από τον Γιώργη να αποτυπώσει έμμετρα την ανάμνηση που είχε από την πολύχρονη γνωριμία του με τον Γρηγόρη Σηφάκη, και σας την καταθέτω εδώ:

*Δεν είναι λόγια η τιμή, που πάνε στον αέρα
μονό 'ναι πράξη στη ζωή, κι έργο την κάθε μέρα*

Σας ευχαριστώ για την προσοχή σας.

---

¹ <<https://amargianakis-archive.lib.uoc.gr/>>.

Μνήμη Γ. Μ. Σηφάκη.
Όψεις του έργου του, αποτιμήσεις, εμπειρίες

Αθηνά Καβουλάκη

Αναπλ. Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας

Αξιότιμες κυρίες Αντιπρυτάνεις, αγαπητά μέλη του Συμβουλίου Διοίκησης και της Συγκλήτου, κ. Μιχάλη Σηφάκη, αγαπητοί συνάδελφοι, κυρίες και κύριοι, με βαθιά συγκίνηση κι ευγνωμοσύνη συμμετέχω στη σημερινή εκδήλωση.

Η ΑΠΟΦΑΣΗ να δοθεί τιμητικά το όνομα του Γρηγόρη Σηφάκη στην αίθουσα της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου μας είναι πράξη οφειλόμενης τιμής στη μνήμη του, δεδομένης της ανεκτίμητης προσφοράς του στο Ίδρυμα. Ωστόσο, αισθάνομαι (κι επιτρέψτε μου να το ομολογήσω) πως η σύνδεση του ονόματος του Γρηγόρη Σηφάκη με το Πανεπιστήμιό μας τιμά πρωτίστως το Πανεπιστήμιο Κρήτης. Είναι τιμή για το ίδιο το Πανεπιστήμιο να αναγνωρίζει και να διακηρύττει ότι η πορεία του σφραγίστηκε από προσωπικότητες όπως ήταν ο Γρηγόρης Σηφάκης.

Ξεδιπλώθηκαν ήδη πολύ σημαντικές πτυχές του προσώπου και του έργου του από όσες και όσους προηγήθηκαν. Προσυπογράφω πλήρως όσα λέχθηκαν και θα προσπαθήσω να αποφύγω τις επαναλήψεις. Εξάλλου, τα όρια της οικονομίας του χρόνου επιβάλλουν επιλεκτική και μόνο παρουσίαση.

Προκαταρκτικά κι εντελώς περιεκτικά θα ήθελα να τονίσω πως ήταν σπάνιου διαμετρήματος άνθρωπος κι επιστήμονας ο Γρηγόρης Σηφάκης. Ξεχωρίζω λίγα αλλά ανεξίτηλα χαρακτηριστικά του: αρχοντιά κι αξιοπρέπεια· ευγένεια και σταθερότητα· ανθρωπισμό και δημοκρατική προσήλωση· μοναδική επιστημονική εμβρίθεια και βαθιά λογιοσύνη, συνδυασμένη με γνήσια αγάπη για τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, την ελληνική παράδοση στη διαχρονία της και τα παραδοσιακά δημιουργήματα εν γένει και ειδικώς της ποίησης και της μουσικής.

Ήταν κλασικός φιλόλογος (όπως ήδη ακούσατε) – εγκρατέστατος και σπάνια προικισμένος με οξύνοια κι ευαισθησία. Υπηρέτησε συνειδητά τη φιλολογία ως αρχαιογνωστική επιστήμη και κέρδισε από πολύ νωρίς την εκτίμηση της

διεθνούς κοινότητας των ειδικών της Αρχαιότητας. Δεν είναι δική μου εκτίμηση, αλλά κοινή ομολογία: ο Σηφάκης υπήρξε ο καλύτερος και σαφώς πιο διακεκριμένος νεοέλληνας μελετητής του αρχαίου θεάτρου.¹

Καθιερώθηκε διεθνώς ως ειδήμων στον χώρο αυτό ήδη με τις πρώτες του μελέτες και κυρίως με τις δύο μονογραφίες του που δημοσιεύτηκαν στο Λονδίνο (το 1967 και το 1971). Το πρώτο βιβλίο του, *Studies in the History of Hellenistic Drama* (Λονδίνο 1967), παραμένει μέχρι σήμερα έργο αναφοράς για τη θεατρική δραστηριότητα των ελληνιστικών χρόνων, ενώ το δεύτερο βιβλίο του 1971 για την κωμική παράβαση (*Parabasis and Animal Choruses: A Contribution to the History of Attic Comedy*) έχει χαρακτηριστεί από έγκριτους μελετητές και του 21ου αι. ως «η καλύτερη ανάλυση για τον χορό της αρχαίας κωμωδίας».²

Πολυάριθμες οι μελέτες του από τότε και μετά, στέκομαι όμως επιλεκτικά στη μονογραφία του *Aristotle on the Function of Tragic Poetry* (Ηράκλειο 2001), με την οποία πρόσφερε μια εξόχως ανανεωτική και γόνιμη ανάγνωση αυτού του κορυφαίου αλλά και τόσο δυσερμήνευτου θεωρητικού έργου της Αρχαιότητας. Μετά τη δημοσίευση του βιβλίου διακεκριμένοι αριστοτελιστές εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους προς τον Σηφάκη, γιατί με τις πρωτοποριακές (ίσως και αιρετικές) θέσεις του έδινε τη δυνατότητα να δοκιμαστούν νέες προσεγγίσεις σε αυτό το τόσο πολυσυζητημένο αρχαιοελληνικό κείμενο.

Μπορώ να σας δώσω ολόκληρο κατάλογο παραθεμάτων από απόψεις και κριτικές ξένων ειδημόνων του χώρου μας για το έργο του Γρηγόρη Σηφάκη. Θα ήθελα, όμως, να μοιραστώ μαζί σας και την προσωπική μου εμπειρία: όποτε βρεθήκαμε στο εξωτερικό με τον Σηφάκη σε συνέδρια ή σε επιστημονικές συναντήσεις, είχα πάντα την ευκαιρία να διαπιστώσω πως έχαιρε όχι μόνον εκτιμήσεως αλλά αληθινού σεβασμού. Το κοινό του περιλάμβανε τους πιο διάσημους μελετητές διεθνώς. Δεν συμφωνούσαν πάντοτε μαζί του. Τον άκουγαν, όμως, πάντα με απίστευτη προσοχή και προσήλωση. Ο λόγος του είχε βάρος χάρη σε ιδιότητες συγκεκριμένες και σταθερές: ήταν λόγος με στιβαρότητα που αναμετρούταν με μεγάλα και δύσκολα θέματα, είχε καθαρότητα στην έκθεση της επιχειρηματολογίας και δεν ήταν ποτέ αμέθοδος. Ως εκ τούτου η επιστημονική του ανάλυση προσλαμβάνονταν ως λόγος κύρους και αυθεντίας, ειδημοσύνης ξεχωριστής.

Η υποδοχή αυτή του λόγου και του έργου του Σηφάκη για το αρχαίο θέατρο και τα αρχαία ποιητικά και ποιητολογικά δημιουργήματα συνδέεται με ποιοτικά χαρακτηριστικά που διατρέχουν συνολικά την επιστημονική του παραγωγή και διαδρομή. Θα υπογράμμιζα τρία (που μπορούν να λειτουργήσουν υποδειγματικά και σήμερα): α) εξωστρέφεια – ο Σηφάκης συνομίλησε εξαρχής με τη διεθνή κοινότητα των μελετητών του θεάτρου και του αρχαίου

¹ Δικαίως είχε ανακηρυχτεί επίτιμος διδάκτορας πολλών Πανεπιστημίων (Πατρών [2005], Κύπρου [2006], Κρήτης [2009]).

² A. BIERL, *Der Chor in der Alten Komödie: Ritual und Performativität*. Μόναχο 2001, σ. 68.

κόσμου και δεν έμεινε σε στενά, εγχώρια πλαίσια (κάτι που δεν ήταν καθόλου αυτονόητο για τη δεκαετία του '60, όταν ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του)· β) πρωτοποριακότητα: ακολούθησε τις πιο σύγχρονες τάσεις των ανθρωπιστικών σπουδών διεθνώς, όπως ήταν π.χ. η διεπιστημονικότητα (κάτι που δεν ήταν και πάλι καθόλου δεδομένο το '60 και το '70) και ανοίχτηκε με τόλμη στην πρόκληση της τεχνολογίας, αξιοποιώντας τα πιο σύγχρονα εργαλεία της έρευνας. Καρπός αυτής της πρωτοποριακής του αντίληψης ήταν το μεγάλο «Πρόγραμμα Ηλεκτρονικής Τεκμηρίωσης της Ιστορίας του Αρχαίου Θεάτρου» που δρομολογήθηκε στο πλαίσιο των ερευνητικών δραστηριοτήτων του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του ΙΤΕ (και για το οποίο πρόγραμμα ακούσατε και προηγουμένως)· γ) τρίτο χαρακτηριστικό η επιστημονική, ιστορικο-φιλολογική του ακρίβεια, η εμβρίθεια και αξιοθαύμαστη γνώση του, απίστευτα γερά θεμελιωμένη στις ιστορικές πηγές, τα αρχαία (και νεότερα) κείμενα και τα υλικά κατάλοιπα.

Πρέπει να σημειωθεί ότι και τα τρία παραπάνω βασικά χαρακτηριστικά –που σφραγίζουν το ερευνητικό του έργο συνολικά– διακρίνονται κατά την πραγμάτευση μεγάλων και δύσκολων θεμάτων· γιατί τέτοια ήταν τα θέματα με τα οποία καταπιάστηκε ο Γρηγόρης Σηφάκης: ιστορία του αρχαίου θεάτρου (σε άνυσμα πολλών αιώνων), από σκηνής διδασκαλία του αρχαίου δράματος, κοινωνική λειτουργία του θεάτρου, ποιητική του έπους και του δράματος, αριστοτελική ποιητολογική θεώρηση και κριτική της τραγωδίας κ.ά. Η λίστα, άρα, με τα βασικά στοιχεία που διατρέχουν τις μελέτες του Σηφάκη περιλαμβάνει: σταθερή παρουσία και συμβολή στις διεθνείς εξελίξεις, βαθιά ιστορικο-φιλολογική γνώση, μεγάλα και δύσκολα θέματα, πρωτοποριακές μεθόδους και προσεγγίσεις.

Σχετικά με τις καινοτόμες τάσεις και μεθόδους που ο Σηφάκης αξιοποίησε στο έργο του, πρέπει να γίνει μια σημαντική διευκρίνιση: η ερευνητική αυτή επιλογή του Σηφάκη δεν είχε τίποτε το ευκαιριακό, τίποτα το πρόσκαιρα επιβεβλημένο από τη μόδα, τον συρμό. Ο Σηφάκης ήταν όντως πρωτοποριακός, όπως φαίνεται από την εξοικείωσή του με την τεχνολογία και τη σύμπλευσή του με ρηξικέλευθες (για την εποχή τους) απόψεις, ήταν ίσως και “avant garde”, όχι όμως ναρκισσιστικά και φιλάρεσκα, αλλά *διορατικά, τολμηρά*. Παρέμενε αυστηρά προσηλωμένος στην αναζήτηση της αλήθειας και σταθερά απόμακρος και ξένος προς εφήμερες σκοπιμότητες προβολής ή δημοφιλίας. Οι επιλογές του ήταν πάντα καλοζυγιασμένες και ενταγμένες, ή μάλλον βαθιά χωνεμένες, σε μια ευρύτερη ενατένιση. Ενδεικτικό παράδειγμα η θεωρία της προφορικότητας, μια καινοτόμος προσέγγιση που εισηγήθηκαν Αμερικανοί μελετητές το πρώτο μισό του 20ού αι.³ και η οποία φώτισε καθοριστικά το

³ Οι περίφημοι Milman Parry και Albert Lord: βλ. ενδεικτικά A. PARRY (επιμ.), *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*. Οξφόρδη, 1971. A. B. LORD, *The Singer of Tales*. Καίμπριτζ, Μασ. 1960 (2η έκδ., επιμ. S. MITCHELL και G. NAGY, Καίμπριτζ και Λονδίνο 2000).

ζήτημα της σύνθεσης των ομηρικών επών. Στις δεκαετίες του '60 και του '70 η θεωρία ήταν ακόμα διαφιλονικούμενη και δυσπρόσιτη στους πολλούς. Ο Σηφάκης είχε την πνευματική ανοιχτοσύνη και επιστημονική σκευή να τη μελετήσει εις βάθος και να την αφομοιώσει. Ταυτόχρονα, όμως, είχε την τόλμη και να τη συμπληρώσει ή να την προχωρήσει, εισηγούμενος το 1973 (σε ένα δοκίμιο με προγραμματικό χαρακτήρα, ένα κείμενο “μανιφέστο”) την έννοια της παραδοσιακότητας ως βάση θεώρησης για την αρχαία ποίηση: η παραδοσιακότητα είναι έννοια ευρύτερη από την προφορικότητα και «εξαρτάται από την εκάστοτε συλλογική αντίληψη και ερμηνεία που επικρατεί σε μια κοινωνία», γράφει ο Σηφάκης στο κείμενο αυτό που τιτλοφορείται «Ο παραδοσιακός χαρακτήρας της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και τέχνης».⁴ Στη συγκρότηση αυτής της θεωρητικής πρότασης ο Σηφάκης κατέληξε, αφού ανέλαβε (εκτός από τη θέση της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας) και την έδρα της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και μελέτησε έτσι συστηματικά τα δεδομένα για τις παραδοσιακές κουλτούρες.

Οι κοινωνίες της αρχαϊκής και κλασικής Ελλάδας είναι εξ ορισμού παραδοσιακές κοινωνίες, όπου επικρατεί η συλλογική αντίληψη του κόσμου (διαμορφούμενη μέσα σε ένα σύνολο παραδόσεων, δοξασιών, μύθων και πρακτικών, με αναφορά σε όλα τα μέλη της κοινότητας). Μέσα σε τέτοιες κοινωνίες με συλλογική αντίληψη του κόσμου τα συστήματα αναπαράστασης (οι τέχνες) είναι «συμβατικά» (όπως τα χαρακτηρίζει ο Σηφάκης). Η αρχαία ελληνική λογοτεχνία και τέχνη είναι συμβατικά συστήματα. Αντίθετα, σε κοινωνίες όπου επικρατούν ατομικές αντιλήψεις (απορρίπτονται δηλαδή οι συλλογικές ερμηνείες) τα συστήματα αναπαράστασης είναι «εμπειρικά», δείχνουν δηλαδή τη ζωή όπως φαίνεται να είναι σύμφωνα με τις ατομικές αισθήσεις και τις ατομικές εμπειρίες του καλλιτέχνη, άρα η τάση είναι προς τον ρεαλισμό. Όπως εξηγεί ο Σηφάκης, αυτό συμβαίνει γιατί η αντίληψη και ερμηνεία του κόσμου και το καλλιτεχνικό όραμα-δημιουργία σχετίζονται, χωρίς αναγκαστικά να ταυτίζονται. Αντιθέτως, όταν η καλλιτεχνική δημιουργία μεθερμηνεύει τη συλλογική αντίληψη, ποτέ δεν καθρεφτίζει τυχαία φαινόμενα της καθημερινής, ατομικής ζωής. Αντίθετα, “μεταφράζει” και αρθρώνει σε μια “γλώσσα” μορφών και σχημάτων αυτό που συλλογικά πιστεύεται, κι έτσι μέσα από μορφές και σχήματα η αντίληψη και ερμηνεία του κόσμου αποκτά συγκεκριμένη υπόσταση. Ο τρόπος ή η μέθοδος με την οποία τα δεδομένα της συλλογικής αντίληψης και ερμηνείας του κόσμου σχηματοποιούνται κι έτσι αποκρυσταλλώνονται σε έργα τέχνης είναι η αφαίρεση. Με την αφαίρεση και τη γενίκευση τα σχήματα και οι μορφές μιας τέχνης υπακούν σε συμβατικούς κανόνες. Οι κανόνες αυτοί διέπουν όχι μόνο τα ανώνυμα ή προφορικά δημιουργήματα, αλλά όλες τις μορφές δημιουργίας μέσα σε ένα τέτοιο πολιτισμικό πλαίσιο συμβατικής

⁴ Δημοσιεύτηκε αρχικά το 1973 στην *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής* του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και αναδημοσιεύτηκε στον τόμο Γ. Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ, *Μελέτες για το Αρχαίο Θέατρο*, Ηράκλειο 2007.

αναπαράστασης. Γι' αυτό αναγνωρίζονται και στις υψηλότερες μορφές κλασικής ποίησης όπως η τραγωδία και διέπουν τόσο την ποιητική δημιουργία όσο και τη θεατρική παράσταση των δραμάτων. Τους κανόνες και τις καθιερωμένες αυτές συμβάσεις ο Σηφάκης τις μελέτησε συστηματικά σε πλήθος δημοσιευμάτων και τις ανέλυσε μέσα από ένα πρίσμα όχι στατικό, αλλά δυναμικό, εντάσσοντάς τις μέσα σε ένα σύστημα βαθμιαίας διαμόρφωσης και μέσα σε ένα πλαίσιο αλλαγών που επηρεάστηκαν από την ανάπτυξη της γνώσης και την εξέλιξη των πολιτικών και κοινωνικών συστημάτων.

Τα πνευματικά δημιουργήματα αυτών των αρχαίων, “παραδοσιακών” ή γενικότερα προνεωτερικών κοινωνιών απασχόλησαν έντονα τον Σηφάκη σε όλη τη διάρκεια της ερευνητικής του ενασχόλησης, και επεδίωξε να αποκωδικοποιήσει το μυστήριο της σύνθεσης και της ποιητικής τους μέσα από τη θεώρηση της παραδοσιακότητας, στον πυρήνα της οποίας φαίνεται πως διέκρινε μια ιδεώδη ενότητα συλλογικής εμπειρίας και ατομικού χαρίσματος. Η ενότητα αυτή συλλογικού και ατομικού (που γονιμοποιεί δημιουργίες απaráμιλλης ποιότητας) φαίνεται πως ενέπνευσε συνολικά τον Γρηγόρη Σηφάκη και στις ερευνητικές του αναζητήσεις αλλά προφανώς και στη δράση του στο χώρο της παιδείας, του πολιτισμού και της κοινωνίας. Για να μείνω στην ερευνητική του παραγωγή, δεν θα ήταν υπερβολή αν υποστήριζα ότι σχεδόν σε όλα του τα έργα ο Σηφάκης ασχολείται με την παραδοσιακότητα στη συνάφειά της με την ποιητική, κυρίως την ποιητική της αρχαίας κωμωδίας, της τραγωδίας, των ομηρικών επών, του δημοτικού τραγουδιού, του *Ερωτόκριτου*, της λαϊκής δραματουργίας. Το αρχαίο θέατρο, μάλιστα, (ποίηση και από σκηνής διδασκαλία), στο οποίο ο Σηφάκης αφιέρωσε πλείστο επιστημονικό μόχθο, φαίνεται να αποτελεί προνομιακό πεδίο διαλεκτικής έκφρασης του συλλογικού με το ατομικό που διαμορφώνεται παράλληλα με το φάσμα των πολιτικών εξελίξεων προς τη δημοκρατία, με άλλα λόγια πεδίο όπου προκλητικά δοκιμάζεται η διαλεκτική του δήμου, της ομάδας και της ξεχωριστής θέσης του κάθε ατόμου.

Τα αποτελέσματα των ερευνών του (σε όλα τα παραπάνω πεδία) είναι συναρπαστικά και ανατέμνουν τα μείζονα ποιητικά-καλλιτεχνικά δημιουργήματα της ελληνικής παράδοσης στη διαχρονία της (όχι μόνο της αρχαιοελληνικής). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της λαμπρής μονογραφίας του για το δημοτικό τραγούδι (στην οποία ο Σηφάκης φωτίζει για πρώτη φορά τόσο ξεκάθαρα τον μηχανισμό αυτοσχεδιασμού, εκτέλεσης και επανεκτέλεσης και γενικότερα αναπαραγωγής στη λαϊκή ποίηση). Είναι οδυνηρό που ο Αλέξης Πολίτης δεν είναι σήμερα μαζί μας – εκείνος σίγουρα θα ανέλυε διεισδυτικά την ξεχωριστή συμβολή αυτού του έργου. Σε κάθε περίπτωση, εμείς στεκόμαστε με θαυμασμό μπροστά στο εύρος των διαφορετικών πεδίων με τα οποία καταπιάστηκε ο Σηφάκης (ξεπερνούν ασφαλώς τα όρια του ενός επιστημονικού αντικειμένου). Υπογραμμίζουμε ταυτόχρονα την αξιοπρόσεκτη συνοχή και συνέπεια στην ερευνητική του θεώρηση που υπερβαίνει τα καθ' έκαστον και στρέφεται στα καθόλου (για να χρησιμοποιήσω δύο αγαπημένους του αριστο-

τελικούς όρους). Πρόκειται για θεώρηση που διατρέχει συνολικά την πλούσια επιστημονική παραγωγή του και τη μεταποιεί σε οργανικό όλον.

Υπό το πρίσμα των παραπάνω έστω και δειγματοληπτικών στοιχείων θα υποστήριζα πως η ερευνητική διαδρομή του Γρηγόρη Σηφάκη υπερβαίνει τα όρια της σχολαστικά εμπεριστατωμένης, ενδελεχούς επιστημονικής ανατομίας και αποκτά χαρακτήρα στοχαστικής ενατένισης και ευρύτερης πολιτισμικής ερμηνείας. Νομίζω πως αυτή η καθολικότερη θέαση των πραγμάτων, γερά θεμελιωμένη στα πιο αυστηρά επιστημονικά και δι-επιστημονικά κριτήρια, δίνει στο έργο του Σηφάκη μια ζωντάνια και σφριγηλότητα που συνεχίζει και σήμερα να γοητεύει και να εμπνέει.

Επιτρέψτε μου να εξομολογηθώ ότι για μένα, για τη δική μου διαδρομή στις κλασικές σπουδές, το προγραμματικό κείμενο του Σηφάκη για τον παραδοσιακό χαρακτήρα της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας υπήρξε καθοριστικό. Το δοκίμιο αυτό, μαζί με μια ομιλία του που είχα την τύχη να παρακολουθήσω στις αρχές των προπτυχιακών μου σπουδών (στην Αθήνα), καθώς και λίγες πολύτιμες συμβουλές (μεστές παιδευτικού περιεχομένου) στο διάλειμμα ενός συνεδρίου στο Λονδίνο, όταν είχα ξεκινήσει πια τα μεταπτυχιακά μου στην Οξφόρδη, αυτά τα τρία γεγονότα άσκησαν τέτοια επίδραση στην πορεία μου που νομιμοποιούμαι, νομίζω, να θεωρώ τον Γρηγόρη Σηφάκη μέντορά μου, αν και δεν ευτύχησα να τον έχω ποτέ δάσκαλό μου κατά τις σπουδές μου. Τον κάλεσα, όμως, να προσφέρει μια τρίωρη διδασκαλία εδώ στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, όταν ανέλαβα ένα μεταπτυχιακό σεμινάριο στην *Ποιητική* του Αριστοτέλη. Επέλεξε να παρουσιάσει το πιο δύσκολο ποιητολογικό ζήτημα, την ερμηνεία της αριστοτελικής καθάρσεως. Η εμπειρία ήταν μοναδική κι εντυπώθηκε στη μνήμη όλων όσοι την παρακολούθησαν. Όταν την ανακαλώ, έρχονται στο μυαλό μου τα λόγια που λέει ο ποιητής όταν τελειώνει η διήγηση του Οδυσσέα στους Φαίακες στο παλάτι του Αλκίνοου: «Εκείνος τη διήγησή του τέλειωσε, κι αυτοί σαν μαγεμένοι, βουβοί κι αμίλητοι έμεναν, κάτω απ' τον ίσκιο της μεγάλης αίθουσας».⁵ Παρόμοια κι εμείς τότε.

Η τελευταία φορά που έφερα σε επαφή τον Γρηγόρη Σηφάκη με φοιτητές και φοιτήτριές μου ήταν τον Μάιο του 2019 στην εκδήλωση που διοργάνωσε το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών προς τιμήν του. Δίδασκα τότε ένα σεμινάριο για το αρχαίο θέατρο και φρόντισα να παρευρεθούμε όλοι σύσσωμοι στην εκδήλωση. Ο Σηφάκης ήταν ήδη στα πρώτα στάδια της ασθένειας και κάπως καταβεβλημένος, αλλά συζήτησε στο τέλος με τα παιδιά με μια προσήνεια που ήταν συγκινητική και στα μάτια των παιδιών απρόσμενη. Ο Σηφάκης ήταν γενικά συγκρατημένος, δωρικός θα έλεγα, κι έτσι έδινε μια εντύπωση ίσως απόμακρη ή αυστηρή. Όμως η δωρικότητα αυτή ήταν οργανικά δεμένη με νη-

⁵ Οδ. ν 1–2 (σε μετάφραση Δ. Μαρωνίτη).

Ο Σηφάκης με φοιτήτριες, φοιτητές κ.ά. μετά από τιμητική εκδήλωση στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (Ρέθυμνο, 8/5/2019).

φαλιότητα και στοχαστικότητα που έδινε βάθος και ζεστασιά στην όλη στάση του. Το νιώσαμε αυτό με τους φοιτητές και τις φοιτήτριες του σεμιναρίου εκείνο το βράδυ και το διαφυλάξαμε.

Σε έναν μήνα από σήμερα (στις 17 Ιουνίου για την ακρίβεια) θα ολοκληρωθούν δύο χρόνια από την εκδημία του Γρηγόρη Σηφάκη.

Ας είναι αιωνία η μνήμη του – και ας μείνει ζωντανή ανάμεσά μας η σοφή παρουσία του και η παρακαταθήκη του ως μέτρο αυτοσυνειδησίας του Ιδρύματός μας, του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Εντυπώσεις από τη συναναστροφή μου με τον αείμνηστο Γρηγόρη Σηφάκη

Θεανώ Κοκκινάκη

Καθηγήτρια Αναπτυξιακής Ψυχολογίας
Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Αξιότιμοι κ. Αντιπρυτάνεις,
Αξιότιμα Μέλη του Συμβουλίου Διοίκησης του Πανεπιστημίου Κρήτης,
Αξιότιμοι συνάδελφοι,

Η Α ΗΘΕΛΑ να ευχαριστήσω θερμά τις Πρυτανικές Αρχές του Πανεπιστημίου Κρήτης για την ευκαιρία και την τιμή να συμμετάσχω στην εκδήλωση ονοματοδοσίας της αίθουσας Συγκλήτου στο Ρέθυμνο σε «Αίθουσα Γρηγόρη Σηφάκη».

Δεν θα επαναλάβω στοιχεία που αφορούν τη δραστηριότητα του εκλεκτού συναδέλφου Γρηγόρη Σηφάκη στην πορεία του Πανεπιστημίου Κρήτης και το επιστημονικό του έργο. Κατά τα τελευταία έτη, έχουν αποδοθεί στον Γρηγόρη Σηφάκη αρκετοί χαρακτηρισμοί που δίνουν έμφαση στην επιστημονική και πνευματική αφοσίωσή του. Ωστόσο, θα ήθελα να αναφερθώ σύντομα στον ίδιο τον Γρηγόρη Σηφάκη ως πρόσωπο, όπως τον διέκρινα μέσα από τη συναναστροφή μαζί του.

Η προσωπική φιλία και επαγγελματική σχέση του πατέρα μου, του αείμνηστου Σταμάτη Κοκκινάκη, με τον Γρηγόρη Σηφάκη ήταν που με έφερε σε γνωριμία και επαφή με τον τελευταίο. Τον γνώρισα την περίοδο μεταξύ 1981–1986, όταν εκείνος διατελούσε Πρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου Κρήτης και εγώ ήμουν στα χρόνια της εφηβείας.

Οι συχνές αλληλεπιδράσεις που είχα με τον ίδιο ήταν τόσο σε διάφορες εκδηλώσεις του Πανεπιστημίου Κρήτης (χριστουγεννιάτικες γιορτές και εκδρομές) αλλά κυρίως όταν τον υποδεχόμασταν στον σπίτι μας για γεύμα. Εκεί λάμβαναν χώρα πολύωρες συζητήσεις με τον πατέρα μου, που αφορούσαν την επίλυση των διοικητικών θεμάτων του Πανεπιστημίου Κρήτης. Οι δύο τους διαφωνούσαν μερικές φορές και συζητούσαν έντονα, αφού φαίνεται ότι συν-

ειδητά είχαν επιλέξει και καθιερώσει να συνομιλούν με ανοικτό πνεύμα και ελεύθερη διατύπωση ιδεών και σκέψεων, πάντοτε σε ένα κλίμα αλληλοκατανόησης και αλληλοσεβασμού. Οι τότε συναναστροφές μου με τον Γρηγόρη Σηφάκη μου επέτρεψαν να διαμορφώσω μια άποψη και να σκιαγραφήσω ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της ιδιαίτερης προσωπικότητάς του:

- Πάντα με μια τσάντα ή ένα φάκελο στο χέρι, ο Γρηγόρης Σηφάκης ήταν άνθρωπος που τον χαρακτήριζε ένας δυναμισμός, ένα μείγμα δράσης, ενέργειας και ανησυχίας. Ίσως η ανησυχία του για το Πανεπιστήμιο Κρήτης είχε μετατραπεί στην ανάγκη δράσης γιατί ήταν έντονα προσανατολισμένος στην ανάγκη βελτίωσής του.
- Ένας άνθρωπος για τον οποίο η διαχείριση των διοικητικών ζητημάτων του Πανεπιστημίου Κρήτης ήταν ένα αδιάκοπο προσωπικό στοίχημα, μια συνεχής ανησυχία και μια έγνοια και όχι άλλη μια τυπική διοικητική υποχρέωση. Εκείνος ήξερε να διαχειρίζεται ακόμα και τα πιο περίπλοκα ζητήματα. Χωρίς δόση υπερβολής, ο Γρηγόρης Σηφάκης ήταν βαθιά αφοσιωμένος στη δουλειά του με μια αδιάκοπη προσήλωση για διαρκή προσφορά και παρουσία.
- Δεν έλεγε πολλά, ενώ πρόσεχε τα λεγόμενά του, ποτέ δεν ύψωνε τον τόνο της φωνής του, διεκδικούσε με ηρεμία. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώθηκε και από το γεγονός ότι παρά το ότι αρχικά τον φόβιζε η περιπέτεια να αναμιχθεί στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο αείμνηστος Γιώργος Γραμματικάκης στον αποχαιρετισμό του στον Γρηγόρη Σηφάκη, ο τελευταίος διεκδίκησε αταλάντευτα την καλή τύχη του νέου Πανεπιστημίου. Ο Γρηγόρης Σηφάκης ήταν μια ήρεμη δύναμη.
- Ενέπνεε σεβασμό και εκτίμηση, και δεν χρειαζόταν προσπάθεια από την πλευρά του για να το πετύχει. Ο ίδιος ήταν ευγενικός, άνθρωπος χαμηλών τόνων, ενώ ταυτόχρονα ήταν μια ηγετική προσωπικότητα, κάτι που απέρρεε από τις κινήσεις αλλά και τον αυστηρό τόνο της ομιλίας του.
- Όλα τα παραπάνω συνέβαλαν ώστε, κατά τη διάρκεια της θητείας του, το Πανεπιστήμιο Κρήτης να κάνει άλματα στην οργάνωση και την κτηριακή του υποδομή, άλματα στην εκπαιδευτική διαδικασία αλλά και στις αξιολογικές επιλογές του ακαδημαϊκού του προσωπικού. Κυρίως όμως προχώρησε σε οραματικές πρωτοβουλίες, που του προσέδωσαν ουσιαστικούς ορίζοντες δημιουργίας και μοναδικές προοπτικές και κύρος.

Αισθάνομαι πραγματικά τυχερή που γνώρισα τον Γρηγόρη Σηφάκη και δεν θα κρύψω πως θεωρώ αυτή την εμπειρία έναν πλούτο προσωπικό. Τον θαύμαζα πάντα, γιατί συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά μιας σπάνιας και ξεχωριστής προσωπικότητας: επιστήμονας, πανεπιστημιακός δάσκαλος, συγγραφέας υψηλού κύρους, με βαθιά και έμπρακτη αγάπη και έγνοια για το Πανεπιστήμιο Κρήτης. Υπήρξε πάντα υπέρμαχος της Παιδείας και της Δημοκρατίας, άνθρωπος με απλότητα, σεμνότητα, καλοσύνη, ζωντάνια, και ανοιχτούς ορίζοντες.

Ο Γρηγόρης Σηφάκης θα συνεχίσει να είναι παρών μέσα από το έργο του καθώς και στην προσωπική ανάμνηση όσων ευεργετηθήκαμε από τη φιλία του.

IN MEMORIAM

Μη μου το πεις οι παλιοί μας φίλοι για πάντα φύγαν...

Αποχαιρετισμός στον δάσκαλο και φίλο Αλέξη Πολίτη

Ελένη Κωβαίου

Διευθύντρια της Βιβλιοθήκης
του Πανεπιστημίου Κρήτης

8 ΜΑΡΤΙΟΥ 2025. Βράδυ γιορτής και χαράς στο φιλόξενο σπίτι του Αλέξη Πολίτη και της Αγγέλας Καστρινάκη. Συνάδελφοι και μαθητές του είχαμε μαζευτεί σ' αυτό για να γιορτάσουμε τα γενέθλιά του, καθώς ο Αλέξης έκλεινε τα 80. Είχε μπροστά του μια εγχείρηση ρουτίνας, γι' αυτό κι όλοι, χαρούμενοι και ανίδεοι, του ευχόμασταν υγεία, μακροημέρευση και δημιουργικότητα. Εκείνος μας φίλευε χαρούμενος, εκτός από νόστιμα εδέσματα και άφθονο οίνο, το νέο του, άρτι τυπωμένο πόνημα που τιτλοφορούσε *Το δημοτικό τραγούδι: Ανθολογία παραλογών*.

Μαζί, καθώς έσβηνε τα κεράκια του, τραγουδούσαμε τη «Συννεφούλα» και το «Ήλιε Ήλιε αρχηγέε» του αγαπημένου του τραγουδοποιού Διονύση Σαββόπουλου, συνοδοιπόρου του παντοτινού, καθώς είχε κατορθώσει να εκφράσει μέχρι το τέλος όλους τους συγκινησιακούς κραδασμούς της γενιάς του, και προς το τέλος, σχεδόν προφητικά, τις αμφιβολίες και τους επαναπροσδιορισμούς της γενιάς σε ένα και μόνο τραγούδι που κι ο ίδιος ο Αλέξης, σχεδόν με βεβαιότητα, θα συνυπέγραφε:

*Εμείς, του '60 οι εκδρομείς,
απόμακροι εξ αρχής
εκτός παραδομένου κόσμου εμείς,
ανήλικοι διαρκώς,
μα κι απ' το καθεστώς
αμόλυντοι ευτυχώς, εμείς.*

*Εμείς, μιας διψυχής ωδής
παράλογα ανοιχτής,
με συμπεριφορές ανατροπής,
και της βαθιάς μας ζωής
της συντηρητικής,
εμείς οι εκκρεμείς.*

Χρονιές, με αίμα και φωτιές
 και Χούντας κι Ιουλιανές,
 και της μεταπολίτευσης φωνές,
 αυτού του συρφετού,
 του δημοκρατικού
 του νέου εγωισμού...

11 Απριλίου 2025, νύχτα Παρασκευής. Το ανατρεπτικό νέο του θανάτου του Αλέξη έπεσε πάνω μας ξαφνικό και μας πάγωσε. Η λεπτή κλωστή στην Ανέμη της ζωής του είχε αναπάντεχα κοπεί. Ο Αλέξης Πολίτης είχε φύγει για πάντα από το αγαπημένο του Ρέθυμνο.

Τέλη του 1989, ώριμος ήδη επιστήμονας 45 χρονών, είχε αφήσει την Αθήνα και τη θέση ερευνητή στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, και είχε φθάσει σε στο Ρέθυμνο με τη γυναίκα του, την Αγγέλα Καστρινάκη, και τη δίχρονη σχεδόν Άλκη, για να εργαστεί, ως ειδικός επιστήμονας, στον Νεοελληνικό Τομέα του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Εγγονός του πατέρα της Νεοελληνικής Λαογραφίας Νικολάου Πολίτη (1852–1921), ανιψιός του καθηγητή Νεοελληνικής Φιλολογίας, δεινού παλαιογράφου και σολωμιστή Λίνου Πολίτη (1906–1982), όπως επίσης του αιχμηρού κριτικού του νεοελληνικού θεάτρου Φώτου Πολίτη (1890–1934) και του σημαντικού μεταφραστή Γιώργου Ν. Πολίτη, ο Αλέξης συνέχιζε επάξια τη λόγια οικογενειακή του παράδοση.

Με σπουδές φιλολογίας στη Θεσσαλονίκη και αργότερα στη Σορβόννη υπό τον Κ. Θ. Δημαρά και με σημαντική, στη συνέχεια, ερευνητική θητεία στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, εντάχθηκε στο δυναμικό του Πανεπιστημίου Κρήτης έχοντας στις αποσκευές του ένα ώριμο ήδη συγγραφικό έργο, βασισμένο στη γόνιμη συνομιλία της φιλολογίας με την ιστορία. Η έκδοση των *Κλέφτικων τραγουδιών* (Ερμής 1973), η διατριβή του με θέμα την *Ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών* από την ευρωπαϊκή διανοήση του 19ου αιώνα, όπου μας σύστησε λεπτομερώς τον Γάλλο λόγιο Claude Fauriel και τη συμβολή του στο όλο εγχείρημα (Θεμέλιο 1984), έδειχναν ότι ο νεοφερμένος διδάσκων με τις δημαρικές καταβολές και την απροσποίητη εγκαρδιότητα είχε να προσφέρει πολλά στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ένας νέος προσανατολισμός προς την ιστορικότητα του φαινομένου της λογοτεχνίας ερχόταν τώρα να διευρύνει τον ορίζοντα μελέτης του λογοτεχνικού φαινομένου πέρα από την περιοριστική και κατ' αποκλειστικότητα αναφορά στο λογοτέχνημα και τον λογοτέχνη, πέρα από ό,τι αποτέλεσε τον λογοτεχνικό κανόνα ανά περίοδο, και να προσθέσει νέες, αναξιοποίητες θεματικές. Με έμφαση στις περιόδους του διαφωτισμού και του ρομαντισμού, ο Πολίτης εστίασε το ενδιαφέρον του στην πρόσληψη του δημοτικού τραγουδιού κατά τις απαρχές της καταγραφής του, στην ιστορικότητα των γραμματολογιών και ιστοριών της

λογοτεχνίας, στην ιστορικότητα της ανάγνωσης μέσα από τις προτιμήσεις και τα ενδιαφέροντα των αναγνωστών, μέσα από τη μελέτη και συστηματική καταγραφή των σωζόμενων βιβλιοθηκών λογίων, μέσα από την παρακολούθηση των καταλόγων που εξέδωσαν τυπογραφεία και εκδοτικοί οίκοι στη μακρά διάρκεια της νεοελληνικής ιστορίας.

Η ανάγκη του Αλέξη Πολίτη να συνδέει το λογοτεχνικό φαινόμενο με τις οικονομικο-κοινωνικο-πολιτικές συνιστώσες που το γέννησαν, για να προσεγγίζει έτσι την υλική του υπόσταση και να αφουγκράζεται ακριβέστερα τόσο τον συλλογικό ψυχισμό που το συνδιαμόρφωνε όσο και το ιδεολογικό φορτίο που το ίδιο το λογοτέχνημα εξέπεμπε, τον έκανε να συνθέτει εκτός από βιβλία και μαθήματα μεγάλης πνοής. Το πιο συναρπαστικό, κατά την κρίση μου, μάθημά του ήταν η «Ιστορική επισκόπηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας 1830–1930». Το σχεδιάγραμμα αυτών των παραδόσεων που συνέχιζε διαρκώς να εμπλουτίζει και να μοιράζει στην αρχή του εξαμήνου στους φοιτητές που το είχαν επιλέξει, υποδείκνυε τον ευγενή πόθο του να αξιωθεί να εκδώσει κάποια στιγμή τη δική του Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Μια ιστορία πιο φιλόδοξη, ίσως, από εκείνη του δασκάλου του και πιο σύνθετη από τις υπόλοιπες *Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας* που εκδόθηκαν μετά το μνημειώδες έργο του Κ. Θ. Δημαρά. Όσοι είχαμε την τύχη να παρακολουθήσουμε αυτά τα μαθήματα, είδαμε το γιοφύρι της «Ιστορικής επισκόπησης της νεοελληνικής λογοτεχνίας 1830–1930» να χτίζεται στη σκέψη και τον χαρισματικό λόγο του δημιουργού του και να γίνεται σε κάθε νέα εκδοχή του πολύ πιο μαστορεμένο και σύνθετο.

Ευτυχώς, μέρος αυτών των παραδόσεων ο Αλέξης αποφάσισε να το εκδώσει το 2017, όχι πλέον ως πρώτο τόμο μιας «Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας 1830–1880», η συνέχεια της οποίας για τα

Το Δημοτικό τραγούδι: Κλέφτικα, επιμ. Αλέξης Πολίτης. Αθήνα: Ερμής 1973.

Το πιο συναρπαστικό, κατά την κρίση μου, μάθημά του ήταν η «Ιστορική επισκόπηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας 1830–1930». Το σχεδιάγραμμα αυτών των παραδόσεων που συνέχιζε διαρκώς να εμπλουτίζει και να μοιράζει στην αρχή του εξαμήνου στους φοιτητές που το είχαν επιλέξει, υποδείκνυε τον ευγενή πόθο του να αξιωθεί να

Αλέξης Πολίτης, *Η Ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*. Αθήνα: Θεμέλιο 1984.

Αλέξης Πολίτης, *Το Δημοτικό τραγούδι*. Ηράκλειο: ΠΕΚ 2010.

λογοτεχνίας 1830–1930». Θα άξιζε τον κόπο να τη βλέπαμε να εκδίδεται ως έργο posthumous, σε φιλολογική επιμέλεια των αγαπημένων του συνοδοιπόρων και μαθητών.

Μιλώντας για τον Αλέξη είναι αδύνατο να μην ξανα-αναφερθεί κανείς στη στενή σχέση του με τη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Αλέξης Πολίτης, *Η Ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος, 1830–1880*. Ηράκλειο: ΠΕΚ 2017.

χρόνια 1881–1930 θα εκδιδόταν στο προσεχές μέλλον, αλλά ως αυτόνομη μονογραφία υπό τον τίτλο *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος, 1830–1880*. Το έργο έχει όλα τα χαρακτηριστικά που θαυμάσαμε στις παραδόσεις του: αστείρευτη εγκυκλοπαιδική γνώση, γόνιμες διεπιστημονικές παρατηρήσεις, εύστοχο, εύστροφο και κάποτε ειρωνικό λόγο, καθώς διαλέγεται χαμηλόφωνα και συχνά ανατρεπτικά με την πληθώρα των παραθεμάτων που στηρίζουν τους συλλογισμούς και τις θέσεις του.

Παρότι ο τόμος αυτός συνιστά την εκδοτική βούληση του συγγραφέα του, μένουμε με την ελπίδα ότι κάπου στα αρχεία του υπολογιστή του μπορεί και να σώζεται το συνολικό corpus των παραδόσεων της «Ιστορικής επισκόπησης της νεοελληνικής

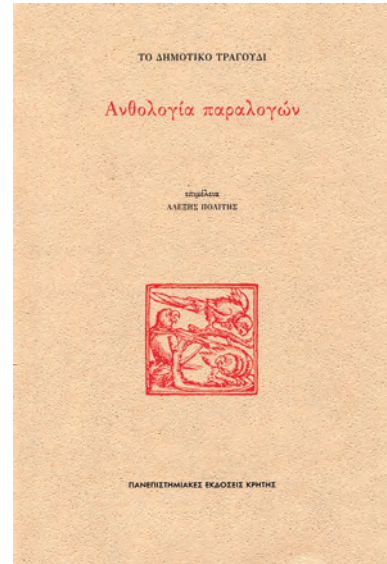
λογοτεχνίας 1830–1930». Θα άξιζε τον κόπο να τη βλέπαμε να εκδίδεται ως έργο posthumous, σε φιλολογική επιμέλεια των αγαπημένων του συνοδοιπόρων και μαθητών.

Η ιδιαίτερη ευαισθησία του για τις Βιβλιοθήκες, το βιβλίο και τα αρχεία ως πολύτιμων μαρτύρων του κοινωνικο-πολιτικο-πολιτισμικού γίγνεσθαι, και βεβαίως, μέχρι και την ανατροπή που επέφερε το διαδίκτυο, ως μοναδικής δυνατότητας συγκρότησης της επιστημονικής και ερευνητικής του διεξόδου, τον έφερε, από την πρώτη στιγμή που πάτησε το πόδι του στην Κρήτη, στον χώρο της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου. Παρά το γεγονός ότι η προσωπική του βιβλιοθήκη στο Ρέθυμνο ήταν και πλούσια και εμπλουτιζόταν διαρκώς, τόσο από τον ίδιο όσο και από την Αγγέλα Καστρινάκη, ο Αλέξης μόνο κατά τη διάρκεια των διακοπών του ή των επαγγελματικών ταξιδιών αποχωριζόταν την πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη.

Οι Κλειστές Συλλογές επί χρόνια ήταν το άτυπο γραφείο του. Όλοι, φοιτητές και διδασκτικό προσωπικό, γνώριζαν ότι εκεί θα τον εύρισκαν καθημερινά, να διαβάζει, να ψαχουλεύει, να συμβουλεύει, να στηρίζει, να συζητά, καπνίζοντας στο κυλικείο. Συνδεδεμένος στενά με τον πρώτο Διευθυντή της Μιχάλη Τζεκάκη, ανέλαβε τον ρόλο του επιστημονικού υπεύθυνου στην ηλεκτρονική καταγραφή των παλαιτύπων του ιστοριοδίφη, φιλολόγου και γραμματέα του Γιάννη Βλαχογιάννη Άγγελου Παπακώστα. Ήταν η ηρωϊκή εποχή που η Βιβλιοθήκη, πρώτη στην Ελλάδα, ξεκινούσε την ηλεκτρονική της μηχανογράφηση στο αυτοματοποιημένο σύστημα ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ II, δημιούργημα των Γρηγόρη Τζανοδασκαλάκη και Γιάννη Κοσμά που ανήκαν στο τεχνικό δυναμικό της. Θέτοντας ουσιαστικά τις βάσεις της καταλογογράφησης των σπάνιων βιβλίων του Ιδρύματος, ο Αλέξης εισηγήθηκε την παραπομπή στις Ελληνικές Βιβλιογραφίες 15ου–19ου αιώνα, δίνοντας έτσι στη Βιβλιοθήκη τη δυνατότητα να εντοπίσει τον μοναδικό θησαυρό των αβιβλιογράφητων βιβλίων της.

Και δεν ήταν μόνο αυτό. Ο Πολίτης προερχόταν από έναν κύκλο που αγαπούσε, μελετούσε, ερευνούσε, πάσχιζε για τη συστηματική καταγραφή της Ελληνικής Βιβλιογραφίας. Ήταν καθοριστικό ότι το πάθος όλου αυτού του κύκλου για την ιστορία του νεοελληνικού εντύπου το μετέφερε στην Κρήτη και το μεταλαμπάδευσε στους φοιτητές που αργότερα θα συνέχιζαν να εργάζονται ως υπάλληλοι της Βιβλιοθήκης κάνοντάς τους συν-υπεύθυνους, στο μερτικό που μας αναλογεί, στο εθνικό έργο του διαρκούς εμπλουτισμού της Ελληνικής Βιβλιογραφίας, που έχει αναλάβει το Βιβλιολογικό εργαστήριο «Φίλιππος Ηλίου».

Και όταν αργότερα, με τα ευρωπαϊκά κονδύλια της Κοινωνίας της Πληροφορίας, ξεκινήσαμε το έργο της ψηφιοποίησης και η Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης, με την καθοριστική κι εδώ συμβολή στο τεχνικό κομμάτι των τεχνικών Γρηγόρη Τζανοδασκαλάκη και Γιάννη Κοσμά, αποφάσισε να συγκροτήσει την ψηφιακή συλλογή της με το υλικό που είχε ήδη ψηφιοποιήσει και με όσο άλλο θα παρήγαγε, ο Πολίτης ήταν παρών συνυπογράφοντας το όραμα, όσο κι αν δίσταζε αρχικά να πιστέψει ότι μπορούσε η Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης στην εσχρατία της Ελλάδας να σηκώσει το βάρος της Ελληνικής Ψηφιακής Βιβλιογραφίας.

Το Δημοτικό τραγούδι: Ανθολογία παραλογών, επιμ. Αλέξης Πολίτης. Ηράκλειο: ΠΕΚ 2025.

Αλέξης Πολίτης, *Εγχειρίδιο του Νεοελληνιστή*. Ηράκλειο: ΠΕΚ 12002.

Ο ίδιος χάρισε στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών «Ανέμη» όχι μόνο το όνομα, αλλά και την πλήρη υποστήριξη δύο σημαντικών συλλογών της: του «Νεοελληνιστή», συλλογής που βασίστηκε στην ηλεκτρονική καταλογογράφηση και ψηφιοποίηση των βιβλιογραφικών λημμάτων του βιβλίου του *Εγχειρίδιο του Νεοελληνιστή*, και της «Καλλιρρόης», συλλογής που προσφέρει ποικίλες βιβλιογραφίες προσώπων και θεμάτων ψηφιοποιημένων και προσβάσιμων στο διαδίκτυο.

Ο ίδιος οραματίστηκε ακόμα τον «Ανταίο», ένα πιλοτικό πρωτοποριακό εργαλείο που στόχευε στη δημιουργία ενός υπερερευρηρίου, το οποίο ενσωματώνοντας τα ευρετήρια σημαντικού αριθμού βιβλίων αναφοράς, όπως η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπου-

λου, το σύνολο των γραμματολογιών και ιστοριών της ελληνικής λογοτεχνίας, εντοπίζει γρήγορα το πληροφοριακό υλικό που εμπεριέχεται στη βάση.

Κινούμενος στο ίδιο πλαίσιο καταγραφής της νεοελληνικής λογοισύνης, ο Αλέξης Πολίτης ενίσχυσε τη Βιβλιοθήκη με ενδιαφέροντα προγράμματα, στα οποία δούλεψαν, πληρώθηκαν και έμαθαν πολλοί μεταπτυχιακοί φοιτητές. Αναφέρω επί τροχάδην: το πρόγραμμα «Ηλεκτρονικής καταλογογράφησης της βάσης δεδομένων του Αλέξανδρου Αργυρίου» και τη «Νεοελληνική προσωπογραφία», όπου δημιούργησε ηλεκτρονικά βιβλιογραφικά λήμματα των αναρίθμητων βιβλιογραφικών δελτίων του για τη νεοελληνική διανόηση και τους ξένους νεοελληνιστές.

Η ιστοσελίδα της *Ανέμης*, Ψηφιακής Βιβλιοθήκης Νεοελληνικών Σπουδών, <<https://anemi.lib.uoc.gr/?lang=el>>.

Δοτικός όσο λίγοι ακαδημαϊκοί, ο Πολίτης διοχέτευε τις γνώσεις του, τα βιβλιογραφικά του δελτία και τα βιβλία της βιβλιοθήκης του σε όποιον τα χρειαζόταν. Διαισθανόμενος ότι ο χρόνος του σ' αυτή τη ζωή μετρούσε ήδη αντίστροφα, με επιμονή μурμηγκιού ξεκίνησε να συγκροτεί ηλεκτρονικούς πλέον βιβλιογραφικούς οδηγούς.

Σε αυτούς τους οδηγούς κατέγραψε τα χιλιάδες θεματικά οργανωμένα δελτία του και εν συνεχεία τους παρέδωσε στη Βιβλιοθήκη για να αναρτηθούν στη συλλογή της *Ανέμης* «Καλλιρρόη», χωρίς να πάψει έως και το αμετάκλητο τέλος να τους εμπλουτίζει με νέες προσθήκες.

Για όλα όσα έδωσε οι Νεοελληνιστές, που είχαμε την τύχη να τον γνωρίσουμε ή μόνο να τον διαβάσουμε, νιώθουμε μέσα μας το βάρος της απώλειάς του. Παρηγοριά, οι αναμνήσεις και κυρίως το έργο του. Μέσα σ' αυτά παντοτινά κρυμμένος συνεχίζει απ' όχθες πλαϊνές να μας κοιτά, να μας στηρίζει, να μας χαμογελά, παρέα με φίλους, δασκάλους και συνοδοιπόρους που έχουν για πάντα κοιμηθεί: Κ. Θ. Δημαράς, Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, Φίλιππος Ηλιού, Σπύρος Ασδραχάς, Διονύσης Σαββόπουλος, δίπλα τους και η Συννεφούλα που έφυγε κι αυτή φέτος για τις ουράνιες βοσκές... *Των Ελλήνων οι κοινότητες φτιάχνουν άλλο γαλαξία.*

ΟΔΗΓΙΕΣ ΠΡΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

ΟΔΗΓΙΕΣ ΠΡΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Στην *Αριάδνη* γίνονται δεκτές πρωτότυπες επιστημονικές εργασίες, στα ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά.

Οι εργασίες δημοσιεύονται με προσωπική ευθύνη των συγγραφέων ως προς το περιεχόμενο και τη γλωσσική τους μορφή, τα πνευματικά δικαιώματα π.χ. του ενδεχόμενου εικονογραφικού υλικού κ.λπ.

Οι συγγραφείς παρακαλούνται να ακολουθούν τις παρακάτω οδηγίες:

1. Προετοιμασία

- *Κείμενο*: με διπλό διάστιχο, επαρκή περιθώρια, και γραμματοσειρές μεγέθους 12 (κείμενο και σημειώσεις).
- *Στοιχεία συγγραφέα*: σε χωριστό αρχείο αναγράφονται ο τίτλος της μελέτης και το/τα όνομα/ονόματα του/των συγγραφέα/ων, η ιδιότητα και η ταχυδρομική και ηλεκτρονική διεύθυνσή του/τους.
- *Σημειώσεις και παραπομπές*: είναι υποσελίδιες με συνεχή αρίθμηση. Σημείωση που αναφέρεται στον τίτλο της μελέτης και ευχαριστίες διακρίνονται με αστερίσκο (*). Οι ευχαριστίες προτείνεται να ενσωματώνονται στο κείμενο κατά το στάδιο των τελικών διορθώσεων, ώστε να διασφαλίζεται η ανωνυμία του συγγραφέα κατά τη διαδικασία της κρίσης. Ειδικές συντομογραφίες, πηγές κειμένων κ.λπ. αναγράφονται στην πρώτη αριθμημένη σημείωση.
- *Έκταση*: κείμενο και υποσημειώσεις δεν ξεπερνούν τις 8.000 λέξεις.
- *Γενική βιβλιογραφία*: παρατίθεται στο τέλος του κειμένου (βλ. παρακάτω, §3). Δεν προσμετράται στην προαναφερθείσα έκταση.

• *Εικόνες, σχέδια, χάρτες*: γίνονται δεκτά τόσο ασπρόμαυρα όσο και έγχρωμα σε διάφορες μορφές (όπως .tif και .jpg) με ανάλυση 300 ppi ή υψηλότερη. Οι συγγραφείς φέρουν την ευθύνη για την εξασφάλιση των αδειών χρήσης της εικονογράφησης. Για όλα τα σχετικά στοιχεία, παρακαλείστε να προσδιορίσετε τη θέση τοποθέτησής τους, σημειώνοντας το κατάλληλο σημείο στο χειρόγραφο εντός αγκυλών (π.χ. <εδώ η Εικόνα 2>). Θα πρέπει επίσης να παρέχονται λεζάντες (π.χ. Εικόνα 2. Η Μήδεια χτυπά την πόρτα του παλατιού).

• *Περίληψη*: κάθε μελέτη συνοδεύεται από περίληψη έως 400 λέξεις στην αγγλική γλώσσα, εάν είναι γραμμένη στα ελληνικά, και, αντιστρόφως, από περίληψη στα ελληνικά, εάν είναι γραμμένη σε άλλη γλώσσα.

2. Βιβλιογραφικές παραπομπές

Περιλαμβανόν

- (1) το επώνυμο του συγγραφέα του έργου
- (2) το έτος έκδοσης
- (3) τις ακριβείς σελίδες (σημειώσεις, εικόνες, πίνακες κ.λπ.)

Ειδικά παραδείγματα

Έργα επίτομα – άρθρα – μελέτες σε περιοδικά, τόμους, εγκυκλοπαίδειες

¹ Νεχαμάς 2001, 157.

² Hedreen 1992, εικ. 16b.

³ Carr 1995, 122, σημ. 4.

⁴ Morris 1997, 81, εικ. 12.

Έργα πολύτομα

¹ Plamenatz 1963.1, 116-155.

Πολλά αναφερόμενα έργα

- ¹ Καστοριάδης 2001, 33-49·
βλ. επίσης Derrida 1990, 82-87·
Κογρέ 1990, 83.

Πολλαπλές αναφορές σε έργα του ίδιου συγγραφέα

- ¹ Κωνσταντινίδης 1998, 1999· Jones 1983, 47-106· Jones 1990, 306· Frede 1998α, 1998β· Hammond 1972, 27· Hammond και Griffith 1979, 78, πίν. Ig.

Έργα δύο συγγραφέων

- ¹ Sedley και Long 1987, 104-105.

Έργα περισσότερων συγγραφέων

- ¹ Matravers κ.ά. (επιμ.) 2001, 403.

Για πηγές που χρησιμοποιούνται συχνά επιτρέπεται η χρήση ειδικών συντομογραφιών που αναλύονται στην πρώτη υποσημείωση.

3. Γενική βιβλιογραφία

Στο τέλος της μελέτης παρέχεται αναλυτικός βιβλιογραφικός κατάλογος όλων των έργων που αναφέρονται στο κείμενο. Ακολουθείται αλφαβητική σειρά κατά συγγραφέα (ελληνικό & λατινικό αλφάβητο) και χρονολογική σειρά για τα έργα του/της ίδιου/ας συγγραφέα. Τα αρχαία και μεσαιωνικά κείμενα καταχωρίζονται στο όνομα του εκδότη τους, όταν κρίνεται σκόπιμο.

Οι βιβλιογραφικές συντομογραφίες ακολουθούν κάποιον από τους διεθνώς γνωστούς πίνακες σε ειδικά περιοδικά (π.χ. *L'année philologique*, *Archäologischer Anzeiger*, *Dumbarton Oaks Papers*, *International Philosophical Bibliography* κ.λπ.). Οι συντομογραφίες ελληνικών τίτλων δίδονται στα ελληνικά.

Παραδείγματα

Βιβλίο με ένα συγγραφέα

Morris, I. 1997. *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα*, μτφρ. Κάτια Μαντέλη. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Βιβλίο με δύο και άνω συγγραφείς

Kazhdan, A. και Constable, G. 1982. *People and Power in Byzantium: An Introduction to Modern Byzantine Studies*. Washington, DC: Dumbarton Oaks.

Βιβλίο με εκδότη ή επιμελητή(ές)

Carden, R. (έκδ.) 1974. *The Papyrus Fragments of Sophocles: An Edition with Prolegomena and Commentary* (Texte und Kommentare, 7). Βερολίνο και Νέα Υόρκη: de Gruyter.
Matravers, D., Pike, J. και Warburton, N. (επιμ.) 2001. *Reading Political Philosophy: Machiavelli to Mill*. Λονδίνο: Routledge.

Βιβλίο συλλογικό χωρίς επιμελητή

Λοιβή: *Εις μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1994.
Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου, «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο: Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση», Αθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988. Αθήνα: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ, 1989.

Βιβλίο σε σειρά

Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, Χ. 1997. *Ιερό της Νύμφης: Μελανόμορφες λουτροφόροι* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, 60). Αθήνα: ΤΑΠΑ.

- Βιβλίο σε δεύτερη κ.λπ. έκδοση Van Inwagen, P. 2001. *Metaphysics*. Boulder, Conn.: Westview Press.
Pedley, J. G. 1997. *Greek Art and Archaeology*. Αναθ. έκδοση. Νέα Υόρκη: Abrams.
- Πολύτομο έργο Hammond, N. G. L. 1972. *A History of Macedonia, 1: Historical Geography and Prehistory*. Οξφόρδη: Clarendon.
Hammond, N. G. L. και Griffith, G. T. 1979. *A History of Macedonia, 2: 550–336 B.C.* Οξφόρδη: Clarendon.
Plamenatz, J. 1963. *Man and Society*. 2 τόμοι. Λονδίνο: Longman.
- Κεφάλαιο σε συλλογικό τόμο (με επιμελητή) Carr, A. W. 1995. «Originality and the Icon». Στο: A. R. Littlewood (επιμ.), *Originality in Byzantine Literature, Art and Music*. Οξφόρδη: Oxbow, 115-124.
- Άρθρο σε περιοδικό Τσούνα-ΜcKirahan, B. 1999. «Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία και το πρόβλημα των άλλων νόων». *Δευκαλίον* 17: 67-84.
- Λήμμα (σε λεξικό, εγκυκλοπαίδεια, κ.λπ.) Boulnois, O. 2002. «Analogie». Στο: C. Gauvard, A. de Libera και M. Zink (επιμ.), *Dictionnaire du Moyen Âge*. Παρίσι: PUF, 52-54.
Wessel, K. 1970. «Jonas». *RbK*, 3: 647–655.
- Δημοσίευση στο διαδίκτυο Marchand, J. 1999. *Feudalism and Knighthood* (<<http://orb.rhodes.edu/wemsk/feudknightwemsk.html>>, 29/10/2002).

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

The contributors are kindly requested to follow the guidelines described below:

1. *Preparation*

- All manuscripts must be typed in 12 font size, double-spaced, with ample margins. Italicize words, when necessary, with consistency. For Greek a Unicode font must be used.

- The name of author/s, the title of the article, affiliation and contact information must appear in a separate document.

- *Notes* must be footnotes numbered in a consecutive order (1, 2, 3, ...). An asterisk (*) may be used for a footnote attached to the title of the paper, where acknowledgments, special abbreviations, sources of texts etc. should be added.

- The length of an article should be approximately 8,000 words (text and footnotes). Bibliography is excluded from the word count.

- *Classical works*. You may use abbreviated classical author names and titles in the footnotes. Please use those listed in the most recent editions of the *Oxford Latin Dictionary*, and *Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*; if an abbreviation of an author or text is not available there, use that of the *Oxford Classical Dictionary*. Editions of classical authors need not normally to be specified. Authors are expected to use standard editions, e.g. Oxford, Teubner, Budé or Loeb. Editions and modern translations need to be specified in case of long-quotations in the text. In

such cases editions and translations need to be specified in a footnote after the first quotation, e.g. all Greek quotations and English translations are taken from David Kovacs' Loeb edition.

- All submissions must be accompanied by a short *abstract*, of 400 words maximum, in Greek.

- *Illustrations*. Images may be submitted as either black and white or coloured photos in a digital format (i.e. in .tif or high quality .jpg) of at least 300 ppi. Authors are responsible for obtaining permissions for illustrations. For all illustrations, please supply approximate placement by coding in arrow brackets at the appropriate point in your manuscript. Captions should also be supplied (e.g., Figure 2. Medea knocks at the palace door).

2. *Bibliographical References*

In the footnotes, the reference should include the last name of the author(s), date, comma, inclusive page numbers and image, map, chart or footnote number if necessary.

E.g. Segal 1974, 210.

3. *Bibliography*

1. Each article must be accompanied by a Bibliography (of works cited only) placed at the end of the article. The Bibliography must contain full bibliographic information about any modern book or article referred to in the submitted article.

2. In the Bibliography section, list

books by author, date, title, place of publication and publisher in that order:

Feeney, D. C. 1991. *The Gods in Epic: Poets and Critics of the Classical Tradition*. Oxford: Clarendon Press.

3. Do not use abbreviations except for ed., eds, 2nd, 3rd and tr.

4. List articles in the Bibliography using the following format:

Segal, C. 1974. "The Homeric Hymn to Aphrodite: A Structuralist Approach." *CW* 67: 205-212.

5. Abbreviate journal titles following the international lists published in standard reference works according to each discipline (*L'année philologique*, *Dumbarton Oaks Papers*, *International Philosophical Bibliography* etc.).

Style of Reference in Bibliography

Book	Ross, D. O., Jr. 1987. <i>Virgil's Elements: Physics and Poetry in the Georgics</i> . Princeton: Princeton University Press. Kazhdan, A. and Constable, G. 1982. <i>People and Power in Byzantium: An Introduction to Modern Byzantine Studies</i> . Washington, DC: Dumbarton Oaks. Matravers, D., Pike, J., and Warburton, N. (eds) 2001. <i>Reading Political Philosophy: Machiavelli to Mill</i> . London: Routledge.
Chapter in a book	Franko, G. F. 2001. "Plautus and Roman New Comedy." In: S. O'Bryhim (ed.), <i>Greek and Roman Comedy: Translations and Interpretations of Four Representative Plays</i> . Austin: University of Texas Press, 147-239.
Critical editions/ commentaries	Carden, R. (ed.) 1974. <i>The Papyrus Fragments of Sophocles: An Edition with Prolegomena and Commentary</i> (Texte und Kommentare, 7). Berlin and New York: de Gruyter.
Journal	Brown, A. L. 1984. "Eumenides in Greek Tragedy." <i>CQ</i> 34: 260-281.
Dictionary/ encyclopaedia entry	Wessel, K. 1970. "Jonas." <i>RbK</i> , 3: 647-655.
Electronic publication	Marchand, J. 1999. <i>Feudalism and Knighthood</i> (< http://orb.rhodes.edu/wemsk/feudknightwemsk.html >, 29/10/2002).

ΤΟΜΟΣ 31

Αγιάδνη

ISSN 1105-1914
e-ISSN 2653-9594

